Рэдакцыйная калегія:

Іван Крэнь, кандыдат гістарычных навук, прафесар

Іна Соркіна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт

Генадзь Хацкевіч, доктар эканамічных навук, прафесар,
прарэктар па навуковай рабоце і інавацыях ГрДУ імя Я.Купалы

Вячаслаў Даніловіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт,
намеснік дырэктара па навуцы Інстытута гісторыі НАН Беларусі

Захар Шыбека, доктар гістарычных навук, прафесар

Сяргей Піваварчык, кандыдат гістарычных навук, дацэнт

Віктар Белазаровіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт

Аляксей Загідулін, кандыдат гістарычных навук

Марына Ступакевіч, кандыдат гістарычных навук

Рэцэнзенты:

Юры Гардзееў, доктар гісторыі, ад'юнкт Інстытута Расіі і
Усходняй Еўропы Ягелонскага універсітэта (г.Кракаў)

Андрэй Кіштымаў, кандыдат гістарычных навук, дацэнт
Інстытута прадпрымальніцтва і парламентарызму (г.Мінск)

Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі. Зборнік навуковых артыкулаў / ГрДУ імя Я.Купалы; рэдкал.: В.В.Даніловіч, І.П.Крэнь, І.В.Соркіна, Г.А.Хацкевіч, (адк. рэдактары) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2009. – 493 с.

pawet.net

ПРАДМОВА

Аднаўленне аб'ектыўнай гістарычнай панарамы гарадскога жыцця Беларусі належыць да ліку адной з актуальных і важных задач айчыннай гістарычнай навукі. Гістарычная урбаністыка ў Беларусі знаходзіцца ў стадыі станаўлення. Адным з яе асяродкаў з'яўляецца кафедра гісторыі Беларусі Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы, што звязана з распрацоўкай навуковага праекту "Працэсы урбанізацыі ў заходнім рэгіёне Беларусі ў XIX – XX стагоддзях" (у рамках Дзяржаўнай комплекснай праграмы навуковых даследаванняў «Гісторыя беларускай нацыі, дзяржаўнасці і культуры» на 2006 – 2010 гг.).

Узнікла неабходнасць падсумавання досведу вывучэння гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі, вызначэння праблемаў і перспектываў далейшых даследаванняў, наладжвання кантактаў паміж айчыннымі і замежнымі гісторыкамі-урбаністамі. З гэтай мэтаю 25 – 26 верасня 2009 г. адбылася міжнародная канферэнцыя "Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі", якая была арганізаваная кафедрай гісторыі Беларусі сумесна з Інстытутам гісторыі НАН Беларусі. У арганізацыйны камітэт уваходзіў і доктар гісторыі з Ягелонскага універсітэту (Кракаў, Польшча) Юры Гардзееў.

На канферэнцыі навукоўцамі некалькіх краінаў былі абмеркаваныя праблемы метадалогіі даследаванняў; ахарактарызаваны актуальны стан гістарыяграфіі і крыніцазнаўчай базы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі; вызначаны накірункі даследаванняў. Канферэнцыя сабрала значныя навуковыя сілы: ад магістра да акадэміка (Міхаіл Касцюк). У ёй прынялі ўдзел шэраг дактароў навук, прафесараў (Захар Шыбека, Юзаф Марошак, Наталля Палетаева, Святлана Марозава і інш.), мноства кандыдатаў навук, дацэнтаў, а таксама магістры, магістранты і аспіранты. На аснове матэрыялаў дадзенай канферэнцыі і складзены гэты зборнік.

Сярод аўтараў зборніка вядомыя і маладыя даследчыкі з Беларусі (Гродна, Мінск, Брэст, Віцебск, Гомель, Навагрудак, Пінск, Бабруйск, Ліда), Польшчы (Беласток, Кракаў), Літвы (Вільня), Украіны (Кіеў), Латвіі (Даўгаўпілс), Канады (Вініпег). Гісторыкі, археолагі, культуролагі, мастацтвазнаўцы, краязнаўцы асвятляюць гістарыяграфічныя і крыніцазнаўчыя аспекты гісторыі гарадоў Беларусі ў сярэднявеччы, новы і навейшы час, паказваюць накірункі і шляхі урбаністычных даследаванняў.

Выказваем удзячнасць усім, хто прыняў удзел у канферэнцыі "Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў

Беларусі", даслаў свае тэксты для дадзенага зборніка. Вялікі дзякуй за рэцэнзаванне і дапамогу ў рэдагаванні матэрыялаў Юры Гардзееву і Андрэю Кіштымаву. Амаль усе аўтары (за рэдкім выключэннем) дапрацавалі свае артыкулы з улікам заўвагаў і рэкамендацый рэцэнзентаў. Дзякуем усім за плённае супрацоўніцтва і спадзяёмся на яго працяг у будучым.

Выданне гэтага зборніка здзейснена пры фінансавай падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонду фундаментальных даследаванняў

Рэдкалегія

pawet.net

ПРЫВІТАЛЬНАЕ СЛОВА

Іван Крэнь

кандыдат гістарычных навук, прафесар,
заслужаны работнік адукацыі Рэспублікі Беларусь

Вельмі шаноўны прэзідыум! Шаноўныя калегі-навукоўцы! Паважаныя прысутныя!

Дазвольце мне сардэчна прывітаць усіх Вас ад імя арганізацыйнага камітэта, падзякаваць кожнага з Вас персанальна за прыезд у нашу Гародню – старажытны ўсходнеславянскі горад на тэрыторыі Белай Русі, у Гродзенскі дзяржаўны універсітэт імя Янкі Купалы, на факультэт гісторыі і сацыялогіі для ўдзелу ў міжнароднай навуковай канферэнцыі "Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі". Цешу сябе надзеяй, што наша канферэнцыя прысвечана актуальнай праблеме, і што Вы гэтую думку падзяляеце і падтрымліваеце.

Канферэнцыя арганізавана творчым калектывам кафедры гісторыі Беларусі, які пад маім кіраўніцтвам распрацоўвае з 2006 года праект "Працэсы ўрбанізацыі ў заходнім рэгіёне Беларусі ў XIX – XX стагоддзях". Практычна ўсю арганізацыйную працу па падрыхтоўцы сённяшняй канферэнцыі ўзяла на сябе кандыдат гістарычных навук, дацэнт Іна Валер'еўна Соркіна. Хачу нагадаць прысутным, што ў рамках выканання гэтага праекту мы сёння праводзім ужо чацвёртую навуковую канферэнцыю. Першая з іх адбылася 3 лістапада 2006 г. і прысвячалася абмеркаванню пытанняў развіцця гарадоў у кантэксце палітыкі, эканомікі і культуры Беларусі. Дзве канферэнцыі былі праведзены ў 2008 годзе і былі прымеркаваныя да юбілейных дат: 880-годдзя горада Гродна (10 – 11 красавіка) і 685-годдзя з дня заснавання горада Ліда (3 катрычніка). Матэрыялы ўсіх узгаданых канферэнцый выдадзены асобнымі навуковымі зборнікамі. Мы, арганізатары канферэнцыі, будзем імкнуцца да таго, каб і матэрыялы нашай сённяшняй канферэнцыі пабачылі свет да канца бягучага каляндарнага года. Фінансавую падтрымку для гэтага мы атрымалі ад Беларускага рэспубліканскага фонду фундаментальных даследаванняў.

Апошнім часам навуковыя канферэнцыі мы імкнёмся праводзіць сумесна з Інстытутам гісторыі Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі на чале з доктарам гістарычных навук, прафесарам Аляксандрам Аляксандравічам Каваленем. І сённяшняя наша канферэнцыя не з'яўляецца выключэннем, а прысутнасць на ёй акадэміка Міхаіла

Паўлавіча Касцюка, дарэчы, былога выпускніка гістарычнага факультэта Гродзенскага педінстытута імя Янкі Купалы, ды і другіх навукоўцаў са сталіцы – яскравае таму сведчанне. І апошняе, аб чым я з вялікай прыемнасцю паведамляю прысутным, што прывітаць удзельнікаў канферэнцыі прышлі прарэктар па навуковай рабоце і інавацыях ГрДУ імя Я.Купалы, доктар эканамічных навук, прафесар Генадзь Аляксеевіч Хацкевіч, намеснік дэкана факультэта гісторыі і сацыялогіі па навуковай рабоце, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры Аляксей Мікалаевіч Загідулін. Выказаў такое жаданне і акадэмік Міхаіл Паўлавіч Касцюк, выступленне якога практычна і адкрые разгляд дакладаў, якія вынесены на пленарнае пасяджэнне нашай канферэнцыі.

Міхаіл Касцюк

акадэмік НАН Рэспублікі Беларусь, доктар гістарычных навук, прафесар

Паважаныя ўдзельнікі
Міжнароднай навуковай канферэнцыі!

Па даручэнню дырэкцыі Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі сардэчна вітаю гаспадароў, арганізатараў канферэнцыі, гасцей. Я рады сустрэчы з вамі. Пахвальная ініцыятыва дэканата і кафедр факультэта гісторыі і сацыялогіі, падтрыманая рэктаратам Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы, аб правядзенні канферэнцыі па такой складанай і разгалінаванай тэматыцы.

На самой справе, выбраная тэма з'яўляецца шырокай і шматпланавай. Як бачна, яна складаецца фактычна з трох частках, кожная з якіх уяўляе сабою асобны навуковы напрамак. Да таго ж храналагічна тэма ахоплівае многія перыяды з гісторыі беларускага народа. Таму навуковыя даклады і дыскусіі, як можна меркаваць па праграме, ахопяць многія важныя этапы з запланаваных напрамкаў канферэнцыі.

Думаецца, што выбіраючы дадзеную тэматыку арганізатары зыходзілі, канешне, з той спецыфікі, якую мае гісторыя гарадоў. А гэтая спецыфіка адметная і своеасаблівая. Яна ўключае і вынікі археалагічных даследаванняў, якія вяліся на гарадскіх замчышчах і на прылягаючых тэрыторыях. Тэматыка канферэнцыі ахоплівае як гэтыя, старажытныя гарады на тэрыторыі Беларусі, так і тыя, якія ўзніклі не так шмат стагоддзяў і нават дзесяцігоддзяў таму назад.

Важна ў межах тэматыкі канферэнцыі прасачыць спосабы папаўнення гарадоў жыхарамі. Акрамя натуральнага прыросту для гарадскіх паселішчаў фактычна заўсёды быў характэрны прыток жыхароў з ваколіц, у першую чаргу сельскіх. Як бачна з праграмы, у пэўнай ступені будзе адлюстравана і спецыфіка пражывання ў гарадах. Важным напрамкам з'яўляецца паказ асаблівасцей развіцця саміх гарадоў, іх забудовы, фарміраванне аблічча, радыяльны ці іншы характар планіроўкі і гэтак далей.

Што датычыць гістарыяграфіі гарадоў, то на ўсіх этапах развіцця гістарычнай навукі гэтаму навуковаму накірунку заўсёды надавалася пэўнае значэнне. Многія даследчыкі зрабілі свой унёсак у вывучэнне гарадоў. Найбольш адметным прымяняльна для многіх гарадоў Беларусі ён характэрны для даследаванняў З.Ю. Капыскага, Я.М. Карпачова, С.А. Шчарбакова. Плённа працягваюць распрацоўку гарадской тэматыкі Г.В. Штыхаў, А.П. Грыцкевіч, З.В. Шыбека, А.Л. Кіштымаў, іншыя даследчыкі.

Нямала зроблена і для вывучэння гісторыі старажытнай Гародні. Тут у першую чаргу неабходна адзначыць навукова-даследчую працу Я.Н. Мараша, Б.М. Фіха, а таксама І.П. Крэня, А.К. Краўцэвіча, Г.М. Семянчука і іншых даследчыкаў. Таму не выпадкова, што правядзенне Міжнароднай навуковай канферэнцыі з такой тэматыкай адбываецца менавіта ў Гродна. Для гэтага ёсць усе падставы.

Натуральна, што ў працэсе навукова-даследчай працы пэўным чынам папаўняюцца і крыніцы па гісторыі гарадоў. Гэта характэрна як для археалагічных эпох, так і непасрэдна пісьмовай гісторыі. Папаўненне археалагічным, а таксама дакументальным матэрыялам гісторыі гарадскіх паселішчаў і гарадоў – натуральны і фактычна бясконцы працэс. Без яго не можа быць і развіцця саміх даследаванняў.

Адна з праяў навейшага вопыту апошняга часу – стварэнне новай гісторыі Мінска. Мне давялося ажыццяўляць навуковае кіраўніцтва аўтарскім калектывам па напісанню дадзенай працы. Задача заключалася ў тым, каб стварыць новае даследаванне, таму што ранейшыя выданні 1957 і 1967 гадоў цяпер, натуральна, зусім не задавальняюць. Патрэбна была якасна новая кніга па гісторыі сталіцы Рэспублікі Беларусь. І яна створана.

Пры гэтым аўтарскі калектыў зыходзіў з таго, каб прывесці новыя сюжэты з багатай гісторыі Мінска. Думаецца, што гэта ў прынцыпе ўдалося. У прыватнасці, у новым даследаванні адлюстраваны працэс рэалізацыі палітыкі правячых колаў Расійскай імперыі па развіццю Мінска ў XIX – пачатку XX стагоддзяў з тым разлікам, каб супрацьпаставіць яго этнаграфічнай сталіцы беларускіх зямель – Вільні.

Можна таксама адзначыць і сюжэт з не такой далёкай гісторыі горада, калі пасля Вялікай Айчыннай і Другой сусветнай войнаў у сувязі з рэпарацыямі з Германіі іх кошт, як паказваюць архіўныя дакументы, залічваўся ў кантрольныя лічбы чацвёртага пяцігадовага плану па Беларускай ССР і ў першую чаргу па гораду Мінску. У кнізе ёсць таксама нямала іншых назіранняў. Такім чынам, новая гісторыя Мінска ўяўляе сабою даследаванне, якое адметна папоўніла гістарыяграфію беларускіх гарадоў.

Але ў нас тут маюцца і значныя рэзервы. Я маю на ўвазе тую тэматыку, якая патрабуе распрацоўкі. Ёсць падставы і неабходнасць ствараць абагульняючую калектыўную працу па гісторыі ўвядзення і рэалізацыі Магдэбургскага права ў гарадах Беларусі. Магчымы таксама даследаванні па гарадскіх прывілеях, па спецыфіцы штодзённага гарадскога жыцця ў яго эвалюцыі. Добра было б адлюстраваць гісторыю гарадоў Беларусі як цэнтраў культурнага і рэлігійнага жыцця, а таксама распрацаваць некаторыя іншыя тэмы.

Акрамя гэтага, думаецца, наспела пытанне аб напісанні новай гісторыі Гродна. Тут ёсць нямала недастаткова ці нават зусім слаба адлюстраваных сюжэтаў. У прыватнасці, калі горад у часы праўлення ў Рэчы Паспалітай Стэфана Баторыя ў ходзе Лівонскай вайны каля дзесяці гадоў фактычна з'яўляўся сталіцай аб'яднанай дзяржавы. У гісторыі горада ёсць і іншыя старонкі, якія патрабуюць адпаведнай ўвагі даследчыкаў.

Як вядома, непасрэдна да гісторыі гарадоў прымыкаюць урбанізацыйныя працэсы. У апошні час увага да іх значна вырасла, асабліва ў нашых суседзяў. У прыватнасці, расійскі даследчык А.С. Сеняўскі ў выдадзенай нядаўна кнізе "Урбанизация России в XX веке. Роль в историческом процессе" сцвярджае: "Главное, что произошло с Россией в XX в. – не крах империи, не революция 1917 г., не многочисленные, потрясавшие страну войны, не становление и крушение советского "тоталитарного" общества. Все эти важные события и явления – лишь вехи на едином тернистом пути России в XX в. – пути к городскому обществу".

Тут, канешне, відавочная абсалютызацыя гэтага працэсу. Тым не менш, ён надзвычай важны і шматпланавы, з даўняй гісторыяй. Дастаткова сказаць, што калі ў 1800 г. на Зямлі ўдзельная вага гарадскога насельніцтва раўнялася толькі 3 % ад яго агульнай колькасці, то ў 1978 г. – 39 %. У наступны час гэты паказчык няўхільна павялічваўся і працягвае ўзрастаць.

Зразумела, што ў гістарыяграфічных працах, якія закранаюць урбанізацыйныя працэсы, гэтая з'ява разглядаецца па двух асноўных напрамках – канцэнтрацыя ў гарадах людскіх рэсурсаў, эканамічнага і культурна-духоўнага патэнцыялу, а таксама, з другога боку, як зробленыя дасягненні ў гарадскіх умовах затым засвойваюцца ўсім грамадствам, у тым ліку сельскім.

Даводзіцца канстатаваць, што ўрбанізацыйныя працэсы адлюстраваны ў беларускай гістарыяграфіі фрагментарна. Гэта характэрна для розных этапаў развіцця. Да стварэння абагульняючых даследаванняў мы яшчэ нават не падыйшлі. Канешне, гэта напрамак, які патрабуе працы са шматлікімі крыніцамі. Да таго ж яны пераважна разрозненыя. Але такая задача перад беларускімі гісторыкамі чым далей тым болей будзе паўставаць.

Жадаю ўдзельнікам нашай сумеснай Міжнароднай навуковай канферэнцыі поспехаў, а таксама добрага плёну ў далейшым супрацоўніцтве Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і факультэта гісторыі і сацыялогіі Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы.

1. ПЛЕНАРНАЕ ПАСЯДЖЭННЕ

УДК 94(476)

Генадзь Семянчук (Гродна, Беларусь)

ГЕНЕЗІС БЕЛАРУСКІХ ГАРАДОЎ У РАННІМ СЯРЭДНЯВЕЧЧЫ (IX – XIII стст.)

Статья посвящена анализу достижений белорусской археологической науки по вопросам образования раннесредневековых городов. Подвергается критике предшествующий марксистско-эволюционный подход к процессам урбанизации. На основе новых достижений культурной антропологии, европейской историографии и археологии (особенно результаты дендрохронологии оборонных систем городищ Восточной Германии, Великопольши, Малопольши и Мазовии) предлагается новый взгляд на проблему образования городов. Имеется в виду, что города являются результатом целенаправленной и плановой инициативы политических властей, а не влияний неизвестных объективных социально-экономических факторов. Выделяются 4 этапа городообразования на белорусских землях: 1) IX – третья четверть X вв.; 2) последняя четверть X – первая четверть XI вв.; 3) середина XI – XIII вв.; 4) вторая половина XIV – XVI вв.

Гарадская тэматыка, не гледзячы на багаты вопыт шматгадовага вывучэння, надалей застаецца прывабнай і актуальнай. У розных краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы паўсталі бібліятэкі урбаністычнай праблематыкі: генезісу, прасторавай структуры, функцыянавання, штодзённай культуры насельніцтва гарадоў. Аналіз разнастайных поглядаў і версій у гэтай галіне з'яўляецца задачай гістарыяграфічных даследаванняў.

Праблема раннесярэднявечных гарадоў на тэрыторыі Заходняй і Цэнтральна-Усходняй Еўропы адносіцца да найбольш актыўна дыскутаваных у медыявістыцы апошніх 60 – 70 гадоў. Крыху ў баку апынуліся беларускія даследчыкі. Па-за знакамітымі дыскусіямі "Загарульскі contra Штыхаў" аб пачатках сучаснага Мінска ды "Калядзінскі contra Ляўко з Бубенькай" аб пачатках Віцебска мала прыгадваецца на Беларусі сапраўдных абмеркаванняў, альтэрнатыўных прапаноў і арыгінальных рашэнняў. Пры гэтым беларускія археолагі зрабілі вельмі шмат у вывучэнні вядомых з летапісаў і хронік населеных пунктаў.

Археалагічнае вывучэнне гарадоў Беларусі распачалося ў пачатку XX ст. На сённяшні дзень можна вылучыць 4 этапы гэтых даследаванняў[1]:

I этап – 20-я гады XX ст. да другой сусветнай вайны (1939/1940 гг.). У выніку палітычных і ваенных падзей 1914 – 1921 гг. беларускія землі былі падзелены паміж Савецкай Расіяй і Польшчай. Парознаму складваліся лёсы кожнай з гэтых частак Беларусі, у якіх з'явіліся адпаведныя інстытуцыі і актывізаваліся навуковыя даследаванні. Гарадская праблематыка знайшла сваё адлюстраванне як у Беларусі Усходняй (Савецкай), так і Заходняй Беларусі (Польскай). Перад усім ўвага археолагаў была скіравана на даследаванні значных гарадоў з багатымі гістарычнымі традыцыямі альбо мясцовасцяў, вядомых з гістарычных крыніц: Полацк, Заслаўль, Віцебск, Орша, Барысаў – на ўсходзе; Гродна, Ваўкавыск, Давыд-Гарадок, Вільня – на захадзе. Найбольш вядомымі даследчыкамі былі Аляксандр Ляўданскі, Сяргей Дубінскі, Аляксандр Каваленя – на ўсходзе; Юзаф Ядкоўскі, Здзіслаў Дурчэўскі, Раман Якімовіч, Гелена і Уладзімір Галубовічы на захадзе.

II этап – канец 40-х – канец 70-х гадоў XX ст. Гэта перыяд фармавання ў беларускай археалагічнай навуцы гарадской археалогіі. На пачатку дадзенага перыяду галоўная ўвага надавалася гарадам Заходняй Беларусі, у якіх даследаванні праводзілі маскоўскія і ленінградскія археолагі (М.М.Варонін – Гродна; Ф.Д.Гурэвіч – Навагрудак, П.А. Рапапорт – Ваўкавыск; Т.Раўдзіна – Пінск; Л.В.Аляксееў – Браслаў, пазней Друцк, Мсціслаўль), а таксама не шматлікія беларускія (В.Тарасенка і Э.М.Загарульскі – Мінск; Г.Пех – Ваўкавыск, Слонім, Турэйск). Сапраўдныя змены ў археалагічных даследаваннях раннесярэднявечных гарадоў Беларусі адбываюцца ў 60-я гады XX ст. У гэты час у археалогію прыходзяць значная група беларускіх навукоўцаў – Г.В.Штыхаў, П.Ф.Лысенка, Я.Г.Звяруга, Т.М.Каробушкіна, М.А.Ткачоў. Былі праведзены даследаванні і раскопкі ва ўсіх вядомых з пісьмовых крыніц XII – XIII стст. населеных пунктах. Археалагічныя раскопкі і здабытыя матэрыялы дазволілі лакалізаваць пераважную большасць з іх, паставіць пытанні паходжання, гістарычнай тапаграфіі, іх сістэму ўмацаванняў, унутранай структуры, ахарактарызаваць гаспадарку, матэрыяльную і духоўную культуру. На другім этапе з'яўляюцца першыя манаграфічныя працы, прысвечаныя асобным

[1] Па прычыне выдавецкіх абмежаванняў літаратуру, прысвечаную гарадской тэматыцы прапануецца глядзець у бібліяграфічных выданнях, падрыхтаваных Сяргеем Дубінскім [8], Тацянай Каробушкінай [5], Алай Ілюцік [1] і артыкуле Генадзя Семянчука [37].

гарадам: Гродна – М.Варонін, Мінск – В.Тарасенка і Э.Загарульскі, Ваўкавыск – Я.Звяруга, Полацк – Г.Штыхаў, а таксама гарадскім населеным пунктам асобных раннесярэднявечных княстваў з беларускіх земляў: Полацкай зямлі – Леанід Аляксееў і Георгі Штыхаў, Смаленскай зямлі – Леанід Аляксееў, Тураўскай зямлі – Пётр Лысенка, Верхняга Панямоння – Фрыда Гурэвіч.

III этап – 80-90-я гады XX ст. На дадзеным этапе працягваюцца актыўныя археалагічныя даследаванні раннесярэднявечных беларускіх гарадоў. Працягваюцца раскопкі ў Віцебску (В.Ляўко, Л.Калядзінскі, Т.Бубенька), Навагрудку (Ф.Гурэвіч), Полацку (С.Тарасаў), Бярэсці (П.Лысенка), Мінску (Г.Штыхаў), Гродна (М.Ткачоў, А.Трусаў, А.Краўцэвіч). Адначасова актывізавалася вывучэнне меншых гарадоў – Заслаўля (Ю.Заяц), Клецка (В.Пазднякоў), Браслава, Дрысвятаў (Г.Семянчук), Мазыра (А.Трусаў), Мсціслаўля (Л. Аляксееў, М.Ткачоў, А.Трусаў, А.Мяцельскі). Было распачата грунтоўнае даследаванне раннесярэднявечных гарадоў амаль невядомага рэгіёну Пасожжа: Прапойск, Крычаў, Чачэрск (М.Ткачоў, А.Мяцельскі); Гомель (А.Макушнікаў). Былі выяўлены раннесярэднявечныя культурныя напластаванні ў Магілёве (І.Марзалюк). У гэты час былі надрукаваны спецыяльныя манаграфіі і апрацаванні па гарадской тэматыцы Верхняга Панямоння (Я.Звяруга), Навагрудку (Ф.Гурэвіч), Віцебску (В.Ляўко, Т.Бубенька); Воршы (В.Ляўко), Полацку (С.Тарасаў), Заслаўля (Ю.Заяц), Гродна (А.Краўцэвіч, А.Трусаў, Н.Здановіч, В.Собаль), Мінска (Э.Загарульскі, В.Собаль, П.Русаў, Ю.Заяц); Магілёва (І.Марзалюк), Крычава (А.Мяцельскі), Гомеля (А.Макушнікаў). У 1993 г. у Беларусі была выдадзена грунтоўная энцыклапедыя "Археалогія і нумізматыка", у якой у сціслай форме пададзена інфармацыя пра вынікі археалагічных даследаванняў ў раннесярэднявечных гарадах [4].

IV этап – апошнія 9 год. Гарадская археалогія пераважна займаецца выратавальнымі даследаваннямі ў гістарычных зонах старажытных беларускіх гарадоў (Мінск, Полацк, Гродна, Віцебск, Магілёў, Гомель і інш). Дадзеная сітуацыя звязана ў першую чаргу з актывізацыяй будаўнічых і земляных прац. Трэба адзначыць, што пры гэтым археолагі шырока выкарыстоўваюць досвед і крыніцазнаўчае падмацаванне сваіх папярэднікаў. Адзіным выключэннем неабходна лічыць мэтанакіраваныя даследаванні Дзяніса Дука ў Полацку па пошуку пацверджанняў самых ранніх культурных напластаванняў гэтага гораду. Пэўным падсумаваннем вынікаў амаль стогадовых археалагічных даследаванняў беларускіх гарадоў неабходна лічыць 3 і 4 тамы сінтэтычнай працы "Археалогія Беларусі", выдадзеныя ў 2000 [2] і 2001 [3] гадах.

Вывучэнне сярэднявечных гарадоў Беларусі прынесла значную колькасць навуковай інфармацыі, на падставе якой былі пастаўлены і вырашаліся шматлікія праблемы ўрбаністыкі. У першую чаргу, гэта пытанні археалагічнага пацверджання пачаткаў гарадскіх паселішчаў, вядомых з летапісаў, і пошук шляхоў іх узнікнення. Вызначалася тапаграфічная структура і характарызаваліся асобныя тапаграфічныя часткі гарадскога пункта, асобныя элементы абарончай сістэмы, культавай і свецкай архітэктуры, жылыя і гаспадарчыя будынкі; рэканструіруецца сацыяльны склад і галоўныя заняткі насельніцтва, узровень яго матэрыяльнай і духоўнай культуры, рэлігійныя вераванні, рэгіянальныя і міжнародныя кантакты.

Вынікі шматгадовых даследаванняў беларускіх археолагаў, разам з украінскімі і расійскімі, сталіся значнай часткай у сістэме назапашвання канкрэтных матэрыялаў па гісторыі ранніх гарадоў Усходняй Еўропы. Гэта дазволіла таленавітаму пецярбургскаму археолагу Васілю Булкіну яшчэ 15 год таму прадставіць уступную ўніверсальную археалагічную характарыстыку вядомых старажытных гарадоў (якая раўназначна адносіцца і да старажытных беларускіх гарадоў) як месца працяглага пражывання з пэўнымі вонкавымі (рэшткі фартыфікацый) і ўнутранымі (культурныя напластаванні) адзнакамі [6, с.109-112]:

1. Дзённая паверхня адзінага археалагічнага комплексу адзначаецца спалучэннем умацаваных і адкрытых частак; драўляна-земляныя ўмацаванні, як правіла, ахоплівалі пляцоўку ў 2,5 і больш гектараў, але звычайна меншую, чым неўмацаваная тэрыторыі;

2. Магутнасць культурных напластаванняў (асабліва на ўмацаванай пляцоўцы) складае некалькі метраў, стратыграфічна яны характарызуюцца шматслойнасцю;

3. Па сваёй структуры культурныя напластаванні ўяўляюць з сябе (па-за глебавымі адкладаннямі і рэчамі) сукупнасць рэшткаў жылых, гаспадарчых, вытворчых і культавых пабудоў, асобных збудаванняў і канструкцый (вуліцы, дрэнажныя сістэмы і сметнікі, пахаванні) пераважна драўляныя, зрэдку дрэва-земляныя і каменныя, які размеркаваны ўпарадкавана як планаграфічна, гэтак і стратыграфічна;

4. Культурныя напластаванні маюць даволі значнае напаўненне функцыянальна і тыпалагічна разнастайнымі прадметамі; пры гэтым большую частку ўяўляюць тыповы масавы матэрыял (кераміка, вырабы з чорных і каляровых металаў, косткі і дрэва і г.д.); абавязковай, але колькасна меншай, часткай рэчавага комплексу з'яўляюцца знаходкі (серыйныя і адзінкавыя) узбраення, элементаў параднага жаночага і мужчынскага касцюмаў, прадметаў ужытковага мастацтва, сталовага шклянога альбо металічнага посуду, пячатак і пломбаў, грашовых

знакаў, царкоўнага начыння, помнікаў эпіграфікі і (альбо) прыладаў пісьма, а таксама прадметаў блізкага і далёкага імпарту;

5. Комплекс рэчаў павінен валодаць наступнымі якасцямі: масавы матэрыял звязвае паміж сабою ў вертыкальнай паслядоўнасці культурныя напластаванні; часткова гэты матэрыял, а выключны (індывідуальныя знаходкі) – гарызантальна размяркоўваецца плямамі, канцэнтруючыся ў межах некаторых пабудоў ці іх групаў.

6. Аднак пры сапраўды вялікім даробку беларускіх археолагаў у вывучэнні сярэднявечных гарадоў застаецца пачуццё незавершанасці праекту: пытанняў застаецца больш чым адказаў, увогуле гэтая багатая мазаіка адасобленых кавалачкаў не складваецца ў прыгожы абраз. Галоўныя прычыны бачацца нам ў падпарадкаванні беларускіх навукоўцаў толькі адной марксісцка-пазітывістскай метадалогіі ў пытаннях сярэднявечнай гісторыі, выкарыстоўванні ў сваіх палявых і інтэрпрэтацыйных даследаваннях мадэляў савецкай гістарыяграфіі і археалогіі, распрацаваных у Маскве, Ленінградзе і Кіеве. З другога боку, на падобную скептычную сітуацыю ўплывае адсутнасць самастойнага беларускага дыскурсу гарадской праблематыкі ранняга сярэднявечча. У падобным дыскурсе павінны быць улічаны фізіка-геаграфічны кантэкст, геапалітычныя працэсы, этнакультурная сітуацыя, вонкавыя ўплывы. Невялікі тэкст прысвечаны гарадам ў 1 томе 6-томнай "Гісторыі Беларусі", напісаны Вольгай Ляўко кампілятыўны і не выконвае ўсіх пажаданняў і патрабаванняў [16, с.249-256].

7. Праблема раннесярэднявечных гарадоў Усходняй (і нават Цэнтральнай) Еўропы ускладняецца адсутнасцю да сённяшняга часу канкрэтнай і агульнапрынятай дэфініцыі горада. З-за абмежаванасці месца накірую чытачоў да грунтоўных гістарыяграфічных аналізаў па праблемах старажытных гарадоў Усходняй Еўропы Алега Рапава [17], Аляксандра Кузы [14], Ігара Дубава [9], Ігара Фраянава і Андрэя Дварнічэнкі [21], Пятра Талочкі [20], Эдуарда Мюле [34]. Для параўнання карысным будзе тэкст Славаміра Мазьдзёха пра сітуацыю ў польскай гістарычнай і археалагічнай навуках адносна раннегарадской тэматыцы [33].

8. Вылучаюцца тры галоўныя дэфініцыі "старажытнага рускага гораду", агульнапрынятыя і пануючыя да сённяшняга дня ў савецкай і постсавецкай (асабліва ў беларускай) археалогіі і гісторыі.

9. Горад як адмысловая сацыяльна-эканамічная з'ява феадальнага грамадства, як цэнтр рамяства, гандлю, таварнай вытворчасці і таварнага абарачэння, які адрозніваецца ад іншых відаў паселішчаў і ўмацаванняў;

10. Горад як сталы населены пункт, у якім з вялізнай сельскай акругі-воласці канцэнтравалася, пераапрацоўвалася і пераразмяркоўвалася большая частка створанага там прадукта;

11. Горад як тыповае спалучэнне наступных элементаў: крэпасці, двароў феадалаў, рамеснага пасаду, гандлю, адміністрацыйнага кіравання, цэркваў.

У свой час таксама дырэктыўна былі сфармуляваны (дазволены) тры галоўныя канцэпцыі фармавання гарадоў (на пленумах Інстытута гісторыі матэрыяльнай культуры АН СССР у 1941 і 1950 гг.) [7, с.11-12]: 1) на падставе племянных цэнтраў; 2) "замкавая тэорыя", што большасць рускіх гарадоў вырасла на падставе раннефеадальных крэпасцей-замкаў; 3) кампрамісная, якая прадугледжвае шматлікасць шляхоў горадаўтварэння і адпаведна вялікую колькасць тыпаў старажытных рускіх гарадоў. Да сённяшняга дня ў археалагічнай і часткова гістарычнай літаратуры існуе некалькі пунктаў гледжання на шляхі ўзнікнення старажытных гарадоў Усходняй Еўропы: адныя даследчыкі мяркуюць, што гарады на Русі ўзніклі ў выніку асядання рамеснікаў каля ўмацаваных "замкаў" феадальнай вярхушкі; другія сцвярджаюць, што гарады выраслі з рамесна-гандлёвых паселішчаў дафеадальнай эпохі; трэція лічылі, што гарады ўзнікалі як адміністрацыйныя цэнтры асобных земляў Русі; чацвёртыя выказвалі меркаванні аб узнікненні гарадоў у выніку славянскай каланізацыі і на базе славянскіх племянных цэнтраў; пятыя схільны думаць, што гарады будаваліся пераважна княжацкай адміністрацыяй як адміністрацыйныя, вайсковыя і памежныя пункты.

Менавіта ў межах дадзенай парадыгмы "старажытнага гораду", зразумела, з магчымай інварыянтнасцю, фармаваўся і надалей развіваецца ўласна беларускі погляд на праблемы сярэднявечнай урбанізацыі. Гэты погляд абапіраецца на некалькіх агульных канцэптуальных пазіцыях. Пералічым, на нашу думку, найбольш відавочныя: 1) гарады з'явіліся ў выніку славянскай каланізацыі, а першаасновай гарадоў звычайна станавіліся славянскія ўмацаваныя паселішчы, якія былі цэнтрамі (племяннымі, абшчыннымі) сельскага асяроддзя; 2) прызнанне эвалюцыйнага ланцугу: племянны цэнтр – протагорад/прагорад/эмбрыён горада – горад; 3) вылучэнне сацыяльна-эканамічных умоў – рамяства і гандлю – як першапрычыны ўзнікнення горада, альбо самай яскравай характэрнай рысы існавання гарадскога жыцця. Дазволім сабе падмацаваць дадзеную заўвагу спасылкамі на працы чатырох генерацый беларускіх навукоўцаў – Г.Шгыхава [22, с.14, 18] і Э.Загарульскага [12, с.146,150, 160, 170-171], В.Ляўко [16, с.250], А.Краўцэвіча [13, с.85] і С.Тарасава [19, с.346], Дз.Дука [10, с.28,30].

Падобная амаль нязменная сітуацыя не можа не выклікаць сумненняў і пэўнага незадавальнення. А галоўнае, яна не дазваляе прасунуцца наперад у вырашэнні складаных і актуальных праблем раннегарадской гісторыі Беларусі. Археалагічная аргументацыя не адказвае на фундаментальныя пытанні – прычыны узнікнення гарадоў, этапы жыццядзейнасці і іх функцыянальнае прызначэнне.

Апошнім часам ў еўрапейскай археалагічнай, гістарычнай і культурна-антрапалагічнай навуцы прапануецца не канчатковая дэфініцыя, а хутчэй спіс крытэрыяў/характарыстык, якія дазваляюць за горад прыняць нязменную агламерацыю, якая займае вызначаную на падставе права і выразна акрэсленую прастору, якая выконвае разнастайныя цэнтральныя функцыі для навакольнай тэрыторыі і заселена не вяскоўцамі [40, s.130-131]. Пэўныя змены ў бачанні працэсаў узнікнення гарадоў як ў гістарыяграфіі, так і археалогіі, на Захадзе і часткова на Ўсходзе Еўропы пачалі адбывацца каля 20 год таму [35]. У першую чаргу гэта выяўляецца ў паступовым адыходзе ад эвалюцыйных этапаў урбанізацыі кшталту: ад племянных "градаў", праз "протагарады" ці "эмбрыёны" і гарады на лакальным альбо княжацкім праве, да фармальна лакалізаваных гарадоў. У замен больш увагі звяртаецца на значэнне істотных структурных зменаў ў грамадскім і палітычным жыцці ў сярэднявеччы. Маецца на ўвазе, што палітычныя ўлады мэтанакіравана і планава ініцыявалі ўтварэнне ранніх гарадскіх цэнтраў, паходжанне якіх не магчыма вытлумачыць нейкімі натуральнымі вынікамі паступовага росту сацыяльна-эканамічных фактараў [40, s.109].

Прапанаваная навуковая і канцэптуальная альтэрнатыва не адмяняе лінейнага бачання праблемы, тым больш не прэтэндуе на канчатковую дамінацыю. Зразумела, што прасцей канструяваць гіпотэзы, якія абапіраюцца на прынцыпах бесперапыннасці, чым шукаць непаслядоўнасці, высвятленне якіх, як правіла, выклікае вялікія інтэрпрэтацыйныя цяжкасці і разбурае элегантнасць нарацыі. Таму прапануецца пры даследаванні урбаністычных працэсаў у сярэднявеччы на тэрыторыі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы прысвячаць непаслядоўнасцям не менш увагі як да гэтага засяроджваліся на пошуках паслядоўнасцяў. Больш таго, менавіта стабільна лакалізаваныя цэнтры з доўгай гісторыяй найлепей дазваляюць вызначыць творчую ролю "крызісаў", выкліканых аб'ектыўнымі чыннікамі, а таксама правакаваных уладнымі элітамі [23, s.373-396; 40, s.109-110]. Падобны падыход павінен датычыць і беларускіх земляў, бо, як не парадаксальна, насуперак дамінуючаму эвалюцыянізму ў пытаннях інтэрпрэтацый пачаткаў гарадоў у Беларусі, археалагічныя і нешматлікія гістарычныя

крыніцы ўказваюць хутчэй на непаслядоўнасць ранняй гісторыі гарадоў – нават калі яны займалі месцы, заселеныя стагоддзямі.

На такую смелую рэфлексію і заклік да дыскусіі падштурхнула нас некалькі незалежных чыннікаў. З аднаго боку, дасягненні культурнай антрапалогіі ў тлумачэннях паўставання і арганізацыі грамадстваў і дзяржаў, а таксама шчыльна звязаныя з імі працэсы ўрбанізацыі [36, s.318-337]. З іншага боку, своеасаблівая "рэвалюцыя" ў раннесярэднявечнай археалогіі. Дзякуючы дэндрахраналагічным даследаванням драўляных рэшткаў абарончых валоў гарадзішчаў тыпу Торнаў на тэрыторыі Ніжніх Лужычан (сучасная Нямеччына), якія правёў Ёахім Геннінг, высветлілася, што яны маладзейшыя на 200 год за прынятыя раней даціроўкі, зробленыя на падставе керамікі і іншых побытавых і не толькі прадметаў [27; 28]. На сённяшні дзень няма ніводнай даты з VII ці нават VIII ст. Падобныя даследаванні былі зроблены польскім спецыялістам па дэндрахраналогіі Марэкам Кромцам разам з археолагамі на тэрыторыі Мазоўша, Велькапольскі, Малапольскі і Ніжняга Шлёнску [24; 25; 31]. Там таксама не ўдалася выявіць ўмацаваных паселішчаў раней канца, а хутчэй пачатку X ст. Дадзеныя факты не дазваляюць сцвярджаць, што славяне будавалі умацаваныя цэнтры-"гроды" ад самага пачатку свайго з'яўлення на польскіх і усходненямецкіх землях. Наўрад ці існавала нейкая своеасаблівасць (да гэтага незаўважаная) урбаністычных працэсаў на беларускіх землях і роля ў іх так званых "славянскіх каланістаў". Дзеля пацвярджэння альбо адмаўлення дадзенай тэзы ў Беларусі неабходна правесці грунтоўнае археалагічнае даследаванне абарончых валаў вядомых гарадзішчаў другой паловы I тыс – пачатку II тыс. н.э. з мэтай выяўлення рэштак драўляных канструкцый з наступным дэндрахраналагічным аналізам.

Паспрабуем прадставіць перыядызацыю грамадска-палітычных працэсаў на беларускіх землях і іх уплыў на горадабудаўніцтва. З пісьмовых крыніц вядома 39 мясцовасцей IX – XIII стст. з тэрыторыі Беларусі, з іх 5 не лакалізаваны да сённяшняга дня – Галацічаск, Стрэжаў, Гарадзец, Межымосцьце, Свіслач, не пэўныя звесткі пра Браслаў і Навагрудак у XI ст. (табліца1). Умацаваных гарадзішчаў IX – XIII стст. на Беларусі вядома каля 150, якія па-рознаму даследаваліся археалагічна [4]. Менавіта археалагічныя раскопкі дазволілі адшукаць сляды раннесярэднявечных гарадоў у Давыд-Гарадку [29], Дрысвятах

[18], пра якія маўчаць летапісы і хронікі. Лаканічнасць узгадак ў гістарычных крыніцах не дазваляе сцвярджаць, што ўсе яны напэўна былі гарадскімі цэнтрамі. Безумоўна, толькі частку з іх неабходна трактаваць як тагачасныя гарады.

Табліца – Населеныя пункты Беларусі IX–XIII стст. па пісьмовых крыніцах

Час	Назва і дата	Колькасць
IX ст.	Полацк (862)	1
X ст.	Тураў (980); Віцебск (974 (?), 1021); Ізяслаўль (каля 985)	3
XI ст.	Бярэсце (1017, 1019); Друцк (1001, 1078); Копысь (1059, 1060); Браслаў (?) (каля 1065); Менск (1067); Орша (1067); Галацічаск* (1071); Лагойск (1078, 1127/1128); Лукомль (1078); Пінск (1097).	10
XII ст.	Барысаў (1102, 1127); Слуцк (1116); Наваградак (1117 (?), 1119 (?), 1228, 1235); Гародня (1127); Клецк (1127); Стрэжаў* (1127); Мсціслаўль (1135), Прапошаск (1136); Крычаў (1136); Гомель (1142), Рагачоў (1142); Брагін (1147); Мазыр (1155); Чачэрск (1159); Гарадзец* (1162); Межымосць* (1170)	16
XIII ст.	Рэчыца (1213, 1214); Слонім (1252); Ваўкавыск (1252); Здзітаў (1252); Турэйск (1253); Свіслач* (1256); Капыль (1274); Камянец (1276); Кобрынь (1287)	9

Сённяшні ўзровень нашых ведаў дазваляе нам вылучыць 4 этапы ўрбанізацыі беларускіх земляў у сярэднявеччы. Натуральна, мы ўсведамляем пэўную гіпатэтычнасць нашай пазіцыі і схематычнасць аргументацый. Дадзеная праблема вымагае асобнага манаграфічнага даследавання.

I) На Беларусі пасля працяглага "безгарадзішчанскага" перыяду першыя ўмацаваныя паселішчы з'яўляюцца ў VIII – IX ст. На поўдні найбольш вядомым помнікам з'яўляецца Хатомель, на паўночным захадзе – Свіла I, Гарадзец на Мнюце, на паўночным усходзе – "Гарадзішча Рагвалода" у Полацку, Віцебск, Лукомль, на усходзе – гарадзішчы Кісялі, Чаркасава, Нікадзімава, у цэнтры – Гарадзішча на Менцы, на захадзе – Радагошча. Абмінаючы балючае і важнае пытанне больш дакладнай храналогіі (асабліва атрыманне дэндрадатаў), застаецца праблема іх функцыянальнага прызначэння. Частка з іх магла выконваць функцыю сімвалічна-рэлігійную, бо на іх адсутнічаюць выразныя археалагічныя сляды сталага пражывання значнай папуляцыі.

Аналагічныя пункты, лепей даследаваныя, знаходзяцца на тэрыторыі Падляшша – Гацькі і Мазоўша – Шэлігі [30,s.150-154; 38, s.98-102]. Іншыя выконвалі рэпрэзентатыўныя функцыі фармуючыхся палітычных эліт правадырскага ладу. Падобныя вывучаны на тэрыторыі Велькапольскі – Банікова, Брушчэва, Геч, Каліш і інш [32, s.258-261]; і Мазоўша – Насельск, Рацёнж, Воля Шыдлоўска, Завада Ляскороньска [26, s.314-315]. Меншая частка – Полацак, Віцебск –пазней пераўтварыліся ў сярэднявечныя гарады, княжацкія цэнтры, аднак пераважная большасць з іх у выніку працэсаў утварэння дзяржавы і пашырэння феадальных адносінаў перастала існаваць. Яшчэ некалькі слоў адносна Полацка. З'яўленне яго на старонках летапісаў пад умоўнай датай 862 г. у кантэксце з палітычна-адміністрацыйнай дзейнасцю Рурыка, як раз пацвярджае значэнне знешняга (скандынаўскага) ўплыву на лёс умацаванага паселішча на Палаце. Рурык пасылае свайго "мужа" у Полацак у сувязі з дацкімі паходамі па Дзвіне ў сярэдзіне IX ст. і магчымым яго захопам [15, с.34-47].

II) Другім храналагічным этапам ў працэсе ўрбанізацыі беларускіх земляў з'яўляецца апошняя чвэрць X – першая чвэрць XI стст. Час уваходжання "княства Рагвалода" ў дзяржаву Уладзіміра Святаславіча (пасля вядомых трагічных для Полацка падзей) і распаўсюджання панавання кіеўскага князя на Палессе, а таксама Пабужжа і часткова Панямоння. Гэта перыяд будавання ўмацаваных "градаў" з ініцыятывы кіеўскага цэнтральнага палітычнага асяродка, які новапабудаваным градам дэлегаваў частку ўладных паўнамоцтваў у рэгіёнах – Полацак, Заслаўль/Ізяслаўль, Тураў, Віцебск, верагодна, Бярэсце.

III) Наступным этапам горадабудаўніцтва на Беларусі неабходна лічыць доўгі, амаль 250 гадовы перыяд. З узмацненнем палітычнай самастойнасці рускіх княстваў – Полацкага, Кіеўскага, Чарнігаўскага, Наўгародскай зямлі ў другой палове XI ст., пазней Смаленскага, Тураўскага, Валынскага ў XII ст. – ініцыятыва будавання "гарадоў" як палітычна-адміністрацыйных, вайсковых, гаспадарчых, у некаторых выпадках культурна-рэлігійных цэнтраў пераходзіць да мясцовых дынастый. XI – XII стст. – гэта час татальнай урбанізацыі Беларусі ў раннім сярэднявеччы (26 пунктаў), якая на старонках летапісаў працягвае фіксавацца яшчэ ў XIII ст (9 пунктаў) (гл. Табліцу 1). Дазволім выказаць ўласнае меркаванне па праблеме пачаткаў панёманскіх і пабужскіх гарадоў. З'яўленне Гародні, Ваўкавыска, Слоніма, Навагрудка на Панямонні і Драгічына, Мельніка, Бельска, Суража ў Пабужжы трэба аднесці да 40-50 гадоў XI ст. Іх з'яўленне – хутчэй за ўсё вынік палітычна-дзяржаўнай дзейнасці Яраслава Уладзіміравіча Кіеўскага і яго нашчадкаў у названых рэгіёнах. Рускія летапісы і польскія хронікі адзначаюць паходы кіеўскага князя на

Яцьвягаў (1038 г.), Літву (1040, 1044 гг.), Мазаўшанаў (1041, 1047 гг.), якія дазволілі замацаваць Верхняе Панямонне і Пабужжа за Кіевам [39, s.143-157; 11, с.99-105]

Менавіта "грады", якія паўсталі на беларускіх землях на дадзеным этапе былі ўжо сталымі сядзібамі рэальнай ўлады не прысутнага штодзённа, але заўсёды гатовага да інтэрвенцыі ўладара, які, дарэчы, пастаянна быў у руху . Як палітычна-адміністрацыйныя цэнтры яны вызначалі новую сістэму палітычных адносін і ўплывалі на фармаванне новай структуры грамадскіх адносін. Як сталыя сядзібы лакальных эліт генеравалі эксклюзіўны попыт, які са свайго боку прыцягваў да "градаў" вытворцаў розных спецыялізацый і купцоў. Для апошніх найважнейшым былі гарантаваныя дзяржавай стабільнасць і бяспека. Такім чынам, росквіт гаспадарчай сферы быў не прычынай ўзнікнення гарадскіх пунктаў, а вынікам арганізацыі сіламі цэнтральнай ўлады лакальных асяродкаў палітычнага нагляду. Уласна такія цэнтры палітычнага кіравання дзяржаўнымі тэрыторыямі, са спецыфічнай тапаграфічнай і планіровачнай структурамі, у якіх знаходзяцца сляды далёкасяжнага гандлю і высокаспецыялізаванай прадукцыі, прынята прызнаваць першымі гарадамі ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, якая не была ў зоне непасрэдных уплываў рымскай цывілізацыі [40, s.123 – 124]. Набыццё шматфункцыянальнага аблічча гэтымі ўмацаванымі асяродкамі было адным з важнейшых элементаў працэса канчатковага пераафармлення традыцыйных грамадскіх структур у дзяржаўную арганізацыю. Без сумнення, гэтыя раннебеларускія "гарады" былі плацдармамі еўрапейскай цывілізацыі з яе рэлігійнымі, мастацкімі, праўнымі і літаратурнымі традыцыямі. Больш таго, яны з'явіліся ў пэўным сэнсе зонай кантактаў паміж візантыйскай і заходнееўрапейскай культурамі. Палітычныя практыкі, хрысціянізацыя і фіскальныя патрабаванні стваралі ўмовы для развіцця пісьменнасці сярод гарадскога насельніцтва, спрыялі фармаванню новых накірункаў аздаблення і моды.

IV) З XIV ст. пачынаецца чарговы перыяд сярэднявечнай "гарадской гісторыі" Беларусі. Ён адбываецца ў межах новай палітычна-дзяржаўнай структуры – Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. Гэта тэма асобнага даследавання. Толькі хочацца звярнуць увагу на адзін момант: менавіта пад уплывам "раннебеларускіх урбанізацыйных працэсаў" распачынаецца аналагічны на этнічна літоўскіх землях.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Археалогія Беларусі. Паказальнік літаратуры за 1976 – 1990 гг. / Складальнік А.У.Ільюцік. – Мінск, 1997.

2. Археалогія Беларусі: у 4 т. – Мінск, 2000. – Т.3: Сярэдневяковы перыяд (IX – XIII стст.) / П.Ф.Лысенка (нав. рэд. тома).

3. Археалогія Беларусі. У 4 т. – Мінск, 2001. – Т.4: Помнікі XIV – XVIII стст. / В.М.Ляўко (гал. рэд. тома).
4. Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя / рэдкал.: В.В.Гетаў [і інш.]. – Мінск, 1993.
5. Археология Белоруссии. Библиографический указатель (1932–1975) / составитель Т.Н. Коробушкина. – Мінск, 1988.
6. Булкин, В.А. Археология и вопросы генезиса древнерусского города: трудности и перспективы / В.А. Булкин // Старожитності Русі-України. – Київ, 1994. – С. 108–114.
7. Воронин, Н.Н. К итогам и задачам археологического изучения древнерусского города / Н.Н. Воронин // Краткие сообщения Института Истории Материальной культуры АН СССР. – 1951. – Вып. XLI.
8. Дубінскі, С.А. Бібліографія па археалогіі Беларусі і сумежных краін / С.А.Дубінскі. – Мінск, 1933.
9. Дубов, В. Возникновение городов на Руси / И.В. Дубов // Новые источники по истории древней Руси. / И.В. Дубов. – Л., 1990. – С. 6–27.
10. Дук, Дз. Полацк у сістэме станаўлення і развіцця сацыятапаграфічнай структуры старажытнарускіх гарадоў IX–XIII стст. / Дз.Дук // Гісторычна-археалагічны зборнік. – Вып. 24. – Мінск, 2008. – С. 27–33.
11. Ермаловіч, Мікола. Старажытная Беларусь. Полацкі і Новагародскі перыяды / М. Ермаловіч. – Мінск, 1990.
12. Загарульскі, Э.М. Заходняя Русь IX–XIII стст.: Вучэбны дапаможнік / Э.М. Загарульскі. – Мінск, 1998
13. Краўцэвіч, А.К. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага / А.К. Краўцэвіч. – Жэшув, 2000.
14. Куза, А.В. Малые города Древней Руси / А.В.Куза. – М., 1989.
15. Латышонак, Алег. Saxo Grammaticus, легендарныя паходы датчанаў па Дзьвіне ў IX стагодзьдзі і пачаткі Полацкага княства / А.Латышонак // Нацыянальнасць – Беларус / А.Латышонак. – Вільня-Мінск, 2009. – С. 34–47.
16. Ляўко, В. Гарады / В.Ляўко // Гісторыя Беларусі у 6-ці тамах. Т.1: Старажытная Беларусь. Ад перапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. – Мінск, 2000. – С. 249–256.
17. Рапов, О.Н. Ещё раз о понятии « русский раннефеодальный город» / О.Н.Рапов // Проблемы отечественной и всеобщей истории. Выпуск 7: Генезис и развитие феодализма в России. Проблемы историографии. – Л., 1983. – С. 51–69.
18. Семенчук, Г.Н. Раннесредневековой археологическій комплекс Дрисвяты / Г.Н.Семенчук // Lietuvos Archeologija. – Tom 21. – Vilnius, 2001. – S. 299–310.
19. Тарасаў, Сяргей. Археалагічнае вывучэнне беларускіх гарадоў. Праблема захавання археалагічнай спадчыны / Сяргей Тарасаў // Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Białorusi i Polski. – Warszawa 2004. – С. 343–356.
20. Толочко, П.П. Древнерусский феодальный город / П.П.Толочко. – Киев, 1989.
21. Фроянов, И.Я. Города-государства Древней Руси / И.Я. Фроянов, А.Ю. Дворниченко. – Л., 1988.
22. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой землі (IX – XIII вв.) / Г.В.Штыхов. – Мінск, 1978.
23. Carver, Martin. Town and anti-town in the first millennium Europe / Martin Carver // Archeologia w teorii i praktyce. – Warszawa, 2000. – S. 373–396.
24. Dulinicz, Marek. The first dendrological dating of the strongholds in northern Masovia / Marek Dulinicz // Origins of Central Europe, ed. P.Urbańczyk. – Warszawa, 1997. – S. 137–141.
25. Dulinicz, Marek. Zalażki miast na wczesnośredniowiecznym Mazowszu (X-XII w.) / Marek Dulinicz // Rocznik Mazowiecki. – 2001. – T.13. – S. 11–24.

26. Dulinicz, Marek. Najstarze grody wczesnośredniowieczne / Marek Dulinicz // Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Białorusi i Polski. – Warszawa 2004. – S. 305–320.
27. Henning, J. Zur Burgengeschichte im 10. Jahrhundert – Neue archaologische und dendrochronologische Daten zu Anlagen vom Typ Tornow / J. Henning, K.-U. Heussner // Ausgrabungen und Funden. – Tom 37. – Z. 6. – S. 314–324.
28. Henning, J. Neues zum Tornower Typ. Keramische Formen und Formenspektren des Fruhmittelalters im Licht dendrochronologischer Daten zum westslawischen Siedlungsraum / J. Henning // Kraje slowiańskie w wekach średnich. Prowanum i sacrum. / Pod red. H.Kocka-Krenz, W.Łosiński. – Poznań, 1998. – S. 392–408.
29. Jakimowicz, Roman. Dawidgródek / R.Jakimowicz. – Pińsk, 1939.
30. Kobylinski, Z. Early medieval hillforts in Polisz lands in the 6th to the 8th cebturies: Problems of origins, function and spatial organization / Z.Kobylinski // From the Baltic to the Black Sea , ed. D.Austin, L.Alcock. – Boston, 1993. – S. 147–156.
31. Kara, M. Możliwości datowania metodą dendrochronologiczna oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Ślaska i Malopolski / M.Kara, M. Krapiec // Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w ksztaltowaniu się nowej mapy Europy, red. H.Samsonowicz. – Kraków 2000. – S. 303–327.
32. Kurnatowska, Z. Die Burgen und die Ausbildung der Stammesaristokratie bei den urpolnischen Slawen / Z.Kurnatowska // Europas Mitte um 1000, hrsg. / A Wieczorek, H.-M. Hinz. – Stuttgart, 2000. – S. 257–263.
33. Moździoch, S. Problemy badań nad poczatkami miast i wsia wczesniśredniowieczna w Polsce / S. Moździoch // Slavia Antigua. – T. 37. – S. 39–63.
34. Muhle, E. Die stadtischen Handelszentren der nordwestlichen Rus. Anfange und fruhe entwiklung altrussischer Stadte / E. Muhle. – Stuttgart, 1991.
35. The Origins of Towns in Temperate Europe / ed. By P.Urbańczyk. – Warszawa, 1994 / надрукавана як том 32 часопісу „Archaeologia Polona”.
36. Posern-Zieliński, A. Poczatki państwa w ujęciu antropologicznym / A. Posern-Zieliński, M. Kairski // Kolory i struktury średniowiecza / pod red. Wojciecha Fałkowskiego. – Warszawa, 2004. – S. 318–337.
37. Siemianczuk, H. Stan badań i możliwości badawcze archeologii przedlokacyjnych i lokacyjnych miast na ziemiach białoruskich / H.Siemianczuk // Procesy lokacyjne miast w Europie Środkowo-Wschodniej / red. Cezary Buśko, Mateusz Golińsk, Barbara Krukiewicz. – Wrocław, 2006. – S. 317–326.
38. Szymanski, W. Bietrage zum Problem der Entstehung von Burgen bei den Slawen / W.Szymanski // Archaeologia Polona. – 1983. – T. 21–22. – S. 89–104.
39. Tyszkiewicz, J. Mazowsze północne-wschodnie we wczesnym średniowieczu. Historia pogranicza nad górna Narwia do połowy XIII w. / J.Tyszkiewicz. – Warszawa, 1974.
40. Urbańczyk, P. Trudne poczatki Polski / P. Urbańczyk. – Wrocław, 2009.

Генадзь Семянчук, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дацэнт кафедры археалогіі і этналогіі Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы. Сферы навуковых зацікаўленнасцяў – сярэднявечная археалогія, сацыяпалітычная і этнакультурная гісторыя Цэнтральнай і Усходняй Еўропы IX – XVI стст., рэгіянальная гісторыя Гарадзеншчыны. Аўтар больш 120 публікацый, у тым ліку навучальнага дапаможніка “ Археалогія Беларусі” (Гродна 1996, 1997; разам з С.Піваварчыкам).

УДК 911.375(476) (XIX-пач.XX ст.)

Захар Шыбека (Мінск, Беларусь)

ЗАРАДЖЭННЕ БЕЛАРУСКАЙ УРБАНІСТЫКІ: XIX – ПАЧАТАК XX стст.

В статье обобщается опыт изучения белорусских городов исследователями XIX – начала XX вв. Их работа связывается с процессом зарождения и становления исторической урбанистики в Беларуси. Рассматриваются условия, периодизация и результаты генезиса нового направления в гуманитарной науке, состав участников изучения белорусского города, их методики. Отмечается участие в формировании урбанистики литераторов, художников, фотографов.

Вывучэнне гісторыі гарадоў становіцца ўсё больш актуальным у сувязі з пашырэннем гарадскога жыцця. Гэтым займаецца урбаністыка. Існуе некалькі яе вызначэнняў. Урбаністыка – гэта раздзел эканамічнай геаграфіі, у рамках якога даследуецца функцыянаванне і развіццё гарадскіх цэнтраў. Урбаністыка – гэта навука пра гарадское планаванне, горадазнаўства. Урбаністыка – гэта навука, якая вывучае праблемы толькі буйных гарадоў. А часам рэзюміруецца, што урбаністыку ўтварае корпус тэкстаў, прысвечаных урбанізацыі [23].

Урэшце, можна сказаць, што урбаністыка – гэта інтэгральная навука, якая вывучае працэсы урбанізацыі, функцыянаванне гарадоў і жыццядзейнасць гараджан. І ў гэтай інтэгральнай навуцы гістарычная урбаністыка займае пачэснае месца. Вобраз горада ствараецца не толькі сродкамі навукі (гісторыі, этнаграфіі, археалогіі, геаграфіі, эканомікі, культуралогіі), але і сродкамі мастацтва. Таму урбаністыка лучыць навукоўцаў і творцаў. Толькі ў выніку іх супольных намаганняў феномен горада можа быць спасцігнуты і стаць больш зразумелым. Звесткі з іншых раздзелаў урбаністыкі носяць для гісторыка дапаможны характар, аднак ігнараваць іх не варта.

Урбаністыка зарадзілася на Захадзе ў XIX ст., калі праходзіла індустрыялізацыя. Тады горад прыцягнуў да сябе ўвагу даследчыкаў сваёй індустрыяльнай спецыфікай і праблемамі гарадскога прамысловага пралетарыяту. Але статус адасобленага навуковага накірунку яна займела толькі ў пачатку XX ст., калі большасць насельніцтва заходніх краін перасялілася ў гарады.

З улікам актуальнасці вывучэння праблем сучаснага беларускага горада будзе карысным даследаваць працэс зараджэння урбаністыкі ў Беларусі. Можна меркаваць, што гэта адбывалася якраз у той перыяд, калі Беларусь знаходзілася ў складзе Расійскай імперыі. Папярэднікамі ў задуманай справе з'яўляюцца М.Улашчык, які ў сваёй працы пра

археаграфіі і крыніцазнаўству гісторыі Беларусі феадальнага перыяду закранаў гарадскую тэматыку, [1] Г.Каханоўскі, які ў сваёй кнізе пра гістарычнае краязнаўства вельмі ўважліва ставіўся да гарадской тэматыкі беларускіх даследчыкаў першай паловы XIX ст. [2], В.Белазаровіч, які мае публікацыю па гістарыяграфіі беларускіх гарадоў [3; 9–16]. Працы гэтых аўтараў, безумоўна, дапамагалі даследаванню, хоць пастаўленыя тут навуковыя задачы ў іх не вырашаліся.

У дадзеным артыкуле аналізуюцца толькі кнігі па гісторыі гарадоў, выдадзеныя ў 1795–1917 гг. Далёка не поўныя звесткі пра іх можна знайсці ў бібліяграфічных даведніках 1976 г. [4] і 1986 г. [5]. Там гаворка ідзе пераважна пра рускамоўныя і беларускамоўныя выданні. Матэрыялы перыядычнага друку мной не бяруцца пад увагу, бо патрабуюць спецыяльнага і вельмі карпатлівага вывучэння. Некаторыя з іх выдаваліся ў выглядзе "оттисков» – невялічкіх кніжак або брашур, і тады яны ўлічваліся сучаснымі бібліёграфамі. Адзначаныя недахопы крыніцазнаўчай базы ўскладняюць, але істотна не шкодзяць таму, каб атрымаць уяўленне аб станаўленні гістарычнай урбаністыкі ў Беларусі.

У вывучэнні беларускіх гарадоў царскага перыяду з усёй відавочнасцю вылучаецца два перыяды. Першы перыяд – ад канца XVIII ст. да 1860-х гг. І другі перыяд – ад 1860-х гг. да 1917 г. Падзелам паміж імі служаць падзеі 1860-х гг.: адмена прыгоннага права, якая змяніла сацыяльна-эканамічнае становішча ў імперыі, паўстанне 1863 г., пасля якога ўзмацнілася русіфікацыя Беларусі, і пачатак чыгуначнага будаўніцтва, якое паўплывала на урбаністычныя працэсы на беларускіх землях.

Існавалі два фактары, што абумовілі рост цікавасці да беларускіх гарадоў у першай палове XIX ст.: імкненне царскага ўрада да інкарпарацыі захопленых земляў і рост папулярнасці краязнаўства пад уплывам Захаду, дзе ішло фарміраванне сучасных нацый і нацыянальных дзяржаў. Таму ў вывучэнні гарадоў склалася два накірункі: дзяржаўны і самадзейны – у форме краязнаўчага руху, пазней падтрыманага дзяржавай.

Пасля далучэння Беларусі да Расіі праводзілася генеральнае межаванне захопленых земляў. І тады рускі акадэмік В.Севяргін, які наведаў Беларусь, апублікаваў свае ўражанні пра беларускі край і некаторыя яго гарады (Орша, Мсціслаў, Віцебск) [2; 18]. Ад таго і пачалося дзяржаўнае вывучэнне беларускіх гарадоў. Мяркуючы па бібліяграфічных даведніках, колькасць публікацый пра гісторыю гарадоў з канца 1830-х гг. узрасла, бо цікаваць да Беларусі інспірыравала паўстанне 1830-31 гг. З мэтай гістарычнага абгрунтавання правамернасці далучэння беларускіх земляў да Расіі, створаная ў Вільні Археаграфічная камісіі выдала ў 1840-х гг. збор старажытных актаў. У

той жа час асобнымі кнігамі выйшлі зборы дакументаў пра гарады Віленскай і Мінскай губерняў [5; 208, 520]. Зразумела, што з архіваў публікавалася толькі тое, што адпавядала вялікадзяржаўнай гістарычнай канцэпцыі. Тым не менш, і ў такім выглядзе публікацыі дакументаў спрыялі росту цікавасці да гісторыі мясцовых гарадскіх цэнтраў.

У кожнай губерні звесткі пра гарады збірала царская адміністрацыя. Статыстычныя выданні пра гарадскія паселішчы Расіі, у тым ліку і Беларусі, выходзілі ў 1829, 1834, 1840, 1852, 1859, 1860, 1861, 1863 (двойчы) [4; 29]. Афіцыйныя матэрыялы пра гарады друкаваліся ў "Губернских ведомостях", дзяржаўных газетах, якія выходзілі з 1838 г. Вывучэнне гарадоў беларускіх губерняў вялі афіцэры Генеральнага штаба Расійскай імперыі П.Баброўскі, А.Корева, І.Зелінскі [4; 20, 24, 26].

У 1817 г. у газеце "Dziennik Wileński" выкладчыкі Віленскага універсітэта апублікавалі інструкцыю аб зборы гістарычных звестак у розных паселішчах [2; 24]. Гэта і падштурхнула самадзейнае, краязнаўчае вывучэнне мясцовых гарадоў. Ужо на пачатку XIX ст. студэнты Віленскага універсітэта склалі апісанне 80 гарадоў і мястэчак Беларусі і Літвы пад кіраваннем прафесара расійскай славеснасці І. Лабойкі (1786–1861). Ён жа стаў і аўтарам гістарычнай працы "Описание польских и литовских городов" [3; 9]. Гадаванцы універсітэта працягвалі краязнаўчую працу ў розных кутках Беларусі. Так, служачы польскага банка К. Контрым (1772–1836), былы кіраўнік шубраўцаў у Віленскім універсітэце, у сваёй кнізе дарожных нататкаў (Poznań, 1839) апісаў помнікі Брэста, Пінска, Петрыкава, Турава, Давыд-Гарадка. Старажытныя помнікі Гродна вывучаў наглядчык гродзенскага павятовага вучылішча І.Кулакоўскі, прадзед Зоські Верас. [2; 40, 43-44, 102].

У краязнаўчы рух уключалася мясцовая аграрная эліта. А.Плятар (1790–1862) апублікаваў матэрыялы пра Полацк у часопісе "Rubon" (1843) [2; 24]. Памешчыкаў цікавіла гісторыя пераважна мястэчак, дзе месціліся іх двары (рэзідэнцыі). Граф Л.Патоцкі (1799–1864) пакінуў пасля сябе цікавыя ўспаміны пра мястэчкі Свіслач, Дзярэчын і Ружаны. Ён закранае таксама гісторыю г.Нясвіжа, мястэчак Ляхавічы і Зэльву [6]. Не выключана, што падобных успамінаў было і болей, але яны або не захаваліся, або не надрукаваны дагэтуль.

Вялікі ўклад у вывучэнне і папулярызацыю гісторыі мясцовых гарадоў унеслі майстры мастацкага слова. Вядомы пісьменнік і краязнавец Юльян Нямцэвіч (1757–1841) апісаў Брэст, Нясвіж, Мінск, Магілёў, іншыя гарады ў "Зборы гістарычных помнікаў пра даўнюю Польшчу" (Warszawa, 1830), Гродна, Гродна, Наваградак – у кнізе

"Гістарычныя падарожжы па польскіх землях, што адбыліся ад 1811 да 1828 гг." (Warszawa, 1858) [2; 25].

Іосіф-Ігнат Крашэўскі (1812–1889), вядомы літаратар і выдавец часопіса "Athenaeum" ("Атэнэум") марыў пісаць дакументаваныя гістарычныя нарысы губернскіх і павятовых гарадоў. У літаратурна-краязнаўчым нарысе "Пінск і яго ваколіцы" (1837) ён упершыню стварыў сацыяльны партрэт беларускага горада першай паловы XIX ст. (Эканоміка, быт гараджан). Пазней нарыс пра Пінск увайшоў у кнігу падарожжаў "Успаміны Палесся, Валыні і Літвы" (Wilno, 1840). Наступная кніга І.Крашэўскага пра горад называлася "Вільня ад яе пачаткаў да 1760 года" (Wilno, 1840). Вядомы пісьменнік быў таксама аўтарам працы "Историческое сведение о городе Брест-Литовском» (1845) [2; 61–64]. Таму ёсць падставы назваць І. Крашэўскага першым свядомым урбаністам у беларускай гістарыяграфіі.

Літаратар, выдавец і гісторык Адам Кіркор (1818–1886) змяшчаў шматлікія краязнаўчыя нарысы гарадоў у перыядычным друку. Ён стварыў іх паводле храналагічнаму прынцыпу. У памятнай кніжцы Віленскай губерні на 1852 г. даследчык надрукаваў папулярны "Нарыс гарадоў Віленскай губерні", які стаў першай рэгіянальнай працай па гісторыі гарадоў. Быў ён пачынальнікам і ў справе выдання дапаможнікаў для турыстаў – "Экскурсіі па Вільні і яе ваколіцах" (Wilno, 1859). Праца змяшчае гісторыка-статыстычны нарыс г. Вільні. У чарговай працы "Археалагічная экскурсія па Віленскай губерні" А.Кіркор цікавіцца гарадзішчамі, прыводзіць звесткі пра Міхалішкі, Свір, Мядзел і іншыя мястэчкі [2; 56–61].

"Народны лірнік" Уладзіслаў Сыракомля (1823–1862), ці па-сапраўднаму Кандратовіча, у паэтычнай форме ён пісаў пра камяніцы і паркі, вуліцы Мінска. Ужо першыя нататкі паэта пра мінулае Нясвіжа (1946) грунтаваліся на першакрыніцах [2; 64]. Аднак найбольш каштоўнымі працамі Ул. Сыракомлі былі "Вандроўкі па маіх былых ваколіцах" (1853) і нарыс "Мінск", надрукаваны ў двух нумарах часопіса "Teka Wileńska" (1857). Першая кніга прысвячалася беларускім мястэчкам: Нясвіж (вельмі грунтоўна), Мір, Стаўбцы, Койданава, Свержань, Любча. Паэт піша пра свае ваколіцы, дзе прайшлі яго дзіцячыя і юнацкія гады. У нарысе пра Мінск аўтар расказвае не толькі пра архітэктуру горада, але і пра мараль мінчукоў, асвету, ахову здароўя. Працягам "Мінска" стала праца "Хроніка горада Мінска". Пра мястэчкі беларускага Прынямоння Ул. Сыракомля расказаў у кнізе "Нёман ад вытокаў да вусця" (Wilno, 1861). Паэт і даследчык паказвае неверагодна вялікае культурнае багацце Панёманскага краю, якое знішчана. Ім прыведзены гістарычныя звесткі пра Пясочнае, Магільна, Свержань, Стоўбцы, Шчорсы, Любча, Масты, Гродна. Пра гістарычнае мінулае

Ашмян, Смаргоні, Жупран паэт цікава распавядае ў дарожным дзённіку, які вёў, калі ў 1856 г. ехаў праз Беларусь у Варшаву. Ёсць у Сыракомлі асобныя артыкулы пра Валожын, Пружаны, Слонім, Нясвіжскі замак. Захаваўся ў рукапісе не завершаны артыкул пра Маладзечна [7; 3–10]. Паэт быў упэўнены, "што кожны закуток краю, хоць бы на першы погляд ён і не ўяўляе нічога надзвычайнага, можа стаць прадметам даследаванняў, …што кожны, пільней прыгледзіўшыся да сваёй роднай ваколіцы і гэтак жа апісаўшы яе, здолеў бы дадаць нейкія звесткі да скарбніцы гісторыі" [8; 11–12]. Ул.Сыракомлю можна назваць пачынальнікам своеасаблівай гісторыка-паэтычнай урбаністыкі Беларусі.

У працэс вывучэння гарадоў паступова ўцягваліся навукоўцы. Вядомы археолаг З.Даленга-Хадакоўскі (1784–1825), ці ў сапраўднасці А.Чарноцкі, першым здзейсніў маштабнае навуковае апісанне папярэднікаў гарадскіх паселішчаў – гарадзішчаў (больш за тысячу). Матэрыялы былі часткова апублікаваны (1844). У пасмяротнай публікацыі "Путевые заметки Ходаковского" давалася версія гісторыі старажытных беларускіх гарадоў, і найперш Полацка і Гродна [2; 30, 32, 35].

Т.Нарбут (1784–1864), аўтар дзевяцітомнай "Старажытнай гісторыі літоўскага народа" (1835–1841), апублікаваў шэраг артыкулаў пра Ліду, Вільню, Крэва, Наваградак, Гродна, Індуру і іншыя мястэчкі Беларусі Асаблівую каштоўнасць уяўляюць звесткі пра Ліду. Гэта быў першы нарыс поўнай гісторыі горада, які пабачыў свет у друку. Праўда, гісторыя Ліды падаецца аўтарам як гісторыя замка, княжацкіх родаў, касцёлаў. Такі падыход быў характэрным і для іншых тагачасных даследчыкаў гарадской мінуўшчыны [2; 36–38].

М.Балінскі (1794–1863) стаў вядомым дзякуючы кніжцы "Гісторыя горада Вільні" (Wilno, 1836–1837, Т. I–II). Гісторыя гарадоў знайшла адлюстраванне і ў яго супольнай з Т.Ліпінскім працы "Старажытная Польшча" (Warszawa, другая палова 1840-х гг). Там гаворыцца пра Гальшанскі замак, Ліду, Смаргонь, Крэва, Нясвіж. У другім выданні працы (Warszawa, 1885-1886) змешчаны дадатковыя звесткі пра старажытныя збудаванні ў Ляхавічах, Слуцку, Быхаве, Пінску, Заслаўі. Ёсць гістарычныя даведкі пра старажытныя Мінск, Брэст, Іўе, Відзы, Мядзел, Пружаны, Валожын і іншыя гарады Беларусі. Акрамя таго, М. Балінскі напісаў працу пра Крэва і яго замак (Warszawa, 1842–1843) [2; 42–43].

Вядомы гісторык І.Ярашэвіч (1793–1860) правёў краязнаўчае даследаванне Драгічына, вывучаў шэраг іншых гарадоў краю. [2; 42].

У 1855 г. у Санкт-Пецярбургу генерал-маёр Генеральнага штаба М.Без-Карніловіч (1796–1862) надрукаваў першую кнігу, поўнасцю

прысвечаную гісторыі беларускіх гарадоў Праўда, пад Беларуссю аўтар разумеў толькі Віцебскую, Магілёўскую і заходнія паветы Смаленскай губерняў. Расійскі генерал, на дзіва, крытычна выкарыстаў самыя разнастайныя крыніцы: працы Карамзіна, Нарбута, апублікаваныя дакументы, гарадскія архівы, мемуары, "Полный сбор законов Российской империи", перыёдыку. Аўтар вызначыў месцазнаходжанне старажытнага Друцка [2; 70], даволі падрабязна расказаў не толькі пра мінулае, але і пра сучасны стан Віцебска і Полацка (эканоміка, сучасны стан помнікаў гісторыі). Аднак даследчык празмерна захапляецца не столькі гарадамі, колькі іх славутымі мясцінамі. Гарадскія паселішчы служаць арэнай гістарычных падзей, пераважна ваенных і звязаных з манаршымі асобамі. Апісанне закранае не ўсе гарадскія паселішчы. На асобныя гарады і мястэчкі прыходзіцца ўсяго некалькі радкоў. Даследаванне ў большасці выпадкаў абмяжоўваецца храналагічным апісаннем гістарычных падзей. Ва ўсякім разе М.Без-Карніловіч быў адным з першым, хто зразумеў важнасць гарадскіх паселішчаў у гістарычным развіцці Беларусі [9].

Археолаг і краязнавец Яўстафій Тышкевіч (1814–1873) прымаў удзел у стварэнні зборніка дакументаў "Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии…" (Минск, 1848). Даследчык стварыў комплексную і грунтоўную да таго часу працу "Апісанне Барысаўскага павету ў адносінах статыстычных, геаграфічных, гістарычных, гаспадарчых, прамыслова-гандлёвых і лекарскіх…" (Wilna, 1847), дзе даецца апісанне Барысава і мястэчак Лагойска, Смалявіч, Зембіна, Плешчаніцы. Сюжэт пра Лагойск у гэтай кнізе належаў яго брату Канстанціну Тышкевічу (1806–1863), які таксама займаўся навуковай дзейнасцю: археалогіяй, гісторыяй. Канстанцін вывучыў замак у Заслаўі (1858 г.), апублікаваў пашыраныя звесткі пра Лагойск (1858 г.), цікавіўся гісторыяй Астрашыцкага Гарадка, іншых населеных пунктаў, рабіў замалёўкі замкаў і гарадзішчаў, стварыў картаграфічныя планы старажытных гарадоў. Выдадзеная пасля смерці аўтара кніга "Вілія і яе берагі" (Drezno, 1871) змяшчае звесткі пра гарадскія паселішчы, што трапляліся на рачным узбярэжжы.

Шмат цікавых матэрыялаў пра гарады Беларусі можна знайсці у працы П.Шпілеўскага (1823–1861) "Падарожжа па Палессю і Беларускім краі" (СПб, 1858). Аўтар прыводзіць гістарычныя звесткі пра Брэст, Кобрын, Клецк, Мінск, Койданава, Стоўбцы, Шчорсы, Заслаўе, Смалявічы, Халопенічы, Ігумен, Лукомль. Вядомы этнограф пісаў нарысы гарадоў на дакументальнай аснове з выкарыстаннем легенд і паданняў, выяўляючы этнаграфічны аспект цікавасці да гарадоў. Сюжэт кнігі будуецца ў форме падарожжа – улюбленым прыёме даследчыкаў краю XIX ст. Своеасаблівым працягам "Падарожжа" стала праца

“Мазыршчына”, надрукаваная ў 1859 г., дзе прыведзены звесткі пра Мазыр і Тураўскі замак [2; 68–69].

У 1820-х гг. у беларускім мастацтве пад уздзеяннем краязнаўчага руху з’яўляецца новы жанр – гарадскі краявід. Родапачынальнікам яго можна лічыць Іосіфа Пешку (1767–1831), прадстаўніка акадэмічнага класіцызму. Ён быў родам з Кракава, але жыў у Вільні, Мінску, Віцебску, іншых беларускіх гарадах. У акварэлях мастака, што захаваліся ў Львове, знайшлі адлюстраванне віды Віцебска (12 работ), Магілёва (3), Гродна (2), Мінска, Нясвіжа, Ліды, Навагрудка, Смалян, Любчы (па 1). Мясцовы мастак Міхал Кулеш (1800–1863) у ходзе падарожжаў маляваў архітэктурныя помнікі Ліды, Наваградка, Пінска [2; 46–47].

Своеасаблівым вынікам вывучэння населеных пунктаў краю стала стварэнне ў 1855 г. Віленскага музея старажытнасцяў. Свае калекцыі ў музей перадалі не толькі браты Тышкевічы, але і Ул.Сыракомля, А.Кіркор, Т.Нарбут, М.Балінскі, І.Кулакоўскі, А.Плятар – усе тыя, хто вывучаў мінулае беларускага горада [10; 285–286].

Такім чынам, у перыяд ад канца XVIII ст. да 1860-х гг. пра гарады Беларусі было напісана немала тэкстаў. Намаганнямі дзяржавы закладвалася статыстычнае апісанне гарадскіх паселішчаў і друкаванне архіўных дакументаў па старажытнай гісторыі гарадоў. У іх вывучэнне ўключыліся значныя інтэлектуальныя сілы. Гэта была пераважна высокаадукаваная шляхта польскай культуры, але беларускага паходжання, якая атрымлівала адукацыю ў Віленскім універсітэце або ў замежжы. Перавага аддавалася апісанню гарадоў блізкаму да літаратурнага жанру: гістарычныя нарысы, падарожныя нататкі, успаміны. Горад успрымаўся як раўназначная з паветам частка рэгіёна. Археолагаў, мастакоў гарадскі цэнтр цікавіў сваімі старажытнасцямі і славутасцямі, этнографаў – побытам гараджан. Даследчыкаў не ўражвалі сучасныя для іх гарадскія паселішчы: яны, у параўнанні з Захадам, заставаліся малалюднымі і драўлянымі. Уражвала мінулае гэтых гарадоў, якое давала надзейны падмурак для будаўніцтва ў краі сучасных нацый і нацыянальных дзяржаў.

З 1860-х гг. сітуацыя з вывучэннем гарадоў Беларусі істотна змянілася. Царскі ўрад браў пад кантроль вывучэнне краю. Інтэлектуалы польскай культуры былі расцярушаны і абмяжоўваліся ў навуковай дзейнасці. Мусілі друкавацца за мяжой. Прэзентаваўся дзяржаўны заказ – даказаць гістарычную і этнічную повязь Беларусі і Расіі. У Вільні пад апекай дзяржавы з 1867 г. з невялікім перапынкам у 1870-х гг. працавала аддзяленне Рускага геаграфічнага таварыства. Працягвалася публікацыя дакументаў даўніны [5; 207–208]. Створаная царскім урадам Віленская

камісія “для разбору старажытных актаў” займалася фактычна адборам для публікацыі выгадных для Расіі архіўных крыніц.

Пасля паўстання 1863 г. вывучэнне беларускіх гарадоў праводзілася вяла. Сышлі адметныя постаці. За 1864-1880 гг. пра гарадскія паселішчы Беларусі было выдадзена ўсяго 7 кніг. Рускія даследчыкі цікавіліся беларускімі гарадамі ў сувязі з чыгуначным будаўніцтвам. Пінск уражваў сваімі гандлёвымі абаротамі. Рускі гісторык І.Бяляеў выклаў з пазіцый царскага самаўладдзя гісторыю Полацка як аплоту Паўночна-Заходняй Русі. З мясцовых краязнаўцаў свае працы змаглі надрукаваць мінскі чыноўнік і калекцыянер М.Гаўсман (пра Заслаўе, Тураў), віцебскі чыноўнік А.Семянтоўскі (гарады Віцебскай губерні) і святар Плаўскі (мястэчка Крэва) [5]. У 1870 г. мінскі губернатар паказаў прыклад апісання паветаў губерні (уключна з гарадамі) сіламі павятовых спраўнікаў, якія сабралі звесткі за 1861–1866 гг. [4; 26].

З 1880-х гг. вывучэнне гарадскіх паселішчаў ажывілася. У канцы XIX – пачатку XX стст. горад хутка рос, набываў індустрыяльныя рысы, а гараджане – небывалы камфорт (электраасвятленне, тэлефон, трамвай, кіно). Толькі за 1895 гг. было выдадзена 8 кніг па гісторыі беларускіх гарадоў [4], [5]. У сувязі з паскарэннем развіцця эканомікі навукоўцаў і дзяржаву пачынае прываблiваць не толькі мінулае, але і сучаснае гарадскіх цэнтраў.

За 1865–1915 гг. Віленскай археаграфічнай камісіяй было выдадзена 39 тамоў. 20 том спецыяльна прысвячаўся гісторыі Вільні. У ліку апублікаваных гістарычных крыніц былі тыя, што сведчылі аб дзейнасці магістратаў беларускіх гарадоў [5; 207–208]. З 1880-х гг. бягучы статыстычны матэрыял і гістарычныя звесткі пра гарадскія паселішчы пачалі рэгулярна друкавацца ў “Памятных книжках” беларускіх губерняў, якія выдаваліся з канца 1850-х гг. і ў “Обзорах” беларускіх губерняў, што выходзілі з 1870-х гг. [11; 110]. Статыстычныя выданні пра гарады Расіі, у тым ліку і Беларусі, выходзілі ў 1889, 1906, 1914 гг. [4; 29].

Па прыкладу Мінскай губерні даследаванні губерні, паветаў і іх гарадскіх цэнтраў правялі магілёўскі губернатар А.Дзембавецкі і віцебскі губернатар В.Далгарукаў [4; 21, 27]. З 1890-х гг. толькі нязначныя гарады вывучаліся ў сувязі з паветамі: (Сененскі – К.Анікіевіч), (Лепельскі – І.Гарбачэўскі) [4], [5].

У пачатку XX ст. гісторыяй роднага краю пачалі актыўна цікавіцца грамадскія і царкоўныя арганізацыі. Дзякуючы ім, выйшлі зборы архіўных дакументаў і даследаванняў пад назвай “Минская старина», «Могилевская старина», «Гродненская старина», “Полоцко-Витебская старина», дзе матэрыялы пра горад змяшчалі мінскі гісторык А.Снітка, славуты этнограф Е.Раманаў і інш. Заахвочваліся даследаванні

праваслаўных святыняў у гарадах. Падобныя выданні сталі традыцыйнымі: Мінск (П.Афонскі), Брэст і Камянец-Літоўск (Л.Паеўскі), Пінск (А.Мілавідаў), Слонім (І.Раманоўскі), Заслаўль і Тураў (А.Слупскі), Слуцк (Ф.Серна-Салаўевіч). [4], [5].

Даследчыкі ўсё актыўней звярталіся да гісторыі асобных гарадоў. Былі надрукаваны кніжкі пра Гродна (Е.Арлоўскі, М.Каяловіч), Лепель (З.Даўгяла), Полацк (І.Далгоў, М.Зарын, А.Морэль), Брэст (Х.Зоненберг, А.Шчэрбіцкі), Веліж (А.Кісялёў), Невель, Себеж, Мінск (К.Плаўскі), Віцебск, Слонім (М.Мілакоўскі, І.Раманоўскі), Рэчыца (І.Рыбцэвіч), Барысаў (Э.Клейн, Зм.Даўгяла, І.Белацэркавец), Відзы (Г.Посох), Гомель (Д.Вінаградаў, Ф.Жудро, І.Сербаў, Зм.Даўгяла), Клімавічы (С.Раслаўцаў), Мсціслаўль (У.Краснянскі), Вілейка (І.Шэлепін), Ваўкавыск (Д.Булгакоўскі), Магілёў (А.Трубніцкі, М.Трубніцкі). Многія з гэтых кніг выдаваліся з дапамогай Паўночна-Заходняга аддзялення Рускага геаграфічнага таварыства ў Вільні. [4], [5]. Гарады разглядаліся як цэнтры рускай культуры, праваслаўнай рэлігіі і неад'емныя аб'екты расійскай гісторыі.

У вывучэнні гісторыі гарадоў намецілася пэўная спецыялізацыя на храналагічных перыядах, важных падзеях. Л.Брыльянтаў пісаў пра Магілёў у 1812 г., Зм.Мілюцін – пра Гродна ў 1794–1796 гг., І.Раманоўскі – пра Слонім у складзе ВКЛ. Асобнай кніжкай выйшла хроніка Магілёва ў 1706–1709 гг. [4], [5].

Аказаўся запатрабаваным досвед Адама Кіркора. У напісаных ім раздзелах "Літоўскае Палессе" і "Беларускае Палессе" для расійскага выдання "Живописная Россия" (СПб.,1882) даследчык адзначае асаблівасць мясцовых гарадзішчаў, якія будаваліся на выспах сярод балот. Асобныя сюжэты ён прысвячае Вільні (нарыс 8), гарадам і паселішчам краю (нарыс 9). Побач з апісаннем гісторыі гарадскіх паселішчаў аўтар звяртае ўвагу на іх знешні выгляд (храмы, умацаванні), прыводзіць цікавыя эпізоды з гарадскога жыцця (напрыклад, знаходка пушак на Траецкай гары Мінска гімназістамі.) [12; 358]. Вядомы гісторык ужо ў 1880-х гадах пачынае заўважаць спецыфіку горада.

Вывучэннем беларускіх гарадоў займаліся даследчыкі польскай культуры. Вядомы этнограф М.Федароўскі (1853–1923) збіраў матэрыялы пра Віцебск, Пружаны, Слонім, Ваўкавыск, Бераставіцу, Свіслач [2; 75]. Артыкулы знакамітага асветніка Аляксандра Ельскага (1834–1916) пра беларускія гарады рэгулярна змяшчаліся ў перыядычным друку ("Kurjer Wileński", "Kraj"). У другой палове XIX ст, калі ў Польшчы пачалі друкавацца шматтомныя энцыклапедыі "Геаграфічны слоўнік Польскага каралеўства і іншых славянскіх краёў" і "Вялікая ўсеагульная ілюстраваная энцыклапедыя", Аляксандр Ельскі,

быў запрошаны да супрацоўніцтва. Ён напісаў і апублікаваў у гэтых энцыклапедыях каля 10 тысяч артыкулаў. У большасці – гэта сціплыя, энцыклапедычныя даведкі пра гарады і мястэчкі Беларусі. Але ёсць сярод іх і даволі грунтоўныя, сапраўдныя навуковыя даследаванні (Мінск, Пінск). Горад упершыню стаў аб'ектам энцыклапедычнага вывучэння [13; 5-16]. Аляксандра Ельскага можна па праву назваць адным з заснавальнікаў гістарычнай урбаністыкі Беларусі.

Некаторыя матэрыялы пра гарады Беларусі надрукаваў зяць А.Ельскага – З.Глогер, аўтар чатырохтомнай "Старапольскай ілюстраванай энцыклапедыі"[13; 7]. Навуковае апісанне беларускіх гарадоў прысутнічае ў "Яўрэйскай энцыклапедыі", энцыклапедыі А. і І. Гранат, энцыклапедыі Ф.Бракгаўза і І.Эфрона, якія выдаваліся ў Пецярбургу.

Вывучэнне гарадоў праводзілі мясцовыя даследчыкі, ангажаваныя ў рускую культуру і меўшыя дзяржаўную падтрымку. Асабліва вызначыўся этнограф Мікалай Нікіфароўскі (1845–1910). Ён прысвяціў свайму роднаму гораду Віцебску цэлае манаграфічнае даследаванне – "Странички из недавней истории города Витебска…" (Віцебск, 1899). Аўтар абапіраецца на разнастайныя крыніцы і ўласныя ўражанні. Гэта кніга – пра сучасны яму горад, пра горад XIX ст. Вядомага этнографа ўжо хвалявала праблема: як з карысцю для сябе "вызваліцца ад будзённага становішча ў ролі зубца, вінціка ці другой часткі машыны, якая завецца гарадскім жыццём" [14; 68]. М.Нікіфароўскі выступае заснавальнікам апісання гарадскога побыту. Яго кніга поўнасцю прысвечана спецыфіцы гарадскога жыцця. Таму М.Нікіфароўскі побач з А.Ельскім па праву дзеліць лаўры родапачынальніка гістарычнай урбаністыкі Беларусі.

Вядомы гісторык з Віцебска А.Сапуноў (1851–1924) у сваёй кнізе "Рака Заходняя Дзвіна: Гісторыка-геаграфічны агляд" (1893) апісаў гарады і мястэчкі Падзвіння. Асобнай кніжкай ён выдаў матэрыялы па гісторыі і геаграфіі Дзісненскага і Вілейскага паветаў (уключна з гарадамі), мястэчка Усвята. А.Сапуноў прымаў удзел у выданні зборніка дакументаў "Віцебская даўніна", дзе ў 1-м томе (1883) змясціў крыніцы па гісторыі Віцебска, Полацка, Браслава, Лепеля, Чашнік і інш.[1; 230–239].

Гарадская праблемы станавіліся аб'ектам навуковых дыскусій. Павышаную цікавасць выклікала гісторыя самакіравання беларускіх гарадоў. Яе закраналі ў працах прадстаўнікі кіеўскай гістарычнай школы. М.Уладзімірскі-Буданаў і Ф.Леантовіч, у прыватнасці, імкнуліся даказаць негатыўны ўплыў на развіццё гарадоў ВКЛ магдэбургскага права. Прыкладна такога ж меркавання прытрымліваўся і знакаміты ўкраінскі гісторык А. Грушэўскі ў працы "Города Великого княжества

Литовского в XIV–XVI вв.: Старина и борьба за старину" (Кіеў, 1918) [3; 10]. Звесткі пра беларускія гарады Тураў, Гарадок, Пінск можна знайсці і ў папярэдняй працы ўкраінскага гісторыка "Пинское Полесье. Исторический очерк" (Ч. 2. Киев, 1903) [4; 83]. Віцебскі гісторык Уладзімір Стукаліч, аўтар шэрагу артыкулаў па гісторыі беларускіх гарадоў і кнігі "Белоруссия и Литва. Очерк из истории городов в Белоруссии." (Віцебск, 1891, перавыданне 1893 і 1894 гг.), [15] не толькі падзяляў негатыўны погляд на магдэбургскае права, але яшчэ і абвінавачваў у заняпадзе гарадоў ВКЛ яўрэяў. Вельмі абгрунтаваным і аб'ектыўным даследаваннем гарадскога жыцця стала кніга выкладчыка Кіеўскага універсітэта Ф. Кліменкі "Западнорусские цехи XVI–XVIII вв."

У расійскай гістарыяграфіі да ліку першых вядомых даследчыкаў спецыфікі расійскіх гарадоў належалі К. І. Арсенцьеў і В. П. Сяменаў-Цянь-Шанскі. Яны першымі звярнулі ўвагу на тое, што ў канцы XIX ст. стаў вельмі заўважным разрыў паміж афіцыйным статусам расійскіх гарадоў і іх рэальным значэннем: існавалі гарады толькі па назве і сельскія паселішчы, якія заслугоўвалі статуса горада[1; 10–11]. Цікава, што на гэту праблему беларускі літаратар Аляксандр Пчолка звярнуў увагу ў 1905 г., хоць і на дэлітанскім узроўні [16]. А земскі начальнік фон Бер выдаў асобную брашуру пра неабходнасць утварэння Баранавіцкага павета з цэнтрам у Баранавічах, які даўно перарос з мястэчка ў сапраўдны горад [17].

Новы струмень у вывучэнне мясцовых гарадоў унеслі недзяржаўныя газеты, часопісы, альманахі ("Северо-Западный календарь", "Могилев за 1912 год»), колькасць якіх асабліва ўзрасла пасля рэвалюцыі 1905 г. [22]. У перыядычным друку актыўна абмяркоўваліся спецыфічна гарадскія справы: дзейнасць гарадскіх упраў, праблемы гарадскога побыту, культурнае жыццё. З'яўляліся кнігі, дзе рабілася спроба вырашэння гэтых праблем на навуковай аснове, з улікам вопыту Захаду (аўтары В.Арсеннеў, Д.Бохан, П.Грацыянаў, І.Захаровіч, К.Кананові, А.Паўлоўскі, Я.Сладкапеўцаў) [4], [5].

Бягучай сітуацыяй у гарадах пачынаюць цікавіцца камерсанты. І.Бомштэйн выдаў у 1889 г. у Мінску "Справочную книгу и спутник по Минской губернии", дзе змясціў спіс домаўладальнікаў Мінска. З таго часу бярэ пачатак традыцыя выдання шляхаводаў па гарадах Беларусі, у якіх часам змяшчаліся планы гарадской забудовы. Такія выданні з'явіліся ў Вільні (А.Вінаградаў), Віцебску, Бабруйску, Гомелі, Магілёве, Брэсце (Я.Хмелеўскі), Полацку. У буйнейшых гарадах яны выдаваліся больш-менш перыядычна [4], [5].

Цікавасць да мястэчак, якія ўсё больш станавіліся яўрэйскімі, у афіцыйных выдавецтвах выяўлялася слаба (Е.Арлоўскі, В.Арсеннеў, М.Анцэў) [4], [5]. Затое гэтыя паселішчы былі любімай тэмай для яўрэйскіх даследчыкаў і літаратараў. Грунтоўную працу пра Краснаполле напісаў Л.Рахлін [18]. Матэрыялы пра мястэчкі і гарады Беларусі рэгулярна друкаваліся ў яўрэйскім нацыянальным друку, у тым ліку і на рускай мове (часопісы "Восход", "Хроника Восхода", "Рассвет", газета "Недельная Хроника Восхода" і інш.).

Пра тое, якое адлюстраванне знайшоў горад у беларускай літаратуры пісаў А.Луцкевіч ў артыкуле "Вільня ў беларускай літаратуры" [19; 176–185]. Толькі гэты найбольш буйны і славуты горад у краі асабліва прываблівай беларускіх пісьменнікаў і паэтаў. Новая беларуская літаратура была вясковай. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, хоць і з'яўляўся гараджанінам, але толькі ў двух творах даволі павярхоўна распавядаў пра Мінск ("Вечарніцы") і Магілёў ("Гапон"). Альгерд Абуховіч пакінуў у сваіх мемуарах мімалётны вобраз Мінска. А Францішак Багушэвіч дык адносіўся да горада не толькі непрыхільна, але нават варожа. Цётка дала шэраг вершаў пра рэвалюцыйныя падзеі 1905 г. у горадзе. Першым красу ў горадзе ўбачыў Максім Багдановіч. Ён рос і сталеў у Ніжнім Ноўгарадзе, Яраслаўлі, але толькі Вільня натхніла яго на стварэння паэтычнага вобразу горада. Паэта вабіла Вільня мінулага ("Пагоня" і інш.). Вільні мінулага прысвяціў свой адзіны верш Янка Купала ("Замкавая гара"). Якуб Колас глядзеў на Вільню вачыма селяніна і захапляўся яе знешнім хараством і незразумелым жыццём (паэма "Новая зямля"). І толькі драматург Ф.Аляхновіч адносіўся да горада як гараджанін, калі ў сваіх драматычных творах апісваў побыт сучасных яму мяшчан. Але і ён не ідэалізаваў гарадское жыццё [19]. Ды і ўвогуле, у тагачаснай беларускай літаратуры не змадэляваўся ідэальны беларускі горад. Ён заставаўся для беларускіх песняроў чужым. Горад супрацьпастаўляўся ідэалізаванай вёсцы. Але, што важна, на думку А.Луцкевіча, складаваўся вобраз Вільні як асяродка беларускага самасцвярджэння, цэнтра беларускага руху. Змітрок Бядуля, таксама звязваў горад з мінуўшчынай, але бачыў і сучасную ролю Вільні – "святое месца" [19]. Ды і сам А.Луцкевіч абагаўляў Вільню, бачыў у ёй сталіцу будучай беларускай дзяржавы.

Аўтарам шматлікіх малюнкаў пра архітэктурныя помнікі беларускіх гарадскіх паселішчаў (Мінска, Свіслачы, Гродна, Асвеі, Крэва, Наваградка, Магілёва, Гомеля, Міра, Нясвіжа, Ліды і інш) з'яўляецца Напалеон Орда (1807–1883) [2; 46–47]. Гарадская тэматыка шырока адлюстравана ў творах віцебскага мастака Іеговы Пэна, мінскага мастака Якава Кругера і сусветнавядомага мастака Марка Шагала. Урбаністыка – гэта і адлюстраванне вобраза горада сродкамі фатаграфіі, якая пашыралася ў Беларусі з 1860-х гг. Гэтым займаліся віленскія фатографы Ю.Чаховіч (1819–1888), аўтар першага альбома пра горад

(“Виды Вильны»), С.Флёры (1858–1915), Т.Хоцька (1840–1908) і інш. Фотамайстэрні працавалі ў Мінску, Слуцку, Гомелі, Барысаве і іншых гарадах Беларусі. Сярод гараджан карысталіся папулярнасцю паштоўкі з відамі гарадоў [20; 171–174]. Адным з самых знакамітых майстроў фатаграфіі лічыцца Ян Булгак (1876–1950). Маэстра цікавілі краявіды Наваградка, Свіцязі, Міра, Нясвіжа, Крэва, Тракая, Вілейкі. Але больш за ўсё ён здымаў Вільню, дзе жыў з 1912 г. і займаў пасаду гарадскога фатографа. За чатыры гады Я.Булгак зрабіў звыш 800 здымкаў горада [21; 402–412].

З 1890-х гадоў сталі публікавацца фотаальбомы не толькі Вільні, але і Мінска, гарадоў Віцебскай губерні з чорна-белымі выявамі гарадскіх славутасцяў [5; 329, 422, 524]. Выдадзены ў 1911 г. альбом “Старое Вильно» меў подпісы на рускай, польскай, літоўскай і беларускай мовах. Гэта была, бадай што, адзіная кніга пра гарады з выкарыстаннем беларускай мовы [5; 524].

Такім чынам, вывучэнне гарадоў у канцы XIX – пачатку XX стст. пашырылася, стала больш разнастайным і грунтоўным. Узрасла колькасць даследчыкаў. Па-першае, былі навукоўцы (этнографы, гісторыкі, музеязнаўцы, археалогіі) рускай, польскай і яўрэйскай культуры. Многія іх кнігі ствараліся на добрай дакументальнай аснове. Асобныя выданні прысвячаліся падрабязнаму вывучэнню пэўных перыядаў у гісторыі гарадскіх паселішчаў. Простае апісанне гарадоў у форме нататкаў з падарожжа, літаратурных нарысаў практычна знікла. Па-другое, заставаліся аматары-краязнаўцы з рускіх чыноўнікаў, мясцовых настаўнікаў і святароў сялянскай генерацыі, для якіх горад быў па-ранейшаму прыцягальным сваімі славутасцямі і як месца, дзе разгортваліся слаўныя гістарычныя падзеі. Іх кнігі былі найбольш ангажаванымі ў ідэалогію расійскага самаўладдзя. Па-трэцяе, з’явіліся аўтары, якія выдавалі кнігі, якія вызначаліся прагматызмам, сувяззю з сучаснасцю. Побач з гісторыяй вялікае месца адводзілася сацыяльна-эканамічным сюжэтам, практычным звесткам, важным для прадпрымальніцтва. Усё больш практычны змест набывалі і афіцыйныя статыстычныя выданні пра гарады.

А ў цэлым, як і на Захадзе, у XIX – пачатку XX стст. адбываўся генезіс беларускай гістарычнай урбаністыкі. Былі дасягнуты пэўныя вынікі. Асобныя гарады вывучаліся спецыяльна. Паднімаліся праблемы спецыфікі горада і гарадскога жыцця. Вядомымі “урбаністамі” сталі І.Крашэўскі, Ул.Сыракомля, М.Без-Карніловіч, А.Кіркор, А.Ельскі, М.Нікіфароўскі. На працягу знаходжання Беларусі ў складзе Расіі быў створаны значны комплекс урбаністычных тэкстаў, вартасць і інфарматыўнасць якога мы яшчэ як след не ацанілі. Далейшага вывучэння заслугоўваюць звесткі пра гарады, змешчаныя ў

перыядычным друку і ў публікацыях на польскай і яўрэйскай мовах. Сродкамі шматнацыянальнага мастацтва быў створаны вобраз беларускага горада раннеіндустрыяльнай эпохі. Асабліва каштоўную інфармацыю пра мясцовыя гарадскія цэнтры пакінулі фатографы.

Тым не менш, горад не стаў аб’ектам навуковага вывучэння ў якасці адметнай гістарычнай з’явы, як горад-завод. Гістарычная урбаністыка толькі зараджалася ва ўлонні краязнаўчага руху. Працэс фарміравання яе, у адрозненне ад Захаду, у пачатку XX ст. не завяршыўся. Адносна слабая індустрыялізацыя і мадэрнізацыя Расійскай імперыі не спрыяла таму. Інтэлектуальныя сілы Беларускага краю былі надзвычай разрознены мі. Гарады вывучаліся па-руску, па-польску, па-яўрэйску. А па-беларуску такое вывучэнне практычна і не пачалося. Праўда, асобныя рускамоўныя аўтары, такія як М.Доўнар-Запольскі, выступалі носьбітамі беларускай ідэі. Гарадскія паселішчы аказаліся фактычна па-за беларускай літаратурай і мастацтвам, а таму беларускія творцы не змаглі аказаць на фарміраванне гістарычнай урбаністыкі істотнага ўплыву. Паўстаўшая урбаністыка яшчэ не паспела стварыць беларускага ідэальнага горада.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Улащик, Н.Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода / Н.Н.Улащик. – М., 1973.
2. Каханоўскі, Г.А. Археалогія і гістарычнае краязнаўства Беларусі ў XVI–XIX стст. / Г.А.Каханоўскі. – Мінск, 1984.
3. Белозорович, В.А. Урбанизация в Беларуси в освещении отечественной и российской историографии (XIX–XX вв.) / В.А.Белазаровіч // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зборнік навуковых артыкулаў. – Гродна, 2007.
4. Дооктябрьская книга на русском языке о Белоруссии (1768–1917 гг.). Библиографический указатель. – Минск, 1976.
5. Кнігі Беларусі 1517–1917: Зводны каталог. – Мінск, 1986.
6. Патоцкі, Леан. Успаміны пра тышкевічаву Свіслач, Дзярэчын і Ружану / Леан Патоцкі. – Мінск, 1997.
7. Цвірка, Кастусь. Лірнік беларускай зямлі / Кастусь Цвірка // Сыракомля Уладзіслаў. Выбраныя творы. – Мінск, 2006.
8. Сыракомля, Уладзіслаў. Вандроўкі па маіх былых ваколіцах. Успаміны, даследаванні гісторыі і звычаяў / Уладзіслаў Сыракомля. – Мінск, 1991.
9. Без-Корнилович, М.О. Исторические сведения о примечательнейшихъ местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений к ней же относящихся / М.О.Без-Корнилович. – Минск, 1995 (Факсимильнае выданне).
10. Каханоўскі, Г.А. Віленскі музей старажытнасцей / Г.А.Каханоўскі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 2. – Мінск, 1994.
11. Шибеко, З.В. “Обзоры” губерний как вид публикации статистических материалов по истории Белоруссии (1875–1914 гг.) / З.В.Шибеко // История книги, источниковедкние и библиотечное дело (сборник научных статей). – Минск, 1984.
12. Живописная Россия. Т.3, ч.1–2 / пад рэдакцыяй П.П.Сямёнава. – Минск, 1993. Факсімільнае выданне.

13. Уладзімір Казбярук, Кастусь Цвірка. Энцыклапедыст з Замосця //Аляксандр Ельскі. Выбранае. – Мінск, 2004.
14. Никифоровский, Н.Я. Странички из недавней старины города Витебска: воспоминания сторожила / Н.Я.Никифоровский. – Минск, 1995.
15. Падліпскі, А. Летапісец Віцебшчыны / А.Падліпскі. – Мінск, 1993.
16. Пщёлко, Аляксандр. Город и деревня / Аляксандр Пщёлко. – Витебск, 1905.
17. Фон Бер, Ф.Э. Об образовании Барановичского уезда. Записка земского нач. 8-го участка Новогруд. уезда барона Ф.Э. фон Бера. – Минск,1913.
18. Рохлин, Л.А. Местечко Краснополье Могилёвской губернии / Л.А.Рохлин // ЕКО. Статистико-экономические очерки и исследования. Вып. IV. – СПб.,1909.
19. Вільня ў беларускай літаратуры //Луцкевіч Антон. Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва /уклад. А. Сідарэвіч. – Мінск, 2006.
20. Харэўскі, Сяргей. Гісторыя мастацтва і дойлідства Беларусі / Сяргей Харэўскі. – Вільня, 2007.
21. Кухарская, Іаланта. Ян Булгак. Жыццё і творчасць / Іаланта Кухарская //Булгак Ян. Край дзіцячых гадоў. Успаміны. – Мінск, 2004.
22. Перыядычны друк Беларусі 1816–1916 гг. Бібліяграфічны ўказальнік. – Мінск, 1960.
23. http://ru.wikipedia.org/wiki/; http://urbanpedia.ru/content/bligcategory/3/38/

Захар Шыбека (1948 г.н.), доктар гістарычных навук, прафесар, працуе ў Беларускім дзяржаўным эканамічным універсітэце і Еўрапейскім гуманітарным універсітэце. Аўтар кніг "Минск в конце XIX – начале XX в.: Очерк социально-экономического развития" (1985), "Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзяў)" (1997), "Нарыс гісторыі Беларусі. 1795–2002" (2003), "Мінск сто гадоў таму" (2007), "Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет" (2009).

УДК 911.375 (XIX – нач. XX в.)

Андрей Киштымов (Минск, Беларусь)

ГОРОДСКАЯ СТАТИСТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ XIX – НАЧАЛА XX вв.

Статья содержит краткий очерк становления и развития городской статистики в Российской империи XIX – начала XX в. Предложена классификация статистических источников по истории городов по их содержанию и происхождению. Обращено внимание на взаимосвязь процессов урбанизации и их фиксации в статистических данных.

Комплекс материалов городской статистики Российской империи XIX – начала XX в. представляет довольно пеструю по характеру и структуре группу исторических источников [1]. К нему применимы, пожалуй, все традиционные для исторической науки методы классификации. И, в-первую очередь – классификация по формальным признакам, включая анализ происхождения и содержательную сторону. Мы также будем придерживаться этих принципов, однако обратим

внимание и на динамику городской статистики, изменение количества и качества публикаций по этой тематике, а также на те решения, которые задавали и регулировали эту, образно говоря, статистику городской статистики. Такой подход позволяет наглядно показать взаимосвязь задач, стоявших перед статистикой, и процессов урбанизации.

Отметим, что в поле нашего зрения попали в основном опубликованные статистические данные. Не меньшую ценность, безусловно, представляет и массив статистических документов, хранящийся в архивах. Однако мы оставляем их, так сказать, за кадром не только в силу их многочисленности. Дело в том, что начало XIX в. совпало со временем появления массовых печатных статистических материалов. Это перевело их в сферу публичности и доступности. Теперь не только мир влиял на статистику, но и статистика, фиксируя действительность и задавая ей определенные параметры, стала влиять на мир.

Другой стороной этого процесса стало появление официальных, а затем и неофициальных, статистических учреждений. Причем вопросы городской статистики сразу стали одним из приоритетных направлений их деятельности. На XIX в. приходится и рождение статистики как науки. Это был тот фон, на котором развивалась городская статистика XIX – начала XX в.

Бюрократизация государственного управления потребовала составления полных списков населенных мест Империи. Итогами этой работы стало издание довольно многочисленных справочников, в том числе посвященных и чисто городской статистике [2]. Завершили первый полувековой период существования государственных статистических учреждений работы по статистике городов, опубликованные в двух фундаментальных изданиях: двухтомном сборнике «Общественное устройство и хозяйство городов» (1859 г.) и многотомном «Городские поселения в России» (начатом в 1859 г. и законченным уже в пореформенные годы).

Вслед за созданием центральных статистических учреждений (20 марта 1811 г. образовано Статистическое отделение при Министерстве полиции, 12 мая 1823 г. Статистическое отделение вошло в состав Департамента исполнительной полиции Министерства внутренних дел, в 1834 году в Совете Министерства внутренних дел учреждается особое Статистическое отделение, 22 декабря 1852 года по Высочайшему повелению взамен существующих в Министерстве внутренних дел Временного Люстрационного комитета и Статистического отделения Совета был учрежден Статистический комитет под непосредственным ведением и руководством Министра внутренних дел, 4 марта 1858 года Статистический комитет был реорганизован в Центральный

статистический комитет) их отделения появились на региональном уровне. В 1835 г. были созданы Статистические губернские комитеты. Их председателем был губернатор, что недвусмысленно подчеркивало их статус, а в состав входил городской голова губернского центра, что символизировало значение статистических данных о городской жизни.

Безусловно, главной задачей Статистических губернских комитетов был сбор и обобщение информации подаваемой "на верх", генерал-губернаторам и в Петербург. В том числе и составление губернаторских Отчетов и Обзоров (с 1878 г. известны их печатные экземпляры), куда входили данные и по городам. На развитие местной статистики особое влияние оказало издание Статистическими губернскими комитетами погубернских Памятных книжек [3]. Они начали издаваться с 1845 г. в Виленской губ., а затем в Могилевской (с 1853 г.), Гродненской и Минской губ. с 1860 г. и с 1861 г. в Витебской губ. Отметим, что в Неофициальной части Памятных книжек нередко появлялись статистико-экономические очерки и первые истории белорусских городов.

Хорошо известны отечественным историкам военно-статистические описания губерний, появившиеся в 1848-1864 гг.

Важнейшим историческим источником являются данные переписи населения Российской Империи 1897 г. Ей предшествовал длительный период подготовки, частью которого стало проведение 98 местных переписей населения в городах с 1862 по 1897 гг.

Начиная со второй половины XIX в. статистическая литература стала обращать самое пристальное внимание на состояние городского хозяйства [4]. Конечно, это было отражением соответствующих процессов урбанизации. Данные о наличии водопровода, мощеных улиц, уличных фонарей, городских боен и канализации, состояние городского общественного транспорта (извозчиков, конки, городских и пригородных железных дорог, трамвая), почтовых отделений, телеграфа и телефона, числа гостиниц и меблированных комнат получили постоянную прописку на страницах статистических изданий. На рубеже XIX-XX вв. появились лучшие образцы городских статистических справочников, которые стали впечатляющим итогом и вершиной развития городской статистики почти за сто лет [5].

Сравнительно рано статистики обратили внимание на уровень доходов городских бюджетов [6]. Этот интеграционный показатель позволяет довольно точно ранжировать города по их реальному влиянию на развитие экономики и проследить ее динамику.

Естественно, что исследователь городской истории не может пройти мимо торговой, промышленной, а, со второй половины XIX в., и железнодорожной статистики. Поток таких статистических публикаций,

как официальных, так и неофициальных, всероссийских и региональных, общеэкономического свойства и ведомственных неуклонно возрастал в течении всего периода.

Статистические материалы о городах содержатся не только на страницах специальных статистических изданий. Например, в данный период появились и имели достаточно широкое распространение комплексные издания справочного характера – тематические словари, в первую очередь географического характера, и полноценные многотомные энциклопедии. Конечно, авторы соответствующих статей широко использовали уже опубликованные статистические материалы, но наряду с этим на страницах данных изданий, особенно первой половины XIX в., можно найти оригинальные материалы, не включенные в статистические сборники. Данное замечание справедливо и для первых научных работ по статистике, появившихся на рубеже XVIII – XIX вв. Например, трудов Е. Зябловского, К.Ф. Германа – организатора и первого начальника Статистического отделения Министерства полиции (1811-1835 гг.), К.И. Арсеньева - управляющего Статистическим комитетом Министерства внутренних дел в 1835-1853 гг. [7].

Для конца XVIII – первой половины XIX в. характерен и такой вид экономико-географических описаний, как "путешествия" или "путевые записки" ученых и исследователей, как отечественных, так и зарубежных. Останавливаясь в городах они давали их довольно подробное описание, включавшее доступные им статистические данные. В качестве хорошего примера можно указать на выдержавшее не так давно два переиздания "Путешествие по Полесью и белорусскому краю" Павла Шпилевского.

Логическим продолжением этой литературы во второй половине XIX в. – начале XX в. стали такие издания как "Живописная Россия" (1882), "Россия. полное географическое описание нашего отечества" (1905), "Европейская Россия. Иллюстрированный географический сборник" (1914). Однако их авторы практически целиком опирались на данные специальной статистической литературы.

Частная инициатива привела к появлению таких изданий, как городские путеводители. Несколько таких путеводителей имели Бобруйск, Брест, Витебск, Гомель, Минск, Могилев, Полоцк.

В силу весьма позднего и частичного введения земских учреждений в белорусских губерниях земская статистика не получила у нас такого широкого распространения, как в центральных российских губерниях. Между тем, в ряде случаев земские статистики шли дальше официальной статистики и обращали внимание на забытые или упущенные ей проблемы.

К сожалению, не имела у нас большого распространения и статистическая деятельность городских дум. Однако в крупнейших городах Российской империи такая практика была представлена весьма широко. Как знаковый символ отметим, что М.В.Довнар-Запольский, будучи избранным гласным Киевской городской думы, стал инициатором создания Статистического бюро при Киевской городской управе [8]. Муниципальные образования белорусских городов специальных статистических органов не создавали. Однако, конечно, они вели статистический учет. Частично такие данные нашли свое отражение в печатных отчетах городских управ и публикациях городских бюджетов [9].

В заключении попробуем ответить на вопрос: "Насколько верно зеркало городской статистики отражало процессы урбанизации XIX – начала XX в.?" Судя по тому, какие кардинальные изменения пережили в этот период как города, так и статистика - как практика и как наука, ответ должен звучать положительно. Более того. По своей полноте, разнообразию и тематическому охвату городской статистика этого периода вполне может посоперничать, а, возможно, и поспорить с современной. Наши историки белорусского города далеко не в полной мере использовали ее потенциал.

Очевидно и другое. Редкая историческая работа у нас, не говоря уже о диссертационных исследованиях, обходится без указания, что ее автор использовал статистические методы и статистические материалы. Однако при этом мы не имеем не только полноценной истории отечественной городской статистики, но и вообще истории статистики Беларуси. Пока же, согласно официальной точке зрения, история белорусской статистики берет свое начало только в XX в. Раздел "Исторические даты развития белорусской государственной статистики" на сайте Национального (!) статистического комитета Республики Беларусь открывает запись "1918 г. Декретом СНК РСФСР от 3 сентября 1918г. губернские статистические отделы преобразованы в губернские статистические бюро". Как будто не было ни "писов" войска Великого Княжества Литовского, ни инвентарей имений в Речи Посполитой, ни губернских статистических описаний. Когда появится полная история отечественной статистики, как это будет сделано – то ли в рамках развития исторической информатики, которая пока тоже делает у нас первые шаги, то ли в порядке исторической помощи коллегам по статистическому цеху – покажет будущее.

Список источников и литературы

1. Лучшим историческим и библиографическим справочником по статистическим публикациям Российской империи и СССР является: Энциклопедия статистических публикаций. X – XX вв. (Древняя Русь, Российская империя, Союз Советских Социалистических Республик, Российская Федерация) / В.М. Симчера [и др.]. – Москва: Финансы и статистика, 2001.

2. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год – СПб., 1829; Обозрение состояния городов Российской империи в 1833 году – СПб., 1834; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи – СПб., 1840; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи по сведениям на 1.V.1847 года – СПб., 1852; Городские поселения в Российской империи – СПб., 1860–1866. – Т. 17.

3. Полный свод таких изданий см.: Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1836–1917) – СПб.: РНБ, 1994.

4. Общественное устройство и хозяйство городов – СПб., 1859. – Т. 1–2; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. – СПб., 1863.

5. Сборник сведений о настоящем состоянии городского хозяйства в главнейших городах России / Сост. П. Алабин, П. Коновалов. – Самара, 1889; Города России в 1904 году – СПб., 1906; Города России в 1910 году – СПб., 1914.

6. См.: Тенгоборский, Л.В. О производительных силах России / Л.В. Тенгоборский. – М., 1854. – Ч. 1.

7. Зябловский, Е. Землеописание Российской империи для всех состояний / Е. Зябловский. – СПб., 1810; Герман К.Ф. Статистические исследования относительно Российской империи / К.Ф. Герман. – СПб., 1819; Арсеньев, К.И. Начертание статистики Российского государства / К.И. Арсеньев. – СПб, 1818-1819. Ч. 1–2; Он же. Статистические очерки России. – СПб., 1848.

8. Довнар-Запольский, М.В. Записка об учреждении Статистического бюро при Киевской городской управе / М.В Довнар-Запольский. – Киев, 1902; Лебедєва В. М.В. Довнар-Запольський – депутат Київської міської думи // Студії з архівної справи та документознавства – 2007. – Т.15, – Київ, 2007. – С.172 – 176.

9. Например, по Минску см.: Отчет минской городской управы о движении городских сумм, займов, запасного и специального капиталов с 1 января 1890 г. по 1 января 1898 г. – Минск, 1899; Краткий очерк финансового положения г. Минска по сравнению 1890 г. с 1900 г. – Минск, 1901; Сведения о деятельности минской городской управы состава 1909–1913 гг. за 1909 г. – Минск, 1910; Краткий очерк деятельности минского городского управления с 1909 по 1913 г. – Минск, 1913.

Андрей Леонидович Киштымов, историк, кандидат исторических наук. Действительный член Румянцевского общества друзей Российской государственной библиотеки, член Белорусского исторического общества. Участник Международных экспедиций "Богун-2002", "Шелковый путь-2003", "Янтарный путь 2004-2005", "Большой Неман-2006", "Десна-2008". Заслуженный деятель туризма Украины. С 1979 г. по 2005 г. работал в Институте истории НАН Беларуси, в настоящее время является доцентом ЧУО "Институт парламентаризма и предпринимательства" (Минск). Занимается вопросами геополитики, истории этнического самосознания, конфессиональной истории, истории науки и техники, социально-экономической истории, истории предпринимательства Беларуси и проблемами историографии. Автор более 200 публикаций по вышеназванной тематике в научных изданиях Беларуси, Германии, США, Польши, Чехии, России, Украины, Литвы, Эстонии, Киргизии. Один из авторов «Handbuch der Geschichte Weissrusslands» (Gottingen, 2001) и тома 4 «Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.)» (Мн.: Экаперспектыва, 2005) в 6-ти томной «Гісторыі Беларусі».

УДК 94(476.6):930.2

Юры Гардзееў (Кракаў, Польшча)

ГІСТОРЫЯ ГАРОДНІ XVI – XVIII стст.: ПІСЬМОВЫЯ КРЫНІЦЫ І НАКІРУНКІ ДАСЛЕДАВАННЯЎ

Статья посвящена вопросам состояния сохранности первоисточников (магистратских книг и городских привилеев) по истории Городни в XVI – XVIII вв., а также определению направлений городских исследований.

Мэтай дадзенага артыкулу з'яўляецца не падсумаванне актуальнага стану гістарыяграфіі па гісторыі Гародні, што, натуральна, не прадстаўляецца магчымым. Галоўным чынам увага будзе звернутая на пытанні захаванасці пісьмовай, крыніцазнаўчай базы па гісторыі горада ў перыяд Новага часу і вызначэння накірункаў даследаванняў у гэтай галіне.

Пісьмовы перыяд гісторыі Гародні пачынаецца пасля атрымання магдэбургскага права ў 1496 г. у выніку юрыдычнага афармлення гарадской абшчыны. Актавыя матэрыялы гарадской канцылярыі захаваліся часткова. Самая даўняя захаваная актавая кніга гарадзенскага магістрата датуецца 1638 – 1644 г. Кнігі гарадзенскага магістрата за 1638 – 1644, 1659 – 1676, 1689 – 1691, 1712 – 1795 гг. у дадзены момант захоўваюцца ў Мінску, у зборах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі [2].

З дадзенага матэрыялу можна зрабіць выснову, што найбольш даўнія кнігі магістрата, якія датуюцца канцом XV ст. – 30-мі гадамі XVII ст., а гэтак жа з 1645 – 1658 гг. бясследна зніклі. Можна меркаваць, што гэта адбылося недзе ў 1659 – 1660 гг., калі Гародня была захоплена маскоўскімі войскамі. Зрэшты, факт вывазу дакументаў гарадской канцылярыі быў адзначаны тагачасным гарадзенскім бурмістрам Янам Адамовічам. Таму пытанне, ці зніклыя матэрыялы былі знішчаны, ці ў дадзены момант яшчэ захоўваюцца ў сховішчах расійскіх архіваў, застаецца па-ранейшаму адкрытым?

Па гэтай прычыне, належыць прызнаць, што адсутнасць згаданых крыніц у беларускіх архівах ды недастаковая вывучанасць праблематыкі змушае даследчыка да гіпатэтычных дапушчэнняў. Напрыклад, нельга выключыць магчымасці, што знікненне кніг магістрата канца XVII – пачатку XVIII стст. магло мець пэўную сувязь з абвастрэннем барацьбы расійскіх і шведскіх войск у 1707 – 1708 гг. У якасці ўскоснага доказу гэтага меркавання можна прывесці факт знішчэння актавых кніг гродскага суда Гарадзенскага павета падчас разрабавання горада

войскамі Пятра I, а таксама іх барацьбы са шведамі на вуліцах горада ў лютым 1708 г. [7, 425–426; 16, 34; 14, 33].

Да найбольш каштоўных гарадзенскіх крыніц трэба аднесці арыгінальныя гарадскія прывілеі. Першы з іх – лакацыйны – быў выстаўлены вялікім князем Аляксандрам Ягайлавічам у 1496 г. Агульным чынам Гародня атрымала каля 40 такіх актаў. Мова прывілеяў – лацінская, старабеларуская, польская.

У 30-я гады XIX ст. расійскія ўлады правялі рэвізію архіўных фондаў гарадзенскага магістрата, пасля чаго ў 1838 г. вывезлі большую іх частку у Санкт-Пецярбургскую Археаграфічную камісію [3, 295–295 адв; 19, 425, 427–429, 431, 438, 446, 454–455, 461, 480–481]. Аналіз далейшых падзей сведчыць аб тым, што гэта было зроблена ў мэтах іх навуковага даследавання. У 1846 г. два прывілея, якія датаваліся 16 ліпеня 1502 гг. і 11 мая 1506 г., былі апублікаваны згаданай установай [6, 346–347, 374]. Адзначым пры гэтым, што з таго часу каштоўным дакументам не было наканавана вярнуцца. Зрэшты, такая магчымасць ніколі ўсур'ёз не разважалася.

Урэшце рэшт у 1869 г. у Вільню былі высланы яшчэ два прывілеі 1717 г. і 1744 г. [29, 53]. У 1874 г. свет пабачыў 7-ы том Актаў Віленскай Археаграфічнай Камісіі, у якім было змешчана 34 прывілеі, у тым іх пераклады на польскую мову лацінскіх і старабеларускіх прывілеяў [7, 59–111].

У дадзены момант старадаўнія гарадзенскія прывілеі захоўваюцца ў фондах архіва Інстытута гісторыі Акадэміі навук Расіі ў Санкт-Пецярбурзе і Аддзеле рукапісаў Бібліятэкі Акадэміі навук Літвы [1]. Як дагэтуль іх вывучэнне практычна не трапіла ў поле зацікаўлення беларускіх гісторыкаў, хаця патрэба грунтоўнага навуковага даследавання і публікацыі арыгіналаў не выклікае аніякага сумнення [26; 28; 22; 15].

Сціслы пераказ гісторыі асноўных комплексаў пісьмовых крыніц падказвае далейшыя даследчыя напрамкі: ад вывучэння дзейнасці канцылярыі магістрата як установы, захаванай спадчыны гарадзенскіх пісараў, г.зн. дакументальнага фонду, да палеаграфічна-дыпламатычнага аспекту іх дзейнасці.

Акрамя таго вывучэння патрабуюць іншыя тэматычныя блокі. Вось некалькі прыкладаў. Не выклікае сумнення, што праблематыка эвалюцыі эканамічнага развіцця Гародні у перыяд Новага часу вылучаецца эпізадычнасцю і статычнасцю.

Тым часам грунтоўнага разбору чакае ўсебаковая рэканструкцыя эвалюцыі гарадскога рамяства і яго арганізацыі, г.зн. цэхаў. Калі разглядаць праблему ў сукупнасці і дынаміцы, то нельга пазбегнуць высвятлення цэлага комплексу пытанняў. Напрыклад, які ўплыў на

структуру гарадскога рамяства аказвалі знешнія фактары правядзення соймаў у Гародні, ваенныя падзеі ці нават еўрапейская эканамічная кан'юнктура? Ці згаданыя вышэй фактары з'яўляліся прычынай пашырэння попыту на вырабы адпаведных рамесных прафесій ці паслаблення пакупніцкай здольнасці жыхароў горада?

Сярод безлічы пытанняў, якія пакуль што не маюць адказу, насоўваюцца наступныя: наколькі гарадское рамяство задавольвала патрэбы мясцовага рынку і якім чынам насычэнне мясцовага рынку імпартнымі таварамі мела ўплыў на фарміраванне структуры мясцовага рамяства?

Цікавай ілюстрацыяй можа паслужыць вызначэнне сувязі паміж магчымасцю развіцця мясцовага суконнага, ткацкага рамяства Гародні і ўвозам праз гарадзенскую мытню еўрапейскіх ткацкіх вырабаў? Як вядома, ткацкія цэхі існавалі ў Капылі, Слуцку, Слоніме, Міры. У некаторых публікацыях можна сустрэць звесткі пра існаванне падобнай рамеснай арганізацыі і ў Гародні, хаця гэта не адпавядае рэчаіснасці. Паводле аналізу Зіновія Капыскага, у 1605 г. праз гарадзенскую мытню было правезена каля 45 найменняў суконных матэрыялаў і тканін [17, 224–225]. Адзначым пры тым, што дакументы XVI ст. змяшчаюць звесткі пра гарадзенскіх пастрыгачоў, якія займаліся менавіта апрацоўкай імпартнага сукна [7, 77; 8, 27, 37, 58]. Сувязь паміж ўвозімымі таварамі з-за мяжы і з'яўленнем на гарадзенскім рамесным рынку пастрыгачоў падаецца лагічнай і відавочнай.

Урэшце, хацелася б атрымаць адказ на пытанне, якой была роля гарадскога рамяства ў экспарце, на якіх рынках з'яўляліся гарадзенскія тавары [18, 141–183; 27, 21–33]. Не выклікае сумнення, што гэту задачу цяжка ўявіць без разгляду рэгіянальнага гандлёвага абмену - кантактаў гараджан з мястэчкамі, вёскамі ды фальваркамі.

Нельга абыйсці ўвагай праблематыку ліхвярства, цэн на гарадскім рынку, структуры даходаў і выдаткаў магістрата [23; 25]. Да канца недаследаванымі застаюцца пытанні развіцця камунальнай гаспадаркі ці гарадскога будаўніцтва, з якім было непасрэдна звязана праблема іпатэчнага крэдыту і дынаміка абароту нерухомай маёмасцю.

Можна меркаваць, што пасля вывучэння вышэйзгаданых аспектаў гарадской гісторыі прадстаўляецца магчымым глыбокі аналіз прафесійнай структуры Гародні, тэндэнцый развіцця гарадской гаспадаркі і яе спецыфікі.

Нельга не заўважыць, што падрабязнага асвятлення дачакалася праблематыка шляхецкіх і кляштарных юрыдык Гародні. Трэба аднак падкрэсліць, што Пшэмыслаў Баравік, які прысвяціў ёй вялізную манаграфію, засцерагае, што ягонае даследаванне не закранае пытання ўплыву юрыдык на сацыяльную і эканамічную структуру Гародні [24,

10]. Сапраўды, нельга не пагадзіцца з гэтымі высновамі, улічваючы факт наяўнасці шматлікіх рукапісных комплексаў Радзівілаў, Тызенгаўзаў, Масальскіх, Агінскіх, Шаняўскіх ды Сапегаў у варшаўскіх, мінскіх ды віленскіх архіўных і бібліятэчных сховішчах [4; 5]. Акрамя таго характар ускосных крыніц маюць кнігі гродскага суда Гарадзенскага павета, якія змяшчаюць нешматлікі, але ўсё ж такі істотны матэрыял для гістарычных ці мастацтвазнаўчых даследаванняў. Сказанае тычыцца, напрыклад, інвентароў магнацкіх юрыдык і іх забудовы.

Такім чынам, можна даследаваць шматлікія аспекты праблематыкі юрыдык. Да іх ліку адносяцца мастацтвазнаўчыя пытанні іх эвалюцыі, адміністацыйна-судовае ўладкаванне і юрыдычны статус іх насельніцтва. Урэшце да групы слаба вывучаных належыць пытанне гаспадарчага развіцця юрыдык.

У гістарычнай навуцы бытуе думка пра тое, што ролю істотнага штуршка ў развіцці юрыдык адыгралі соймы, што абумовіла ўзрост попыту на мясцовыя будаўнічыя прафесіі. З іншага боку, як сведчыць аналіз даступных публікацый гарадзенскі прафесійны ранак не заўсёды быў у стане справіцца з запатрабаваннямі заказчыка ці проста не адпавядаў іх спадзяванням. На карысць такога дапушчэння паказваюць факты частага запрашэння магнатамі не замежных архітэктараў, але ў першую чаргу высокакваліфікаваных рамеснікаў, якіх проста не хапала на гарадзенскі рынку.

На грунтоўную ўвагу заслугоўваюць пытанні гісторыі адміністарцыйна-судовай сістэмы ды прававой культуры навачаснай Гародні, эвалюцыі органаў гарадскога самакіравання – рады і лавы – іх дзейнасць, прынцыпы іх выбарнасці, юрыдычных норм, што рэгулявалі гарадское жыццё, прававога становішча розных груп гарадскога насельніцтва. Да гэтага тэматычнага блоку набліжана праблематыка гарадской геральдыкі і сфрагістыкі, якую, без сумнення, можна палічыць адной з найбольш падрабязна асветленых праблем [30].

Нямала таямніц тоіць мінулае гарадскога соцыума [12, 251–279], якое таксама заслугоўвае на рознабаковы разбор. Акрамя згаданых вышэй першакрыніц вылучаюцца і іншыя. Яшчэ адзін важны комплекс крыніц – гэта метрыкі фарнага і францішканскага касцёлаў XVIII ст., якія складаліся на лацінскай мове [3]. Гэтыя матэрыялы ствараюць падставы для азнаямлення з пытаннямі гістарычнай дэмаграфіі горада, прынамсі, яго каталіцкай часткі. Яны дазваляюць правесці аналіз пытанняў дынамікі нараджальнасці і смяротнасці, працягласці жыцця, накірункаў міграцый, генеалогіі мяшчанскіх радоў.

Чэрпаць звесткі па гісторыі горада можна не толькі з пісьмовых крыніц. У апошнія гады актыўна вядуцца даследаванні такіх сведкаў мінуўшчыны як інскрыпцыі ў касцёлах Гародні. Можна меркаваць, што пэўным падсумаваннем з'яўляецца факт абароны бакалаўрскай працы

Кацярынай Дзянісавай (ЕГУ 2009 г.) на тэму Інскрыпцыі ў касцёлах Гародні [9, 10, 11, 13; 20; 21].

Істотным недахопам у галіне гарадскіх даследаванняў з'яўляецца адсутнасць біяграфічнага слоўніка жыхароў навачаснай Гародні, у тым спісаў магістрацкіх ўраднікаў. Вычарпальнага асвятлення патрабуюць таксама анамастычныя (тапанімічна-антрапанімічныя) даследаванні гісторыі навачаснай Гародні.

Дзеля паўнаты агляду немагчыма абмінуць увагай яшчэ адзін істотны комплекс крыніц, які прыкметна дапаўняе і ажыўляе вывучэнне матэрыяльнай культуры навачаснай Гародні. Гаворка ідзе пра археалагічныя знаходкі. Але тут апошняя слова пакінем археолагам.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Аддзел рукапісаў бібліятэкі Акадэміі навук Літвы, F 1-314. – F 1-334.
2. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф. 1761. – Воп. 1. – Спр. 1–19; Ф. 1800. – Воп. 1. – Спр. 1.
3. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне. – Ф. 1. – Воп. 19. – Спр. 1142. – Арк. 295–295 адв; Ф. 257, 259.
4. Галоўны архіў старажытных актаў у Варшаве, Архіў Радзівілаў, Аддз. XVIII 303, 305-309, 311-314, 318, 323-325, 333; Архіў Тызенгаўзаў, Аддз. B 46/138, 2/15, D-5/XX, D 2/15 D25/39.
5. Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў, Старажытныя акты. – Ф. 11, 110, 459, 598, 604, 694, 1029, 1177, 1274, 1275, 1280, 1282, 1285, 1292.
6. Акты Западной России, т. 1, Санкт-Петербург 1846, с. 346–347, 374.
7. Акты Виленской Археографической Комиссии, т. VII, с. 59-111 77 425–426.
8. Писцовая книга Гродненской экономии, т. II, Вильно 1882. – С. 27, 37, 58.
9. Амелька, С. Геральдычныя, генеалагічныя і эпіграфічныя крыніцы Беларусі: Горадня (працяг) / С.Амелька // Герольд-Litherland. – 2001. – № 2. – С. 78.
10. Амелька, С. Геральдычныя, генеалагічныя і эпіграфічныя крыніцы Беларусі: Горадня (працяг) / С.Амелька // Герольд-Litherland. – 2001. – № 3–4. – С. 120–121.
11. Амелька, С. Геральдычныя, генеалагічныя і эпіграфічныя крыніцы Беларусі: Горадня / С.Амелька // Герольд-Litherland. – 2002. – № 3–4 (7–8). – С. 191.
12. Гардзееў, Ю. Магдэбургская Гародня (сацыяльная тапаграфія і маёмасныя адносіны ў 16-18 стст.) / Ю.Гардзееў. – Гародня – Wrocław, 2008. – С. 251–279.
13. Гардзееў, Ю. Матэрыялы да генеалогіі і эпіграфікі ў гарадзенскім фарным касцёле / Ю.Гардзееў // Герольд-Litherland. – 2004. – № 1–2 (13–14). – С. 27–29.
14. Данскіх, С. Гродна ў гады паўночнай вайны (1700 – 1721) / С.Данских // Гарадзенскія запісы, вып. 2. – Гродна, 1996. – С. 33.
15. Капраль, М. Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статути ремісничих цехів і купецьких корпорацій / М.Карпаль. – Львів, 2007.
16. Квитницкая, Е. Планировка Гродно в XVI–XVIII вв. / Е.Квитницкая // Архитектурное наследство. – 1964. – № 17. – С. 34.
17. Копысский, З. Экономическое развитие городов Белоруссии (XVI–XVII вв.) / З.Копысский. – Минск, 1966. – С. 224–225.
18. Копысский, З. Из истории торговых связей городов Белоруссии с городами Польши (конец XVI – первая половина XVII в.) / З.Копысский // Исторические записки. – М., 1962. – № 72. – С. 141–183;
19. Курдюмов, М. Описание актов, хранящихся в Императорской Археографической комиссии / М.Курдюмов // Летопись занятий Императорской Археографической комиссии за 1904 г., вып. 17. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 425, 427–429, 431, 438, 446, 454–455, 461, 480–481.
20. Паўлоўская, Г. Лацінскія пахавальныя інскрыпцыі XVII ст. у Бернардынскім касцёле ў Горадні / Г.Паўлоўская // Павятовая шляхта ВКЛ: гісторыя, геральдыка, генеалогія, культура (XVI–XVIII ст.): матэрыялы навуковай канферэнцыі. – Горадня, 18 лютага 2005 г.; Горадня, 2006. – С. 37–44
21. Паўлоўская, Г. Новая наратыўная крыніца па гісторыі кляштара бернардзінцаў у Гародні / Г.Паўлоўская // Беларускі археаграфічны штогоднік, Вып. 9. – Мінск, 2008. – С. 248-288.
22. Привілеї міста Львова (XIV – XVIII ст.) / Упорядкував М. Капраль. – Львів, 1998.
23. Borowik, P. Gospodarka finansowa miasta Grodna w II połowie XVIII wieku / P. Borowik // Małe miasta. Gospodarka. Acta Collegii Suprasliensis, t. IX.
24. Borowik, P. Jurydyki miasta Grodna w XV-XVIII wieku, Acta Collegii Suprasliensis, t. 7, 2005. – S. 10.
25. Borowik, P. Źródła do budżetu miasta stołecznego Jego Królewskiej Mości Grodna w II połowie XVII i w XVIII wieku / P. Borowik // Repatriacje i migracje ludności pogranicza w XX wieku. Stan badań oraz źródła do dziejów pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego, t. III. – Białystok, 2004.
26. P. Dubiński, Zbiór praw y przywilejów miastu stołecznemu W X L Wilnowi nadanych, Wilno 1788. – Kraków, 1885.
27. Z. Guldon, J. Wijaczka, Związki handlowe ziem litewskich i białoruskich z Królewcem w świetle rejestrów celny komory grodzieńskiej z lat 1600 i 1605, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie”, nr 1. – Olsztyn, 1993. – S. 21–33.
28. Maisel, W. Przywileje miasta Poznania XIII-XVIII wieku / W. Maisel. – Poznań, 1994.
29. Mienicki, R. Archiwum Akt Dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922 roku / R. Mienicki. – Warszawa, 1923. – S. 53.
30. Rimša, E. Lietyvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai, Vilnius 1999; тойжа, Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego / E. Rimša. – Warszawa, 2007. – S. 400-429.

Юры Гардзееў, доктар гісторыі, ад'юнкт Інстытута Расіі і Усходняй Еўропы Ягелонскага універсітэта (Кракаў, Польшча). Аўтар каля 80 публікацый, у тым ліку: *Cmentarz farny w Grodnie. 1792-1939*, Kraków 1999 (у сааўтарстве з Яцкам Розмусам), *Socjotopografia Grodna w XVIII w.*, Toruń 2002, *Магдэбургская Гародня (сацыяльная тапаграфія і маёмасныя адносіны ў 16-18 ст.)*, Гародня – Wrocław 2008, *Антоні Тызенгаўз*, Мінск 2008.

УДК 94(476.6):930.2

Татьяна Афанасьева (Гродно, Беларусь)

ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ГОРОДОВ ГРОДНЕНСКОЙ ГУБЕРНИИ В ФОНДАХ НАЦИОНАЛЬНОГО ИСТОРИЧЕСКОГО АРХИВА БЕЛАРУСИ В г. ГРОДНО (XIX – НАЧАЛО XX вв.)

Статья посвящена обзору источников по истории городов Гродненской губернии (XIX – начало XX вв.), хранящихся в фондах Национального исторического архива Беларуси в г. Гродно.

Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно является крупнейшим хранилищем документов по истории Гродненской губернии за период XIX – начала XX в. В архиве на учете 1279 фондов и более 411 тысяч единиц хранения, многие из которые являются ценными источниками по изучению истории городов Гродненской губернии.

Документальные материалы фонда Канцелярия гродненского губернатора (Ф.1, 35 описей, единый географический указатель, каждая опись фонда имеет предметно-тематический указатель) представляют собой многостороннюю характеристику исторического развития Гродненской губернии, не исключая политической, социально-экономической и культурной жизни городов губернии. Каждая опись фонда делится на разделы. В третьем разделе «Материалы о развитии капитализма в промышленности, торговле и сельском хозяйстве» помещены архивные документы о строительстве и ремонте заводов, фабрик, мостов и железных дорог, взыскании промышленных налогов, ведомости о городских доходах, количестве промышленных предприятий и др. В седьмом разделе «Материалы по вопросам цензуры, печати, подписки на газеты, журналы, книги» содержатся документальные данные о разрешении на открытие библиотек, книжных магазинов и др. Десятый раздел обозначен, как «Материалы по вопросам быта». В нем содержатся архивные документы по народному образованию, здравоохранению, благоустройству городов и др. Одиннадцатый раздел «Материалы по вопросам религии» включает дела о строительстве и ремонте зданий религиозных учреждений. Среди документальных материалов фонда имеется историческая справка о городах Гродненской губернии, составленная неизвестным автором в 1891 г. В ней говорится, что первое упоминание о г. Бресте встречается в 1095 г., Слониме – в 1040 г., Гродно – в 1127 г. (ф. 1, оп. 18, д. 40, лл. 14–15). Имеются описание гербов Волковыска, Гродно, Пружан, Слонима, составленное в 1891 г. (ф.1, оп. 18, д. 78, лл. 9, 14, 16–19); списки привилеев, данных польскими и литовскими князьями Бресту, Гродно, Лиде и Слониму, которые были составлены при разборе архивов городовых магистратов в 1832 – 1838 гг. (ф.1, оп. 2, д. 1410, лл.11–31; оп. 4, д.11, лл. 6–8; оп.19, д.1142, лл. 39, 70, 71, 81); протокол Гродненской губернской строительной комиссии за 1838 г. с описанием Старого и Нового замков в Гродно (ф.1, оп. 19, д. 1494, лл. 41–42); рапорты лидского городничего и земского исправника гродненскому губернатору от 9 марта 1827 г. и 20 декабря 1837 г. с описанием древнего замка в Лиде, построенного в 1323 г. князем Гедимином (ф.1, оп. 2, д. 525, лл. 34–35; оп.19, д.1494, лл.19–20); рапорты новогрудского

городничего гродненскому губернатору от 16 сентября 1840 г. и слонимского городничего от 11 января 1838 г. с описанием древних памятников в Новогрудке и Слониме (ф.1, оп.19, д.1494, лл. 27–28, 53–57). Имеется также комплекс документов по вопросам благоустройства городов – озеленения, мощения улиц, строительства и ремонта мостов, городских зданий, устройства водопроводов, отпуска средств на благоустройство городов и др. Например, переписка гродненского губернатора с МВД, виленским военным губернатором, Гродненской казенной палатой об ассигновании денег на устройство бульвара и городского публичного сада в Бресте в 1847 – 1859 гг. (ф.1, оп. 5, д. 673, лл. 1–93); журналы заседаний Гродненской городской думы от 7 июня 1888 г. и комиссии по рассмотрению вопросов о благоустройстве города за 1903 г. о мощении улиц и состоянии тротуаров, мостовых в г. Гродно (ф.1, оп.17, д.1641, лл.1–6); планы ратуши, сметы расходов на ремонт городской ратуши в Новогрудке в 1821 г. (ф.1, оп.1, д. 2283); представление гродненского губернатора министру внутренних дел от 14 февраля 1876 г. об открытии водопровода в г. Гродно (ф.1, оп.15, д. 974, л.1); проект правил пользования водопроводом в г. Гродно от 10 марта 1881 г. (ф.1, оп.16, д.1266, лл. 4–9). Сведения о строительстве каменных зданий и частных дворов в Бресте имеются в отчете гродненского губернатора за 1842 г. (ф.1, оп. 20, д. 459, л. 215). В 1829 г. в городах Гродненской губернии состоялось 15 ярмарок, в городах губернии торговлей занималось 122 купца. Эти сведения имеются в ведомости о состоянии торговли в губернии за 1829 г. (ф.1, оп. 3, д. 422, л.139). Подобные сведения по городам губернии имеются в ведомостях городничих и полицмейстеров за 1829 – 1862 гг. (ф.1, оп.1, д.1250; оп. 6, д.129; оп. 20, д. 6, 234, 1457; оп. 23, д. 159). В ведомостях полицмейстеров также имеются сведения о количестве картофеля, хлеба, льна, пеньки, леса и др. вывезенных на продажу из Бреста и Волковыска за 1847 – 1849 гг. (ф.1, оп.13, д. 528, лл. 41, 59, 69, 88). Имеются статистические ведомости полицмейстеров о количестве населения по вероисповеданиям в Бресте, Волковыске, Гродно, Слониме за 1840 – 1872 гг. (ф.1, оп. 20, д. 225, лл.156–163, 400–402; оп. 23, д.159, лл. 334, 338, 339; оп. 27, д. 1981, лл. 521–523, 546); по принадлежности к полу в Бресте, Волковыске, Гродно, Кобрине, Лиде, Новогрудке, Пружанах, Слониме за 1823 – 1876 гг. (ф. 1, оп. 2, д. 61; оп.18, д. 1019; оп.19, д.1299, 1300).

В документальных материалах фонда Гродненское губернское правление (ф. 2, 39 описей, единый предметно-тематический указатель) имеются ведомости о количестве фабрик, заводов, речном судоходстве, дела и переписка о городских доходах и расходах, благоустройстве городов, содержании дорог, мостов, строительстве и ремонте церквей,

костелов, синагог, больниц, казенных домов, учебных заведений, учреждений здравоохранения. Более полные сведения о документах по развитию промышленности и торговли содержатся в описях 11, 18, 21, 23, 27, 33, 34. Дела о благоустройстве, доходах и расходах городов наиболее полно отражены в описях 31 и 34. В опись 38 включены протоколы заседаний губернских правлений, в которых отражается жизнедеятельность городов губернии. Например, переписка Гродненского губернского правления с Брестским городовым магистратом за 1850 – 1858 гг. о проведении уличного освещения в г. Брест (ф. 2, оп. 34, д. 2092, лл.1–298); дело об оценке земли мещанина Лейпунского, отчужденной для расширения Школьного переулка в г. Гродно в 1905 – 1914 гг. (ф. 2, оп.19, д. 2848, лл.1–82); статистические сведения о сумме недоимок с недвижимых имуществ городского населения губернии за 1886 г. (ф. 2, оп.19, д. 606, л. 3); дело об открытии ярмарок в Пружанах и Слониме в 1902 – 1914 гг. (ф. 2, оп. 33, д. 3181, лл. 1–16; д.3294, лл.1–14).

В документальных материалах фонда Строительного отделения Гродненского губернского правления (ф.8, 5 описей, каждая опись имеет предметно-тематические и географические указатели) содержатся сметы и планы строительства и ремонта промышленных предприятий, театров, церквей, лечебных учреждений, городских зданий, частных домов и др. Например, справка гродненского губернатора за 1828 г., в которой имеется описание древнего каменного замка в Новогрудке (ф.8, оп.1, д. 63, лл. 6–8); топографические описания Гродно, Кобрина и Слонима, составленные при перепланировании этих городов в 1857 – 1876 гг., сведения о расположении городов, количестве жителей, санитарном состоянии, расположении и названии улиц (ф. 8, оп.1, д.1263, лл.130–134, 284–287, 421); дела и протокол заседания строительного отделения Гродненского губернского правления за 1857 – 1899 гг. о перепланировке Гродно и уездных городов губернии (в делах имеются планы, топографические описания городов и др.) (ф. 8, оп.1, д.1263; оп. 2, д.1220, 1290); проект главных передач и электролиний в г. Брест и план местности для постройки электростанции по ул. Рыбацкой в том же городе за 1902 г. (ф. 8, оп. 4, д. 247, л.10).

Документальные материалы фонда Гродненского губернского статистического комитета комитета (ф.14, 3 описи, предметно-тематический и географический указатели) представляют собой статистические сведения (ведомости, списки) по широкому кругу вопросов, касающихся промышленности, торговли, просвещения, народонаселения, памятников истории и культуры. Характер документов чаще всего сугубо статистический, иногда – описательный. Например, статистическое описание Новогрудка за 1835 г. (ф.14, оп.1,

д. 639, лл. 61–75); отчет гродненского губернатора о благоустройстве городов, строительстве мостов, переправ за 1877 г. (ф.14, оп.1, д. 427, лл. 40–42). На основании материалов этого фонда издавались «Памятные книжки Гродненской губернии»; «Обзоры Гродненской губернии», которые также являются источниками по истории городов Гродненской губернии.

Определенный научный интерес представляют документальные материалы фонда Гродненского губернского по городским делам присутствия (ф.17), документы которого отражают вопросы благоустройства городов: устройство водопровода (1891, 1898 гг.), электрического освещения (1891, 1913 гг.), телеграфа (1913 г.), строительство постоянного моста через р.Неман (1902 г.); материалы о преобразовании местечка Кринки в город (1902 г.); расходы и доходы городов губернии; взыскание с жителей городов недоимок, различных сборов и др.

Источниками по истории городов губернии являются документы таких фондообразователей как городские думы, управы, городовые магистраты, податные инспектора, гимназии, Управление Гродненского почтово-телеграфного округа, Гродненская губернская казенная палата, Гродненское губернское казначейство, Гродненский губернский распорядительный комитет, Гродненское губернское раскладочное по промысловому налогу присутствие, Гродненское отделение Государственного банка, Врачебное отделение Гродненского губернского правления и др.

Документы архивных фондов по истории городов Гродненской губернии используются при реставрации жилых и промышленных зданий, при подготовке публикаций по истории городов Беларуси, кандидатских и докторских, курсовых и дипломных работ преподавателями, студентами высших учебных заведений Беларуси, Польши, России. Архивом для более плодотворного поиска источников по этой теме проводится выявление документов как целевое, так и попутное. Все выявленные материалы включаются в систематический каталог архива.

Афанасьева Татьяна Юрьевна, историк, архивист. Директор ГУ "НИАБ в г. Гродно". Закончила в 1985 году исторический факультет Гродненского государственного университета им. Я.Купалы. Является одним из авторов сборников "Витебщина архивная; история, фонды, персоналии (середина XIX – XX вв.)" (2002), "Гродненская губерния в законодательных актах Российской империи (1801 – 1913)" (2004), "Повстанческое движение в Гродненской губернии. 1863 – 1864 гг." (2006), "Гродненские губернаторы. 1801 – 1917 гг." (2007). Имеет более 70 публикаций. Награждена почетным знаком "Ганаровы архівіст Беларусі".

2. СЕКЦЫЙНЫЯ ПАСЯДЖЭННІ

2.1. ГАРАДЫ БЕЛАРУСІ АД СТАРАЖЫТНАСЦІ ДА КАНЦА XVIII ст.

УДК 902:94(476)

Аляксандар Краўцэвіч (Гродна – Беласток)

АРХЕАЛОГІЯ Ў ВЫВУЧЭННІ СТАРАЖЫТНЫХ УСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ГАРАДОЎ (на прыкладзе Беларусі)

В статье обобщается опыт археологических исследований белорусских городов XIX – XX вв. Показывается, что наиболее интенсивные исследования приходятся на 70 – 80-е гг. XX в., в результате которых разработана археологическая дефиниция города (отличия его от сельского поселения); выявлены некоторые особенности материальной культуры средневековых белорусских городов (напр., концентрация шахматных фигурок); исследован генезис многих из них. Автор определяет причины сегодняшнего кризисного положения белорусской городской археологии.

Гарадскія паселішчы на землях усходніх славян з'явіліся ў перыяд развітага сярэднявечча. У беларускай гістарыяграфіі пішацца пра эвалюцыю некаторых вясковых паселішчаў у гарадскія ў перыяд XI – XII ст. Спецыфіка Беларусі, гэтаксама як і іншых краінаў Усходняй Еўропы – выкарыстанне археалагічных крытэрыяў для адрознення гарадоў ад вясковых паселішчаў (пра гэта гаворка далей). Паводле даных археолагаў, у перыяд XI – XIII ст. ў Беларусі было каля 35 гарадоў [1; 80].

Пачаткі археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Беларусі сягаюць XVIII – першых гадоў XIX ст. Іх арганізатарамі былі, галоўным чынам, прадстаўнікі мясцовай арыстакратыі, якія дзейнічалі пад уплывам тагачаснай моды на калекцыяніраванне старажытных рэчаў. Адным са спосабаў здабывання экспанатаў для прыватных калекцый былі аматарскія раскопкі на навакольных археалагічных помніках. Тыя першыя энтузіясты цікавіліся ў першую чаргу месцамі пахаванняў старажытных людзей (курганамі, г.зв. каменнымі магіламі) і

гарадзішчамі. Гэтыя аб'екты вымяраліся, апісваліся. Часамі раскопваліся.

Першыя занатаваныя археалагічныя даследаванні горада (без правядзення раскопак) адносяцца да 40-х гадоў XVIII ст. Яны датычылі Барысаглебскай (Каложскай) царквы XII ст. у Гародні. Іх аўтар архімандрыт гарадзенскага уніяцкага Каложскага манастыра Ігнат Кульчынскі даволі дакладна датаваў царкву "на год каля 1200" (сучасныя даследчыкі датуюць яе 80-мі гадамі XII ст. Сваю выснову святар вывеў на аснове вывучэння матэрыялу, з якога збудаваная царква, менавіта спецыфічнай вузкай цэглы-плінфы, якая, на думку Кульчынскага, "падобная да кафедральнай полацкай царквы" [2; 14].

Першыя археалагічныя раскопкі на тэрыторыі беларускага горада (таксама датычылі архітэктурных помнікаў) былі праведзеныя каля 1790 г. у Полацку архімандрытам мясцовага уніяцкага Барысаглебскага манастыра Ёілам Шулакевічам. На тэрыторыі кляштара пад час будаўнічых прац былі адкрытыя фрагменты двух мураваных цэркваў XII ст. і выкананы схематычны план адной з іх. Паводле інфармацыі аднаго з падарожнікаў, абат Шулакевіч "выкапаў з-пад зямлі царкву" і паказваў яе публіцы [3; 102].

У дзейнасці першых беларускіх археолагаў-навукоўцаў братоў Канстанціна (1806 – 1868) і Яўстаха (1814 – 1873) Тышкевічаў гарадская тэматыка не займала шмат месца. Аднак, у планах іх даследаванняў апынуліся таксама сярэднявечныя цэрквы ў Гародні, Наваградку, Супраслі і замак у Заслаўі пад Менскам. Да развіцця археалогіі ў краіне моцна прычынілася дзейнасць закладзенага Тышкевічамі Віленскага музею старажытнасцяў і Археалагічный камісіі пры тым музеі (1855 г.) На жаль, пасля амаль дзесяці гадоў дзейнасці гэтыя установы былі ліквідаваныя (у 1865 г.) расейскімі ўладамі пасля паразы антырасейскага паўстання 1863 – 1864 г.

Даклад, прысвечаны архітэктуры Полацка і Віцебска XI – XIII ст., быў прачытаны на IX археалагічным з'ездзе ў 1893 г. у Вільні. Аўтар рэферату А.Паўлінаў упершыню выканаў падрабязныя абмеры і апісанні цэркваў XI – XII ст. (у тым ліку найстарэйшай у краіне мураванай святыні – Полацкай Сафіі) і прыйшоў да высновы пра падабенства полацкіх ды віцебскіх храмаў да кіеўскай архітэктурнай школы X – XII ст. [4; 1-18]. Праца Паўлінава запачаткавала вывучэнне старажытнай архітэктуры Полацкай зямлі.

Першыя зафіксаваныя даследаванні культурнага слою беларускага сярэднявечнага гораду былі звязаныя з варварскім знішчэннем Замкавай гары ў Віцебску ў 1897 г. У тым месцы знаходзілася племянное гарадзішча IX ст., якое дало пачатак гораду. Раскопкі ў 1896 г. адкрылі фрагменты мураваных будынкаў са сходамі і падлогу, выкладзеную

камянямі і керамічнымі пліткамі. Рэчы, знойдзеныя пры даследаваннях і будаўнічых работах, трапілі ў Віцебскі музей [2; 143-144].

Ажыўленне археалагічнай дзейнасці ў Беларусі назіралася на мяжы XIX і XX ст. У гарадах па-ранейшаму у першую чаргу вывучаліся архітэктурныя помнікі. У 1909 і 1913 г. гісторык архітэктуры Р.Пакрышкін правёў раскопкі Полацкай Сафіі і прылеглага да храму культурнага слою. Акрамя вынікаў архітэктурных даследаванняў аўтар зрабіў першае апісанне культурнага слою сярэднявечнага беларускага гораду. У першым дзесяцігоддзі XX ст. Пакрышкін праводзіў таксама даследаванні Барысаглебскай царквы ў Гародні [5; 26].

У 1913 г. К.Шэроцкі правёў назіранні над земляными працамі на месцы сярэднявечнага замку Полацка. У справаздачах аўтара апынуліся апісанні драўляных канструкцый і шматлікіх артэфактаў XI – XVII ст., у тым ліку вырабаў са шкла XII – XIII ст. і кафлі XVI – XVII ст. з выявай дзяржаўнага гербу Вялікага Княства Літоўскага – Пагоні [2; 166].

Камісія Менскага царкоўна-археалагічнага камітэту ў 1911 г. правяла даследаванні аднаго са старэйшых гарадоў краіны Турава. Невялікія раскопы – даследаваўся сярэднявечны саркафаг з каменных плітаў, былі дапоўненыя дэталёвым планам гарадзішча (дзядзінца) і гарадскіх пасадаў X – XIII ст. [6; 256].

Пасля першай усясветнай вайны Беларусь была падзеленая паміж Польшчай і бальшавіцкай Расеяй. У БССР галоўным цэнтрам археалагічных даследаванняў быў Інстытут Беларускай Культуры ў Менску, створаны ў 1922 г. (пазней уключаны ў Акадэмію Навук БССР). Супрацоўнік інстытуту выбітны археолаг Аляксандар Ляўданскі ў 1925 г. правёў невялікія раскопкі ў Заслаўі, у 1928 г. – у Полацку і Оршы; даследаваў таксама помнікі архітэктуры ў Віцебску. Ягоныя высновы пра паходжанне названых гарадоў пазней былі пацверджаныя [1; 84]. Да сённяшняга дня захавалі навуковую вартасць працы па віцебскай і полацкай архітэктуры XI – XII ст. аўтарства Міколы Шчакаціхіна і Івана Хозерава [7].

У 1931 г. распачаліся земляныя работы на Старым замку ў Гародні (тады тэрыторыя Польшчы) – цэнтры (дзядзінцы) сярэднявечнага гораду. У ходзе выбаркі зямлі для падсыпкі падмытага Нёманам схілу Старога замку было знойдзена некалькі мураваных будынкаў з вузкай цэглы-плінфы. Кіраўніцтва над працамі прыняў дырэктар Гарадзенскага музею Юзаф Ядкоўскі, які ў 1931 – 1932 г. адкрыў г.зв. Ніжнюю царкву XII ст. і мураваны княскі палац з таго самага перыяду. З 1937 па 1939 г. раскопкі працягваў З.Дурчэўскі [8]. Высветлілася, што знойдзеная царква XII ст. (ацалелі сцены на вышыню да 4 м) вельмі падобная (паводле плану, будаўнічай тэхнікі) да недалёкай Барысаглебскай (Каложскай) царквы. Апошняя па прычыне значных адрозненняў ад

іншых тагачасных храмаў Кіеўскай Русі (спецыфічная кампазіцыя, багаты знешні дэкор, тэхніка і тэхналогія будаўніцтва) доўгі час лічылася нейкай недарэчнасцю, магчыма, імітацыяй старажытных храмаў, зробленай у XV – XVI ст. Пасля раскопак Ю.Ядкоўскага з'явіліся падставы для высновы пра існаванне мясцовай школы мураванай архітэктуры XII ст. (пазней археолагі адкрылі падмуркі яшчэ некалькіх помнікаў гэтай школы ў Гародні – цэрквы Прачысценскую – Ігар Чарняўскі, 1980 г., Уваскрасенскую – 1987 г., Аляксандар Краўцэвіч і ў Ваўкавыску – 1956 г., Генадзь Пех [9]). Аднак самым важным вынікам раскопак было канчатковае вырашэнне лакалізацыі горада Гародні XII ст., вядомага з кіеўскага летапісу. Ад XIX ст. працягвалася дыскусія пра месцазнаходжанне летапіснага Горадня, акрамя сучаснай Гародні яго шукалі ў мястэчку Гародля на Палессі. Археалагічныя раскопкі даказалі, што горад ад самага пачатку знаходзіўся над Нёманам і ўжо ў XI – XII ст. быў вялікім і багатым усходнеславянскім паселішчам.

Польскія рэстаўратары архітэктуры ў міжваенны перыяд правялі архітэктурна-археалагічныя даследаванні і кансервацыю замкаў XIV – XVI ст. ў Наваградку і Крэве [10].

Беларускі археалагічны асяродак у Менску ў міжваенны перыяд лічыўся адным з найлепшых у СССР. Аднак усе яго выбітныя прадстаўнікі страцілі жыцці падчас сталінскіх рэпрэсій. Пасля вайны беларуская археалогія зноў пачыналася ад самага пачатку. На месца расстраляных археолагаў прыйшлі іншыя, часам выпадковыя, людзі, кваліфікацыя якіх не заўсёды была на добрым узроўні. Толькі да пачатку 60-х гадоў выраслі новыя добра падрыхтаваныя кадры.

Пасля другой усясветнай вайны і да канца XX ст. археалагічныя даследаванні беларускіх гарадоў праводзіліся больш-менш сістэмна. Акрамя беларускіх археолагаў буйныя раскопкі праводзілі экспедыцыі з галоўных навуковых асяродкаў Савецкага Саюза – Масквы і Пецярбургу (Ленінграда), менавіта з Інстытуту Археалогіі АН СССР (з Масквы і філіі ў Ленінградзе) і Маскоўскага і Ленінградскага універсітэтаў. Сабраныя калекцыі з тых раскопак вывозіліся ў Маскву і Ленінград.

Вынікам інтэнсіўных палявых даследаванняў былі сотні публікацый, у тым ліку дзесяткі манаграфій, напісаных археолагамі. Прывяду толькі самыя значныя выданні. Па выніках археалагічных даследаванняў самага старажытнага беларускага гораду Полацка і Віцебска і іншых гарадоў Полацкай зямлі (сучаснай паўночнай і цэнтральнай Беларусі) апублікаваныя манаграфіі Георгія Штыхава, Леаніда Аляксеява (Масква), Сяргея Тарасава, Тацяны Бубенькі, Эдуарда Загарульскага, Юрыя Зайца [11].

Гарады Палесся шмат гадоў даследаваў Пётр Лысенка [12]. У гарадах басейна Нёмана працавалі Яраслаў Звяруга, Фрыда Гурэвіч (Ленінград), Мікалай Варонін (Масква) [13]. Археалагічныя помнікі XI – XII ст. даследавалі вядомыя расейскія археолагі архітэктуры Мікалай Варонін, Міхал Каргер, Павал Рапапорт і беларускі археолаг Алег Трусаў [14].

Спецыфікай нашага рэгіёну Еўропы з'яўляецца вельмі абмежаваная колькасць пісьмовых крыніцаў з перыяду сярэднявечча. Амаль усе яны наратыўныя – летапісы і хронікі. Ва усходнеславянскіх дзяржавах яшчэ ў XIII – XIV ст. не існаваў звычай складанне пісьмовых актаў. У Вялікім Княстве Літоўскім, галоўнай часткай якога была Беларусь, пісаныя юрыдычныя акты ў большай колькасці з'яўляюцца толькі пад канец XV ст. Не захаваліся таксама ўласна беларускія летапісы XI – XIII ст., менавіта полацкі і наваградскі. Інфармацыя пра гарады Беларусі, змешчаная ў летапісах суседніх краінаў, вельмі фрагментарная і толькі ў выключных выпадках змяшчае якія-небудзь дэталі. Па гэтай прычыне роля археалогіі ў даследаванні мінулага беларускіх гарадоў аказалася выключна важнай. У прыватнасці, археалагічныя даследаванні дазволілі ўдакладніць час узнікнення паасобных гарадскіх паселішчаў. Напрыклад, першая ўзгадка ў пісьмовых крыніцах пра гарады басейна Нёмана – Наваградак, Слонім, Ваўкавыск і інш. адносіцца да XIII ст., аднак археолагі вызначылі іх пачаткі на канец X ст.

Характэрнай рысай пасляваеннай беларускай гарадской археалогіі была адсутнасць тэарэтычных і сінтэтычных працаў. Беларускія археолагі пераважна здабывалі артэфакты і праводзілі іх першапачатковы аналіз – класіфікацыю і рабілі пачатковыя высновы (класіфікацыя сабраных калекцый, пра час узнікнення паселішча, яго тапаграфію і да т.п.). Беларуская гарадская археалогія па сутнасці была дастаўцам эмпірычнага матэрыялу для прадстаўнікоў галоўных навуковых асяродкаў у Маскве і Пецярбурзе (дзе працавалі таксама беларусы).

Расейскія археолагі апрацавалі археалагічна-тапаграфічныя крытэрыі дэфініцыі усходнеславянскага сярэднявечнага гораду. Прыкметы ранняга рускага гораду (IX – першая палова X ст.): 1. умацаванае паселішча, большае за іншыя ў наваколлі, складалася з двух частак – **дзядзінцу** (град) і **вакольнага гораду** (рамесна-гандлёвы пасад). Вакольны горад пачаткова мог быць неўмацаваным; 2. выкананне адміністрацыйнай функцыі (палітычнай і вайсковай); 3. Галоўны занятак жыхароў – рамяство і гандаль [15].

Вядомы беларускі археолаг Георгі Штыхаў мадыфікаваў гэтую дэфініцыю адносна беларускіх гарадоў. Для адрознення горада ад вёскі ён прапанаваў наступныя прыкметы: выкананне праз паселішча

(вядомае з летапісаў) функцыі цэнтру пэўнай ваколіцы; наяўнасць сістэмы дзядзінец – пасад (рамесна-гандлёвае паселішча), у якім **паверхня пасаду павінна быць большая чым памеры дзядзінца**; рамесна-гандлёвыя заняткі значнай часткі жыхароў [1; 85]. Фактычна, гэтыя дзве функцыя амаль ідэнтычныя. Часам бывае цяжка вызначыць памеры сярэднявечнага пасаду, асабліва ў горадзе, які сёння актыўна функцыянуе. У працэсе даследаванняў практычнай прыкметай гораду для археолагаў з'яўляецца наяўнасць у культурным слоі значнай колькасці фрагментаў шкляных бранзалетаў.

Археолагам удалося выявіць некаторыя спецыфічныя рысы матэрыяльнай культуры беларускіх гарадоў, напрыклад, найбольшая канцэнтрацыя ў параўнанні з іншымі ўсходнеславянскімі землямі шахматных фігурак [16; 70, 118]. Важнай асаблівасцю культурнага слою беларускіх гарадоў з'яўляецца выдатныя кансервацыйныя ўласцівасці культурных слаёў сярэднявечча. Амаль ва ўсіх гарадах, галоўным чынам, на дзядзінцы ці вакольным горадзе археолагі адкрылі шматметровыя слаі XI – XVI ст. драўляных канструкцый (будынкаў і вулічных насцілаў), сабралі агромністую калекцыю рамесных вырабаў з арганічных матэрыялаў (косці, скуры, дрэва) і насенне розных раслін. На такіх аб'ектах культурны слой дзеліцца на будаўнічыя ўзроўні – ярусы – комплексы сінхронных драўляных канструкцый. Добрыя вынікі давалі датаванні будаўнічых ярусаў (і ўсіх знойдзеных на іх рэчаў) з дапамогай дэндрахраналагічнага метаду, які дазваляе вызначыць год, у які дрэва было спілаванае ці ссечанае. У Берасце створаны ўнікальны археалагічны музей "Старажытнае Берасце". Над фрагментам адкапанага драўлянага гораду XIII ст. (зрубы будынкаў захаваліся на вышыню да 12 вянцоў) быў збудаваны павільён, у якім змешчаная таксама экспазіцыя здабытых археолагамі артэфактаў.

У выніку шматгадовых даследаванняў археолагам удалося высветліць генезіс беларускіх гарадоў (паходзяць галоўным чынам ад абарончых паселішчаў славянаў ад часу іх рассялення па тэрыторыі Беларусі ў VIII – IX ст.) і агульны характар гарадской матэрыяльнай культуры XI – XIII ст. Таксама вывучаныя этапы тапаграфічнага развіцця паасобных гарадоў, мясцовыя архітэктурныя школы XI – XII ст., вызначаная прыблізная колькасць жыхароў. Самы вялікі горад Полацак налічваў каля 7 тыс. жыхароў, у іншых жыло ад некалькіх сотняў да некалькіх тысяч чалавек [17; 171]. Галоўная выснова – матэрыяльная культура беларускіх гарадоў была вельмі блізкай да гарадоў іншых усходнеславянскіх земляў і развівалася пад выразным уплывам візантыйскай культуры.

Да 70-х гадоў XX ст. археолагаў, якія вялі раскопкі ў гарадах, не цікавілі "познія" культурныя слаі, менавіта з XV – XVII ст. Вывучаліся

амаль выключна наслаенні з ранейшых часоў – X – XIV ст. Верхнія (часамі шматметровыя) напластаванні часта выдаляліся з дапамогай бульдозера. Пакідаліся толькі "познія" архітэктурныя помнікі.

З паловы 70-х гадоў на Беларусі пачаліся спецыяльныя археалагічныя даследаванні перыяду XV – XVIII ст., у першую чаргу ў гарадах і мястэчках. Археалогія позняга сярэднявечча і новага часу актыўна развівалася на Беларусі ў 80-я гады і акрамя чыста навуковых задач выконвала грамадскую функцыю, менавіта абвяргала стэрэатып савецкай гістарыяграфіі пра шматвяковае культурнае адзінства Беларусі з Расеяй. Здабытыя археолагамі ў беларускіх гарадах артэфакты выразна сведчылі, што побытавая матэрыяльная культура Беларусі ў XIV – XVIII ст. моцна адрознівалася ад Маскоўскай Русі, але была вельмі падобнай да краінаў Сярэдне-Усходняй Еўропы. У часы СССР пра гэта нельга было казаць і пісаць адкрыта, таму беларускія археолагі пачалі публікацыю шматлікіх атрыбутаў матэрыяльнай культуры, адначасова паказваючы іх аналогіі ў іншых еўрапейскіх краінах. Найбольш красамоўным у гэтым сэнсе былі публікацыі матэрыялаў з даследаванняў архітэктурных помнікаў, распачатыя кніжкай Міхала Ткачова "Замкі Беларусі" ў 1977 г. [18] Публікацыі вынікаў археалагічных даследаванняў замкаў, палацаў, касцёлаў, цэркваў (у тым ліку іх рэканструкцыі) сведчылі, што гэта помнікі еўрапейскай архітэктуры (гатычныя, рэнесансавыя, барочныя) і маюць мала агульнага з архітэктурай Маскоўскай дзяржавы.

У 80-я гады XX ст. ужо цэлая група археолагаў займалася перыядам XIV – XVII ст. – праводзіла палявыя даследаванні, бараніла дысертацыі, публікавала кнігі [19]. Актыўныя археалагічныя даследаванні, найперш гарадоў, дазволілі рэканструяваць працэс змены цывілізацыйнай арыентацыі Беларусі з візантыйскага гістарычна-культурнага арэалу на заходнееўрапейскі. Гэты працэс распачаўся ў XIII ст. і ягонай першай заўважальнай праявай было з'яўленне на захадзе краіны гатычных абарончых вежаў г.зв. валынскага тыпу ў Берасці, Гародні, Наваградку, Камянцу (Белая Вежа, ад якой паходзіць назва Белавежскай пушчы). Потым з'явіліся новыя еўрапейскія катэгорыі матэрыяльнай культуры: кафля, гатычная цэгла, дахоўка, розныя віды ўзбраення і г.д. Ад канца XIV ст. пачала змяняцца тапаграфічная структура беларускіх гарадоў (з'явіўся новы цэнтр – гандлёвая плошча з ратушай). Адначасова пераймаліся еўрапейскія ўзоры арганізацыі грамадскага жыцця (магдэбургскае права, новы адміністрацыйны падзел і г.д.) і ідэалогія (каталіцызм як упрывілеяваная канфесія ў Вялікім Княстве Літоўскім ад 1387 г.). Археалогія дапамагла знайсці несумненныя доказы прыналежнасці Беларусі да кола краінаў Сярэдне-Усходняй Еўропы, пачынаючы ад XIII ст.

Археалагічныя даследаванні паказалі, што гарады Беларусі перажылі агульнаеўрапейскі крызіс XIV ст. Прыблізна ад сярэдзіны XIV ст. значна зменшылася тэрыторыя гарадоў, адбываўся рэгрэс матэрыяльнай культуры, сур'ёзна пагоршылася якасць рамесных вырабаў. Крызіс быў пераадолены толькі ў другой палове XV ст. – зноў пачала разрастацца гарадская тэрыторыя, з'явіліся новыя катэгорыі матэрыяльнай культуры, распачалося актыўнае замкавае і палацавае будаўніцтва.

Пасля 1990 г. (атрыманне Беларуссю незалежнасці) для археалагічнай навукі надышоў нялёгкі час. Недакончаная грамадская і гаспадарчая трансфармацыя, перманентны эканамічны крызіс выклікалі сур'ёзнае абмежаванне ў фінансаванні навукі, у тым ліку археалагічных даследаванняў.

Па прычыне недахопу фінансавых сродкаў і агульнага крызісу археалагічнай навукі (найбольш відочная ягоная праява – скарачэнне кадраў) сёння праводзяцца амаль выключна выратавальныя раскопкі, фінансаваныя праз будаўнічых інвестараў. Сур'ёзнай праблемай з'яўляецца парушэнне мясцовымі ўладамі заканадаўства ў справе аховы гістарычных і археалагічных помнікаў.

На жаль, сённяшняя ўлада на Беларусі лічыць ўпарадкаванне гістарычных гарадоў сродкам прапаганды паспяховасці свайго кіраўніцтва. Г.зв. "рэканструкцыі" гістарычных цэнтраў гарадоў часта праводзяцца без кансультацыі з гісторыкамі і археолагамі і маюць мэтай здабыванне хуткіх візуальных эфектаў. Таму замест аднаўлення бурацца старыя будынкі, у ахоўных археалагічных зонах праводзяцца земляныя работы без археолагаў, або толькі з іх намінальным удзелам. У Менску былі выкінутыя на сметнік (і потым не знойдзеныя) шматтысячныя калекцыі з раскопак гораду, якія збіраліся на працягу апошніх некалькі дзесяткаў гадоў.

Найбольш красамоўным выпадкам з'яўляецца "рэканструкцыя" гістарычнага цэнтру Гародні (вясна 2006 г.), дзе ў ходзе перапланіроўкі галоўнай плошчы (сфармавалася ў XIV – XV ст.) было знішчана каля 3000 квадратных метраў культурнага слою XIII – XVIII ст. Пратэсты гісторыкаў і мясцовай інтэлігенцыі былі безвыніковымі.

На сённяшні дзень можна канстатаваць крызіс беларускай гарадской археалогіі, які выяўляецца ў адыходзе ад сістэмнасці ў арганізацыі даследаванняў, зніжэнні актыўнасці навуковай працы і змяншэнні колькасці публікацый. Аднак галоўная праблема – ратаванне аб'екту даследаванняў – сярэднявечных культурных наслаенняў, якія нішчацца ў працэсе "рэканструкцый" гістарычных цэнтраў гарадоў Беларусі.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Белорусская археология: Достижения археологов за годы Советской власти. – Минск: Наука и техника, 1987. – С. 80.

2. Алексеев, Л.В. Археология и краеведение Беларуси XVI в. – 30-е годы XX в. / Л.В.Алексеев. – Минск, Беларуская навука, 1996. – С. 14.

3. Воронин, Н.Н. К истории полоцкого зодчества XII в., "Краткие сообщения Института археологии Академии Наук СССР" / Н.Н.Воронин. – Москва, 1962. – Вып. 87. – С. 102.

4. Павлинов, А.М. Древние храмы Витебска и Полоцка, Труды IX археологического съезда / А.М.Павлинов. – Москва, 1895. – Т. 1. – С. 1–18.

5. Трусов, О.А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI – XVII вв.: Архитект.-археологический анализ / О.А.Трусов. – Минск: Наука и техника, 1988. – С. 26.

6. Описание поездки в Пинск членами комитета в августе 1909 г. // Минская старина. – Т. 2. – С. 256.

7. Шчакаціхін, М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва, Менск 1928 (новае выданне / М.Шчакаціхін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993; Хозеров, И. Белорусское и смоленское зодчество XI – XIII вв. / И.Хозеров. – Минск: Навука і тэхніка, 1994.

8. Jodkowski, J. Grodno wczesnośredniowieczne w świetle prac wykopaliskowych, dokonanych na Królewskim Zamku Starym w Grodnie w latach 1932 i 1933 // Przegląd historyczno-wojskowy. – Warszawa, 1934. – T. 7. – Z.1. – S. 99 – 115; Durczewski Z. Stary zamek w Grodnie w świetle wykopalisk, dokonanych w latach 1937 – 1938. – Grodno, 1939.

9. Чернявский, И. Пречистенская церковь 12 в. в Гродно [в:] Древнерусское государство и славяне / И.Чернявский. – Минск, 1983. – С. 119–121; Краўцэвіч, А. Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV – XVIII стст.: Планіроўка, культурны слой / А.Краўцэвіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991; Зверуго, Я. Древний Волковыск (X – XIV вв.) / Я.Зверуго. – Минск, 1975.

10. Lorenz, S. Konserwacja ruin zamków w wileńszczyźnie i nowogrodczyźnie, "Ochrona zabytków sztuki". – Warszawa, 1930/1931. – Z. 1–4. – S. 161–179.

11. Алексеев, Л. Полоцкая земля (очерки истории северной Белоруссии) в IX – XIII вв. / Л.Алексеев. – Москва: Наука, 1966; Алексеев, Л. Смоленская земля в IX – XIII вв. / Л.Алексеев // Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии. – Москва: Наука, 1980; Штыхов, Г. Древний Полоцк (IX – XIII вв.) / Г.Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1975; Штыхов, Г. Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.) / Г.Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1978; Загорульский, Э. Возникновение Минска / Э.Загорульский. – Минск: Издат-во БГУ, 1982; Заяц, Ю. Заславль в эпоху феодализма / Ю.Заяц. – Минск: Наука и техника, 1995; Бубенько, Т. Средневековый Витебск. Посад – Нижний замок (X – первая половина XIV вв.) / Т.Бубенько. – Витебск: Издат-во ВГУ, 2004.

12. Лысенко, П. Города Туровской земли / П.Лысенко. – Минск: Наука и техника, 1974; Лысенко, П. Берестье / П.Лысенко. – Минск: Наука и техника, 1985; Лысенко, П. Древний Пинск. XI – XIII вв. / П.Лысенко. – Минск: БелАДИ, 1997.

13. Воронин, Н. Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932 – 1949 гг.) / Н.Воронин. – Москва: Издат-во Академии Наук СССР, 1954; Гуревич, Ф. Древний Новогрудок / Ф.Гуревич. – Ленинград: Наука, 1981; Гурэвіч, Ф. Летапісны Новгородок (Старажытнарускі Наваградак) / Ф.Гурэвіч. – Санкт-Пецярбург, Агенство "РДК-принт", 2003; Зверуго, Я. Древний Волковыск (X-XIV вв.) / Я.Зверуго. – Минск, 1975.

14. Каргер, М. Новый памятник зодчества XII в в Турове / М.Каргер // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Вып. 100, 1965; Каргер, М. К вопросу о памятниках зодчества XII в. в Волковыске [в:] Славяне и Русь / М.Каргер. – Москва, 1968; Каргер, М. Раскопки церкви Бориса и Глеба в Новогрудке / М.Каргер // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Вып. 150, 1963; Раппопорт, П. Русская архитектура X-XIII вв. / П.Раппопорт. – Ленинград: Наука, 1982. – С. 81–104; Трусов, О.А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI – XVII вв.: Архитект.-археологический анализ / О.А.Трусов. – Минск: Наука и техника, 1988; Трусов, О.А. Манументальнае дойлідства Беларусі XI – VIII стст. Гісторыя будаўнічай тэхнікі / О.А.Трусов. – Мінск: ТАА "Лекцыя", 2001.

15. Седов, В. Начало городов на Руси [в:] Труды V международного конгресса славянской археологии / В.Седов. – Т. 1. – Вып. 1. – Москва, 1987. – С. 12–31.

16. Линднер, И. Шахматы на Руси / И.Линдер. – Москва: Наука, 1975.

17. Археалогія Беларусі, т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX – XIII стст.). – Мінск: Беларуская навука, 2000.

18. Ткачоў, М. Замкі Беларусі (XIII – XVII ст.) / М.Ткачоў. – Мінск: Полымя, 1977.

19. Левко, О. Витебск XIV – XVIII вв.: (Стратиграфия, хронология, социал.-ист. топография и технология пр-в) / О.Левко. – Минск: Наука и техника, 1984; Краўцэвіч, А. Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV – XVIII стст.: Планіроўка, культурны слой / А.Кращцэвич. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991; Краўцэвіч, А. Стары Мір, Навука і тэхніка / А.Краўцэвіч, Г.Якшук. – Мінск, 1993; Трусаў, А. Стары замак у Гродне XI-XVIII стст. / А.Трусаў, В.Собаль, Н.Задновіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993; Здановіч, Н. Беларуская паліваная кераміка XI-XVIII стст. / Н.Здановіч, А.Трусаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993; Здановіч, Н. Матэрыяльная культура Міра і Мірскага замка / Н.Здановіч, А.Краўцэвіч, А.Трусаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994; Ганецкая, І. Маёліка на Беларусі ў XI – XVIII стст. / І.Ганецкая. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995; Марзалюк, І. Магілёў у XII – XVIII стст. Людзі і рэчы / І.Марзалюк. – Мінск: Веды, 1998; Тарасаў, С. Полацк IX – XVII стст.:гісторыя і тапаграфія / С.Тарасаў. – Мінск: Беларуская навука, 2001; Мяцельскі, А. Старадаўні Крычаў: Гіст.-археал. Нарыс горада ад старажыт. часоў да канца XVIII ст. / А.Мяцельскі. – Мінск: Беларуская навука, 2003.

Краўцэвіч Аляксандар Канстанцінавіч, доктар гістарычных навук, рэдактар часопіса "Гістарычны Альманах". Даследуе гісторыю ВКЛ. Асноўныя працы: "Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV – XVIII стст.: Планіроўка, культурны слой" (Мінск, 1991), "Стары Мір" (сааўтар Якшук Г.М., Мінск, 1993), "Матэрыяльная культура Міра і Мірскага замка" (сааўтары Здановіч Н.І., Трусаў А.А., Мінск, 1994), "Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага" (Мінск, 1998), "Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага" (2-е выданне, Жэшаў, 2000), "Powstanie Wielkiego Księstwa Litewskiego" (Беласток, 2003), "Міндаўг-Mindauh: Пачатак гаспадарства: нарыс" (Мінск, 2005).

УДК: [904:711.424+94] (476.1–21) «08/12»

Леонид Колединский (Минск, Беларусь)

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ О РАННЕМ, ДОЛЕТОПИСНОМ ПЕРИОДЕ ИСТОРИИ КОПЫЛЯ (IX – XIII вв.)*

Статья посвящена одному из древних городов Беларуси – Копылю, расположенному в 120 км к юго-западу от Минска. В письменных источниках Копыль впервые упоминается в 1274 году. Археологические материалы, полученные во время раскопок автором статьи, свидетельствуют о зарождении города уже в IX – X вв., позволяют выделить два этапа в долетописный период его истории: раннегородской, X – XI вв., и развитого города, XII – XIII вв. В статье рассматриваются топография памятника, его оборонительные сооружения, торговые связи с Византией, Скандинавией, Южнорусскими землями. Делается вывод, что Копыль в XII – XIII вв. можно отнести к «городам средней руки», таким как Слуцк, Клецк и другие.

Под ранним, долетописным периодом истории Копыля мы понимаем тот период его истории, который приходится на период его зарождения как города, т.е. IX–X вв. и до его первого упоминания в летописях в 1274 г.

Археологические источники, проливающие свет на освещение этого периода были добыты во время наших археологических исследований на памятниках археологии в Копыле и его округе. Центральное и главное место в этой группе памятников занимает копыльское городище, известное у местного населения под названием «Замковая гора». Городище расположено на ледниковым останце, в центре современного Копыля, возвышающегося над долиной р. Каменки – притока р. Мажи на 14–15 м. Относительно правильная, эллипсовидная в плане форма городища предполагает допустить мысль об искусственной подправке ледникового останца. Городище имеет высокие и крутые склоны, крутизна которых составляет от 35° до 60–70°. Площадка городища чашевидной формы, плавно понижающаяся к центру и слегка наклоненная к западу, площадью 0,3–0,35 га, плотно задернована. По счастливой случайности, техногенные и урбанизационные процессы последних десятилетий обошли стороной

* Ілюстрацыі да артыкулу Л.Калядзінскага змешчаныя ў Дадатку 1.

этот памятник [1], посему он неплохо сохранился до наших дней. Лишь его западный склон, обращенный к р. Каменке был немного подрезан в 1925 г., когда бралась земля для дамбы, по которой ныне проходит главная магистраль Копыля – ул. Партизанская (ил. 1).

С восточной стороны городище полукольцом охватывает поселение: посад – окольный город площадью приблизительно в 1,5–2 га, отделяясь от городища рвом. Еще далее на восток от этого поселения располагается городской некрополь, насчитывающий 18 курганных насыпей, которых в прежние времена было куда больше. Следы поселения XI–XIII вв. можно проследить и на противоположном от городища берегу р. Каменки, где на склонах второй надпойменной террасы в обнажениях культурного слоя иногда встречается керамика этого времени. В ближайшей округе Копыля сохранились курганы: два из них в 1 км на север от городища, на правобережье р. Каменки, в урочище Грабовый гай, десятка полтора курганов есть на выезде из города по дороге на д. Грозово, около двух десятков курганов было и на выезде из Копыля в д. Якубовичи (ил. 2).

В научный оборот копыльское городище вошло в 70-е гг. XIX в. [28, 486]. В 1912 г. его осматривал И. Сербов. Сведения о Замковой горе и легенды, связанные с ней, оставили на страницах периодики прошлого века Ф.М. Чернышевич, С.А. Петрович и др. Вошли эти сведения и в Опросные листы Наркомпроса БССР.

В 1961 г. копыльское городище обследовал П.Ф. Лысенко. Им высказана мысль о «существовании здесь поселения древнерусского времени» [12, 173–174] [2]. В 1979 и 1985 г. памятник обследовал М.Ф. Гурин. Ему принадлежит суждение, что городище это позднее, XVI–XVIII вв. Раннее поселение, под названием Копыль, по мысли автора, следует искать у д. Старый Копыль, расположенной в 5 км на север от современного Копыля [5, 183] [3]. Раскопочных работ эти исследователи на городище не проводили. Небольшие раскопки и наблюдения за земляными работами проводились на городском некрополе и на территории местечка Копыль, расположенного на правобережье р. Каменки. Так, в середине прошлого века курганы раскапывались местным учителем Б.К. Богдановичем, а в 1961 г. – В.В. Седовым. Найдены лепная и гончарная керамика (один сосуд X в. целой формы), пастовая бусина, шиферное пряслице и металлическое изделие неопределимого назначения. Обряд погребений – кремация и ингумация

[1] В начале 90-х годов прошлого века на городище имели намерение соорудить спортивную гостиницу.
[2] Эта мысль автора нашла подтверждение в наших исследованиях.
[3] Эта мысль автора нашими исследованиями не подтвердилась.

[5, 60, 18: 19]. Подъемные материалы из строительных котлованов с правобережья р. Каменки и разрушаемых сельхозработами курганов рассматривали на страницах местной периодики В.М. Малюкевич и А.К. Кравцевич [15; 16; 1].

Планомерные и широкомасштабные раскопки проведены автором данной публикации в 1996–1999, 2005 и 2007 гг. Объектами изучения были площадка, вал и ров городища, площадка, вал и ров окольного города, курганы в Копыле и его округе. Вскрытая раскопками площадь составляет 675 кв.м при средней мощности слоя 1 м. Курганов раскопано четыре. Кроме того фиксировались обнажения культурного слоя и на правобережье р. Каменки – местечка Копыль. Коллекция индивидуальных находок насчитывает 1042 единицы, из коих X–XIII вв. около половины. Результаты наших раскопок озвучены на научных конференциях, отражены в десятках научных и научно-популярных публикациях, выставлены в экспозиции или хранятся в фондах Копыльского краеведческого музея. Общий объем отчетов о полевых работах в Копыле составляет более 40 авторских листов.

Материалы археологических исследований позволили в общих чертах реконструировать исторический путь развития Копыля на протяжении его четырехсотлетнего периода, т.е. от X и до XIV в.

1-й этап, IX–XI вв. догородской и раннегородской. На этом этапе, возможно уже в конце IX в. на территорию будущего Копыля проникают носители культуры Лука-Райковецкая. В курганах с трупосожжением, на окольном городе и во рву, опоясывающего городище, встречается лепная гладкостенная керамика, у которой венчик плавно отогнут наружу, иногда имеет с внешней стороны небольшое утолщение. Эту керамику, по-видимому, можно отнести к IX в. На стенках раннегончарной керамики – X в., иногда встречается декор в виде ленты с елочным орнаментом, под которым находятся четырехрядные волнистые линии, образующие восьмерку. Аналогичный этому орнамент встречался на керамике X в. с поселения Менка [26, 26: 9]. Среди керамического материала этой поры встречена довольно редкая находка – днище глиняной сковороды, внутренняя поверхность которого покрыта рифлением. Аналогичная ей находка тоже известна на поселении Менка, где она относится к X в. [26, 67, 26: 6]. Из датирующих находок X–XI вв. отметим находки железных подковообразных фибул. Они встречены на замчище, окольном городе и в курганах. В Новгороде такие фибулы датируются X–XI вв. [9, 106]. Встречены такие фибулы и в соседнем для Копыля памятнике – Клецке [20, 23–27]. Кроме того, на посаде, в культурном слое под валом и на городище найдены стеклянные желтые и синие бусы: ребристая,

дисковидная, полосатая, лимонка – многочастная пронизка, полихромная, которые имеют широкую датировку от X до XIII в.[1]

Керамика XI в. тонкостенная, с характерным для этого времени наружным выступом (манжетом, карнизиком) по внешнему краю венчика или немного ниже. Декор ее прост – рифления по плечикам сосуда частыми или редкими линиями. В большом количестве она выявлена на посаде в 2007 г. при расчистке жилища, где на площади менее чем 8 кв.м ее было собрано 758 фрагментов, из которых венчиков – 52. Встречается она и в насыпи курганов городского некрополя. На городище ее почти не найдено. На южнорусских памятниках керамика такого облика датируется X – началом XI в. На памятниках Беларуси ее относят к XI в. [13, 326, 231: 3а, 3в; 27, 14; 23, 48–60; 4, 76; 14, табл. 16].

Подссумируем данные этих источников. В конце IX – начале X в. пришлое население – дреговичи заняли территорию сопредельную с городищем, которое в раннем железном веке занимали носители культуры штрихованной керамики: на городище найдены фрагменты посуды этого времени и глиняные пряслица. Именно на этой территории, а не на городище, прослеживается слой X–XI вв. толщиной до 40–50 см. К X–XI вв. относятся большинство курганов городского некрополя с обрядом кремация. Инвентарь погребений крайне беден: фрагменты посуды, немногочисленные ординарные украшения – подвески, фибулы. Городище в IX–X вв. скорее всего использовалось как святилище – капище. Культурный слой этого времени на нем отсутствует, а материал этого периода редок. Вероятнее всего, функциональное предназначение этого памятника в IX–X вв. и явилось причиной образования урбатопонима Копыль от капища, копище, копь. В пользу нашей гипотезы могут свидетельствовать легендарные предания (сокрытое чародейкой в недрах Замковой горы озера) и памятник природы – крыничка, ключ которой бьет из-под Замковой горы, почитаемой местным населением [7, 268–269].

По-видимому, где-то в конце X – начале XI в. на копыльском городище обосновывается детинец раннефеодального Копыля, где мог проживать князь, либо его наместник. В этот же период, здесь, судя по находкам скандинавского происхождения, могла проживать и небольшая группа варягов (дружинники или купцы – ?). Чем представлены эти находки?

Каменная шашка полусферической формы высотой 12 мм и диаметром в основании 19 мм. Аналогичные ей предметы известны по

[1] Заключение Т.С. Скрипченко.

раскопкам в Скандинавии, встречаются на памятниках Древней Руси [11, 85–102].

Накладка на кожаную основу оголовья коня – медная пластина размерами 47Х14 мм, толщиной 2 мм, плавно заостренная к низу. Лицевая поверхность ее орнаментирована в стиле Борре: рельефное изображение геометрических фигур в сочетании с изображением головы зверя в нижней части пластины, расположенной в горизонтальной проекции [24, 154]. Поверхность орнамента была покрыта позолотой, в качестве амальгонизатора применена ртуть [1]. Подобные этому наконечники известны в курганах Швеции и Норвегии [17, 49–57], встречаются на памятниках Древней Руси, например в Гнездове и Белоозеро [18, 60].

Часть ребра (шириной более 3 см, сохранившегося на длину до 15 см) животного, на котором вырезано стилизованное изображение воина. Размеры рисунка 57Х13–20 мм. Вооружение воина составляют шлем норманнского типа и щит миндалевидной формы. Последний был на вооружении в странах Западной Европы в XI в. [22, 142, 3: 1]. Эту находку можно поставить в один ряд с артефактами из раскопок городища Масковичи, где костей с изображениями людей, бытовых сцен и с надписями – рунами выявлено более сотни [2, 185–216; 3, 79–82, рис. 36, 38]. По-видимому, к предметам скандинавского происхождения можно отнести и лодочную (корабельную?) заклёпку длиной 62 мм, найденную во рву детинца (ил. 3).

Артефакты скандинавского происхождения с копыльского городища, по-видимому, можно было бы рассматривать сквозь призму торговых контактов в Припятско-Неманском междуречье X–XI вв. и в купе с находками из клада, выявленного в 1959 г. у д. Дегтяны Копыльского р-на [21, 311–327]. Но это уже вопрос отдельной темы.

2-й этап, XII–XIII вв., можно назвать периодом развитого города. Происходят качественные изменения в топоструктуре Копыля. Вокруг посада возводятся укрепления – вал и ров. Посад приобретает статус окольного города.

Ров окольного города был вырыт на глубину до 3 м и на ширину около 11 м. Форма рва треугольная со скругленным дном. Уклон стен 32–37°, угол дна рва – 102°. Оборонительный вал окольного города шириной 14 м сохранился на высоту 2,5 м. Общая длина препятствия

[1] Определение выполнено в секторе физико-химических исследований лаборатории научно-исследовательского Института проблем криминалогии, криминалистики и судебной экспертизы Министерства юстиции Республики Беларусь заведующей лабораторией Л.Н. Шпаковской на приборе ІМФ-10. Метод определения – спектрально-эмиссионный или лазерный.

(расстояние от гребня вала по его склону до дна рва) составляла 7,5–8 м. Насыпь вала перекрыла напластования X–XI вв. В самой насыпе выявлена керамика XII–XIII вв. По-видимому, оборонительные сооружения вокруг посада возникли в начале XII в.

Оборонительный вал детинца шириной 16–18 м сохранился на высоту 2,5–3 м. Периметр его по гребню 280 м. Вал неоднократно ремонтировался – в профиле видны подсыпки. Ров детинца шириной 20 м достигал глубины 3 м. Форма рва треугольная, с неправильными боковыми гранями и с подкругленным дном. Ров, скорее всего, был сухим. Стоявшая во рву вода – свидетельством тому осадочные породы на материке, по заключению специалистов из Института геохимии и геофизики была явлением сезонным. Общая длина препятствия для детинца составляла 21 м. С учетом высоты частокола она могла быть 23–24 м.

Культурный слой XII–XIII вв. на площадке детинца имеет толщину от 30 до 50 см и выделяется более темным окрасом в общей стратиграфии памятника. Напластования этого времени на окольном городе под насыпью вала и на отдалении от городища в 40 м к югу, где нами в 2007 г. был заложен раскоп [6, 246–256] не выявлены. Возможно, поселение этого времени следует искать поближе к детинцу. В тоже время, нашими наблюдениями и моих коллег отмечаются находки керамики XII–XIII вв. (а возможно и более раннего времени) на противоположном от городища берегу р. Каменки на второй надпойменной террасе, что допускает предполагать (до проведения раскопок) наличие здесь предградья.

Материальная культура Копыля этого периода однотипна абсолютному большинству древнерусских городских памятников. Материалы раскопок представляют весь (или почти весь) спектр виталитивной культуры населения, украшений и предметов вооружения, представляют данные о хозяйстве: ремесле, земледелии, животноводства, промыслах, торговле. Последнюю презентуют находки, происхождение которых – Византия, Средняя Азия, Южнорусские земли, Западная Европа. Среди находок отметим лишь эксклюзивные: золотая подвеска от головного убора (?), серебряный нательный крестик, латунный перстень со щитком, где помещено изображение кринов, обоймица на кожаные ножны сабли, навершие шлема, наконечник копья ланцетовидного типа, писало, цельностальной хирургический нож, пчелиные соты (ил. 3).

К сожалению, очень мало материала о домостроительстве Копыля этой поры. Но некоторые находки проливают свет и на эту сторону жизни его населения. Собрано более двух десятков кусков глиняной обмазки стен, на боковых гранях которых отчетливо видны остатки

древесины. Это позволяет видеть дома того времени срубными, наземными жилищами, пазы стен которых промазывались глиной. Подобное явление отмечалось нами и на Верхнем замке Витебска, известно и по другим памятникам.

В целом, Копыль XII–XIII вв. можно охарактеризовать как «город средней руки», таких как например Слуцк и Клецк [8, 134–139; 19] с развитой системой хозяйства, устойчивыми торговыми связями, развитой топоструктурой, где помимо детинца, окольного города, некрополя и сельской округи, возможно было еще и предградье. В 1274 г. Копыль попадет на страницы Галицко-Волынской летописи. Следующая запись о нем появится лишь спустя 120 лет. Начнется новый этап его истории – частновладельческого замка Великого княжества Литовского, с весьма интересными находками из слоя XIV–XVIII вв., с яркими, порой драматическими, страницами его прошлого. Но эта тема уже отдельного доклада.

Список источников и литературы

1. Гурыновіч, У. Гістарычным знаходкам сем стагоддзяў / У.Гурыновіч // Слава працы. – 1986. – 29 сакавіка.

2. Дучиц, Л.В. Надписи и знаки на костях с городища Масковичи (северо-западная Белоруссия) / Л.В. Дучиц, Е.А. Мельникова // Древнейшие государства на территории СССР (1980 г.). – М., 1981. – С. 185–216.

3. Дучыц, Л.У. Браслаўскае Паазер'е ў IX – XIV стст.: Гісторыка-археалагічны нарыс / Л.У. Дучыц. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 120 с., іл.

4. Заяц, Ю.А. Заславль в эпоху феодализма / Ю.А. Заяц. – Минск: Навука і тэхніка, 1995. – 207 с., ил.

5. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Мінская вобласть / АН БССР. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; рэдкал.: С.В. Марцэлеў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1987. – Кн. 1. – 308 с., іл.

6. Калядзінскі, Л.У. Капыль – 2007: вынікі палявых даследаванняў / Л.У. Калядзінскі // ГАЗ. – Мінск: Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 2009. – № 24. – С. 246–256.

7. Калядзінскі, Л.У. Пра паходжанне назвы Капыль / Л.У. Калядзінскі // МАБ. – Мінск: Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 2001. – № 3. – С. 268–269.

8. Колединский, Л.В. Городище средневекового Слуцка (предварительные итоги исследований 1985–1986 гг.) / Л.В. Колединский // ГАЗ. – Мінск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 1994. – № 4. – С. 134–139.

9. Колчин, Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого / Б.А. Колчин // МИА. – 1959. – № 65. – С. 7–120.

10. Колчин, Б.А. Хронология новгородских древностей / Б.А. Колчин // Новгородский сборник 50 лет раскопок Новгорода. – М.: Наука, 1982. – С. 156–177.

11. Корзухина, Г.Ф. Из истории игр на Руси / Г.Ф. Корзухина // СА. – 1963. – № 4. – С. 85–102.

12. Лысенко, П.Ф. Города Туровской земли / П.Ф. Лысенко. – Минск: Наука и техника, 1974. – 200 с.

13. Лысенко, П.Ф. Берестье / П.Ф. Лысенко. – Минск: Наука и техника, 1985. – 399 с.

14. Малевская, М.В. Керамика западнорусских городов в X – XIII вв. / М.В. Малевская // Труды ИИМК РАН. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского института истории материальной культуры РАН «Нестор-История», 2005. – Т. 7. – 160 с., ил.

15. Малюковіч, Ул. Курганы і Капыль / Ул. Малюковіч // Слава працы. – 1982. – 9 верас.

16. Малюковіч, Ул. Пазнейшая кераміка Капыля / Ул. Малюковіч // Слава працы. – 1979. – 18 верас.

17. Мурашева, В.В. Древнерусские ременные украшения (X–XIII вв.) / В.В. Мурашева. – М., 2000.

18. Новиков, В.В. Уздечный набор из раскопок С.И. Сергеева в Гнёздово / В.В. Новиков // РА. – 2009. – № 2. – С. 57–67.

19. Паздняковуў, В.С. Клецк X–XVIII стст.: матэрыяльная і духоўная культура беларускага феадальнага горада / В.С. Паздняковуў. – Мінск: БелНДІДАС, 2008. – 287 с.

20. Паздняковуў, В. Фібулы са старажытнага Клецка / В. Паздняковуў, Т. Бубенька // З глыбі вякоў: Наш край. Гістарычна-культуралагічны зборнік. – Мінск: Беларуская навука, 1997. – Вып. 2. – С. 23–27.

21. Перхавко, В.Б. Западнославянские украшения из Дегтянского клада / В.Б.перхавко // Slovenská archeológia. XXXIII-2. – Bratislava: Vydavatel'stvo slovenskej akadèmie vied, 1985. – С. 311–327.

22. Плавінскі, М.А. Засцерагальнае ўзбраенне IX–XIII ст. на тэрыторыі Беларусі / М.А. Плавінскі // ГАЗ. – Мінск: Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 2001. – № 16. – С. 138–150.

23. Поздняков, В.С. Развитие керамики древнерусского Клецка (X – XIII вв.) / В.С. Поздняков // Древнерусская керамика. – М.: Ин-т археологии РАН, 1992. – С. 48–60.

24. Роэсдаль, Э. Мир викингов. Викинги дома и за рубежом / Э. Роэсдаль. – СПб., 2001. – 271 с.

25. Седов, В.В. Раскопки курганов в Верхнем Поднепровье / В.В. Седов // КСИА. – 1972. – Вып. 129. – С. 54–60.

26. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1978. – 160 с., ил.

27. Штыхов, Г.В. Раннекруговая керамика Полоцкой земли X – XI вв. в сравнительном изучении / Г.В. Штыхов // Проблемы изучения древнерусской керамики. Тезисы докладов конференции. – М.: Ин-т археологии АН СССР, 1989. – С. 14.

28. Jun ze Śliwina (A. Kirkor). Zarysy gubernij połnocno i południowozachodnich // Opiekun Domowy. – Warszawa, 1875.

Колединский Леонид Владимирович, (1952 г.р., г.Минск), кандидат исторических наук (1991), доцент(1995). Окончил Белорусский государственный университет (1977). С 1974 по 1995 гг. работал в Институте истории НАН Беларуси. С 1995 г. – в Белорусском государственном педагогическом университете им. М.Танка. Проводил археологические исследования в Витебске, Слуцке, Копыле. Изучает материальную культуру средневековых городов Беларуси. Автор более 400 научных и научно-популярных публикаций по археологии и истории Беларуси.

УДК [947.6 + 947.43] “12/16”

Алег Дзярновіч (Мінск, Беларусь)

ПЯЦЬ СТАГОДДЗЯЎ ЗНОСІН: СПЕЦЫФІКА КОРПУСУ КРЫНІЦ ПА ГІСТОРЫІ АДНОСІН ВІЦЕБСКА І РЫГІ Ў XIII – XVII стст.

Анализируется степень сохранности архивных материалов по истории отношений Витебска и Риги в XIII – XVII вв. Сделан вывод о том, что лучше уцелели эти материалы среди документов бывшего архивного комплекса Moscowitica-Ruthenica Рижского магистрата (теперь хранится в Государственном историческом архиве Латвии). Приведена архивная история комплекса.

Адносіны Віцебска з Рыгай – гэта значная частка гісторыі самога Віцебска, яго гаспадаркі і культуры. Але зносіны Віцебска і Рыгі – гэта таксама частка адносін Беларускага Падзвіння з Балтыкай і ўсяго Вялікага Княства Літоўскага з Інфлянтамі ды Ганзай. Між тым, на ўзроўні забеспячэння крыніцамі тут узнікаюць праблемы. Старажытная віцебская гарадская дакументацыя XIII – XVI стст. не захавалася. Віцебск атрымаў магдэбургскае права досыць позна. Паводле ўласнай просьбы мяшчан, перададзенай праз ваяводу Мікалая Сапегу, кароль і вялікі князь Жыгімонт Ваза 17 сакавіка 1597 г. надаў Віцебску Магдэбургскае права [8, 108, 192–200]. Фонд Віцебскага магістрата перыяду ВКЛ, які ў наш час захоўваюцца ў Нацыянальным Гістарычным Архіве Беларусі пад № 1805, раней у вопісах меў храналогію якраз з улікам даты надання магдэбургіі: 1597–1773 гг. [12, 11]. Ужо ў апошнім даведніку храналогія фонда скарэктавана: 1740–1764 гг. [11, 17]. Пэўнае дачыненне да гарадскога жыцця могуць мець справы судоў Гродскага і Замкавага, але для Віцебска яны захаваліся толькі за перыяд 1712 – 1770 гг. (фонд № 1709) [11, 19]. Праўда, адзін дакумент, прысвечаны «рыжскай» тэматыцы, удалося адшукаць у фондзе Віцебскага земскага суда – гэта «Судовы вырак па скарзе пана Лаўрына Румянчэўскага на пана Мікіту Пыпку за продаж у Рызе на сваю карысць ванчосаў і клепак, абяцаных яму нябожчыкам панам Васілём Румянчэўскім у якасці аплаты грашовага доўгу», які быў актыкаваны 28 мая 1598 г. [9, 201 адв. – 202 адв.].

Але сапраўды сітуацыя змяняецца, калі мы возьмем да ўвагі рыжскія архіваліі, а менавіта матэрыялы, вядомыя пад агульнай назвай, як архіўная калекцыя *«Moscowitica-Ruthenica»*. У XIV–XV стст. Рыга была фактычнаю галавою лівонскіх гарадоў, а Рыжская гарадская рада кіравала Полацкімі і Наўгародскімі канторамі нямецкіх купцоў і

зносінамі з іншымі ганзейскімі гарадамі. Таму ў Рыжскім магістрацкім архіве адклалася вялікая колькасць знешнепалітычных дакументаў, у тым ліку полацкіх і віцебскіх.

Дакладны час узнікнення архіва Рыжскага магістрата невядомы. Мяркуецца, што фармаванне архіва распачалося хутка пасля ўтварэння магістрату горада Рыгі і ягонай канцылярыі (каля 1226 г.) [7, 49]. Спачатку справаводства знаходзілася ў кампетэнцыі гарадскога натарыуса (гарадскога пісара); завяршэнне працэсу фармавання сталай канцылярыі магістрата адбылося ў XIV ст. [6, 23–24]. Але самі сховішчы дакументаў Рыжскага магістрата сталі называцца «архівам» толькі з 1598 года.

У 1282 г. Рыга далучылася да гандлёвага і палітычнага саюзу паўночна-нямецкіх гарадоў – Ганзы, – і з гэтага моманту важнай функцыяй Рыжскага магістрата стала падтрыманне гаспадарчых і палітычных сувязей з Руссю (у шырокім разуменні, але найперш з Падзвінскімі землямі ўжо ў складзе Вялікага Княства Літоўскага). Дакументы па гэтых зносінах першапачаткова адкладаліся ў розных структурных частках архіва. Найбольш важныя дакументы (пергаміны арыгіналаў дагавораў) захоўваліся ў спецыяльным памяшканні скарбу Рыжскага магістарта – Kämmerei. Менавіта гэтая частка архіва пазней, у XVII–XVIII ст., стала вядомаю як Унутраны архіў (Inneres Ratsarchiv). Актуальная справаводчая дакументацыя магістрата захоўвалася непасрэдна ў канцылярыі, у тым ліку перапіска Рыгі з гарадамі ВКЛ, асобныя дагаворы (арыгіналы і копіі), пасланні Вялікіх князёў Літоўскіх і іх намеснікаў, копіі найважнейшых дакументаў, што захоўваліся ва Ўнутраным архіве. У другой палове XVIII ст. гэтая частка архіва стала называцца Знешнім архівам (Ausseres Ratsarchiv) [6, 61]. Гістарычна ў Знешнім архіве ўтварыўся аўтаномны аддзел *Moscowitica – Ruthenica*, назва якога ўпершыню зафіксавана ў вопісе, складзеным у XVII ст. [19; 20; 7, 49].

У 1882 г. матэрыялы Знешняга архіву Рыжскага магістрата былі ўлучаныя ў навастворaны Рыжскі Гарадскі Гістарычны Архіў, які існаваў як самастойная гарадская ўстанова. Гістарычныя назвы аддзелаў архіва былі захаваныя. Ужо пасля ліквідацыі Рыжскага магістрата, у 1890 г. у склад Рыжскага Гарадскога Гістарычнага Архіва ўлады перадалі і матэрыялы Унутранага архіва. Пад час Першай Сусветнай вайны ў верасні-кастрычніку 1915 г. найбольш каштоўныя дакументы комплексу *Moscowitica – Ruthenica* (128 дакументаў XIII–XVIII ст.) былі вывезеныя (эвакуяваныя) з Рыгі ў Петраград, дзе захоўваліся ў Рукапісным аддзеле Бібліятэкі Акадэміі Навук. Гэтыя дакументы вярнуліся ў Рыгу ў 1927 г. [1, 8]. Таксама матэрыялы комплексу

вывозіліся нямецкімі акупацыйнымі ўладамі ў 1944 г. у Чэхію, адкуль яны былі вернутыя ў 1945 г.

У 1919 г. у незалежнай Латвійскай Рэспубліцы быў заснаваны Дзяржаўны Архіў Латвіі. У 1962 г. на базе Дзяржаўнага Архіва Латвіі ў складзе Архіўнага ўпраўлення пры Савеце Міністраў Латвійскай ССР быў утвораны Цэнтральны Дзяржаўны Гістарычны Архіў Латвійскай ССР (ад 1991 г. – Дзяржаўны Гістарычны Архіў Латвіі / Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs, далей – LVVA). У тым жа 1962 г. у Цэнтральны Архіў былі перададзеныя калекцыі скасаванага Рыжскага Гарадскога Гістарычнага Архіва. Пры гэтым, як вынікае з параўнаўчага аналізу, была захаваная ўнутраная структура архіву Рыжскага магістрата [13, 24]. Былы Ўнутраны архіў Рыжскага магістрата складае Фонд 8 (1.446 справаў за перыяд 1220—1878 гг.) [15], Знешні архіў Рыжскага магістрата – Фонд 673 (4.059 спраў за 1220 – 1867 гг.) [21]. Але комплекс *Moscowitica – Ruthenica* як самастойнае структурнае падраздзяленне і адзінка ўліку дакументаў больш не існуе.

Трэба падкрэсліць, што частка дакументаў па зносінах Рыгі, Лівоніі і Ганзы з беларускімі землямі і ВКЛ захоўвалася ва Ўнутраным архіве і ў комплекс *Moscowitica – Ruthenica* не ўваходзіла. Апошнім часам пашыраецца меркаванне, што збор *Moscowitica – Ruthenica* варта разглядаць не толькі як некалі аўтаномны аддзел былога Знешняга архіва, але і шырэй – як гістарычны комплекс дакументаў, аб'яднаных тэматычна [7, 50]. У такім разе ў рэканструкцыі комплексу неабходна грунтавацца на дакументах, што цяпер складаюць два фонды – № 673 і № 8. Апроч таго, асобныя дакументы комплексу могуць быць выяўленыя і ў іншых фондах LVVA, куды яны маглі патрапіць выпадкова. Да прыкладу, матэрыялы па зносінах Полацка і Пскова з Рыгай знаходзяцца ў фондзе "Калегія ландратаў Ліфляндыі" [18].

Найбольш шматлікія ў Знешнім архіве Рыжскага магістрата матэрыялы XV ст. Уяўляецца, што гэта звязана не толькі з павелічэннем знешнегандлёвых і знешнепалітычных кантактаў, але таксама з рэарганізацыяй архіўнай справы ў самой Рызе. Ужо ў XVI ст. былі складзеныя першыя вопісы дакументаў Унутранага архіву (1507 г.) [16], а таксама матэрыялаў, якія пазней утварылі аддзел *Moscowitica – Ruthenica* Знешняга архіву (1599 г.) [17]. Параўнаўшы вопіс 1599 г. з пазнейшымі апісаннямі XVIII ст. [22], Г.Л.Харашкевіч прыйшла да высновы, што на працягу трох стагоддзяў гэты аддзел не панёс значных стратаў [10, 8]. У пэўным сэнсе матэрыялам комплексу *Moscowitica – Ruthenica* пашэнціла – стратаў сярод іх практычна не было. Да прыкладу, калі ў 1674 г. у выніку пажару ў Рыжскай ратушы згарэлі амаль усе сярэднявечныя дакументы, дакументы комплексу *Moscowitica – Ruthenica* не пацярпелі [14, 258; 7, 50].

З канца XVI – пачатку XVII ст. дакументы Унутранага архіва захоўваліся ў спецыяльных скрынях (capsula), а ў 1766 г. былі выраблены бляшаныя скрыні і для матэрыялаў Знешняга архіва. Адпаведным чынам і сістэма ўліку гэтых матэрыялаў мела сваю спецыфіку: для Ўнутранага архіву – *capsula A, B, C*; для Знешняга архіву – *Kasten Nr. 18, 19, 20*. Пасля няўдалай перашыфроўкі дакументаў былога Знешняга архіва ў канцы 50-х гадоў XX ст. (як Фонду 2) архівісты вярнуліся да ранейшай сістэмы ўліку дакументаў па скрынях [7, 50].

Распавядаючы пра гісторыю рыжскіх архіўных збораў, якія ў сваім сістэматызаваным выглядзе існуюць хутка ўжо амаль сем стагоддзяў, варта яшчэ акцэнтаваць увагу на паходжанні асобных складовых частак аддзелу *Moscowitica – Ruthenica*. Латвійскі даследчык Аляксандр Іваноў (Даўгаўпілскі Універсітэт) надае тут асаблівае значэнне рэестру Знешняга архіва, складзенаму ў XVII ст. протанатарыусам канцылярыі магістрата Ёганам Флінтам [7, 51; 6, 27]. У гэтым рэестры матэрыялы па адносінах з беларускімі і расійскімі землямі сканцэнтраваныя ў двух аддзелах – *Ruthenica* і *Moscowitica* [LVVA. Ф. 673. Воп. 1. Спр. 1482, 1483], у кожным з якіх вылучаныя групы дакументаў паводле відавога і тэматычнага прынцыпаў. У аддзеле *Ruthenica* былі прадстаўленыя наступныя групы: "старажытныя дагаворы" (з Полацкам, Смаленскам, Віцебскам, Вялікімі князямі Літоўскімі, пацвярджальныя акты ад 1229 па 1478 гг.), дакументы пра купцоў (1283–1636 гг.), пра вагавыя меры (1538–1614 гг.), прывілеі Полацку (1510–1606 гг.), дакументы пра полацкі (і віцебскі) гандаль (1403–1615 гг.) і гандаль праз Полацк (Via Polocen), скаргі купцоў (1412–1614 гг.) і г. д. У аддзеле *Moscowitica* вылучаныя групы дакументаў па гандлю з Псковам і Ноўгарадам, а таксама па зносінах з Масквою. Такім чынам, да аддзелу *Ruthenica* былі аднесеныя старажытнейшыя рускія акты XIII–XIV ст., а таксама дакументы па зносінах з беларускімі гарадамі ВКЛ. У аддзеле *Moscowitica* сканцэнтраваліся матэрыялы пра адносіны Рыгі і Лівоніі з Ноўгарадам, Псковам і Расійскай дзяржавай. Адпаведна іншай з'яўляецца храналогія названага аддзела – большасць дакументаў тут адносілася да перыяду XVI ст. – 30-х гадоў XVII ст. Але ўжо ў XVII ст. аддзелы *Ruthenica* і *Moscowitica* практычна зліваюцца ў адзін і вопісы ды рэестры XVIII ст. іх болей не падзяляюць.

Трэба адзначыць, што ў комплексе *Moscowitica–Ruthenica* пераважаюць уваходныя дакументы. Як правіла, гэта арыгіналы. Але захаваліся таксама і сучасныя арыгіналам копіі найважнейшых актаў, выраблены ў канцылярыі Рыжскага магістрата. Некаторыя старарускія і старабеларускія акты былі перакладзеныя на нямецкую ці лацінскую

мовы. Зыходныя дакументы прадстаўленыя канцэптамі (праектамі) ці запісамі пра адпраўку.

У сучасны момант аўтарам публікацыі рэалізуецца архівістычна-археаграфічная праграма па выяўленні віцебскіх матэрыялаў у архіўным комплексе *Ruthenica* і іх публікацыі [3; 4]. Найбольш старажытныя, XIII – XIV стст., матэрыялы гэтага з гэтага комплексу ўжо былі апублікаваныя. Плануецца новае выданне гэтых дакументаў, але ў дадзены момант асноўная ўвага звернутая на падрыхтоўку да выдання дакументаў XV – XVII стст., якія не былі раней апублікаваныя [2; 5].

Такім чынам, практычна ўсе вядомыя матэрыялы па гісторыі зносін Віцебска і Рыгі на працягу XIII—XVII стст. захаваліся менавіта сярод рыжскіх архівалій, вывучэнне і выданне якіх мае несумненны пазнавальна-эўрыстычны рэсурс для вывучэння гісторыі Віцебска і іншых падзвінскіх гарадоў Беларусі.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Боголюбова, Н.Д. О древнерусских памятниках XIII – XIV вв. Рижского городского архива / Н.Д.Боголюбова, Л.И.Таубенберг // Учёные записки Латвийского государственного университета им. П.Стучки. – Т. 36. – Филологические науки. Сборник кафедры русского языка. – Вып. 6. – Рига, 1960. – С. 7–22.
2. Віцебска-Рыжскія акты XIII–XVII ст.: Дагаворы і службовая карэспандэнцыя паміж органамі кіравання горада Віцебска і ганзейскага горада Рыгі (з былога комплекса Ruthenica Дзяржаўнага Гістарычнага Архіва Латвіі) / Падрыхтаваў Алег Дзярновіч; НАН Беларусі, Інстытут гісторыі. – Вып. I: Дакументы гаспадарча-гандлёвыя, XV–XVI ст. – Мінск: ATHENAEUM, 2005. – 88 с.
3. Дернович, О.И. MOSCOWITICA-RUTHENICA: Рижский архивный комплекс по истории Восточной и Центральной Европы XIII–XVII вв. / О.И.Дернович // Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы. – Вып. 1. – Минск: Изд. центр БГУ, 2008. – С. 20—26.
4. Дзярновіч, А.І. Архіўны комплекс MOSCOWITICA-RUTHENICA (Дзяржаўны Гістарычны Архіў Латвіі) і яго важнасць для вывучэння гісторыі Беларусі / А.І.Дзярновіч // Сучасныя праблемы дакументазнаўства, архівазнаўства і археаграфіі: матэрыялы навук.-практ. канф., прысвеч. 85-годдзю Дзярж. архіўн. службы і 80-годдзю Нац. архіва Рэсп. Беларусь. (Мінск, 12 красавіка 2007 г.) / складальнікі В.С.Пазднякоў, П.П.Журкевіч. – Мінск: БелНДІДАС, 2007. – С. 168–174.
5. Дзярновіч, А.І. «Тубылец віцебскі»: новы дакумент з былога архіўнага комплекса MOSCOWITICA-RUTHENICA (Дзяржаўнага Гістарычнага Архіва Латвіі) / А. І. Дзярновіч // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Вып. 8. – Мінск: БелНДІДАС, 2007. – С. 199–206.
6. Енш, Г. Из истории архивного дела в Латвии / Г.Енш. – Рига: Авотс, 1981. – 212 с.
7. Иванов, А.С. «Moscowitica–Ruthenica» в Латвийском Государственном Историческом архиве: история формирования комплекса, состав и введение в научный оборот / А. С. Иванов // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2004. – № 3. – С. 47–54.
8. Макараў, М.Д. Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. / М.Д.Макараў. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2008. – 248 с.
9. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф. 1751. – Воп. 1. – Спр. 3. Віцебскі земскі суд.

10. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / сост. А.Л.Хорошкевич. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1977. – [Вып. I]. – 228 с.
11. Фонды Национального исторического архива Беларуси: справочник / сост. Г.Е.Акулович [и др.]. – Минск: БелНИИДАД, 2006. – 304 с.
12. Центральный государственный исторический архив БССР в Минске. Путеводитель / Глав. архивное управление при СМ БССР. – Минск: Полымя, 1974. – 336 с.
13. Центральный государственный исторический архив Латвийской ССР. Краткий справочник / Архивное управление при Совете Министров Латвийской ССР. – Рига:, 1980. – Ч. 1 (1220–1918). – 172 с.
14. Feuereisen, A. Über das baltische Archivwesen / A. Feuereisen // Arbeiten des Ersten Baltischen Historikertages zu Riga 1908. – Riga: Löffler, 1909. – S. 250—260.
15. Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs / Дзяржаўны Гістарычны Архіў Латвіі (далей – LVVA). – Фонд 8. (Унутраны архіў Рыжскага магістрата, 1220–1878 гг.).
16. LVVA. – Ф. 8. – Воп. 1. – Спр. 59 (Register der Privilegien der Stadt Riga auf Befehl des Raths im J. 1507 angefertiegt).
17. LVVA. – Фонд 73. – Воп. 4. – Спр. 258 (Verzeichnis vom Jahr 1599 über die im Rigaschen Archiv vorhandeden, auf den russische Verkehr und den Nowgorden Hof bezüglichen aelteren Dokumente”).
18. LVVA. – Фонд 214. – Воп. 6. – Спр. 114–116 (Калегія ландратаў Ліфляндыі).
19. LVVA. – Фонд 673. – Воп. 1. – Спр. 1482 (Капсула IV, 1228–1615, Ruthenica).
20. LVVA. – Фонд 673. – Воп. 1. – Спр. 1483 (Капсула M III, Moscowitica).
21. LVVA. – Фонд 673. – Воп. 4 (Знешні архіў Рыжскага магістрата, 1229–1708).
22. Verzeichnis der in dem Rigischen inneren Raths-Archiv bewahrten alteren Urkunden / [J. C. Berens]. – Beilage zu: Blatt zur Chronik von Riga mit angezeigten Urkunden. An den Grafen von Falckenstein. – Riga, 1780. – XVII, [20] p.

Дзярновіч Алег Іванавіч, кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі; дацэнт кафедры археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін Магілёўскага дзяржаўнага універсітэта імя А.Куляшова. Галоўны рэдактар навуковага альманаха “METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага”.

УДК 94(476). 044

Ольга Проценко (Гродно, Беларусь)

БЕЛОРУССКИЕ ГОРОДА В ОПИСАНИИ ЕВРОПЕЙСКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ И ДИПЛОМАТОВ XVI в.

В XVI в. через территорию современной Беларуси проезжают различные европейские миссии. В статье характеризуются представления европейцев-путешественников о белорусских землях и белорусских городах.

До XV – XVI вв., времени образования централизованного Русского государства, средневековая западная литература не имела сколько-нибудь ясного и цельного представления о восточно-славянских территориях. XV – XVI века – переломный этап в истории Европы. В

это время менялась политическая карта материка, обострялась борьба государств за политическое лидерство. Русское государство в этот период приобретало новые очертания и новую силу. Если в предшествующий период Москва главным образом поддерживала дипломатические связи лишь с русскими землями: Новгородом, Псковом, а также с Великим княжеством Литовским и ордынскими ханствами, то в XV и, особенно в XVI в., в Россию, стремясь установить или возобновить с ней дипломатические и торговые отношения, все чаще начинают спешить различные европейские миссии. Запад искал контактов с Россией в связи с такими крупными явлениями как перемещение торговых путей и поиск новых рынков, противоборство Империи и папства, поиск новых и сильных союзников в борьбе с турками и пр.

Иностранцев: дипломатов, купцов и просто путешественников, отправлявшихся в восточно-славянские земли, интересовало на посещаемых территориях буквально все. Полученные в ходе поездок сведения они фиксировали в своих дневниках, путевых заметках, которые, после издания их на родине авторов, становились там широко известными. Поскольку, направляясь в «Московию», иностранцы проезжали и по белорусским землям, их путевые наблюдения, хотя зачастую односторонние и субъективные, весьма ценны для исследователей в Беларуси, и в первую очередь потому, что путешествующие с большой тщательностью фиксировали в своих сочинениях встречавшиеся им по пути населенные пункты.

В XVI в. одно из первых описаний белорусских земель оставил Матвей Меховский (1457-1523), человек эпохи Возрождения: врач, географ, историк, польский хронист, автор «Трактата о двух Сарматиях» [1], опубликованного в 1517 г. Труд Меховского стал началом создания географии Восточной Европы. Матвей Меховский выделяет две Сарматии: одну, находящуюся в Европе, и другую – в Азии. В состав Сарматии европейской он включает территории, заселенные русинами, литовцами, москалями и другими народами, соседствующими с ними. В Сарматии азиатской, по Меховскому, проживали многочисленные племена татар. При этом Меховский вообще не видел собственными глазами описываемых им земель. Известия о белорусских землях, о Московском государстве Матвей Меховский получил от пленных, взятых в сражении под Оршей (1514) и привезенных затем в Краков.

Около 1590 г. Михалоном Литвиным было написано сочинение «О нравах татар, литовцев и московитян» [2]. Политический деятель середины ХУ1 в. Михалон Литвин занимался изучением истории Литвы и вручил свою рукопись великому князю Сигизмунду II Августу. От его книги сохранились лишь фрагменты, которые были опубликованы в

Базеле в 1615 г. По одной из версий под именем Литвина скрывался Михаил Тишкевич, литовский шляхтич, в тридцатых годах XVI в. посланный в Крым с дипломатическим поручением.

Наиболее крупной фигурой по сравнению с предшествующими путешественниками, писавшими о белорусских землях в XVI в., был опытный австрийский дипломат Сигизмунд Герберштейн (1486-1566), более полувека находившийся на службе Габсбургского дома. Представители последнего, заинтересованные в упрочении связей с Русью, дважды – в 1517 и 1526 годах направляли туда Герберштейна в качестве посредника на переговорах великого князя Василия III с послами великого князя литовского и короля польского Сигизмунда I. Западные государи были заинтригованы упорно распространяемой русскими дипломатами молвой о Руси как последнем и незыблемом оплоте истинного христианства. Результатом двух поездок Герберштейна в Россию явились его «Записки о Московии». Как сообщал сам автор, в книге помещены не только описания «Русии», но и ее соседей, в частности, Великого княжества Литовского, в которое наряду с Литвой входили и белорусские земли. Его интересует не только политическая история Восточной Европы, но и экономика государств, которые он посещает, занятия населения и внешний вид городов, пути сообщения, в основном речные, быт и нравы и многое другое.

Термина «Белая Русь» Герберштейн не употребляет, называя все эти земли Литвой: «Ближе всего к Московии Литва. Я имею в виду здесь не одну (собственно литовскую) область, но и прилегающие к ней страны, которые разумеются под общим именем Литвы» [3, 185]. Одновременно территорию нынешней Беларуси Герберштейн именует «Руссия»: «Руссией владеют ныне три государя; большая ее часть принадлежит великому князю московскому, вторым является великий князь литовский, третьим – король польский, сейчас владеющий как Польшей, так и Литвой [3, 59].

Согласно сведениям зарубежных путешественников многие белорусские города располагались на естественных транспортных артериях – реках: «… Двина омывает Витебск и Полоцк» [3, 145]. Некоторые реки Герберштейн именует античными названиями: Борисфен – Днепр, Кронон – Неман и т.д. «Мозырь на р. Припять… от Мозыря же до Бобруйска тридцать миль. Поднимаясь далее через двадцать пять миль, прибудем в Могилев, на шесть миль от которого отстоит Орша. Названные города по Борисфену, расположенные все на его западном берегу, подвластны королю польскому… Город Борисов отстоит на двадцать две мили от Орши… Кронон течет мимо Гродно» [3; 189-187].

Описывая маршрут своего второго посольства (1526 г.), пролегавший также через белорусские земли, Герберштейн дает краткое описание некоторых встречавшихся ему городов: «…Брест … большой город с крепостью на реке Буге, в который впадает Муховец, Каменец, городок с каменной башней в деревянном замке… Новый Двор, Порозово, Волковыск … во все путешествие у нас не было гостиницы удобней здешней… Мосты, городок, расположенный на реке Неман; название свое он получил от моста, проложенного через Неман… Щучин … Василишки … Радунь … Зельва … Слоним …, а рядом мы видели Новогрудок, построенный великим Витовтом. Замок – пуст Кайданов, Минск, городок, отстоящий от Волковыска на тридцать пять миль; кроме того, начиная отсюда все реки впадают в Днепр, тогда как другие, проеханные нами, текут в Неман … По тамошним масштабам это большой город и замок …» [3; 2543 – 255]. Михалон Литвин также обращает внимание на то, что белорусские города расположены на крупных реках и это весьма способствует развитию в них торговли. Он говорит о том, что Борисфен связывает белорусские города Дубравно, Оршу, Могилев, Быхов, Рогачев, Речицу с Киевом и Причерноморьем [2; 50-51]. Реки были также и естественными рубежами. Многие иностранцы подчеркивали стратегическую выгоду расположения городов на реках. «Под самой крепостью Оршей, - отмечал Герберштейн, - протекал Днепр» [3; 18].

Интересные сведения по истории Беларуси сообщает Рейнгольд Гейденштейн. Его «Записки о Московской войне» посвящены событиям Ливонской войны. В сочинении освещается ее последний, третий, в целом удачный для Польши период – от вступления на польский престол Стефана Батория до подписания Ям-Запольского перемирия (1582). Значительное внимание уделено событиям на Полотчине. «Записки о Московской войне» были изданы в Кракове в 1584 г., когда Гейдебнштейн еще не имел той известности, какую он получил позднее.

Полагают, что Гейденштейн родился в 1556 г. По материнской линии он состоял в родстве с чисто польскими фамилиями. С самого раннего детства его воспитывали в строгом католическом духе. Гейденштейн получил блестящее по тем временам образование в Германии, Франции, Италии. По завершении учебы он поступил на службу к герцогу прусскому, у которого непродолжительное время пробыл в качестве секретаря. Неизвестно, как и почему, но Гейденштейн обратил на себя внимание знаменитого и образованного польского государственного деятеля Яна Замойского, который порекомендовал его Стефану Баторию. С 1582 г. по 1612 г. Гейденштейн состоял в штате у польских королей на должности секретаря. Это позволило ему много времени уделять историческим изысканиям, написав среди прочего и

труд о «московской» (Ливонской) войне, в которой сам автор не принимал участия. В 1576 г. закончился период безвластия в Речи Посполитой: на королевский престол был избран Стефан Баторий. С этих событий Генденштейн и начинает свое повествование.

Прежде чем изложить план Батория по осаде Полоцка, Гейденштейн довольно подробно описывает город: «Полоцк состоял из двух крепостей, или замков … и из города Заполотья… Средняя крепость (или Верхний замок) … с юга … граничит с рекою Двиной, с севера и востока – с рекою Полотой и городом Заполотьем, с запада с крепостью Стрелецкою. Холм, на котором возвышается Верхний замок, со всех сторон обрывист и окружен повсюду весьма высоким валом и большими глубокими рвами … стены же и башни ее очень тверды и состоят из нескольких связанных между собой рядов из весьма крепкого дуба. Стрелецкая крепость, расположенная на меньшей возвышенности по направлению к западу, на холме, немного покатом с востока, соединялась коротким мостом с более высокой крепостью, так что образовался … трехугольник, одну сторону которого защищала Двина, другую … река Полота, а третью – рвы и башни [4; 54-55]. Полоцк, важнейший культурный, торговый и стратегический центр в белорусских землях, Матвей Меховский еще в 1517 г. характеризовал как «замок и большой город» [1; 108].

Рассказывая о ходе осады Полоцка, Гейденштейн высоко оценивает мужество и героизм защитников крепости, в том числе и местного населения. Он пишет, что ни дряхлые старики, ни женщины, ни даже дети не уклонялись от работ по восстановлению крепостных сооружений. Они подвергались постоянной опасности, принося своим защитникам в большом количестве воду и другие средства для тушения пламени. «Когда затем со всех сторон против крепости и ее башен направлены были выстрелы наших орудий, то произошло нечто, достойное удивления: многие решались спускаться на канатах за стены и лили воду, подаваемую им другими, свешиваясь с более высокого места, для того, чтобы потушить огонь, приближавшийся извне … всегда находились люди, подражавшие доблести предшественников в презрении смерти» [4; 60-61].

Вскоре при осаде Полоцка выявился еще целый ряд проблем. Одна из них – испорченные сильными дождями дороги, что делало невозможным подвоз необходимого для ведения войны. В течение почти трех недель полоцкий гарнизон и местное население вели героическую оборону. И только 30 августа 1678 г. крепость была сдана врагу. Богатства Полоцка, о которых так мечтали воины Батория, оказались мифическими. Найденная добыча, по словам Генденштейна, оказалась гораздо меньше, чем можно было ожидать. Ожидание богатой

добычи было связано, по-видимому, с тем, что Полоцк был крупным торговым центром. Генденштейн пишет: «благосостояние Полоцка, благодаря выгодам от реки Двины, до того увеличилось, что богатством он превзошел столицу Литвы Вильну» [4; 50].

Автор не принимал непосредственного участия в войне, поэтому он ссылается только на документы и на сообщения свидетелей. Гейденштейн старался правдиво передать события, потому что, по его же словам, ошибки и вымысел противоречили бы знаниям очевидцев, участников войны. «Записки» являются для историков воистину бесценным источником по истории Ливонской войны, хотя, конечно, и требуют к себе критического отношения.

Папский посол иезуит Антонио Поссевино (1533-1611) приезжал в Россию в качестве посредника между Россией и Речью Посполитой для подготовки условий перемирия в Ливонской войне. Антонио Поссевино родился в Мантуе, в семье золотых дел мастера, духовное образование получил в Риме. В 1559 г. Поссевино вступает в орден иезуитов, а через десять лет, в 1569 г., приняв последний, четвертый обет ордена, вступает в Высший класс Общества Иисуса. С 1578 г. начинается его дипломатическая деятельность. Он официально назначается «апостольским легатом и викарием всех северных стран», включая Литву и Россию. При этом ему дается инструкция разузнать о положении дел в «Московии». Перед началом своей миссии Поссевино знакомится с доступными ему материалами о России, в том числе и с книгами Герберштейна.

В июне 1581 г. Поссевино прибывает в Вильно к польскому королю. Баторий сначала с неудовольствием принял посредничество иезуита, считая, что переговоры дадут «передышку московиту». Но Поссевино убедил Батория в том, что, заключив мир с Иваном IV, Баторий подготовит почву для объединения восточной церкви и будет способствовать распространению католичества в северных и восточных областях. Затем Поссевино встречается с Иваном IV и развивает бурную деятельность, председательствуя на встречах послов, обмениваясь письмами с русским царем, польским и шведским королями и пр. Не забывает он и о главной цели своей миссии – привлечь Ивана IV к антиосманской лиге и этим приблизить его к папскому двору, а затем постепенно обратить русского царя в католичество и подготовить почву для полного окатоличивания России. Результатом поездки Пассевино стали трактаты «Московия», «Ливония», записка о Московском посольстве и пр.

В отличие от многих авторов Поссевино выделяет белорусские земли на этнической карте Восточной Европы, называя их Белой Русью: «Дисна – крепость в Белой Руси» [5; 191]; «Белая Русь… которая

принадлежала королю польскому» [5; 213]. Впрочем, иногда он говорит об этих территориях просто как о Руси: «Русь, находящаяся под властью польского народа» или «королевская Русь» [5; 39].

Все свои путевые впечатления папский посол излагает сквозь призму взглядов, направленных на окатоличивание православного (в том числе белорусского) населения. В соответствии с планами идеологического воздействия Пассевино советует как можно скорее принимать практические меры, в частности, основать иезуитские коллегии в Вильно или Полоцке: «… меньше трудностей для дела могли бы доставить семинарии прежде всего в Вильне или Полоцке» [5; 37]. Он отмечает многоконфессиональность населения: в «…Витебске … русские, лютеране, кальвинисты и католики совершают службы, каждый по своему обычаю» [5; 204]. Вероятно, в связи с планируемым окатоличиванием населения, Поссевино говорит о типографиях. Интересно, что кроме известной типографии князей Острожских, он упоминает также типографию в Слуцке [5; 39], что представляет собой уникальное известие, так как в других источниках нет упоминаний о Слуцкой типографии.

Знакомые ему города на белорусских землях Поссевино характеризует прежде всего как крепости. Вот что он отмечает в Полоцке: «… из бревен большая башня … которая несмотря на ожесточенный обстрел польскими ядрами почти не покосилась» [5; 45]. Или: «Дисна – крепость … отстроенная после падения Полоцка … у рек Двины и Десны» [5; 191]. Или: Витебск – «Крепость, расположенная на Двине … к ней примыкает город» [5; 204].

Почти два десятилетия – с 1573 по 1591 г. – находился в России по делам коммерческой и дипломатической службы Джером Горсей – типичный представитель английских деловых кругов XVI столетия. Он оставил три самостоятельных сочинения о России и несколько писем о «русских делах», где сообщает важные сведения о политическом развитии русского государства в период царствования Ивана IV, Федора Ивановича и Бориса Годунова, торговле, внешней политике и пр. О жизни Джерома Горсея известно немного. Нет даже точных сведений о точной датировке его рождения и смерти. Происходил он из старинного дорсетширского рода. Семья была известна при дворе королевы Елизаветы.

О положении на белорусских землях Горсей сообщает немногое. Его многочисленные вояжи из Англии в Россию проходили по другим территориям. Однако известно, что в 1590 г. Горсей под чужим именем пробирается через польские земли в Смоленск, проезжая по белорусским землям.

Славянский язык Горсей считает «самым обильным и изящным языком в мире» и утверждает, что «С небольшими сокращениями и изменениями в произношении он близок польскому, литовскому и … языку всех соседних земель» [6; 50]. Совершенно очевидно, что речь идет о языке, которым пользуются на белорусских территориях. Как и Поссевино, Горсей выделяет Белую Русь как отдельную землю, причем весьма процветающую: «Белая Русь и Литва – земли с богатыми торговыми городами, изобилующими многими товарами: льном, пенькой, салом, ножами, зерном и множеством скота» [6; 51]. Об активной внешней торговле белорусских городов упоминал в свое время и Герберштейн, отмечая, что в Гданьск и Голландию население поставляет «мед, воск, поташ, смолу, лес для постройки судов, а также хлеб» [3; 187]. Горсей, вслед за Генденштейном говорит и об огромных богатствах Полоцка [6; 51].

Наряду с упоминанием уже сложившихся городов, путешественники были свидетелями рождения новых поселений. Герберштейн, например, видел «Шерешево, недавно выстроенный город в большом лесу» [3; 243]. Гейденштейн писал о возведении новых крепостей в Подвиньи: Дисны, Лепеля, Чашников [4; 50-52]. В конце же XVI в. белорусские земли виделись английскому послу Горсею «страной со значительными городами» [6; 3]. По рассказам иностранцев самым распространенным строительным материалом в Белой Руси была древесина, однако в культовом и оборонном (замковом) зодчестве широкое распространение получил камень. Герберштейн, упоминая о Каменце, говорит о городе с «каменной башней в деревянном замке» [3; 243].

Многие иностранцы обратили внимание на сформировавшуюся структуру городов с двумя центрами – замком и собственно городом (посадом). Матвей Меховский писал о «замке и большом городе Полоцке» (1; 108). Герберштейн сообщал о «крепости с городом Гродно» [3; 221]. В таком же облике увидел Витебск Поссевино [5; 204].

В 1588 г. Россию посетил посланник королевы Елизаветы к русскому царю Федору Ивановичу Джильс Флетчер (1548-1611), оставивший краткие известия о белорусских землях в своем сочинении «О государстве русском», опубликованном в 1591 г. Английский дипломат и путешественник Флетчер в 1588-89 гг. был в России по делам английской торговой кампании и, в какой-то мере, являлся коллегой Джерома Горсея. Будучи знаком с Горсеем Флетчер узнал от него множество сведений, которые позднее использовал в своем трактате о России. Как и его предшественники, Флетчер пишет о Полоцке. Его, как негоцианта интересует то, что Полоцк имеет сухопутное сообщение и торговые связи со Смоленском [7; 14]. Собственно белорусские земли Флетчер называет Литвой и также, как и Герберштейн, считает, что границей между Московией и Литвой был Днепр [7; 9]. Белую же Сарматию или Русь он видит в районе Подвинья

[7; 8], однако включает в нее наряду с собственно белорусским Подвиньем также области «к северу и со стороны Ливонии», считая главным городом Новгород Великий [7; 5].

Обращаясь к сочинениям иностранцев, проезжавших через белорусские земли в рассматриваемый нами период, следует учитывать то обстоятельство, что авторы многое перенимали друг от друга, повторяя чужие наблюдения и тиражируя чужие ошибки. К тому же, используемая в большинстве повествований традиционная дневниковая форма изложения, обуславливает и главный недостаток сочинений – краткость, схематичность, поверхностность описания. Далеко не всегда иностранные авторы, писавшие о Белой Руси, имели ясное представление о ее территории, Зачастую произвольно определяли рубежи белорусских земель, принадлежность их к тому или иному государству, подменяя порой даже название этнографической Беларуси понятиями «Польша», «Литва», «Руссия». Нельзя однако идентифицировать восприятие людей ХУ1 в. и нынешних. Тогда европейцы мало знали о землях на Востоке и каждую новую информацию принимали с интересом. Противоречивые представления иностранцев о месте Беларуси на карте Восточной Европы обуславливались так же сложной судьбой белорусских земель, оказавшихся в рассматриваемый период в составе разных государств – Литвы, Польши, России с территориями которых и отождествлялись земли Белой Руси. Зарубежные авторы в большинстве своем ориентировались на государственные границы, а не этнические рубежи между землями различных народностей. Несмотря на это изучение известий зарубежных авторов рассматриваемого периода о регионе имеет большое значение не только в силу содержащейся в них информации, но и потому, что показывает процесс формирования в европейских странах представлений о Беларуси.

Список источников и литературы

1. Меховский, М. Трактат о двух Сарматиях / М.Меховский. – М.-Л., 1936.
2. Литвин, М. О нравах татар, литовцев и московитян / М.Литвин // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. – СПб., 1890.
3. Герберштейн, С. Записки о Московии / С.Герберштейн. – М., 1988.
4. Гейденштейн, Р. Записки о Московской войне (1578 – 1852) / Р.Гейденштейн. – СПб., 1889.
5. Поссевино, А. Исторические сочинения о России XVI в. / А.Поссевино. – М., 1983.
6. Горсей, Д. Записки о России. XVI – начало XVII в. / Д.Горсей. – М., 1990.
7. Флетчер, Д. О государстве русском / Д.Флетчер. – СПб., 1905.

Проценко Ольга Элиазаровна, кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры истории славянских государств Гродненского государственного университета имени Я.Купалы. Сфера научных интересов – проблемы истории и культуры западного региона Российской империи в XIX в.

УДК 94(476.6):930.2

Альбіна Семянчук (Гродна, Беларусь)

ГАРАДСКІЯ ХРОНІКІ І ЛЕТАПІСЫ БЕЛАРУСІ І ІХ КРЫНІЦАЗНАЎЧАЯ ВАРТАСЦЬ

Статья посвящена некоторым аспектам источниковедческого и историографического изучения так называемых городских летописей (хроник), которые создавались на территории ВКЛ в XVII – XVIII вв. Показано, что появление этого жанра исторической литературы на белорусских землях хронологически совпадает с возникновением аналогичных памятников на украинских землях Короны Польской, а также немецкоязычных городских историй на Шленску. Источниками информации для авторов хроник были местные архивы, устная традиция, а также сообщения польских хронистов – М.Стрейковского, М. и Е.Бельских, М.Кромера, П.Песецкого и др. Особенностью городских хроник является некритическое отношение их авторов к источникам, тенденция к их сокращению. Однако после тщательного источниковедческого анализа они могут служить для исторических реконструкций. С другой стороны, городские хроники демонстрируют уровень историографии ВКЛ XVII – XVIII вв.

Да так званых гарадскіх хронік і летапісаў беларускі даследчык М.М.Улашчык залічваў магілёўскую хроніку Т.Р.Сурты і Трубніцкіх, "Запіскі" ігумена Арэста, віцебскі летапіс Панцырнага і Аверкі, а таксама слуцкія летапісы і хронікі [1, с.173–237]. Невядома, па якой прычыне ў раздзел аб гарадскіх хроніках сваёй кнігі "Введение в изучение белорусско-литовского летописания" ён не ўключыў Баркулабаўскі летапіс [2, с.174–192], які тыпалагічна не адрозніваецца ад названых раней. Вышэй узгаданыя хронікі і летапісы паўставалі позна, у XVII – XVIII стст. Аўтарамі іх звычайна былі мяшчане адпаведных гарадоў. Так, магілёўскую гісторыю пачаў вывучаць Трафім Раманавіч Сурта, пасля працягвалі яе чатыры пакаленні роду Трубніцкіх, аб чым сведчыць назва: *Kroynika. Ta xięga jm pana Alexandra Trubnickiego, spisana przez Jerzego Trubnickiego, reięta kancelariy mieskiey Mohilewskiey, w roku 1747 mca jula 30 dnia z roznych dzieiopiscow, częscio z swoiej pamięci w potomne czasy na pamięc co działo się w mieście Mohilewe y po roznych miastach, jakie jnkursiy, woyny i insze rzeczy. To wszystko niekłamliwie pisano, ale jak sama rzecz była. To przyszłemu wiekowi do wiadomości podano roku 1747* [3, с.239–282].

Археаграфічнае апісанне названых помнікаў зрабіў М.М.Улашчык у 32 і 35 тамах *Полного собрания русских летописей*. Магілёўская хроніка Сурты і Трубніцкіх налічвае 215 лістоў і знаходзіцца ў Расійскай Нацыянальнай Бібліятэцы ў Пецярбургу (Польск. F.IV.273). Зборнік, які

прынята называць "Запіскі" ігумена Арэста, налічвае амаль тысячу старонак і знаходзіцца ў Рукапісным аддзеле Бібліятэкі Акадэміі Навук Літвы ў Вільне (F.19.323). Віцебскі летапіс Панцырнага і Аверкі, значна меншы па памерах (39 лістоў), знаходзіцца ў Аддзеле рукапісаў Расійскай Нацыянальнай Бібліятэкі ў Пецярбургу (Q.IV.105). Баркулабаўскі летапіс захоўваецца ў Аддзеле рукапісаў Дзяржаўнага гістарычнага музея ў Маскве (Синодальное собрание, № 790) і займае 137–174-ю старонкі рукапіснага зборніка, напісанага пераважна на старабеларускай мове. Нарэшце хроніка, назва якой гучыць як *Z dyariusza miasta Słucka*, змешчана ў Тэках Адама Нарушэвіча ў Бібліятэцы князёў Чартарыскіх у Кракаве (№ 148, л.529-534). М.М.Улашчык не слушна, на наш погляд, аб'ядноўвае з *Дыярыюшам* Слуцкі летапіс пачатку XVI ст., бо тыпалагічна яны належаць да розных эпох і да рознага тыпу гістарычнага пісьменства. Аб гэтых адрозненнях варта сказаць больш падрабязна.

Асноўнае адрозненне ранейшых хронік і летапісаў ад пазнейшых, якія паўставалі ў XVII ст. палягае на тым, што крыніцамі так званых *беларуска-літоўскіх летапісаў* XV – XVI стст. (тэрмін належыць М.М.Улашчыку) служылі ранейшыя летапісы і рукапісныя творы старажытнарускага паходжання з тэрыторыі ВКЛ, а крыніцамі для стварэння т.зв. *гарадскіх летапісаў* былі пераважна творы польскіх храністаў – Стрыйкоўскага, Бельскіх, Кромэра, Пясэцкага і г.д., а таксама мясцовыя архівы і вусная традыцыя. Іншымі словамі, для польскіх хронік крыніцамі былі раннія летапісы, а для летапісаў XVII ст. – польскія хронікі. Як ні дзіўна, але летапісная традыцыя працягвалася на беларускіх і украінскіх землях да XVIII ст. На Ўкраіне ў сярэдзіне XVII ст. былі створаныя арыгінальны *Густынскі летапіс* (1620-я гг.), т.зв. *Украінскі хранограф* 1646 г.; на беларускіх землях ВКЛ – *Хроніка Літоўская і Жмойтская*. У іх аснове таксама ляжаць не толькі старажытнарускія рукапісныя крыніцы, але і друкаваныя польскія хронікі XVI ст.

Тыя наратыўныя крыніцы, якія мы называем гарадскімі хронікамі, ствараліся ў XVII – XVIII стст. не толькі ў Беларусі. Мясцовыя хронікі сталі папулярнымі ў XVII ст. па ўсёй Еўропе. Так, львоўская хроніка Юзафа Барталамея Зімаровіча (1597 – 1677) пісалася ў 1634 – 1667 г. [4]. Львоў як значны цэнтр культуры і асветы Рэчы Паспалітай меў шматлікіх іншых гісторыкаў [5, с.90–91]. Значны тагачасны культурны цэнтр Рэчы Паспалітай – Замосце – меў сваіх гісторыкаў – Базыля Рудоміча (каля 1620–1672) і Яна Гольюша (1634–1694) [5, с. 91–92]. Зрэшты, многія іншыя ўкраінскія гарады мелі ўласных "летапісцаў" (Кіеў, Астрог, Пераяслаўль).

На беларускіх землях найбольш пашчасціла Магілёву. Той факт, што ў асноўных гарадскіх летапісах (Сурты і Трубніцкіх, *Запісках* ігумена Арэста, ў рэшце рэшт, *Баркулабаўскім*) апісваюцца падзеі, звязаныя з гэтым горадам, сведчыць аб яго выключным значэнні ў XVII ст. у маштабах не толькі ВКЛ, але Рэчы Паспалітай у цэлым. Як ужо адзначалася, агульным для ўсіх гарадскіх хронік з'яўляецца тое, аўтары пісалі іх як "з сваёй памяці", так і "з розных дзеяпісцаў", не заўсёды падаючы крыніцу інфармацыі. Агульную прычыну напісання гарадскіх хронік, думаю, выказаў Аляксандр Трубніцкі, які наракаў, што А.Гвагнін за мала прысвяціў увагі Магілёву. Падобная ж "няўвага" знакамітых польскіх храністаў да Віцебска прымусіла ўзяцца за пяро Панцырнага і Аверку. У магілёўскай, і ў віцебскай хроніках можна знайсці спасылкі на Аляксандра Гвагніна, Мацея Стрыйкоўскага, Марціна Кромэра, Паўла Пясэцкага і іншых польскіх храністаў. Аднак спасылкі патрабуюць абавязковай пераправеркі. Напрыклад, ўрывак з віцебскай хронікі за 1660 г. дае ўяўленне аб спосабе нарацыі яе аўтараў: *Przez zmarzło Wisłe tatarży z wodzem Magaiom y Celebuło, wpadszy do Sendomierża 40 zabili dominikanow z Sadockim, przeorem. Roku 1660. Tego ż roku woł sie urodził o dwu głowach, o siedmiu nogach. W Szlonsku zas tego ż roku miedzy Odro y Nisso rżekami krwawy deszcz padał. Piszo dzieiopisowie Kromer, Bielski* [2, с. 202]. Блытаная інфармацыя аб нападзе татараў на Сандамір і забіцці манахаў-дамініканаў узята аўтарам невядома з якой крыніцы. Звестка пра вала з дзвюма галавамі і сям'ю нагамі, змешчаная тут жа, мае цалкам сярэднявечны характар, таксама як і наступная пра крывавы дождж на Шлёнску. А спроба надаць гэтай інфармацыі праўдападобны выгляд, спаслаўшыся на Кромэра і Бельскага, толькі заблытвала чытача, паколькі абодва гэтыя аўтары памерлі яшчэ ў апошняй чвэрці XVI ст., а іх творы не перавыдаваліся да другой паловы XVIII ст. Калі ж абстрагавацца ад адназначна казачнай інфармацыі і пераправерыць спасылкі на шматлікіх польскіх храністаў, застануцца звесткі мясцовага паходжання, якія ўяўляюць для нас каштоўную, часта адзіную інфармацыю аб штодзённым жыцці Віцебска, Магілёва альбо Баркулабава і ваколіц.

Памылкай было б лічыць, што аўтары хронік кіраваліся ідэямі мясцовага сепаратызму альбо лакальнага патрыятызму. Польская мова і агульны кантэкст, у якім прадстаўлены падзеі рэгіянальнай гісторыі (ўся Рэч Паспалітая) не пакідаюць сумненняў, што аўтары імкнуцца ўтрываліць гісторыю роднага горада і яго ваколіц у агульнадзяржаўнай гістарыяграфіі Рэчы Паспалітай. Напрыклад, віцебская хроніка пачынаецца дзвюма найважнейшымі падзеямі: заснаваннем Віцебска княгіняй Вольгай і хрышчэннем у Гнезне польскага князя Мечыслава [2, с.193]. Трэба адзначыць, што тэндэнцыя стварэння лакальных гісторый

была характэрна не толькі для Рэчы Паспалітай, але для Цэнтральна-Усходняй Еўропы ў цэлым. Вядома, у нас яна мела свае асаблівасці, сярод якіх можна адзначыць пэўны прымітывізм рэляцый, схільнасць для сярэднявечных форм, напрыклад, гістарычнага анекдоту. У той жа час, скажам, ва Ўроцлаве падобны жанр гістарычнага пісьменства меў больш дасканалы характар, ім займаліся людзі, адукацыя якіх дазваляла выходзіць на больш высокую ступень навуковага аб'ектывізму. Маецца на ўвазе дзейнасць Самуэля Бэньяміна Клосэ (1730 – 1798), які напісаў шматтамовую працу Von Breslau. Dokumentirte Geschichte und Beschreibung. In Briefen [6]. Да канца жыцця ён заставаўся верным *лакальнай гісторыі*, што, дарэчы, было характэрна для тагачаснай нямецкай гістарыяграфіі. Абмежаванне Клосэ да пазнання мінулага свайго гораду і сваёй радзімы ў вузкім сэнсе слова вынікала з дэфініцыі істоты гістарычных даследаванняў. У яго перакананні, такія даследаванні павінны базавацца на як мага шырэйшай крыніцавай базе, якую кожны гісторык павінен самастойна прааналізаваць ад падстаў і пашыраць дагэтуль невядомымі альбо невыкарыстанымі дакументамі [6, с.292].

Калі прасачыць эвалюцыю магілёўскага летапісання, то стане зразумела, што да падобнай метадалогіі бліжэй не Сурта ці Трубніцкія, а ігумен Арэст (Ануфры Костка, ? – каля 1854 г.), духоўная асоба, які атрымаў адукацыю ў езуіцкіх вучэльнях і пакінуў 1000-старонную гісторыю Магілёва і ваколіц. Ягоная праца, на жаль, дагэтуль цалкам не апублікаваная [1, с.203–218]. Як нам падаецца, калі былі прадпрынятыя спробы яе публікацыі ў Археаграфічным зборніку дакументаў за 1867 і 1871 гг. [7], менавіта езуіцкая адукацыя і факт падтрымкі ім Напалеона ў вайне 1812 г. паслужылі перашкодай поўнага выдання ягоных *Запісак*. Для даследчыка важней за ўсё праца з арыгіналам, таму на сённяшні дзень адна з актуальных задач беларускага крыніцазнаўства – апублікаваць каласальны твор ігумена Арэста ў поўным аб'ёме. Храніст карыстаўся рознымі крыніцамі (пераважна хронікай Сурты і Трубніцкіх), аднак, далёка не заўсёды паведамляе якімі. У гэтым ён застаецца больш падобным да гістарыёграфаў ранейшых перыядаў, чым да С.Б.Клосэ ці сучасных яму выдатных гісторыкаў Ю.Нямцэвіча, А.Нарушэвіча, І.Даніловіча, І.Анацэвіча, Ю.Ярашэвіча. З Клосэ яго збліжае тэматыка даследаванняў, а менавіта рэгіянальная гісторыя, якой ён заставаўся верным усё жыццё. Па падліках даследчыкаў, толькі 5% працы Клосэ – гэта ягоныя ўласныя тэксты, астатнія – разнастайныя нататкі гістарычнага характару, запазычаныя з іншых крыніц [6, с. 294]. Падобным чынам выглядаюць і *Запіскі* ігумена Арэста.

Летапісы Магілёва і Віцебска адпавядаюць крытэрыям гістарычных даследаванняў, якія рабіліся ў Цэнтральна-Усходняй Еўропы, у тым ліку на нямецкіх землях. Так, у першым жа абзацы магілёўскай хронікі Трубніцкі дэкларуе свае "метадалагічныя" прынцыпы: як пчала збірае

мёд з розных кветак, так і аўтар піша (1) з розных крыніц, годных даверу, а (2) часткова з уласнай памяці апошніх дзесяцігоддзяў, (3) згодна ўласнай канцэпцыі, нават калі яна каму-небудзь не падабаецца. Мэта: (1) каб тое, што напісана, з памяці не выйшла, (2) каб на будучыя часы прыдалася. Згодна названым прынцыпам, можна вылучыць звесткі, перапісаныя з арыгінальных рукапісаў з архіваў і прыватных збораў. Напрыклад, паведамленні аб бунтах у Магілёве ўзяты з "дэкрэту пад датай 1610-га году месяца юля 23-га дня ў актах магілёўскай майдэбурыі" [2, с. 240]. Храністаў вельмі цікавілі разнастайныя выпадкі, падзеі, якім яны самі былі сведкамі; а таксама гістарычныя асобы і іх лёс. Спектр праблем, якія яны разглядалі ў сваіх творах, вельмі шырокі. Тут мы знаходзім нататкі і выпіскі аб коштах тавараў, звычаях, эпідэміях, злоўжываннях і злачынствах. Гэта значыць гарадскія хронікі з'яўляюцца выдатнай крыніцай да папулярнай сёння гісторыі штодзённасці, а таксама гістарычнай псіхалогіі і антрапалогіі. Храналагічна інфармацыя ў гарадскіх хроніках тычыцца розных эпох, часам нават XII – XIII стст., але больш даставернай з'яўляецца інфармацыя XVII – XVIII стст. Напрыклад, калі С.Б.Клосэ мог знайсці ў гарадскіх кнігах Уроцлава інфармацыю з XII – XIII ст., то Трубніцкія альбо Панцырны і Аверка не мелі падобных крыніц інфармацыі для Магілёва і Віцебска. Таму яны запазычвалі звесткі з летапісаў (часцей з пасярэдніцтвам Стрыйкоўскага). Найбольш арыгінальная і разнастайная інфармацыя пачынаецца з канца XVI ст., бо ў гэты перыяд пачалі дзейнічаць канцылярыі магістратаў, рэгулярна паўставалі дакументы, да якіх аўтары маглі звярнуцца ў пошуках праўдзівай гісторыі сваіх гарадоў. Акрамя таго, памяць трох бліжэйшых пакаленняў (прыблізна 70 год) здольна ўтрымаць даставерную інфармацыю, таму ўспаміны саміх храністаў і іх продкаў таксама заслугоўваюць даверу. Інфармацыя, якая была важная для іх не заўсёды цікавіць сучаснага чалавека, альбо з нейкіх іншых меркаванняў яны не лічылі патрэбным занадта многа пісаць аб асобных падзеях, якія мелі працяг і значэнне ў наступныя эпохі. Аб такой падзеі, як паўстанне Вашчылы (1740 – 1744), Трубніцкі амаль не гаворыць, ўзгадвае толькі аб пахаванні правадыра ў Старадубе. У той жа час усе аўтары гарадскіх хронік у адзін голас сцвярджаюць, што казацкія войны канца XVI – першай паловы XVII ст. наносілі вялікую шкоду беларускім гарадам.

На жаль, далёка не ўсе буйныя гарады Вялікага Княства Літоўскага мелі сваіх летапісцаў і дачакаліся асобнага летапісу. З тых гарадскіх хронік, якія захаваліся, найбольш каштоўнай крыніцай інфармацыі, бясспрэчна, з'яўляецца магілёўская хроніка Сурты і Трубніцкіх, а таксама створаныя на яе падставе *Запіскі* ігумена Арэста. Відаць, гэты факт прычыніўся да таго, што ў больш позніх часы менавіта Магілёў апынуўся ў цэнтры ўвагі даследчыкаў беларускага гораду (З.Капыскі, І.Марзалюк, А.Грыцкевіч і інш.). Аднак гарадскія хронікі яшчэ далёка

не вычарпаныя як гістарычныя крыніцы. На жаль, усе гарадскія хронікі Беларусі знаходзяцца па-за яе межамі, што ўскладняе правядзенне нават знешняй крытыкі крыніцы. Надзённай патрэбай з'яўляецца ўзнаўленне археаграфічнага даследавання ўсіх вядомых спісаў з мэтай выдання найбольш грунтоўных з іх. Пасля дакладнай унутранай крытыкі гэтыя крыніцы можна выкарыстоўваць для рэканструкцый лакальных падзей, гісторыі штодзённасці, ментальнасці і гістарычна-геаграфічных гарызонтаў жыхароў беларускага гораду ў XVII – XVIII стст.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Улащик, Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н.Н.Улащик – М., 1985
2. Полное собрание русских летописей. Т.32. Хроники: Литовская и жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – М., 1975.
3. Полное собрание русских летописей. Т.35. Летописи белорусско-литовские. – М., 1980.
4. Zimorowicz, J.B. Pisma do dziejów Lwowa odnoszace się / J.B. Zimorowicz. Wyd. K.J.Heck. – Lwów, 1899.
5. Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) / Д.Вирьский. – Київ, 2007.
6. Harc L. Jaka wartośc zródłowa maja XVIII-wieczne rękopisy Samuela Beniamina Klosego?/ L.Harc // Ad fontes. O naturze źródła historycznego. Pod.red. S.Rosika i P.Wiszewskiego. – Wrocław 2004. – S. 291–300.
7. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.II. – Вильна, 1867,
8. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т. V. – Вильна, 1871.

Альбіна Семянчук, кандыдат гістарычных навук (1997), дацэнт (2008), дацэнт кафедры беларускай культуры і рэгіянальнага турызму Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы. Сферы навуковых зацікаўленнасцяў – гістарыяграфія і крыніцазнаўства Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, летапісанне і хранікарства XIII – XVIII стст., сярэднявечная і новачасная культура Усходняй Еўропы. Аўтар больш 70 публікацый, у тым ліку вучэбнага дапаможніка "Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі" (Гродна, 2000).

УДК 9(476)

Юлія Блажэвіч (Гродна, Беларусь)

АДЛЮСТРАВАННЕ ПОБЫТУ ЖЫХАРОЎ ВІЦЕБСКА НА СТАРОНКАХ ВІЦЕБСКАГА ЛЕТАПІСУ

В статье рассматривается «Витебская летопись Панцирного и Аверки», которая является ценным источником по истории города Витебска. Освещаются

те составляющие городской жизни второй половины XVI – начала XVII вв., которые были наиболее важными для авторов летописи: экономическая, религиозная, общественно-политическая; а также повседневный быт горожан.

Ва ўсёй шматвяковай гісторыі беларускага народа бадай найбольш цяжкімі і складанымі былі XVII – XVIII стст. Але ні адзін перыяд беларускага пісьменства, на думку В. Чамярыцкага, не можа пахваліцца такім багаццем і разнастайнасцю твораў гістарычнай прозы, як дадзены перыяд – эпоха барока. Асаблівасці жыцця беларускага народа гэтага часу абумовілі характар яго духоўнага развіцця, паспрыялі зменам у духоўных запатрабаваннях грамадства, светапоглядзе людзей, шмат у чым сталі іншымі ідэалы і жыццёвыя прынцыпы, маральныя нормы і эстэтычныя густы розных сацыяльных груп [5, с. 112]. Калі адны складалі мемуары, другія – храналографы, то трэція старанна занатоўвалі цікавыя падзеі, што датычылі блізкай ці далёкай мінуўшчыны свайго роднага горада ці краю. Таму здабыткі менавіта мясцовага летапісання з'яўляюцца бадай самымі значнымі і важкімі [1, с. 19]. Калі аўтары агульнадзяржаўных летапісаў, росквіт якіх прыпадае на XV – XVI стст., падзеі адлюстроўвалі, гледзячы на іх як бы здалёк, з высокіх грамадска-палітычных пазіцый, з агульна-дзяржаўных інтарэсаў, то аўтары ж мясцовых летапісаў самі знаходзіліся ў гушчы апісваемых імі падзей, блізка да людзей, якія жылі побач, да іх побыту. Гэта ўсё паўплывала на асаблівы і выключны характар такога феномену, як мясцовае летапісанне.

Мясцовыя летапісы – гэта творы, якія напісаны ў далёкім ад пануючых колаў асяроддзі. Яны праз прызму мясцовых падзей і інтарэсаў перадаюць падзеі еўрапейскага і сусветнага характару. Нягледзячы на правінцыйны іх характар, летапісы напісаны былі зусім не правінцыйна абмежаванымі і абыякавымі людзьмі, а людзьмі адукаванымі для свайго часу, якія імкнуліся адлюстраваць гісторыю свайго горада, ці яе частку. Такім творам з'яўляецца і Віцебскі летапіс [4, с. 230].

Нягледзячы на старажытнасць горада Віцебска і на тое, што ён працяглы час быў сталіцаю ўдзельнага княства, ніякіх прыкметаў вядзення летапісання да другой паловы XVII ст. не адзначалася. Толькі кароткія запісы Чарноўскіх, якія былі ўключаны ў Віцебскі летапіс, магчыма, былі зроблены ў першай палове XVII ст. Летапіс жа Панцырнага і Аверкі складаўся прыкладна з сярэдзіны XVII ст. і быў завершаны ў 1768 г. [4, с. 218].

Калі ацэньваць Віцебскі летапіс наогул ці параўноўваць яго з Магілёўскай хронікай, дык ён шмат у чым кампілятыўны, па форме нястройны і месцамі нелагічны. Разгорнутыя сюжэтныя апавяданні аб гістарычных падзеях адсутнічаюць, увесь матэрыял пададзены вельмі

суха, з'яўляецца неапрацаваным і нелітаратурным. Але летапіс змяшчае тую ўнікальную інфармацыю, якой няма ні ў Магілёўскай хроніцы, ні ў іншых пісьмовых крыніцах XVII – XVIII стст. У першую чаргу – гэта звесткі з гісторыі самога горада ў дадзены час: сацыяльнага, гаспадарчага, рэлігійнага і паўсядзённага жыцця гараджан.

У цэнтры ўвагі аўтараў – мяшчан Панцырнага і Аверкі – знаходзіцца Віцебск. Хаця нямала звестак аўтар змяшчае аб тых падзеях, якія адбыліся далёка ад гэтага горада. Напрыклад аб тым, што папскі пасад быў перанесены з Рыма ў Авіньон, пра Калумба, пра Марціна Лютара, які "ўзяў новую веру". Але з 1562 года матэрыял летапісу ў асноўным прысвечаны падзеям Віцебска. Так, пад гэтым годам упамінаецца прыход у віцебскі край казака Шухалея, які "многа ліхога зрабіў для Польшчы і Белай Русі" [3, с. 194]. Віцебск і яго жыхары неаднойчы пакутавалі ад нашэсцяў казакоў, аб чым аўтар упамінае і пад 1602 годам: "У год 1602. Казакі з атаманам Дубінам за здраду віцебскіх мяшчан Віцебск выбілі". Аднак за жыхароў Віцебска ўступіўся кароль, і пад 1604 годам мы чытаем: "Акаваных Дубіну, атамана, і дванаццаць старшых прывялі да караля, а потым на Заручаўскіх Валатоўках трох з іх пасадзілі на палю жыўцом" [3, с. 194].

Не былі адлюстраваны ў іншых крыніцах і выступленні віцеблян у 1614 годзе ў Глазовічах, калі іх атрад быў пабіты "маскоўцамі". Але ў 1636 годзе віцеблянам удалося ўзяць рэванш: "У Кашэвічах віцебляне на чале з Клачкоўскім разбілі чатыры тысячы маскоўцаў, за гэта ім вернуты ўсе вольнасці і магдэбургія" [3, с. 195], якія былі адабраны ў горада ў 1623 годзе за забойства Язафата Кунцэвіча.

Віцебскі летапіс дапамагае лепш зразумець і агульную атмасферу эпохі барока, поўную рэзкіх кантрастаў і няўстойлівасці, скрытай і адкрытай сацыяльнай і рэлігійнай барацьбы і напружанасці. Так, пад 1700 годам змешчаны запіс аб тым, як жыхары Віцебска разбіраліся з яўрэямі, хаця за што, не сказана, але за нешта сур'ёзнае, бо ваявода вельмі жорстка хацеў іх пакараць: "Ваявода пан Крышпін хацеў двух яўрэяў павесіць, а ўсіх астатніх, аж да апошняга ў горадзе і на прадмесцях, загадаў мяшчанам пасекчы". На гэта мяшчане не згадзіліся, бо яўрэі былі вінаватыя ваяводзе вялікія грошы [3, с. 197].

Шмат увагі ў тым месцы летапіса, дзе размова ідзе менавіта пра Віцебск, удзелена Паўночнай вайне. Але падрабязна апісаны не самі ваенныя дзеянні, а менавіта тое, як вайна паўплывала на жыццё гараджан, яго эканамічнае становішча. У 1701 годзе гаворыцца аб тых эканамічных санкцыях, якія прадпрыняў кароль Аўгуст II у адносінах да віцяблян. Спачатку гаворыцца аб тым, як камісар караля прыехаў у горад для спагнання даўгоў, якія меў горад перад Рыгай. Наступны запіс, датаваны маем гэтага ж года паведамляецца аб тым, што гэты ж камісар прыехаў другі раз, ужо з войскам, і знаходзіўся ў горадзе 14

дзён. Пры апісанні гэтых падзей аўтар адыходзіць ад характэрнага для яго сухога выкладу і так адлюстроўвае тое, што адбылося: "Вялікая была ад іх гораду шкода, жывадзёрства і свавольства. Многа выбраў даўгоў па віцебскіх купцах, што былі вінаватыя" [3, с. 197]. З-за гэтага кароль надаў гораду прывілеі, вызваліў яго ад усіх подацей, "даў свабоду гадоў на сем, каб нічога не плаціў у скарб яго каралеўскай міласці".

Даволі часта сустракаюцца звесткі аб тым, колькі жыхары Віцебска плацілі розных пабораў і паставак на карысць войскам Вялікага княства Літоўскага, а таксама і рускім. Гэта пры тым, што кароль Аўгуст II вызваліў гараджан ад усіх подацей. Так за 1707 год сустракаецца 5 запісаў, якія гэта пацвярджаюць: "У чэрвені 40 казакоў узялі па паўтары бочкі жытняй мукі з дыма, а дзе выходзіла, то і больш", " Валахі гетмана Рыгора Агінскага прыбылі ў Віцебск. Узялі з горада 60 тысяч злотых гатовымі грашыма, а з архіепіскапскіх маёнткаў – 1120", "Прыслалі загад з Полацка, каб з кожнага дыма далі па паўтары бочкі жытняй мукі. Мусілі даць і адвезлі да Полацка", "Прыслалі з Менска загад, каб па Люблінскім тарыфе далі коней, з трох дымоў. Горад і мяшчане мусілі даць і адвезці да Менска, а шляхта і ваявода не далі нічога" і г. д. [3, с. 199].

Акрамя звестак пра падзеі, што адлюстроўваюць сацыяльныя, эканамічныя падзеі горада, Віцебскі летапіс адлюстроўвае тыповыя рысы тагачаснага чалавека, эмацыянальнага і рэлігійнага, але забабоннага і легкавернага. Аб гэтым сведчыць вялікая колькасць звестак, якія прысвечаны рэлігійнаму жыццю горада: змена епіскапаў, пабудова новых цэркваў, аздабленне старых. Вельмі кранула аўтара тое, што ў 1636 годзе новы мітрапаліт усёй Русі Сялява, які прыехаў на віцебскае епіскапства і загадаў пазнімаць з усіх цэркваў званы і пераплавіць іх у адзін і павесіць у Саборнай царкве. Напэўна, жыхары Віцебска аб гэтым доўга помнілі і абураліся, бо ў 1684 годзе "ягамосць, віцебскі падкаморнік Адам Кісель за свой кошт пераплавіў сялявінскі звон, які быў адліты з трох брацкіх званоў" [3, с. 195].

Вельмі часта аўтар успамінае пра пажары ў цэрквах. Увогуле пажары вельмі частая з'ява для тагачасных гарадоў. За стагоддзе ўзгадваецца восем буйных пажараў, калі гарэлі цэрквы, замкі, жылыя кварталы. У 1629 годзе згарэла Саборная царква, пад час чаго "згінула незлічоная колькасць сабранага скарбу: золата, серабра, жэмчугу і другіх каштоўнасцей". А ў 1680 годзе быў вельмі вялікі пажар "выгараў Віцебск, сам горад, чатыры царквы, ратуша і храмы" [3, с. 196].

Шмат звестак пра паводкі, буры, моцныя маразы. Асабліва шмат было іх з 1667 па 1700 гады. Усё гэта спрыяла на матэрыяльнае становішча гараджан. У 1686 годзе "была ў Віцебску ў Дзвіне вельмі вялікая вада, многа шкоды нарабіла віцеблянам, дамоў сто заліла і знесла". У 1695 годзе былі моцныя маразы, а ў 1696 годзе вялікая

дарагавізна на збожжа, бочка жыта каштавала ў Віцебску па два талеры бітыя. Цяжкім быў і 1696 год, бо не было саннай дарогі, Дзвіна не замярзала цэлы год, не было ніякіх тавараў, бо ў мінулым годзе мароз пабіў усё збожжа [3, с. 196].

Адлюстраваннем таго, што тагачасныя гараджане былі вельмі баязлівымі перад сіламі прыроды, сведчыць наяўнасць у тэксце летапіса ўпамінанняў аб каметах і іншых небывалых рэчах, якія яны тлумачылі як папярэднікі новых няшчасцяў. У 1704 годзе, 26 сакавіка "былі бачны тры сонцы, тое, што было з правага боку, хутка знікла, а другое пазней". У ліпені з'явілася камета, якая "спачатку рухалася, а потым вісела ў небе" [3, с. 198].

У канцы твора аўтар пералічвае членаў магістрата, уключаючы войта, лентвойта, бурмістраў, райцаў і лаўнікаў, выбраных у 1657 годзе. А таксама спіс тых даўгоў, якія горад быў вінаваты; спіс ваявод, пачынаючы з 1516 года. Такая дакладная праца можа сведчыць аб вялікай ролі гарадскіх улад і аб іх аўтарытэце ў гараджан [3, с. 203 – 205].

Усе вышэй пералічаныя падзеі, звесткі былі значнымі для складальніка летапісу, бо яны адбываліся ў яго на вачах ці запісаны людзьмі, што жылі ў гэтым горадзе. Таму для даследавання гісторыі гарадоў Беларусі мясцовыя летапісы з'яўляюцца каштоўнай крыніцай. Але, на жаль, яны часта ігнаруюцца даследчыкамі і не выкарыстоўваюцца імі ў поўнай меры для адлюстравання гісторыі таго ці іншага горада, у якім вялося летапісанне. Тым не менш, менавіта дзякуючы мясцовым летапісам, мы можам меркаваць аб тым, што было важным для тагачаснага гараджаніна, што складала яго паўсядзённы побыт, як гістарычныя падзеі дзяржаўнага і сусветнага маштабу адбіваліся на жыцці простага чалавека, на фарміраванні яго светапогляду.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Беларускія летапісы і хронікі: Пер. са старажытнаруск., старабел. і польск. / уклад. У. Арлова. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997. – 432 с.
2. Майхровіч, С.К. Нарыс гісторыі старажытнай беларускай літаратуры XIV – XVIII ст. / С. К. Майхровіч. – Мінск: Выш. школа, 1980. – 254 с.
3. Полное собрание русских летописей. – Т. 32 (Белорусско-литовские летописи). – М., 1975.
4. Улащик, Н.Н. Полное собрание русских летописей / Н.Н. Улащик. – М.: Наука, 1985. – 261 с.
5. Чамярыцкі, В.А. Мясцовае летапісанне Беларусі XVII – XVIII стст. / В.А.Чамярыцкі // Весці АН БССР (серыя грамадскіх навук), 1979. – С. 112 – 120.

Юлія Блажэвіч, магістрантка Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я.Купалы. Даследуе тэму "Мясцовае летапісанне як этап развіцця гістарычнай думкі на Беларусі" (навуковы кіраўнік – кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі В.А. Белазаровіч).

УДК 930.2:94(476.6):272 – 546.2

Ганна Паўлоўская (Гродна, Беларусь)

ЗА КЛЯШТАРНЫМ МУРОМ. ХРОНІКІ ГАРАДЗЕНСКІХ МАНАСТЫРОЎ У ДАСЛЕДАВАННІ ГОРАДА (ДРУГАЯ ПАЛОВА XVII – XVIII стст.)

Монастырские хроники – тексты, которые описывали историю и повседневную жизнь монастырей, – создавались в большинстве монастырей Речи Посполитой в XVII – XVIII вв. В связи с общей включенностью духовенства в общественную, политическую, культурную жизнь городов и государства хроники являются исключительно важным источником для изучения истории городов и Великого Княжества, почти неиспользованным в белорусской историографии. Через описание тематики хроник делается попытка довести информативную насыщенность и важность хроник как исторического источника для привлечения к нему внимания белорусских исследователей.

У пераважнай большасці кляштараў Вялікага Княства Літоўскага ствараліся хронікі – кнігі, у якіх адзначаліся падзеі, важныя для гісторыі кляштараў. Рукапісы складаліся на працягу доўгага часу многімі пакаленнямі манахаў. Акрамя здарэнняў, якія адбываліся ўнутры кляштараў, у іх апісваюцца факты і ідэі, звязаныя з горадам, дзяржавай, штодзённым жыццём, якое ішло за мурамі манастыра. Многія хронікі захаваліся да нашых дзён у ордэнскіх ці дзяржаўных архівах, аднак застаюцца па-за ўвагай гісторыкаў. На прыкладзе вядомых тэкстаў гарадзенскіх кляштарных хронік мы бы хацелі паказаць важнасць іх як крыніц для даследавання гісторыі гарадоў.

Самыя хронікі акрэсліваюць мэту свайго стварэння як апісанне заснавання рэзідэнцыі, адзначэнне ўсіх дабрачынцаў [1, л. 28], занатаванне "розных гісторый <…>, вартых ведання" (<…> *novellas seu historias* <…> *scitu dignas* [1, л. 112v]). Такім чынам, мэтай было захаванне гісторыі кляштараў: ад іх пачаткаў да «сённяшняга дня», які змяняўся з цягам часу. Дадзеныя хронік маглі выкарыстоўвацца манастыром для складання справаздач, як матэрыял для будучых гістарычных прац, для абароны ўласных інтарэсаў пры з'яўленні спрэчных пытанняў. Таксама тэксты спрыялі фармаванню тоеснасці манахаў кляштара.

Адзінай агульнапрынятай формы хронік не існавала, яны маглі мець летапісны (гадавы) ці дзённікавы (падзённы) характар, маглі апісваць бягучыя падзеі (у сінхраніі) ці быць у рознай ступені

рэтраспектыўнымі[1], маглі змяшчаць разгорнутыя вытрымкі з дакументаў ці іншых тэкстаў ці мець толькі сціслыя кароткія паведамленні.

Вядзенне хронік было часта абавязковым для кляштараў [2, с. XVI], што акрэслівалася пастановамі капітулаў.

Да гэтага часу кляштарныя хронікі Рэчы Паспалітай выкарыстоўваліся ў даследаваннях гісторыі манастыроў (напрыклад, [3; 4; 5; 6]). У вельмі абмежаванай ступені яны былі ўжываныя ў "свецкай" гісторыі: перад усім гісторыкамі мастацтва (напрыклад, [7]) ці адукацыі (напрыклад, [8]).

У сувязі са спецыфікай беларускай гістарыяграфіі савецкага перыяду, для якой гісторыя царквы выходзіла па-за сферу інтарэсаў, а каталіцкая царква разумелася як агрэсар [9], кляштарныя хронікі не выкарыстоўваліся ў гістарычнай навуцы БССР увогуле. Наступствам такога стаўлення з'яўляецца абмежаванае выкарыстанне хронік у сучаснай гістарыяграфіі.

Дадатковай праблемай для выкарыстання гэтых тэкстаў з'яўляецца факт, што хронікі каталіцкіх манастыроў ствараліся пераважна на лацінскай мове, вывучэнне якой у Беларускай ССР было абмежаваным[2].

Беларускім гісторыкам, якая абапірала сваё даследаванне на кляштарных (езуіцкіх) крыніцах, з'яўляецца Т. Блінова [8]. Некаторыя з гарадзенскіх хронік часткова выкарыстоўваліся ў працах па гісторыі маёмаснага стану горада [11; 12; 13], гісторыі мастацтва [7; 14].

Такім чынам, узровень выкарыстання манастырскіх хронік у сучаснай гістарычнай навуцы вельмі малы. На прыкладзе гарадзенскіх хронік паспрабуем давесці іх значнасць як гістарычных крыніц: паказаць разнастайнасць зместу хронік і важнасць змяшчаных у іх звестак для вывучэння розных аспектаў гісторыі горада.

Хронікі ці гісторыі ствараліся ва ўсіх каталіцкіх і уніяцкіх манастырах Гародні XVII – XVIII стст. Намі для дэталёвага аналізу былі абраныя некаторыя з гэтых хронік. Крытэрыямі выбаркі сталі:

- сінхроннасць ці нядоўгая часавая перспектыва ў апісанні падзей (мы аналізавалі ўласна хронікі (падзённыя ці гадавыя), а не гісторыі, якія ствараліся значна пазней апісваемых здарэнняў і з'яўляліся самыя вынікам даследчай працы манахаў-гісторыкаў[3]),

[1] Крыніцай выключна рэтраспектыўнага характару з'яўляліся гісторыі кляштараў.

[2] Падрабязней пра развіццё класічнай філалогіі ў СССР гл. [10, с. 397 – 425]. У БССР класічная філалогія як спецыяльнасць не выкладалася ўвогуле. Вывучэнне лацінскай мовы адбывалася толькі на неспецыяльных факультэтах.

[3] Напрыклад, гісторыя ордэна аўгусцінцаў А. Нядзельскага [15] і кляштара базылянаў І. Кульчынскага [16].

- заснаванасць на дакументах ці фактах і іх апісаннях, а не іншых гістарычных апрацаваннях (такім чынам, не разглядаліся хронікі, якія былі напісаныя на падставе іншых (аналізаваных) хронік[1]),
- перадача гісторыі ордэна як асноўная мэта стварэння хронікі[2].

У выніку для даследавання быў вылучаны комплекс шасці хронік, ствараемых у чатырох гарадзенскіх манастырах: кармелітаў босых [1], бернардзінцаў [20; 21; 22; 23], бернардзінак [20] і езуітаў [24].

У якасці хронікі езуітаў разглядаюцца справаздачы братоў у цэнтр ордэна ў Рыме: такая субстытуцыя магчымая з-за падобнасці зместу, летапіснага характару справаздач, падобнага характару аўтарства (аўтарам была прызначаная асоба з ліку манахаў, якая мела адпаведную адукацыю і высокую пазіцыю ў кляштары). Езуіцкія справаздачы маглі быць падставай для пісання асобнай ўнутранай хронікі кляштара, аднак для гарадзенскага манастыра такая хроніка не выяўлена.

Усе аналізаваныя хронікі не былі выдадзены друкам. Арыгіналы рукапісаў знаходзяцца ў кляштарных і дзяржаўных архівах Літвы, Польшчы, Італіі[3].

Тэкст напісаны пераважна на лацінскай мове (першая частка Хатняй гісторыі бернардзінцаў [22] у значнай меры польскамоўная).

Большая частка тэкстаў ананімныя. Аўтарскай з'яўляецца Храналогія Т. Дыганя (1588 – каля 1681) [20], прапаведніка, кусташа, спаведніка, гвардыяна розных кляштараў (у тым ліку гарадзенскага) літоўскай правінцыі бернардзінскага ордэна [25; 26; 27, т. 2, с. 71]. Паслядоўна пазначаюцца імёны манахаў, якія вядуць хроніку кармелітаў босых – прапаведнікаў, прыёраў кляштараў (гл. [28]). Можна меркаваць, што аўтарамі ўсіх хронік былі манахі, якія займалі высокую пазіцыю ў кляштары (пар. [8, с. 18; 29, с. і]), што сведчыць пра кампетэнтнасць аўтараў і ўплывала на смеласць у выказванні меркаванняў.

Хронікі з'яўляюцца крыніцамі высокай ступені даставернасці. Тэксты пісаліся для ўнутранага адрасата, што змяншае магчымую ступень свядомай маніпуляцыі фактамі. Аўтары звяртаюць увагу на падкрэсленне праўдзівасці прыводзімых звесткаў: часта яны падаюць спасылку на крыніцу інфармацыі (напрыклад, [1, л. 17v, 28v, 63, 84v, 87v; 22, л. 20, 49–50, 63–63v; 23, л. 79, 85v]), перадача няпэўных

[1] Не былі выбраныя для аналізу бернардзінскія хронікі, напісаныя на падставе іншых хронік [17, 18].
[2] «Капітулярная гісторыя манашкаў Брыгіды» [19], хоць і мае адпаведную назву, з'яўляецца зборам пропаведзей ксені кляштара.
[3] Мы карысталіся мікрафільмаванымі копіямі дакументаў Рымскага архіва Таварыства Ісуса, якія змяшчаюцца ў Папскім інстытуце царкоўных даследаванняў у Варшаве.

звесткаў паслядоўна адзначаецца (напрыклад, [1, л. 113, 113v; 22, л. 2v; 23, л. 81; 24, 43, л. 111]).

Пры параўнанні інфармацый хронік з іншымі крыніцамі не было выяўлена скажэнняў фактаў. Можна меркаваць, што аўтары імкнуліся да аб'ектывізму ў перадачы інфармацый. З іншага боку, належнасць аўтара і адрасатаў да адной групы пакідае месца для больш вольнага выражэння агульнапрынятых стэрэатыпаў, меркаванняў групы. З гэтага пункту гледжання хронікі з'яўляюцца добрым матэрыялам для даследавання ментальнасці духавенства Рэчы Паспалітай XVII – XVIII стст.

Тэматыка паведамленняў хронік вельмі разнастайная. Насычанасць свецкімі інфармацыямі сведчыць пра заангажаванасць манахаў і манастыроў у гарадское і дзяржаўнае жыццё, вынікае з існавання ўнутры гарадскіх супольнасцей: нават хронікі, скіраваныя на апісанне ўнутранага жыцця кляштараў [20; 21], змяшчаюць шмат звестак, важных для свецкай гісторыі. Найбольш звесткаў секулярнага характару прыводзіць Хроніка кармелітаў босых [1], становячыся падобнай да шляхецкай *silva rerum*[1] – рукапіснага збору занатовак, цытатаў, копій літаратурных тэкстаў, аповедаў, гісторый, які вёўся ў сармацкіх сем'ях на працягу пакаленняў. Таксама і ў хроніцы кармелітаў змяшчаюцца вытрымкі з газет з навінамі з усяго свету, прыводзяцца вершы, памфлеты, карысныя парады, нават форма запісаў хронікі адрозніваецца ад іншых.

Грамадска-палітычныя падзеі, якія апісваюцца ў хроніках, часамі былі звязаныя з дзейнасцю манастыроў непасрэдна: напрыклад, кляштары былі ўключаныя ў судовыя працэсы [20, с. 323–327], праводзяць набажэнствы на пачатак трыбуналаў, соймаў, соймікаў і г. д. [22, 23, passim], прымаюць у сваіх сценах высокапастаўленых ураднікаў [22, 23, passim; 24, 42, л. 15v; 24, 48, л. 54–54v]. Але ў хроніках таксама змяшчаецца мноства інфармацый пра падзеі выключна свецкія, якія не тычыліся непасрэдна кляштараў (напрыклад, апісанні аглядаў войскаў, праводзімых за горадам [22, л. 4, 10; 23, л. 16v]), ці нават не тычыліся Рэчы Паспалітай (напрыклад, апісанне канстытуцыі, прынятай у Францыі [23, л. 79], ці шматлікія навіны з усяго свету, змяшчаемыя ў хроніцы кармелітаў [1, passim]). Гэта сведчыць пра тое, што кляштары не толькі рэагавалі на падзеі, якія ангажавалі іх непасрэдна, але і сачылі за грамадска-палітычнай сітуацыяй у Рэчы Паспалітай і свеце.

Е. Клачкоўскі падкрэслівае агульную ўключанасць манаскіх ордэнаў у грамадска-палітычнае жыццё Рэчы Паспалітай [30, с. 621, 633, 646],

[1] Падрабязней пра сільвічны характар хронікі гл. [28].

нераздзельнасць ў прынцыпе грамадскай сферы ад духоўнай. Трэба памятаць, што сама ўлада біскупа ў Рэчы Паспалітай была ўладай палітычнай – сенатарскай – і біскуп прызначаўся ў дзяржаве каралём, атрымліваючы толькі зацвярджэнне і асвячэнне ад папскага прастола [31, с. 108–111]. Кожны сойм, соймік, трыбунал і г. д. пачынаўся і скончваўся ўрачыстай службай Божай, дзе гучала пропаведзь адпаведнай тэматыкі [22, 23, passim]. Падчас канвакацыйнага сойма 1764 г. з загаду віленскага біскупа адбываліся гарадскія працэсіі за мір у Бацькаўшчыне [22, л. 3]. Прыняцце Канстытуцыі 3 мая святкуецца ва ўсіх касцёлах [23, л. 63–63v, 76], у хроніцы цытуецца поўны тэкст прамовы Марціна Пачобута-Адляніцкага, якая гучала ў гадавіну канстытуцыі ў Віленскай акадэміі [23, л. 77v–78v].

У хроніках ёсць прыклады і няўдзелу свецкіх уладаў у прызначаных адмыслова для іх набажэнствах. Так, хроніка кармелітаў распавядае, што на ўрачыстую службу з нагоды заканчэння Галоўнага Трыбунала ВКЛ маршалак і суддзі *“ob certas sibique notas occupationes <…> non adfuere ecclesiae”* (з пэўных, вядомых толькі ім прычын, <..> не прыйшлі ў царкву [1, л. 113]). У аўтарскім каментары адчуваецца асуджэнне такой пазіцыі.

Хронікі апісваюць асаблівую ўключанасць духоўных у грамадскае жыццё ў час палітычных крызісаў. Падчас войнаў праводзяцца набажэнствы ўдзячнасці за перамогу ці просьбы аб дапамозе [22, 23, passim]. Хронікі дакладна адзначаюць праходжанне войнаў і ўваходы варожых ці літоўскіх войскаў у горад [22, 23, passim], апісваюцца наступствы войнаў у горадзе [24, 49, л. 31v–34; 24, 50, л. 101v; 24, 51, л. 213–213v], прыводзяцца чуткі адносна таго, куды пайшлі войскі далей [22, л. 2v] ці як ідуць ваенныя дзеянні ў іншых мясцінах [1, л. 113, 113v].

Падзеі пачатку 1790-х гг., напярэдадні другога падзелу Рэчы Паспалітай, дакладна адзначаюцца на старонках Хатняй гісторыі бернардзінцаў. У кантэксце некаторых падзей дзеючай адзінкай выступае сам горад (магістрат), напрыклад, пры здачы горада варожым войскам [23, л. 80v], адрачэнні ад Канстытуцыі 3 мая [23, л. 80v–81], якая раней была прынятая тым жа магістратам [23, л. 76]. Іншай сацыяльнай групай, якая называецца як удзельнік гэтых падзей, з’яўляюцца габрэі [23, л. 80v]. Апісанні гэтых падзей разбудаваныя, аўтар выражае ўласнае стаўленне да рашэнняў горада ці дзяржавы, цытуе тэксты прамоваў, публіцыстычных твораў. Агульна тэксты хронік у моманты крызісаў эмацыйна-афарбаваныя, метафарычныя, выяўляюць стаўленне аўтараў да апісваемых падзей.

Тэкст хронік сведчыць пра тое, што манахі не з’яўляліся пасіўным сацыяльным элементам і не дзейнічалі толькі ў духоўнай сферы, а займалі актыўную грамадзянскую пазіцыю, мелі выдзеленую сферу

ўплыву: праз пропаведзі, набажэнствы, асабістыя кантакты з ураднікамі і масамі грамадства. Важна памятаць пра тое, што доступ духавенства да прадстаўнікоў розных станаў быў часта большым, чым магнатаў ці палітычных груповак [30, с. 633].

Уключанасць кляштараў у гарадское жыццё дае разнастайны матэрыял да вывучэння ўзаемаадносінаў паміж горадам і манастырамі. На падставе дадзеных па іншым мясцовасцям вядома, што гэтыя адносіны не былі простымі і адназначнымі. З аднаго боку кляштары мелі высокі аўтарытэт у гарадах Рэчы Паспалітай, з іншага ж “захаваліся незлічоныя скаргі і нараканні мяшчан на кляштары і ордэны, якія ўсё ў большай ступені супернічалі, падобна габрэйскім кагалам, са старымі гарадскімі гмінамі ў сферы эканомікі” [30, с. 625]. Найбольш супярэчнасцяў выклікаў статус юрыдык, які мелі манастырскія землі. На ўзроўні сойма Рэчы Паспалітай прымаліся пастановы, якія абмяжоўвалі магчымасць перадачы зямель кляштарам: у 1635 г. прымаецца амартызацыйны закон, які забараняў перадачу касцёлам нерухомасці, за выключэннем стварэння фундацыі *de nova radice* (“ад падстаў”) [32, с. 405–406].

Хронікі ўсіх кляштараў (за выключэннем гісторый езуітаў) вельмі падрабязна занатоўваюць звесткі па дараванні зямель і фундацыям ([1, л. 1, 3v–26v; 20, с. 315–327, 333–337; 21, л. 1–6]). У заснаванне ўсіх мужчынскіх манастыроў былі заангажаваныя прадстаўнікі гарадскіх уладаў: старасты ў выпадку кармелітаў босых і езуітаў, райца – бернардзінцаў. Выразна бачна, што манахі разумелі важнасць добрых адносінаў з уладамі на лакальным узроўні, захоўвалі дакументальныя пацверджанні наданняў на выпадак мажлівых спрэчак. Спрэчкі сапраўды мелі месца: найбольш важныя працэсы паміж горадам і манастырамі (у справе юрыдык) адбыліся ў другой палове XVIII ст. з ініцыятывы гарадскіх уладаў (гл. [21, л. 36 – 65; 12, с. 103; 13, с. 41, 200 – 208]).

Хронікі адлюстроўваюць звязанасць гарадскога насельніцтва з жыццём кляштараў. Мяшчане стваралі брацтвы ў розных кляштарных касцёлах, актыўна ўдзельнічалі ў рэлігійных святах [1, 22, 23, passim], былі хаваныя ў тых жа касцёлах [1, 22, 23, passim], – у гэтым праяўляецца аўтарытэт кляштараў у горадзе.

Адначасова, манахі, хоць апекуюцца душамі гараджанаў, аднак не атаясамліваюць сябе з імі, што асабліва бачна ў крызісныя перыяды (напрыклад, у час захопу горада маскоўскім войскам у 1659 г. [24, 40, л. 290]). Прыналежнасць да вялікіх міжнацыянальных супольнасцяў, практыка служэння ў розных манастырскіх дамах, напэўна, уплывала на стварэнне больш выразнай манаскай, чым лакальнай, тоеснасці. У хроніцы кармелітаў выразна бачны клопат за іншыя манаскія рэзідэнцыі

Вялікага Княства: пералічваюцца навіны з гэтых дамоў, падаюцца звесткі пра хваробы ці смерці асобных братоў [1, passim].

Спецыфіка крыніц – падзённых занатовак аб навакольных падзеях – дае шырокае поле для даследавання гісторыі штодзённага жыцця горада. Тэматыка падобных запісаў вельмі разнастайная. Тут прыводзяцца апісанні дзіўных, кур'ёзных здарэнняў: напрыклад, аптэкарскі служка памірае ад атручання выпарэннямі аднаго з лекаў у красавіку 1788 г. [1, л. 114] ці выпадак бацьказабойства з ініцыятывы маці [1, л. 115–115v], ці знаходжанне ў лесе каля Гародні двух «феральных людзей» – хлопчыкаў, якія раслі сярод мядзведзяў [21, л. 11v].

Даюцца звесткі па пажарах, якія часта нішчылі горад (напрыклад, [1, л. 47–47v, 108v, 113v, 119; 22, л. 13, 30v; 23, 41, л. 83–83v]). Звычайна пазначаецца адкуль пачаўся пажар, якую частку горада знішчыў, якія страты прынёс. Часамі апісваецца, які быў механізм тушэння пажараў: напрыклад, сіламі горада [23, л. 30v] ці пры дапамозе войска, якое было ў той час у ім [23, 50, л. 90].

Прыводзяцца дадзеныя пра голад, спёку ці мароз, апісваецца ўспрыняцце катаклізмаў гараджанамі, прыгадваюцца падобныя падзеі ў мінулым (напрыклад, [1, л. 29, 32v; 24, 40, л. 290; 24, 43, л. 111; 24, 47, л. 114v]).

Апісваюцца таксама эпідэміі ў горадзе, наваколлі і іншых гарадах Рэчы Паспалітай, якія краналі людзей (напрыклад, [1, л. 37, 114, 121; 24, 46, л. 37]) ці жывёл (напрыклад, [24, 49, л. 31; 24, 50, л. 102]). Часамі падаюцца спосабы прыгатавання лекаў ад пэўных хворасцяў [1, л. 65v], адзначаюцца як рэагаваў горад на сітуацыю эпідэміі.

Як з нагоды апісання бедстваў, так і іншых здарэнняў у хроніках адзначаюцца гукі, якія гучаць у горадзе: званы ў знак жалобы [22, л. 1v], пачатку соймікa [23, л. 71], супрацьпажарная трывога [23, л. 30v], залпы гарматаў у гонар розных урачыстасцяў [22, 23, passim].

Пры апісанні рэлігійных працэсій (пахавальных ці святочных) адзначаюцца маршруты, па якіх яны адбываліся [22, л. 10v, 27, 74], дзе мела месца сустрэча ці развітанне з высокапастаўленымі асобамі, калі тыя прыязджалі ў горад [23, л. 11]. Адзначаюцца месцы грамадскай улады: месцы правядзення соймікаў [22, 23, passim], месцы суду і выканання прысудаў [1, л. 41–41v, 47v–48; 22, л. 5; 23, л. 44, 54; 24, 50, л. 102]. Пры апісанні пажараў, працэсій, здарэнняў аўтарамі выдзяляюцца пэўныя кропкі ў горадзе, якія былі ключавымі з іх пункту гледжання – гэтыя факты могуць быць прадметам асобнага аналізу для выдзялення ключавых кропак, шляхоў, вузлоў у Гародні XVII–XVIII стст.

У хроніках дакладна адзначаюцца этапы будовы і аднаўленняў цэркваў і кляштараў ([1, л. 27, 28v–29, 30, 38v, 41v–42]). Езуіцкія

гісторыі асобна адзначаюць працы па добраўпарадкаванню вуліц: брукоўку пляцаў унутры кляштарных сценаў і перад царквой ([24, 48, л. 56–56v; 24, 49, л. 31v; 24, 51, 271v]), аднаўленне і завешванне ратушнага гадзінніка на вежы касцёла ў 1725, пазнейшыя яго рамонты ў 1738, 1743 гг. ([24, 48, л. 52v–53; 24, 49, л. 171; 24, 50, л. 19v]).

Спосабы апісання розных асобаў у хронікаў выяўляе стаўленне аўтараў да прадстаўнікоў розных народаў ці сацыяльных груп. Аналіз падобных апісанняў, параўнанне з распаўсюджанымі ў той час стэрэатыпамі дазваляе вывучаць падобнасць светаўспрыняцця духавенства і іншых слаёў грамадства Рэчы Паспалітай пэўнага перыяду, змены ў ментальнасці на працягу стагоддзяў.

Асобна трэба выдзеліць апісанне жыцця горада ў час святаў. Тут у хроніках адлюстроўваюцца як рэлігійныя, так і свецкія ўрачыстасці, адзначаецца, як упрыгожваўся горад, якія знакамітасці ўдзельнічалі ў іх, які сцэнарый святаў быў звычайным [22, 23, passim]. Часамі святкаванне апісваецца вельмі падрабязна, з адзначэннем асаблівасцей удзелу розных грамадскіх груп. Напрыклад, пры апісанні ўрачыстасці каранацыі Станіслава Аўгуста пазначаецца, як была ўпрыгожана ратуша, касцёлы, колькі прагучала залпаў з гарматаў, дзе адбыліся ўрачыстыя пропаведзі, колькі свечак асвятляла "танцы" ў габрэйскай сінагозе [22, л. 4v].

Такім чынам, дадзеныя хронікі з'яўляюцца выдатнай крыніцай для даследавання гісторыі штодзённасці, культуры Гародні XVII–XVIII стст. і лакальнай гісторыі. У адрозненне ад падарожных занатовак ці дзённікаў, вядомых гістарыяграфіі, хронікі ствараліся самымі жыхарамі горада, пісаліся як у крытычныя ці ўрачыстыя, так і звычайныя часы, складаліся на працягу паўтараста год. Таму, на наш погляд, гэта адна з найлепшых крыніц для падобнага даследавання.

Асобную тэматычную групу прадстаўляюць копіі прававых дакументаў: фундацый, дарэнняў, прывілеяў. Гэта найбольш тычыцца бернардзінскай хронікі Т. Дыганя [20] і рукапісу Польскай акадэміі навук [21], які змяшчае тэксты судовых пастаноў XVIII ст.

У хроніках таксама цытуюцца папскія булы ці ордэнскія пастановы [1, л. 59–59v, 85–85v, 87v–91; 23, с. 49–50, 60], прамовы [23, л. 77v–78v], вершы [1, л. 72v, 77, 83, 105v; 23, л. 77, 79v, 80], памфлеты [1, л. 93v, 94, 94v – 95; 23, л. 72v], публіцыстычныя артыкулы [22, л. 20]. Гэта надае крыніцам характар *silvae rerum*, звязваючы кляштарную культуру з агульнашляхецкай сармацкай.

Прыведзеныя тэмы – толькі замалёўка пэўнай праблематыкі, якая раскрываецца ў хроніках. Тэксты нясуць значна больш інфармацыі адносна розных аспектаў жыцця горада, якое часта немагчыма раздзяліць на царкоўную і свецкую сферы.

Мноства звестак, якія прыводзяцца ў хроніках, змяшчаюць важныя інфармацыі па спрэчных ці нераспрацаваных у гістарыяграфіі пытаннях, іншыя пацвярджаюць ці абвяргаюць вядомыя пастулаты. Тэматычная разнастайнасць тэкстаў здзіўляе. Некаторыя тэмы закранутыя ў хроніках толькі ўскосна, але для даследчыкаў пэўнай праблематыкі нават згадкі пра нейкія факты могуць мець вялікае значэнне. Дакладнасць, падрабязнасць, насычанасць дробнымі інфармацыямі тэкстаў хронік узвышае іх інфарматыўную вартасць.

Пастаянства вядзення хронік, аднаўленне пасля перапынкаў, цытаванне ранейшых, часта незахаваных, крыніцаў з'яўляецца рысай агульнай для хронік усіх ордэнаў.

Асаблівую значнасць гэтым тэкстам надае іх паўсюднасць: яны складаліся ў пераважнай большасці кляштараў Рэчы Паспалітай, значыць існавала па некалькі хронік для ўсіх гарадоў і мястэчкаў Вялікага Княства, многія з якіх павінны захавацца ў дзяржаўных ці кляштарных архівах да нашых дзён.

З-за таго, што хронікі часамі адсылаліся ў архівы Правінцыі ёсць шанцы знайсці тэксты, створаныя да 1650 г., як гэта мела месца з гарадзенскімі бернардзінскімі хронікамі.

Акрамя самыя хронікі як літаратурныя тэксты могуць быць прадметам аналіза для гісторыкаў ментальнасці, антраполагаў для вывучэння ментальных схемаў і стэрэатыпаў іх аўтараў.

Такім чынам, важнасць хронік у іх інфармацыйнай насычанасці, высокай ступені даставернасці, паўсюднасці бытавання. Хронікі з'яўляюцца важнай крыніцай як для вывучэння гісторыі гарадоў, так і ментальнасці аўтараў – прадстаўнікоў духавенства Рэчы Паспалітай. Стварэнне тэкстаў на працягу доўгага ўрыўку часу дазваляе бачыць зрухі ў успрыняцці пэўных падзей, дынаміку развіцця нейкіх уяўленняў. Комплекснае вывучэнне кляштарных хронік можа даць шмат новага матэрыялу для вывучэння гісторыі канкрэтных гарадоў і іх жыхароў.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Хроніка кляштара Кармелітаў Босых у Гародні // Аддзел рукапісаў Бібліятэкі Віленскага універсітэта. – Фонд 3. – Спр. 2337. – 122 л.
2. Kroniki Bernardynów poznańskich / oprac. przez S. B. Tomczaka i J.Wiesiołowskiego. – Poznań: Wydawnictwo miejskie, 2002. – XXIII, [1], 452, [4] s.: ill.
3. Załęski, St. Jezuici w Polsce / St. Załęski. – T. IV, cz. III: Kolegia i domy założone w drugiej dobie rządów Zygmunta III i zarządów Władysława IV 1608 – 1648. – Kraków, 1905. – v, [2], 1025 – 1480 s.
4. Golichowski, N. Przed nową epoką. Materiały do historii oo. bernardynów w Polsce / N. Golichowski. – Kraków: Redakcja "Głosu św. Antoniego z Padwy", 1899. – 424 s.
5. Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych / red. ks. H. Eug. Wyczawskiego. – Kalwaria Zebrzydowska: Wydawnictwo Bernardynów „Calvarium", 1985. – 681 s.

6. Kachel, J. Bernardyni 1453–2003: kapłani i bracia zakonni prowincji polskich oraz kustodii św. Michała na Ukrainie: wydanie jubileuszowe / J. Kachel. – Warta: Klasztor Ojców Bernardynów w Warcie, 2004. – 6 cz.
7. Paszenda, J. Budowle jezuickie w Polsce XVI – XVIII w. / J. Paszenda. – T. 2. – Kraków: Wydawnictwo WAM, 2000. – 437 s.
8. Блинова, Т.Б. Иезуиты в Беларуси (Их роль в организации образования и просвещения) / Т.Б. Блинова. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 425 с.
9. Мараш, Я.Н. Очерки истории экспансии католической церкви в Белоруссии XVIII века / Я.Н. Мараш. – Мінск: Вышэйшая школа, 1974. – 287, [1] с.
10. Фролов, Э.Д. Русская наука об античности: Историографические очерки / Э.Д.Фролов. – СПб: Изд-во С.–Петерб. ун-та, 1999. – 544 с.
11. Гардзееў, Ю. Магдэбургская Гародня (сацыяльная тапаграфія і маёмасныя адносіны ў 16–18 ст.). – Гародня-Вроцлаў: Друкарня навуковая ПАН ім. С. Кульчынскага, 2008. – 383 с.
12. Gordziejew, J. Socjotopografia Grodna w XVIII wieku / J. Gordziejew. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 341 s., tab.
13. Borowik, Prz. Jurydyki miasta Grodna w XV – XVIII wieku. Stanowy podział nieruchomości / Prz. Borowik. – Supraśl: Collegium Suprasliense, 2005. – 412 s.
14. Kuty, D.J. Etapy budowy pobernardyńskiego kościoła w Grodnie / D.J. Kuty // Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI – XVIII w. / red. J. Lileyko // Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2000. – S. 393–436.
15. Niedzielski, A. Żywoty Braci Polaków Zakonu Pustelników S. Ojca Augustyna / A.Niedzielski // Архіў сталічнага горада Варшавы. – Архіў сталічнага горада Варшавы. – Збор рукапісаў. – Т. 3, 238. – S. 16–17.
16. Kulczynski, I. Inwentarz klasztoru bazylianskiego w Grodnie na Kołoży <..> / I.Kulczynski // Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. В 14 т. – Т. 9. – Вильно, 1870. – С. 412–454.
17. Conventus Grodnensis // Descriptiones nonnulorum monasteriorum Ordinis Minorum Observantum. // Архіў правінцыі бернардзінцаў у Кракаве (APBKr). – Фонд M. – Спр. 26. – С. 26–27, 55–56.
18. Planta conventus Grodnensis ad sanctam crucem inventam // Vinea electa <...> ex Minore Polonia <...> in novam S. Casimiri Provinciam erecta 1469–1772. // Архіў правінцыі бернардзінцаў у Кракаве. – Фонд L. – Спр. 15. – С. 93–107.
19. Dzieje kapitularne zakonnic świętej matki Brygitty konwentu grodzieńskiego / Oprac. M. Borkowska, K. Obremski. – Toruń, 2001. – 206, [1] s., ill.
20. Digon, Th. Conventus et guardianatus Grodnensis sub titulo s. Crucis inventionis // Chronologia Ordinis Fratrum Minorum de Observantia provinciae Minoris Poloniae et Magni Ducatis Lithuaniae / Th. Digon // Архіў правінцыі бернардзінцаў у Кракаве (APBKr). – Фонд M. – Спр. 25. – С. 315–332.
21. Kronika zakonu bernardynów grodzieńskich z lat 1677–1783 // Аддзел рукапісаў Навуковай бібліятэкі Польскай акадэміі ўменняў і Польскай акадэміі навук у Кракаве. – Спр. 369. – 257 л.
22. Historia domowa klasztoru Grodzieńskiego XX Bernardynów <...> od roku 1763 D. 2 Lipca zaczęta. – Księga I: 1763–1775. // Аддзел рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі РП. – Фонд, BOZ. – Спр. 1798. – Л. 86.
23. Historia domowa klasztoru Grodzieńskiego XX Bernardynów <...> od roku 1776 d. 1 Stycznia zaczęta. – Księga II: 1776–1792. // Аддзел рукапісаў Бібліятэкі Віленскага універсітэта. – Фонд 4. – Спр. А-391. – 85 л.
24. Анналы і гісторыі езуітаў // Рымскі архіў Таварыства Ісуса. – Фонд Lithuanica.
25. Kantak, K. Dygoń Tomasz // Polski słownik biograficzny. – T. 6. – Kraków: PAU, 1948. – S. 53.

26. Wyczawski, H.Eug. Dygoń Tomasz // Słownik polskich pisarzy franciszkańskich / pod red. H.Eug. Wyczawskiego. – Warszawa: Archiwum Prowincji OO. Bernardynów, 1981. – S. 121.
27. Kachel, J. Bernardyni 1453–2003: kapłani i bracia zakonni prowincji polskich oraz kustodii św. Michała na Ukrainie: wydanie jubileuszowe / J. Kachel. – Warta: Klasztor Ojców Bernardynów w Warcie, 2004. – 6 cz.
28. Паўлоўская, Г. Хроніка кляштара кармелітаў босых гаспадарскага места Гародні як silva rerum conventus grodnensis / Г. Паўлоўская // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы. – Серыя 1: Гісторыя, філасофія, паліталогія, сацыялогія. – №1 (76), 2009. – Гродна, 2009. – С. 35–40.
29. Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza). – T. 1: 1570–1653. / Opr. przez L. Grzebienia, J. Wiesiołowskiego. – Poznań: Wydawnictwo miejskie, 2004. – X, [2], 552 s.
30. Kłoczowski, J. Zakony męskie w Polsce w XVI–XVIII wieku / J. Kłoczowski // Kościół w Polsce. – T. 2: Wieki XVI–XVIII / W. Müller [et al.]. – Kraków: Znak, 1969. – S. 485 – 730.
31. Müller, W. Diecezje w okresie potrydneckim / W. Müller // Kościół w Polsce. – T. 2: Wieki XVI – XVIII / W. Müller [et al.]. – Kraków: Znak, 1969. – S. 57 – 258.
32. Volumina legum: przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego: 9 T. – Petersburg, 1859–1860; Kraków, 1889. – T. 3: ab anno 1609 ad annum 1640 acta Reipublicae continens. – 1859. – 472, XV s., err.

Паўлоўская Ганна Генрыхаўна, выпускніца аспірантуры Інстытута гісторыі Акадэміі навук Беларусі, аддзелу гісторыі Беларусі сярэднявечча і пачатку Новага часу. Навуковы кіраўнік – доктар гіст. навук Г.Я. Галенчанка. Даследуе тэму: "Гарадзенскія кляштарныя хронікі як крыніца для вывучэння гісторыі горада (другая палова XVII – XVIII стст.)"

УДК 929.6: 947.6

Аляксей Шаланда (Мінск, Беларусь)

КРЫНІЦЫ ПА ГЕРАЛЬДЫЦЫ ГАРАДОЎ БЕЛАРУСІ Ў ФОНДАХ ГАРАДЗЕНСКАГА ГІСТОРЫКА-АРХЕАЛАГІЧНАГА МУЗЕЯ*

В статье сообщается о геральдическо-сфрагистических материалах Гродненского историко-археологического музея, которые касаются таких городов ВКЛ, как Перевалка, Новый Двор, Городня, Крынки, Пружаны, Порозово и Сувалки. Некоторые из них являются малоизвестными и неизвестными для специалистов, их изучение позволит уточнить и дополнить выводы исследователей городской геральдики ВКЛ и Беларуси.

Сярод багатых калекцый старажытнасцяў, якія захоўваюцца ў фондах Гарадзенскага гісторыка-археалагічнага музея (ГДГАМ), важнае

* Ілюстрацыі да артыкулу А.Шаланды змешчаныя ў Дадатку 2

значэнне маюць рэдкія сфрагістычныя помнікі, звязаныя з гарадской геральдыкай Беларусі і Літвы. Вялікая заслуга ў іх захаванні належыць першаму дырэктару музея Юзафу Ядкоўскаму (1920–1936 г.), які сам сур'ёзна цікавіўся гербамі магдэбургскіх гарадоў ВКЛ, прысвяціўшы адную са сваіх прац гербу Горадні [1].

Увесь комплекс сабраных ім крыніц можна падзяліць на дзве групы: выяўленчыя і пісьмовыя. Да першых адносяцца выявы гербаў гарадоў ВКЛ на малюнках, гравюрах і пячатках, як на штэмпелях, так і на іх адбітках на розным матэрыяле. Да другой групы адносяцца апісанні гарадскіх гербаў у прывілеях на Магдэбургскае права гарадам ВКЛ. У сваю чаргу згаданыя крыніцы захаваліся як у арыгінале, так і копіях, зробленых Ю. Ядкоўскім, магчыма, для музейнай экспазіцыі. Ты не менш, навуковая вартасць апошніх таксама вялікая, бо копіі рабіліся з арыгіналаў, лёс якіх сёння невядомы.

Да найбольш каштоўных помнікаў па геральдыцы гарадоў ВКЛ, што захоўваюцца ў ГДГАМ, адносіцца аўтэнтычны прывілей на Магдэбурскае права мястэчку ***Перавалка*** ў Гарадзенскім павеце ад 24 лютага 1792 г., з апісаннем і каляровым малюнкам герба: "*herb taki nadajemy, jaki się tu odmalowany widzieć daje, to jest świętego Michała*".

№ 1: *Герб Перавалкаў з прывілея на Магдэбургскае права, 1792 г.*

Месца захавання: Стары замак, экспазіцыя, зала № 2, стэнд "*Магдэбургскае права*", № 3, Кніга паступлення (КП) б/н, арк. 3.

Апісанне: каляровы малюнак, захаванасць добрая, 1792 г.

Герб: у круглым полі ружова-залатога колеру Арханёл Міхаіл у зброі і чырвоным плашчы з залатым круглым шчытом у левай руцэ і чырвоным прамяністым мячом – у правай топча нагамі чорнага чорта, які ляжыць і гарыць у чырвоным полымі.

Друк: публікуецца ўпершыню. Ранейшыя публікацыі герба Перавалкаў Анатолем Цітовым і літоўскім геральдыстам Эдмундасам Рымшай рабіліся імі на падставе іншых крыніц [2, с.221; 3, p.75, № 28; 4, s.836; 8, с.172].

Да рэдкіх аўтэнтычных помнікаў сфрагістыкі адносіцца штэмпель або матрыца пячаткі магдэбургскага мястэчка ***Новы Двор*** у Ваўкавыскім павеце, якая датуецца 1792 г. Як пісаў Ю. Ядкоўскі, у гарадзенскі музей пячатку Новага Двара ("*tłok pieczętny owalny* ") перадаў у 1923 г. наваградскі староста Юзаф Елінэк [5, s. 31].

№ 2: *Штэмпель пячаткі з гербавай выявай Новага Двара, 1792 г.*

Месца захавання: фонды, калекцыя штэмпеляў пячатак, КП № 24335.

Апісанне: пячатка-штэмпель, форма авальная, 46×52 мм, медная, з драўлянай ручкай 60 мм, захаванасць добрая, маюцца нязначныя вокіслы медзі, 1792 г.

Герб: у цэнтры ў полі пячаткі стаіць збройны Арханёл Міхаіл, які правай рукой абапіраецца на меч, у левай трымае вагі, пад нагамі ў яго ляжыць пераможаны д'ябал (чорт).

Надпіс: у атоку пячаткі, на польскай і лацінскай мове, падзелены лінейнымі абадкамі на дзве часткі: "+ PIECZĘC · SĄDU · ORDYNAR[Y]INEGO · PRIMAE · INSTANTIAE · MIASTA · R[ZECZY]P[OSPOLI]TT[EY]." і ніжэй – працяг: "+ NOWY · DWOR · w · P[OWIECIE] · W[OŁKOWYSKIM] · DO · WYDZIALU · GROD[ZIEŃSKIEGO]: NALEZAC[EGO]: R[OKU]: 1792". Па краю пячаткі лінейны абадок.

Друк: [2, с. 274; 4, s. 751; 6, с. 34–35; 7, с. 219–220]. А.Цітоў памыліў ваўкавыскі Новы Двор з Новым Дваром у Гарадзенскім павеце, не звярнуўшы ўвагі на тое, што іх гербавыя выявы значна адрозніваліся. Э. Рымша не ведаючы нашых ранейшых публікацый, дзе дакладна ідэнтыфікуецца пададзеная вышэй пячатка, меў сумневы наконт наяўнасці Магдэбургскага права ў ваўкавыскага Новага Двара [4, s. 750]. Сёння ўсе сумненні можна ўжо адкінуць [7, с. 220].

Найбольш шматлікую групу сфрагістычна-геральдычных крыніц у ГДГАМ складаюць адбіткі гарадскіх пячатак на дакументах, якія выходзілі з канцылярый магдэбургскіх гарадоў. Так, у калекцыі рукапісаў захаваўся самы старажытны з вядомых сёння даследчыкам выпіс з кніг лаўнічых магдэбургскай ***Горадні***, які датуецца 1575 г. (дзень "*feria sexta pridiae festi Sanctae Heduijs*"). Каштоўнасць яго ў тым, што ён быў замацаваны гарадзенскай лаўнічай пячаткай, якая была выраблена, як вынікае з легенды ў 1565 г.

№ 3: *Гербавая лаўнічая пячатка Горадні, 1575 г.*

Месца захавання: фонды, калекцыя рукапісаў, КП б/н, арк.2 адв.

Апісанне: адбітак пячаткі, прамакутная кустодзея, Ø 32 мм, захаванасць добрая.

Герб: у цэнтры пячаткі на картушы праз плецяную гародню, абвітую лісцямі, пераскоквае алень з крыжам паміж рагамі, картуш увеньчаны ліліяй.

Надпіс: у атоку пячаткі, на лацінскай мове: "* SCABIИOROM 1565 * GRODEИ [SIG]ILLVM".

Друк: [1, s.37; 2, с.149; 4, s.424; 8, с.96; 9, с.203, № VII/1].

Сярод рукапісаў захоўваюцца таксама два выпісы з кніг гайнага суду магдэбургскага мястэчка ***Крынкі*** Гарадзенскага павета, з адбіткамі адной і той жа пячаткі. Толькі адзін з дакументаў датуецца 1573 г. (дзень – пятніца па Святой Агнешцы), а другі – 8 чэрвеня 1640 г. Падобная з'ява сведчыць, што штэмпель пячаткі ў жыхароў Крынак выкарыстоўваўся даволі працяглы час.

№ 4: *Гарадская гербавая пячатка Крынак, 1573 г.*

Месца захавання: фонды, калекцыя рукапісаў, КП № 15129, арк.1.

Апісанне: адбітак пячаткі, прамакутная кустодзея, Ø 27 мм, захаванасць добрая, 1573 г.

Герб: у цэнтры пячаткі на картушы выява ўзнятага льва.

Надпіс: у атоку пячаткі, на лацінскай мове "* SI[GIL]LVM * CI[V]ITATIS * KRINENSIS * INR[I]"

Друк: [10, s. 249; 11, с. 10]. Дзіўна, што Э.Рымша не заўважыў легенду ў атоку пячаткі, хаця і ведаў нашу публікацыю [4, s. 576].

№ 5: *Гарадская гербавая пячатка Крынак, 1640 г.*

Месца захавання: фонды, калекцыя рукапісаў, КП № 9216, арк.1 адв.

Апісанне: адбітак пячаткі, выразаная ў аркушы кустодзея, Ø 27 мм, захаванасць кепская, 1640 г.

Герб: **у** цэнтры пячаткі на картушы зацертая выява ўзнятага льва.

Надпіс: у атоку пячаткі, на лацінскай мове, чытаецца часткова "* SI[GIL]LVM [CIVITATIS] [KRIN]ENSIS * INR[I]".

Друк: [2, с.177; 4, s.575]. Калі А.Цітоў ведаў толькі неякасны адбітак пячаткі Крынак на дакуменце з 1640 г. і на яе падставе зрабіў памылковую рэканструкцыю крынкаўскага гарадскога герба, то Э. Рымша ведаў і пячатку з акта 1573 г., але чамусьці не звярнуў на яе ніякай увагі. Таму яшчэ раз выпраўляем тут памылку, якую ён паўтарыў услед за А.Цітовым – леў у гербе Крынак стаіць на дзвух задніх лапах, а не на чатырох [4, s. 576].

№ 6: *Гарадская гербавая пячатка Пружанаў, 1734 г.*

Вельмі важным для вывучэння гарадскога герба Пружанаў ***(Берасцейскі павет) з'яўляецца* "Выпіс з кнігі Магдэбургскага места ЯКМ Пружанскага" *ад 10 ліпеня 1734 г. з прыкладзенай да яго гербавай пячаткай:***

Месца захавання: фонды, калекцыя рукапісаў, КП № 8605, арк. 1 адв.

Апісанне: адбітак пячаткі, прамакутная кустодзея, Ø 27 мм, захаванасць добрая, 1734 г.

Герб: у цэнтры пячаткі на тарчы звіты вуж у трохпялёсткавай кароне, з пашчы якога выходзіць палова дзіцяці.

Надпіс: у атоку пячаткі, на лацінскай мове: "* SIGIL[LVM] * CIVITATIS * PRVZANENSIS"

Друк: [12, с. 36]. Важнасць гэтага адбітку пячаткі заключаецца ў тым, што ён дазваляе сцьвярджаць наяўнасць на галаве вужа такога элемента, як карона, бо апошняя не была відочная ні А.Цітову, ні Э.Рымшы [2, с. 71; 4, s. 829; 8, с. 170; 9, с. 226, № XXVII/1].

Унікальнай у фондах ГДГАМ з'яўляецца калекцыя адбіткаў пячатак, якую зрабіў у свой час у Маскве ў былым Румянцаўскім музеі

Ю.Ядкоўскі. Унікальнасць яе ў тым, што адбіткі рабіліся ім матрыцамі пячатак, месца захоўвання якіх сёння невядомае. Асабліва пашанцавала ў гэтым сэнсе гербавай пячатцы магістрата Крынак, якая датуецца 1791 г. Яна захавалася ў адбітку на сургучы і ў адлітай з гіпсу форме:

№ 7: ***Гербавая пячатка магістрата Крынак, 1791 г.***

Месца захавання: фонды, калекцыя адбіткаў пячатак, КП № 8241.

Апісанне: адбітак пячаткі на чырвоным сургучы, 45×50 мм, захаванасць добрая, 1791 г.

Герб: у цэнтры пячаткі на нямецкай тарчы выява ўзнятага на заднія лапы льва, які ідзе па зямлі, над тарчай тры каласы з лісцем, вакол тарчы вянок.

Надпіс: у атоку пячаткі, на польскай мове, у два радкі: "+ PIECZEC · MAGISTRATU · MIASTA · KRYNEK · DOWYDZIALU // + GRODZIENSKIEGO · NALEZĄCEGO · ROKU · 1791".

Друк: [2, с.270; 4, s.576; 11, с.10–11]. Э.Рымша выправіў у нашай публікацыі памылку ў легендзе – вярнуў на месца прапушчанае намі слова "MIASTA" [4, s.577].

Да рэдкіх помнікаў гарадской геральдыкі і сфрагістыкі ВКЛ адносіцца і адбітак гербавай пячаткі магдэбургскага мястэчка ***Поразава*** Ваўкавыскага павета, якая датуецца 1720 г. Ю. Ядкоўскі зрабіў яго аўтэнтычным штэмпелем, які без сумнення трымаў у сваіх руках. Дзе ён захоўваецца сёння і ці захаваўся навогул – невядома.

№ 8: ***Гарадская гербавая пячатка Поразава, 1720 г.***

Месца захавання: фонды, калекцыя адбіткаў пячатак, КП № 2442.

Апісанне: адбітак пячаткі на чырвоным сургучы, Ø 42 мм, захаванасць добрая, 1720 г.

Герб: у цэнтры поля пячаткі выява Панны Марыі, з малым Ісусам на руках справа, стаіць на месяцы, які скіраваны рагамі дагары, Ісус трымае ў правай руцэ кулю з крыжам, над галовамі Марыі і Ісуса – німбы.

Надпіс: у атоку пячаткі, на польскай і лацінскай мовах: "+ PIECZENC MIASTA · POROZOWA · ANNO · 1720"

Друк: [2, с. 219; 4, s. 823; 7, с. 219; 13, с. 38]. Э. Рымша са спасылкай на А. Цітова меў некаторыя сумненні, што да месца захавання адбітка згаданай пячаткі [4, s. 824].

18 снежня 1924 г. дырэктар гарадзенскага музея Ю. Ядкоўскі атрымаў ад невядомага адрасата ліст, дзе да паперкі былі прыціснуты на чырвоным сургучы дзве пячаткі магдэбургскага мястэчка ***Сувалкі*** Гарадзенскага павета:

№ 9: ***Гарадская пячатка Сувалкаў, XVIII ст.***

Месца захавання: фонды, калекцыя адбіткаў пячатак, КП б/н.

Апісанне: адбітак пячаткі на чырвоным сургучы, Ø 48 мм, захаванасць добрая, XVIII ст.

Герб: у цэнтры поля пячаткі тры пагоркі з вузкімі ўваходамі (пячоры), з верхняга выходзіць доўгі просты крыж, які праходзіць праз карону, па баках справа стаіць Святы Рамуальд і абапіраецца на кій, злева – Святы Рох з ляскай і сабакай каля ног.

Надпіс: у атоку пячаткі, на лацінскай мове, у два радкі: "+ HOC SIGILLUM DATUM EST CIVITATI SUWALKIA TRIBUS MON //TIBUS WIGRB[E]NSIBUS".

Друк: [2, с. 239; 4, s. 892]. Э. Рымша датаваў падобны адбітак 1761 г. і лічыў, што вядома толькі адная сувалкаўская пячатка за XVIII ст. [4, s. 892]. Але да паперкі, атрыманай па пошце Ю.Ядкоўскім, была прыціснута яшчэ адная пячатка:

№ 10: ***Пячатка магістрата Сувалкаў, XVIII ст.***

Месца захавання: фонды, калекцыя адбіткаў пячатак, КП б/н.

Апісанне: адбітак пячаткі на чырвоным сургучы, Ø 38 мм, захаванасць добрая, XVIII ст.

Герб: у цэнтры поля пячаткі дзве аркі, на іх – куля (храм?), з якой выходзіць доўгі просты крыж і праходзіць праз карону, па баках справа стаіць Святы Рамуальд і абапіраецца на кій, злева – Святы Рох з ляскай і сабакай каля ног.

Надпіс: у атоку пячаткі, на польскай мове, у два радкі: "MAGISTRAT MIASTA SUWALK".

Друк: публікуецца ўпершыню. Ні А. Цітоў, ні Э. Рымша яе не ведалі. Што да даціроўкі магістрацкай пячаткі Сувалкаў, то мяркуючы па мове, яна магла ўжывацца ў канцы XVIII ст. – 1792–1795 г.

Такім чынам, геральдычна-сфрагістычныя помнікі, якія захоўваюцца ў фондах ГДГАМ дазваляюць значна ўдакладніць і дапоўніць высновы даследчыкаў гарадской геральдыкі Беларусі. Некаторыя з іх з'яўляюцца малавядомымі і нават невядомымі для спецыялістаў. Увядзенне іх у навуковы абарот не толькі больш глыбока пазнаёміць нас з такой з'явай, як гербы магдэбургскіх гарадоў ВКЛ, але і дазволіць зрабіць больш якаснай працу па адраджэнні і стварэнні гербоў сучасных населеных пунктаў Беларусі, Польшчы і Літвы.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Jodkowski, J. Pieczęcie miejskie grodzieńskie z XVI wieku / J. Jodkowski // Muzeum w Grodnie. Sprawozdanie z czynności za rok 1923. – Grodno, 1923. – S. 35–40.
2. Цітоў, А. Геральдыка Беларускіх местаў / А.Цітоў. – Мінск: Полымя, 1998. – 287 с.
3. Lietuvos Metrika (1791–1792) = Lithuanian Metrica = Metryka Litewska. – Vilnius, 2005.– Kn. 556/35. – 199 s.
4. Rimša, E. Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego / E. Rimša. – Warszawa, 2007. – 1259 s.
5. Jodkowski, J. Muzeum w Grodnie. Sprawozdanie z czynności za rok 1923 / J.Jodkowski. – Grodno, 1924. – 58 s.

6. Шаланда, А. Герб мястэчка Новы Двор у Ваўкавыскім павеце / А.Шаланда // Герольд Litherland. – Горадня, 2004. – № 1–2. – С. 34–36.
7. Шаланда, А. Гербы гарадоў і мястэчак Ваўкавыскага павета ВКЛ у XVI–XVIII стагоддзях / А.Шаланда // Архіварыус. – Мінск: НГАБ, 2007.– Вып. 5.– С. 215–222.
8. Цітоў, А. Гарадская геральдыка Беларусі / А.Цітоў. – Мінск: Полымя, 1989. – 207 с.
9. Цітоў, А. Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі / А.Цітоў. – Мінск: Полымя, 1993. – 239 с.
10. Семянчук, Г. Рэц. на: Анатоль Цітоў, Геральдыка беларускіх местаў (XVI–пачатак XX ст.) / Г.Семянчук, А.Шаланда. – Мінск, 1998, сс. 287 // BZH. – Białystok, 1999. – Nr 11. – S. 245–249.
11. Шаланда, А. Места Крынкі і яго герб у XVI–XVIII ст. / А.Шаланда // Герольд Litherland. – Горадня, 2002. – № 1–2. – С. 6–11.
12. Міронава, В. Да пытання аб колерах герба Пружанаў / В.Міронава // Герольд Litherland. – Горадня, 2004. – № 1–2. – С. 36–38.
13. Цітоў, А. Поразава – места Магдэбургскае / А.Цітоў // Беларуская мінуўшчына. – 1995. – № 1. – С. 38–39.

Шаланда Аляксей Іванавіч, беларускі гісторык і геральдыст, кандыдат гістарычных навук (2000 г.), рэдактар і выдавец навуковага геральдычнага часопісу "*Герольд Litherland*" (2001–2006 гг.), старшы навуковы супрацоўнік Аддзела гісторыі Беларусі Сярэдніх вякоў і пачатку Новага часу Інстытута гісторыі НАН Беларусі (2008–2009 гг.). Аўтар звыш 80 артыкулаў па геральдыцы і генеалогіі ВКЛ і Беларусі.

УДК 94(476)+94(474/476) ВКЛ

Віталь Галубовіч (Гродна, Беларусь)

КНІГІ ЗАПІСАЎ МЕТРЫКІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА ЗА ЧАС ПРАЎЛЕННЯ УЛАДЗІСЛАВА IV ВАЗЫ ЯК КРЫНІЦА ПА ГІСТОРЫІ ГАРАДОЎ БЕЛАРУСІ

Статья посвящена изучению источников по истории белорусских городов, хранящихся в книгах записей Метрики ВКЛ за время правления Владислава IV Вазы. Дается классификация источников, изучаются их информационные возможности для исследования белорусских городов во второй четверти XVII в.

Дакументы па гісторыі гарадоў Беларусі з'яўляюцца, бадай, адной з самых вывучаных і ўведзеных у навуковае абарачэнне частак кніг Метрыкі ВКЛ увогуле і кніг запісаў за перыяд праўлення Уладзіслава IV Вазы ў прыватнасці. Аднак, не гледзячы на наяўныя спробы выкарыстання дакументаў у навуковых даследаваннях [6, 9], уяўленне ў нашай навуцы пра інфармацыйны патэнцыял кніг запісаў застаецца надалей вельмі агульным. Для падрыхтоўкі дадзенага артыкула былі прааналізаваныя кнігі запісаў №№ 106–122, якія храналагічна

адпавядаюць 1633 – 1648 гг. Выбарка дакументаў адпавядае сучасным межам Беларусі.

На прыкладзе кніг запісаў за перыяд праўлення Уладзіслава Вазы можна заўважыць, на колькі каштоўнымі з'яўляюцца матэрыялы Метрыкі XVII ст., нават улічваючы той факт, што дастаткова шмат дакументаў было апублікавана ў XIX – XX стст. у "Историко-юридических материалах" па магістрацкіх кнігах і ў "Беларускім архіве" па сапраўдных кнігах запісаў [25, с. 170–203, 255–259].

Копіі дакументаў, якія адносяцца да гарадоў, што захаваліся ў кнігах запісаў за адзначаны перыяд, можна падзяліць наступным чынам. Першую групу дакументаў складаюць канфірмацыі і арыгінальныя прывілеі на магдэбургскае права. Другую групу складаюць дакументы, якія закранаюць розныя агульныя аспекты гарадской эканомікі: вольнасці ад падаткаў, прывілеі на кірмашы, брукаванне і г. д. Патрэцяе, вылучаецца група прывілеяў на цэхі ў беларускіх гарадах і матэрыялы блізкія да іх тэматычна. Чацвертую групу дакументаў складаюць намінацыі на ўрады ў беларускіх гарадах. У асобную групу можна вылучыць такія каралеўскія распараджэнні як лібертацыі, кадукі, жалезныя лісты.

Матэрыялы кніг запісаў Метрыкі ВКЛ за адзначаны перыяд утрымліваюць копіі дакументаў, якія асвятляюць розныя аспекты гісторыі пераважна найбольш значных і эканамічна развітых каралеўскіх гарадоў Беларусі, што характэрна і для кніг запісаў Метрыкі першай чвэрці XVII ст. [5, с. 118]. Шэраг беларускіх гарадоў прадстаўлены ў кнігах запісаў толькі некалькімі дакументамі (Рэчыца, Бабруйск і г.д.), а пра некаторыя з іх, як, напрыклад, Браслаў, знайсці нават адзінага дакумента за першую палову XVII ст. не ўдалося.

Найбольш колькасна прадстаўлены ў кнігах запісаў дакументы, якія маюць дачыненне да Магілёва, што ў цэлым апраўдваецца той велізарнай роляй, якую гэты горад адыгрываў у XVII ст. у эканоміцы Падняпроўя і ВКЛ увогуле, аб'ёмам падаткавых збораў дзяржавы з гэтага горада [27, s. 512]. Магілёўскі "пласт" кніг запісаў Метрыкі дастаткова значны і прадстаўлены за першую палову XVII ст. больш чым паўсотняй копій, што вельмі многа ў параўнанні з іншымі гарадамі [4, с. 64].

Пэўную частку матэрыялаў кніг запісаў традыцыйна складалі копіі прывілеяў і канфірмацый на магдэбургскае права беларускім гарадам і мястэчкам, а таксама на іншыя вольнасці. Не з'яўляюцца выключэннем у гэтым сэнсе і кнігі запісаў Метрыкі за 1633 – 1648 гг. Падаўляючая большасць прывілеяў на магдэбургскае права і іншыя вольнасці, якія захаваліся ў кнігах запісаў, з'яўляюцца канфірмацыямі раней атрыманых правоў. Кожны новаабраны манарх у Рэчы Паспалітай павінен быў

пацвярджаць прывілеі сваіх папярэднікаў, што адпаведным чынам дакументавалася ў канцылярыях ВКЛ. Пасля каранацыі Уладзіслава IV Вазы мяшчане каралеўскіх местаў на працягу 1633 – 1634 гг. атрымлівалі адпаведныя канфірмацыйныя прывілеі. Канфірмацыі за 1633 г. беларускім гарадам на правы і вольнасці былі кампактна скапіраваны ў кнігу запісаў № 106. Так, канфірмацыі 19.II.1633 г. атрымалі Мінск [11, аа. 73 адв. –75 адв.] і Брэст [11, аа. 79–80 адв.], 25.II.1633 г. Лагішын [11, аа. 107–109], 8.III.1633 г. Магілёў [11, аа. 148 адв. –153 адв.] і Наваградак [11, аа. 155 адв. –159 адв.], 11.III.1633 г. Полацк [11, аа. 170–177 адв.], 23.V.1633 г. Адэльск [11, аа. 318–321], 30.V.1633 г. Ваўкавыск [11, аа. 350–351 адв.], 6.VI.1633 г. (рэнавацыя) Ліпнішкі [11, аа. 383–384 адв.], 11.VI.1633 г. Гродна [11, аа. 398–404 адв.], 5.III.1633 г. Пінск, пры гэтым у дакуменце спецыяльна агаворвалася, што пінскія мяшчане атрымлівалі некаторыя дадатковыя вольнасці [11, аа. 617адв.-619адв.]. Акрамя гэтага былі пацверджаны 27.VII.1633 г. правы мядзельскім мяшчанам [11, аа. 609 адв. –611 адв.]. У большасці сваёй канфірмацыі Уладзіслава IV Вазы магдэбургскім местам вядомыя беларускім даследчыкам [26]. Аднак ёсць і выключэнні. Так, напрыклад, не дачакалася сваёй публікацыі канфірмацыя Полацку на магдэбургскае права выдадзеная ў 1633 г., дарэчы, самая аб'ёмная сярод ўсіх скапіраваных у Метрыку прывілеяў такога кшталту.

У іншых кнігах запісаў захаваліся таксама копіі арыгінальных наданняў Уладзіслава IV Вазы магдэбургскага права шэрагу беларускіх гарадоў: 20.III.1633 г. Крычаву [13, аа. 150–151 адв.], 12.VIII.1634 г. Чавусам [14, аа. 145–146 адв.], 16.VIII.1634 г. Мсціславу [14, аа. 153–154], 7.VII.1642 г. Дзівіну [14, аа. 284–285 адв.]. У сувязі з прывілеям Крычаву неабходна заўважыць, што ў ім былі зафіксаваны асноўныя элементы гарадскога герба, што з'яўляецца рэдкасцю для Метрыкі ўвогуле [23, с. 26]. Цікава, што такая неардынарная падзея, як наданне магдэбургскага права не знайшла адлюстравання ў артыкуле, прысвечаным Дзівіну ў Энцыклапедыі гісторыі Беларусі [22, с. 229].

Знайшоў адлюстраванне ў кнігах запісаў і працэс вяртання Віцебску магдэбургскага права, які пачаўся з "рэстытуцыі" некаторых прывілеяў гораду за актыўную абарону ад ворага ў 1633 г. [13, аа. 208–208 адв.] і скончыўся вяртаннем правоў 28.IX.1644 г. [17, аа. 107–108 адв.].

Акрамя згаданых дакументаў у кнігах запісаў ёсць копіі канфірмацый шматлікім мястэчкам, якія на той час знаходзіліся ў адміністрацыйных межах ВКЛ і якія можна назваць гістарычна беларускімі: Новы Двор, Мілейчыцы і інш.

Традыцыйнымі для кніг запісаў Метрыкі ВКЛ з'яўляюцца каралеўскія наданні гарадам на кірмашы і гандлёвыя дні. У кнігах запісаў за 1633 – 1648 гг. такія прывілеі прадстаўлены колькасна

невялікай групай дакументаў. З вялікіх каралеўскіх гарадоў наданне на кірмаш і гандлёвыя дні атрымаў толькі Мінск. Так, прывілей на два штогадовыя кірмашы ў Мінску быў дадзены 2.III.1633 г. на каранацыйным сойме па просьбе земскіх паслоў ад Мінскага ваяводства, якія сцвярджалі, што ранейшае рашэнне, зацверджанае канстытуцыяй 1601 г., не было рэалізавана [11, аа. 132адв. –133 адв.]. Праз пяць гадоў, 21.IV.1638 г. гораду было нададзена права мець два гандлёвыя дні ў кожны тыдзень, што не было зацверджана былымі вялікімі князямі, а гандаль адбываўся "з самога толькі звычаю" [16, аа. 143]. Пераважная большасць наданняў на кірмашы і гандлёвыя дні мае дачыненне да прыватных мястэчак.

У цэлым можна пагадзіцца з заўвагай літоўскага гісторыка Зігмантаса Кяўпы аб тым, што ўяўляецца амаль немагчымым "найти в Литовской метрике большое количество документов о городах, находившихся в частном владении или принадлежавших духовенству" [8, с. 35]. Аналіз дакументаў кніг запісаў за адзначаны перыяд дазваляе сцвярджаць, што толькі некалькі відаў дакументаў утрымліваюць інфармацыю пра прыватнаўласніцкія гарады ВКЛ, а менавіта прывілеі на магдэбургскага права, а таксама дазволы ці наданні на кірмашы шэрагу прыватных гарадоў і мястэчак Беларусі. Пры гэтым асабліва актыўна дабіваўся для сваіх уладанняў правоў адзін з самых заможных магнатаў таго часу К. Л. Сапега.

Права на самакіраванне ад Уладзіслава Вазы атрымалі 4.X.1634 г. адразу тры мястэчка К.Л. Сапегі, тады яшчэ вялікага пісара ВКЛ: Талочын [14, аа. 165адв. –166 адв.], Бялынічы [14, аа. 166адв. –167 адв], Бешанковічы [14, аа. 167адв. –168 адв.], а 29.VI.1639 г. магдэбургскае права было канфірмавана Сапежыну (Друі), які належаў таму ж магнату [16, аа. 311адв. –312 адв.].

У Метрыку былі скапіраваны прывілеі на кірмашы і гандлі наступным гарадам: 2.III.1633 г. Нясвіжу (апрабацыя) [11, аа. 132адв. –133 адв.] і 19.VII.1645 г. Быхаву [19, аа. 338–338 адв.], а таксама мястэчкам: 8.II.1635 г. Цітва, маёмасць Самуэля Швейкоўскага ў Мінскім павеце [14, аа. 219], 21.III.1635 г. Дольск у Пінскім павеце, маёмасць Андрэя Дольскага, падкаморага брацлаўскага [14, аа. 341 адв.], 18.VII.1646 г. Ляхавічы [19, аа. 665–666] і Каханавічы [19, аа. 672], уладанні К.Л. Сапегі, ужо падканцлера ВКЛ. Шэраг прывілеяў на кірмашы датычыўся царкоўных уладанняў. Так, 15.VIII.1645 г. права на кірмаш атрымалі кармеліты, якім належала мястэчка Глыбокае ў Полацкім ваяводстве [19, аа. 327–327 адв.], а 17.V.1647 г. такое ж права на кірмаш даецца і мястэчку Бабіц у Мазырскім павеце, якое належала да кіеўскага біскупства [19, аа. 878–879 адв.]. У Метрыцы фіксаваліся не толькі наданні на кірмашы ў прыватных гарадах і мястэчках, але і факты

іх перамяшчэння, як гэта адбылося з пераносам кірмаша з Варанілавіч да Ружанаў, маёмасцю падканцлера К. Л. Сапегі, што зафіксавана ў каралеўскім лісце ад 14.III.1647 г. [19, аа. 936–936 адв.]. Каралеўскія наданні прыватным уладанням магдэбургіі і кірмашоў у значнай ступені спрыялі працэсу ўрбанізацыі, які, паводле З.Ю.Капыскага, у XVI – XVII стст. адбываўся на Беларусі "пад непасрэдным уплывам эвалюцыі феадальнага маёнтка" [7, с. 17].

Вольнасці беларускім гарадамі, у першую чаргу ўсходнім, выдаваліся таксама ў сувязі з падзеямі палітычнай гісторыі першай паловы XVII ст. Асабліва ўплывалі на жыццё гарадоў вайсковыя дзеянні. Падзеі Смаленскай вайны 1632 – 1634 гг. закранулі пераважна ўсходнія гарады ВКЛ. Маскоўская інтэрвенцыя ў час міжкаралеўя значна паўплывала на іх эканамічнае становішча. Уладзіслаў IV Ваза быў вымушаны выдаць 26.VIII.1633 г., пад час знаходжання ў Оршы, вольнасць аршанскім мяшчанам-купцам ад уплаты на 6 гадоў старога мыта па ўсім ВКЛ і Кароне ў якасці кампенсацыі за страты ад нападзення маскоўскага войска [13, аа. 147 адв.]. Аналагічны дакумент віцебскім мяшчанам Уладзіслаў IV падпісвае ў той жа дзень. За актыўны супраціў маскоўскім войскам віцебляне, якія не толькі адседжваліся за мурам, але выходзілі ў поле супраць ворага, лавілі "языкоў" і ўласным коштам адбудавалі частку замка, атрымалі вольнасць ад уплаты старога мыта, аднак, толькі на 3 гады, пачынаючы з 1634 г. [13, аа. 156–156 адв.]. Засведчаная віцеблянамі адданасць Рэчы Паспалітай непасрэдна паўплывала на рашэнне караля вярнуць шэраг правоў. Адпаведны дакумент быў падпісаны 7.X.1633 г. у абозе пад Смаленскам і занесены ў Метрыку [13, аа. 208–208 адв.]. У выніку аперацый маскоўскіх войск у чэрвені 1633 г. была спалена частка Полацка, акрамя двух замкаў. У Метрыцы дадзены факт адзначаецца ў шэрагу дакументаў. Так, "лібертацыя" полацкім мяшчанам была падпісана каралём у Варшаве 31.VII.1634 г. [13, 123 адв. –124 адв.]. Цікава, што полацкія яўрэі атрымалі вольнасць 29.VI.1634 г., г.зн., больш чым на месяц раней, чым полацкія мяшчане. Кароль, ведаючы становішча "убогіх падданых мяшчан нашых полацкіх", частка якіх, па дадзеных дакумента, з сем'ямі была выведзена ў маскоўскі палон, частка забіта, а іншыя па розных месцах "туляюцца як блудныя авечкі", прапанаваў апошнім вярнуцца. Былыя палачане заахвочваліся да вяртання тым, што іх вызвалялі на вечнасць ад выплат старога мыта з усіх тавараў, а асабліва солі і воску ў ВКЛ, Кароне Польскай, на Севершчыне і ў Інфлянтах [13, аа. 432–432 адв.]. Прывілей падкрэсліваў гэтым самым выключнае становішча Полацка. На неакрэслены тэрмін "да ласкі" вызваляліся 1.VIII.1634 г. ад выплат таго ж мыта і жыхары разбуранага мястэчка Гомель [13, аа. 499 – 499 адв.].

У матэрыялах кніг запісаў можна сустрэць копіі каралеўскіх распараджэнняў, якія з'яўляюцца дастаткова цікавым сведчаннем уплыву шляхецкага парламентарызму на гарады ВКЛ. Да такіх можна аднесці падпісаны 12.IX.1641 г. Уладзіславам IV Вазам у Варшаве дакумент, адрасаваны слонімскім мяшчанам, які называецца "На брукаванне і гандаль слонімскім мяшчанам" [18, аа. 169 адв. –170]. У ім паведамляецца, што „шляхта рыцарства абываццелі і іншыя людзі", калі прыязджаюць у Слонім, дзе звычайна адбываюцца партыкулярныя і генеральныя соймікі, трываюць розныя непрыемнасці з-за вялікага бруду на вуліцах горада, які, да таго ж, некалькі разоў пацярпеў ад пажараў. Пад уплывам Аляксандра Людвіка Радзівіла, вышэйшага маршалка ВКЛ і слонімскага старасты, кароль пагадзіўся з просьбай слонімскіх мяшчан і па прыкладу іншых гарадоў краіны загадаў брукаваць вуліцы Слоніма. Асноўным аргументам на карысць увядзення збора на брукаванне вуліц (ад кожнага воза з таварам трэба было браць па 1-м грошы, ад каней і валоў на продаж па паўгрошы літоўскім да скрынкі месцкай) была спасылка на асаблівы статус горада, які павінен быў выглядаць належным чынам як месца правядзення соймікаў і з'ездаў. Аналагічныя просьбы вядомы і з боку мяшчан іншых беларускіх гарадоў. Так, права збора бруковых грошаў і ажыццяўленне працы па добраўпарадкаванню горада пры непасрэдным дагляддзе Пятра Вяжэвіча, стольніка і войта мсціслаўскага, 7.III.1642 г. атрымалі аршанцы, бо ў Оршы "земскія і гродскія суды а таксама іншыя публічныя з'езды і соймікі ладзіць звыкліся", а становішча на вуліцах горада характарызавалася падобна, як у Слоніме [18, аа. 281–281 адв.].

Брукаваліся і іншыя беларускія гарады. Так, у Метрыцы захоўваецца копія дакумента пад назвай "Наданне бруковага гораду Магілёву", дадзенага ў Варшаве 18.VI.1637 г. У дакуменце ўстанаўлівалася, каб "кожны купец, які прыязджае возам да места нашага Магілёўскага, плаціў за кожны воз з таварам па тры грошы, таксама ж той, хто знекуль прыязджае да места з таварамі ракой Дняпро ці таксама з імі мінае места, ад байдака (баркі), які б быў на дзевяць сажняў, [плаціў] па паўкапы літоўскай, а ад паловы байдака, які б быў на пяць сажняў, па пятнаццаць польскіх грошаў, ад човена з таварам па шэсць грошаў польскіх, ад паўчовена па тры грошы польскіх". Магістрат павінен быў сабраныя грошы выдаткоўваць "толькі на амуніцыю і направу месцкіх валоў, а таксама на направу брука" [12, аа. 76 адв.–77 адв]. Адсюль зразумела, што Магілёў быў, відавочна, часткова забрукаваны, але патрабаваліся сталыя крыніцы паступленняў для падтрымання вуліц у належным стане.

Пэўная частка дакументаў кніг запісаў мае непасрэднае дачыненне да развіцця рамяства ў беларускіх гарадах. Усе вядомыя апісанні зместу

Метрыкі ВКЛ паўтараюць, што ў кнігах запісаў захоўваюцца копіі каралеўскім прывілеяў на арганізацыю цэхаў, ці рамесных брацтваў, у гарадах ВКЛ. Не з'яўляюцца выключэннем і кнігі запісаў Метрыкі за перыяд праўлення Уладзіслава Вазы. Аналіз кніг запісаў за 1633 – 1648 гг. дазваляе сцвярджаць пра наяўнасць тут сумарна 41 копіі прывілеяў на розныя цэхавыя арганізацыі ў беларускіх гарадах. Прывілеі на цэхі ўтрымліваюцца не ва ўсіх кнігах запісаў. Пераважная іх большасць знаходзіцца ў кнігах №№ 106, 110, 111, 113 і храналагічна адносяцца да 30-х гадоў XVII ст. Толькі па адным дакуменце такога віду захавалася ў кнігах запісаў №№ 114, 119, 121 і выдадзены яны былі ў 40-х гадах. Сярод адзначанага 41 прывілея на цэхі ў беларускіх гарадах большую частку складаюць канфірмацыі ранейшых цэхавых статутаў.

Прывілеі на цэхавую арганізацыю, якія захаваліся ў кнігах запісаў датычацца толькі 10 гарадоў, якія знаходзяцца на сучаснай тэрыторыі Беларусі, астатнія датычацца гарадоў сучаснай Літвы і Польшчы. Найбольш колькасна ў Метрыцы прадстаўлены копіі цэхавых прывілеяў магілёўскім і мінскім рамеснікам. Найболей, дзесяць, прывілеяў атрымалі магілёўскія рамеснікі: 30.IX.1633 г. быў пацверджаны прывілей на цэх магілёўскім рымарам і седлярам [11, аа. 614–616 адв.], 9.XI.1633 г. – краўцам [11, аа. 634–634 адв.], 9.XII.1633 г. – шаўцам [13, аа. 284–286 адв.], 17.XII.1633 г. – мечнікам, слесарам і катлярам [11, аа. 646 адв. –653 адв.] і гарбарам [11, аа. 653 адв.–658], 2.V.1634 г. – пекарам [14, аа. 35–38] і 12.VI.1634 г. – злотнікам [14, аа. 51–56адв.]. "Канфірмацыя" на цэх магілёўскім ігольнікам, мяшочнікам і рукавічнікам была дадзена 30.III.1635 г. у Варшаве на вальным сойме [14, аа. 375 адв. –382 адв.]. Асобны характар мае наданне 12.VII.1636 г. на цэх магілёўскім кушнерам і балтушнікам [14, аа. 663адв. –666 адв.]. Апошнімі, 17.X.1646 г., актыкавалі сваю канфірмацыю на цэх магілёўскія саладоўнікі [19, аа. 608–611 адв.], пры гэтым неабходна адзначыць, што ў Метрыцы непасрэдна перад копіяй дадзенай канфірмацыі і пад той жа датай упісаны "Універсал магілёўскім сладоўнікам", які па сутнасці ўтрымлівае скарочаны пераказ скаргі магілёўскіх саладоўнікаў на мясцовых яўрэяў, якія, не выконваючы павіннасцяў на кошт скарбу ВКЛ, наважыліся скупляць у горадзе і па прадмесцях збожжа і часткова перапрадавалі яго, а часткова праз наёмную чэлядзь выраблялі з яго солад на шкоду магілёўцам-саладоўнікам, якія прасілі караля забараніць яўрэям такую дзейнасць і рэгламентаваць дзейнасць гандляроў соладам з іншых гарадоў, а таксама далучыць саладоўнікаў на юрыдыках да агульнага цэха [19, аа. 608].

Такая колькасць магілёўскіх дакументаў у кнігах запісаў з'яўляецца выразным сведчаннем не толькі разгалінаванай рамеснай вытворчасці Магілёва, а таксама фінансавых магчымасцяў рамеснікаў, паколькі за

афармленне канфірмацыі трэба было плаціць. Неабходна таксама звярнуць увагу на несупадзенне паміж некаторымі датамі надання прывілеяў на цэхі, пазначанымі ў метрычных копіях і датамі іх зацвярджэння, якія прыводзіць у дадатках да свайго артыкула даследчык А.Якубоўскі, сістэматызаванымі на падставе апублікаваных у "Историко-юридических материалах" цэхавых статутах магілёўскіх рамеснікаў [27, s. 71–73]. Паводле матэрыялаў Метрыкі прывілеі такім цэхам як гарбарскаму, пякарскаму, злотніцкаму былі дадзены раней, а ігольніцкаму і саладоўніцкаму пазней, чым пазначана ў працы А.Якубоўскага і адпаведна ў крыніцах, якімі карыстаўся аўтар. Пры гэтым высвятляецца, што ў Метрыцы захоўваецца копія прывілея магілёўскім пекарам на цэх, дадзеная амаль на 30 год раней, чым дакумент апублікаваны ў "Историко-юридических материалах" [27, s. 73].

Дзевяць цэхавых прывілеяў былі дадзены мінскім рамеснікам Уладзіславам Вазам, а іх копіі захаваліся ў кнігах запісаў. Першымі 29.VI.1633 г. атрымалі канфірмацыю менскія шаўцы [13, аа. 397–399 адв.], а наступнымі: 29.VI.1634 г. рымары [14, аа. 67 адв. –70адв.] і злотнікі мінскія [14, аа. 79–83 адв.], 14.II.1635 г. рамеснікі розных цэхаў Мінска [14, аа. 312 адв.–314 адв.], 27.II.1635 г. цырульнікі [14, аа. 256 адв.–262 адв.], 15.IV.1636 г. краўцы [14, аа. 582–583 адв.], 21.IV.1636 г. ганчары, муляры і цесляры [14, аа. 595 адв. –600 адв.], 14.VII.1636 г. рэзнікі [14, аа. 666адв.-669адв.], 19.XII.1647 г. кушнеры і шапнікі з далучэннем да іх балтушнікаў [20, аа. 202–204]. Акрамя першага і апошняга, якія не былі апублікаваны, усе прывілеі кампактна захоўваюцца ў кнізе запісаў № 111, што значна паспрыяла Д.І. Даўгяле пры падрыхтоўцы іх да друку ў "Менскіх актах" [2].

Наступнымі па колькасці скапіраваных у Метрыку прывілеяў былі рамеснікі горада Гродна, Брэста і Пінска, якім было нададзена па чатыры цэхавых статута. Так, гродзенскія краўцы атрымалі 30.V.1633 г. канфірмацыйны прывілей на цэх [11, аа. 351 адв. –352], а 31.V.1633 г. гродзенскія рамеснікі розных спецыяльнасцяў, пры гэтым абодва дакумента напісана на лацінскай мове [11, аа. 357 адв. –358 адв.]. Пазней, 6.VI. 1633 г., канфірмаваны быў цэх гродзенскім шаўцам [11, аа. 378 адв. –379 адв.] і 10.I.1637 г. злотнікам [16, аа. 1–7 адв.]. Дадзеныя Уладзіславам Вазам гродзенскім рамеснікам прывілеі не былі апублікаваны.

Самым першым прывілеям на цэх, які захаваўся ў кнігах запісаў перыяду праўлення Уладзіслава Вазы з'яўляецца канфірмацыя ад 22.II.1633 г. брэсцкім злотнікам і малярам [11, аа. 92–97]. Далей прывілеі на цэхавую арганізацыю атрымалі: 11.VI.1633 г. слесары, кавалі і рымары [11, аа. 407 адв. –408], 16.V.1640 г. шаўцы і гарбары каталіцкага

веравызнання [16, аа. 500 адв. –503 адв.], 9.II.1641 г. кушнеры [16, аа. 596–596 адв.].

У Пінску быў нададзены 30.VI.1634 г. цэх рэзнікам [14, аа. 83адв.–84], а 17.XI.1639 г. тут былі канфірмаваны яшчэ тры цэхі: кушнерам і балтушнікам [16, аа. 400адв.–401], шаўцам і гарбарам [58, аа. 401-401адв.], злотнікам, кавалям, катлярам і мечнікам [16, аа. 402].

Па тры прывілеі было пацверджана рамеснікам Наваградка і Оршы. Першыя атрымалі канфірмацыю на цэх наваградскія шаўцы 21.VII.1634 г. [14, аа. 103адв. –107адв.], наступныя, 9.VI.1636 г., злотнікі [14, аа. 616–623], а 18.VI.1636 г. цырульнікі [14, аа. 640 адв.–648]. Аршанскім рамеснікам шавецкай спецыяльнасці цэх быў канфірмаваны 19.VIII.1633 г. [13, аа. 138–140 адв.], 23.VIII.1633 г. краўцам, пастрыгачам і кушнерам [13, аа. 143адв. –144 адв.], а 7.II.1641 г. нададзены цэх шапнікам [16, аа. 589–591].

Толькі два прывілеі на цэхавую арганізацыю ў Полацку захавалася ў кнігах запісаў. Першым кароль канфірмаваў 27.III.1635 г. цэх полацкім шаўцам [13, аа. 528–529 адв.], якія яшчэ на пачатку XVII ст. уваходзілі ў склад агульнага для розных спецыяльнасцяў цэха полацкіх рамеснікаў, а з 28.XII.1605 г. знаходзіліся ў адным цэху разам з краўцамі, кушнерамі, шапнікамі і гарбарамі [10, аа. 235–236 адв.], які паволі распадаўся на больш дробныя ў сувязі з дыферэнцыяцыяй рамеснай вытворчасці на працягу першай паловы XVII ст. Другі прывілей быў нададзены 16.II.1641 г. полацкім ганчарам і мулярам [16, аа. 601 адв. –605]. У сувязі з гэтым дакументам можна скарэктаваць заблытаную сітуацыю, якая мела месца ў вядомай кнізе "Полоцк: историческій очерк" (Мн., 1987), дзе спачатку згадваецца пра існаванне ў 1643 г. цэха ганчароў і іншых рамеснікаў [21, с. 49], а ніжэй ідзе гаворка пра наданне ім у 1641 г. адпаведнага ліста [21, с. 62]. Ні першы, ні другі прывілей полацкім рамеснікам не быў апублікаваны і, можна не сумняваццa ў тым, што аўтары кнігі ведалі пра іх метрычныя копіі.

Толькі адзін прывілей, канфірмаваны 22.VI.1641 г. Уладзіславам Вазам кобрынскім шапашнікам, захаваўся ў Метрыцы [17, аа. 36–39]. Захавалася і адзінае наданне мсцібогаўскім рамеснікам-шаўцам на цэх, падпісанае каралём 12.III.1639 г. [16, аа. 199–201].

Як відаць, больш за іншых імкнуліся пацвердзіць цэхавыя прывілеі рамеснікі шавецкай і некаторых іншых спецыяльнасцяў, звязаных з апрацоўкай скур, а таксама злотнікі беларускіх гарадоў, якім было пацверджана шэсць цэхаў.

Акрамя непасрэдна пацвярджальных дакументаў на цэхі ў беларускіх гарадах у кнігах запісаў захаваліся копіі дакументаў, дзе непасрэдным чынам закранаюцца праблемы рамеснай вытворчасці ў беларускіх гарадах.

Рамесная вытворчасць у гарадах ВКЛ знаходзілася, як вядома, пад пэўным кантролем цэхавых арганізацый і каралеўская ўлада імкнулася па магчымасці гарантаваць манаполію цэхавага рамяства, паколькі гэта адпавядала ў першую чаргу фінансавым інтарэсам дзяржавы. Але існавалі і выключэнні. Так, у Метрыцы захоўваецца копія "сэрвітарата" (аховы), на падставе якога райца і абывацель мінскі Матыс Бальцаровіч, які вылучаўся майстэрствам у злотніцкай справе, быў залічаны да ліку каралеўскіх слуг і, адпаведна, узяты пад пратэкцыю, г. зн., ён мог карыстацца вольнасцямі каралеўскіх слуг, камяніца яго вызвалялася ад стацыяў, а сам злотнік атрымаў права гандляваць сваімі таварамі па ўсёй Рэчы Паспалітай, што Уладзіслаў Ваза пацвердзіў 29.VII.1645 г. [19, аа. 314].

Для вывучэння праблемы рамеснай вытворчасці цікавасць уяўляе таксама "прызнанне" дамовы паміж сталярамі, слесарамі, рымарамі, стэльмахамі, меднікамі і іншымі рамеснікамі Брэста з аднаго боку і кавалямі з другога, прадстаўленай у большую канцылярыю Янам Цэдронам, сталяром, Янам Кабыліным, стэльмахам, Паўлам Пачкоўскім, слесарам, і Янам Гаговічам, кавалём, якая была заключана 17.VI.1639 г. у Вільні і ўпісана ў Метрыку 21.VI.1639 г. [12, аа. 297–298 адв.]. Дакумент уяўляе сабой дамову брэсцкіх рамеснікаў аб рэгламентацыі цэхавых пасяджэнняў асобна кавалёў і асобна ўсіх іншых, а акрамя гэтага тут была вызначана кампетэнцыя рамеснікаў кавальскай і слесарскай спецыяльнасцяў і парадак правядзення экспертызы якасці рамесных вырабаў. Адзначыць трэба, што ў канчатковым пратаколе, дзе пералічваліся яшчэ раз асобы, якія засведчвалі ў канцылярыі дамову, было зафіксавана, што сярод брэсцкіх рамеснікаў, прысутных пры ўпісванні ў Метрыку, толькі Я. Цэдрон быў пісьменным і выступаў ад імя іншых [12, аа. 289 адв.].

Традыцыйнымі для кніг запісаў Метрыкі з'яўляюцца таксама намінацыйныя прывілеі і іншыя спадарожныя ім дакументы, афармляючыя правы на гарадскія ўрады і ў першую чаргу вайтоўства. У шэрагу выпадкаў вайтоўства спалучалася з урадам ваяводы і заўсёды было прыбытковым, паколькі да яго належала пэўная маёмасць. Так, у намінацыі ад 13.IV.1635 г. на ўрад віцебскага войта Самуэлю Сангушцы Любартовічу з Коўля, ваяводзе віцебскаму і старасце суражскаму, паведамляецца, што да вайтоўства, акрамя ўсяго іншага, належыць вёска Каравайна ў Віцебскім ваяводстве [13, аа. 389–389 адв.]. У Метрыцы фіксуюцца не толькі самі намінацыі, але і выпадкі, калі войт дамагаўся ад караля згоды (кансэнса) на перадачу сваіх праў іншай асобе. Так, напрыклад, Аляксандр Клюкоўскі, наваградскі войт, 2.VIII.1645 г. атрымаў "кансэнс" на перадачу свайго ўраду Базылю Яхімовічу [19, аа. 364–364 адв.]. Войтам можна было быць жанчыне і адразу у некалькіх

месцах, як гэта адзначана ў кансэнсе ад 9.III.1646 г. Ізабэле Ляцкай Іеранімавай Хадкевічовай, старасціне мазырскай, якая перадала сваё дажывотнае права на навадворскае і незвадоўскае вайтоўствы ў Ваўкавыскім павеце Яну Трызне, ваўкавыскаму старасце [19, аа. 491–492 адв.]. Здараліся выпадкі, калі вайтоўства магло апынуцца ў руках "беспраўных пасэсараў". Так, 20.I.1645 г. Ян Ігнацы Выгоўскі атрымаў дазвол "даходзіць правам" ваўтоўства мястэчка Гарадзец у Кобрынскім старостве, якое пэўныя асобы трымаюць без праў, г. зн., каралеўскай згоды [17, аа. 746 адв. –747]. Акрамя вайтоўства, у Метрыцы фіксаваліся намінацыі на такія ўрады як гарадніцтва, ключніцтва замкавае і інш. Сярод такога кшталту дакументаў цікавасць выклікае "рэнавацыя" прывілея на мсціслаўскае гарадніцтва Аляксандру Урублеўскаму ад 6.VI.1633 г., дзе паведамляецца, што за ваенную службу яшчэ 12.VI.1630 г. Жыгімонт III даў прывілей на гарадніцтва мсціслаўскае А. Урублеўскаму, але ў яго не было ўпісана ўсё прыходзячае на гэты ўрад: сенажаць над ракой Вяхрой, 2 службы Лазароўская і ў Быкавічах, падымнае ад усіх мяшчан мсціслаўскіх па 6 грошаў літоўскіх, а ад солі па 1 грошы літоўскім на замкавага вартаўніка, што выклікала з'яўленне дадатковага распараджэння [13, аа. 77 адв. –78].

Вельмі пашыраным відам дакументаў кніг запісаў Метрыкі з'яўляюцца каралеўскія рашэнні аб вызваленні ад падаткаў і розных павіннасцяў жыхароў і маёмасці беларускіх гарадоў. Большасць такога рода дакументаў маюць адпаведную назву – "лібертацыя". Адной з падстаў выдачы "лібертацыі" быў пажар ці знішчэнне маёмасці месцічаў. Змест "лібертацый" дастаткова аднастайны: тут паведамляецца пра сам факт пажару і распісваюцца адпаведныя вольнасці. Аналіз дакументаў дазваляе сцвярджаць, што існаваў "часовы" стандарт для пагарэльцаў: яны вызваляліся пераважна на чатыры гады ад розных выплат. Такія "лібертацыі" атрымалі 22.VIII.1633 г. крычаўскія мяшчане [13, аа. 149 адв. –150], 4.VI.1640 г. (пажар быў 28.IV.1640 г.) мінскія [16, аа. 532–532 адв.], 18.II.1644 г. (пажар – 29.VII.1643 г.) полацкія [17, аа. 412]. Значная частка з зафіксаваных у кнігах запісаў "лібертацый" мае індывідуальны характар і афармляе вызваленне ад выплат і павіннасцяў аднаго чалавека, як, напрыклад, быў вызвалены 2.X.1637 г. брэсцкі аптэкар Вацлаў Барчэўскі [16, аа. 111–111 адв.]. Сустракаюцца "лібертацыі" на некалькіх мяшчан. Так, 2.II.1643 г. атрымалі адпаведны дакумент чацвёра гродзенскіх мяшчан, маёмасць якіх пагарэла яшчэ ў дзень Св. Якуба і Мацея Апосталаў у 1642 г. [18, аа. 427 адв. –428 адв.].

Дакументы Метрыкі дазваляюць скарэктаваць дадзеныя некаторых наратыўных крыніц. Так, у знакамітай "Магілёўскай хроніцы" Трафіма Сурты і Юрыя Трубніцкага пад 1633 г. паведамляецца пра пажар, у

выніку якога "згарэў Магілёўскі замак" [3, с. 289]. Хутчэй за усё з нагоды гэтага здарэння ў Метрыцы захаваўся дакумент, які называецца "Дэкларацыя аб спаленні магілёўскага замка", падпісаны каралём 13.II.1634 г. на Багданавай ваколіцы [14, аа. 24–24 адв.]. Адзначым, што ў метрычнай копіі пазначаецца дата, калі згарэў замак: гэта адбылося – 19.I.1634 г., што супярэчыць дадзеным "Магілёўскай хронікі", дзе відавочна памылка. У адваротным выпадку выходзіць, што замак гарэў два разы. "Дэкларацыя" выклікае цікавасць і дзякуючы своеасаблівай трактоўцы прычын пажару. Тут агаворваюцца дзве версіі падзей, што само па сабе з'яўляецца адзіным прыкладам для паведамленняў такога кшталту, па крайняй меры, для Метрыкі першай паловы XVII ст. Паводле першай, замак згарэў з дапушчэння Пана Бога, што дэкларуецца як пастулат, а згодна іншай, пажар адбыўся з-за "недагляду альбо нядбаласці" Крышпіна Кіршэнштэйна, паюрскага цівуна, каралеўскага двараніна і магілёўскага адміністратара ці яго чэлядзі. Аднак за апошняга выказаліся сведкі, са слоў якіх усё здарылася "уласна з дапушчэння Панскага". Зыходзячы з апошняга, кароль забараніў турбаваць К. Кіршэнштэйна і яго нашчадкаў [14, аа. 24 адв.].

У найбольшай ступені назва "лібертацыя" уласціва для каралеўскіх распараджэнняў аб вызваленні ад стацыяў і падаткаў дамоў (камяніц) у гарадах ВКЛ. "Лібертацыя" на вызваленне ад падаткаў была своеасблівай формай аплаты або падзякі за паслугі каралю і дзяржаве. Так, 16.VIII.1645 г. быў вызвалены ад усіх месцкіх павіннасцяў, акрамя выплат у скарб ВКЛ, дом у Полацку Габрыэля Корсака, полацкага земскага пісара, за яго службу яшчэ пры Жыгімонце III [19, аа. 268–268 адв.]. Акрамя гэтага, у прывілеі адзначалася, што дом быў вызвалены, паколькі ў ім адбываюцца пасяджэнні Полацкага земскага суда. Значна радзей, чым шляхціцам, фіксаваліся ў Метрыцы адпаведныя "лібертацыі" мяшчанам беларускіх гарадоў, што, магчыма, тлумачыцца наяўнасцю ранейшых прывілеяў. Так, у 1647 г. да Уладзіслава IV звярнуўся Іван Фёдаравіч Скабіч, полацкі бурмістр, спасылаючыся на прывілей Жыгімонта III ад 14.XII.1597 г., узяты "экстрактам" з кніг Вялікай канцылярыі ВКЛ. Прывілей быў выдадзены бурмістрам, райцам, лаўнікам і пісарам полацкім па прыкладу сталічнай Вільні і вызваляў іх ад абавязка прадастаўляць жытло для прыязжаючых у горад шляхціцаў на час разнастайных з'ездаў. У выніку 30.V.1647 г. полацкі бурмістр "на дажывотным праве" атрымаў "лібертацыю", паводле якой яго дом у Полацку, размешчаны брамай паміж дамамі Васіля Касабуцкага і Сямёна Цяцеры на Вялікай вуліцы, а тыльным бокам на Малой Вазнясенскай вуліцы, быў вызвалены ад "стацый" падчас "рокаў земскіх, рочкаў гродскіх, соймікаў і іншых усялякіх з'ездаў" [19, аа. 804–804 адв.].

Фіксаваліся ў кнігах запісаў Метрыкі таксама разнастайныя дакументы, якія адносіліся да маёмасці каталіцкіх ордэнаў у беларускіх гарадах, што стасуецца з назіраннем пра значны рост колькасці прадстаўніцтваў (касцёлаў, кляштараў) каталіцкай царквы ў ВКЛ у першай палове XVII ст. У цэлым па Рэчы Паспалітай з 1600 па 1650 гг. толькі колькасць кляштараў павялічылася больш, чым у два разы, і дасягнула лічбы 470 адзінак [29, s. 248].

Сярод дакументаў кніг запісаў, якія ўласцівы для кніг запісаў XVII ст., неабходна звярнуць увагу на так званыя "кадукі", ці каралеўскія распараджэнні аб перадачы маёмасці асоб, якія памерлі не маючы нашчадкаў, або страцілі правы ў выніку парушэння права. Такая маёмасць аўтаматычна пераходзіла "да дыспазыцыі" караля, які і вырашаў, хто будзе наступным уладальнікам. Спецыфіка ж метрычных "кадукоў" увогуле за першую палову XVII ст. у тым, што яны ў большасці сваёй утрымліваюць аднастайную па зместу інфармацыю аб перадачы маёмасці менавіта "беспатомна" памёршых мяшчан беларускіх гарадоў асобам шляхецкага стану. Пры гэтым такая мяшчанская маёмасць была прывабнай не толькі для шэраговых шляхціцаў, як Міхал Хайварт, які атрымаў маёмасць па смерці гродзенскай мяшчанкі Ганны Дзенцоўны, па апошнім мужы Балінскай, 23.VIII.1633 г. [13, аа. 157 адв. –158], ці для шляхціцаў, якія мелі адносна высокі статус у земскай павятовай іерархіі, як Крыштап Валадкевіч, мінскі земскі пісар, які 3.III.1642 г. атрымаў маёмасць па мінскім арганісце-іншаземцы Якубе [17, аа. 184–184 адв.], але і магнатаў, як Аляксандр Людвік Радзівіл, ваявода брэсцкі, якому кароль перадаў 17.I.1634 г. правы на маёмасць "славэтнага" Апанаса Склаваніна, магілёўскага мешчаніна [14, аа. 6–6 адв.]. На прыкладзе "кадукаў" прасочваецца паслядоўная тэндэнцыя часоў Жыгімонта III і Уладзіслава IV Вазы забяспечваць інтарэсы шляхты за кошт прадстаўнікоў іншых станаў.

Непасрэднае дачыненне да мяшчан маюць і так званыя "жалезныя лісты" з кніг запісаў Метрыкі, якім устанаўлівалася адтэрміноўка на тры гады ад выплаты даўгоў або прыцягнення да судовай адказнасці за даўгі для асоб, якія пацярпелі ад стыхійнага бедства і вайны [24, с. 372–373]. У кнігах запісаў за 1633-1648 гг. копіі "жалезных лістоў" дастаткова рэдкая з'ява: іх захавалася толькі тры. Першы з "жалезных лістоў" быў дадзены 6.V.1640 г. Фёдару Масловічу, пінскаму мешчаніну [16, аа. 542 адв.], другі 21.III.1642 г. Лаўрыну Рышкевічу, петрыкаўскаму мешчаніну [17, аа. 202–203], апошні 17.X.1646 г. Яну Себасціяну, магілёўскаму мешчаніну [19, аа. 611 адв.–612]. Усе атрымальнікі "лістоў" былі купцамі, якія пры розных абставінах сталі неплацёжаздольнымі перад

крэдыторамі. Напрыклад, Л. Рашкевіч і Я. Себасціян страцілі тавары і стругі.

Аналіз кніг запісаў Метрыкі за перыяд праўлення Уладзіслава Вазы дазваляе зрабіць выснову, што сутнасна змест кніг адносна гарадскіх дакументаў у цэлым адпавядаў устаноўленым раней традыцыям і не адрозніваўся ад кніг запісаў першай трэці XVII ст. У канцылярыі фіксаваліся дакументы найбольшых і эканамічна ўплывовых каралеўскіх гарадоў. У кампетэнцыі караля знаходзілася прэрагатыва надання магдэбургскага права і зацвярджэнне кірмашоў, перанос часу і месца апошніх не толькі ў дзяржаўных, але і ў прыватнаўласніцкіх гарадах, зацвярджэнне цэхавых статутаў, гарадскіх ураднікаў, а таксама пераразмеркаванне маёмасці і раздача разнастайных вольнасцяў. У палітыцы адносна беларускіх гарадоў каралеўская ўлада імкнулася ў цэлым адстойваць інтарэсы мяшчанства, асабліва, калі яно сапраўды прыносіла дзяржаве карысць. Але, адначасова, памяшчанская маёмасць у гарадах перадавалася амаль выключна шляхце. Неабходна таксама адзначыць, што існуюць пэўныя разыходжанні паміж метрычнымі датамі надання магілёўскім рамеснікам цэхаў і адпаведнымі датамі раней апублікаваных дакументаў. На падставе кніг запісаў Метрыкі за 1633 – 1648 гг. можна правесці шэраг самастойных даследаванняў сацыяльна-эканамічнага развіцця беларускіх гарадоў.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Абросимова, С.В. Книги записей Литовской Метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в. (до Люблінской унии 1569 г.) / С.В.Абросимова // Исследования по истории Литовской Метрики: сб. науч.тр. В 2-х ч. Ч. 2.– М.– 1989.– С. 196–214.
2. Беларускі архіў: У 3 т. Т. 3: Менскія акты. Выпуск першы (XV – XVIII ст.). Дакументы сабраныя і згуртаваныя Археаграфічнай камісіяй Беларускай Акадэміі навук. – Менск: Беларуская Акадэмія навук. – 1931. – 413 с.
3. Беларускія летапісы і хронікі / Пер. са старажытнарускай, старабеларус. і польск. / Уклад. У.Арлова; прадм. В.Чамярыцкага.– Мінск: «Беларускі кнігазбор» , 1997. – 432 с. [8] л. іл.
4. Галубовіч, В.У. Матэрыялы да гісторыі Магілёва ў кнігах запісаў метрыкі Вялікага Княства Літоўскага першай паловы XVII ст. // Мінулая і сучасная гісторыя Магілёва: зборнік навуковых прац / уклад. І.А.Пушкін. – Магілёў: УПКП « Магілёўская абласная ўзбуйненая друкарня», 2001. – С. 64–70.
5. Галубовіч, В.У. Кнігі запісаў канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага пачатку XVII ст. як крыніца па гісторыі гарадоў Беларусі // Беларускі горад у часе і прасторы: 500 год Полацкай магдэбургіі: зборнік навуковых прац. – Наваполацк: ПДУ. – 2001. – С. 116–121.
6. Доўнар, А. Пацвярджальны прывілей Полацку 1633 г. (нарыс з гісторыі Полацка 30-х гадоў XVII ст.) // Commentarii Polocenses Historici.– T. I. – 2004. – С. 43–49.
7. Копысский, З.Ю. Источниковедение аграрной истории Белоруссии / АН БССР. Ин-т истории. – Мінск: Наука и техника, 1978. – 136 с.

8. Кяупа, З. Публикации из Литовской Метрики источников по истории городов Литвы / З.Кяупа // Новости литовской метрики. – Вып. 2. – Вильнюс: Институт истории Литвы, 1998. – С. 29–38.
9. Макараў, М. Ад пасада да Магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. / М.Макараў. – Мінск: Экаперспектыва, 2008. – 248 с.
10. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (Далей – НГАБ), КМФ-18, воп.1, спр. 88.
11. НГАБ. – КМФ-18. – Воп.1. – Спр. 106.
12. Там жа. Спр.107.
13. Там жа. Спр.110.
14. Там жа. Спр.111.
15. Там жа. Спр.112.
16. Там жа. Спр.113.
17. Там жа. Спр.114.
18. Там жа. Спр. 118.
19. Там жа. Спр.119.
20. Там жа. Спр.121.
21. Полоцк: Истор. очерк / З.Ю.Копыский, Н.А.Манис, Г.В.Штыхов [и др.]; отв. ред. П.Т.Петриков. – 2-е изд. перераб. и доп. – Минск: Наука и техника, 1987. – 320 с.
22. Пярвышын, У. Дзівін / У.Пярвышын // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 3. Гімназіі – Кадэнцыя // Беларус. Энцыкл. / рэдкал.: Г.П.Пашкоў (галоўны рэд.) [і інш.]; Маст. Э.Э.Жакевіч. – Мінск: БелЭн, 1996. – С. 229.
23. Римша, Э. Городская геральдика конца XVIII в. в ЛМ // Литовская Метрика: тез. док. межресп. науч. конф., Вильнюс, апрель 1988 г. / Инст. ист. АН Лит.ССР. – Вильнюс, 1988. – С. 26–28.
24. Рыбакоў, А. Ліст / А.Рыбакоў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 4. Кадэты – Ляшчэня // Беларус. Энцыкл. рэдкал.: Г.П.Пашкоў (галоўны рэд.) [і інш.]; Маст. Э.Э.Жакевіч. – Мінск: БелЭн, 1997. – С. 372–373.
25. Улащик, Н.Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. – М.: Наука, 1973. – 304 с.
26. Цітоў, А. Геральдыка Беларускіх местаў / А.Цітоў; маст. А.П.Бажэнаў.– Мінск: Полымя, 1998. – 287 с.
27. Jakubowski, A. Stosunki wyznaniowe w cechach mohylowskich od pierwszey połowy XVI do drugiey połowy XVIII wieku / A. Jakubowski // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2000. – Zesz. 14. – S. 57–73.
28. Łowmiański, H. Handel Mahylewa w XVI wieku / H. Łowmiański // Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego.– Poznań: W-wo nauk. Uniw. im. A.Mickiewicza w Poznaniu, 1983. – S. 507–530.
29. Wyczański, A. Polska Rzeczą Pospolitą szlachecką / A. Wyczański. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. – 1991. – 440 s.

Віталь Галубовіч, беларускі гісторык, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дацэнт кафедры грамадскіх навук Гродзенскага дзяржаўнага аграрнага універсітэта. Сфера навуковых інтарэсаў – сацыяльна-палітычная гісторыя ВКЛ у канцы XVI – XVII стст.

УДК 94(438):930.2

Наталья Зиневич (Киев, Украина)

ИНСТИТУТ ЦЫГАНСКИХ КОРОЛЕЙ В РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ (источники и историография)

Сквозь призму историографии и источниковой базы в статье рассмотрена история существования института "цыганских королей" (старшин) в Речи Посполитой. Первые привилеи зафиксированы между 1624 и 1652 гг. Сначала это были цыгане, но со временем данная должность стала источником доходов польской шляхты. Вероятно, лишь в XVIII в. на должность вновь назначались шляхтичи цыганского происхождения. Фактически «старшины» могли выполнять возложенные на них функции лишь под патронатом местных магнатов на локальных территориях, а не всей Речи Посполитой. Наиболее известным в этой связи стало местечко Мир с цыганской общиной, в котором под патронатом Радзивиллов находилась резиденция цыганского короля во второй половине XVIII в. Документы свидетельствуют, что на протяжении нескольких столетий цыганское население являлось одним из традиционных компонентов городского социума Беларуси.

Кочевой способ жизни цыган, как своеобразная форма адаптации группы, имел преимущественно практические цели, связанные с занятиями торговлей и ремеслами. На протяжении столетий, расселяясь по всему миру, цыгане практически никогда документально не подтверждали наличие собственного самоуправления, одобренного государством. Тем интереснее рассмотреть в историографическом и источниковедческом ракурсе институт цыганских королей в Речи Посполитой.

На протяжении столетий цыгане в Речи Посполитой были одним из элементов культурной и этнической мозаики. Однако, более чем двухсотлетний интерес ученых к этому народу, на сегодня не позволяет говорить о широкой разработке вопросов их исторической судьбы, места в общей этносоциальной структуре, этнокультурных характеристик цыган в Восточной Европе. Все эти факторы продолжают влиять на современное состояние цыганского меньшинства в разных странах этого региона [1, 11].

Появление исследовательских работ, касающихся цыганской общности и института цыганских королей в Речи Посполитой XVI – XVII вв. (куда, кроме собственно польских, входили белорусские, литовские, латвийские и украинские земли) приходится на первую половину XIX ст. и связано с архивными разысканиями и археографической деятельностью ученых и влиянием на научное мировоззрение просвещения и позднее романтической историографии.

Это прежде всего специальные работы, Тадеуша Чацкого “O Cyganach” [2], Игнатия Даниловича “O Cyganach. Wiadomość historyczna” речь, читанная 30 июня 1824 г. в публичном собрании Виленского университета [3;4] и Теодора Нарбута “Rys historiczny ludu cyganskego” [5]. Эти исследователи пришли к цыганской тематике, занимаясь изучением истории польско-литовского законодательства и публикацией памятников права.

“Cyganie, abo ludzie niepotrzebni…” – с таких слов начинался первый в Речи Посполитой антицыганский закон от 1557, принятый варшавским коронным сеймом. Цыгане, люди не имеющие родины, склонные к безделью и другим порокам, «люди равнодушные к религии», так в духе просвещения в первой в польской литературе работе, посвященной цыганам характеризовал этот народ Тадеуш Чацкий [6, 155]. С того времени и цыган, и укрывавшее их местное население стали рассматривать как «баннитов». Однако, распоряжения систематически не выполнялись, особенно на землях ВКЛ. В связи с протестами дворян и знати (в основном из Подляшья) политика была несколько изменена – вместо изгнания цыган решили признать и использовать. Так дошло до появления института "цыганских королей" (старшин) между 1624 і 1652гг. Сначала это были цыгане, но со временем, о чем в свое время писал И. Каманин, эта должность стала источником доходов польской шляхты. Возможно, лишь в XVIII в. на эту должность вновь назначались шляхтичи цыганского происхождения. Фактически «старшины» могли выполнять возложенные на них функции лишь под патронатом местных магнатов на локальных территориях, а не всей Речи Посполитой.

Археограф и историк права Игнатий Данилович с 1814 г. преподавал в Виленском университете местное право, с 1821 г. был членом "провинциального комитета" для составления свода местных законов, а с 1822 г. – членом профессорской комиссии, которой было поручено приготовление нового русского перевода Литовского Статута. К началу XIX в. – времени, когда, как из рога изобилия, посыпались открытия «отечественных древностей» Игнатий Данилович, как и Теодор Нарбут активно собирал и изучал исторические источники, среди которых, и документы о цыганских королях в Речи Посполитой.

Лишь с недавнего времени история науки занялась не только оценкой результатов развития нового знания, но и самим процессом его получения, пришла к необходимости изучения местного контекста производства знаний, особенно, когда речь идет об этапе зарождения и становления научных изысканий, первые всходы которых могут появиться и на вненаучном поле. Новый подход в сочетании с потенциалом расширенной источниковой базы открывает возможности для формирования более достоверной и реальной картины изучения

отечественных древностей в том числе и касающихся истории института цыганских королей в Речи Посполитой в начале XIX в. [7; 8, с. 73; 9–11 и др.].

Второй всплеск исследовательского интереса к обозначенной тематике связан с публикаторской деятельностью ученых-архивистов конца XIX начала XX вв., в частности, с именами Антония Прохаски [12], Ивана Каманина [13] и др. В 1916 г. в Киеве, среди статей и материалов по истории Юго-Западной России, которые издавала Киевская Комиссия по разбору древних актов, появилась публикация архивных документов «Цыганские короли в Польше в XVII–XVIII вв.», И. Каманина тогдашнего директора Центрального Архива. Были приведены грамоты польских королей и постановления польского сейма. В луцких и летичевских актовых книгах, собранных Киевской археографической комиссией, И. Каманиным было найдено четыре королевских грамоты (1651, 1704, 1705, 1715 гг.), обязывавшие цыганское население Речи Посполитой платить «пожитки и складки». Исследователь, указывает, что в этих грамотах среди цыганских королей встречаются имена малоизвестных, неродовитых польских шляхтичей, товарищей солдатских рот, которые, вероятно, лично оказали польскому королю и магнатам какие-то услуги.

После нескольких десятилетий забвения, эта тема поднималась в работах, в частности, белорусских [14–16], польских [17–19] российских [14], украинских [15; 16] исследователей, в связи с расширением трактовок имеющихся и введением в научный оборот новых источниковедческих знаний. Особый интерес в связи с рассмотрением проблемы традиционных механизмов самоорганизации цыганского общества и его взаимодействия с макрообществом, вызывает новаторская книга болгарских цыгановедов Елены Марушиаковой и Веселина Попова [1]. Как отмечают последние авторы, для истории цыган этот вопрос является не узкой и специализированной проблемой, а связан с поиском корней многих элементов цыганской культуры как в связи с индийским наследием или заимствованиями византийского и европейского периодов.

В Речи Посполитой развилась «шляхетская» организация общества и формирование шляхетского самосознания в восточно-европейском макрорегионе [23]. Шляхетская организация общества и «шляхетские» политические структуры брали на себя функции государства. Эта форма самоорганизации была достаточно привлекательной как для польской, литовской, русской знати, так и для знати меньшинств (крымских татар, цыган и т.д.), что объясняет ее жизнеспособность и распространение на территории ВКЛ. Политическое устройство Речи Посполитой обеспечивало соучастие «народа шляхты» через сеймики и сейм в

принятии законов, а значит управлении страной. Восточноевропейские элиты разделяли общие ценности и имели общий идеал польскую шляхту с ее «золотыми вольностями» и представляли собой децентралистские силы [26, 50].

В средневековое и раннее новое время надание прав требовало легитимизации (от протектора среди легитимных правителей, аппелирование к письменно закрепленным давним правам). Актовые книги рассматривали гражданские и уголовные дела шляхты; актовые книги подкормских судов решали спорные судебные вопросы шляхты за семейные владения. Запись в актовую книгу грамот цыганским королям среди других документов, было способом подтверждения и дальнейшего закрепления их юридической силы.

Углубление знаний о цыганах происходит, прежде всего, благодаря изысканиям в архивах, выявлению новых источников исторического знания, а также этнологическим и лингвистическим исследованиям. Отдельно стоит вопрос верификации и анализа исторических источников. Поскольку как в наше время, так и в прошлом, акцент делался на экзотичности, особенностях цыган, нежели их повседневной жизни.

Ежи Фицовский указывает, что в Польше цыгане появились в 1419г. [1, 15]. Более новые данные в работе Леха Мруза дату появления цыган в Польше относят к 1401 г. [18, 19]. Известный польский цыгановед Лех Мруз, в частности, отмечает, что “среди источников XV в. не известны документы, которые бы говорили про цыган как этническую группу, упоминание, которое бы указывало, что эти лица принадлежат к какой-то общности (как это прослеживается в более поздних документах). В этих документах слово "цыган" было скорее названием человека. Этнические характеристики в наименовании могли быть и случайными в нарративах, но более достоверны в документальных источниках (в частности, актовых). Путешественники или хронисты давали такую трактовку, пользуясь собственными знаниями, опытом и стереотипными культурными чертами, которые приписывались разным группам [18; 32]. Это могло приводить и к ошибочным выводам. Возможно, в какой-то момент смуглая кожа, черные волосы и т.д. могли стать причиной именования «цыганом», что, однако, указывает на наличие определенного сформированного стереотипа про цыган, а значит и о бытовании цыган в этом регионе.

Акт от 25 мая 1501 г., который приписывают Александру I, говорит: “Мы, Александр, Божьей лаской король польский Великий Князь Литовский…Бил нам челом Василь старший Войт и цыгане его и просил милости нашей… наше письмо даем, а его, Василя Войта, Цыганского избранного подтверждаем и устанавливая даем ему силу и право цыган

судить, всякие меж ними споры разрешать … а он и цыгане его во всех землях наших Великого Княжества Литовского и его ленностях имеют вольности … а вольности их о давних прав обычаев и писем княжих дарованные и дозволенные нами сем письмом нашим… Писано в Вильне в лето 1501 месяца мая в 25 день.”[5].

Текст документа, который был найден среди бумаг шляхтича Зеновича в околице Зеновичей лидского повета, привел исследователь Теодор Нарбут [5]. Оригинал этого документа не сохранился. “Виписка из книг земского уряда господарського воеводства троцкого”, произведенный 12 февраля 1590 г. Виписка из книг земских лидского повета 21 августа 1568 г. На 133 стр. своего труда Т. Нарбут добавляет, “Умер Якоб Знамеровский в 1795 году, в очень убогом состоянии, по причине рассыпаных цыган и вышедших из Литвы по политическим причинам. Бумаги свои оставил незадолго перед смертью у шляхтича Зеновича за 50 злотых, от которого и получил два привилея для копирования”. Ко времени издания работы Т. Нарбута Виленского архива еще не было. Л. Мруз попытался в архивах Вильнюса и Минска найти указанные лидские и троцкие актовые книги, но сохранились лишь более поздние, в которых указанный документ не упомянут. Эти книги могли быть уничтожены в начале XVII в., в период московской агрессии, ибо в XVIII веке в ходе северной войны, ибо после разделов Польши вывезены в Россию.

В бумагах рода Зеновичей, сберегающихся в архиве в Вильнюсе, Л. Мрузу не удалось обнаружить следы этого документа. Как указывает Лех Мруз, некоторые моменты в документе вызывают сомнения в его подлинности. Так, Александр I не был тогда королем Польским, а лишь Великим Князем Литовским. Ян Ольбрехт (бывший до Александра на троне) умер 17 июня 1501 г. в Торуне.

Документ, опубликованный Теодором Нарбутом, наряду с другими, более поздними привилеями, наиболее вероятно, является фальсификацией. Исследователям еще предстоит ответить на вопрос о времени изготовления этого и других фальсификатов. В отношении документа приведенного Т. Нарбутом, Л. Мруз склоняется к версии, что он был изготовлен по заказу одной из цыганских групп, возможно, вплоть до XVIII в. Исполнитель заказа мог точно не знать, когда умер Ольбрехт, когда Александр стая королем. По свидетельству Т. Нарбута, этот документ хранил последний в Речи Посполитой цыганский король Якоб Знамеровский, назначенный последним польским королем Станиславом Августом Понятовским. Этот факт, если он все-таки имел место, может свидетельствовать, что цыгане видели в владении документом некую практическую пользу, прежде всего в налаживании отношений с местными жителями, при посещении ярмарок, покупке

имущества или жилищ, как свидетельство того, что это не чужаки, а люди издавна связанные с Великим княжеством Литовским. Это должен был быть весомый аргумент, на фоне многочисленных постановлений сеймов, запрещавших принимать цыган, и предписывавших последним покинуть территорию Речи Посполитой. Легитимный привилей мог защищать от репрессий. "Писаное право", традиционно являлось авторитетным и закрепляло преимущество письменного документа в судебно-правовой системе, который был в определенной степени санкционированием властью обычая, традиции (в т.ч. и "обычного" права).

Этому способствовало и так называемое право вечности, которое состояло в юридическом утверждении доказательной силы документа навсегда "на вечные времена". Л. Мруз, вслед за И. Каманиным, склонен считать, что хотя привилей Василя был сфальсифицирован, это не значит, что он не использовался продолжительное время как аутентичный [18, 172]. И. Каманин, исследуя документы того времени, считал, что подделок среди них были тысячи.

Вместе с тем, учитывая принадлежность Т. Нарбута к мифологической школе, а также тот факт, что ученый имел дело с подложными документами, о чем свидетельствует историография, нельзя исключать версию о том, что фальсификацию мог допустить и сам Теодор Нарбут. Но этот вопрос требует дальнейшего дополнительного исследования.

Безусловно, цыгане должны были перенимать либо использовать нормы и ценности нецыганского окружения, что было одной из гарантий достижения понимания как между цыганами и макрообществом, так и между членами собственной цыганской группы либо несколькими группами.

Об этом свидетельствуют многочисленные факты вписывания текстов договоров, в частности и сугубо между цыганами, в гродские книги [18, 98].

В документах второй половины XVI в. и более позднего времени упоминаются две категории цыган: оседлые, живущие семьями или небольшими группками в шляхетских владениях и городах, занятые торговлей и ремеслом, передвигающиеся на торги и ярмарки. Первые могли появиться на этих землях в XV ст., перемещаясь с юга, с земель львовских, из Молдавии. Более поздние кочевые группы прибывали из Западной Европы через польские земли. Причем из документов можно судить, что часть из них принадлежали к шляхетскому сословию, состояло на службе у короля и были не такими бедными и маргинальными, как об этом пишут в популярной литературе.

Из 60-ти упоминаний цыган в XVI веке почти половина связана с именем Петра из Роземберга, который прибыл со своей группой из немецких земель. Из оставшихся 34 записей только шесть касаются групп, а не отдельных лиц. В XVI в. появляются цыгане, кочующие, живущие в шалашах и палатках. В нескольких документах есть упоминания о торговле цыган лошадьми и мене лошадей (т.н. барышничество), а также о воровстве лошадей и ворожбе, как цыганском ремесле. В основном это упоминания о цыганах оседлых, занятых работой с лошадьми на восточных землях Речи Посполитой.

В документах XVII ст. цыгане упоминаются во многих районах, прежде всего на окраине местечек Несвижа, Мира, Слонима, Сморгони, Лиды и др. Постепенно они обживали территории в околицах Вильни, Минска, Борислава, Витебска и Слуцка. Обязанности этих городов с магдебургским правом и самоуправлением сводились к выплатам пошлин в государственную казну (магистрат распределял его среди мещан), в том числе на военные нужды. Особенностью магдебургского права в городах Великого Княжества Литовского было сохранение роли схода горожан, особенно в выборе служебных особ. Города Беларуси фиксировали не только образование регионов, местных и транзитных коммуникаций в них, но так же и формирующуюся специфику развивающихся ремесел. "Очаговый" характер развития городов одной из сторон этого процесса имел формирование небольших местных рынков для торговли и обмена. Миграции цыганских общин в их пределах позволяли последним сохранять традиционную хозяйственно-культурную модель.

Но встречаются записи и о цыганах кочевых. Так, 26 ноября 1533 г. в книги гродские Полоцка вписана жалоба полоцкого мещанина “на цыган из Малого Египта о причинение вреда его дому”. Документ написан русским языком [18, 57]. 15 сентября 1539 г. в книгу Гродно вписана жалоба некого пана Микитина “намесника пана Миколаева Кунцевича на цыгана, который взял у него коня-храпуна и держит его”. Под 1658 г. в гродненской книге указано об освобождении цыган, просящих милостыню от налога [3, 84].

Активное упоминание о торговле лошадьми и коновальстве в Великом княжестве Литовском и широкий спектр занятий цыган, может свидетельствовать о переходе к оседлости с миграцией на небольшие территории цыган кочевых. О торговле лошадьми с цыганами записано в гродненской замковой книге. В середине XVI в. на многих сеймах рассматривался вопрос о приеме цыган на землях и необходимости им осесть. Даже начав жить оседло, цыгане практически не становились земледельцами. Переходя на ремесленное производство, мобильную торговлю, артистические занятия, цыганские родовые общины,

фактически продолжали мобильный образ жизни, подстраивая к нему свою хозяйственную деятельность в определенном ареале.

Некоторые цыгане нанимались на службу к шляхте и магнатам. Так, на Гродненщине, в имении королевского коморника Мацвея Быстрицкого служил цыган Бубянец. В его обязанность входило объезжать молодых лошадей.

Радзивиллы и Сапеги приглашали цыган-цымбалистов в свои дворцы играть. В Великом княжестве Литовском цыгане завоевали признание как хорошие кузнецы, коневоды, певцы, дрессировщики зверей, ювелиры, музыканты, танцоры.

Многие цыгане служили в войске. В 1568 г. Гродненский сейм постановил, что каждый, кто стремится пойти на войну, в том числе и цыгане, должны явиться к гетману вооруженным, верхом на коне или пешим [3, 64]. Те, кто будут храбро воевать, будут вознаграждены господарем [25, 414].

В XVI–XVIII вв. жалобы цыган в гродских судах рассматривались вместе с жалобами всего населения. В то время многие цыгане по социальному статусу уравнивались с белорусской шляхтой. Например, документ 1663 г., жалоба цыгана Петра Лукашевича в Мстиславский гродский суд на цыгана Марка Росланковича за два разбойничьи наезда на его двор. Марк не только забрал именье, но и захватил в плен самого хозяина и его семью [26, 279]. В 1707 г. в гродском суде Кобрина рассматривалась жалоба цыганки Ганны Васильевичевой на цыгана Степана Александровича о побоях и разбое [27, 506–507].

Заслуживает внимания и дальнейшего изучения, в том числе и в связи с нашей темой, история и сам феномен Сморгонской академии – школы дрессировки медведей в белорусском местечке Сморгонь, где учили и подготавливали медведей, с которыми позже цыгане-медвежатники Литвы, Беларуси, Польши ходили по разным странам с медвежатничеством – «медвежьей потехой», получившей особое распространение в XVI–XIX вв [28–32]. Так, при Пане Каханку дрессировали до 10 медведей-самцов и несколько обезьян. Воспоминания о сморгонских медведях и о радзивилловском зверинце дожили среди местных жителей почти до наших дней [33–34]. В старину цыгане водили по ярмаркам ученых медведей. Хлеб был не тяжелый: община из нескольких цыганских семей ездит со своими артистами из деревни в деревню, из города в город, медведи демонстрируют людям всякие штуки, а хозяевам - доход: то деньги, то пища. Глядя на такую жизнь, люди говорили: "Водить медведя – не то, что землю пахать" или "Медведь танцует – цыгану на сало везет".

В XVIII в. часть цыганского селения в местечке Мир принадлежала несвижским Радзивиллам. В связи с этим перспективными видятся

поиски документов о цыганах в несвижском архиве Радзивиллов, который по договору 1921 года был передан Польше. На ряду с цыганской, в городе были мусульманская и еврейская община. Периодически устраивались ярмарки.

Кароль Станислав Радзивилл (Пане Коханку) относился с интересом к обычаям цыган, которые он пытался узаконить, а также дать дополнительный привилегии цыганам, в частности на свободную торговлю в околицах Несвижа и Мира, которые в те времена, находясь на крупных торговых путях, были местом проведения масштабных ярмарок. Под его патронатом в Мире была основана резиденция цыганского короля (старейшины), которому вменялась судебная функция и сбор налогов.

Выборы цыганского короля проходи на поле близ местечка. Старейшиной выбирали цыгана средних лет, статного и богатого. Он должен был носить жупан с отложным красным воротником и ходить с перекинутой через плечо нагайкой с серебряной ручкой. Избранный старшина давал клятву, после чего его трижды поднимали на руках, а все присутствующие хлопали в ладони и кричали. После под ноги цыганского короля подносили подарки, а женщины обсыпали дурман-травой, чтобы отогнать злых духов. Старейшину утверждал король Речи Посполитой и выдавал ему грамоту. Грамота, подтверждавшая полномочия избранного короля утверждалась государственной королевской канцелярией. Ян Казимир утверждал цыганским королем Мацеша Каралевича. В документах упоминаются имена таких цыганских королей, как Дзевалтовский, Жулицкий, Богуславский, Миласницкий, Марцинкевич [4].

Сохранилось предание про двух цыганских королей: Геройца, который в 1767 г. и уже упомянутого выше Якова Знамеровского, который в 1780–1795 гг. был цыганским королем в лидском повете и носил титул “цыганского короля Беларуси, Литвы, Украины и Польши”. Последний отличался деспотизмом. В 1789 г. против него был поднят бунт. Цыгане запихнули своего короля в …, потом вознаградили подарками и отвезли домой. После этого еще шесть лет король исполнял свои обязанности по чести [33].

Широкую известность имел цыганский король Ян Марцинкевич (баця Ян), который правил с 1778 по 1790 гг. В частности, И.Даниловичем был приведен текст «Письма протекции цыгану Яну Марцинкевичу, старшему мещанину и обывателю города Мира» (копия с оригинала архива Радзивиллов в Вильне), написанного в Новом несвижском замке в 1778 г.

Он жил в местечке Мир и любил роскошь и во всем стремился наследовать Пане Коханку: построил имение, ездил на позолоченной

карете, запряженной 12 лошадьми. Марцинкевич устраивал пиры, на которых присутствовали Радзивиллы и другие представители знатной шляхты, его всюду сопровождала многочисленная свита. После смерти Яна Марцинкевича эта должность перешла к его сыну, который через некоторое время с группой цыган эмигрировал в Османскую империю [15].

Анализируя источники, приходим к выводу, что культура средневекового и раннемодерного европейского общества оказывала значительное влияние на культуру цыган. Цыгане перенимали не только местные традиции, но и стереотипы окружающего населения по отношению к себе, порой прибегая к мимикрии, а, порой стараясь соответствовать этим сложившимся стереотипам, использовали их [35, 12]. Однако, в целом, цыганские общины сохраняли традиционную социальную организацию, базированную на принципе родства и свою идентичность в рамках существовавшего государства. Существование "старост" было изначально связано с организацией сбора налогов и разрешения проблемных ситуаций с местными властями. Определенная искусственность этой конструкции с делегированием прав было одним из способов интеграции цыган в макрообщество, которая проходила не на индивидуальном уровне, а на уровне общин, при сохранении автономии цыганского коллектива в решении своих внутренних проблем [36, 539].

Перспективным видится дальнейшее изучение истории цыган Беларуси в связи с ростом интереса в современной историографии истории городской цивилизации к культуре олигархических "дворов" аристократии последних лет Великого Княжества Литовского; магнатских кланам (в частности, Сапегов и Радзивиллов), под патронатом которых функционировал на северо-восточных землях Речи Посполитой институт цыганских королей до конца XVIII ст. Документы о цыганах, в том числе привилегии представляют интерес и для исследователей патронально-клиентарных связей; социальных ритуалов; индивидуальных и групповых карьерных стратегий; при рассмотрении культуры в связи с общественными процессами в как в городской среде, так и в целом в государстве.

В области политического опыта структуры ВКЛ могут рассматриваться типологически приближенными с другим государственным проектом «псевдо римлян» – Священной Римской империи с социальным консерватизмом как политической стратегией функционирования олигархических элит, а отсюда своеобразная политика в отношении национальных меньшинств, допускающая определенные уровни самоуправления. Следует признать, что локальные культуры пребывают в сложной взаимосвязи с

универсальными, они при этом являются значительно более автономными, чем это представлялось ранее.

Юридическая антропология, рассматривая право, как феномен, который "помнит то, что обычно происходит" ("id guod plerugue fit"), свидетельствует, что каждая культура является автономной в отношении других культур, и вне права, установленного или санкционированного государством, остаются разнообразные "негосударственные" формы права. Так происходит перманентный выбор определенных социально-юридических форм, в то время как другие формы, не исчезая, временно отходят на второй план, то есть в такие сферы социальной жизни, которые находятся за пределами поля зрения официального права. Таким образам, для цыган, сохраняющих традиционные системы хозяйственного и культурного жизнеобеспечения, отличающиеся от остального населения страны, изучение данной темы представляется важным как в историческом, так и в современном ракурсе.

Список источников и литературы

1. Марушиакова, Е. Студии Романи. Том VII. Избрано / Е. Марушиакова, В.Попов. – София: Парадигма, 2007.
2. Czacki, T. O Cyganach / T. Czacki // Dzieła. – T.III. – Poznań, 1845.
3. Daniłowicz, I. O Cyganach wiadomość historyczna / I. Daniłowicz. – Wilno, 1824. Daniłowicz, I. O Cyganach wiadomość historyczna. – Oświęcim, 1993.
4. Данилович, И. Историческое и этнографическое исследование о цыганах / И.Данилович // Северный архив. – СПб., 1823. – Т.XIX. – № 1–6. 184–208.
5. Narbutt, T. Rys historyczny ludu Cygańskiego / T. Narbutt. – Wilno, 1830.
6. Kurcz, Z. Mniejszości narodowe w Polsce / Z. Kurcz. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997.
7. Александров, Д.А. Историческая антропология науки в России / Д.А.Александров // Вопросы истории естествознания и техники. – 1994. – № 4. – С.3–22.
8. Экштут, С.А. Битвы за храм Мнемозины: Очерки интеллектуальной истории / С.А.Экштут. – СПб., 2003.
9. Уортман, Р.С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Р.С.Уортман. – М., 2004.
10. Бокова, В.М. Эпоха тайных обществ / В.М.Бокова. – М., 2003.
11. Козлов, В.П. Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века / В.П.Козлов. – М., 1999.
12. Prochaska, A. Przywileje dla sygańskiej starzyzny w Polsce / A. Prochaska // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1900. – S. 453–457.
13. Каманин, И. Цыганские короли в Польше в XVII–XVIII вв. / И. Каманин // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России (издаваемый киевской Комиссией для разбора древних актов). – К., 1916. – Вып. 2. – С. 109–128.
14. Даўгяла, Д. Цыганы на Беларусі / Д.Даўгяла // Наш край 1926, № 12; Калінін, В. Цыганы на Беларусі / В.Калінін // З гісторыяй на « Вы» . Выпуск другі. – Мінск, 1994. – С. 330–349.
15. Дучыц, Людміла З гісторыі цыганоў Беларусі // Беларуски гістарычны часопіс. – 2003. – № 3.

16. Каманин, И. Цыганские короли в Польше в XVII–XVIII вв. / И.Каманин // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России (издаваемый киевской Комиссией для разбора древних актов). – К., 1916. – Вып. 2. – С. 109–128.
17. Ficowski, J. Cyganie na polskich drogach / J.Ficowski. – Krakow, 1965.
18. Mróz, L. Dzije Cyganov–Romow w Rzeczypospolitej XV – XVIII / L. Mróz. – Warszawa: DiG, 2001.
19. Wójcikp. Cyganie z obu stron Karpat / Wójcikp. – Warszawa, 2000.
20. Друц, Е. Цыгане. Очерки / Е.Друц, А.Гесслер. – М.: Советский писатель, 1990.
21. Зіневич, Н. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан / Н. Зіневич // Український історичний журнал № 1. – 2001. – С. 40–52.
22. Зіневич, Н. Цигани в дослідженнях українських архівістів кін. XIX – поч. XX ст. / Н. Зіневич // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. Т.15. Тематичний випуск «Роми України: із минулого в майбутнє». – К., 2008. – С. 212–222.
23. Кононенко Василь. Гетьманщина в контексті супільльно-політичних ідеї та уявлень Східної Європи (кінець XVII – перша половина XVIII ст.) / Василь Кононенко // Український історичний збірник. – 2008. – Вип.11. С.46–58.
24. Subtelny, O. Domination of Eastern Europe. Notive, Nobilities and Foreign Absolutizm, 1500 – 1715 / O. Subtelny. – Kingston and Montreal, 1986. – 270 p.
25. Литовская метрика. Т. 1. Ч. 3. Отд. 1–2. Арт. 7. Юрьев, 1914.
26. Акты Виленской археографической комиссии. Т.34. – Вильно, 1909.
27. Акты Виленской археографической комиссии. Т. 6. – Вильно, 1872.
28. Чегодаева, С. От Зеновичей до Радзивиллов / С.Чегодаева // Новая газета Сморгони. – 2003. – № 6.
29. Солодухо, Я. Медвежья академия / Я.Солодухо // Советский цирк. – 1959. – № 3.
30. Некрылова, А.Ф. Русские народные городские праздники увеселения и зрелища. Конец XVIII – начало XX века / А.Ф.Некрылова. – М: Азбука-классика, 2004.
31. Сосна, У. Спроба асяляніць цыганоў на Беларусі ў канцы XVIII ст. – першай палове XIX ст. / У.Сосна // Весці Міжнароднай акадэміі вывучэння нацыянальных меншасцей. – Брэст, 1997. – № 1. – С. 35–36.
32. Инвентари магнатских владений Белоруссии XVII–XVIII вв. Владение Сморгонь. – Минск: Наука и техника, 1977.
33. Шпилевский, П.М. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю / П.М.Шпилевский. – Минск, 1992.
34. Сементовский, А. Этнографический обзор Витебской губернии / А.Сементовский. – СПб., 1872. – С. 53–58.
35. Romowie o sobie i dla siebie: nowe problemy i nowe działania w pięciu krajach Europy Środkowo-Wschodniej / Red. Nowicka, E. / Instytut socjologii Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 2003.
36. Смирнова-Сеславинская, М. Цыгане. Происхождение и культура. Социально-антропологическое исследование / М.Смирнова-Сеславинская, Г. Цветков. – София, Москва: Парадигма, 2009.

Зиневич Наталья Алексеевна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института украинской археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского Национальной академии наук Украины.

УДК 94(476.6):314

Przemysław Czyżewski (Białystok, Polska)

ZALUDNIENIE MIAST POWIATU GRODZIEŃSKIEGO W ŚWIETLE PODYMNEGO I PIERWSZEGO POLSKIEGO SPISU LUDNOŚCI Z 1789 r.

Статья представляет перепись подымного налога и первую перепись населения 1789 г. как источники, иллюстрирующие заселение 44 городов Гродненского повета. Анализ свидетельствует о неполной фиксации населения, что нашло выражение в заниженном числе жителей относительно переписываемых налоговых единиц (дымов) и заниженном проценте женщин в некоторых возрастных группах. Без сомнения, самым большим городом в повете был Гродно. Остальные населенные пункты являлись местечками, из которых только немногие имели более 1000 жителей. В самых малых проживало только несколько десятков человек. Источник дает возможность ознакомиться с количеством евреев в городах. Их процент относительно всего населения в Гродно был более высокий по сравнению с другими населенными пунктами повета.

W ramach reform Sejmu Wielkiego podejmowano próby zwiększenia dochodów państwa, m. in. w celu podniesienia liczby wojska. Z tym związane jest przeprowadzenie pierwszego polskiego spisu ludności wraz ze spisem dymów. Stało się tak z inicjatywy pioniera polskiej statystyki – Fryderyka Józefa Moszyńskiego sekretarza Wielkiego Księstwa Litewskiego, posła bracławskiego, członka Komisji Skarbu Koronnego [3; 52].

Źródło będące podstawą niniejszego wystąpienia to przechowywana w wileńskim archiwum *Lustracyja dymów w powiecie grodzieńskim znajdujących się oraz ludności obojej płci przez komisarzów, konst*[ytucyją] *1789 roku wyznaczonych, uczyniona* [1]. Jest to sumaryczne zebranie wyników ujęte w drukowanych tabelach wypełnionych odręcznie.

Już w momencie ogłoszenia wyników spisu w 1790 r. zdano sobie sprawę, że nie był on kompletny. Wynikało to m. in. z braku doświadczenia, słabego przygotowania właścicieli dóbr do wypełniania formularzy oraz ich obawy o podniesienie podatków i pobór części poddanych do wojska. Nie był to oczywiście spis spełniający obecne wymagania – nie objął wszystkich mieszkańców, nie spełnił warunku jednoczesności, nie był imienny, ani

bezpośredni. Mimo to stanowi cenne i niezastąpione źródło do badań po uwzględnieniu pewnych zastrzeżeń [3; 53].

Podymne z 1789 roku obejmowało prawie wszystkie kategorie dymów (prócz kątników). Niejednokrotnie podważano kompletność tych danych. Szczególnie krytyczna była Irena Gieysztorowa [4; 249]. Widać to już w porównaniu z lepszym rejestrem z 1790 roku. Jak podaje Mieczysław Kędelski dla prawobrzeżnej Ukrainy różnica wynosiła 2,3% [5; 65]. Na Żmudzi w 1790 r. spisano 7,4% więcej dymów niż w 1789 [6; 101, 107-108, tab. 19]. Podobnie w powiecie grodzieńskim liczba dymów wzrosła o 7,9% w porównaniu z danymi z 1789 roku [1, 2]. Liczne zastrzeżenia zgłaszane były przez badaczy przede wszystkim w stosunku do pierwszego powszechnego spisu ludności. Nie objął on szlachty ani duchowieństwa. Zdaniem I. Gieysztorowej braki mogły sięgać nawet połowy mieszkańców [4; 114–115]. Według badań M. Kędelskiego, w części Ukrainy pozostałej w granicach Polski po 1772 roku, w spisie nie ujęto 27,3% ludności. O niedokładności świadczy też zawyżony współczynnik maskulinizacji oraz niewielka liczba osób przypadających na jedno gospodarstwo domowe [5; 69, 74, 89]. Zdaniem L. Truski i Rimantasa Jasasa spis ludności z 1790 roku na Litwie pominął około 22% mieszkańców [7; 138]. Z ustaleń G. Błaszczyka wynika, że na Żmudzi spis z 1789 r. nie objął ok. 40% ludności [6; 101–115].

Omawiane źródło dzieli się na cztery części według rodzajów własności: ziemskie, ekonomiczne, duchowieństwa i starościńskie. Obliczając wielkość zaludnienia miast w wielu przypadkach należy łączyć dane z różnych działów. Np. zasadnicza liczba mieszkańców Grodna podana jest w części dotyczącej dóbr ziemskich, ale do tego trzeba dodać Horodnicę i Przedmieście Zaniemeńskie z części ekonomicznej, a danych dotyczących Filipowa należy szukać nie tylko wśród dóbr starościńskich, ale także duchownych i ziemskich ze względu na znajdujące się tam jurydyki. Kwestia ta budziła zresztą wątpliwości, ponieważ część informacji nie była podana w źródle z wystarczającą precyzją.

Na ilustracji 1. przedstawiono podział na kategorie dymów miejskich, wiejskich i szlacheckich występujący w źródle.

Ilustracja 1 – Kategorie dymów w spisie z 1789 r.

Ilustracja 2 – Przedziały według wieku i płci zastosowane w spisie z 1789 r.

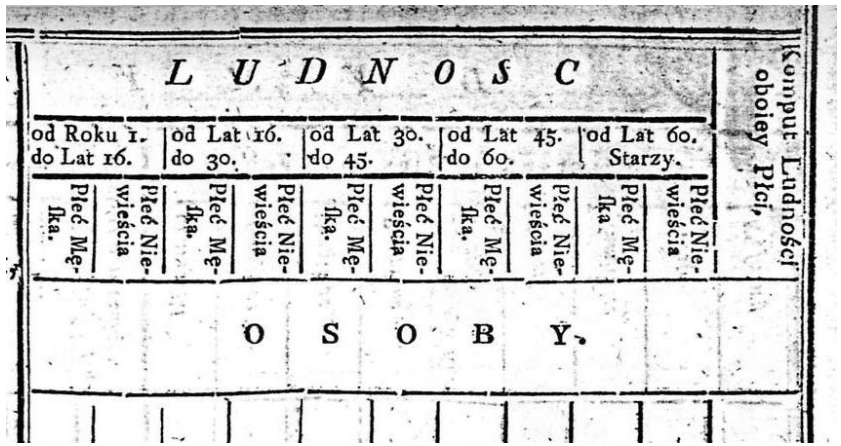

Ilustracja 2. ukazuje zastosowany podział ludności według wieku i płci. Szczególne znaczenie mają nieostre granice między poszczególnymi przedziałami wieku, które stwarzają problemy nie tylko dla badaczy, ale i wypełniających tabele przed 220 laty. Zwraca uwagę brak precyzyjnego oddzielenia przedziałów oraz dyskusyjna kwestia liczenia dzieci poniżej 1 roku życia. Historycy nie byli zgodni, co do postępowania spisujących [8; 44–45]. Do wyraźnych wad rejestru podymnego i spisu ludności z 1789 r. należy zaliczyć brak liczby ludności w posiadłościach kościelnych w Grodnie (il. 3.),

zapisanie niektórych dymów małomiasteczkowych jako wiejskich (np. 197 w kamedulskich Suwałkach), niepodawanie części dymów żydowskich. Zdarzały się też niewypełnione kolumny z liczbą ludności (il. 4.). Rzadko, ale jednak kilka razy natrafiono na błędy w podsumowaniu liczb.

Ilustracja 3 – Fragment spisu z 1789 r. dotyczący Grodna.

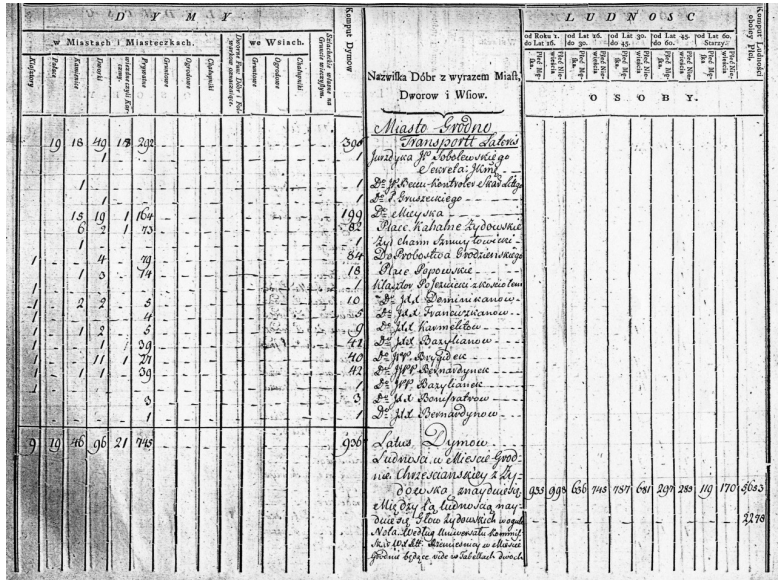

Ilustracja 4 – Fragment spisu z 1789 r. dotyczący Liszkowa.

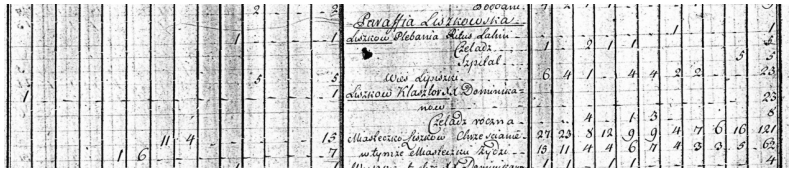

W źródle odnaleziono dane dotyczące 44 miast. Pominięto tu rozważania na temat granic powiatu i powodów ich zmian oraz kwestię posiadania praw miejskich [9; 51–67] [10; 161–170] [11; 61–73] [12; 75–79] [13; 21–34] [14; 35–50] [15; 111–125] [16; 39–57] [17; 46 i n.]. Warto jednak zaznaczyć, że w Wielkim Księstwie Litewskim miastami nazywano także miejscowości, które nie miały praw miejskich, lecz pełniły funkcje, które uzasadniały stosowanie takiego miana [18; 415] [19; 71–73, 75–78]. Pewne elementy odrębności

administracyjnej dawał miastom hospodarskim art. 9 ustawy włócznej z 1557 r. Właściciele dóbr prywatnych zyskali prawo osadzania miast bez konieczności uzyskiwania przywileju monarszego na mocy art. 29, rozdz. I III statutu litewskiego z 1588 r. [20; 234] [19; 76]

Zasadniczo uznano za miasta te miejscowości, przy których zaznaczono obecność dymów miejskich uzupełnione o ewidentnie źle zakwalifikowane dymy Suwałk. Powstający w roku przeprowadzenia spisu Teolin, jako właściwie nie wyróżniony w źródle i będący w przyszłości nieudaną lokacją, policzono wspólnie z sąsiednimi Sopoćkiniami. Doliczano dymy i ludność plebanii i klasztorów (w zdecydowanej większości rzymskokatolickich i unickich oraz dwóch ewangelicko-reformowanych i jednej klasztornej prawosławnej) wraz ze szpitalami (w źródle nie liczono szpitali jako oddzielnych dymów i w wyliczeniach tego nie korygowano), organistami itp., a także żydowskie i pojedynczych innych kategorii, jeżeli ze źródła wynikało, że znajdowały się w miasteczku. Wspomniany sumaryczny charakter źródła budzi wątpliwości co do precyzji rozgraniczenia danych dla miast i terenów poza nimi, ale dotyczyło to niewielu przypadków i niewielkich liczb nie mających decydującego wpływu na podane niżej wyliczenia. Tak było np. w przypadku Żydów z Raczek (*w Raczkach i po wsiach* mieszkające) oraz Bakałarzewa (*tyże i w wsiach*).

Tabela 1. przedstawia kolejność miast pod względem podanej w źródle liczby mieszkańców. Poza większym Grodnem, reszta to miasteczka, w tym niewielkie osady z kilkudziesięcioma mieszkańcami.

Tabela 1 – Liczba mieszkańców miast powiatu grodzieńskiego według spisu ludności z 1789 r.

Miasto	Ludność
Grodno	6373
Zabłudów	1158
Krynki	1115
Suwałki	1032
Przerośl	1032
Wasilków	894
Filipów	798
Sokółka	792
Raczki	761
Lipsk	743
Odelsk	735
Wiżajny	671
Mosty	652
Skidel	620
Jeziory	615

Miasto	Ludność
Indura	606
Sidra	547
Brzostowica Wielka	534
Sejny	533
Łunna	495
Bakałarzewo	464
Janów	461
Choroszcz	419
Nowy Dwór	353
Dąbrowa	352
Kuźnica	348
Wiejsieje	309
Gródek	286
Lejpuny	279
Sopoćkinie	261
Hołynka (Zygmuntowo)	251
Berżniki	232
Kopciów	223
Przewałka	220
Liszków	202
Suchowola	200
Hołynka	185
Sztabin	173
Korycin	156
Wola	115
Kamionka	79
Rotnica	74
Jeleniewo	61
Krasnopol	59

Źródło: LPAH, sygn. SA 4056.

Kolejność byłaby jednak inna, gdyby za podstawę hierarchizacji przyjąć liczbę dymów (tabela 2.).

Tabela 2 – Liczba dymów w mistach powiatu grodzieńskiego według podymnego z 1789 r.

Miasto	Dymy
Grodno	1066
Zabłudów	266

Sokółka	244
Krynki	238
Lipsk	217
Suwałki	200
Przerośl	191
Wasilków	177
Filipów	161
Skidel	161
Indura	158
Wiżajny	157
Odelsk	146
Jeziory	143
Raczki	142
Janów	138
Mosty	136
Brzostowica Wielka	125
Sidra	120
Łunna	115
Choroszcz	101
Nowy Dwór	96
Sejny	91
Bakałarzewo	87
Dąbrowa	82
Kuźnica	81
Suchowola	70
Wiejsieje	68
Sopoćkinie	65
Gródek	58
Berżniki	33
Lejpuny	53

Hołynka (Zygmuntowo)	52
Wola	39
Przewałka	37
Sztabin	36
Hołynka	36
Kopciów	35
Korycin	25
Kamionka	24
Liszków	24
Rotnica	18
Krasnopol	13
Jeleniewo	8

Źródło: LPAH, sygn. SA 4056.

To zmusza do postawienia od dawna dyskutowanego problemu liczby osób przypadających na dym. Już F. J. Moszyński zwrócił uwagę na to, że wskaźnik ten dla spisu z 1789 r. był niewiarygodnie niski [4; 108]. Badacze uważają, że w przypadku dymów wiejskich dla końca XVIII w. należy przyjąć nie mniej niż 7 [21; 54] [5; 89] [22; 97] [23; 216] [24; 55], a nawet 8 [25; 121] [4; 108] [26; 64] [3; 86] osób na dym. Tym bardziej powinny to być wartości minimalne dla miast. Potwierdzeniem mogą być wyniki badań zaludnienia Wasilkowa – jednego z miasteczek powiatu grodzieńskiego [27; 110–118]. W dużych miastach, zwłaszcza w ich centrach, zaludnienie było jeszcze wyższe [28; 32–33].

Tabela 3. przedstawia dane dotyczące liczby osób na dym w miastach powiatu grodzieńskiego na podstawie spisu z 1789 r. Wynik dla wszystkich miast jest bardzo niski, choć i tak zawyżony przez Grodno, wartość dla którego również trudno uznać za zadowalającą. W niższej części tabeli znajdują się dane dla pięciu miast z najwyższą i najniższą liczbą. Wśród tych pierwszych znajdują się jedynie bardzo małe osady. Część miast z najniższą wartością należy do największych miasteczek w powiecie. Co ciekawe, przeważają tu ośrodki ekonomii grodzieńskiej. Jest to wynik celowej działalności urzędników ekonomii czy też obrazuje stan rzeczywisty? Ówczesne potrzeby gospodarcze wykluczają możliwość skutecznego prowadzenia gospodarstwa rzemieślniczego czy rolniczego (miasteczka te miały zdecydowanie agrarny charakter) liczącego jedynie 3 osoby.

Tabela 3 – Liczba osób przypadających na dym w wybranych miastach powiatu grodzieńskiego w świetle podymnego i spisu ludności z 1789 r.

Ośrodek miejski	**Osób/dym**
Wszystkie miasta	4,8
Grodno	6,0
Miasta bez Grodna	4,5
Liszków	8,4
Jeleniewo	7,6
Berżniki	7,0
Kopciów	6,4
Korycin	6,2
Sokółka	3,3
Janów	3,3
Kamionka	3,3
Wola	3,0
Suchowola	2,9

Źródło: LPAH, sygn. SA 4056.

Przedstawione w źródle wyniki spisu umożliwiają ustalenie udziału osób poniżej 16 roku życia w badanej populacji. Dane ukazane w tabeli 4. dobrze wypadają w porównaniu z sześcioma ośrodkami przebadanymi przez Cezarego Kuklę (tam liczono jednak ludność w wieku 0-14 lat) – zbliżają się do właściwego dla okresu płodności naturalnej wyniku 38-40%. Nieco niższy odsetek dla znacznie większego Grodna może wynikać ze znacznej imigracji, jaka najczęściej dotyczyła osób powyżej 20 roku życia. Znacznie mniej korzystnie wygląda to w stosunku do osób najstarszych, choć podkreślić należy, że źródło umożliwia dokonanie wyliczeń w stosunku do mieszkańców w wieku powyżej 60, a nie 65 lat [8; 45–49] [3; 133, 333].

Tabela 4 – Struktura ludności według wieku i płci w wybranych miastach powiatu grodzieńskiego w świetle podymnego i spisu ludności z 1789 r. (w %)

Wiek	Wszystkie miasta			Grodno			Miasta bez Grodna		
	M	K	Łącznie	M	K	Łącznie	M	K	Łącznie
0-15	35,8	35,1	35,4	34,2	34,4	34,3	36,2	35,4	35,8
16-30	23,5	27,2	25,3	22,1	27,8	25,0	24,0	26,9	25,4
31-45	21,9	19,9	21,0	29,7	23,3	26,4	19,6	18,8	19,2
46-60	12,0	10,4	11,2	10,0	9,0	9,5	12,6	10,9	11,8
Pow. 60	6,8	7,4	7,1	4,0	5,5	4,8	7,6	8,0	7,8
Ogółem	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Liczba bezwzgl.	13451	13017	26468	3128	3245	6373	10323	9772	20095

Źródło: LPAH, sygn. SA 4056.

Dla ówczesnych miast charakterystyczna jest przewaga ilościowa kobiet. Tabela 5. wskazuje, że poza Grodnem w innych miastach powiatu przeważali mężczyźni. Trudno jednak powiedzieć na ile wynika to z niedoskonałości spisu, a na ile z procesów migracyjnych. Przewaga Grodna pod względem feminizacji populacji jest typowa dla większych miast [8; 49–54] [3; 133–134].

Tabela 5 – Współczynnik feminizacji w wybranych miastach powiatu grodzieńskiego w świetle podymnego i spisu ludności z 1789 r.

Ośrodek miejski	$W_{fem.}$
Wszystkie miasta	97
Grodno	104
Miasta bez Grodna	95
Hołynka	140
Sztabin	116
Liszków	110
Lipsk	82

Ośrodek miejski	$W_{fem.}$
Wszystkie miasta	97
Rotnica	81
Jeleniewo	79

$W_{fem.}$ – współczynnik feminizacji

Źródło: LPAH, sygn. SA 4056.

W najniższym przedziale wiekowym można spodziewać się większej liczby mężczyzn niż kobiet. Jak wskazują dane z tabeli 6. wśród ludności wszystkich miast rozpatrywanej łącznie tak właśnie było. Odbiega jednak od tego Grodno. Wśród osób najstarszych przeważała liczba kobiet, jednak wynika to z wpływu danych dla populacji Grodna. Poza nim w zasadzie panowała równowaga liczebna z niewielką przewagą mężczyzn.

Tabela 6 – Współczynnik feminizacji w wybranych miastach powiatu grodzieńskiego w świetle podymnego i spisu ludności z 1789 r.

Miasta	Wiek				
	0-15	16-30	31-45	46-60	Pow. 60
Wszystkie miasta	95	112	88	84	105
Grodno	104	130	82	94	142
Miasta bez Grodna	92	106	91	82	99

Źródło: LPAH, sygn. SA 4056.

Zauważalna na wykresie 1., a zwłaszcza 2. przewaga liczby kobiet w przedziale 16-30 lat oraz mniejsza liczba mężczyzn w porównaniu z sąsiednimi przedziałami jest charakterystyczna dla całej Europy tego okresu [22; 75-76] [8, tabl. 2, 45–46]. Widoczne jest to również na ilustracji 5 i 6.

Wykres 1 – Ludność miast powiatu grodzieńskiego w 1789 r. według płci i wieku.

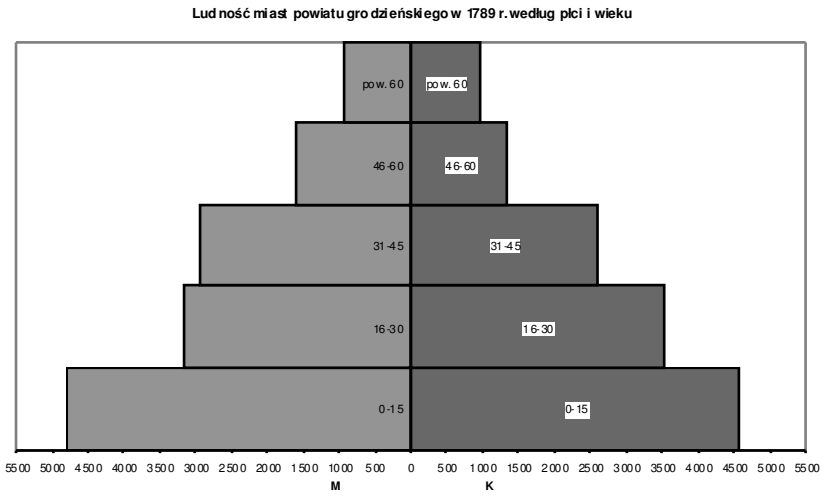

Wykres 2 – Ludność Grodna w 1789 r. według płci i wieku.

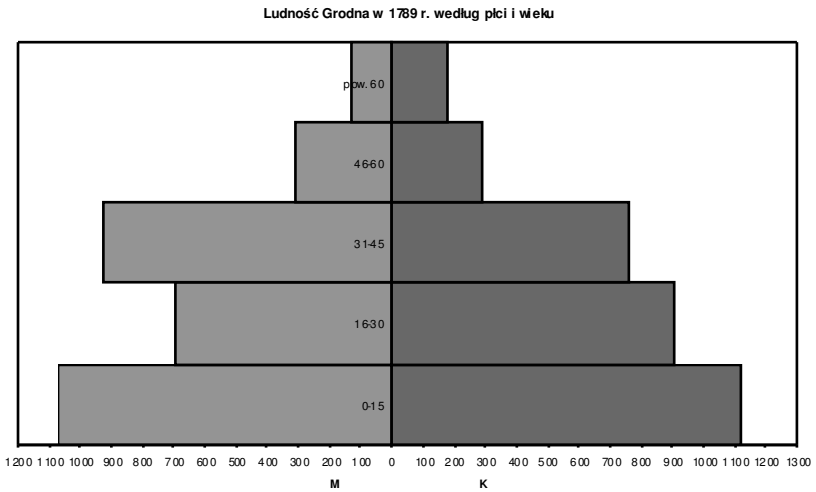

Wykres 3 – Ludność miast powiatu grodzieńskiego w 1789 r. według płci i wieku (bez Grodna).

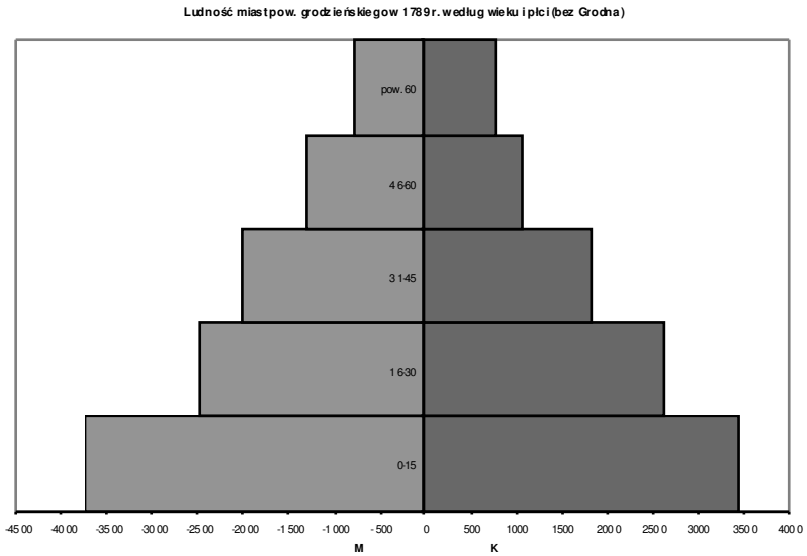

Ilustracja 5 – Ludność parafii Dobre Miasto według płci i wieku w 1695 r. wg S. Borowskiego (A. Wyczański, C. Kuklo, *Okres do 1795 r.*, [w:] *Historia Polski w liczbach. Ludność. Terytorium*, Warszawa 1994, s. 26).

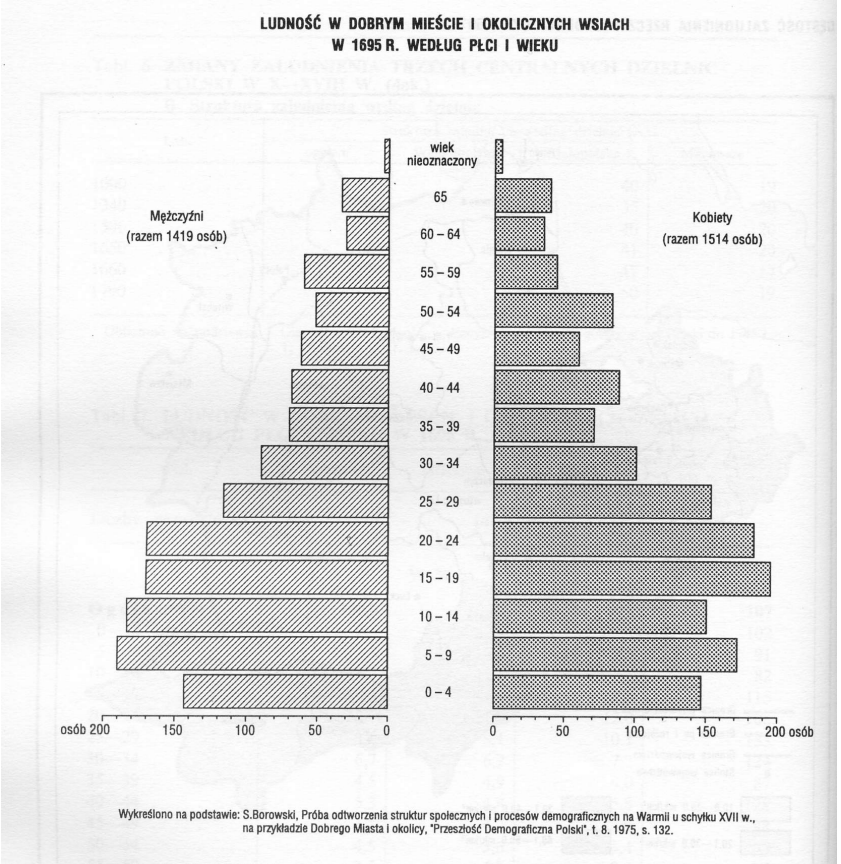

Ilustracja 6 – Ludność parafii Świętego Krzyża w Warszawie według płci i wieku w 1791 r. wg C. Kukli (C. Kuklo, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 138).

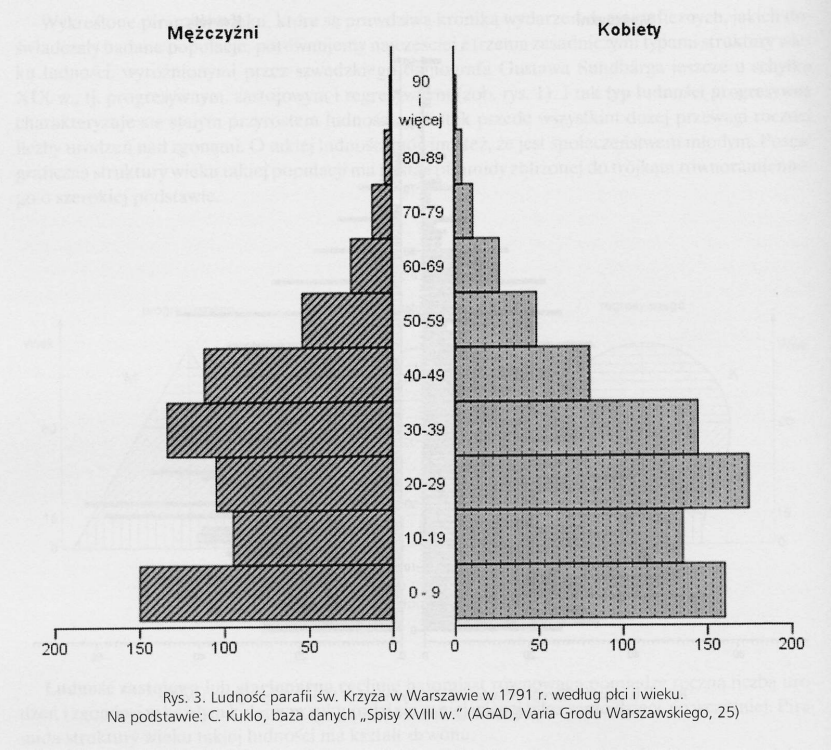

Rys. 3. Ludność parafii św. Krzyża w Warszawie w 1791 r. według płci i wieku.
Na podstawie: C. Kuklo, baza danych „Spisy XVIII w." (AGAD, Varia Grodu Warszawskiego, 25)

Kolejne zagadnienie to udział ludności żydowskiej w ogólnej populacji miast. W Grodnie Żydzi mieli stanowić 38% populacji, dla pozostałych miast średnia to 26%. W tabeli 7. wskazano również po 5 miast z największym i najmniejszym udziałem tej ludności. Poza Raczkami, miasta w których mieszkało więcej Żydów niż chrześcijan, były niewielkimi ośrodkami. Podobny wniosek można sformułować w odniesieniu do miasteczek o minimalnym udziale ludności żydowskiej. Wyróżniały się tu jedynie kamedulskie Suwałki, w których nie notowano ani jednej przedstawiciela tej narodowości.

Tabela 7 – Udział ludności żydowskiej w populacji wybranych miast powiatu grodzieńskiego w świetle podymnego i spisu ludności z 1789 r.

Miasto	Liczba Żydów	Udział w ogólnej liczbie w %
Wszystkie miasta	7586	29
Grodno	2394	38
Miasta bez Grodna	5192	26
Krasnopol	56	95
Suchowola	153	77
Raczki	542	71
Jeleniewo	42	69
Wola	71	62
Gródek	24	8
Przewałka	18	8
Przerośl	72	7
Hołynka (Zygmuntowo)	15	6
Suwałki	0	-

Źródło: LPAH, sygn. SA 4056.

Po III rozbiorze Polski zachodnia część powiatu grodzieńskiego weszła w skład białostockiego departamentu Prus Nowowschodnich. Zachowany spis pruski z 1799 r. umożliwia porównanie danych dla 29 miast (oczywiście bez Grodna), które występowały spisach zarówno z 1789 r., jak i w o dziesięć lat późniejszym [29; 53–54, 57–61, 68–76, 125–129, 130–131, 132–133, 136–137, 138–139]. Zgromadzone w tabeli 8. zbiorcze dane wskazują na wyraźną przewagę spisu pruskiego pod względem zarejestrowanej liczby ludności (o 38% więcej) oraz dymów (o 29% więcej). Tylko minimalnie lepsza była jednak liczba osób na dym. Gorzej wypadł natomiast współczynnik feminizacji. Może ta przewaga częściowo wynika z innego sposobu liczenia? Mogą o tym świadczyć m. in. zauważone przez badaczy inne traktowanie obszaru miasta. Prusacy nie zwracali uwagi na podziały własnościowe. Jeżeli obok siebie istniała wieś i miasto, które formalnie były odrębne, w 1799 r. były policzone łącznie. Przykładem mogą być Korycin i Suchowola [10; 169] [16; 51]. Z drugiej strony przedmieścia, które w 1789 r. często zaliczane były do obszaru miasta, w czasach pruskich zostały potraktowane odrębnie.

Przykładem może być Wasilków, w którym podano 178 zamiast spisanych 206 dymów [27; 112].

Tabela 8 – Porównanie wybranych danych spisów z 1789 i 1799 r.

Rok	Ludność	Dymy	Os./dym	$W_{fem.}$
1789	13878	3029	4,6	95
1799	19199	3904	4,9	92

$W_{fem.}$ – współczynnik feminizacji

Źródło: LPAH, sygn. SA 4056; J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku. Departament białostocki*, Poznań 1964, s. 53–54, 57–61, 68–76, 125–129, 130–131, 132–133, 136–137, 138–139.

Dane z 1789 r. dotyczące Grodna można porównać do wyników spisu sporządzonego w 1794 r. w związku z opodatkowaniem mieszkańców w celu opłacenia kontrybucji na rzecz wojsk rosyjskich, aby uniknąć zbombardowania przez nie miasta [30; 111–133] [31; 43–59] [32; 61–171]. W 1794 r. miasto miało zamieszkiwać 6449 mieszkańców, zatem liczba bardzo zbliżona do danych z 1789 r. Spisano o 17% więcej Żydów (2798) niż w 1789 r., więc ich udział w populacji był większy (43%). Inaczej musiano natomiast liczyć dymy, bo źródło z 1794 r. podaje ich tylko 998 (w 1790 r. miało ich być 1108). Do 6,5 wzrosła zatem liczba osób przypadających na dym [30; 114, 115, 118].

Powyższe uwagi wskazują, że omawiane źródło nie jest pozbawione wad. Pozostaje jednak jedynym, które umożliwia przyjrzenie się społeczeństwu powiatu grodzieńskiego w takim zakresie pozwalając jednocześnie na dokonywanie porównań. Wykorzystując je do badań należy dokonywać weryfikacji zestawiając dane także z innych źródeł.

Wykaz źródeł i opracowań

1. Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, sygn. SA 4056.
2. Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, sygn. SA 4067.
3. Kuklo, C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / C. Kuklo. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009.
4. Gieysztorowa, I. Wstęp do demografii staropolskiej / I. Gieysztorowa. Грыцкевіч Warszawa: PWN, 1976.
5. Kędelski, M. Zaludnienie prawobrzeżnej Ukrainy w drugiej połowie XVIII wieku / M. Kędelski // „Przeszłość Demograficzna Polski", t. 18, 1990. – S. 53–91.
6. Błaszczyk, G. Żmudź w XVII i XVIII wieku. Zaludnienie i struktura społeczna / G. Błaszczyk. – Poznań: UAM, 1985.
7. Guldon, Z. Zaludnienie Kujaw w końcu XVIII w. / Z.Guldon // „Przeszłość Demograficzna Polski", t. 14, 1983. – S. 137–144.

8. Kuklo, C. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne / C. Kuklo. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1998.
9. Maroszek, J. Zaginione miasto Zygmuntowo / J. Maroszek // Miasto. Region. Społeczeństwo. Prace ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin / pod red. E. Dubas-Urwanowicz i J. Urwanowicza. – Białystok: Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku, 1992. – S. 51–67.
10. Borowik, P. Wieś i miasto Suchowola w XVIII wieku – w odpowiedzi Panu Ariuszowi Małkowi / P. Borowik // „Białostocczyzna", 2000. – № 3–4. – S. 161–170.
11. Ryżewski, G. Problem miejskości Sztabina / G.Ryżewski // Małe miasta. Historia i współczesność / pod red. M. Zemły i P. Czyżewskiego. – Supraśl: Współczesna Oficyna Supraska, 2001. – S. 61–73.
12. Borowik, P. Ile miasteczek naprawdę istniało w ekonomii grodzieńskiej w okresie zarządu Antoniego Tyzenhauza / P. Borowik // Małe miasta. Historia i współczesność, pod red. M. Zemły i P. Czyżewskiego. – Supraśl: Współczesna Oficyna Supraska, 2001. – S. 75–79.
13. Borowik P. Rozplanowanie i zabudowa Sokółki w XVII-XVIII wieku / P. Borowik // Małe miasta. Między tradycją a wyzwaniem przyszłości / pod red. M. Zemły. – Supraśl: Collegium Suprasliense, 2002. – S. 21–34.
14. Borowik, P. Rozplanowanie miasteczek ekonomii grodzieńskiej w czasach Antoniego Tyzenhauza / P.Borowik // Małe miasta. Przestrzenie / pod red. M. Zemły. – Supraśl: Collegium Suprasliense, 2003. – S. 35–50.
15. Borowik, P. Kuźnica w czasach nowożytnych / P. Borowik, G. Ryżewski // „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego", z. 10, 2004. – S. 11–125.
16. Borowik, P. Korycin w czasach nowożytnych / P. Borowik, G. Ryżewski // „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego", z. 11, 2005. – S. 39–57.
17. Naruszewicz, T. Bakałarzewo. Dzieje miasteczka i ziemi / N. Naruszewicz, b.m. i r. w.
18. Alexandrowicz, S. Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim / S.Alexandrowicz // „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. 28, 1980. – № 3. – S. 413–428.
19. Alexandrowicz, S. Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVII w. / S.Alexandrowicz // Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy / pod red. J. Wyrozumskiego. – Kraków: MCK, 1996. – S. 61–89.
20. Ustawa na wołoki, art. 9 / Jaroszewicz, J. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII, cz. 2. – Wilno: 1844. – S. 229–276.
21. Janczak, J.K. Ludność powiatu szadkowskiego w okresie Sejmu Czteroletniego / J.K.Janczak // „Przeszłość Demograficzna Polski", t. 8, 1975. – S. 3–55.
22. Kopczyński, M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII-XVIII wieku / M. Kopczyński. – Warszawa: Wydawnictwo Krupski i Ska, 1998.
23. Ochmański, J. Zaludnienie Litwy w roku 1790 / Ochmański, J. // Dawna Litwa. Studia historyczne. – Olsztyn: Pojezierze, 1986. – S. 213–222.
24. Alexandrowicz, S. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku / S.Alexandrowicz // „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", t. 27, 1965. – S. 35–65.
25. Morzy, J. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku / J.Morzy. – Poznań: UAM, 1965.
26. Błaszczyk, G. Zaludnienie Żmudzi w pierwszej połowie XVIII wieku: źródła i metody badań / G. Błaszczyk // Przemiany w Polsce, Rosji, na Ukrainie, Białorusi i Litwie (druga połowa XVII-pierwsza XVIII w.). – Wrocław: PAN, 1991.
27. Czyżewski, P. Wasilków w XVI-XVIII wieku / P. Czyżewski // Wasilków. Miasto renesansowej harmonii 1566-2006 / pod red. J. Maroszka. – Wasilków: Urząd Miejski w Wasilkowie, 2006.
28. Kędelski, M. Struktura ludności chrześcijańskiej miasta Poznania w latach 1777-1800 w świetle spisów / M. Kędelski // „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", t. 53–55, 1992–1995.
29. Wąsicki, J. Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku. Departament białostocki / J. Wąsicki. – Poznań: UAM, 1964.
30. Urwanowicz, J. Grodno w 1794 r.: miasto i ludność / J. Urwanowicz, A. Woltanowski // Miasto. Region. Społeczeństwo. Prace ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin / pod red. E. Dubas-Urwanowicz i J. Urwanowicza. – Białystok: Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku, 1992. – S. 111–133.
31. Urwanowicz, J. Kontrybucja grodzieńska generała Pawła Cycjanowa a spis ludności miasta z 1794 roku / J. Urwanowicz, A. Woltanowski // Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku / pod red. A. Woltanowskiego i J. Urbanowicza. – Białystok: Instytut Historii Filii UW w Białymstoku, 1997. – S. 43–59.
32. Spis mieszkańców Grodna z 1794 r., opr. J. Urbanowicz / Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku / pod red. A. Woltanowskiego i J. Urwanowicza. – Białystok: Instytut Historii Filii UW w Białymstoku, 1997. – S. 61–171.

Przemysław Czyżewski, historyk, autor kilkudziesięciu publikacji dotyczących dziejów Podlasia i Grodzieńszczyzny od późnego średniowiecza po wiek XX. Pracuje w Instytucie Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku.

УДК 930.1

Алег Каляга (Гродна, Беларусь)

ПЕРСПЕКТЫВЫ ВЫВУЧЭННЯ КРЫНІЦ ПА ЭКАНАМІЧНАЙ ГІСТОРЫІ ФЕАДАЛЬНЫХ ГАРАДОЎ БЕЛАРУСІ (на прыкладзе фонду князёў Радзівілаў)

В статье рассматриваются информационные возможности документов фонда Радзивиллов, позволяющие изучать особенности экономического развития феодальных городов Беларуси. Особое внимание обращается на характерные для отечественной историографии проблемы в работе с массовыми источниками, предлагаются новые направления использования материалов радзивилловского фонда в исследованиях белорусских историков.

Матэрыялы фонду князёў Радзівілаў, якія захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Рэспублікі Беларусь у г. Мінску, з'яўляюцца ўнікальным зборам пісьмовых крыніц па гісторыі Беларусі XIV – XX стст. Гэты фонд, калі выкарыстаць вобразнае параўнанне, можна назваць «беларускім архіўным Эверэстам». Сапраўды, улічваючы маштабы дакументальнай спадчыны, пакінутай Радзівіламі (пры ўмове, што нясвіжскія дакументы атрымалі прапіску ў архіўных сховішчах адразу некалькіх краін), пачынаеш усведамляць, якое багацце аказалася ў руках беларускіх гісторыкаў. Адзінае, што непакоіць – слабае, лепш

сказаць, эпізадычнае выкарыстанне інфармацыйных магчымасцей радзівілаўскага фонду ў даследаваннях айчынных гісторыкаў.

Вялікая роля, якую адыгрывалі Радзівілы ў палітычным, эканамічным і культурным жыцці беларускіх зямель, абумовіла значную разнастайнасць матэрыялаў фонду. Асобае месца сярод іх належыць дакументам, якія ўтрымліваюць звесткі па эканамічнай гісторыі феадальных гарадоў Беларусі. Па свайму паходжанню гэтыя крыніцы падзяляюцца на наступныя віды:

- інвентарныя апісанні;
- гаспадарчая дакументацыя;
- актавыя матэрыялы.

Інвентары (попісы, рэестры) беларускіх гарадоў, якія ў XVI – першай палове XIX ст. належалі Радзівілам, даюць падрабязнае апісанне феадальнай уласнасці, гаспадарчых пабудоў і зямельных участкаў гараджан, пералічваюць павіннасці гарадскога насельніцтва.

Не менш важнай крыніцай з'яўляецца шматлікая гаспадарчая дакументацыя, якая прадстаўлена кнігамі бухгалтарскага ўліку, грашовымі ведамасцямі, рэестрамі, рахункамі і квітанцыямі. Да гэтай групы прымыкаюць таксама такія спецыфічныя дакументы, як інструкцыі (інфармацыі, памяці) і ўставы, якія даюць уяўленне аб бягучых патрэбах феадалаў, характары іх узаемаадносін з гарадскім насельніцтвам за працяглы перыяд часу.

Звесткі аб эканамічным развіцці беларускіх гарадоў феадальнага перыяду знайшлі адлюстраванне і ў актавых матэрыялах радзівілаўскага фонду – граматах на магдэбургскае права, каралеўскіх прывілеях, цэхавых уставах, дагаворах з прыбалтыйскімі купцамі.

Знаёмства з матэрыяламі фонду дазваляе акрэсліць дзве праблемныя зоны ў работах беларускіх гісторыкаў. Перш за ўсё неабходна скарэкціраваць сам вектар даследаванняў, змяніўшы стаўленне да крыніц, якія ўтвараюць падмурак любой гістарычнай працы. У навуковую практыку павінен увайсці крыніца-арыентаваны падыход, які заснаваны на аналізе ўсёй сукупнасці змешчанай у крыніцах інфармацыі. Гэта патрабаванне застаецца асабліва актуальным у адносінах да крыніц фонду Радзівілаў. Вельмі цяжка ўспомніць, каб некаторыя з іх сталі прадметам спецыяльнага гістарычнага даследавання і тым самым атрымалі належную ацэнку свайго інфармацыйнага патэнцыялу. Другі момант, які патрабуе ўвагі, – метады даследавання крыніц, асабліва гаспадарчых. Неабходна дапоўніць ранейшыя спосабы работы з лічбавай інфармацыяй (апісальную статыстыку) колькаснымі (матэматычнымі) метадамі, дзякуючымі якім адкрыецца магчымасць прааналізаваць скрытую інфармацыю масавых гістарычных крыніц.

Ужо зараз можна прапанаваць некалькі новых напрамкаў выкарыстання матэрыялаў радзівілаўскага фонду:

1. Спецыфіка фонду дае магчымасць вывучаць эканамічныя працэсы ў шырокім маштабе: не толькі ў гарадах, якія належалі Радзівілам, але і ў шэрагу іншых.

2. Матэрыялы радзівілаўскага фонду могуць быць выкарыстаны пры даследаванні эканамічнай гісторыі шматлікіх населеных пунктаў Беларусі, якія ў XVI – першай палове XIX ст. не з'яўляліся гарадскімі паселішчамі, але ў далейшым атрымалі гэты статус.

3. На падставе фамільных дакументаў Радзівілаў можна прааналізаваць гаспадарчае развіццё асобных гарадоў Беларусі за працяглы перыяд часу.

Безумоўна, магчымасці выкарыстання матэрыялаў радзівілаўскага фонду яшчэ далёка не вычарпаны. Так, у далейшым было б карысна праясніць узаемадзеянне разнародных дакументальных масіваў, у прыватнасці, – гаспадарчых дакументаў і актавых матэрыялаў. Гэта адкрые новыя зрэзы пры вывучэнні канкрэтнай рэчаіснасці па крыніцах таго ці іншага віду. Акрамя гэтага, выявіцца пэўнае супадпарадкаванне крыніц па эканамічнай гісторыі феадальных гарадоў Беларусі.

Каляга Алег Уладзіміравіч, выкладчык кафедры гісторыі Беларусі Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я.Купалы. Сфера навуковых зацікаўленняў – крыніцазнаўства гісторыі Беларусі, фонд Радзівілаў у НГАБ, фонд Слізняў у НГАБ у Гродна.

УДК 94(476.1)6930.2

Мікалай Мароз (Мінск, Беларусь)

НЕКАТОРЫЯ ПЫТАННІ ТАПАГРАФІІ КАПЫЛЯ Ў XVII – XVIII стст. (паводле пісьмовых крыніц)

В статье рассматриваются результаты изучения топографии Копыля XVII – XVIII вв. Основными источниками, использованными в исследовании, являются инвентари Копыльского княжества, которые хранятся в НИАБ.

Пытанне тапаграфіі Капыля XVII – XVIII стагоддзяў з'яўляецца на сённяшні дзень амаль нераспрацаваным. Невялікія звесткі па ёй (пералік вуліц і некаторых будынкаў) узгадваюцца А.П. Грыцкевічам у кнізе "Памяць" Капыльскага раёна [15, с. 48, 51]. Між тым, у Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі захоўваецца шэраг дакументаў па

тапаграфіі Капыля згаданага часу. Сярод іх, найперш, трэба адзначыць інвентары места, у якіх з дастатковай падрабязнасцю апісваецца забудова і землеўладанне на мейскіх плацах, канфігурацыя вуліц і завулкаў. Высокую дакладнасць гэтым крыніцам надае і тое, што яны, акрамя іншага, адлюстроўвалі сістэму падаткаабкладання жыхароў места. Некаторыя звесткі аб забудове Капыля утрымліваюцца ў актавых кнігах Слуцкага гродскага суду. Асноўныя заканамернасці развіцця вулічнай сеткі места ў XVII – XVIII стагоддзях адлюстроўвае найбольш ранні план Капыля, складзены ў 1878 годзе.

Горад Капыль упершыню ўпамінаецца ў летапісе пад 1274 годам [14, с. 108 – 109], але гісторыя яго пачалася значна раней [17, с. 30 –32]. Ядром Капыля ў X – XIII стагоддзях быў замак, размешчаны на вялікім халме ў пойме ракі Мажы. Акрамя прыродных, замак меў даволі добрыя штучныя ўмацаванні. На ўсход і поўдзень ад замку знаходзіўся ўмацаваны пасад – вакольны горад, які быў абнесены валам і ровам і меў плошчу ў 1,5-2га. На захад ад замкавай гары, на правым беразе Мажы у XII – XIII стагоддзях існавала паселішча сельскага тыпу [17, с. 33]. За межамі вакольнага горада знаходзіўся вялікі курганны могільнік, рэшткі якога захаваліся да нашага часу [16, с.183]. Аб дастаткова высокай канцэнтрацыі насельніцтва ў Капылі і наваколлі ў гэты час могуць сведчыць таксама рэшткі курганнага могільніку ўздоўж шляху на Грозаў, а таксама звесткі мясцовых старажылаў аб шматлікіх курганах, якія яшчэ на пачатку XX стагоддзя знаходзіліся абапал шляху на Сцяпуры. У 1395 – 1791 гадах Капыль з'яўляўся цэнтрам Капыльскага княства. Яго ўладальнікамі былі Уладзімір Альгердавіч, яго сын Алелька, нашчадкі Алелькі – князі Алелькавічы, а з 1612 года – Радзівілы.

Паступова, побач з замкам, на суседнім узгорку, у раёне сучаснай плошчы Леніна пачынае фарміравацца новы цэнтр паселішча. На жаль, адсутнасць археалагічных даследаванняў не дае магчымасці з пэўнай дакладнасцю адказаць на пытанне аб сталым засяленні гэтага раёна. Хутчэй за ўсё яго трэба звязваць з XV стагоддзем – часам пабудовы тут касцёла і, магчыма, праваслаўнай царквы. Крыніцы XV – XVI стагоддзяў не даюць магчымасці ўявіць, як выглядаў Капыль у гэты час. У рэестры юрыдычных і эканамічных дакументаў Слуцкага княства захаваліся дадзеныя аб найбольш ранніх капыльскіх інвентарах за 1638, 1642 і 1662 гады [9, с.120,124], але самі інвентары пакуль што не выяўлены. Не выяўлены таксама капыльскія судовыя кнігі ,спасылкі на якія сустракаюцца ў шэрагу дакументаў [10, с. 1276; 11, с.163, 167 адв.] .

Дастаткова імклівае развіццё горада ў сярэдзіне XVII стагоддзя, безумоўна, звязана з імем Багуслава Радзівіла. Выхаваны ў заходнееўрапейскіх традыцыях, ён імкнуўся ў сваіх уладаннях, да якіх

адносіўся і Капыль, стварыць спрыяльныя ўмовы для развіцця рамёстваў і гандлю. Рост насельніцтва горада ў гэты час адбываўся не толькі за кошт натуральнага прыросту, але і за кошт перасяленцаў, якім надаваліся ільготныя ўмовы для жыцця. Да сярэдзіны XVII стагоддзя трэба адносіць паяўленне ў Капылі шэрагу рамесніцкіх цэхаў. У 1652 годзе Багуслаў Радзівіл дамогся для Капыля надання Магдэбургскага права.

Адным з першых дакументаў, дзе сустракаюцца дадзеныя па тапаграфіі Капыля, з'яўляецца запіс слуцкага гродскага суду, датаваны ліпенем 1648 года [10, с. 573] . У прыватнасці, тут узгадваецца гасцінны дом, які знаходзіўся на рагу Рынка і вуліцы Спаскай. Назва вуліцы можа сведчыць аб знаходжанні тут некалі Спаса-Праабражэнскай царквы, паданні аб якой захоўваліся яшчэ ў другой палове XIX стагоддзя [20, с.136].

Падчас вайны з Расіяй 1654 – 1667 гадоў Капыль, у 1655 годзе быў заняты і спалены Расійскімі войскамі [10, с. 1167].

Звесткі аб Капылі XVII – XVIII стагоддзяў захоўваюць інвентары места за 1669 , 1693 , 1701 , 1741 , 1744 , 1750 , 1765 , 1768 гады і інш [1, с.1–10; 2, с. 7–18; 5, с. 12–30, 83–87, 190–196, 206–211, 248–254; 6, с. 1–7; 8, с. 1–10 адв.; 12, с. 51–69; 13, с. 218–280]. Сляды спусташальнай для ўсёй Рэчы Паспалітай вайны і дэмаграфічнага крызісу зафіксаваў інвентар 1669 года [1, с. 1–10]. Капыль у гэты час складаўся з замку, Рынкавай плошчы , 8 вуліц і 2 завулкаў. Замак , які знаходзіўся на месцы дзядзінца старажытнага Капыля, быў у разбураным стане. Адзначалася, што ў месцы, дзе раней знаходзіліся замкавыя будынкі, цяпер была пустка. Цэнтральнае месца ў горадзе займаў Рынак, які складаўся з трох кватэр і на якім знаходзіліся 36 мяшчанскіх і шляхецкіх дымоў, каталіцкі касцёл, кальвінскі збор з плябаніяй, мытны дом і габрэйская блума . На рагу Рынка і Ходзькаўскай вуліцы 2,5 пустыя прэнты былі адведзены на гасцінны дом, 60 прэнтаў у трэцяй кватэры Рынка належалі пану суддзі земскаму. Плошча самога Рынка складала 102 прэнты. На прылеглых да Рынка вуліцах знаходзіліся царкоўны плац і габрэйская школа. Усяго, разам з пустымі, вольнымі і незабудаванымі Рынак налічваў 43 плацы. Памеры плацаў былі рознымі на розных баках Рынка, а сярэдні складаў 7,74 прэнта. Буйнейшай вуліцай з'яўлялася Пясецкая, якая ішла з Рынка ў накірунку мястэчка Пясочнага. На ёй знаходзіліся царкоўны і 88 мяшчанскіх плацаў (70 дымоў), сярэдні памер якіх складаў 4,45 прэнта. Другой па велічыні вуліцай была Ходзькаўская, якая ішла ад Рынка паралельна Пясецкай. На ёй змяшчалася 62 плацы, з іх 39 забудаваных, сярэдні памер плаца складаў 2,96 прэнта. У пачатку вуліцы знаходзілася габрэйская блума, а ў канцы – 4 дымы ўбогія, нешта накшталт шпіталю. У бок Нясвіжу ад Рынка

адыходзіла вуліца Нясвіжская. На ёй знаходзіўся 21 плац (15 забудаваных), а сярэдні памер іх быў 3,63 прэнта. Направа ад Нясвіжскай вуліцы адыходзіла вуліца Слабодская. Сваю назву яна атрымала, відаць, ад некалі існаваўшай у гэтым месцы слабады-паселішча, жыхарам якога, падчас засялення надаваліся пэўныя ільготы. З 30 плацаў на гэтай вуліцы было забудавана менш за палову – 13, а памер плацаў складаў у сярэднім 4,08 прэнта. Насупраць вуліцы Слабодскай, налева ўніз ад Нясвіжскай адыходзіла вуліца Дубніцкая, на якой знаходзілася габрэйская школа. З 32 плацаў на ёй 23 было забудавана. Сярэдні памер плаца складаў толькі 2,33 прэнта. Яшчэ далей, на ўскрайку места ад Нясвіжскай вуліцы налева ўніз адыходзіў Дубніцкі завулак. З 25 плацаў на ім было забудавана толькі 4, сярэдні памер плаца складаў тут 3,40 прэнта. Назва вуліцы і завулку сведчыць аб тым, што яны выходзілі ў бок дубніку – дубовага гаю. Ад Рынку у бок замка, у лог, стромка спускалася вуліца Лаговая, на якой месцілася 26 плацаў (15 забудаваных) з сярэднім памерам 4,03 прэнты. Направа ад Слабодскай вуліцы пад простым вуглом ішла вуліца Крыжовая, якая злучала Слабодскую і Пясецкую вуліцы. Аб сувязі назвы з крыжамі сведчыць такі факт, што крыжы ці капліцы на ёй, з боку ўезду ў горад усталёўвалі да сярэдзіны XX стагоддзя. З 28 плацаў на Крыжовай было забудавана 19. Сярэдні памер плацаў складаў 2,46 прэнта. 67 прэнтаў у канцы вуліцы было адведзена на царкву. Паралельна Крыжовай, паміж Пясецкай і Ходзькаўскай вуліцамі праходзіў так званы "Завулак з Пясецкай вуліцы". З 13 плацаў , што знаходзіліся на ім, было забудавана 11. Сярэдні памер плаца складаў 2,57 прэнта. Самай маленькай у месце была вуліца Завальская, на якой было ўсяго 9 плацаў (7 забудаваных). Сярэдні памер плаца складаў 3 прэнта. Вуліца гэтая адыходзіла направа ад Нясвіжскай вуліцы, прыкладна насупраць Дубніцкага завулку і сваёй назвай сведчыла аб існаваўшых тут некалі прыродных альбо штучных умацаваннях, за якімі яна праходзіла.

Такім чынам, можна адзначыць, што у Капылі да другой паловы XVII стагоддзя склалася сістэма рэгулярнай квартальнай планіроўкі вуліц. Вуліцы Пясецкая і Ходзькаўская мелі найбольш выцягнутую планіроўку, а найбольшай шчыльнасцю забудовы вызначаліся вуліцы, што адыходзілі ў бок, ці злучалі паміж сабою галоўныя магістралі (Дубніцкая, Крыжовая, Завулак з Пясецкай вуліцы).

Мірнае жыццё на працягу другой паловы XVII стагоддзя спрыяла паступоваму адраджэнню места, што зафіксавана ў інвентары 1693 года [2, с. 7-18]. Невялікія змены ў тапаграфіі і горадабудаўніцтве былі наступныя: на Рынку паказаны крамы, з'явілася новая вулачка – На падзамчы, а некаторыя вуліцы змянілі свае назвы. Вуліца Завальская стала звацца Завулкам за Нясвіжскай вуліцай (жылыя будынкі на ім

адсутнічалі), а вуліца Крыжовая стала ў два разы карацейшай – адна з яе частак названа Завулкам з вуліцы Ходзькаўскай. Сустракаецца ў інвентары і другая назва вуліцы Пясецкай – Царкоўная. На месцы гасціннага дому, на Рынку, знаходзілася важніца, судовы дом паказаны ў разбураным стане. У пачатку вуліцы Пясецкай знаходзіўся рускі шпіталь. На царкоўным плацы – дзве царквы: Раства Багародзіцы і Пакроўская са званіцай. У вуліцы Ходзькаўскай знікае габрэйская блума, а там, дзе ў мінулым інвентары паказаны 4 дымы ўбогія ў канцы вуліцы – зараз паказана 5 хатак "на шпітальных рускіх". Упершыню ўзгадваюцца габрэйскія могілкі – керкос. Акрамя таго ў мясцовасці званай "За рэчкай Валодзькаўшчына і за царквой" паказаны 21 прэнт пустой зямлі пад назвай "царквішча даўне", што можа сведчыць аб існаванні тут у ранейшыя часы царквы. Аб паступовым эканамічным развіцці места можа сведчыць павелічэнне колькасці дымоў з 252 у 1669 годзе да 292 у 1693 годзе (рост склаў 15,87%).

Але мірнае жыццё было нядоўгім. Капыль у гэты час уваходзіў у лік гэтак званых "Нойбургскіх маёнткаў", за права валодання якімі развярнулася барацьба паміж магнацкімі групоўкамі Сапегаў і Радзівілаў. Вясной 1695 года проста на вуліцах горада адбыліся ўзброеныя сутыкненні паміж атрадамі Сапегаў і Радзівілаў, што, зразумела, не магло не адбіцца на жыцці капыльскіх мяшчан.

Сляды вялікага пажару, што вынішчыў цэнтральную і заходнюю частку места зафіксаваны ў інвентары 1701 года [5, с. 248–254]. Пажар разам з ваеннымі сутычкамі сталі прычынамі значнага скарачэння колькасці дымоў – з 292 да 204 (на 30,14%). Знікла жылая забудова на Дубніцкім завулку, важніца і блума на Рынку. У той жа час дом судовы на Рынку паказаны як рэальна існуючы. У месце паказаны 1 бровар, 2 карчмы і 6 шынкоў.

Не паспеўшы аднавіцца ад папярэдніх бедстваў горад на пачатку XVIII стагоддзя аказаўся ўцягнуты ў падзеі Паўночнай вайны, калі яго паперменна займалі войскі варагуючых бакоў.

Наступная ўзгадка аб асаблівасцях развіцця вулічнай сеткі места датавана 1741 годам і звязана з рэестрам адабранага ў мяшчан чыншу [6, с. 1–7]. Асаблівасць дакумента заключаецца ў тым, што тут па кожнай вуліцы пералічаны толькі непасрэдныя гаспадары жылых будынкаў. Рэестр зафіксаваў наступныя змены: на Рынку ўзгадваецца чатыры кватэры, узнікла адна новая вуліца – Слуцкая, якая ішла ад Рынку ў бок замку і Слуцкага гасцінцу, а шэраг іншых вуліц змянілі свае назвы. Дубніцкі завулак стаў звацца вуліцай Задні Роў (на ёй зноў з'явіліся дамы, а назва яе, відаць, адпавядае канфігурацыі трасы, якая праходзіла ў рове), вуліца Нясвіжская – Клецкай, Ходзькаўская – Нясвіжскай, Крыжовая – Папярэчнай, Завулак з Пясецкай вуліцы – Ходзькаўскай. Знікла вуліца, што ў ранейшых інвентарах звалася Завальскай і Завулкам

за Нясвіжскай. Асобна ў рэестры адзначаны каталіцкая і праваслаўная юрыздыкі, месцазнаходжанне якіх было, відаць, недалёка ад адпаведных будынкаў. Усяго, разам з юрыздыкамі ў месце налічвалася 248 забудаваных жылых плацаў (+21,57% у параўнанні з інвентаром 1701 года) [1].

Інвентар 1744 года з'яўляецца адным з самых грунтоўных апісанняў Капыля [5, с. 12–30]. У гэтым годзе ў месце налічвалася 214 дымоў, 4 карчмы, 1 карчэмны плац, 17 шынкоў, 4 бровары, 3 кузні. Упершыню ўзгадваецца вуліца Броварная (ішла з гасцінцу Слуцкага да млына), на якой размяшчаліся кагальская лазня і некалькі бровараў, вуліца Папярэчная названа Затыльнай. На Рынку успамінаюцца дзве каталіцкія плябаніі: адна на месцы былога судовага дому (у пазнейшым інвентары названа старой), другая – побач з касцёлам. На Лаговай вуліцы знаходзіліся дзве каталіцкія юрыздыкі – касцёльная і, так званая, "Падгорная", а ў канцы вуліцы – плац бялення палатна. Яшчэ адзін такі плац са студняй знаходзіўся ў канцы Пясецкай вуліцы. На Пясецкай вуліцы замест дзвюх узгадваецца адна праваслаўная царква са званіцай. У канцы Клецкай вуліцы знаходзіўся фальварк праваслаўнага святара Аляксандра Ярашэвіча, а ў канцы Нясвіжскай праводзілася здабыча гліны. Поруч з царквой, касцёлам і кальвінскім зборам узгадваюцца могілкі. У мясцовасці званай "Грыцава гара" паказаны 82 прэнты на плац залажэння царквы святых Барыса і Глеба. Відаць, гэтае месца трэба суадносіць з "царквішчам даўнім" з інвентару 1693 года. Цікавай у гэтым сэнсе ўяўляецца ўзгадка ад 1786 года аб пераносе ў былыя часы прыпісной Барысаглебскай царквы ў цэнтр места, на Пясецкую вуліцу, дзе згарэлі стаяўшыя там дзве царквы [3, с.1-5]. Між іншым, тут адзначана, што Барысаглебская царква знаходзілася ў паўвярсце за местам і была пабудавана некалі жыўшымі там жыхарамі, якіх зараз (у 1786 годзе – М.М.) нікога няма і жылля ніякага не маецца. У апісанні прылеглых да места сельскагаспадарчых надзелаў ёсць звесткі пра замак – дольны з горным. Мусіць, тут разам з самім замкам узгадваюцца ўмацаванні былога вакольнага горада.

Сляды вялікага пажару ў заходняй частцы места зафіксаваў інвентар 1750 года, зроблены асобна для хрысціянскага і габрэйскага насельніцтва [12, с. 51–69; 13, с. 218–280]. Шмат пагарэлых будынкаў адзначана на вуліцах Клецкай, Слабодскай, Нясвіжскай, Дубніцкай і Заднім Рове. На вуліцы Дубніцкай пазначаны летняя і зімовая габрэйскія школы, на Пясецкай – побач з царквой упершыню ўспамінаецца школа для хрысціян, а ў пачатку Пясецкага гасцінцу – плац пусты, дзе перад

[1] Значныя адрозненні ў колькасці забудаваных плацаў з дадзенымі інвентароў сярэдзіны XVIII стагоддзя могуць тлумачыцца адрознай сістэмай падліку, што прымянялася пры складанні рэестра.

тым быў шпіталь. На месцы фальварка святара Аляксандра Ярашэвіча ў канцы вуліцы Клецкай пазначаны фальварак святара Стэфана Маўчановіча. У месце, разам з юрыздыкамі, налічвалася 210 дымоў, 1 карчма, 19 шынкоў, 7 бровараў. Умовы для жыцця ў Капылі былі ў гэты час, відаць, не самыя спрыяльныя, сведчаннем чаму стала вялікая колькасць жыхароў, якія цэлымі сем'ямі пакідалі родны горад у пошуках лепшай долі. Сярод адрасоў тых месцаў, куды перасяляліся капыляне, узгадваюцца, як блізкія – Нясвіж, Цімкавічы, Грозаў, Калодзезнае, гэтак і больш аддаленыя – Дудзічы, Ігумен, Блонь, Смалявічы, Мазыр, а таксама – Валынь і Украіна.

У недатаваным інвентары Капыля, які па ўскосных дадзеных можна адносіць да канца 1750 – пачатку 1760-х гадоў упершыню ўзгадваюцца каталіцкі і кальвінскі шпіталі, што знаходзіліся ў чацвертай кватэры Рынку, а таксама кальвінская юрыздыка [8, с.1–10адв.]. Места налічвала 205 дымоў, 13 шынкоў, 6 бровараў, 3 крамы, 1 кузню.

У 1764 – 1767 гадах жыхары Капыля пацярпелі ад войскаў Літоўскай генеральнай канфедэрацыі, якія некалькі разоў станавіліся тут на пастой [7, с.1–25]. Інвентар 1765 года зафіксаваў 234 [5, с. 83–87], а 1768 года 243 дымы [5, с. 190–196, 206–211] (+13,55% у параўнанні з 1744 годам). У інвентары 1768 года побач з кальвінскім зборам узгадваецца званіца, а побач з млынам – ставок з грэбляй. Акрамя таго ўзгадваюцца Млынцоўскі і Шастакоўскі млыны, таксама належачыя да Капыля.

Звяртае на сябе ўвагу паступовае павелічэнне на працягу другой паловы XVII – другой паловы XVIII стагоддзяў долі габрэйскага насельніцтва Капыля. Калі ў 1669 годзе габрэі валодалі 13 дымамі з 252 (5,16% ад агульнай колькасці), дык у 1765 годзе – 54 з 234 (23,08%) [1, с. 1–10; 5, с. 83–87]. Тэндэнцыя гэтая захавалася і на працягу наступнага, XIX стагоддзя.

Падсумоўваючы дадзеныя вышэй адзначаных крыніц, можна зазначыць, што ад пачатку забудовы Рынку (XV – XVI стагоддзі) Капыль з'яўляўся местам з радыяльнай ці, як яе яшчэ называюць, гатычнай планіроўкай [19, с. 63]. Асноўныя вуліцы разыходзіліся ў розныя бакі ад Рынку, у накірунку гандлёвых шляхоў, а розныя бакі Рынку былі працягам гэтых вуліц. Такая планіроўка места захавалася амаль да канца XIX стагоддзя [4, с. 10], а, з невялікімі зменамі, і да нашага часу [18].

Асобна магла развівацца частка паселішча за ракой Каменкай, дзе знаходзілася Барысаглебская царква (як вядома, святыя Барыс і Глеб з'яўляліся апекунамі княскай улады). Пра час пачатку і спынення жыцця ў гэтай мясцовасці без дапамогі надзейных археалагічных крыніц меркаваць цяжка.

Параўноўваючы дадзеныя аб колькасці дымоў на працягу XVII – XVIII стагоддзяў бачна, як ваенныя сутычкі і пажары аказвалі

негатыўны уплыў на развіццё Капыля, што характэрна ў гэты час для асноўнай масы гарадоў і мястэчак Вялікага княства Літоўскага.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (у далейшым НГАБ). Фонд 27. – Воп. 6. – Адз. зах. 1. Інвентар княства Капыльскага 1669 г.
2. НГАБ. Фонд 27. – Воп. 6. – Адз. зах. 2. Інвентар княства Капыльскага 1693 г.
3. НГАБ. Фонд 136. – Воп. 1. – Адз.зах. 45. Справа аб атрыманні Капыльскай Раства-Багародзіцкай царквой міра са Слуцкай духоўнай кансісторыі 1786 г.
4. НГАБ. Фонд 299. – Воп. 5. – Адз.зах. 512. Справа аб прадстаўленні на разгляд Праўлення плана і сметы на забудову цэнтра мяст. Капыль Слуцкага пав. 1878-1887 гг.
5. НГАБ. Фонд 694. – Воп. 2. – Адз.зах. 3676. Інвентар Капыльскага княства за 1701-1815 гг.
6. НГАБ. Фонд 694. – Воп. 2. – Адз.зах. 3677. Рэестр сабранага чынша з гараджан і сялян Капыльскага княства за 1740-41 гг.,1769-70 гг. Ведамасць вададзенага заробку рамеснікам і парабкам сталярнай і кавальскай майстэрняў у Капылі за 1806 г.
7. НГАБ. Фонд 694. – Воп. 2. – Адз.зах. 3679. Кніга ўліку ў грошах стратаў, якія панеслі жыхары гор. Капыля падчас канферэнцыі ў 1764-67 гг.
8. НГАБ.Фонд 694. – Воп. 2. – Адз.зах. 3712. Інвентарнае апісанне мяст. Капыль за 18 ст.
9. НГАБ. Фонд. 694. – Воп. 7. – Адз.зах. 934. Апісанне юрыдычных і эканамічных дакументаў па маёнтках Слуцкага княства 1526-1740 гг.
10. НГАБ. Фонд. 1739. – Воп. 1. – Адз.зах. 1. Актавая кніга Слуцкага гродскага суду 1643-1659 гг.
11. НГАБ. Фонд. 1739. – Воп. 1. – Адз.зах. 4. Актавая кніга Слуцкага гродскага суду 1686-1688 гг.
12. НГАБ. КМФ-5. – Воп. 1. – Адз.зах. 3837. Рэвізія гарадоў Слуцка і Капыля 1750 г.
13. НГАБ. КМФ-5. – Воп. 1. – Адз.зах. 3838/2. Рэвізія гарадоў Слуцка і Капыля 1750 г.
14. Волынско-Галицкая летопись, составленная с концем XIII века.1205-1292 г. [і інш.]. Львов, 1871. – 148 с.
15. Грыцкевіч, А.П. У складзе Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай / А.П. Грыцкевіч // Памяць.Гісторыка-дакументальная хроніка Капыльскага раёна / рэдкал.: І.Л. Дзмітрыенка (рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларуская навука, 2001. – С. 33–52.
16. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Мінская вобласць. Кніга 1 / АН БССР. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; Рэдкал.: С.В. Марцэлеў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1987. – 284 с.
17. Калядзінскі, Л.У. Вывучэнне сівой мінуўшчыны // Памяць.Гісторыка-дакументальная хроніка Капыльскага раёна / рэдкал.: І.Л. Дзмітрыенка (рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларуская навука, 2001. – С. 30–33.
18. Копыль. Копыльский район. План города. Карта района. – Минск: Белкартография, 2002.
19. Локотко, А.И. Белорусское народное зодчество, середина XIX–XX в. / А.И.Локотко. – Минск: Навука і тэхніка, 1991. – 286 с.
20. Описание церквей и приходов Минской епархии, составленное по официально затребованным от причтов сведениям: в 9 т. – Минск, типо–лит. Б.И. Соломонова, 1878–79. – Т. 3: Слуцкий уезд. – 1879. – 274 с.

Мікалай Мароз, гісторык, краязнавец. Нарадзіўся ў 1976 г. у Маладзечне. У 1998 г. скончыў гістфак Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Займаецца даследаваннем гісторыі Капыля XVII – пачатку XX стст.

УДК 930.2(470):94(476)"13/17"

Сяргей Стрэнкоўскі (Мінск, Беларусь)

ГАРАДСКОЕ САМАКІРАВАННЕ БЕЛАРУСІ КАНЦА XIV – XVIII стст. У ПРАЦАХ СУЧАСНЫХ АЙЧЫННЫХ ГІСТОРЫКАЎ ПРАВА

Автор анализирует взгляды современных белорусских историков права на проблемы наличия в городах Беларуси XIV – XVIII вв. самоуправления и на источники его происхождения. Анализ сделан по отдельным персоналиям. Подчеркивается, что исследователи не смогли прийти к определенному научному консенсусу и оставили много спорных выводов и нерешенных проблем.

Станаўленне суверэнітэту і незалежнасці Рэспублікі Беларусь дало штуршок развіццю даследаванняў па гісторыі Беларусі ў часы ВКЛ на фоне агульнага інтарэсу да гістарычнага мінулага беларускага народа. Трэба адзначыць, што адну з частках сучасных даследаванняў па гісторыі гарадскога самакіравання XIV – XVIII стст., як складаючай гісторыі феадальнага грамадства Беларусі ўяўляюць працы прадстаўнікоў юрыдычнай навукі.

Пасля даследаванняў па гісторыі гарадскога самакіравання дарэвалюцыйных гісторыкаў права М.Ф.Уладзімірскага-Буданава, Ф.В.Тараноўскага і інш., у працах якіх пераважала адмоўнае стаўленне да магдэбургскага права і самакіравання, што склалася на яго аснове, назіраецца пэўны перапынак, калі прадстаўнікі юрыдычнай навукі вельмі мала цікавіліся гэтым пытаннем. Толькі працы Я.А.Юхо ў савецкі час паклалі пачатак новым даследаванням гарадскога самакіравання, як часткі гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Пры гэтым на аснове прац такіх гісторыкаў як М.В.Доўнар-Запольскі, У.І.Пічэта, адбылося пераасэнсаванне погляду на месца і ролю магдэбургскага права ў жыцці беларускіх гарадоў. Адной з падстаў для сучасных даследаванняў па праблематыцы самакіравання сталі даследаванні беларускіх савецкіх гісторыкаў В.Д.Дружчыца, З.Ю.Капыскага, вядомага польскага гісторыка права Ю.Бардаха. Гэта датычыцца і станоўчых адносін да ўвядзення магдэбургскага права, і сацыяльна-эканамічных перадумоў яго станаўлення і развіцця, і перыядызацыі апошняга, і класіфікацыі формаў самакіравання.

Разам з тым, наяўнасць розных пунктаў гледжання на гарадское самакіраванне феадальнага перыяду, адсутнасць адзінства ў вызначэнні самога тэрміна "магдэбургскае права", розныя падыходы да ацэнкі яго

асаблівасцей у беларускіх гарадах, выклікалі неабходнасць працягу даследаванняў у гэтых напрамках.

Мэта дадзенага артыкула – аналіз таго, як названыя пытанні адлюстраваны ў працах прадстаўнікоў сучаснай юрыдычнай навукі Беларусі. Трэба адзначыць, што ў гісторыкаў дзяржавы і права працаў, спецыяльна прысвечаных гарадскому самакіраванню не вельмі шмат. Асноўную частку даследаванняў, якія датычацца гэтага пытання ўяўляюць працы Н.В.Місарэвіч, Л.Л.Арэпука, М.У.Сільчанкі. Часткова гэтае пытанне закранута ў агульных працах па гісторыі дзяржавы і права Беларусі і прававому становішчу насельніцтва Беларусі ў часы феадалізму Я.А.Юхо, Т.І.Доўнар і інш.

Н.В.Місарэвіч з'яўляецца аўтарам манаграфіі і шэрага артыкулаў, у якіх адлюстравана развіццё магдэбургскага права і створанага на яго аснове самакіравання ў беларускіх гарадах ВКЛ. Даследчык сцвярджае, што магдэбургскае права на Беларусі ўводзілася шляхам атрымання прывілеяў на самакіраванне, вынікам чаго было ўласна самакіраванне, судовы імунітэт, падатковыя льготы, права ўласнасці на зямлю, ільготы ў рамеснай і гандлёвай дзейнасці. Граматы, як правіла, даваліся вялікімі князямі, а прыватным гарадам – іх уладальнікамі. Нормы магдэбургскага права дзейнічалі, па думцы Н.В.Місарэвіч, ў змененым выглядзе па прычыне рознай ступені развіцця сацыяльна-эканамічных адносін у ВКЛ, увядзення яго ў розныя перыяды, мясцовых умоў, палітыкі уладаў. Гэта ж з'яўлялася прычынай рознага ўзроўню самакіравання і імунітэтаў. Адсюль спецыфічныя амаль для кожнага горада правы і функцыі органаў самакіравання.

Н.В.Місарэвіч піша, што пры ўвядзенні самакіравання ўладальнікі імкнуліся ўзяць за ўзор адзін з буйных гарадоў. У аснову фарміравання сістэмы органаў самакіравання, на думку Н.В.Місарэвіч, былі пакладзены інстытуты магдэбургскага права. Для прыватнаўласніцкіх гарадоў магдэбургскае права было асноўнай саслоўнай прывілегіяй, якая залежала ад меркаванняў іх уладальніка. Войтаўскае кіраванне дзейнічала і ў тых з іх, якія не мелі магдэбургскага права [1]. Н.В.Місарэвіч таксама сцвярджае, што была вядомая толькі агульная ідэя магдэбургскага права – права на самакіраванне, якую кожны горад разумеў і рэалізоўваў па-свойму, бо ў дзяржаве не выдаваліся раннія крыніцы магдэбургскага права [2, 114]. У працах Н.В.Місарэвіч знайшоў адлюстраванне і погляд на тое, што асноўная колькасць нормаў, што рэгулявалі стварэнне і парадак дзейнасці органаў самакіравання, знаходзілася ў прывілеях [3, 27]. На думку Н.В.Місарэвіч, у гарадах з магдэбургскім правам усталёўваліся асноўныя нормы грамадзянскага і крымінальнага права, вызначаўся парадак гандлю, парадак выбару ўладаў і іх кампетэнцыя. Прычыны гэтага даследчык бачыць у

дасягненні гарадамі дастаткова высокага эканамічнага і сацыяльнага ўзроўню, які ўступаў у канфлікт з традыцыйнымі прававымі нормамі; у тым, што абставіны і змены сацыяльнай структуры насельніцтва патрабавалі новага падыходу да рэгулявання існаваўшых адносін; у імкненні гараджан пазбавіцца ад адвольнай улады і суда дзяржаўнай адміністрацыі [4].

Н.В.Місарэвіч таксама адзначае, што гарады мелі права ствараць магістрат, кандыдаты ў які выбіраліся гараджанамі і рашэнні якога распаўсюджваліся на тэрыторыю горада [5, 176]. Аналізуючы змест прывілеяў Мінску, Берасцю, Пінску, Магілёву, Полацку, Н.В.Місарэвіч робіць выснову аб тым, што адзінага ўзору прывілеяў на самакіраванне не было [6]. На самой справе гэта супярэчыць рэчаіснасці, калі разглядзець, напрыклад, прывілеі дадзеныя гарадам ВКЛ на магдэбургскае права ў часы Жыгімонта Аўгуста, Стэфана Баторыя, Жыгімонта Вазы. У абагульняючай працы Н.В.Місарэвіч "Магдэбургскае права на Беларусі", дзе знайшлі адлюстраванне згаданыя вышэй высновы, адзначаецца таксама, што працэс увядзення права на самакіраванне ў Беларусі значна адставаў ад такога ж працэсу ў Заходняй і Цэнтральнай Еўропе, ішоў з захаду на ўсход (аб чым раней пісаў У.І.Пічэта); зыходным момантам увядзення самакіравання была воля вялікага князя (уладальніка) ці жаданне мяшчан; у дзяржаве існавала сістэма "пацвярджэння", разлічаная на захаванне раней дараваных прывілеяў пры абавязковай умове прадстаўлення аўтэнтычнага першапачатковага прывілея (на самой справе вялікія князі пацвярджалі гарадскія вольнасці і па "экстрактах" з Метрыкі ВКЛ); што ішоў свайго роду працэс выбракоўкі няякасных прававых нормаў, якія па гэтай прычыне не пацвярджаліся ў наступных канфірмацыйных граматах і выходзілі з ужытку [7, 93–95]. Апошняе некалькі супярэчыць, напрыклад, палажэнням шэрага прывілеяў часоў Уладзіслава Вазы (Мінск, Ворша і інш.), якія дазвалялі мяшчанам з цягам часу карыстацца тымі вольнасцямі, якія былі дадзены ранейшымі прывілеямі, але па нейкіх прычынах не ўвайшлі ва ўжытак.

Л.Л.Арэпук паспрабаваў выкласці ўсю разнастайнасць прыкладаў гарадскога самакіравання на Беларусі ў выглядзе адзінага агульнага ўзору. Ёсць у яго артыкулах і цалкам памылковыя погляды: аб інстытуце ландвойта ў Берасці па грамаце 1390 года, аб магдэбургскім праве ў Суражы па ўзору Віцебска і інш. Спасылка пры выснове аб умоўнасці паняцця "самакіраванне" ў XV – XVI стагоддзях на яго вызначэнне ў Законе Рэспублікі Беларусь "Аб мясцовым кіраванні і самакіраванні" можа разглядацца толькі як спроба мадэрнізаваць гісторыю [8]. Граматы на магдэбургскае права Л.Л.Арэпук падзяляе на "вялікія прывілеі" і прывілеі "невялікім гарадскім паселішчам".

Магістрат даследчык лічыць адміністрацыйным і судовым органам, які дзейнічаў пры войце (як сведчаць дакументы гэта былі асобныя інстытуты самакіравання). Пры гэтым гараджане пашыралі гарадское кіраванне шляхам утварэння камісій "паспалітых", якія выбіраліся штогод з сярэдніх слаёў [9, 208–209].

Л.Л.Арэпук, разглядаючы дзейнасць цэхаў, сцвярджае, што граматы на магдэбургскае права замацоўвалі права на вытворчую і гандлёвую дзейнасць, а ўставы – сістэму органаў кіравання, парадак іх стварэння, узаемаадносіны паміж імі, вытворчыя і гандлёвыя правілы [9, 210; 10, 81]. Менавіта цэхі і брацтвы, на думку даследчыка, гэта органы самакіравання. Такім чынам, гарадское самакіраванне зводзіцца толькі да яго карпаратыўнага ўзроўню. У комплекс гарадскога права Л.Л.Арэпук уключае граматы на магдэбургскае права, прывілеі, дадзеныя з мэтай развіцця гарадоў, пастановы магістратаў. Тры Статуты ВКЛ, на думку Л.Л.Арэпука, ўпарадкавалі "структуру і кампетэнцыю органаў улады і кіравання", урэгулявалі "правы, свабоды, абавязкі, памеры і віды падаткаў для мяшчан" [9, 210–211; 10].

Згодна меркаванням Л.Л.Арэпука ў XV – XVI стагоддзях наданне магдэбургскага права ажыццяўлялася па ініцыятыве гараджан. Магчымасць такога звяртання да дзяржаўных органаў даследчык лічыць важнай палітычным свабодай мяшчан [11, 105]. Свабоду аб'яднання ў цэхі, брацтвы, гільдыі Л.Л.Арэпук называе ўласцівай толькі мяшчанам ВКЛ (хоць тыя ж правы мелі гараджане Германіі, Польшчы і г.д.) і сцвярджае, што рост такіх аб'яднанняў спрыяў росту дабрабыту гарадоў як апоры дзяржавы. Права абіраць і быць абранымі даследчык бачыць чамусьці толькі ў праве жыхароў Магілёва выбіраць калегію паспалітых і праве аршанцаў выбіраць войта, а таксама ў праве выбару службовых асоб цэхаў і брацтваў. Усе названыя палітычныя правы Л.Л.Арэпук адносіць толькі да найбольш заможнай часткі мяшчан [11].

Даследуючы прававое становішча мяшчан, Я.А.Юхо, пэўнае месца ў сваіх працах адводзіць магдэбургскаму праву. Ён лічыць, што нормы нямецкага права закраналі толькі адміністрацыйныя пытанні і некаторыя крымінальна-працэсуальныя нормы. Я.А.Юхо сцвярджае, што сапраўднае нямецкае права насельніцтву Беларусі было невядома і практычна не ўжывалася [12; 13]. Таксама даследчык піша, што магдэбургскае права "прыстасоўвалася і відазмянялася, а шматлікія перашкоды і супярэчнасці, сутыкненні з беларускім звычаёвым правам стварылі спрыяльную глебу для ўзнікнення самабытнага беларускага гарадскога права і органаў гарадскога самакіравання" [14, 131]. Аднак, трэба заўважыць, што параўнанне прывілеяў, устаў і іншых прававых актаў, дадзеных гарадам Беларусі, з такімі ж актамі гарадоў уласна Літвы, Падляшша, Смаленшчыны, гаворыць аб іх падабенстве, а

неаднойчы і аднолькавасці, што можа сведчыць пра складванне не гарадскога права Беларусі, а гарадскога права ВКЛ.

Я.А.Юхо класіфіцыруе акты, якія афармілі аддзяленне горада ад вёскі, на граматы, якія ўсталёўвалі магдэбургскае права, а таксама ільготныя і судныя граматы; сярод мэт іх выдачы называе распаўсюджанне каталіцызму і апалячванне; лічыць, што паўнамоцтвы войтаў і бурмістраў у розных гарадах былі рознымі. Даследчык знаходзіць ужыванне тэрміна "мясцовае самакіраванне" ў дачыненні да гарадскіх органаў умоўным, па прычыне непрыняцця большасцю насельніцтва горада ўдзелу ў іх фарміраванні і адсутнасці ўздзеяння з яе боку на гэтыя органы, што між тым адпавядае ўмовам феадальнага грамадства. Я.А.Юхо сцвярджае, што "устанаўленне войтаўска-бурмістроўскай улады ў горадзе не вяло да сапраўднага самакіравання, а толькі змяняла яго форму", што пераставалі склікацца агульныя сходы гараджан, але і тое, і другое супярэчыць палажэнням прывілеяў пра выбар асоб гарадскіх органаў улады самімі гараджанамі, матэрыялам актавых кніг, якія адлюстроўваюць наяўнасць сходаў "паспольства" і іх рашэнні. Даследчык адзначае, што ў творах Б.Граіцкага і П.Шчэрбіча змяшчалася не нямецкае, а польскае права [12, 58–67], але дакладней было б казаць, што гэта быў адаптаваны польскімі гарадамі варыянт нямецкага права. Паўнамоцтвы войта, рады, прававы стан мяшчан залежалі ад памераў горада і яго абарончага і гаспадарчага прызначэння [15, 25].

Вядомы беларускі даследчык гісторыі права Т.І.Доўнар у працах, прысвечаных асобным аспектам права ВКЛ, адзначае, што граматы на самакіраванне абапіраліся на беларускае звычаёвае права і давалі гарадам толькі адноснае самакіраванне, якое вызваляла іх ад прамога ўплыву мясцовай дзяржаўнай адміністрацыі; што граматы не агаворваюць сутнасць нямецкага права і яго крыніцы. Некалькі супярэчаць рэчаіснасці высновы Т.І.Доўнар аб тым, што магдэбургскае права не давала гатовай формы арганізацыі гарадской улады, якая па гэтай прычыне выпрацоўвалася на месцы, і што ў магдэбургскім праве "не было добра зразумелых указанняў адносна складу і спосабу ўтварэння магістрата"; што да атрымання гарадамі права выбару войта ён не з'яўляўся членам гарадскога ўрада, "бо прадстаўляў велікакняжацкую ўладу"; што граматы на магдэбургскае права – толькі дэкларацыя [16]. Таксама Т.І.Доўнар лічыць, што "ў працэсе складвання ВКЛ гарады, баючыся жорсткай цэнтралізацыі і клапоцячыся аб самаразвіцці, патрабавалі (прасілі) ад цэнтральнай улады самакіравання па тыпу заходнееўрапейскіх гарадоў", што вялікая колькасць магдэбургскіх грамат гавораць аб інтэнсіўным працэсе гарадскога

самавызначэння, аб веданні насельніцтвам гарадоў нямецкага гарадскога права [17, 40].

Даследчык гісторыі права М.У.Сільчанка ў працах прысвечаных пытанням мясцовага самакіравання і артыкулах, дзе вядзецца гаворка пра магдэбургскае самакіраванне, лічыць, што апошняе дапамагло дзяржаве дакладна акрэсліць самакіраванне гарадоў у якасці асобнага інстытуту ў прававой сістэме ВКЛ, сфарміраваць у гарадах сістэму прадстаўнічых, выканаўчых і судовых органаў, размежаваць іх кампетэнцыю, стварыць матэрыяльна-фінансавую базу, дакладна вызначыць узаемныя правы і абавязкі велікакняжацкай улады і гарадскога самакіравання. Апошняе, на яго думку, запоўніла той вакуум уладных структур, які атрымаўся ў гарадах у выніку знікнення вечавых устаноў. Прычым утварылася дзве паралельныя структуры: велікакняжацкая адміністрацыя і органы мясцовага самакіравання па магдэбургскаму ўзору [18, 4]. М.У.Сільчанка разглядае пад магдэбургскім правам "сістэму норм права, якія рэгулявалі жыццядзейнасць гараджан і местачкоўцаў", прыводзіць меркаванне аб яго пранікненні на тэрыторыю ВКЛ ў сувязі з масавым перасяленнем сюды яўрэяў з Германіі, што супярэчыць таму, што яўрэі ў ВКЛ не карысталіся магдэбургскім правам і былі аддзелены ад магдэбургскіх абшчын сваімі прывілеямі.

Па меркаванню М.У.Сільчанкі, "бурмістра зацвярджаў на пасадзе войт з некалькіх кандыдатур (радцаў), што выбіраліся радай", што ў нейкай меры з'яўляецца спробай уніфікаваць разнастайнасць нормаў, якія дзейнічалі на гэты конт. Да таго ж адзначаецца, што "бурмістр … кантраляваў дзейнасць камунальных службаў", хоць для феадальных часоў незразумелы сэнс гэтага паняцця для гарадоў, якія па сутнасці сваёй і былі камунамі. Акрамя таго даследчыкам сцвярджаецца, што "бурмістр выконваў як бы выканаўчую функцыю самакіравання, у той час як войт прадстаўляў агульнадзяржаўную выканаўчую ўладу" [19, 113–114]. Адзначаючы, што магдэбургскае права на Беларусі не ў'яўляла "адзінай, універсальнай для ўсёй дзяржавы сістэмы нормаў права", таму што ўводзілася яно асобнымі прывілеямі, М.У.Сільчанка разам з тым гаворыць пра тое, што ў розных гарадскіх паселішчах былі "агульныя моманты ў арганізацыі самакіравання, агульныя свабоды". На розніцу ў правах і прывілеях уплывалі эканамічныя, сацыяльныя, дэмаграфічныя і геаграфічныя адметнасці гарадоў (у якасці прыклада апошняга даследчык прыводзіць дазвол гарадзенцам пабудаваць млын на Нёмане ў 1496 годзе).

М.У.Сільчанка лічыць, што вялікія князі пры ўступленні на пасад маглі не пацвердзіць магдэбургскае права пэўнаму паселішчу, у выпадку чаго яно яго страчвала (пры гэтым канкрэтных прыкладаў не

прыводзіць), ці звузіць яго [20, 8–10]. Таксама ў працах даследчыка адзначаецца, што пячатка і герб горада вылучалі яго як юрыдычную асобу, што гарады маглі "наладжваць прававыя сувязі з іншымі суб'ектамі права". Асобныя нормы Статута 1588 г. для М.У.Сільчанкі гэта падстава адзначыць асаблівы прававы статус гарадоў, што ў сваю чаргу прыводзіць яго да высновы (услед за вядомым гісторыкам А.К.Цітовым), што падзел гарадскіх паселішчаў на гарады і мястэчкі штучны, як штучны і тэрмін "магдэбургскае мястэчка" [20, 13–14]. Сярод службовых асоб даследчык (ізноў жа ўслед за А.К.Цітовым) памылкова называе "палецаяў", якія былі адказнымі за парадак у горадзе, збор падаткаў і інш. М.У.Сільчанка ідэалізуе адносіны паміж вялікімі князямі і мяшчанамі, сцвярджаючы, што вялікія князі бачылі ў іх "сілу, з дапамогай якой можна было аказаць палітычны ціск на магнатэрыю і бюракратычна-чыноўніцкі апарат" [20, 14–16]. М.У.Сільчанка таксама лічыць магдэбургскае права "легальным сродкам прававога эксперыменту" і "моцным сродкам фармавання агульнадзяржаўных інтарэсаў і ідэалогіі" [21, 235].

Шэраг даследчыкаў у сваіх артыкулах разглядае асобныя аспекты магдэбургскага самакіравання. Так М.С.Хоміч лічыць, што калі нямецкае права супярэчыла менталітэту беларускіх мяшчан, то ўжывалася мясцовае права. Таксама робіць выснову, што ўрад ВКЛ, уводзячы магдэбургскае права, не імкнуўся змяніць мясцовае права, а імкнуўся "стварыць больш спрыяльныя ўмовы для знешняга гандлю", а адпаведна для росту прыбыткаў скарбу і забеспячэння абароны [22, 5–7]. Станоўчы ўплыў і вялікае ўздзеянне магдэбургскага права на станаўленне правоў чалавека адзначаў, разглядаючы месца чалавека ў сацыяльна-палітычнай і прававой прасторы ВКЛ, С.А.Падокшын [23, 166].

У зборніку, прысвечанаму 500-годдзю магдэбургскага права Мінска, ўтрымліваецца шэраг артыкулаў, аўтары якіх прытрымліваюцца ў асноўным поглядаў Я.А.Юхо і Т.І.Доўнар (Г.В.Дзербіна [24, 14–21]; А.В.Свіб [24, 21–25]; А.І.Сырэц [24, 39–41] і інш.). В.Н.Цэд сярод выбарчых цэнзаў у органах самакіравання гарадоў знаходзіць палавыя, узроставыя, аселасці, саслоўна-маёмасныя, рэлігійна-нацыянальныя і маральны. Пры гэтым памылкова звязвае наяўнасць маёмаснага цэнзу з тым, што заняцце пэўных пасад горада звязвалася з саслоўна-маёмасным становішчам кандыдата ў грамадстве, бо ў большасці выпадкаў службоўцы выбіраліся з купцоў і багатых майстроў і сход вылучаў кандыдатаў, якіх зацвярджаў войт [24, 199] (але ж гэта не прадугледжвалі ні крыніцы магдэбургскага права, ні прывілеі).

Згаданыя вышэй высновы Я.А.Юхо, Т.І.Доўнар, М.У.Сільчанкі, Н.В.Місарэвіч знайшлі адлюстраванне ў вучэбных дапаможніках па

гісторыі і праву Беларусі, а таксама мясцоваму самакіраванню. Так, А.Ф.Вішнеўскі лічыць, што жыхары гарадоў, якія карысталіся магдэбургскім правам, атрымлівалі шэраг правоў і прывілеяў: права ўдзельнічаць у фарміраванні гарадскога самакіравання і суда, ствараць рэлігійныя брацтвы, аб'ядноўвацца ў цэхі; што граматы на магдэбургскае права былі юрыдычнымі актамі на самакіраванне гараджан, спрыялі іх саслоўнай кансалідацыі, вызвалялі ад феадальнай залежнасці, часта пашыралі сваё дзеянне на прадмесці і сёлы, якія належалі мяшчанам; што рада складалася з радцаў і лаўнікаў. Пагаджаецца з І.А.Юхо ў тым, што гарадскія магдэбургскія органы не былі ўласна самакіраваннем, што сапраўднае магдэбургскае права было ў беларускіх гарадах невядомым, што гэта было гарадское права Беларусі [25, 34, 63–64]. Таксама трэба адзначыць, што разгляд уласна гарадскога самакіравання ў вучэбных дапаможніках па гісторыі дзяржавы і права і мясцоваму самакіраванню падаецца вельмі зжата, не вызначае ўсіх яго асаблівасцей, не разглядае такія яго формы як войтаўскае самакіраванне, войтаўска-бурмістроўскае самакіраванне без магдэбургскага права, самакіраванне, заснаванае на віцебскім праве і інш.[26].

Такім чынам, беларускімі гісторыкамі права праведзена значная праца па вывучэнні гарадскога самакіравання канца XIV – XVIII стагоддзяў. Пры гэтым застаецца шмат спрэчных, а часам і супрацьлеглых поглядаў на асобныя яго праблемы. Пад сумненне ставіцца і само існаванне ў гэты перыяд гарадскога самакіравання, якое шэраг даследчыкаў атаясамляюць з гарадскім кіраваннем. Спрэчным з'яўляецца і пытанне аб веданні беларускімі мяшчанамі крыніц магдэбургскага права і існаванні не нямецкага, а ўласнага беларускага гарадскога права. Амаль поўнасцю не закрануты пытанні немагдэбургскага самакіравання гарадоў. Гэтыя праблемы вызначаюць напрамкі далейшых даследаванняў гарадскога самакіравання Беларусі феадальнага перыяду.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Місарэвіч, Н.В. Кіраванне ў прыватнаўласніцкіх гарадах і мястэчках Беларусі на аснове магдэбургскага права / Н.В.Місарэвіч // Праблемы тэорыі і гісторыі дзяржавы і права / ГрДУ імя Я.Купалы. – Гродна: ГрДУ, 2002. – С.127 – 134.
2. Місарэвіч, Н.В. Аб паняцці "магдэбургскае права" / Н.В.Місарэвіч // Теоретические и практические проблемы соотношения международного и национального права / Редкол.: В.В.Скитович [и др.]. – Ч.1. – С.112 – 114.
3. Місарэвіч, Н.В. Нормы магдэбургскага права у трох Статутах ВКЛ / Н.В.Місарэвіч // Проблемы юридической науки и правоприменения / редкол.: В.М.Хомич и др. – Минск: Журн. "Право и экономика", 1999. – С.27 – 29.
4. Мисаревич, Н.В. Магдебургское право на Беларуси: причины распространения / Н.В.Мисаревич // Проблемы законности и правопорядка в Республике Беларусь / редкол.: А.А.Головко [и др.]. – Новополоцк: ПГУ, 2000. – С.8 – 9.
5. Мисаревич, Н.В. Особенности формирования самоуправления у восточных славян / Н.В.Мисаревич // Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы / под общ.ред.В.В.Кириенко. – Гомель: ГГТУ, 2001. – С.175 – 176.
6. Місарэвіч, Н.В. Прывілеі на магдэбургскае права гарадам Беларусі: асноўныя палажэнні / Н.В.Місарэвіч // Праблемы сучаснага беларускага права і заканадаўства: Зб.навук.прац / пад рэд. праф. М.У.Сільчанкі; Гродзен.дзярж.ун-т імя Я.Купалы. – Гродна: ГрДУ, 2003. – С.158 – 167.
7. Місарэвіч, Н.В. Магдэбургскае права на Беларусі: Манаграфія / Н.В.Місарэвіч. – Гродна: ГрДУ, 2003. – 107 с.
8. Арэпук, Л.Л. Самакіраванне ў гарадах Беларусі XV – XVI стст. / Л.Л.Арэпук // Весці НАНБ. Серыя гуманітарных навук. – 2001. – № 2. – С. 28 – 32.
9. Орепук, Л.Л. Городское самоуправление средневековой Белоруссии / Л.Л.Орепук // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: Матэрыялы рэспуб.навук.канф.: У 4ч. / Рэдкал.: І.П.Крэнь [і інш.]. – Ч.1 – Гродна: ГрДУ, 2004. – С. 208 – 211.
10. Орепук, Л.Л. Городское право средневековой Белоруссии / Л.Л.Орепук // IV межвузовская научно-методическая конференция молодых учёных / под общ.ред. В.С.Секержицкого. – Брест: Изд-во БрГУ, 2002. – С. 81–82.
11. Орепук, Л.Л. Политические права и свободы мещан Белоруссии в XV – XVI вв. / Л.Л.Орепук // Государственность на Беларуси: генезис и перспективы: Сб.материалов респ.научно-практ.конф. В 2-х ч. / гл.ред.И.В.Котляров [и др.]. – Ч.1 / БрГУ им. А.С.Пушкина. – Брест: Изд-во БрГУ, 2002. – С. 105 – 107.
12. Юхо, І.А. Крыніцы беларуска-літоўскага права / І. Юхо. – Мінск: Беларусь, 1991.
13. Юхо, Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права: Вучэб.дапаможнік / Я.А.Юхо.– Мінск: Універсітэцкае, 1992. – 272 с.
14. Юхо, Я.А. Суды для мяшчан феадальнай Беларусі / Я.А.Юхо // Магдэбургскае права на Беларусі: матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю выдачы гораду Мінску граматы на магдэбургскае права / БДУ; Акадэмія МУС; Беларускі недзяржаўны інстытут правазнаўства; Рэдкалегія: У.М.Хоміч, Т.І.Доўнар, І.А.Юхо. – Мінск: Право и экономика, 1999. – С.10 – 14.
15. Доўнар, Т.І. Статут ВКЛ 1566 года / Т.І.Доўнар, У.М.Сатолін, Я.А.Юхо; рэдкалегія Т.І.Доўнар [і інш.]. – Мінск: Тэсей, 2003. – 352 с.: іл.
16. Доўнар, Т.І. Грамата на магдэбургскае права Мінску 1499 г. / Т.І.Доўнар // Магдэбургскае права на Беларусі: матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю выдачы гораду Мінску граматы на магдэбургскае права / БДУ; Акадэмія МУС; Беларускі недзяржаўны інстытут правазнаўства; рэдкалегія: У.М.Хоміч, Т.І.Доўнар, І.А.Юхо. – Мінск: Право и экономика, 1999. – С.10 – 14.
17. Доўнар, Т.І. Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV – XVI ст. / Т.І.Доўнар. – Мінск: Пропілеі, 2000. – 224 с.
18. Сільчанка, М.У. Ад князя і веча да вялікага князя, сейма і магдэбургскага права / М.У.Сільчанка // Проблемы законности и правопорядка в Республике Беларусь / редкол.: А.А.Головко [и др.]. – Новополоцк: ПГУ, 2000. – С.3 – 4.
19. Сільчанка, М.У. Беларуская дзяржаўнасць / М.У.Сільчанка. – Гродна, 1997.–370 с.
20. Сільчанка, М.У. Гісторыя мясцовага самакіравання на Беларусі / М.У.Сільчанка. – Гродна: ГрДУ, 2000.
21. Сільчанка, М.У. Магдэбургскае права на Беларусі: гісторыя і сучаснасць / М.УСільчанка // Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі "Гістарычная памяць народаў ВКЛ і Беларусі XIII – XX ст." (Гродна, 3-5 ліп.1996 г.) / адк.рэд. і склад. Д.Караў. – Гродна, 1996. – С.235 – 236.
22. Хоміч, М.С. Магдэбургскае права на Беларусі / М.С.Хоміч // Совершенствование

законодательства и правоприменения на современном этапе / редкол.: Г.А.Шумак [и др.]. – Минск: БГУ, 2002. – С.5 – 7.
23. Падокшын, С.А. Чалавек у сацыяльна-палітычнай і прававой культуры Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жамойкага / С.А.Падокшын // Юридическое, экономическое образование и наука на пороге нового тысячелетия: Материалы междун. науч.-практ. конф., посвящ.10-летию Бел.ин-та правоведения / отв.ред. Л.А.Ханкевич. – Минск: НО ООО «БИП-С», 2001. – С.165 – 166.
24. Магдэбургскае права на Беларусі: матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю выдачы гораду Мінску граматы на магдэбургскае права / БДУ; Акадэмія МУС Рэспублікі Беларусь; Беларускі недзяржаўны інстытут правазнаўства; Рэдкалегія: У.М.Хоміч, Т.І.Доўнар, І.А.Юхо. – Мінск: Право и экономика, 1999.
25. Вішнеўскі, А.Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі (IX – пачатак XX ст.) / А.Ф.Вішнеўскі // Усход.-Еўрап.недзярж.ін-т бізнеса і права. – Мінск: Экан.тэхналогіі, 1996. – 204 с.
26. Мельников, А.П. Местное самоуправление: Учеб.пособие / А.П.Мельников. – Минск: РИВШ БГУ, 2000. – 223 с.; Местное самоуправление в Беларуси / [В.Н.Кивель и др.], под науч.ред.И.П.Сидорчук. – Минск: Тонпик, 2007. – 414с.; Осмоловский, В.В. Местное управление и самоуправление в Республике Беларусь: Учебное пособие / Акад.упр.при Президенте Респ.Беларусь, Каф. гос. упр. – Минск: АУ, 1998. – 98с.; Приходько, Ф.С. Местное самоуправление как институт власти: Лекция / Бел.с.-х.акад. – Горки: БСХА, 1998. – 27, [1]с.; Сидорчук, В.К. Организация местного самоуправления / В.К.Сидорчук. – Минск: ООО "Амалфея", 2002. – 271 с.

Стрэнкоўскі Сяргей Пятровіч, кандыдат гістарычных навук (1999), прарэктар Мінскага гарадскога інстытуту развіцця адукацыі. Даследуе самакіраванне гарадоў Вялікага княства Літоўскага ў канцы XIV – XVIII стагоддзях, заснаванае на нямецкім (магдэбургскім і хэлмінскім) і мясцовым праве, структуру, паўнамоцтвы і дзейнасць органаў самакіравання, гарадскія прывілеі, вількеры гарадоў, развіццё і дзейнасць рамесніцкіх цэхаў, іх статуты. Аўтар манаграфіі "Прывілеі і вольнасці беларускіх гарадоў з нямецкім правам ў канцы XIV – канцы XVIII стагоддзя" (Мінск: МГІРА, 2008); вучэбнага дапаможніка "Вольнасці і прывілеі гарадоў заходняй часткі Вялікага княства Літоўскага" (Мінск: БДПУ, 1997); шэрагу навуковых артыкулаў.

УДК 340.15 (476) + 947.6

Максім Макараў (Мінск, Беларусь)

АСНОЎНЫЯ ВЫНІКІ ВЫВУЧЭННЯ ОРГАНАЎ САМАКІРАВАННЯ МАГДЭБУРГСКАГА ПОЛАЦКА

В статье кратко рассмотрены основные результаты исследований органов самоуправления магдебургского Полоцка в белорусской, российской и польской научной исторической литературе.

Гісторыя гарадоў Беларусі эпохі Вялікага княства Літоўскага вывучана, здавалася б, дастаткова добра ў параўнанні са многімі іншымі аспектамі мінулага нашай краіны. Разам з тым, многія ключавыя

пытанні гісторыі гарадскіх паселішчаў перыяду позняга Сярэднявечча і Новага часу па-ранейшаму застаюцца вывучанымі слаба. Адным з такіх праблемных пытанняў, як гэта ні дзіўна, з'яўляецца арганізацыя і функцыянаванне органаў самакіравання гарадоў і мястэчак Беларусі, якія карысталіся магдэбургскім правам. На сённяшні дзень у айчыннай гістарыяграфіі не існуе грунтоўнай абагульняючай працы па гэтай праблематыцы. Галоўнай перашкодай на шляху да яе стварэння з'яўляецца элементарны недахоп інфармацыі па асобных населеных пунктах. На вялікі жаль, Полацк у гэтай сітуацыі не з'яўляецца выключэннем.

Значэнне Полацка для гісторыі нашай краіны цяжка пераацаніць. У XV – XVIII стст. ён з'яўляўся адным з найбуйнейшых палітычных і эканамічных цэнтраў не толькі Беларусі, але і ўсяго Вялікага княства Літоўскага. Асобныя гарадскія ўлады, якія складаліся з войта (лентвойта) і магістрата, з'явіліся ў Полацку пасля надання гораду ў 1498 г. магдэбургскага права і працягвалі дзейнічаць тут нават пасля 1772 г., калі Полацк быў уключаны ў склад Расійскай Імперыі. Такім чынам, органы самакіравання, створаныя паводле магдэбургскіх узораў, адыгрывалі істотную ролю ва ўнутраным жыцці горада на працягу амаль трох стагоддзяў. Мінулае Полацка здаўна прыцягвае пільную ўвагу даследчыкаў. Але, нягледзячы на значную колькасць апублікаваных навуковых прац, можна ўпэўнена сцвярджаць што арганізацыя і дзейнасць гарадскіх уладаў вывучана яўна недастаткова. Паспрабуем падсумаваць вынікі вывучэння органаў самакіравання Полацка ў навуковай гістарычнай літаратуры.

Абуджэнню цікавасці да арганізацыі самакіравання магдэбургскага Полацка паспрыяла тое, што ў сярэдзіне – другой палове XIX ст. была апублікавана значная колькасць крыніц па гісторыі горада. Полацкія дакументы са складу Метрыкі ВКЛ (у тым ліку, прывілеі на магдэбургскае права, гаспадарскія пастановы і судовыя рашэнні) былі змешчаны ў такіх зборніках дакументаў, як "Акты, относящиеся к истори Западной России"[1], "Акты Литовско-Русского государства"[2] і некаторых іншых. Больш за 60 дакументаў са складу кніг полацкага магістрата трапіла ў першы том "Археографического сборника документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси"[3; 271–390]. Каштоўнасць зборніка ў тым, што ён ўтрымлівае акты з кніг 1633 – 49 гг., якія да нашага часу не захаваліся. 38 дакументаў полацкага магістрата была надрукавана ў выпусках 4, 5, 6 выдання віцебскага архіва "Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской"[4]. Да 60-х гг. XX ст. даследаванні арганізацыі гарадскіх уладаў Полацка праводзіліся амаль выключна на базе згаданых публікацый.

Адным з першых на арганізацыю самакіравання магдэбургскага Полацка звярнуў увагу П.Л. Дружылоўскі. У сваім нарысе "Исторические судьбы Витебской губернии с конца XII до начала XVI века" ён дастаткова падрабязна разгледзеў абставіны ўвядзення нямецкага права ў Полацку (у тым ліку, і пытанне пра арганізацыю новых гарадскіх уладаў) [5; 75–98]. Даследчык літаральна пераказаў адпаведныя пастановы прывілея на магдэбургскае права 1498 г. і некалькіх устаўных грамат Аляксандра Ягелончыка палачанам за 1499 – 1502 гг. Акрамя таго, ён перадрукаваў гэтыя дакументы, запазычаныя ім, відавочна, з першага тому "Актов, относящихся к истори Западной России", у падрадковых спасылках.

Знакаміты гісторык права М.Ф. Уладзімірскі-Буданаў выкарыстаў апублікаваныя ў "Историко-юридических материалах" дакументы полацкага магістрата каб пацвердзіць свой тэзіс "о господстве чужеземных источников права в городских (магистратских) судах" на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага [6; 32–35]. Ён прааналізаваў акты і сабраў вялікую колькасць прыкладаў, якія сведчылі пра тое, што ў судовай практыцы полацкі магістрат карыстаўся рознымі зборнікамі магдэбургскага права, а таксама, у якасці дадатковай крыніцы, Статутам 1588 г. Даследчык рашуча адмаўляў магчымасць выкарыстання гарадскімі ўладамі мясцовага звычаёвага права. Высновы М.Ф. Уладзімірскага-Буданава выглядаюць занадта катэгарычна. Яны грунтуюцца на матэрыялах другой паловы XVII ст., аднак, у канцы XV – першай палове XVI ст. у Полацку з яго моцнымі ўласнымі прававымі традыцыямі сітуацыя магла быць іншай.

Урыўкавыя звесткі пра асобных ураднікаў полацкага магістрата і іх маёмаснае становішча паводле даных Полацкай рэвізіі 1552 г. змясціў у сваёй працы В. Паноў [7]. Беларускі гісторык У.І. Пічэта ў артыкуле па гісторыі Полацкай зямлі ў пачатку XVI ст. прааналізаваў прывілей Полацку на магдэбургскае права 1498 г. Даследчык дастаткова падрабязна спыніўся на пастановах дакумента, якія датычыліся арганізацыі новых гарадскіх уладаў [8; 244].

Першым, хто спецыяльна займаўся вывучэннем органаў самакіравання магдэбургскага Полацка быў беларускі гісторык В.Д. Дружчыц. У артыкуле "Войты і іх ўлада ў беларускіх гаспадарскіх местах з майдэборскім правам" даследчык засяродзіў увагу на пытаннях матэрыяльнага забеспячэння полацкага войтаўства і падзелу прыбыткаў паміж войтам і лентвойтам. Акрамя таго, ён, на падставе даных прывілея 1498 г., ахарактарызаваў узаемаадносіны магістрата і войта у Полацку і прыйшоў да высновы, што магістрат не з'яўляўся самастойнай установай, а залежаў ад войта [9; 248–249, 281]. Адзначым, што такі парадак праіснаваў нядоўга: ўлада полацкага войта была моцна

абмежавана прывілеям Жыгімонта Старога ад 27 жніўня 1509 г [10; 74–75].

У артыкуле "Магістрат у беларускіх местах з майдэборскім правам у XV – XVII сталецьцях" В.Д. Дружчыц упершыню паспрабаваў прасачыць гісторыю органаў самакіравання Полацка на гэтым часавым адрэзку. Гарадскія ўлады канца XV – першай паловы XVII стст. ён сцісла ахарактарызаваў на падставе ўсяго трох крыніц – прывілея на магдэбургскае права 1498 г, Полацкай рэвізіі 1552 г. і пацвярджальнага прывілея Стэфана Баторыя 1580 г. Значна больш падрабязна В.Д. Дружчыц даследаваў органы самакіравання Полацка другой паловы XVII ст. Абапіраючыся на апублікаваныя акты полацкага магістрата ён паспрабаваў вызначыць парадак выбару ўраднікаў і тэрміны знаходжання абраных на сваіх пасадах. Гісторык прыйшоў да высновы, што ў XVII ст. полацкі магістрат складаўся з трох зменаў (сесій) бурмістраў, райцаў і лаўнікаў, кожная з якіх кіравала горадам адзін год і перадавала ўладу наступнай. Пры гэтым, самыя важныя пытанні разглядаліся на супольных пасяджэннях усіх трох зменаў. На думку даследчыка, полацкі магістрат не дзяліўся на войтаўска-лаўнічую і бурмістроўска-радзецкую часткі [11; 395–398].

Вялікай заслугай В.Д. Дружчыца з'яўляецца пастаноўка шэрагу слушных пытанняў, адказы на якія ў яго час па прычыне недахопу даных не маглі быць знойдзены. Вядома, што полацкі магістрат складаўся з праваслаўнай і каталіцкай паловаў. Даследчык не здолеў вырашыць якім чынам адбываліся выбары прадстаўнікоў канфесій – "ці быў там увесь магістрат і паспольства бяз розьніцы веравызнанья, ці былі ўдзельнікамі ў выбарах толькі члены магістрату і паспольства, прыналежныя да тае рэлігіі, прадстаўніка якое трэба было абраць у магістрат", аднак дакладна акрэсліў праблему [11; 397]. У неапублікаваных кнігах Метрыкі ВКЛ намі быў выяўлены дакумент, які сведчыць пра тое, што на пачатку XVII ст. полацкія мяшчане праваслаўнага і каталіцкага веравызнання сумесна абіралі ўсіх ураднікаў магістрата. Карыстаючыся гэтай сістэмай праваслаўная большасць наўмысна абірала ў склад магістрата самых няздольных каталікоў, чым эфектыўна паралізавала дзейнасць каталіцкага лоббі [12]. На вялікі жаль, у 1937 г. В.Д. Дружчыц быў незаконна рэпрэсіраваны. Смерць гэтага таленавітага даследчыка спыніла развіццё беларускай урбаністыкі на некалькі дзесяцігоддзяў.

Новыя даследаванні, ў якіх закраналіся пытанні арганізацыі і функцыянавання гарадскіх уладаў Полацка, з'явіліся толькі ў 60-я гг. XX ст. У 1962 г. , у сувязі са святкаваннем 1100-годдзя горада, выйшла кніга „Полоцк. Исторический очерк" [13]. Змястоўныя раздзелы па сацыяльна-палітычнай гісторыі горада ў XVI – сярэдзіне XVIII стст.

былі напісаны З.Ю. Капыскім і А.М. Карпачовым. Аўтары выкарысталі шэраг раней невядомых крыніц і прывялі цікавыя звесткі пра арганізацыю полацкага магістрата, яго ўзаемаадносіны з войтам і мяшчанскай абшчынай, фінансавыя злоўжыванні ўраднікаў магістрата. На жаль, інфармацыя пра органы самакіравання Полацка ў кнізе носіць адрывачны характар, а само выданне пазбаўлена навукова-даведачнага апарата.

Вывучэнне арганізацыі гарадскіх уладаў Полацка было працягнута З.Ю. Капыскім ў рамках даследавання сацыяльна-палітычнага развіцця гарадоў Беларусі XVI – першай паловы XVII стст. У сваёй працы ён выкарыстаў некалькі дакументаў са складу яшчэ не апублікаванай на той час кнігі полацкага магістрата за 1650 г [14; 97, 99, 102, 134–135]. Шэраг каштоўных заўваг пра арганізацыю ўладаў Полацка ў першыя гады пасля надання гораду магдэбургскага права Г.Л. Харашкевіч змясціла ў каментарыях да апублікаваных яе намаганнямі полацкіх дакументаў канца XV – пачатку XVI стст [15].

Інфармацыю пра органы самакіравання Полацка знаходзім таксама ў працах знакамітага польскага гісторыка Ю. Бардаха. Яго артыкул, прысвечаны вывучэнню ўнутранага ладу магдэбургскіх гарадоў Вялікага княства Літоўскага, перавыдаваўся тройчы – ў 1980 [16], 1988 [17] і 2002 [18] гг. – і аказаў значны ўплыў на погляды беларускіх гісторыкаў-урбаністаў. Арганізацыю гарадскіх уладаў Полацка Ю. Бардах разгледзеў на падставе прывілея 1498 г. і некалькіх іншых дакументаў, апублікаваных ў дарэвалюцыйны час. Пры гэтым, ён не здолеў пазбегнуць недакладнасцяў. Даследчык сцвярджаў, што намеснік-ваявода стаў войтам яшчэ ў 1498 г., а полацкі магістрат не меў “samodzielności jurysdykcyjnej, którą posiadał wójt” [17; 102, 104]. На самой справе, войтаўства было перададзена ў рукі полацкага ваяводы толькі каля 1525 г. [19; 32], а ўлада войта, пра што ўжо гаварылася вышэй, была моцна абмежавана прывілеем ад 27 жніўня 1509 г.

Вялікі ўклад у вывучэнне органаў самакіравання Полацка ўнеслі сучасныя беларускія гісторыкі. В.А. Варонін выявіў у неапублікаваных кнігах Метрыкі ВКЛ і ўвёў у навуковы абарот значную колькасць матэрыялаў пра асобных ураднікаў магістрата першай паловы XVI ст [20 і 21]. Акрамя гэтага, ён прасачыў гісторыю канфліктаў паміж полацкім ваяводам, які прыкладна з 1525 г. адначасова з’яўляўся войтам, і мяшчанскай абшчынай Полацка [22].

Значным крокам наперад у справе даследавання органаў самакіравання магдэбургскага Полацка сталі працы беларускага гісторыка М.Ю. Гардзеева. Ён займаўся вывучэннем актавых кніг полацкага магістрата другой паловы XVII ст. Аналіз дакументаў кнігі за 1656 – 1657 гг. дазволіў даследчыку стварыць дастаткова падрабязную

карціну арганізацыі і функцыянавання полацкага магістрата ў гады вайны 1654 – 1667 гг. М.Ю. Гардзееў часткова ўстанавіў пайменны склад магістрата за 1654, 1655 – 1656, 1656 – 1657 гг., даказаў, што магістрат меў значную аўтаномію ад царскага ваяводы і не заўсёды функцыянаваў у акрэсленым вынікамі выбараў складзе, упершыню звярнуў увагу на такі орган гарадскіх уладаў Полацка, як “паны гмінныя”[23]. У асобных артыкулах аўтар прапанаваў уласную класіфікацыю актаў па праблемах самакіравання [25] і па аперацыях з нерухомасцю [24], змешчаных у полацкіх магістрацкіх кнігах другой паловы XVII ст. На вялікі жаль, заўчасная смерць перапыніла творчы пошук даследчыка.

Адным з накірункаў навуковай дзейнасці М.Ю. Гардзеева было выданне дакументаў па гісторыі Полацка. У 1999 – 2001 гг. ён апублікаваў 14 актаў са складу полацкіх магістрацкіх кніг за 1650 і 1656 – 1657 гг. у якасці дадаткаў да сваіх артыкулаў [26 і 27] Акрамя гэтага, М.Ю. Гардзееў паспеў падрыхтаваць да друку 248 дакументаў са складу полацкай магістрацкай кнігі 1650 г. Гэтыя крыніцы былі апублікаваны Інстытутам гісторыі НАН Беларусі ўжо пасля смерці даследчыка [28].

Пастановы пацвярджальнага прывілея Уладзіслава IV ад 11 сакавіка 1633 г., якія датычыліся арганізацыі гарадскіх уладаў Полацка, былі ўважліва прааналізаваны А.Б. Доўнарам [29].

Пералік навуковых прац, у якіх разглядаюцца пытанні функцыянавання органаў самакіравання магдэбургскага Полацка, не будзе поўным, без згадкі пра манаграфію сучаснага швейцарскага даследчыка Штэфана Родэвальда, прысвечаную вывучэнню ўзаемадзеяння розных сацыяльных груп насельніцтва горада на працягу яго тысячагадовай гісторыі [30]. На яе старонках змешчаны багаты фактычны матэрыял па арганізацыі гарадскіх уладаў XV – XVIII стст. На жаль, дрэннае валоданне нямецкай мовай не дазваляе аўтару гэтых радкоў прачытаць кнігу ў поўным аб’ёме.

Такім чынам, вынікі вывучэння гарадскіх уладаў магдэбургскага Полацка канца XV – XVIII стст. можна падсумаваць наступным чынам. Арганізацыя самакіравання XV – першай паловы XVII стст. разгледжана гісторыкамі амаль выключна на падставе палажэнняў прывілеяў на магдэбургскае права, нададзеных гораду. Гэта сціслыя апісанні таго, што павінна было існаваць у тэорыі, якая далёка не заўсёды адпавядала рэаліям жыцця. Такі стан ведаў абумоўлены тым, што кнігі полацкага магістрата гэтага часу не захаваліся. Аднак, інфармацыю па тэме можна выявіць у іншых архіўных фондах (напрыклад, Метрыцы ВКЛ). Даследаванні органаў самакіравання Полацка другой паловы XVII ст. характарызуюцца значна большай падрабязнасцю, аднак і тут патэнцыял захаваных крыніцаў далёка не вычарпаны. Вывучэнне гарадскіх уладаў Полацка XVIII ст., нягледзячы на адносна добрую захаванасць кніг полацкага магістрата гэтага перыяду, практычна не праводзілася.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею: В 5 т. – С.-Петербург: Тип. II отд. собств. Е.И.В. Канцелярии, 1846 – 1853. – Т. 1–5.
2. Акты Литовско-Русского государства / Изд. М.В. Довнар-Запольским. Вып. 1. М.: Унив. тип., 1899. – Вып. 1. (1390 – 1529). – 1899. XII. – 258 с.
3. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Т. 1. – Вильна: Тип. губ. правл., 1867. – X. – 409 с.
4. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской: [В 32 вып.] – Витебск: Тип. губ. правл., 1871 – 1906. – Вып. 1 – 32.
5. Дружиловский, П.Л. Исторические судьбы Витебской губернии с конца XII до начала XVI века / П.Л. Дружиловский // Памятная книжка Витебской губернии за 1867 год. – С.-Петербург: Тип. К. Вульфа, 1867. – С. 3–99.
6. Владимирский-Буданов, М. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. Витебск, 1871 – 1875 г. Тома I – VI / М.Ф. Владимирский-Буданов. – [Рец. Киев]: Унив. тип., [1877]. – 35 с.
7. Панов, В. Социальный строй Полоцкой земли по данным „Полоцкой ревизии 1552 года": В 2 ч. / В. Панов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1915. – Апрель-Май. – Ч. 1–2.
8. Пичета, В.И. Полоцкая земля в начале XVI в. / В.И.Пичета // Белоруссия и Литва XV – XVI вв. (Исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). – Москва: Изд. АН СССР, 1961. – С. 213 – 262. (Упершыню выдадзена ў 1926 г.).
9. Дружчыц, В. Войты і іх ўлада ў беларускіх гаспадарскіх местах з майдэборскім правам / В. Дружчыц // Запіскі Аддзелу Гуманітарных Навук. Кн. 3: Працы клясы гісторыі. Т. 2. – 1928. – С. 241 – 298.
10. Макараў, М.Дз. Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. / М.Дз. Макараў. – Мінск: Экаперспектыва, 2008. – С. 74 – 75.
11. Дружчыц, В. Магістрат у беларускіх местах з майдэборскім правам у XV – XVII сталецьцях / В. Дружчыц // Запіскі Аддзелу Гуманітарных Навук. Кн. 8: Працы клясы гісторыі. Т. 3. – 1929. – С. 377 – 458.
12. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Фонд КМФ-18. – Воп. 1. – Спр. 292. – Арк. 261 – 262 адв.
13. Полоцк. Исторический очерк / Г.В. Штыхов [и др.]; под ред. И.С. Кравченко и Н.В. Каменской. – Минск: Изд. АН БССР, 1962. – 286 с.
14. Копысский, З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI–первой половине XVII в. / З.Ю. Копысский. – Минск: Наука и техника, 1975. – 191 с.
15. Полоцкие грамоты XIII-XVI вв. В 5 т. / АН СССР, Ин-т истории СССР; [Сост. А.Л. Хорошкевич]. – Москва: Ин-т истории СССР, 1977 – 1982. – Т. 4. – 1982. – 217 с.
16. Bardach, J. Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do polowy XVI wieku / J.Bardach // Kwartalnik Historyczny. – 1980. – T. 1. – S. 21–51.

17. Bardach, J. Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do polowy XVII wieku // Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie / J. Bardach. – Poznań: Wyd. Nauk. UAM, 1988. – S. 72–119.
18. Бардах, Ю. Лад гарадоў на магдэбургскім праве ў Вялікім княстве Літоўскім / Ю.Бардах // Штудыі з гісторыі Вялікага княства Літоўскага / пер. М. Раманоўскага і А. Істоміна; Прадм. Г. Сагановіча. – Мінск, 2002. – С. 103–160.
19. Варонін, В. Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. / В. Варонін // Беларускі Гістарычны Агляд. – 1998. – Т. 5. – Сш. 1 (8). – С. 27–66.
20. Варонін, В. Мяшчанскае землеўладанне ў Полацкім ваяводстве ў першай палове XVI ст. / В.Варонін // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы III міжнар. навук. канф. – Полацк, 1998. – С. 58–63.
21. Варонін, В.А. Тэстамент полацкага бурмістра Давыда Панкова 1559 г. / В.А.Варонін // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Полацк: 2003. – С. 32–40.
22. Варонін, В. Войт-ваявода і мяшчане ў канфлікце 1558 года ў Полацку / В.Варонін // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 59–65.
23. Гардзееў, М.Ю. Полацкі магістрат у часы вайны 1654 – 1667 гг. / М.Ю. Гардзееў // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманітарных навук. – 2000. – № 3. – С. 66–70.
24. Гардзееў, М.Ю. Акты па аперацыях з нерухомасцю ў полацкіх магістрацкіх кнігах другой паловы XVII ст. / М.Ю. Гардзееў // Commentarii polocenses historici. – 2004. – Т. 1. – С. 50–58.
25. Гардзееў, М.Ю. Акты па праблемах самакіравання паводле магдэбургскага права ў полацкіх магістрацкіх кнігах 2-й паловы XVII ст. / М.Ю. Гардзееў // Commentarii polocenses historici. – 2005. – Т. 2. – С. 13–18.
26. Гордеев, М.Ю. Новые данные к биографии Симеона Полоцкого: завещание матери просветителя / М.Ю. Гордеев // Славяноведение. – 1999. – № 2. – С. 37–47.
27. Гардзееў, М.Ю. Под час небеспеченства од Москвы... (актавая кніга полацкага магістрату за 1656 – 1657 гг. як крыніца па вывучэнні вайны 1654 – 1667 гг.) / М.Ю.Гардзееў // Беларускі гістарычны агляд. – 1999. – Т. 6. – Сш. 1–2 (10–11). – С. 201–221.
28. Актавая кніга полацкага магістрата 1650 г.: зб. дак. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; склаў і падрыхт. да друку М.Ю. Гардзееў. – Мінск: Беларус. навука, 2006. – 270 с.
29. Доўнар, А.Б. Пацвярджальны прывілей Полацку 1633 г. (нарыс з гісторыі Полацка 30-х гадоў XVII ст.) / А.Б. Доўнар // Commentarii polocenses historici. – 2004. – Т.1. – С. 43–49.
30. Rohdewald, S. Vom Polocker Venedig. Kollektives Handeln sozialer Gruppen einer Stadt zwischen Ost- und Mitteleuropa (Mittelalter, frühe Neuzeit, 19. Jh. bis 1914) / S.Rohdewald. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2005.

Максім Макараў, кандыдат гістарычных навук, старэйшы навуковы супрацоўнік УП "Тэхнапарк БНТУ "Металіт" (Мінск). Аўтар каля 15 публікацый, у тым ліку манаграфіі: *Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV - першай палове XVII ст.* Мінск 2008.

УДК 94 (476). 04

Юрый Врублеўскі (Мінск, Беларусь)

БЕЛАРУСКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ГІСТОРЫІ ФЕАДАЛЬНЫХ ГАРАДОЎ БЕЛАРУСІ: ТЭАРЭТЫЧНЫ АСПЕКТ

Определяются состояние и проблемы исследования феодальных городов Беларуси в отечественной историографии. Переосмысливаются взгляды и подходы, которые не позволили рассмотреть становление и развитие белорусского города феодальной эпохи через его сущностную эволюцию. Показывается развитие теоретико-методологических основ историографии истории городов Беларуси.

Фарміраванне ўяўлення аб прыродзе і заканамернасцях развіцця феадальных гарадоў Беларусі, выхад на тэарэтычны ўзровень разглядаемага гістарыяграфічнага даследавання стаў магчымым дзякуючы структурнаму і гісторыка-крытычнаму аналізу даследаванняў папярэднікаў вывучаемай праблемы, пераасэнсаванню ацэнак і суджэнняў, якія ўсталяваліся ў навуцы, абагульненню існуючых палажэнняў, поглядаў, вызначэнню месца дадзенага накірунку ў сістэме гістарычных і гістарыяграфічных даследаванняў.

У апошнія часы цікавасць і навуковую значнасць набывае тэарэтычнае асэнсаванне гістарычных і гістарыяграфічных прац, што ў сваю чаргу сведчыць аб павышэнні даследчага ўзроўню гісторыкаў. Разам з тым, разглядаючы даследаванні па тэорыі гісторыі і гістарыяграфіі, можна канстатаваць, што дадзеная праблема ў айчыннай гістарыяграфіі знаходзіцца на недастатковай ступені навуковай распрацаванасці. Зыходзячы з дадзенай акалічнасці і падкрэсліваючы стан вывучанасці тэорыі гістарыяграфіі, зазначым у наяўнасці некалькі артыкулаў. Л.Ф.Шырко у артыкуле "Теоретические аспекты структурного анализа белорусской историографии" імкнуўся тэарэтычна абгрунтаваць падзел айчыннай гістарыяграфіі на ўзроўні [1]. М. Смяховіч у працы "Гістарычныя даследаванні ў к. XX – пач. XXI ст.: тэарэтыка-метадалагічныя катэгорыі і прынцыпы, тыпалогія" вызначыў тэарэтычны узровень гістарычных даследаванняў [2].

Зыходзячы з актуальнасці і ступені навуковай распрацаванасці праблемы, мэтай артыкула з'яўляецца выяўленне тэарэтычна-метадалагічных асноў беларускай гістарыяграфіі гісторыі гарадоў Беларусі ў эпоху феадалізму. Для дасягнення пастаўленай мэты прадугледжваецца неабходным вырашэнне наступных даследчых задач:

- вызначыць стан і праблемы даследавання феадальных гарадоў у айчыннай гістарыяграфіі;
- раскрыць найбольш абагульненыя палажэнні, паняцці і заканамернасці айчыннай гістарыяграфіі гісторыі гарадоў Беларусі феадальнай эпохі;
- выявіць прагнастычную функцыю тэорыі гістарыяграфіі феадальных гарадоў Беларусі.

Гістарычная навука Беларусі ў якасці прыярытэтнага рашэння праблем гісторыі феадальнага перыяду, канкрэтызаванага пэўнымі прасторавымі межамі, адной з задач, прадугледжвае паварот да глыбокага, сістэма-тлумачальнага аналізу і пераасэнсавання наяўнай сукупнасці навукова-гістарычнай літаратуры па праблемам гарадоў Беларусі ў эпоху феадалізму. Так склалася, што вывучэнне феадальных гарадоў Беларусі не даследавалася цэласна ў якасці прадмета гістарычнага і гістарыяграфічнага даследавання. Вырашэнне дадзенай праблемы дазволіць глыбей асэнсоўваць сутнасныя працэсы і найбольш ўстойлівыя сувязі, якія складалі феадальнае грамадства, што ў сваю чаргу будзе садзейнічаць болей аб'ектыўнаму перагляду раней існуючых ацэнак і падыходаў.

На наш погляд неабходна крытычна аднесціся да аперавання гісторыкамі храналагічна-выбіральным падыходам, які надоўга ўсталяваўся ў гістарычнай навуцы пры даследаванні гісторыі гарадоў Беларусі, і стаў стандартнай навуковай аперацыяй гісторыкаў у вызначэнні часава-прасторавых межаў. Абапіраючыся на храналагічна-выбіральны падыход, беларускія гісторыкі ў сваіх даследаваннях вызначалі межы распаўсюджвання беларускіх гарадоў у дакладна вызначаным часе. Сярод прыхільнікаў названага падыходу можна вылучыць прозвішчы некаторых вядомых спецыялістаў: Бурдзейка А. "Нарыс сацыяльна-эканамічнага жыцця места Наваградку ў XVI стагоддзі", Дружчыц В.Д. "Месца Мінск у канцы XV і пачатку XVI стагоддзя", Грыцкевіч А. П. "Частновладельческие города Белоруссии в XVI –XVIII вв.", Звяруга Я. Г. "Древний Волковыск: X-XIV вв.", Ігнаценка А.П. "Основные черты экономического развития городов Белоруссии в XVII – XVIII вв.", Карпачоў А.М. "Эканамічнае развіццё Мінска ў XVIII стагоддзі (Да пытання аб эканамічным развіцці гарадоў Беларусі)", Капыскі З.Ю. "Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI - первой половине XVII в.", Ляўко В.М. "Витебск XIV-XVIII вв.: По археол. данным", Мялешка В.І. "Могилев в XVI – середине XVII в.", Штыхаў Г.В. "Древний Полоцк IX-XIII вв.", Лысенка П.Ф. "Древний Пинск, XI – XIII вв.", Марзалюк, І.А. "Магілёў у XII – XVIII стст. (па матэрыялах археалаг. даследавання і пісьмовых крыніц)",

Мяцельскі А.А. “Города Белорусского Посожья в IX – XIII вв.”, Тарасаў С.В. “Полацк, IX-XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія” і інш.

Па меркаванню аўтара, асноўны недахоп храналагічна-выбіральнага падыходу заключаецца ў тым, што ён не дазваляе паказаць поўнае і цэльнае развіццё горада на працягу ўсёй эпохі (феадальнай). У апошнія часы гісторыкамі стала надавацца ўвага распрацоўцы новых падыходаў, прысвечаным у тым ліку і даследаванню гісторыі гарадоў. Так напрыклад, вызывае інтарэс дынамічна-экзістэнцыяльна-антрапалагічны падыход, сутнасць якога можна акрэсліць наступным чынам: паказваюцца працэсы, якія абумовілі галоўныя тэндэнцыі ў развіцці мінулага горада ў яго ўзаемасувязі з сучасным (дынамічнасць); падкрэсліваюцца тыя працэсы, якія паўплывалі на сучасны стан горада ці паселішча з усімі яго адмоўнымі і станоўчымі рысамі (экзістэнцыяльнасць); гісторыя горада павінна быць зразумелай, блізкай і роднай для чытача (антрапалагічнасць) [3; 117–127].

Прымяненне храналагічна-выбіральнага падыходу не дазволіла разглядзець станаўленне і развіццё беларускага горада феадальнай эпохі праз сутнасную эвалюцыю, структуры якога ўзаемадэтэрмінаваны. Калі мы маем справу з эвалюцыяй феадальнага горада, то першарадным, на наш погляд, прадугледжваецца неабходным паказаць яго ў трансфармацыі ад генезісу праз развіццё і да таго стану, у якім ён апынуўся ў перыяд станаўлення буржуазных адносін, з улікам яго сутнасных (унутраных) фактараў. Як правіла, увага гісторыкаў звычайна канцэнтравалася на вывучэнні звужаных праблем гісторыі гарадоў, якія былі звычайна акрэслены абмежаванымі часавымі межамі. У дадзеным выпадку вартым магло быць намаганне даследчыкаў на ўстанаўленне ўзаемасувязі канкрэтна-праблемных тэматычных аспектаў даследаванняў з праблемамі цэласнай і больш поўнай гістарычнай рэчаіснасці (сувязь: мікрагісторыя-макрагісторыя).

Распаўсюджаным падыходам у савецкай гістарычнай навуцы стаў выхад за межы даследуемага аб’екта шляхам штучнага надання феадальнаму гораду якасных рыс новай гістарычнай эпохі, што пацвярджалася імкненнем савецкіх гісторыкаў знайсці ўнутры феадальных гарадоў элементы пракапіталістычных адносін. У рэчаіснасці горад феадальнай эпохі XVIII – першай паловы XIX ст. працягваў існаванне, захоўваючы свае сутнасныя якасці, якія паступова трансфармаваліся пад уздзеяннем зараджэння капіталістычных адносін. Мэтазгодным у дадзеным выпадку будзе удакладненне і вызначэнне тэрміна “феадальны горад”. Феадальны горад – горад эпохі феадалізму, станаўленне і развіццё якога адбывалася пад уздзеяннем унутраных працэсаў, якія былі ўзаемадэтэрмінаваны ўстойлівымі сувязямі, што ў сукупнасці складалі сістэму феадальнага грамадства, заняпад якога

прывёў да далейшай трансфармацыі беларускага горада і яго асабістых працэсаў, у выніку іх ўзаемадзеяння з новымі сувязямі (аўтарскае вызначэнне).

Канцэптуальна-абмежаваным неабходна разглядаць сцвярджэнне савецкіх гісторыкаў, згодна з якім, горад з’яўляўся складовай часткай феадальнай сістэмы. Абмежаваным дадзены падыход можна разглядаць таму, што горад уяўляў сабой не проста складовую частку сістэмы, а выступаў сам у якасці сістэмы. Болей таго аспрэчаная фармулёўка не засяроджвае ўвагі на акалічнасці спынення існавання сістэмы, у дадзеным выпадку феадальнай, як цэласнай і якасна поўнай і, адпаведным чынам, не вызначае месца горада ў дадзеным працэсе. Больш пераканаўчым нам падаецца разглядаць пазнаваемую рэальнасць праз выяўленне структурных характарыстык горада (яго ўнутраных складовых элементаў, звязаных паміж сабой) як сістэмы і ўстанаўлення іх (структурных характарыстык горада) ўзаемасувязей з іншымі сістэмамі болей высокага ўзроўню (сістэмай феадальнага грамадства, сістэмай буржуазнага грамадства), і іх узаемаўплыву.

Значную групу гістарычных даследаванняў, прысвечаных праблемам феадальных гарадоў Беларусі, складаюць працы археолагаў, якія ў якасці прадмета свайго даследавання разглядалі гісторыю матэрыяльнай культуры беларускіх гарадоў. Пры гэтым, як правіла, значная ўвага даследчыкаў канцэнтравалася на вывучэнні традыцыйных пытанняў айчыннай гістарыяграфіі: стратыграфія і храналогія археалагічных знаходак, тыпалогія археалагічных матэрыялаў, стан і развіццё рамеснай вытворчасці, гандлёвыя адносіны. У меншай ступені на падставе археалагічных крыніц вызначалася эвалюцыя культурнага жыцця, гісторыя палітычных адносін у феадальных гарадах Беларусі. Бясспрэчна, што археалагічная навука ўнесла вялікі ўклад у вывучэнне культуры Беларусі. Будзем спадзявацца, што магчымасці археалогіі ня вычарпаны даследаваннем толькі асобных этапаў гісторыі матэрыяльнай культуры, і ў далейшым будуць напраўлены на высвятленне дадзенай праблемы ў поўнай лагічнай паслядоўнасці з прымяненнем усяго спектра крыніц. У сваіх даследаваннях археолагі звярталіся і да некаторых пытанняў палітычнай гісторыі. Для найбольш поўнага раскрыцця актуальных праблем станаўлення раннедзяржаўных утварэнняў, археолагі не выключалі магчымасць выкарыстання археалагічнай інфармацыі ў яе спалучэнні з наяўнымі пісьмовымі крыніцамі. Да маладаследаваных тэм, прывязаных да палітычнай гісторыі адносіцца праблема станаўлення дзяржаўнасці Полацкай зямлі (фарміраванне інстытутаў улады, тэрытарыяльна-адміністратыўнае развіццё) [4; 14–15]. Заштрыхоўка белых плям у дадзеным выпадку па

навуковай логіцы, будзе прадугледжваць і высвятленне месца горада ў дзяржаваўтваральным працэсе.

Метадалагічны аналіз археалагічных прац дазваляе сцвярджаць, што археалагічная навука знаходзілася пад уплывам пазітывісцкай гістарыяграфіі, пацвярджэннем чаго служыць факталагізм, узведзены археолагамі ў ранг дакладнасці.

Вызначэнне стану і асноўных праблем у айчыннай гістарыяграфіі па даследаванню гарадоў Беларусі ў эпоху феадалізму можна падвесці пад абстрактны канструкт, з дапамогай якога стала магчымым выйсці на тэарэтычны ўзровень, які можна рэпрэзентаваць наступным чынам. У развіцці тэарэтычна-метадалагічных асноў айчыннай гістарыяграфіі гісторыі феадальных гарадоў Беларусі можна вылучыць тры этапы. 1) Суб'ектыўна-ідэалістычная метадалогія як сістэма навукова-пазнавальных працэдур і спосабаў пазнання гістарычнай рэчаіснасці дарэвалюцыйнымі гісторыкамі, якія грунтуюцца на суб'ектыўных ацэнках і ідэалістычных законах (аўтарскае вызначэнне). Выкарыстанне суб'ектыўнага метаду, пошук законаў – характэрныя рысы пазітывісцкай гістарыяграфіі (другая палова XIX – пач. XX ст.) [5]. Зыходнай тэарэтычнай пазіцыяй гісторыкаў стала наданне вырашаючай ролі заканадаўству, як галоўнай сілы, якая ўздзейнічае на змяненне грамадскага ў тым ліку і гарадскога ладу. 2) Марксісцка-ленінская метадалогія (пач. XX ст. – 80-я гг. XX ст.), не атрымаўшая свайго развіцця, якая з аднаго боку ўнесла ўклад у распрацоўку тэорыі фактарнасці, тым самым засяродзіўшы ўвагу на распрацоўцы сацыяльна-эканамічнай гісторыі, з другога боку пад уздзеяннем ідэалагічнага пераакрэслення, мела праявы канцэптуальнай абмежаванасці. Фактычны матэрыял і шырокія абагульненні ў працах беларускіх савецкіх гісторыкаў не заўсёды аб'ектыўна адлюстроўвалі гістарычную рэчаіснасць [6; 22–23]. Праявы метадалагічнай абмежаванасці адчувальны і пры даследаванні археалагічных прац, што пацвярджаецца адсутнасцю у іх тэарэтычных высноў і абагульненняў, факталагізмам, узведзеным савецкімі археолагамі у ранг дакладнасці пры канстатацыі гісторыі матэрыяльнай культуры гарадоў, што ў сваю чаргу запавольвала зварот да ацэначных суджэнняў. Апошняя фармулёўка дазваляе ўнесці новы тэарэтычны тэзіс: "разглядаючы перыяд пач. XX – 80-х гг. XX ст. можна казаць аб адначасовым суіснаванні пазітывістскай і марксістка-ленінскай метадалогіі ў айчыннай гістарыяграфіі, што ўносіць сабой новае разуменне тэарэтычна-метадалагічных праблем гістарыяграфічных даследаванняў. 3) Метадалагічны крызіс 90-х гг. XX ст., абумовіўшы наяўнасць плюралізму думак, франтальны перагляд канцэпцый, паўплываў на станаўленне сінкрэтычнай метадалогіі (90-я гг. XX ст. пач. XXI ст.).

Значная ўвага сучаснымі даследчыкамі надаецца распрацоўцы тэорыі урбанізацыйных працэсаў.

Пераасэнсаванне асноўных падыходаў і ўсведамленне акалічнасці недастатковай распрацаванасці асобных праблем феадальных гарадоў, дазволіла выявіць прагнастычную функцыю гістарыяграфіі гісторыі феадальных гарадоў Беларусі, якая заключаецца ў актуалізацыі недаследаваных праблем: 1) паказаць асноўныя напрамкі культурнага развіцця асобных гарадоў Беларусі на працягу феадальнай эпохі: светапогляд гараджан, сістэма навучальных устаноў, узровень пісьменнасці, побытавыя аспекты жыццядзейнасці, культурныя дасягненні этнічных меншасцей; 2) вызначыць ролю гарадоў Беларусі ў фарміраванні буржуазнага грамадства; 3) паказаць ролю горада ў станаўленні дзяржаўнасці; 4) даследаваць шматгранныя сувязі паміж горадам і вёскай.

Перспектыўным для гістарычнай навукі будзе выглядаць намаганне гісторыкаў да напісання абагульняльнага даследавання, прысвечанага эвалюцыі феадальнага горада ад яго зараджэння да трансфармацыі пад уздзеяннем зараджэння элементаў капіталістычных адносін. У аснову дадзенага даследавання могуць быць пакладзены археалагічныя і пісьмовыя крыніцы, што знаходзяцца ў навуковым абароце, і інфармацыя крыніц, якая не падвергнулася вывучэнню даследчыкаў.

Вывады. На аснове глыбокага і шматбаковага аналізу гістарычных даследаванняў, шляхам вызначэння асноўных тэарэтычна-метадалагічных праблем прадугледжваецца неабходным зрабіць наступныя заключэнні.

1) даследуючы стан і праблемы айчыннай гістарыяграфіі разглядаемай праблемы, можна вылучыць наступныя тэарэтычна-метадалагічныя праблемы: канцэптуальныя абмежаванасці ў вызначэнні месца феадальнага горада ў сістэме феадальнага грамадства, механістычнае вызначэнне храналагічных рамак феадальных гарадоў, адсутнасць тэарэтычна абгрунтаванай мадэлі ў даследаванні феадальных гарадоў.

2) для развіцця тэарэтычна-метадалагічных асноў айчыннай гістарыяграфіі быў характэрны запаволены рост, які быў выкліканы недастатковай распрацоўкай тэарэтычных праблем гістарычных прац, панаваннем доўгія часы адзінай ідэалогіі, адсутнасцю дыскусійнай асноў пры разглядзе гістарычных праблем [7; 16]. Выхад на тэарэтычны ўзровень вызначаўся метадалагічнай прыналежнасцю гісторыкаў.

3) рэалізацыя прагнастычнай функцыі дазволіць глыбей даследаваць і асэнсаваць актуальныя праблемы ў вывучэнні гісторыі феадальных гарадоў Беларусі.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Ширко, Л.Ф. Теоретические аспекты структурного анализа белорусской историографии / Л.Ф. Ширко // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі, новай і навейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША: матэрыялы Рэсп. навук-тэарэт. канф., Мінск, 28 сак. 2008 г. У 2 ч. Ч. 1. Гістарыяграфія новай і навейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША: даследаванні, праблемы, пошукі / Бел. дзярж. пед. ун-т імя М.Танка; рэдкал. А.І.Андарала, М.М.Забаўскі, А.П.Жытко [і інш.]; адк. рэд. В.А.Пілецкі. – Мінск: БДПУ, 2008. – С. 3–5.
2. Смяховіч, М. Гістарычныя даследванні ў к. XX – пач. XXI ст.: тэарэтыка-метадалагічныя катэгорыі і прынцыпы, тыпалогія / М.Смяховіч // Гісторыя: праблемы выкладання. – 2007. – № 10. – С. 3–9.
3. Бак, Я. Вялікае княства Літоўскае. Метадалогія і метады даследавання / Я.Бак, М.Вайтовіч, В.Голубеў. – СПб: Неўскі прасцяг, 2003. – 140 с.
4. Левко, О.Н. Полоцк – древнейший центр белорусской государственности и актуальные проблемы отечественной истории / О.Н.Левко // Вестник ПГУ. Сер. А. Гуманитарные науки. История. – 2008. – №1. – С. 7–16.
5. Нечухрин, А.Н. Теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии (80-е гг. XIX в. – 1917 г.) / А.Н.Нечухрин. – Гродно: ГрГУ, 2003. – 349 с.
6. Врублеўскі, Ю.У. Гісторыя гарадоў Беларусі XIV – XVIII стст. у працах айчынных даследчыкаў пасляваеннага перыяду / Ю.У.Врублеўскі // Весці БДПУ. Сер. 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія. – 2009. – №3. – С. 20–23.
7. Врублеўскі, Ю.У. Працы беларускіх савецкіх даследчыкаў па гістарыяграфіі гісторыі гарадоў Беларусі ў эпоху феадалізму / Ю.У.Врублеўскі // Весці БДПУ. Сер. 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія. – 2009. – №1. – С. 13–16.

Врублеўскі Юрый Уладзіміравіч, магістр гістарычных навук. Нарадзіўся 30 снежня 1985 г. у г. Жодзіна. У 2008 скончыў гістарычны факультэт Беларускага дзяржаўнага педагагічнага універсітэта. У 2008 –2009 гг. навучаўся ў магістратуры БДПУ. Даследуе гістарыяграфію феадальных гарадоў Беларусі, метадалагічныя праблемы гісторыі.

УДК 94(476.6):711.424

Сяргей Салей (Гродна, Беларусь)

ГРАВЮРА АДЭЛЬГАЎЗЭРА/ЦЮНДТА “VERA DESIGNATIO URBIS IN LITTAVIA GRODNAE” ЯК КРЫНІЦА ПА ГІСТОРЫІ ГАРОДНІ: СУЧАСНЫ СТАН І ПЕРСПЕКТЫВЫ ВЫВУЧЭННЯ

В статье представлен историографический обзор изучения гравюры Адельгаузера/Цюндта “Истинное изображение города Гродно в Литве”, а также предложены перспективные направления её исследования. Гравюра использовалась и продолжает использоваться как источник по истории искусства, архитектуры, градостроительства и этнографии г. Гродно, однако имеет неиспользованный пока потенциал по политической и социально-экономической истории, истории повседневности, исторической антропологии,

геральдики и иных специальных исторических дисциплин. Для получения максимальной информационной отдачи от этого источника предлагается создание междисциплинарной исследовательской группы для проведения комплексного микроисторического исследования “Гродно в июле 1567 года”.

Сюжэт, змешчаны на гравюры Адэльгаўзэра/Цюндта, добра вядомы не толькі спецыялістам-гісторыкам, але і звычайным гарадзенцам, якія цікавяцца гісторыяй роднага горада. Больш таго, выява, змешчаная на гравюры, устойліва ўваходзіць у гарадзенскую штодзённасць, пра што яскрава сведчыць прысутнасць яе копій і рэплікацый не толькі ў гістарычнай літаратуры і мясцовых музеях, але і ў прыватных кватэрах, офісах, кавярнях (у некаторых выпадках – нават у выглядзе насценных роспісаў). Здавалася б, навошта акцэнтаваць увагу на гэтай досыць вядомай крыніцы? Але я ўсё ж такі рызыкну прадэманстраваць у гэтым артыкуле, што рэсурс гравюры Адэльгаўзэра/Цюндта як гістарычнай крыніцы яшчэ далёка не вычарпаны.

Насценная гравюра Маціяса Цюндта (Matthias Zűndt) “Vera designatio urbis in Littavia Grodnae” (“Сапраўдае апісанне горада Гродна ў Літве”) па малюнку Ёхана (Ганса) Адэльгаўзэра (Johannes Adelhauser) была выраблена ў 1568 годзе ў г. Нюрнбергу і ўяўляе сабой медзярыт агульным памерам 100,5 см. у шырыню і 35,5 см. у даўжыню. У свеце вядомыя толькі некалькі экземпляраў гравюры. Пры напісанні артыкула выкарыстоўваўся экземпляр гравюры, што захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве (інвентарны нумар G.68165) [1].

Асноўны сюжэт гравюры – сустрэча маскоўскіх паслоў ураднікамі караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста ў ліпені 1567 года ў прадмесці Гародні на левым беразе Нёмана – выкананы на на фоне падрабязнай панарамы горада. У левым верхнім куце медзярыта знаходзіцца яго прысвячэнне Жыгімонту Аўгусту, пад назвай гравюры (па цэнтру ўверсе) знаходзіцца герб апошняга Ягелона, а ў верхнім правым куце змешчаны невялікі тэкст з кароткім апісаннем падзей, адлюстраваных на медзярыце (вядомыя лацінская і нямецкая версіі гэтага тэксту). Найбольш важныя выявы, змешчаныя на гравюры, суправаджаюцца двухмоўнымі надпісамі на лацінскай і нямецкай мовах.

У 1575 годзе рэплікацыя гравюры Адэльгаўзэра/Цюндта была выдадзена з меншай колькасцю дэталяў і невялікімі скажэннямі ў другім томе кёльнскага выдання Георга Браўна і Франца Хагэнберга “Civitates orbis terrarum” (“Атлас гарадоў зямнога свету”). У гэтым выданні гравюра суправаджаецца тэкстам, у якім даецца падрабязнае апісанне падзей, адлюстраваных на выяве [2, 48]. Вядомыя лацінскамоўная (перавыдадзена ў 1597 г. і 1612 г.), нямецкамоўная (перавыдадзена ў 1576 г.) і франкамоўная версіі гэтага выдання.

Існуюць і пазнейшыя варыяцыі гравюры Адэльгаўзэра/Цюндта (1608, 1610, 1623, 1637, 1659, 1711, 1720), але ўсе яны значна саступаюць арыгіналу як у падрабязнасці адлюстраваных дэталяў, так і ў якасці выяваў [3, 37–42; 4, 106–107]. Дзякуючы гэтым рэплікацыям выгляд Гародні XVI ст., прадстаўлены на гравюры Адэльгаўзэра/Цюндта, стаў "кананічным" і добра вядомым у Еўропе на працягу наступных стагоддзяў.

Навуковае вывучэнне гравюры распачалося ў Расійскай імперыі напрыканцы XIX ст. Гэта звязана з тым, што ў 1879 г. Імператарская публічная бібліятэка ў Санкт-Пецярбургу набыла за 200 марак экземпляр гравюры Адэльгаўзэра/Цюндта, пасля чаго з'явіліся публікацыі П. Дзікава, В. Стасава і Е. Арлоўскага з яе апісаннем, у першую чаргу прысвечаныя вывучэнню выяваў праваслаўных цэркваў г. Гродна, змешчаных на медзярыце [5, II–VI; 6, 55–61; 7, 443–453]. Інфармацыя пра гравюру, пададзеная гэтымі аўтарамі, амаль ідэнтычная, у тым ліку і пра тое, што Адэльгаўзэр памыліўся і змясціў Каложскую царкву на левым беразе Нёмана. Гэты штамп перайшоў і ў працы пазнейшых аўтараў, якія пісалі пра гравюру, і быў толькі нядаўна абвергнуты [16].

У гэты ж час выява арыгінальнай гравюры Адэльгаўзэра/Цюндта становіцца больш даступнай для даследчыкаў – якасныя копіі гравюры з каментарамі былі выдадзены ў альбоме Д. Равінскага «Достоверные портреты Московских государей Ивана III, Василия Ивановича, Ивана IV и посольства их времени» [8] і ў даследаванні Тэадора Шымана, прысвечаным палітычнаму развіццю усходне-еўрапейскага рэгіёну да пачатку XVII ст. [9].

У 1923 г. да гравюры звярнуўся польскі гісторык Ю.Ядкоўскі. У сваёй працы ён аспрэчвае тэзіс расійскіх навукоўцаў пра спрадвечнасць праваслаў'я ў Гародні і звяртае ўвагу на каталіцкія касцёлы, змешчаныя на гравюры [10, 18–19].

У другой палове XX ст. з'яўляюцца спецыяльныя працы, якія абапіраліся на гравюру Адэльгаўзэра/Цюндта як на адну з падставовых крыніц сваіх даследаванняў. Перш за ўсё варта адзначыць працы гісторыка архітэктуры А.Квітніцкай, якая разглядае выявы, змешчаныя на гравюры, у сувязі з рэканструяваным ёй па матэрыялах Валочнай памеры Гародні 1560 г. планам горада [11, 17–27]. Даследчыца выяўляе пэўныя несупадзенні гравюры з выявай Гародні на здымку 1866 г., не звяртаючы ўвагу на тое, што гравюра магла маляваць з іншых кропак, чым быў зроблены здымак.

Нямецкі гісторык мастацтва літоўскага паходжання П.Реклайціс у артыкуле, прысвечаным тыпалагізацыі мяшчан ВКЛ, звярнуў увагу на магчымасць выкарыстання гравюры як этнаграфічнай крыніцы [12, 301–

307]. Гравюра Адэльгаўзэра/Цюндта разглядаецца даследчыкам як яскравы прыклад рэнесанснага мастацтва. Аўтар адзначае, што рэнесанс, які выклікаў у Еўропе зацікаўленасць да знешняга выгляду чалавека і цікавасць да свету, падштурхнуў да з'яўлення ў XVI ст. замалёвак бытавых сцэн, на якіх адлюстроўваліся розныя прафесіі і рамёствы сваёй краіны, а таксама тыпы жыхароў іншых краін, іх адзенне, зброя, знешні выгляд. Реклайціс выказаў меркаванне пра магчымасць існавання альбома Адэльгаўзэра з дакладнымі малюнкамі асобных падзей, этнаграфічных эцюдаў, жыхароў і будынкаў, што былі пазней перанесены ў паменшаным выглядзе на гравюру. Прысутнасць тыпаў мяшчан ВКЛ з гравюры Адэльгаўзэра/Цюндта ў пазнейшых альбомах італьянскіх мастакоў канца XVI – пачатку XVII ст. дазваляе аўтару меркаваць пра магчымасць вывазу альбома Адэльгаўзэра з Нюрнберга ў Італію. У сваёй наступнай працы Реклайціс вызначыў і дакладна апісаў тып выявы Гародні на гравюры Адэльгаўзэра/Цюндта і яе пазнейшых рэплікацый. Даследчык звяртае ўвагу на ўласцівую рэнесансу шматсюжэтнасць гравюры, калі падзеі, адлюстраваныя на гравюры, адбываліся ў розны час [3, 33–43].

Польскі калекцыянер Т.Невяднічанскі ўвёў у навуковы зварот уласны экземпляр гравюры Адэльгаўзэра/Цюндта, якую ён набыў у 1979 г. у спадкаемцаў графа Гутэн-Чапскага з Рыму. У артыкуле, прысвечаным гравюры, аўтар змясціў яе апісанне, агульны кантэкст падзей, паказаных на выяве, а таксама дадаў вельмі якасную копію гравюры, павялічаныя надпісы з яе лацінскай і нямецкай версій, ды выявы пазнейшых рэплікацый гравюры [4, 103–108].

З канца XIX ст. выява гравюры Адэльгаўзэра/Цюндта досыць шырока ўжываецца ў даведачных выданнях па гісторыі, архітэктуры і археалогіі, праўда збольшага ў якасці ілюстрацыі. Асобна варта адзначыць апошняе навуковае выданне выявы гравюры з калекцыі Дзяржаўнага музея выяўленчых мастацтваў імя А.С. Пушкіна, якое суправаджацца невялікім артыкулам з яе апісаннем [13, 34–37].

У апошні час гравюра Адэльгаўзэра/Цюндта прыцягнула ўвагу беларускіх навукоўцаў. У даследаванні гісторыка архітэктуры Ю.Кішыка гравюра выкарыстоўваецца як крыніца па гісторыі забудовы і вызначэнні асаблівасцяў аб'ёмна-прасторавай структуры Гродна. Аўтар таксама звяртае ўвагу на шматсюжэтнасць гравюры і наяўнасць у адным малюнку некалькіх момантаў рэальнага дзеяння [14, 82–83]. Беларуска-польскі даследчык Ю.Гардзееў у сваёй апошняй манаграфіі "Магдэбургская Гародня" выкарыстоўвае гравюру Адэльгаўзэра/Цюндта для рэканструкцыі архітэктурна-будаўнічай панарамы, знешняга выгляду і вызначэння месцазнаходжання асобных будынкаў, а таксама для даследавання прафесійных супольнасцяў горада [15]. Гісторык з Гародні Н.Сліж у сваім даследаванні па гісторыі царквы і манастыра

Св. Барыса і Глеба звяртаецца да іх выявы на гравюры Адэльгаўзэра/Цюндта, выказвае меркаванне пра тое, што асобныя часткі выявы, змешчанай на гравюры, маляваліся з розных месцаў, лакалізуе Каложскую царкву на правым беразе Нёмана і вызначае дакладнае месца на левым беразе Нёмана, з якога яе маляваў Адэльгаўзэр [16]. Нетрадыцыйны для гісторыкаў матэматычны метад лакалізацыі архітэктурных дамінант Гародні на падставе малюнкаў Адэльгаўзэра і Макоўскага прапанаваў гарадзенскі краязнавец І.Лапеха, з артыкулам якога можна пазнаёміцца ў гэтым зборніку.

Такім чынам, гравюра Адэльгаўзэра/Цюндта выкарыстоўвалася і працягвае выкарыстоўвацца як крыніца па гісторыі мастацтва, архітэктуры, горадабудаўніцтва, рэлігійнага жыцця і этнаграфіі Гародні, аднак мае не выкарыстаны пакуль патэнцыял як крыніца па іншых кірунках даследаванняў.

На ўласным досведзе паспрабую прадэманстраваць патэнцыял гравюры Адэльгаўзэра/Цюндта для вывучэння знешнепалітычнай гісторыі, а менавіта – гісторыі дыпламатычных дачыненняў ВКЛ. Фокус маіх навуковых даследаванняў канцэнтруецца на гісторыі дыпламатыі Вялікага княства Літоўскага ў другой палове XVI ст., і я ўспрымаў гравюру Адэльгаўзэра/Цюндта перш за ўсё як іканаграфічную крыніцу, на якой адлюстравана сустрэча маскоўскага пасольства на чале з Фёдарам Умным-Колычавым з гаспадарскім маршалкам ВКЛ Іванам Валовічам у Гародні 24 ліпеня 1567 года. Пра гэтае пасольства і пра акалічнасці яго прыбыцця і сустрэчы ў Гародні да нас дайшлі падрабязныя звесткі з маскоўскіх пасольскіх кніг [17, 521–554]. Пры ўважлівым прачытанні надпісаў на гравюры мы даведваемся, што Ганс Адэльгаўзэр зафіксаваў яшчэ тры пасольствы, што знаходзіліся ў той час у Гародні, – татарскае, турэцкае і валашскае. Пра апошнія тры пасольствы няма аніякіх звестак у пасольскіх і іншых дакументах ані вялікакняскай, ані кароннай канцылярыі. Фактычна, гравюра з'яўляецца адзінай крыніцай інфармацыі (як іканаграфічнай, так і наратыўнай) пра гэтыя падзеі, таму паўстала пытанне верыфікацыі звестак, прадстаўленых Адэльгаўзэрам. Пасля ўважлівага вывучэння ўскосных наратыўных і эпісталярных крыніц, гэтую інфармацыю атрымалася падцвердзіць [18]. На гэтым невялікім прыкладзе добра бачна, што гравюра з'яўляецца не толькі багатым ілюстрацыйным матэрыялам, але і вартай даверу наратыўнай крыніцай пра падзеі ў Гародні ў ліпені 1567 г.

Акрамя палітычнай гісторыі, гравюра Адэльгаўзэра/Цюндта ўтрымлівае каштоўныя звесткі па сацыяльна-эканамічнай гісторыі, гісторыі штодзённасці, гістарычнай антрапалогіі, геральдыцы і іншых спецыяльных гістарычных дысцыплінах, якія яшчэ не дачакаліся належнай увагі даследчыкаў. Для атрымання максімальнай інфармацыйнай аддачы ад гэтай комплекснай крыніцы, найлепшым выйсцем бачыцца стварэнне міждысцыплінарнай даследчай групы з

удзелам высокакваліфікаваных спецыялістаў (мастацтвазнаўцаў, гісторыкаў архітэктуры, спецыялістаў па палітычнай, сацыяльна-эканамічнай, рэлігійнай гісторыі, спецыяльных гістарычных дысцыплінах, а таксама па сучасных метадах даследавання) для правядзення комплекснага мікрагістарычнага даследавання "Гародня ў ліпені 1567 года".

Спіс крыніц і літаратуры

1. Zűndt, Matthias. Vera designatio urbis in Littavia Grodnae / M. Zűndt. – Nürnberg, 1568.
2. Braun, Georg. De praecipuis totius universi urbibus liber secundus, [il. Franciscus Hogenberg et al.] / G. Braun. – Coloniae, 1575.
3. Reklaitis, Povilas. Die Stadtansichten Alt-Litauens in der Graphik des 16. bis 19. Jahrhunderts: Vilnius, Gardinas, Kaunas, Trakai / P. Reklaitis. – Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 1972.
4. Niewodniczanski, Tomasz. Grodno – Bemerkungen zur Panorama-Vedute von Adelhauser/Zűndt 1568 (mit einer Falttafel) / T. Niewodniczanski // Lüneburger Beiträge zur Vedutenforschung. – Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 1983. – S. 103–108.
5. Диков, П. Материалы для истории Коложской церкви в г. Гродно / П. Диков // Памятная книжка Гродненской губернии на 1887 г., Гродно, 1886. – С. I–XXI.
6. Стасов, В. Православные церкви в Западной России в XVI веке / В. Стасов // Сборник археологического института – 1880. – №3. – С. 54–64.
7. Орловский, Е. Гродненские православные церкви в XVI веке / Е. Орловский // Гродненские епархиальные ведомости – 1904. – № 4 (16). – С. 443–453.
8. Ровинский, Д. Достоверные портреты Московских государей Ивана III, Василия Ивановича, Ивана IV и посольства их времени / Д. Ровинский. – СПб., 1882.
9. Schieman, Theodor. Rußland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert / Th. Schieman. – Berlin, 1886.
10. Jodkowski, Józef. Grodno / J. Jodkowski. – Wilno, 1923.
11. Квитницкая, Е.Д. Планировка Гродно в XVI-XVIII вв. / Е.Д. Квитницкая // Архитектурное наследство – 1964. – № 17. – С. 11–38.
12. Reklaitis, Povilas. Lietuvos gyventoju tipai XVI a. grafikoje: Adelhauser – Heldt – Vecellio / P. Reklaitis // Aidai. – 1968. – № 7. – S. 301–307.
13. Борисовская, Н.А. Старинные гравированные карты и планы XV–XVIII вв. Из собрания ГМИИ им. А.С. Пушкина / Н.А. Борисовская – М.: Галактика, 1992.
14. Кишик, Ю.Н. Градостроительная культура Гродно / Ю.Н. Кишик. – Минск: Белорусская наука, 2007.
15. Гардзееў, Ю. Магдэбургская Гародня / Ю. Гардзееў – Гародня-Уроцлаў, 2008.
16. Сліж, Н. Невядомае пра вядомае: уладанні царквы і манастыра Св. Барыса і Глеба ў XVI – пачатку XX стст. / Н. Сліж // Таямніцы каралеўскай Гародні – пададзена ў друк у 2009 г.
17. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским / под ред. Г. Ф. Карпова. – Т.3: 1560–1571 гг. // Сборник Императорского русского исторического общества. – Т. 71. – СПб.: Тип. Моск. ун-та, 1892.
18. Салей, С. Гравюра Адэльгаўзэра/Цюндта "Сапраўдае апісанне горада Гродна ў Літве" як крыніца па гісторыі дыпламатыі Вялікага княства Літоўскага / С. Салей // Альманах: Запіскі Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтваў – пададзена ў друк у 2009 г.

Салей Сяргей Міхайлавіч, гісторык, магістр медыевістыкі (Цэнтральна-Еўрапейскі універсітэт, г.Будапешт). Старшыня праўлення Гродзенскага абласнога грамадскага аб'яднання маладых навукоўцаў "ВІТ". Даследуе палітычную гісторыю Вялікага княства Літоўскага ў другой палове XVI ст.

УДК 94(476.6):711.424

Ігар Лапеха (Гродна, Беларусь)

ЛАКАЛІЗАЦЫЯ АРХІТЭКТУРНЫХ ДАМІНАНТ ГРОДНА XVI ст. ПАВОДЛЕ МАЛЮНКАЎ ГАНСА АДЭЛЬГАЎЗЕРА І ТАМАША МАКОЎСКАГА*

Автор рассматривает работы Г. Адельгаузера и Т. Маковского как точные топографические системы и с помощью математических методов делает выводы о точной локализации утраченных еще в Позднем Средневековье памятников гродненской архитектуры.

2008 год парадаваў гродзенскіх краязнаўцаў выхадам ў свет двух прац: дойліда Юрыя Нікадзімавіча Кішыка "Горадабудаўнічая культура Гродна" і гісторыка Юрыя Гардзеева "Магдэбургская Гародня" [3, 2]. Архітэктар прапанаваў нязвыклыя метады па вывучэнню гісторыі развіцця структуры нашага горада. Да Ю. Кішыка ніхто так не аналізаваў уплыў рэльефа на фарміраванне сеткі вуліц і не задумваўся над граніцамі прыватных уладанняў як крыніцай інфармацыі пра перыметр абарончых збудаванняў. Ю. Гардзееў вельмі стройна і кампактна падсумаваў архіўныя дадзеныя і папярэднія даследаванні старажытнай структуры Гродна.

2008 год паказаў нам багаты спектр метадаў урбаністычных даследаванняў. Да гэтай даты горадабудаўнічая гісторыя Гродна была "манапалізаваная" гісторыкамі. Метады многіх гісторыкаў зводзяцца фактычна да аднаго: архіўнага пошуку, упарадкавання і эмпірычнага пералічэння апісаных у дакументах фактаў амаль без аналізу. Дакументы па сярэднявечнай гісторыі Гродна з большага страчаны, новыя адкрыцці ў архівах – рэдкасць, ды і паказаць форму, тапаграфію словамі судовых, маёмасных і хранікальных дакументаў не вельмі атрымліваецца – мэты ў іх іншыя. Археалагічныя раскопкі ў нашым горадзе фактычна зусім не праводзяцца. Для вывучэння горада як камунальнай сістэмы прыдатны карты, схемы, малюнкі, фота. Але дакладныя і шматлікія дакументы такога роду маюцца толькі адносна апошніх двух стагоддзяў. Планіроўка Гродна да "Патопа" сярэдзіны XVII ст. да сённяшняга часу з'яўляецца вялікай таямніцай. Вядома толькі два прыдатных графічных дакумента да XVII стагоддзя: гравюры Цюндта 1568 г. і Макоўскага 1600 г..

* Ілюстрацыя да артыкулу І.Лапехі змешчаная ў Дадатку 4

Даследчыкамі-гуманітарыямі старажытныя гравюры ўспрымаюцца як "карцінкі", дзе дакладнасць мастака абмяжоўваецца толькі асобнымі архітэктурнымі аб'ектамі, таму яны апісваюць царкву-ратонду без дакладнай лакалізацыі, ратушу – дзесьці на рынку… Нават тыя даследчыкі, якія ўспрымалі работы Макоўскага і Цюндта як больш-менш дакладныя геаграфічныя сістэмы, не валодалі землямернымі тэхналогіямі, а карысталіся толькі сваім вокамерам, таму баяліся рабіць высновы па дакладнай лакалізацыі аб'ектаў і проста ігнаравалі цэлы шэраг дамінант, нанесеных на гравюры. Аўтар, былы настаўнік геаграфіі і турыст са стажам, прапаноўвае свой метад даследавання вышэй адзначаных картаграфічных крыніц

Апісанне метада. Уявіце сабе, мастак-картограф з планшэтам знаходзіцца на нейкай кропцы агляду і з натуры занатоўвае (робіць эскіз) той краявід, які бачыць. Што менавіта так было ў выпадку з працамі Цюндта і Макоўскага, мы можам пераканацца адразу на свае вочы, заўважыўшы вялікае падабенства малюнкаў з натурай (калі б гэтыя гравюры ствараліся проста як ілюстрацыі, не выходзячы з майстэрні, то мелі бы падабенства да рысунка Бадэнера, на якім пейзаж не мае нічога агульнага з аўтэнтычным) [3; 100]. Давайце прымем дапушчэнне №1: майстэрства мастакоў было настолькі высокім, што яны на гравюрах намалявалі дамінанты з фатаграфічнай дакладнасцю іх размяшчэння ў прасторы. Адзначым, што такога кшталту падыходы часткова ўжо прасочваюцца ў некаторых даследчыкаў-архітэктараў [1; 12-14].

Кожны турыст-спартовец ведае, што такое азімут. Ён прыдатны для арыентацыі на мясцовасці, пракладкі маршрутаў, а ўсё з-за таго, што вугал паміж двума накірункамі застаецца аднолькавым для гледача на мясцовасці і на вертыкальнай праекцыі гэтай мясцовасці, якую мы называем мапай. Мы маем карту той мясцовасці, на якой знаходзімся, на гэтай схеме дакладна адзначылі кропку, на якой стаім і ў далечыні бачым знаёмы нам аб'ект, адзначаны на карце (звычайна замест знанага аб'екта бярэцца базавы накірунак – поўнач). З дапамогай транспарціра і компаса, з вышэй адзначанымі дадзенымі, мы можам вымераць вуглы да любога аб'екта нашага кругагляда, нанесці на карту дакладныя накірункі і, калі аб'екты нанесены на карту, адказаць на пытанні, які гэта аб'ект і якая да яго адлегласць. Са старажытнымі гравюрамі не так усё лёгка: па-першае, нам трэба лакалізаваць аб'екты, якія не нанесены на карты, а па-другое, мы не маем дакладнай лакалізацыі кропкі агляда пейзажа на гравюрах. Зыходную кропку можна знайсці, параўноўваючы прапорцыі двух вуглоў, для гэтага патрэбна мінімум тры аб'екта на гравюры, месца каторых дакладна вядома ў рэчаіснасці. Цяпер шляхам пэўных матэматычных вылічэнняў знаходзім лінію, на каторай

прапорцыі паміж двума вугламі заўсёды застаюцца аднолькавымі. У нас ёсць лінія, а нам патрэбна кропка. Аналізуючы рэльеф на гравюрах і ў рэчаіснасці зробім дапушчэнне № 2: кропка агляду аўтараў гравюр пры рабоце над эскізам была на адлегласці трох метраў ад схіла верхняга плато левага берага Нёмана.

Для пачатку даследавання ў нас ёсць усё неабходнае: сканаваныя электронныя копіі гравюр Цюндта і Макоўскага, дакладны план цэнтральнай часткі Гродна з абрысамі будынкаў, межамі ўладанняў і рэльефам 30-х гадоў XX ст., у маштабе: ў адным міліметры – адзін метр (Дадатак 3), цыркуль, транспарцір, лінейкі, алоўкі, ласцік.

Неабходныя для даследавання дакладныя тры кропкі ёсць толькі на гравюры Макоўскага. Дакладных арыентыраў на малюнку цэлых пяць. Для пошука кропкі агляда краявіда Макоўскім абярэм тры найбольш адназначных аб'екта, а астатнія два пакінем для праверкі:

- паўднёва-ўсходні кут брамнай вежы старога замка,
- цэнтр вежы Фарнага касцёла (Фары Вітаўта, адшуканы пад час раскопак у пачатку 1990-х гг.),
- усходні бок абсіды бернардынскага касцёла (зараз храм выглядае не так, як на гравюры, ён шмат разоў перабудоўваўся, таму за арыентыр была ўзята самая некранутая частка – апсіда),

для праверкі:

- паўночна-ўсходні бок Каложскай царквы,
- паўднёва-ўсходні бок Прачысценскай царквы, раскапанай Ігарам Чарняўскім у пачатку 1980-х гг. На гравюры красуецца дамінанта з шатровым завяршэннем, не факт, што гэта не пазнейшая прыбудова, таму дакладней узяць кут апсіды.

Лакалізацыя кропкі агляда для гравюры Макоўскага. У нас ужо ёсць лінія, на якой знаходзіцца кропка, лінія, прынятая за аксіому: тры метра ад схіла верхняга плато левага берага Нёмана. Шэрагам ліній, якія праходзяць праз дзве кропкі, скарачаем магчымы адрэзак на гэтай лініі да 60 метраў. Каложская царква – мяркуемая апора маста на левым беразе, Прачысценская царква – мяркуемая апора маста на правым беразе. Шэрагам пробных вымярэнняў (іх было чатыры, шукаліся дакладныя суадносіны двух вуглоў) скарачаўся вызначаны адрэзак да сапраўднай кропкі агляду, з якой у 1600 годзе адкрываўся пейзаж, ідэнтычны гравюры Макоўскага. Кропка была праверана двума кантрольнымі накірункамі, якія дакладна супалі з аб'ектамі. На плане, які мы выкарыстоўваем, гэта копка знаходзіцца ў 45 метрах на захад ад паўночна-заходняга кута занёманскай сінагогі, альбо па сучасных арыенцірах – 15 метраў на усход ад кута верхняга плато над помнікам Гарнавых.

Далей былі пабудаваны вектары на плане вялікага маштабу, накіраваныя на аб'екты, якія былі адзначаны для лакалізацыі і фігуруюць на гравюры. Спіс аб'ектаў для лакалізацыі:

1. дамінанта з шатровым завяршэннем на тэрыторыі Саборнай царквы,
2. квадратная вежа за Саборнай царквой,
3. круглая вежа за Саборнай царквой,
4. вежа на маставой,
5. вежа ратушы,
6. царква-ратонда на Падоле,
7. дальняя вежа, справа ад бернардынаў,
8. самая правая дальняя вежа.

Лакалізацыя кропкі агляда для гравюры Цюндта. Зачапіцца на гравюры Цюндта, фактычна, няма за што: апроч Каложы і замка няма дакладных аб'ектаў, але няўзброеным вокам бачна, што Барыса-Глебская царква нарысавана "не на сваім месцы", значыць, іншыя дамінанты таксама могуць быць недакладна лакалізаванымі. Цюндта варта праверыць, таму ў якасці трох апорных кропак былі ўзяты дадзеныя з даследавання гравюры Макоўскага: паўночна-ўсходні бок Прачысценскай царквы (рэальная кропка), царква-ратонда на Падоле (месца ўзята ў Макоўскага), паўднёва-заходні кут "Баторыеўкі" (у Цюндта ярка бачны арыенцір, вежу ратушы хацелася б праверыць). На аснове гэтых трох кропак знойдзена "база" Цюндта, яна толькі на 65 метраў на усход ад кропкі Макоўскага і супадае з паўночна-ўсходнім кутом занёманскай сінагогі. Пры пабудове вектараў выявы ні Старога ні ніжняга замкаў не супадаюць з месцам іх рэальнага знаходжання, што даказвае – з вышэй адзначанага месца гравюра Цюнта дакладная толькі з правага боку ад вертыкальнай рысы, праведзенай праз шпіль вежы на мосце (вежа настолькі вялікая, што думаецца – зроблена такой, каб злучыць два асобных малюнка) – такая вось карэкцыя дапушчэння № 1. На гравюры Цюндта есць цэлы шэраг дамінант, каторыя не праглядаюцца на працы Макоўскага. Менавіта іх і хацелася б лакалізаваць.

9. дальняя царква з візантыйскім купалам злева ад Прачысценскай,
10. вежа з брамай перад Прачысценскай,
11. вежа побач з драўлянай Фарай Вітаўта,
12. ратонда побач з Фарай,
13. стайні на бернардынскай гары,
14. малая ратонда на падоле.

Лакалізацыя архітэктурных дамінант на гравюрах. Пры вывучэнні памераў Саборнай царквы, спачатку прыйшлося зафіксаваць месца

знаходжання апсіды царквы на рысунку Макоўскага, якая на гравюры хаваецца за забудовай. Былі параўнаны памеры шатровага завяршэння сабора на двух рысунках і прапарцыянальна памерам зафіксавана кропка края апсіды на гравюры Макоўскага. Пры пабудове вектара на заходні край шатровага завяршэння сабора, атрымалася, што Саборная царква на 25 метраў даўжэйшая за прыняты навукоўцамі паўднёва-заходні фасад Прачысценскай царквы (які не быў знойдзены археолагамі), і менавіта гэты аб'ём накрыты шатром. Падобную шатровую канструкцыю можна бачыць на выяве Барыса-Глебскай царквы работы Адэльгаўзера. Для прапісання высноў важна таксама адзначыць, што на рысунку Адэльгаўзера ясна бачна апсіда Прачысценскай царквы, якая вельмі адрозніваецца ад сцен Сабора сваёй фактурай і формай вокнаў. Адсюль можна зрабіць высновы: альбо да Прачысценскай царквы быў дабудаваны драўляны аб'ём з шатровым завяршэннем (але супраць гэтай гіпотэзы выступае паніжэнне рэльефа ў гэтым месцы і вугал паварота да гледача на гравюрах шатровай дамінанты), альбо побач з руінамі Прачысценскай царквы быў пабудаваны новы драўляны Саборны храм.

З іншымі храмамі, адлюстраванымі на гравюрах, лягчэй. Адназначна фіксуецца месца знаходжання малой "папоўскай" царквы Васкрасенскай юрыздыкі, тэрыторыя да гэтага часу не забудавана, па ёй зараз праходзіць паварот Вялікая Траецкая – Давыда Гарадзенскага. Вельмі вялікія шанцы, што падмуркі гэтага храма таксама добра захаваліся, як і парэшткі ўласна Васкрасенскай царквы, якая добра праглядаецца на рысунку Адэльгаўзера, якраз там, дзе яна апісана ў інвентары 1653 года [2; 78].

На гравюры Адэльгаўзера за Фарай Вітаўта ясна праглядаецца яшчэ адна дамінанта, гэта так званая Сімяонаўская царква-ратонда [2; 73]. Яе месца таксама вызначаецца досыць проста, гэта там, дзе да вайны стаяў палац Сапегаў, а цяпер праходзіць пачатак вуліцы Кастрычніцкай, паўночна-заходні кут Рынка.

На вывучаемых гравюрах у раёне Падола фіксіруецца адразу тры царквы-ратонды. І тут варта звярнуць увагу на перапланіроўку вулічнай сеткі Падола, якая адбылася пасля падзей 1650-х гг. Вуліцу Маставую (у канфігурацыі той, якую мы зараз ведаем) мы не бачым ні на рысунках Адэльгаўзера, ні на гравюры Макоўскага, на іх праглядаецца толькі адзін шлях, які злучаў верхняе і ніжняе плато горада – па яры паміж сучаснымі Новым Замкам і Драматычным тэатрам, таму магістральная вуліца на Падоле цягнулася без разрываў паралельна Нёману ад замкаў да краю горада. Сучасныя вуліцы Рабочая і Падольная мелі непасрэднае злучэнне, таму можна з упэўненасцю сцвярджаць, што месца размяшчэння цэркваў-ратондаў не пераходзіць гэтую рысу на поўнач,

рэшткі двух з трох можна знайсці ў двары былога тонкасуконнага камбіната, яшчэ адна круглая капліца схавалася ў скверы "Дружбы народаў", на раздарожжы сучасных вуліц Падольнай і Маставой.

Адназначна фіксуецца месца знаходжанне ратушы – на усход ад былых гандлёвых радоў, якія існавалі ў 1809 – 1946 гг. Цяпер яе паўночна-ўсходні кут знаходзіцца прыкладна ў 10–15 метрах на захад ад паўночна-заходняга кута будынка, які зараз прынята называць "баторыеўкай". На гэта паказваюць не толькі вектары, пабудаваныя ў працэсе нашага даследавання, але і становішча аб'екта ў сістэме суседніх пабудоў, адлюстраваных на гравюрах. Ускосна на месца ратушы ўказвае і археалагічны нагляд падчас рэканструкцыі Савецкай плошчы некалькі год таму.

Адназначна, параўнаннем вымярэнняў двух гравюраў бурыцца міф, што бернардынскі храм быў пабудаваны на месцы былых каралеўскіх стайняў (гэта было б дарагім задавальненнем як для ордэна так і для караля (стайні ў храмы навучыліся перарабляць толькі у XXI стагоддзі). Стайні месціліся на пляцы сучаснай школы-ліцэя №1, досыць далёка ад касцёла, таму і не ўмясціліся ў рамкі гравюры Макоўскага. Стайні асобна ад будынку манастыра добра відаць на плане, змешчаным у кнізе В. Кудрашова [4; 46].

Прынята за дакладнае і аўтарытэтнае меркаванне, што сярэднявечны Гродна не меў вакол сябе мураваных умацаванняў, што мурамі і вежамі быў акружаны толькі Верхні замак, а горад абыходзіўся лініяй абароны невядомай прыроды і кшталту. Досыць дзіўна выглядала б сітуацыя, калі б горад не меў капітальных абарончых збудаванняў якраз у тым месцы, дзе яны з-за асаблівасцяў рэльефу як нідзе болей былі патрэбныя. На планах Гродна 1655 і 1706 гадоў, на панарамных фатаздымках пачатку XX ст., нават, на базавым плане 1932 года ўжо як падмуркі будынкаў пазнейшага часу, бачны мураваныя сцены і вежы, якія абаранялі горад з боку Гараднічанкі хіба з часоў Вітаўта і былі знесеныя толькі у Савецкі час. Гэтыя аб'екты праглядаюцца таксама на даследуемых гравюрах і дакладна супадаюць з вызначанымі пабудовамі на базавым плане 1932 года. На гравюры Макоўскага адзін з вектараў, накіраваны на вежу справа ад дамінанты сабора, сыходзіцца на граніцы горада XIII – XV ст.ст. з вуліцай Вялікай Траецкай. Мажліва, гэта першае месцазнаходжанне Віленскай брамы.

Так, брамы горада "качавалі" ў залежнасці ад росту тэрыторыі паселішча. Звярніце ўвагу на дзве вежачкі, злучаныя сцяной на гарызонце, прарысаваныя Макоўскім з самога правага краю гравюры. Вектар адной з вежаў прыводзіць нас да званіцы брыгіцкага кляштара, другі вектар упіраецца ў суток вуліц Кірава і Паўлоўскага. Можа Азёрская брама – гэта вежа побач з Фарай Вітаўта на рысунку

Адэльгаўзера (якая звычайна ўспрымаецца і малюецца даследчыкамі як частка старажытнага драўлянага касцёла), а праз 30 год у Макоўскага гэта ўжо дамінанта вуліцы Азёрскай (цяпер Карла Маркса), перароблена пасля ў званіцу брыгіцкага манастыра, пабудаванага ў першай палове XVII ст. Мажліва з-за таго гэтая зруйнаваная ў 1960-х гг. званіца знаходзілася так асобна ад самога брыгіцкага манастыра, не адпавядаючы яго архітэктурнай канцэпцыі і знаходзячыся фактычна ў перспектыве вуліцы.

Значна прасцей з Маставой брамай, яна бліжэй за ўсе адносіцца да кропкі агляду і знаходзіцца зусім не на мосце, як гэта бачна на малюнку Адэльгаўзера. Мытны кантроль на мосце, калі большасць тавараў ідзе па рацэ – нонсэнс, таму, можна з вялікай доляй верагоднасці сцвярджаць, што вежа на мосце была пазней дамалявана аўтарам ці непасрэдна гравёрам, каб злучыць два асобныя эскізы. На гравюры Макоўскага мы бачым новую браму – вынік перапланіроўкі гарадскіх кварталаў другой паловы XVI ст., цяпер яе месца займае мастацкі аддзел кнігарні “Раніца”.

Такім чынам, зыходзячы з пададзенай вышэй доказнай базы, мы можам зрабіць наступныя высновы. **Па-першае**: малюнкі Г. Адэльгаўзера і Т. Макоўскага дастаткова дакладна перадаюць не толькі выгляд паасобных будынкаў, але і адлюстроўваюць дакладную (фатаграфічную) панараму горада з месца, дзе знаходзіўся мастак. **Па-другое**: карыстаючыся першай высновай і ўжываючы матэматычныя метады даследавання можна з вялікай ступенню верагоднасці вызначыць месцазнаходжанне рэштак першай гродзенскай ратушы, пяці храмаў і абарончых гарадскіх умацаванняў. Атрыманыя дадзеныя могуць быць выкарыстаныя і, уласна, праверараныя, падчас будучых археалагічных раскопак у гістарычным цэнтры.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Бачкоў, М. Невядомая Гародня / М. Бачкоў // Мастацтва. – 2007. – № 10. – С. 12–14.
2. Гардзееў, Ю. Магдэбургская Гародня / Ю. Гардзееў. – Гародня-Вроцлаў, 2008. – 383 с.
3. Кишик, Ю.Н. Градостроительная культура Гродно / Ю.Н. Кишик. – Минск, 2007. – 303 с.
4. Кудряшев, В. И. Гродно / В. И. Кудряшев. – Москва, 1968. – 128 с.

Лапеха Ігар Рыгоравіч, педагог Гродзенскага абласнога цэнтра творчасці дзяцей і моладзі. Георгаф-эколаг па адукацыі. Прафесійны экскурсавод. Вывучае архітэктурную спадчыну Гродна і Гродзеншчыны.

УДК 94(476.6) (XVIII ст.):930.2

Ірына Кітурка (Гродна, Беларусь)

НАКІРУНКІ ДАСЛЕДАВАННЯ ГІСТОРЫІ ГАРАДНІЦЫ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XVIII ст.: КРЫНІЦАЗНАЎЧЫ АСПЕКТ

В статье определяется состояние современной историографии относительно изучения истории Городницы во второй половине XVIII в. и акцентируется внимание на необходимости создания комплексного исследования по этой проблеме. Дается краткий обзор источниковедческой базы, которая находится в архивах Польши и Литвы.

У беларускай гістарыяграфіі урбаністыкі даследаванню розных праблем гарадоў і гарадскога жыцця ў XVIII ст. надаецца вельмі мала ўвагі. Гэта ў поўнай меры датычыць і другой паловы XVIII ст., часу, калі пад уплывам ідэй Асветніцтва па ўсёй краіне праходзілі разнапланавыя мерапрыемствы па рэфармаванню палітычнай структуры грамадства, эканомікі і культуры. Навуковы інтарэс гісторыкаў быў засяроджаны ў першую чаргу на вывучэнні сельскагаспадарчых і, на маргінэсе, асветніцкіх рэформаў, якія праводзіліся ў гэты перыяд па ініцыятыве як прыватных уласнікаў, так і дзяржавы. І гэта не выпадкова, паколькі сельская гаспадарка з’яўлялася асновай феадальнай эканомікі тагачаснай Рэчы Паспалітай.

Але разам з тым менавіта ў другой палове XVIII ст. палітычнымі элітамі Вялікага княства Літоўскага, напэўна ўпершыню, на новым узроўні была ўсвядомлена і роля гарадоў у агульным развіцці краіны. Яскравым прыкладам гэтаму з’яўляецца вядомая інструкцыя шляхты Гарадзенскага павета дэпутатам на сойм 1766 г. [1; 350–358]. Са зместу інструкцыі вынікае, што яе складальнікі не толькі добра ведалі прычыны заняпаду гарадоў і прамысловасці ў дзяржаве, а прапанавалі рэальную праграму дзеянняў па выхаду з яго. Садзейнічаць развіццю гарадоў, на думку аўтараў інструкцыі, павінна была, перш за ўсё, сістэма дзяржаўнага “пратэкцыянізму” – падтрымка ўладамі прамысловасці, мануфактурнай вытворчасці, фінансавых інвестыцый, стымулявання рамяства, павелічэння мыта на замежныя вырабы і нават увогуле забароны на ўвоз некаторых відаў імпартнай прадукцыі.

Адным са складальнікаў згаданай інструкцыі быў надворны падскарбі ВКЛ, генеральны адміністратар каралеўскіх сталовых эканомій у Вялікім Княстве Антоній Тызенгаўз. Не выключана, што ён, а можа і іншыя аўтары гэтага дакумента, знаходзіліся пад уплывам эканамічнай літаратуры, якая ў другой палове XVIII ст. атрымала

шырокае распаўсюджанне на ўсёй тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Так, напрыклад, у часопісе "Новыя эканамічныя і навуковыя веды", які выйшаў у 1758 г., адзначалася, што "калі паглядзець на польскую даму або кавалера, то можна ўбачыць, што яны з ног да галавы апранутыя ва ўсё заграніччнае. А гэта ёсць вялікае няшчасце!" [2; 84]. Аўтары часопісу падкрэслівалі, што адзін з галоўных поспехаў гаспадарчага развіцця грунтуецца на вызначэнні ўсяго таго, што можна стварыць і мець у сваёй дзяржаве, каб з іншых краін не ўвозіць. Важна, што эканамічная літаратура не толькі давала новую інфармацыю аб перспектывах арганізацыі гаспадарчага жыцця. Змешчаныя там прыклады аб дасягненнях у еўрапейскіх краінах уплывалі на свядомасць эліт Вялікага Княства, на ўздым патрыятычных пачуццяў.

Неабходнасць зменаў у гарадскім жыцці і гарадской гаспадарцы ВКЛ у другой палове XVIII ст. была відавочнай. Пры гэтым адметнай з'явай другой паловы XVIII ст. стала актыўная інтэграцыя дзяржаўных інстытутаў у эканамічнае жыццё – менавіта дзяржаўная ўлада пачала выступаць як прапагандыст гаспадарчых рэформаў. Месцам, дзе ўлада ў асобе свайго прадстаўніка, надворнага падскарбія ВКЛ А.Тызенгаўза пачала пэўны эксперымент па рэфармаванню гарадской эканомікі, адукацыі і культуры, стала Гародня. Эксперымент, аналагаў якому не было не толькі на землях ВКЛ, але і ва ўсёй Рэчы Паспалітай.

Цэнтрам гарадзенскіх пераўтварэнняў стала прадмесце Гарадніца, вядомае з XVI ст. як месца каралеўскага двара, якое аддзяляла ад горада толькі рэчка Гараднічанка. Практычна за 15 гадоў (1765 – 1780) Гарадніца ператварылася ў буйны прамыслова-жыллёва-культурніцкі цэнтр, на ёй былі пабудаваны і ўведзены ў эксплуатацыю 85 будынкаў рознага прызначэння.

Асоба А.Тызенгаўза як дзяржаўнага дзеяча, вядомага рэфарматара і пэўнага авантурыста вабіла гісторыкаў і аматараў, пачынаючы з XIX ст., сярод найбольш вядомых даследчыкаў яго дзейнасці можна назваць К.Богуша [3], Е.Выбіцкага [4], Т.Корзана [5], В.Кулю [6], С.Касцялкоўскага [7], Н.Раманоўскага [8], Д.Пахілевіча [9] і інш. [10, 11, 12]. У сваіх працах згаданыя аўтары тым ці іншым чынам даследавалі пераўтварэнні на Гарадніцы, паколькі яна непарыўна звязана з імем А.Тызенгаўза, але да сённяшняга дня няма спецыяльнага грунтоўнага даследавання, прысвечанага менавіта цалкам гісторыі Гарадніцы ў другой палове XVIII ст.

Пэўныя аспекты Гарадніцы другой паловы XVIII ст. адлюстраваны толькі ў двух артыкулах гісторыкаў архітэктуры А.Квітніцкай [13] і У.Калніна [14], якія выявілі два планы гэтага прадмесця, датаваныя каля 1780 г., адпаведна ў Цэнтральным ваенна-гістарычным архіве ў Маскве

(1958 г.) і ў Кабінеце гравюраў бібліятэкі Варшаўскага універсітэта (1988 г.)

У згаданых артыкулах адзначаецца, што Гарадніца – помнік горадабудаўніцтва другой паловы XVIII ст., які быў пабудаваны па ініцыятыве А.Тызенгаўза з мэтай стварэння буйнога культурна-прамысловага цэнтра на 1500 жыхароў. У адпаведнасці з планам аўтарамі праведзена спроба лакалізацыі будынкаў Гарадніцы і высвятлення іх прызначэння.

Аўтары падкрэслівалі, што ўнікальнасць Гарадніцы заключалася ў тым, што тут упершыню ў гісторыі горадабудаўніцтва Беларусі былі выкарыстаны новыя метады праектавання і будаўніцтва (тыпавыя праекты, уніфікаваныя канструкцыйныя прыёмы), вытрыманы высокія на той час тэмпы будаўнічых работ. Прыкладамі першай у Беларусі тыповай жыллёвай забудовы сталі так званыя "басняцкія дамы", якія ўзводзіліся як жыллё для запрошаных на мануфактуры А.Тызенгаўза замежных майстроў і "баснякоў"[1].

Аналіз выяўленых дакументаў дазволіў А.Квітніцкай і У.Калніну сцвярджаць, што ў аснову праектавання Гарадніцы былі пакладзены планіровачныя прынцыпы барока, а яе забудова праводзілася па трох асобных рэгулярна спланаваных зонах: адміністрацыйна-культурнай, навучальнай, вытворча-жыллёвай, якія адпаведна размяшчаліся ў заходняй, цэнтральнай і ўсходняй зонах Гарадніцы. Рацыянальнасць планіроўкі грунтавалася на падзеле комплексу на асобныя кампазіцыйныя элементы і групаванне іх у паслядоўную лінейную структуру.

План, выяўлены У.Калніным, адносіцца да ліку праектных, паколькі на ім паказаны будынкі абсерваторыі, оперхаўза, бровара, шпіталя, кардэгарды, узвядзенне якіх так і не было ажыццёўлена.

Натуральна, што ў згаданых артыкулах акцэнт зроблены ў першую чаргу на архітэктурных асаблівасцях будынкаў, якія складалі гараднічанскі ансамбль. У яго стварэнні прынялі ўдзел два архітэктары: немец Ёган Георг Мёзэр (1765 – 1774), якому прыпісваецца аўтарства будаўніцтва корчмаў, дамоў венгерскіх конных гвардзейцаў, жылых дамоў для іншаземных рабочых мануфактур, палац Тызенгаўза (у сааўтарстве з Джузэпэ Сакам), і італьянец Джузэпэ Сака (1774 – 1785) – галоўны архітэктар каралеўскіх мануфактур, які да таго ж кіраваў будаўнічай школай на Гарадніцы.

[1] "Баснякі" — вайсковая варта Гарадзенскай каралеўскай эканоміі.

Шэраг кароткіх артыкулаў, прысвечаных асобным будынкам, якія захаваліся на Гарадніцы да сённяшняга часу, утрымліваецца ў розных энцыклапедычных выданнях [15–26].

Аднак, відавочна, што такая ўнікальная з'ява на землях ВКЛ у другой палове XVIII ст., як Гарадніца, якая паклала пачатак новаму прынцыпу горадабудаўніцтва, разбудаванне якой спрыяла не толькі хуткаму павелічэнню межаў Гародні, але і значным зменам у прафесійнай, сацыяльнай і канфесійнай структуры тагачаснага горада, з'яўленню шэрагу культурна-асветніцкіх устаноў, увогуле пэўным зменам у светапоглядзе насельніцтва, заслугоўвае комплекснага даследавання.

Архівы і рукапісныя аддзелы навуковых бібліятэк Варшавы, Кракава і Вільні ўтрымліваюць багаты крыніцазнаўчы матэрыял, які дае мажлівасць для рознабаковага вывучэння гісторыі Гарадніцы ў другой палове XVIII ст.

У першую чаргу, гэта Галоўны архіў старажытных актаў у Варшаве. Безумоўна, найбольш каштоўныя для даследавання Гарадніцы дакументы знаходзяцца ў фондзе пад назвай "Архіў Тызенгаўзаў" (Arhiwum Tyzenhauzów) [27]. Сярод іх – розныя паперы, якія тычацца развіцця каралеўскіх эканомій у часы А.Тызенгаўза, у тым ліку і Гарадзенскай (sign. D-1/1, D-1/2, D-25/6), інвентары і люстрацыі Гарадзенскай эканоміі, якія ўтрымліваюць апісанне Гарадніцы і даюць мажлівасць прасачыць сам працэс забудовы ў часе (sign. D-1/3–D-1/6, D-25/67-а). Каштоўнымі крыніцамі з'яўляюцца суплікі на Тызенгаўза на імя караля (sign. D-16/19), просьбы розных асобаў (афіцыялістаў, замежных майстроў, артыстаў і г.д.) да А. Тызенгаўза як да надворнага падскарбія ВКЛ (sign. D-16/20), а таксама перапіска гарадзенскага рэфарматара са Станіславам Аўгустам (sign. D-18). У гэтым жа фондзе знаходзяцца шмат дакументаў, якія дазваляюць прааналізаваць культурна-асветніцкія пераўтварэнні на Гарадніцы (sign. D-22/16-18, D-1/XIV, D-3/XIV, D-3/XVI і інш.).

У фондзе Архіў Камеральны [28] змяшчаюцца цэлыя справы, прысвечаныя менавіта Гарадніцы (sign. III/184), гарадзенскім мануфактурам (sign. III/186, III/428, III/429 і інш.), Гарадзенскай эканоміі за другую палову XVIII ст. (sign. III/163, III/164, III/179-III/183), а таксама розныя эканамічныя паперы за 1764–1789 г. (sign. III/30–III/40, III/272-III/280).

Акрамя таго адзінкавыя справы, якія тычацца Гарадзенскай суконнай мануфактуры за 1788–1789 г. (sign. 245), актаў каралеўскіх добраў у ВКЛ 1777–1793 (sign. 94), знаходзяцца ў фондзе Збор Попеляў [29].

Значная колькасць важных дакументаў, якія звязаны з гісторыяй Гарадніцы другой паловы XVIII ст., утрымліваецца ў аддзеле рукапісаў навуковай бібліятэкі князёў Чартарыйскіх у Кракаве ў фондзе "Тэкі Нарушэвіча" [30]. Пераважна гэта карэспандэнцыя Станіслава Аўгуста (sign. IV 656, IV 657, IV 659, IV 661, IV 677, IV 680, IV 683, IV 686, IV 692, IV 700, IV 707), перапіска А. Тызенгаўза з рознымі асобамі (sign. IV 714 – IV 720), а таксама разнастайныя паперы, якія тычацца праблем эканамічнага развіцця (sign. IV 806, IV 807, IV 811).

У Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы ў Вільні найбольш важнымі для даследавання гісторыі Гарадніцы ў акрэслены час з'яўляюцца дакументы, якія захоўваюцца пераважна ў двух фондах: фондзе Скарбавай камісіі [31] і фондзе кіравання каралеўскімі маёнткамі ВКЛ [32]. У фондзе Скарбавай камісіі ў асноўным утрымліваюцца дакументы гаспадарча-фінансавага зместу: інвентары Гарадзенскай эканоміі за розныя гады (напрыклад, за 1789 – 1790 г. (bib.1132), за 1795 г. (bib. 1481) і інш.), розныя распараджэнні і інструкцыі Скарбавай камісіі, у тым ліку і адносна Гародні і Гарадніцы (bib. 250, 959 і інш.).

Фонд кіравання каралеўскімі маёнткамі ВКЛ змяшчае ў сабе багаты матэрыял, які тычыцца Гарадзенскай эканоміі пад час кіравання А.Тызенгаўза (bib. 1, 9, 53, 128 і інш.). Некаторыя з гэтых дакументаў пераклікаюцца з тымі, што захоўваюцца ў архівах Польшчы. Але многія з'яўляюцца аўтэнтычнымі і таму вельмі важнымі для даследчыка.

Такім чынам, вывучаючы і аналізуючы багатую крыніцавую базу, а таксама выкарыстоўваючы дасягненні папярэдняй гістарыяграфіі, ёсць актуальная неабходнасць у стварэнні комплекснай манаграфіі, прысвечанай гісторыі Гарадніцы другой паловы XVIII ст. У ёй павінны быць адлюстраваны самыя розныя аспекты: агульная характарыстыка эпохі, выбар Гарадніцы як месца пераўтварэнняў, архітэктурныя "перлы" Гарадніцы, мануфактуры, адукацыйныя і культурныя ўстановы, важна прасачыць, які ўплыў аказалі гараднічанскія мерапрыемствы на змены ў прафесійнай, сацыяльнай і канфесійнай структуры тагачаснай Гародні. А галоўнае – вызначыць, хто былі тыя людзі, якія жылі на Гарадніцы, якія з'яўляліся не толькі ініцыятарамі, а шараговымі выканаўцамі рэфарматарскіх праектаў, працай якіх Гарадніца за кароткі час была ператворана ў "квітнеючую Галандыю на Нёмане".

Спіс крыніц і літаратуры

1. Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов: В 39 т. (АВК) – Вильна, 1865–1915. – Т. 7. Акты Гродненского земского суда. – Вильна: тип. Губерн. правл., 1874. – С. 350-358.

2. Nowe wiadomości ekonomiczne i uczone albo Magazyn wszystkich nauk do szczęśliwego

życia ludzkiego potrzebnych. – T. I. – Warszawa, 1758.
3. Bohusz, Xawery. Spominka o Antonim Tyzenhauzie / X.Bohusz // Tygodnik Wileński. – 1820. – Nr. 22.
4. Wybicki, J. Życie moje oraz Wspomnienia o Andrzeju i Konstancji Zamojskich. / J.Wybicki – Kraków, 1927.
5. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). T. I. Kraków–Warszawa, 1897–1898.
6. Kula, W. Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. / W.Kula. – Warszawa, 1956.
7. Kościałkowski, St. Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski. / St.Kościałkowski. – T. I.-II. – Londyn, 1970-1971.
8. Романовский, Н.Т. Развитие мануфактурной промышленности в Белоруссии (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.) / Н.Т.Романовский. - Мн., 1966.
9. Похилевич, Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века / Д.Л.Похилевич. – Вильнюс, 1966. – 216 с.
10. Швед, В.В., Госцеў, А.П. Горадня. Аповяды з гісторыі горада (сярэдзіна 16 – канец 18 ст.) / В.В.Швед, А.П.Госцеў. – Гродна: Пергамент, 1997. – С. 78–82.
11. Гардзееў, Ю. Рамантык эпохі Асветніцтва / Ю.Гардзееў. – Мінск: Тэхналогія, 2008. – 67 с.
12. Кітурка, І. Дзяржыўныя ўладанні на землях Беларусі ў другой палове XVII–XVIII ст.: палітыка гаспадарчага аднаўлення і развіцця / І.Кітурка; пад рэд. В.Ф.Голубева. – Гродна: ГрДУ, 2003. – 172 с.
13. Квитницкая, Е.Д. Строительство Тызенгауза в Гродно / Е.Д.Квитницкая // Архитектурное наследство. – 1958. – № 11.
14. Калнин, В.В. Городница – городской ансамбль XVIII века / В.В.Калнин // Строительство и архитектура Белоруссии. – 1988. – № 4.
15. Городница // Гродно. Энцикл. справ. – Минск: БелСЭ, 1989. – С. 136-137.
16. Калінін, В.В. Гарадніца / В.В.Калінін, Л.П. Матусевіч, І.Г.Трусаў // Архітэктура Беларусі: Энцыкл. давед. – Мінск: БелЭн, 1993. – С. 142–143.
17. Кулагін, А.М. Гродзенскі палац Тызенгаўза / А.М.Кулагін // Архітэктура Беларусі: Энцыкл. давед. – Мінск: БелЭн, 1993. – С. 181.
18. Кулагін, А.М. Гродзенскі дом віцэ-адміністратара /А.М.Кулагін // Архітэктура Беларусі: Энцыкл. давед. – Мінск: БелЭн, 1993. – С. 172.
19. Пятросава, А.Ю. Гродзенскай медыцынскай школы будынак / А.Ю.Пятросава // Архітэктура Беларусі: Энцыкл. давед. – Мінск: БелЭн, 1993. – С. 166.
20. Гродзенскай музычнай школы будынак // Архітэктура Беларусі: Энцыкл. давед. – Мінск: БелЭн, 1993. – С. 166.
21. Кулагін, А.М. Гродзенскі палац адміністратара / А.М.Кулагін // Архітэктура Беларусі: Энцыкл. давед. – Мінск: БелЭн, 1993. – С. 180–181.
22. Сяльверстава, С.Я. Гродзенскага тэатра Тызенгаўза будынак / С.Я.Сяльверстава, А.Ю.Пятросава // Архітэктура Беларусі: Энцыкл. давед. – Мінск: БелЭн, 1993. – С. 164–165.
23. Мельнік, І.С. Гродзенскі дом лясной адміністрацыі / І.С.Мельнік // Архітэктура Беларусі: Энцыкл. давед. – Мінск: БелЭн, 1993. – С. 172.
24. Раманава, З.П. Гродзенскі "домік майстра" / З.П.Раманава // Архітэктура Беларусі: Энцыкл. давед. – Мінск: БелЭн, 1993. – С. 172-173.
25. Габрусь, Т.В. Гродзенскія корчмы / Т.В.Габрусь // Архітэктура Беларусі: Энцыкл. давед. – Мінск: БелЭн, 1993. – С. 184.
26. Калнін, В. Гарадніца / В.Калнін // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. – Т. 1. – Мінск: БелЭн, 2005. – С. 510–511.
27. Archiwum Główny Akt Dawnych (AGAD). – Галоўны архіў старажытных актаў у Варшаве, zes. Arhiwum Tyzenhauzów.
28. AGAD, zes. Archwum Kameralne.
29. AGAD, zes. Zbiór Popielów.
30. Biblioteka książąt Czartoryskich w Krakowie. Archiwum i Zbiór rękopisów. Teki Naruszewicza. – Бібліятэка князёў Чартарыйскіх у Кракаве. Архіў і збор рукапісаў. Тэкі Нарушэвіча.
31. Lietuvos Vastybes Istorijos Archyvas (LVIA) – Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. F. 11. Скарбавая камісія ВКЛ.
32. LVIA, F. 110. Кіраванне каралеўскімі маёнткамі ВКЛ.

Ірына Кітурка, дэкан факультэта перападрыхтоўкі спецыялістаў Інстытута павышэння кваліфікацыі і перападрыхтоўкі кадраў Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я.Купалы, кандыдат гістарычных навук, дацэнт. Сфера навуковых інтарэсаў – эканамічнае развіццё Вялікага княства Літоўскага ў XVI – XVIII стст.

УДК 94(476.6) (092 Ф.Нарвойш)

Леанід Лаўрэш (Ліда, Беларусь)

ГАРАДЖАНІН ЭПОХІ АСВЕТНІЦТВА (Францішак Нарвойш)

В статье акцентируется внимание на личности Франтишка Нарвойша, который олицетворяет собой новый тип горожанина эпохи Просвещения. Автор обобщает все выявленные сведения о жизни и деятельности ученого, отмечает аспекты, требующие дальнейшего исследования

"Мей мужнасць карыстацца ўласным розумам!" – так нямецкі філосаф Імануіл Кант вызначыў сутнасць настрояў сваёй эпохі – эпохі Асветніцтва. Культура эпохі Асветніцтва была "запоўнена" навуковымі ведамі. Навука станавілася актыўнай стваральнай сілай. Як паказала ў сваёй працы Святлана Куль-Сяльверстава [1], важнейшай тэндэнцыяй у развіцці навукі была змена прыярытэтаў у іерархіі навуковых дысцыплін. Гуманітарныя навукі, панаваўшыя ў часы барока, у другой палове XVIII ст. пачынаюць вызваляць месца для прыродазнаўчых. Медыцына, хімія, біялогія, матэматыка, фізіка ў гэты час пазначаны імёнамі буйных навукоўцаў: Жылібера, Бізіа, Пачобута-Адляніцкага і інш. Яшчэ адной важнай рысай культуры эпохі Асветніцтва, на якую звяртае ўвагу Святлана Куль-Сяльверстава, было паступовае

перамяшчэнне культурнага жыцця з магнацкіх сядзібаў у гарады, заняцце гарадамі вядучага месца ў стварэнні культурных навацый. Абедзве гэтыя тэндэнцыі яскрава праяўляюцца на прыкладзе жыццёвага і творчага шляху Францішка Нарвойша, дзейнасць якога была звязаная з Вільняй, Навагрудкам, Нясвіжам, Гродна. Францішак Нарвойш увасабляе новы тып гараджаніна, які нарадзіла эпоха Асветніцтва. Ён яскравы прыклад інтэлектуала, што прафесійна займаўся разумовай працай і зарабляў з яе.

У айчыннай гістарыяграфіі асоба вядомага матэматыка, астранома і інжынера Францішка Нарвойша недастаткова даследаваная, звесткі пра яго расцярушаныя па розных выданнях. Кароткая інфармацыя аб Нарвойшу прысутнічае ў энцыклапедычным даведніку "Асветнікі зямлі Беларускай" (Мінск, 2001), у артыкуле П. Космача, змешчаным у энцыклапедыі "Вялікае княства Літоўскае" [2; 348] і ў артыкуле аўтара гэтых радкоў, надруканым у газеце "Наша Слова" [3]. Найбольш падрабязна аб навукоўцу напісаў польскі гісторык Юзаф Бяліньскі [4 – 7].

Мэтаю дадзенага артыкулу з'яўляецца аднаўленне на аснове выяўленых звестак карціны жыцця і дзейнасці Францішка Нарвойша, які з'яўляўся дастаткова тыповай постаццю для гарадоў Вялікага княства Літоўскага эпохі Асветніцтва.

Францішак Нарвойш (*Franciszek Milikont Narwojsz*) – заслужаны прафесар вышэйшай матэматыкі ў Віленскім універсітэце, кафедральны канонік Самагітскай дыяцэзіі, нарадзіўся 15 студзеня 1742 г. у маёнтку Міліконты недалёка ад мястэчкаў Гадуцішкі і Свенцяны [2; 348]. Ва ўзросце васьмі гадоў паступіў у езуіцкую вучэльню першай ступені, па заканчэнні курса 16 снежня 1756 г. перайшоў у езуіцкую калегію ў мястэчку Шэнберзе ў Курляндыі (зараз – Скайсткальне). У закон езуітаў уступіў 10.12.1756 г. у Вільні і адукацыю працягваў у Віленскай акадэміі. У 1760 г. быў пасланы вывучаць матэматыку ў Нансі (Францыя), а адтуль з матэматыкамі і езуітамі Расігнолем (Rossignole) і Флеры (Fleury) прыбыў спачатку ў Львоў, а потым у Вільню. Па іншай версіі Нарвойш заставаўся ў Вільні, куды тым часам прыбылі Расігноль і Флеры – знакамітыя матэматыкі і езуіты, выгнаныя з Францыі.

Расігноль і Флеры пачалі выкладаць вышэйшую матэматыку ў Віленскім універсітэце. У ліку нешматлікіх студэнтаў, дапушчаных да заняткаў пад кіраўніцтвам французскіх навукоўцаў, быў і Нарвойш. Ён вылучаўся з асяроддзя іншых слухачоў сваімі здольнасцямі і поспехамі ў матэматыцы. Таму, калі французскія езуіты адбывалі з місіяй у Кітай, яны прапанавалі Нарвойша ў якасці свайго годнага пераемніка. І з 1767 г. Нарвойш пачаў выкладаць вышэйшую матэматыку ў Віленскай Акадэміі. У 1769 г. ён стаў доктарам філасофіі і вольных навук. З

1770 г. атрымаў ступень доктара багаслоўя і пачаў выкладаць яшчэ і тэалогію. У пісьмовых крыніцах за 1773 г. ён значыцца як прафесар філасофіі [8; 65 – 66].

Праз некаторы час, з прычыны непаразуменняў з начальствам, Нарвойш быў пазбаўлены кафедры і сасланы ў Гродна, дзе выкладаў "паэтыку" у "інфіме" ("інфіма" – першы клас у семінарыі). У 1772 г. працуе прафесарам матэматыкі ў Наваградку, а ў год знішчэння езуіцкага ордэна (1773 г.) прафесарам матэматыкі ў Нясвіжы.

Пасля касацыі езуіцкага ордэна Нарвойшу была прапанавана кафедра філасофіі ў Вільні, але ён адмовіўся, бо літоўскі падскарбі граф Тызенгаўз запрасіў яго да сябе для дапамогі ў справах, якія мелі мэтай узняцце народнага гандлю і прамысловасці [3]. Ён пачаў займацца падрыхтоўкай каморніцкіх кадраў і выявіў сябе як высокакласны астраном-геадэзіст, вызначыўшы са сваімі вучнямі геаграфічныя шыроты шматлікіх населеных пунктаў ВКЛ.

Па даручэнню Казначэйскай камісіі Рэчы Паспалітай Ф.Нарвойш на працягу трох гадоў (1769 – 1772 г.) кіраваў ачысткай рэчышча Нёмана ўверх ад Гродна да Каўнаса, прычым было расколата ці падарвана звыш мільёна камянёў, якія заміналі сплаву лесу. За гэту працу Нарвойш атрымаў ўзнагароду, роўную прафесарскаму акладу ў Акадэміі [9; 55]. У краязнаўчай літаратуры дзейнасць гэтага славутага матэматыка і інжынера апісваецца наступным чынам: *"Пачынаючы з 1771 году, на працягу пяці гадоў, сяляне прынёманскіх вёсак ад Горадні да Вяллі не мелі спакою. Магутныя выбухі раз-пораз гучалі над Нёмнам. Здзяйсняўся грандыёзны праект — задума расчысціць рэчышча ад парогаў: было ўзарвана каля трох мільёнаў буйных камянёў. Аўтарам гэтага нечуванага ў свеце праекту быў выпускнік Віленскай езуіцкай акадэміі Францішак Нарвойш. Малады вучоны пасля сканчэння акадэміі атрымаў накіраванне ў Гарадзенскую езуіцкую калегію, дзе яго заўважыў вядомы беларускі рэфарматар, падскарбі Вялікага княства Літоўскага Антон Тызенгаўз. Першай агульнай справай вучонага і магната стаў праект паляпшэння суднаходства на Нёмне. Потым на замову Тызенгаўза Нарвойш рабіў новыя машыны і варштаты для гарадзенскіх мануфактур"* [10].

Жывучы ў Гродне, Нарвойш уступіў у масонскую ложу "Шчаслівае вызваленне" ("L'hereuse Delivrance"), дзе займаў пасаду "прамоўцы ложы". Сябры гарадзенскай франкамоўнай ложы былі ў большасці нямецкага ці французскага паходжання, служылі ў складзе гарадзенскага каралеўскага батальёну, працавалі на гарадзенскіх мануфактурах ці выкладалі ў мясцовых школах. Узначальваў гарадзенскіх вольных муляраў доктар і батанік Жан Эмануэль Жылібер. Пасля таго як Жылібер пераехаў у Вільню, вольных муляроў ўзначаліў

іншы паплечнік Тызенгаўза – Якуб Бэкю [11; 128 – 133]. Дарэчы «Энцыклапедыя закона езуітаў» даводзіць, што пасля вяртання ў Вільню Нарвойш стаў сябрам масонскай ложы “Руплівы Літвін” (Gorliwy Litwin) [12].

А. Тызенгаўз у мэтах эканамічнага ўздыму краіны выпрацаваў план стварэння ў Гродне акадэміі свецкага тыпу і астранамічнай абсерваторыі пры ёй. Таму неўзабаве Нарвойш быў камандзіраваны ў Нямеччыну, Галандыю і Англію дзеля вывучэння прамысловых устаноў і закупу аптычных прыбораў для астранамічнай абсерваторыі ў Гродне. За мяжой Нарвойш прабыў пяць гадоў, вынес там шмат непрыемнасцяў, і толькі дзякуючы падтрымцы польскага амбасадара ў Англіі змог вярнуцца дахаты. За гэтыя пяць год на яго радзіме адбыліся змены ў дрэнны для Нарвойша бок – Тызенгаўз страціў палітычны ўплыў у дзяржаве. Закупленыя Нарвойшам астранамічныя прыборы атрымалі езуіты [13; 131 – 132].

Пасля вяртання з навуковай камандзіроўкі з-за мяжы Нарвойш знаходзіць працу ў Вільні. На момант стварэння Галоўнай школы ў Вільні для рэктара Пачобута вялікай праблемай была адсутнасць добрых матэматыкаў. Першапачаткова Пачобут прасіў свайго старога сябра – астранома з Вены М. Хэлля (M. Hell) абраць двух годных і здольных выкладчыкаў матэматыкі. Хэль дапамагчы не змог, і Пачобут прапанаваў падканцлеру ВКЛ Храптовічу ўзяць ў якасці выкладчыка матэматыкі Нарвойша. Пачобут добра ведаў Нарвойша, які з 1770 г. быў асістэнтам ў віленскай абсерваторыі, дзе і атрымаў астранамічныя веды і практычныя навыкі. У 1783 г. Храптовіч пагадзіўся з рэктарам [4; 30].

Прафесарскую кафедру ў Вільні Нарвойш займаў да 1809 г. Усе гады выкладання з 1783 па 1809 гг. Францішак Нарвойш чытаў вышэйшую матэматыку з раніцы па панядзелкам, серадам і пятніцам [6; 13 – 31]. Па ўспамінам прафесара батанікі Юндзіла *“Нарвойш быў добра падрыхтаваны ў прадмеце, які выкладаў, пры тым быў пільным, акуратным, ніводнай лекцыі ніколі не прапусціў. Як педагог меў вялікую павагу, не выкладаў вышэйшую матэматыку па старым узорам, а падзяліў яе на трактаты (часткі – Л.Л.) ... і па некалькіх такіх частках выкладаў курс”* [6; 69]. У другім томе кнігі Юзафа Бяліньскага “Універсітэт Віленскі” надрукаваны вытрымкі з матэматычных трактатаў Нарвойша за 1783 і 1797 гг. [6; 188 – 189] , што дазваляе зрабіць высновы аб высокім узроўні выкладання. Курсы Нарвойша ахоплівалі асновы аналізу, дыферэнцыяльнае і інтэгральнае вылічэнне, дыферэнцыяльнае раўнанні і аналітычную геаметрыю. Дадаткова ім выкладалася тэорыя крывых трэцяга парадку. За аснову курсаў Нарвойш браў працы Ньютана, Макларэна, Бярнулі, Сцірлінга, Тэйлара, Крамера, Эйлера, Лангранжа і іншых. Чытаючы курс тэарэтычнай механікі,

Нарвойш даваў прыклады і задачы з тэорыі вырахавання астранамічных з'яў.

Лекцыі Нарвойша лічыліся цяжкімі, і ён меў не шмат вучняў на працягу сваёй доўгай дзейнасці. У праспекце курсаў на 1784/85 навучальны год захавалася заўвага Нарвойша аб тым, што літвіны здольныя засвойваць матэматычныя навукі, не горш за прадстаўнікоў іншых народаў. Па сведчанні К. Х. Лангсдарфа, які ў 1805 г. чытаў у Вільні “тэхналогію”, а потым быў рэктарам Гейдэльбергскага ўніверсітэта, віленская аўдыторыя была добра падрыхтаваная па матэматыцы, нават лепей за гейдэльбергскую, лёгка ўспрымала матэматычныя высновы і выяўляла да іх вялікую цікавасць [14; 323 – 332]. Гэта заўвага ў дастатковай ступені атэстуе працу віленскіх выкладчыкаў матэматыкі і ў першую чаргу – Нарвойша. Бо па водгуках сучаснікаў, ён быў лепшым матэматыкам з былых віленскіх езуітаў і стаў заснавальнікам матэматычнай школы Віленскага універсітэта.

Адзін час Нарвойш спрабаваў са сваімі вучнямі выдаваць матэматычны часопіс "Acta Mathematica", аднак слядоў часопіса не захавалася [4; 30]. У 1784 г. выдаў кнігу “Theses mathemathicae Isaaci Newtoni” [15].

У 1803 г. прозвішча Францішка Нарвойша прысутнічае ў спісе выплаты заробкаў дзейным прафесарам універсітэта, які быў падпісаны рэктарам Страйноўскім. За 1802 г. Нарвойш атрымаў нараўне з іншымі прафесарамі (напрыклад Пачобутам) 961 рубель 94,25 капеек [5; 324].

Нарвойш быў уганараваны званнем каралеўскага матэматыка, быў абраны членам-карэспандэнтам Італьянскага навуковага таварыства ў Вероне, быў сябрам Варшаўскага Таварыства Сяброў Навукі (1803 г.), Віленскага Фізіка-матэматычнага Таварыства (1805 г.), Віленскага Таварыства Навук і Мастацтваў (1806) [2; 348].

З часоў жыцця ў Гродна ён быў плябанам гарадзенскага і сакольскага прыходаў. У 1808 г. стаў канонікам віленскага капітула [12].

Грунтоўныя ўспаміны аб Нарвойше пакінуў толькі выкладчык матэматыкі ў Вільні Тамаш Жыцкі [15]. Гэтую працу аб сваім настаўніку ён зачытаў на публічным паседжанні ўніверсітэта 30 чэрвеня 1819 г. [5; 810]. Але ўспаміны Жыцкага даюць інфармацыю толькі пра першы перыяд жыцця заслужанага матэматыка, астранома і інжынера. Пра яго жыццё і працу ў якасці выкладчыка матэматыкі ў Вільне мы ведаем толькі тое, што ён сам напісаў у праспектах лекцый. Аднак у

паперах, захаваўшыхся пасля Дамініка Ходзькі[1], ёсць наступныя радкі: *“На пытанне, дзе пахаваны Нарвойш і пра якія падрабязнасці яго жыцця нам не паведаміў Жыцкі, мне здаецца, што Адамовіч*[2] *сказаў: "пахавалі гэтага п'яніцу на могілках пры саборы Бернардзінаў, не засталося нават надмагілля, жыў у сяброўстве з Сарторіусам"* [4; 30 – 31]. А батанік Юндзіл пісаў, што Нарвойш у прыватным жыцці меў шмат *“арыгінальнасцей”*: *“На свае праменады звычайна адзінока выходзіў позна вечарам і гуляў да познай ночы, адзін хадзіў нават у дальнія вандроўкі пешшу, напрыклад з Гродна да Сакулкі, дзе меў плебанію, і часцей за ўсе па начам”* [7; 273]. Пісалі таксама, што нягледзячы на свой сан, пешшу бадзяўся за горадам [9; 69].

Памер Францішак Нарвойш 26.06.1819 г. у Вільні.

Гарадзенская абсерваторыя павінна была стаць часткай будучай акадэміі. Аналізуючы ўсе вядомыя факты, магчыма зрабіць выснову, што яна была створана толькі “дэ-юрэ”, а не “дэ-факта”. Але ж працы па вызначэнню каардынатаў населеных кропак Беларусі і вызначэнню дакладнага часу, безумоўна, вяліся ў Гродна. Верагодна таму ў «Энцыклапедыі закона езуітаў» напісана што Нарвойш усе ж *“арганізаваў астранамічную абсерваторыю і для гэтага выправіўся ў Еўропу ў 1775-80”* [12].

Для гісторыі навукі ў Беларусі факт заснавання астранамічнай абсерваторыі ў Гродна мае вялікае значэнне, бо гэта была адзіная абсерваторыя, якая знаходзілася на нашай сучаснай тэрыторыі. Таму пошукі інфармацыі аб Францішку Нарвойшу неабходна працягнуць далей.

Гісторыю гарадоў Беларусі эпохі Асветніцтва немагчыма ўявіць без вывучэння дзейнасці такіх гараджан, якімі былі Марцін Пачобут-Адляніцкі, Антоній Тызенгаўз, Францішак Нарвойш, Станіслаў Баніфацый Юндзіл і інш. Яны пакінулі яркі след не толькі ў адпаведнай галіне дзяржаўнай дзейнасці ці навуковых ведаў, але і ў жыцці тых гарадоў, якім пашчасціла мець такіх жыхароў.

---

[1] Ходзька Дамінік Цэзары (1800-1863), літаратар, фалькларыст, этнограф. Вучыўся ў Віленскім ун-це. Быў членам Таварыства філарэтаў, у 1823 г. арыштоўваны. Настаўнічаў у Вільні і на Случчыне. Быў членам Віленскай археалагічнай камісіі. Аўтар шэрагу прац па гісторыі, вывучаў гісторыю Віленскага ун-та; у 1862 г. выйшла ў свет яго праца «Збор некаторых успамінаў… да гісторыі Віленскага ун-та. Віленская акадэмія ў часы езуітаў».

[2] А. Адамовіч – віленскі гісторык і этнограф XIX ст.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Куль-Сяльверстава, С.Я. Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур. Фармаванне культуры новага часу на беларускіх землях (другая палова XVIII ст. – 1820-я гг.) / С.Я.Куль-Сяльверстава. – Мінск, 2000.
2. Космач, П. Нарвойш Францішак Міліконт / П.Космач // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – Мінск, 2006. – Т. 2.
3. Лаўрэш, Леанід. Астранамічная абсерваторыя ў Гародні / Леанід Лаўрэш // Наша Слова. – № 3 (842). – 16 студзеня 2008 г.
4. Bieliński, Jozef. Stan nauk matematyczno-fizycznych za czasow wszechnucy wilenskiej / Jozef Bieliński. – Warszawa, 1890.
5. Bieliński, Józef. Uniwersytet Wileński / Józef Bieliński. – T. I. Kraków, 1899–1900.
6. Bieliński, Józef. Uniwersytet Wileński / Józef Bieliński. – T. II. Kraków, 1899–1900.
7. Bieliński, Józef. Uniwersytet Wileński / Józef Bieliński. – T. III. Kraków, 1899–1900.
8. Русский биографический словарь. – Т. 15. – СПБ, 1906.
9. Славенас, П.В. Астрономия в высшей школе Литвы. XVI – XIX вв. / П.В.Славенас // Историко-астрономические исследования. Выпуск I. – Москва, 1955.
10. Наш каляндар. [Электронный ресурс] – Рэжым доступу: http://www.vilnia.com/day/default.asp?date=1-15-2000 – Дата доступу: 18. 07. 2009.
11. Гардзееў, Юры. З гісторыі гарадзенскіх масонаў / Юры Гардзееў // Вольныя муляры ў беларускай гісторыі (канец XVIII – пачатак XX ст). – Вільня, 2005.
12. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564-1995. [Электронный ресурс] – Рэжым доступу: http://www.jezuici.krakow.pl/cgi-bin/rjbo?b=enc&q=NARWOJSZ&f=1 – Дата доступу: 19. 07. 2009.
13. Jaroszewicz, Josef. Obraz Litwy pod wzgledem jej cywilizacyi, od czasow najdawniejszych do konca wieku XVIII. Cz. 3 / Josef Jaroszewicz. – Wilno, 1845.
14. Zdanie, P. Langsdorfa o Matematyce w Polszcze, uwagi P. Ohm z tego powodu, i ich rozbior / P.Zdanie // Pamietnik Warszawski. – 1918. – T. XII.
15. Bibliografja polska XIX stolecia. Wiadomosc o zyciu i pracach uczonych s. p. I. X. Franciszka Narwojsza, professera wysluzonego w uniwersytecie wilenskim etc., przez Tomasza Zyckiego, prof. Emeryta, czytana. – Wilno, 1820.

Лаўрэш Леанід, адміністратар гісторыка-краязнаўчага сайта “Павет” (pawet.net).

УДК 30.22.94(476)

Руслан Гагуа (Пинск, Беларусь)

РУКОПИСЬ МОШИНСКОГО КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ПИНСКА В XVII ВЕКЕ

В статье рассматривается рукопись Мошинского как источник по истории Пинска в XVII веке. Отмечается, что данный манускрипт не является цельным документом и состоит из трех частей. Автор считает, что анализ рукописи позволяет сделать важный вывод о том, что пинское восстание 1649 года носило

не антифеодальный характер, а имело религиозную окраску и было направлено против католической части населения Пинска.

Так называемый «Исторический памятник о Пинске» был введен в научный оборот Н. Янковским в середине 1846 году в ходе чтений в императорском обществе истории и древностей Российских. Он представляет собой перевод текста рукописи, найденной пинским ксендзом Антоном Мошинским, и является практически единственным более-менее подробным источником для исследования пинского мятежа 1648 года.

Сам Мошинский провёл некоторые изыскания и выяснил, что такой же текст поместил в дневнике памятных событий Пинского доминиканского монастыря Клементий Зебровкий. Клементий Зебровский в свою очередь пользовался рукописью, предоставленной ему пинским земским регентом Василием Трухновским. Однако ни А.Мошинский, ни Н.Янковский какого-либо анализа источника не провели, опубликовав его в неизменном виде.

Между тем, «Исторический памятник о Пинске» не является цельным документом, а состоит из трех разнородных частей. Первая часть представляет собой дневник подавления мятежа в Пинске в 1648 году, написанный кем-то из непосредственных участников событий. Автор дневника, несомненно, являлся шляхтичем, состоявшим на службе в коронных войсках, по всей видимости, в хоругви одной из хоругвей Луки Ельского, маршала и полковника Пинского повета.

В дневнике представлено описание Пинска, на наш взгляд достаточно неточное. Указывается, что в Пинске на тот момент имелось 6 тысяч домов. Данные сведения выглядят маловероятными по ряду соображений. Во-первых, 6 тысяч домов просто не уместились бы на той территории, которую Пинск занимал в XVII столетии. Во-вторых, даже в середине XIX века в Пинске насчитывалось всего 1 тысяча домов и около 14 тысяч населения. В-третьих, даже непосредственный участник событий просто не мог определить «на глаз» точное количество домов в городе. Тем не менее, все исследователи без исключения, писавшие о событиях 1648 года некритически воспринимая сообщение источника, указывают, что при подавлении мятежа от вспыхнувшего пожара сгорело 5 тысяч домов в городе.

Не вызывают доверия также данные, приведённые в дневнике, о численности восставших, определяемые автором от 7 до 30 тысяч горожан, не считая нанятых казаков.

В целом же, дневник предоставляет достоверные сведения о ходе боевых действий, о ряде подразделений правительственных войск, участвовавших в подавлении восстания, а также содержит информацию

о некоторых непосредственных участниках описываемых событий. В частности, дневник сообщает, что 5 октября 1648 года в засаду, устроенную восставшими жителями Пинска и нанятыми ими казаками, попала хоругвь Коморовского. При этом погибли пинский ксендз Доминик Холевский; челядники Чернецкий, выставленный шляхтичем Боруховским; Разинский, выставленный Ельцовым; Семенович, выставленный Лущинским; Добжиньский, выставленный Прусским и Лемешевский, выставленный Матышевичем.

Согласно сведениям автора дневника его хоругвь, попав в засаду и не сумев противостоять восставшим в Пинске, вынуждена была отойти к деревне Ставок, располагавшейся в то время примерно в 12 километрах к северу от города, где, по-видимому, вместе со второй хоругвью Луки Ельского объединилась с хоругвью Гонсевского.

После подхода 9 октября артиллерии и подкреплений, которые привёл из Хомска стражник Великого княжества Литовского Мирский, город Пинск был окружён и, после отказа местных жителей сдаться, захвачен правительственными войсками.

В штурме 9 октября, по свидетельству автора дневника, приняли участие следующие подразделения:

– две хоругви пинского войта полковника Луки Ельского;
– хоругвь Гонсевского, состоявшая из 120 драгун;
– хоругвь Павловича;
– хоругвь рейтарская Шварцоха;
– хоругви (возможно две) парновского воеводы Полубинского;
– отряд пехоты Подлевского в составе 200 человек.

Руководил штурмом непосредственно стражник ВКЛ Григорий Мирский.

Кроме этого в дневнике содержатся сведения о разграблении Пинска 10 октября и его сожжения «вольной челядью» 11 октября 1648 года. В результате пожара сгорело две католические церкви с монастырями, две православные церкви и один православный монастырь, а также пять униатских церквей, что позволяет в некоторой степени судить о конфессиональной структуре христианской части населения города в середине XVII столетия. *Уже в то время в Пинске среди христиан преобладали униаты*.

Наконец источник подробно описывает тактическую сторону штурма и обороны города Пинска, что существенно пополняет на багаж знаний о степени развития военного искусства в Великом княжестве Литовском и способах ведения военных действий в XVII столетии.

Вторая часть «Исторического памятника о Пинске» является протоколом эксгумации останков ксендза Доминика Холевского, убитого повстанцами 5 октября 1648 года. Эксгумация была

инициирована конвентом пинского францисканского монастыря и проходила в присутствии генерала и полковника Пинского повета Андрея Сачковского, а так же пинских шляхтичей Семёна Козловского, Юрия Лукашевича и Христофора Кудчицкого. Она была проведена 21 января 1649 года.

В протоколе сообщается, что в результате эксгумации были извлечены останки нескольких человек, убитых во время восстания горожанами Пинска, среди которых было найдено расчленённое (в кусках), погрызенное собаками тело ксендза Доминика Холевского. Останки Доминика Холевского были осмотрены в пинском замке, после чего согласно католическому обряду перезахоронены в Костёле Успения Святой Девы Марии пинского монастыря францисканцев, где и находятся по сей день. Остальные тела, по-видимому, были захоронены на старом месте – а именно на холме перед зданием Иезуитского коллегиума «у конца моста, по которому проезжали через ров в город».

Из содержания протокола можно сделать вполне определённый вывод, о том, что во время восстания 1648 года от пожара не пострадали бурса иезуитов, монастырь ордена францисканцев, а так же замок – то есть та часть города, которая находилась в непосредственной близости от реки Пина.

Третья часть рукописи Мошинского представлена жалобой ксендза Станислава Себастьяна Мощинского, гвардиана пинского монастыря францисканцев на членов пинского магистрата. Она была предоставлена Станиславом Мощинским для вписания в пинские городские книги. Жалоба интересна тем, что перечисляет весь состав пинского магистрата за 1648 год, а именно:

– бургомистров Богдана Стояновича и Якова Паршутича Сулича;
– ратманов Демьяна Козорезовича, Василия Ивацевича, Федора Михайловича, Ивана Левашевича, Осипа Гомзича и Ждана Остафиевича;
– главных судей Лаврентия Ленковича, Павла Красовского и Лаврентия Костюковича.

Члены магистрата обвиняются в организации разграбления монастыря францисканцев и осквернении католических святынь. Кроме членов магистрата в качестве заговорщиков указываются:

– цехмистр цеха скорняков, Богдан Сочивко;
– цехмистр цеха портных, Ермолай Велесницкий;
– цехмистр цеха седельников, Иван Шененю;
– цехмистр цеха шапочников, Григорий Мешкович.

Среди злодеяний, совершавшихся ими, были осквернения костелов, грабеж католических монастырей, убийства католиков и мародёрство.

В целом комплексный анализ всех трёх источников позволяет сделать ряд важных выводов относительно восстания в Пинске 1648г.

– Пинское восстание не носило антифеодальный характер.
– Мятеж носил религиозную окраску и был направлен против католической части населения города Пинска.
– Выступление пинских горожан было подавлено при помощи местных военных подразделений.

Список источников и литературы

1. Исторический памятник о Пинске (Найденный ксендзом Антоном Мошинским) // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских. – № 5. – М., 1846.
2. Пінска абарона 1648 г. // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 5. / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: Г.П.Пашкоў (галоўны рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 1999.

Гагуа Руслан Борисович, кандидат исторических наук, доцент кафедры гуманитарных наук, философии и права Полесского государственного университета. Основное направление научных исследований – европейская средневековая военная история.

2.2. ГАРАДЫ І УРБАНІЗАЦЫЯ БЕЛАРУСІ Ў КАНЦЫ XVIII – ПАЧАТКУ XX стст.

УДК 008(476)(18-19 вв.)

Святлана Куль-Сяльверстава (Гродна, Беларусь)

УРБАНІЗАЦЫЯ ЯК ФАКТАР ФАРМАВАННЯ КУЛЬТУРНАГА ЖЫЦЦЯ БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯЎ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVIII – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIX стст.: СПРОБА ПАСТАНОЎКІ ПРАБЛЕМЫ

Статья посвящена проблемам использования знаний об особенностях урбанизации на белорусских землях во второй половине XVIII – первой половине XIX вв. для изучения процессов и явлений, характерных для культурной жизни этого времени.

У даследаваннях гісторыкаў-урбаністаў асвятленне гарадской культуры ў часы Асветніцтва і рамантызму носіць, як правіла, маргінальны характар, падмацоўвае высновы аб іншых баках жыцця гарадоў. Наватарства З.В.Шыбекі ў комплексным разглядзе горада, як адзінага соцыякультурнага арганізма, на жаль, датычыць больш позняга перыяду [1]. Найчасцей матэрыялы, якія датычаць культуры, уключаюцца гісторыкамі-урбаністамі ў раздзелы, прысвечаныя складу гарадскога насельніцтва, абаротам кірмашоў і гандлю, ці сацыяльнай палітыцы ўлад. У такім аглядзе перавага аддаецца колькасным паказчыкам, а не зместу і характару культурных з'яваў. Так, да прыкладу, у грунтоўнай манаграфіі Ю.Гардзеева "Магдэбургская Гародня" крыніцавыя дадзеныя, якія маглі бы стаць сенсацыяй ў гісторыка-культурным даследаванні (аб гродзенскай друкарні, першых кнігарнях і д.т.п.) раскіданы па раздзелах, прысвечаных прафесіям гарадскіх жыхароў, стратыфікацыі гарадской прасторы і інш. [2]. У працах В.В.Чапко і А.М.Лютага звесткі па праблемах кніжнай культуры і жывапісу можна адшукаць у раздзелах, прысвечаных гандлю, сацыяльнаму складу насельніцтва і д.т.п. [3]. Адметнасці гісторыка-культурнага працэсу такім чынам застаюцца на ўбоччу і не звязваюцца з адметнасцямі урбанізацыі. Праўда, аддаючы належнае гэтай частцы айчыннай гістарыяграфіі, адзначым, што сабраны урбаністамі факталагічны матэрыял дастаткова часта выкарыстоўваецца ў працах гісторыкаў, якія займаюцца праблемамі культуры. Урбанізацыя, як адзін

з сістэмаўтвараючых фактараў гісторыка-культурнага працэсу, у сваю чаргу, з'яўляецца маргінальнай праблематыкай для даследчыкаў, якія займаюцца пытаннямі культурнага жыцця беларускіх земляў другой паловы XVIII – першай паловы XIX ст. Рост гарадоў адзначаецца імі, як адна з умоваў развіцця культуры, але які механізм уплыву гэтай з'явы на інстытуцыянальную пабудову культуры, на яе змест, структуру – такіх пытанняў даследчыкі не ставяць. У дадзенай рабоце мы прапануем уласнае бачанне асаблівасцяў узаемасувязі працэсу урбанізацыі, які рабіў першыя крокі у пачатку XIX ст., і змен, якія адбываліся ў гэты час у культурным жыцці беларускіх земляў. Гэтая праблема, на нашую думку, можа стаць тэмай асобнага грунтоўнага даследавання, сінтэтычнага па свайму характару, паколькі будзе датычыць як уласна культуры, так і гісторыі гарадоў. Не намагаючыся ажыццявіць настолькі шматбаковую і складаную працу, хацелася б выказаць некалькі ўласных меркаванняў, якія, як падаецца, могуць дапамагчы ў правядзенні падобнага даследавання.

Другая палова XVIII – першая палова XIX ст. была рэвалюцыйнай эпохай ў фармаванні культурнай прасторы беларускіх земляў. Мадэрнізацыя ўсіх бакоў сацыяльнага і эканамічнага жыцця, якая пачала разгортвацца ў гэты час, патрабавала і новай культуры. Найбольш важнай рысай ў працэсе станаўлення гэтай культуры было заняцце гарадамі вядучага месца ў стварэнні культурных навацый і манапалізацыя імі функцыі цэнтраў культурнага жыцця. Такая з'ява была характэрна для любога еўрапейскага грамадства, але на беларускіх землях яна мела свае асаблівасці. Гэта, па-першае, запозненасць выхаду гарадоў "на авансцэну" культурнага жыцця і адсоўвання імі ў "цень" магнацкіх рэзідэнцый. У Францыі, Галандыі, Італіі гэты працэс актыўна ішоў яшчэ з часоў Рэнесансу, на Беларусі ж, у сувязі з катастрафічным вынішчэннем гарадоў у час разбуральных войнаў XVII ст., кансервацыяй феадальных адносін і натуральнай гаспадаркі, іншымі прычынамі, магнацкія рэзідэнцыі, буйнейшыя сядзібы каталіцкіх ордэнаў доўгі час трымалі пальму першынства ў фармаванні культурнай прасторы. Яшчэ адной спецыфічнай рысай перамяшчэння знакавых падзей і з'яваў культурнага жыцця ў гарады была канкурэнцыя, якую ў некаторых галінах культуры стваралі ім мястэчкі. Так, да прыкладу, буйнейшымі цэнтрамі асветы ў гэты час былі Баруны, Свіслач, Шчорсы, Шклоў, Жыровіцы, Гомель, Чэрыкаў, Шчучын па памеры і статусу навучальных установаў яны ў асобныя дзесяцігоддзі пераўзыходзілі афіцыйныя гарадскія пасялення. Утрыманне мястэчак у ролі лідэраў у культурным жыцці было абумоўлена як традыцыяй, так і палітыкай улад. У сферы адукацыі вельмі запаволена адбываўся працэс секулярызацыі, каталіцкія ордэны да канца 1820-х гадоў утрымлівалі

навучальныя ўстановы пры сваіх кляштарах, а царскі ўрад не імкнуўся браць на сябе фінансаванне адукацыі і пераводзіць навучальныя ўстановы ў гарады, дзе вучняў маглі сапсаваць "гарадскія спакусы". Не губляюць сваю ролю цэнтраў культурнага жыцця мястэчкі, дзе адбываліся буйнейшыя кірмашы. Кірмаш да 1830-х гадоў прыцягваў да сябе лепшыя камерцыйныя тэатральныя трупы; тут прадаваліся кнігі і карціны, выступалі знакамітыя музыканты. Але ўжо ў другой трэці XIX ст. роля мястэчак змяншаецца да рэгіянальных і нават мікрарэгіянальных цэнтраў культурнага жыцця.

Поруч з узвышэннем гарадоў, як цэнтраў культуры, ішоў працэс трансфармацыі ролі магнацкіх і шляхецкіх сядзібаў у культурным жыцці. Да эпохі Асветніцтва значэнне сядзібаў у культурным жыцці была надзвычай вялікім з-за выключнага становішча нобіляў у дзяржаве. Рэпрэзентатыўная функцыя культуры шляхецкай сядзібы ў гэтых умовах станавілася адной з важнейшых, паколькі падкрэслівала не толькі заможнасць, але таксама незалежнасць і шляхетнасць гаспадара. Рэзідэнцыі буйных зямельных латыфундый паспяхова канкурыравалі з каралеўскім дваром, часам нават пераўзыходзячы яго. У склад "вялікай сям'і" магнацкай рэзідэнцыі ўключаліся, апрача іншых, і дзеячы культуры, якія павінны былі задавальняць попыт гаспадара, членаў яго сям'і, а таксама гасцей на здабыткі культуры. Вялікі штат прыдворных архітэктараў і дойлідаў, мастакоў, музыкантаў, артыстаў быў у гэты час звычайным атрыбутам буйной шляхецкай ці магнацкай сядзібы і сведчыў аб заможнасці гаспадара. У часы барока менавіта магнацкія рэзідэнцыі акумулявалі на беларускіх землях лепшыя мастацкія сілы, тут была радзіма большасці навацый. Адсоўванне магнацкіх сядзібаў на другі план у стварэнні культурнай прасторы пачалося яшчэ ў апошнія дзесяцігоддзі Рэчы Паспалітай, адначасова і ўзаемазвязана з авансам шляхты на палітычнай арэне. У першыя дзесяцігоддзі пасля падзелаў працэс заняпаду культурнага жыцця закрануў і сядзібы шляхты. Змена ролі сядзібаў у культурным жыцці беларускіх земляў у першую палову XIX стст. не апошняй прычынай мела паступовае збядненне шляхты і магнатаў, выкліканае не толькі чыста эканамічнымі працэсамі, але і палітычнай сітуацыяй. Канфіскацыі і секвестр маёнткаў пасля двух паўстанняў, высылка з беларускіх земляў найбольш актыўных і адукаваных прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя прывялі да разбурэння даўнейшай заможнасці сядзібаў і нішчылі іх культурны патэнцыял. Шляхта станавілася ўсё менш здольнай да буйных індывідуальных культурных акцый, да стварэння значных прыватных асяродкаў духоўнага жыцця. Трэцім, пасля эканамічнага і палітычнага фактару эвалюцыі сядзібы, як цэнтра культуры грамадства, можна лічыць змену стэрэатыпу "шляхецкага гнязда", якую прынесла эпоха Асветніцтва.

"Існуючая дагэтуль еўрапейская мадэль адкрытага афіцыйнага дому (з салонам як цэнтрам, з рыцарскай традыцыяй), – адзначае польская даследчыца М.Лесьнякоўска, – з канца XVIII стст. саступіла месца больш сціпламу этычнаму ўзору франклінаўскага "маральнага дому", які развіваўся ў рэчышчы этыкі сярэдніх класаў" [4]. Новая мадэль не толькі ўвасабляла новыя ідэалагічныя павевы, але адпавядала сацыяльна-эканамічнай сітуацыі, якая паступова складвалася на беларускіх землях ў эпоху мадэрнізацыі грамадства. Больш эканомная "сціплая сядзіба" дазваляла вытрываць ва ўмовах заняпаду шляхецкай гаспадаркі. Свет такой сядзібы быў сканцэнтраваны не на "вялікай сям'і", як гэта было ў часы барока, а на "малой", у якую ўваходзілі гаспадар і ягоныя крэўныя. Гэта была "малая радзіма", якая дазваляла ва ўмовах палітычных рэпрэсій адмежавацца ад неспрыяльных знешніх уплываў і захаваць гістарычную памяць і годнасць. Эвалюцыя ролі сядзібаў у культурным жыцці грамадства адбывалася павольна. Яшчэ ў першыя дзесяцігоддзі XIX ст. ролю буйных культурных цэнтраў адыгрывалі Шчорсы Храптовічаў, Залессе Агінскіх і яшчэ некалькі рэзідэнцый заможнай шляхты. У другой трэці стагоддзя і гэтыя сядзібы перасталі выконваць функцыі значных грамадскіх культурных асяродкаў.

Толькі рост гарадоў мог забяспечыць узнікненне інстытуцыянальнай пабудовы культуры, якая адпавядае мадэрнізаванаму грамадству. У падставе гэтых інстытутаў ляжаць прынцыпы агульнадасяжнасці і эканамічнай рэнтабельнасці культуры. Камерцыйны тэатр, кніжныя крамы, платныя канцэрты і выставы, прэса маглі з'явіцца і існаваць толькі там, дзе дастаткова спажывальнікаў, якія могуць і жадаюць плаціць грошы за "духоўную ежу". Між іншым, ступень развіцця вышэй названых з'яваў новай культуры можа быць свайго роду ідэнтыфікатарам, паказваючы не толькі ўзровень выхаванасці, адукаванасці гараджан, але таксама іх заможнасці. Новыя формы культурнага жыцця напрасткі звязаны з сацыяльным складам і колькасцю жыхароў. Так, да прыкладу, у першыя дзесяцігоддзі XIX ст. толькі Вільня і Гродна мелі сталыя тэатральныя камерцыйныя трупы. У Гродна гэта адбылося, у тым ліку, дзякуючы падтрымцы тэатра Саламеі Дзешнер з боку Аляксандра I. Толькі ў сярэдзіне 1830-х гадоў тэатральныя сезоны ў губернскіх цэнтрах становяцца бесперапыннымі, хаця і забяспечваюцца аб'яднымі трупамі. "Публіка малалікасная і безгрошавая", – характарызаваў гараджан адзін з антрэпрынёраў у пачатку 1840-х гадоў [5]. Гэтак жа выглядала справа і ў галіне прэсы – "Губернскія ведамасці", з'явіўшыся ў 1830-я гады па ініцыятыве ўлад і на іх грошы, толькі ў 1840-я змаглі выйсці на камерцыйны ўзровень, аб чым сведчыць з'яўленне неафіцыйных дадаткаў да іх, разлічаных на пакупніка. Цалкам камерцыйныя выданні з'яўляюцца ў губернскіх

цэнтрах (за выключэннем Вільні) толькі ў другой палове стагоддзя. Камерцыйная выставачная дзейнасць і музейная справа таксама так і не склаліся да 1850-х гадоў. Павольны рост гарадскога насельніцтва, абумоўлены, найперш, наяўнасцю прыгоннага права, вызначаў маруднасць працэсу складвання новай інстытуцыянальнай пабудовы культуры. Толькі ў пачатку 1850-х гадоў яна пачала існаваць не ў якасці элементаў, а стала характэрнай рысай культурнага жыцця беларускіх земляў. Выключэннем сярод іншых гарадоў, безумоўна, была Вільня, дзе новыя формы культуры з'яўляліся першымі і развіваліся больш паспяхова. Менавіта ў другой палове XVIII – першай палове XIX ст. пачынае інтэнсіўна пазначацца структурная адметнасць нашай культуры, звязаная з яе этнічнымі характарыстыкамі. Перамяшчэнне цэнтра культуры ў горад ішло поруч з падзелам культурнай прасторы на вясковую традыцыйную культуру і культуру ардадамінантную – культуру адукаваных людзей і пануючых слаёў грамадства. Гарадская культура на беларускіх землях ад веку была поліэтнічная, што вызначалася гістарычным лёсам нашых гарадоў, ды і ўвогуле, нашага народа. Вёска ж была этнічна больш гамагеннай, захоўваючы беларускую мову і этнічна беларускую культуру. Дамінуючая роля гарадоў у такім выпадку напрасткі ўздзейнічала на этнічную афарбоўку новай культуры – уласна беларуская складаючая ў ёй не з'яўлялася галоўнай. Асобнае месца ў гэтай поліэтнічнай культуры гарадоў належала яўрэям. Шучнае павелічэнне колькасці яўрэйскага насельніцтва ў мястэчках і гарадах, да якога прывялі мяжа яўрэйскай аселасці і прымусовыя акцыі царскага ўрада па выдаленню яўрэяў з вёскі, паглыбілі адрозненні вясковай і гарадской культуры. Яўрэі, складаючы значную, а часам і большую частку гарадскога насельніцтва, захавалі адасобленасць у гарадской супольнасці дзякуючы кагальнай арганізацыі і іўдаізму. Такім чынам захоўвалася і адасобленасць ад новых культурных павеваў. Мендэльсонаўскі рух мала закрануў яўрэйскае грамадства на беларускіх землях: яўрэі па-ранейшаму вучыліся ў іешывах і талмуд-торах, па-ранейшаму не абіралі мастацкія прафесіі, не выступалі ў свецкіх выданнях, іх нельга было ўбачыць на сцэне тэатра ці ў сольным канцэрце. Гэтую замкнутасць яўрэйскага грамадства добра паказалі ў сваёй рабоце В.Сабалеўская і В.Ганчароў [6]. Але і гэтая частка гарадскога насельніцтва, пры ўсёй замкнутасці яўрэйскага сусвету, прычынялася да стварэння новай культурнай прасторы. Менавіта яўрэі былі заснавальнікамі камерцыйных выдавецтваў, друкарняў; яны ўтрымлівалі кнігарні, дзе, між іншым, прадавалі і творы прыгожага мастацтва. Другой важнай кампанентай, якая павялічвала этнічныя адрозненні гарадской і вясковай культуры, стала расійскае чынавенства, расійскія вайскоўцы і іх сем'і. Гэтая частка

гарадскога асяроддзя асабліва павялічваецца пасля паўстання 1830 – 1831 гг. і прыносіць з сабой не толькі рускую мову, але звычаі, традыцыі, лад жыцця. Яна патрабуе і звыклага для сябе культурнага асяроддзя. Роля гэтай часткі гарадскога грамадства ў фармаванні культурнага жыцця найбольш відавочна на ўсходзе беларускіх земляў – у Магілёве, Віцебску, Гомелі. Там ужо напачатку XIX ст. на сцэнах ставяцца творы рускіх драматургаў; будуюцца храмы па пецярбургскім узорам; там найдаўжэй буйныя культурныя цэнтры знаходзяцца ў дваранскіх сядзібах – тых, якія атрымалі ад ураду рускія памешчыкі. Але і на захадзе, і ў цэнтры Беларусі мясцовыя працаўнікі культуры працавалі на гэтую частку гарадской супольнасці, аб чым сведчыць, да прыкладу, наяўнасць рускамоўных выданняў у кнігарнях, рускія народныя песні ў дывертысментах польскамоўных труп і інш. Русіфікацыя, якую праводзілі царскія ўлады, таксама накіравана была, найперш, на гарадское жыццё. Вёска дазнавала яе толькі апасрэдавана. Перавод на рускую мову справаводства; выкладанне рускай гісторыі і літаратуры, а затым і выкладанне іншых прадметаў на рускай мове; змена шыльдаў і афіш і іншае – усё гэта закранала горад. Русіфікацыя сялянства актыўна пачалася толькі напярэдадні адмены прыгоннага права, калі міністэрства дзяржаўнай маёмасці і Сінод пачалі масава адкрываць рускія школы для сялян. У гэты час горад таксама актыўна ўбірае ў сябе выхадцаў з шляхецкага асяроддзя. Руйнаванне шляхецкай гаспадаркі, павелічэнне колькасці малазямельнай і беззямельнай шляхты "выкідвала" на рынак працы тысячы прадстаўнікоў гэтага саслоўя. Не ўсе з іх станавіліся арандатарамі, ці кіраўнікамі маёнткаў. Большасць ехала ў гарады, уладкоўваючыся на дзяржаўную службу, у гімназіі і школы, абіраючы інтэлігенцкія прафесіі. Павелічэнне колькасці выхадцаў з шляхецкага саслоўя ўзмацняла польскамоўную кампаненту ў гарадской культуры. Такім чынам, поліэтнічны горад, фармуючы новую культуру, перадаваў ёй і сваё поліэтнічнае аблічча.

Змест новай культуры акрэсліваўся менавіта патрабаваннямі гарадскога жыцця эпохі мадэрнізацыі грамадства. Аб адрозненнях у разуменні каштоўнасцей, аб рознасці паняццяў прызначэння і вартасці чалавека ў культуры феадальнага і буржуазнага грамадства напісана дастаткова. На мой погляд, найбольш трапна акрэсліла гэта польская даследчыца М.Асоўская [7]. На беларускіх землях каштоўнасны лад новай культуры, якая фармавалася як культура гарадская, меў значныя адрозненні ад падобнага тыпу культуры заходнееўрапейскіх краін. Функцыі трэцяга саслоўя ў фармаванні культурных каштоўнасцяў і культурнай прасторы ў нашых гарадах у значнай ступені адыгрывалі не майстравыя, рамеснікі і іншыя прадстаўнікі гарадскіх нізоў (апошнія былі, у большасці, яўрэямі, якія мелі ўласны культурны сусвет у той час, як ужо пісалася вышэй), а выхадцы са шляхецкага асяроддзя, абраўшыя

для сябе мастацкія прафесіі, літаратурную дзейнасць, адукацыйную сферу і г.д. Яны непазбежна прыўносілі ў змест новай культуры звыклыя для сябе ідэалы, вобразы, маральныя прынцыпы, звярталіся да сюжэтаў і постацяў, замацаваных у якасці знакавых менавіта ў шляхецкай культуры. Амаль немагчыма адшукаць у тагачаснай літаратуры беларускіх земляў творы, прысвечаныя сюжэтам з жыцця купцоў, рамеснікаў, простых гараджан; гэтыя ж сюжэты адсутнічаюць ў жывапісу, графіцы, скульптуры. Затое плеяда творцаў-рамантыкаў усё яшчэ апявае даўнія рыцарскія подзвігі, звяртаецца да постацяў каралёў, вялікіх князёў і выдатных ваяроў. У Францыі, Германіі, Англіі, Італіі мяшчане ў гэты час даўно сталі героямі не толькі камедый, але і драм (узгадаем творы Лесінга, Мапасана, Дзікенса). Толькі ў 1850-я гады ў творы мастацтва і літаратуры ў якасці герояў яшчэ вельмі асцярожна ўваходзяць мяшчане, а мяшчанскі побыт становіцца матэрыялам для прыгожага пісьменства і жывапісу (узгадаем творы Н.Сільвановіча ці В.Дуніна-Марцінкевіча).

Спецыфічны характар гарадской культуры, які быў прадуктам сацыяльна-эканамічнага і палітычнага жыцця беларускіх земляў на першым этапе мадэрнізацыі грамадства, перадвызначыў асаблівасці культуры Беларусі на працягу наступнага стагоддзя. Думаецца, што і сёння многія яго рысы захаваліся ў нашай культуры, ўзмоцненыя, ці аслабленыя больш познімі падзеямі і ўплывамі.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Шыбека, З.В Гарады Беларусі (60-я гг. XIX – пачатак XX ст.) / Захар Шыбека – Мінск, 1997; Шыбека, З.В. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет. Курс лекцый / Захар Шыбека. – Вільня: ЕГУ, 2009.
2. Гардзееў, Ю. Магдэбургская Гародня (сацыяльная тапаграфія і маёмасныя адносіны ў 16–18 ст.) / Ю.Гардзееў. – Гродна-Wrocław, 2008 – С. 35, 314–315, 318 і інш.
3. Чепко, В.В. Города Белоруссии в первой половине 19 века (экономическое развитие / В.В.Чепко. – Минск, 1981.; Лютый, А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века / под ред В.В.Чепко / А.М.Лютый. – Минск: Вышыйшая школа, 1987.
4. Leśnikowska M. „Polski dwyr”: wzorce arhitektoniczne, mit, simbol / M. Leśnikowska. – Warszawa, 1992 – S. 29.
5. НГАБу Гродна. – Ф. 1. – Воп. 20. – Спр. 1804. – Арк. 49.
6. Соболевская, О.А. Евреи Гродненщины: жизнь до Катастрофы / О.А.Соболевская, В.В.Гончаров. – Донецк, 2008. – С. 215–320.
7. Оссовская, М. Рыцарь и буржуа: Исследования по истории морали / М.Оссовская. – М.: Прогресс, 1987. – 527 с.

Куль-Сяльверстава Святлана Яўгенаўна, доктар гістарычных навук, прафесар кафедры археалогіі і этналогіі Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я.Купалы, прафесар кафедры турыстыкі і рэкрэацыі Палітэхнічнай акадэміі ў Беластоку. Сфера навуковых зацікаўленняў – гісторыя культуры Беларусі, гістарычная рэгіяналістыка.

УДК 930(476)

Альберт Каганович (Виннипег, Канада)

ОБЗОР ИСТОРИОГРАФИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЕВРЕЙСКОЙ ГОРОДСКОЙ КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСИ*

В статье «Обзор историографии исследования еврейской городской культуры Беларуси» Альберт Каганович рассматривает этапы изучения еврейской урбанизационной истории на территории СССР и Беларуси в частности. Попутно в статье прослеживается перемещение в мире главных центров по изучению еврейской истории Восточной Европы. Кроме обозрения научных исследований автор уделяет внимание таким важным источникам по истории городской культуры Беларуси как книги памяти городских и местечковых еврейских общин, представляющих собой особый жанр – *еврейское краеведение*.

Как известно, высокая доля евреев в городах и местечках (от польского *miejsce* – место) увеличилась в результате политики Екатерины II по укреплению городского населения на бывших польско-литовских землях путём выселения их из деревень. С одной стороны, последовавшие ограничительные меры, препятствовавшие еврейской миграции из местечек, а с другой – более низкая смертность еврейского населения привели ещё к большему росту доли еврейского населения местечек. Результатом стало образование *штетла* (*штетл* – местечко, идиш) со свойственными только ему особыми культурологическими чертами: еврейским бытовым циклом, основанном на религиозной традиции, «еврейскими профессиями», крепким экономическим симбиозом с окрестным крестьянством, доминирующей долей идиша и духовно-социальной автономией. Даже русские власти крепко связывали понятия «евреи» и «местечко». Например, Голоскову (Одесская область) в начале XIX века было отказано в статусе местечка только потому, что там не проживали евреи [1].

Так случилось, что долгое время локальная история евреев Восточной Европы оставалась малоизученной. В дореволюционной России изучение еврейской истории отечественного территориального пространства началось на научном уровне только в последней трети XIX века. Однако, почти все лучшие еврейские историки (Илья Оршанский, Владимир Аленицын, Семён Дубнов, Юлий Гессен, Меир Балабан и

* Рамки данного доклада не позволяют упомянуть и дать ссылки на все исследования, в той или иной степени касавшиеся еврейской городской культуры на территории Беларуси.

другие) тогда и в течение последующих нескольких десятков лет занимались макроисторией. На этом общем фоне существенный вклад в исследование еврейской городской культуры в Беларуси в общем внесли Сергей Бершадский (1888), Марк Вишницер (1911) и Ицхак Шипер (1911) [2]. И только Лазарь Рохлин (1908) посветил своё исследование конкретному местечку на территории современной Беларуси – Краснополью [3].

После 1917 г. в Советской России вначале социальные потрясения, а затем тотальная политизация исторической науки сделали невозможным расширение областей изучения еврейской истории и выхолостили в ней научность (в этом плане показательна книга З. Островского, 1934) [4], а впоследствии (со второй половины 1930-х гг.) вообще не позволяли официально заниматься исследованиями еврейской тематики, за редким исключением. Одним из таких исключений была статья Саула Борового «Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины», изданная в 1940 г. Образчик ангажированности сталинской эпохи, его работа остро критикует общинные еврейские организации – *кагалы* и фактически оправдывает религиозный геноцид со стороны казаков принадлежностью части евреев к эксплуататорским классам [5]. Тем не менее, применительно к Беларуси, в плане историографии заявленной темы можно выделить по ценности работы В. Бинштока (1926), М. Сраговича (1927), Г. Александрова (1928 и 1930), А. Сударского (1929), И. Гершенбойма (1931) и Л. Зингера (1932) [6]. Во всех этих исследованиях в той или иной степени также проявился официальный подход к освещению исторических событий. Исключение составляет второй том фундаментального труда Юлия Гессена, изданный в 1927 г [7].

Центр изучения истории российских евреев после Октябрьского переворота 1917 г. переместился в Польшу (Ицхак Шипер, Меир Балабан, Нахум Гергель) и даже в большей степени в Германию (Семён Дубнов, Илья Чериковер, Марк Вишницер, Яков Лещинский и др.) и находился там до середины 1930-х гг. С приходом Гитлера к власти в Германии он постепенно переместился в Париж, куда мигрировали многие еврейские историки и общественные деятели (Леон Брамсон, Юлиус Бруцкус, Максим Винавер, Оскар Грузенберг, Генрих Слиозберг и др.). До полной оккупации Франции части из них удалось уехать в США.

С 1940-х гг. тон в изучении истории российского еврейства задавали американские историки. Почти полностью оторванные от архивных материалов, они достигли значительных успехов в государственной еврейской истории Речи Посполитой, Российской империи, Польши,

СССР (Salo Baron, Louis Greenberg, Isaac Levitats, Solomon Schwarz, Raphael Mahler). Своего пика эти исследования достигли в 1970-х – 1980-х гг. с приходом новых историков (John Klier, Michael Stanislawski, David Engel, Eli Lederhendler, Nora Levin, Zvi Gitelman, Antony Polonsky и других).

После образования Израиля (1948) изучение истории евреев Восточной Европы оказалась среди приоритетов молодой израильской исторической науки (Бен-Цион Динур, Шмуэль Эттингер, Хона Шмерук, Хаим-Гилель Бен Сасон и Исраэль Гальперин). Со второй половины 1980-х гг. сюда переместился центр этих изучений. При этом одна из ранних работ Хоны Шмерука была посвящена еврейским сельскохозяйственным колониям в Беларуси в 1918-1932 гг. (1961) [8].

Большая часть последующего поколения израильских историков (Моше Росман, Ицхак Маор, Мордехай Альтшулер, Беньямин Пинкус, Шимон Редлих, Йонатан Френкель, Яков Рои, Шауль Штампфер, Исраэль Барталь, Давид Асаф и другие), также как и их коллеги в США, занималась общими социально-экономическими, политическими, религиозными аспектами еврейской истории на территории бывшего СССР.

Вместе с тем только небольшая часть израильских историков оказалась вовлечена в изучение локальной истории евреев Восточной Европы. Любопытно, что инициаторами такого изучения стали не исследователи или научные институты, а широкие круги израильской интеллигенции, имевшие там корни. Холокост, пронёсшийся тёмным смерчем по Восточной Европе, физически уничтожил не только евреев, но за редким исключением и их материальную культуру – синагоги, кладбища, книги, культовые предметы и т.д. Еврейское физическое и духовное присутствие на территории бывшей Речи Посполитой, имевшее тысячелетнюю историю, прекратилось в течение всего нескольких лет, оставив лишь рвы в качестве братских иудейских могил.

В дань памяти павшим и прежним поколениям евреев, выросшим в Восточной Европе и давших учёных, писателей, художников, артистов, предпринимателей и т.д. с всемирно известными именами, израильская интеллигенция в 1950-1980-е, создавала на иврите и идише (иногда с отдельными статьями или разделами, а в редких случаях и целиком по-английски) так называемые *сифрей изкор* (иврит), т.е. книги памяти, посвящённые разрушенным Холокостом родным восточноевропейским штетлам и городам. Инициатива была частично поддержана белорусскими выходцами в Северной и Южной Америке. Всего было написано до пятисот таких книг. По подсчётам Роберта Шапиро 85% этих книг посвящены Польше в довоенных границах [9].

О западнобелорусских городах и местечках написано около сотни книг. Это по три книги о Волковыске (1946, 1949 и 1988) и о Кобрине (две в 1951 и одна в 1992), по две книги об Антополе (1966 и 1972), Барановичах (1953 и 1964), Берёзе (1958 и 1993), Бресте (1954 и 1958), Бытене (обе в 1954), Видзах (1980 и 1998), Воложине (1964 и 1970), Гродно (1958 и 1973), Давид-Городке (1957 и 1981), Докшицах (1990), Пинске (1966 и двухтомник с томами, изданными в 1973 и 1977), Пружанах (1958 и 1983), Свислоче (1961 и 1984), Свентянах (1965), Слониме (1989 и четырёхтомник 1962-1979), Сопоцкине (1960 и 1973), Столине (1952 и 1960).

По одной книге выпущено о Белице (1968), Василишках (1986), Вилейке (1972), Вишнёве (1972), Вороново (1971), Высоком и Волчине (1948), Гольшанах (1965), Городце (1949), Деречине (1964), Дисне (1969), Докшицах и Парафьянове (1970), Долгинове (1987), Дрогичине (1958), Друе (1973), Дятлово (1957), Желудке и Орле (1967), Зельве (1992), Ивенце (1973), Ивье (1968), Илии (1962), Индуре (1973), Каменце (1970), Клецке (1959), Кобыльнике (1967), Кореличах (1973), Косове (1956), Кривичах (1977), Куринце (1956), Лахве (1957), Ленине (1957), Лиде (1970), Липнишках (1968), Лунинце (1952), Любче и Делятиче (1971), Ляховичах (1949), Мире (1962), Молчаде (1973), Мосте и Песках (1975), Мотале (1957), Налибоках (1967), Несвиже (1976), Новогрудке (1963), Ошмянах (1969), Поставах (1977), Радошковичах (1953), Ракове (1959), Рубежевичах (1958), Ружанах (1957), Свире (1959), Сморгоне (1965), Столпах (1964), Телеханах (1963), Турце (1978), Щучине, Василишках, Острине, Новом Дворе и Ружанке (все в одном издании, 1966), Янове (1973).

В сравнении с двумя десятками книг, посвещенными Восточной Украине, о восточнобелорусских городах и местечках написано только девять. Это две книги о Витебске (1956 и 1957) и по одной о Бобруйске (1967, двухтомник), Браславе (1986), Гомеле (1948), Койданово (сегодня Дзержинск, 1955), Минске (первый том в 1975, второй – в 1985), Мозыре (1978) и Слуцке (1962). Книги о Бобруйске, Браславе, Витебске, Койданово и Слуцке содержат небольшие разделы о располагавшихся рядом небольших местечках.

Хотя уничтожение еврейской жизни здесь во время Холокоста стало побуждающим фактором для написания этих книг, отсутствие архивных материалов не позволило раскрыть должным образом эту тему. Фрагментарные архивные сведения на немецком языке были использованы в книгах о Бобруйске, Минске и Слуцке, а в случае с Витебском – сведения на идише из газеты *Айникейт*. В основном же эта тема опирается на письма уцелевших здесь земляков. Интересны письма о случившемя в Погосте и Любане (вошли в книгу о Слуцке). Более

широкую источниковую базу имели авторы книги о Минске, релевантный том которой вышел относительно поздно, обогатившись свидетельскими показаниями минчан, репатриировавшихся в Израиль в 1970-х и первой половине 1980-х гг.

Эти книги можно охарактеризовать как *еврейское краеведение*. Источниками для их написания послужили в основном воспоминания уроженцев, а также дневники, газеты и реже архивные материалы. Иногда у книг автор один, а иногда целые авторские коллективы. В написании некоторых из этих книг приняли участие и историки, что придало этим книгам форму научного краеведения. Однако, и другие книги ценны своими зафиксированными навсегда воспоминаниями и другой собранной информацией. Поэтому можно выразить сожаление по поводу отсутствия таких книг памяти по многим, особенно небольшим, местечкам Беларуси.

В какой-то мере недостаток книг памяти компенсируется воспоминаниями. Применительно к Беларуси особенно подробны, а потому и ценны воспоминания Полины Венгеровой (Бобруйск и Брест), Ехизкеля Котика (Каменец), Шлёмы Зальцмана (Селец) [10]. Кроме них по Беларуси издавались ещё около двух десятков менее детальных и интересных воспоминаний. Но, как и в случае с *сифрей изкор*, большая часть этих воспоминаний коснулась Западной Беларуси.

В СССР среди занимавшихся историей Беларуси Залман Абезгауз был один из немногих советских историков, касавшийся еврейской темы в своих исследованиях (1971 и 1977) [11]. Распад Советского Союза позволил заняться еврейской локальной историей и историкам в Беларуси. Среди них наиболее заметными стали небольшое исследование по истории еврейской общины в Бресте (Евгений Розенблат, 1993) и краткое описание истории ряда крупных еврейских общин Минска, Гомеля, Витебска и других (Эммануил Иоффе, 2001) [12]. И хотя эти работы не академичны в западном понимании научного исследования, обращение историков Беларуси к еврейской локальной тематике представляется важным из-за предшествующего её игнорирования.

В какой-то степени недостаток исследований еврейских общин Беларуси, особенно её восточной части, заполняют вышедшие в основном в начале текущего столетия сборники архивных документов и так называемые книги *Oral history* (устная история) [13]. Некоторых вопросов истории еврейской городской культуры коснулись ряд докладов конференции по Иудаике, организованной в Минске в 1994 г. [14].

В последние два десятилетия несколько научных исследований по локальной истории вышли в США. Стивен Циперштейн написал (1986)

о культурной истории евреев Одессы, Давид Фишман выпустил (1995) книгу о евреях белорусского Шклова, Беньямин Натанс – о евреях Петербурга (2002) [15]. Несколько позже эта инициатива по изучению локальной истории была поддержана в Израиле и коснулась Петербурга (Михаил Бейзер, 1999), украинского местечка Бережаны (Шимон Редлих, 2002) и белорусского Пинска (Мордехай Надав, 2008) [16]. Работа Надава – переработанное и переведённое на английский язык издание вышеупомянутого капитального труда, вышедшего в 1973 г. на иврите.

Вместе с тем, ряд израильских исследователей нашли возможным для себя заняться изучением местечковой истории и заполнить образовавшуюся нишу, используя открывшиеся архивы на бывшем советском пространстве. Это тем более было важно сделать из-за того, что накопленные общие работы создали возможность проверить применимость к местечку или региону моделей, обслуживающих историческую науку в масштабах государства. Такой подход кроме корректировки той или иной концепции на местном материале, даёт возможность оживить историю воспроизведением бытовой жизни «маленького» еврея.

Первой такой работой стали два выпуска сборника «100 еврейских местечек Украины» (1997 и 2000). Затем вышла книга Матвея Полищука, посвященная Одессе и Новороссии (2002) [17]. Однако, больше других бывших советских республик израильскими историками было уделено внимание Беларуси. Аркадий Зельцер написал книгу о межвоенном Витебске (2006). Она прослеживает всю динамику изменения положения евреев в белорусской провинции [18]. Моё исследование было посвящено истории евреев местечка юго-восточной Беларуси на примере Речицы (2007) [19]. Оно показывает демографические, социально-экономические и другие изменения, произошедшие с еврейской общиной местечка на протяжении XVII-XX веков. Леонид Смиловицкий уделил внимание судьбе еврейской общины Турова в течение последних двух столетий (2008). Его работа отличатся детализацией бытовой жизни евреев малого местечка [20].

Все эти три работы исследуют отношения евреев с властями и окружающим населением. На фоне контекста главных событий и общих исторических процессов ситуация сравнивается с другими, главным образом соседними местечками. Хотя, эти авторы посвятили свои исследования трём разным урбанистическим моделям - городу, большому и малому местечку, они свидетельствуют, что жизненный

уклад евреев в этих социумах был схож. Эти работы показывают и единое направление движения еврейской миграции: малое местечко → большое местечко[1] → крупный город (по белорусским меркам) → крупный российский экономический центр → выезд заграницу.[2] Зачастую мигранты перешагивали сразу несколько этапов, а иногда возвращались назад, тем не менее, такое схематическое направление, как видно из исследований, было общим.

Однако, указанные работы являются только небольшим вкладом в неизученную историю белорусского еврейства. До сих отсутствуют научные труды по истории еврейских общин подавляющего большинства крупных белорусских городов, не говоря уже о местечках.[3] В какой-то мере этот пробел должна заполнить находящаяся в процессе издания монография Инны Соркиной [22].

Недостаток исследований не позволяет сравнить разные аспекты функционирования еврейской культуры местечка в Беларуси, Польше и Украине. Например, плохо изучены отношения евреев и неевреев в XVII – XVIII веках, связь евреев со шляхтой и церковью, мотивация политического выбора (сионизм или бундизм) в конце XIX века, вообще, уровень политизации *штетла*, социальные взаимоотношения внутри общин, а также степень культурологического еврейского влияния на нееврейское население местечек в XIX – начале XX века. Это влияние не могло не быть большим в Беларуси, где в отличие от Украины и Польши доля евреев среди местечкового населения была особенно высокой, часто превышая 80% местечкового населения. Доступность в настоящее время архивных материалов позволяет выразить надежду, что всё же исследование локальной еврейской истории будет продолжаться, и оно позволит в будущем сделать более глобальные выводы относительно роли и условий существования еврейской городской культуры на территории современной Беларуси.

---

[1] Хотя Речица всё время официально числилась городом, для неё, как и для многих таких же белорусских мест, характерны признаки местечка.

[2] Тогда, когда это было возможно. С первой большой миграции в 1880-х и до начала 1990-х гг. чаще всего выбирались США.

[3] Ситуация с научным изучением общей локальной и региональной истории гораздо хуже, чем с еврейской. Белорусские историки мало что сделали в этом направлении. На этом фоне можно особенно выделить книги Захара Шибеко о городах Беларуси в 60-х гг. XIX – начале XX в. (1997), а также Виктора Пичукова и Михаила Старовойтова о Гомельщине в 20-30-е годы XX в. (1999) [21].

Список источников и литературы

1. ЦГИА Украины. – Фонд 442. – Оп. 1. – Д. 7890. – Л. 62, 112-113 об.
2. Бершадский, С. Литовские евреи / С.Бершадский. – С. – Петербург, 1883; Вишницер, М. Общий очерк политической и социальной истории евреев в Польше и Литве / М.Вишницер // История еврейского народа. – Москва, 1914. – Т. 11, ч. 1 . – С. 21–104; Вишницер, М. Евреи-ремесленники и цеховые организация их / М.Вишницер // История еврейского народа. – Москва, 1914. – Т. 11, ч. 1. – С. 286–299; Вишницер, М. Экономический быт / М.Вишницер, И.Шипер // История еврейского народа. – Москва, 1914. – Т. 11, ч. 1. – С. 243–299; Шипер, И. Расселение евреев в Польше и Литве от древнейших времён до конца XVIII века / И.Шипер // История еврейского народа. – Москва, 1914. – Т. 11, ч. 1. – С. 105–131.
3. Рохлин, Л. Местечко Краснополье / Л.Рохлин. – С. – Петербург, 1908.
4. Островский, З. Национальное строительство среди евреев в СССР / З.Островский. – Москва, 1934.
5. Боровой, С. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // С. Боровой // Исторические записки. – 1940. – № 9. – С. 81-124.
6. Александров, Г. Ди идише бафелькерунг ин ди штет ун штетлэх фун Вайсрусланд / Г.Александров // Цайтшрифт. – 1928. – № 2–3. – С. 309–378; Александров, Г. Фун минскер архион / Г.Александров // Цайтшриф. – 1928. – № 2–3. – С. 763-777; Алесандров, Г., Речицер павет ин йор 1789 / Г.Александров // Цайтшрифт. – 1930. – № 4. – С. 48–66; Александров, Г. Ди идише бафелькерунг ин Минскер губерние ин ангейб 19 – тен йоргундерт / Г.Александров // Цайтшрифт. – 1930. – № 4. – С. 67–88; Бинншток, В.И. Евреи в Гомельской области / В.И. Бинншток // Вопросы биологии и патологии евреев. Сборник 1. – Ленинград, 1926. – С. 81–86; Гершенбойм, И. Щедрин (идиш), Минск, 1931; Сраговіч, М.М. Яўрэйскае насельніцтва Горацкага раён / М.М.Сраговіч. – Горкі, 1927; Зингер, Л. Еврейское население в СССР / Л.Зингер. – Москва – Ленинград, 1932.
7. Гессен, Ю. История еврейского народа в России / Ю. Гессен. – Ленинград, 1927. – Т. 2.
8. Шмерук, Х. Га-кибуц га-ягуди вэга-гитяшвут га-хаклаит га-ягудит бе-Бейлорусия га-Совейтит 1918-1932 / Х.Шмерук. – Иерусалим, 1961.
9. Shapiro, R.M. "Yizker-Bikher" as Sources on Jewish Communities in Soviet Belorussia and Soviet Ukraine During the Holocaust, The Holocaust in the Soviet Union (Edited by Dobroszycki L. and Gurok J.) / R.M. Shapiro. – New York, 1993. – P. 224.
10. Венгерова, П. Воспоминания бабушки / П. Венгерова. – Москва, 2003 (Впервые воспоминания были изданы на немецком языке в Берлине в 1922 г.); Зальцман, Ш. Ирати (иврит) / Ш. Зальцман. – Тель-Авив, 1947; Котик, Е. Зихронотав шель Ехизкель Котик (иврит) / Е.Котик. – Тель-Авив, 1998.
11. Абезгауз, З.Е. Развитие промышленности и формирование пролетариата Белоруссии во второй половине XIX века / З.Е.Абезгауз. – Минск, 1971; Абезгауз, З.Е. Рабочий класс Белоруссии в начале XX века (1900–1913 гг.) / З.Е.Абезгауз . – Минск, 1977.
12. Розенблат, Е. «Жизнь и судьба» Брестской еврейской общины / Е.Розенблат. – Брест, 1993; Иоффе, Э.Г. По достоверным источникам: Евреи в истории городов Беларуси / Э.Г. Иоффе. – Минск, 2001.

13. Евреи Гродно: Очерки истории и культуры: сост. М.Кемеров, С.Пивоварчик. – Гродно, 2000; Тамаркин, В. Это было не во сне / В.Тамаркин. – Москва – Иерусалим, 2002; История Могилевского еврейства: Документы и люди: сост. А.Литин. – Минск, 2002–2006. – Т. 1–2; Соболевская, О. Евреи Гродненщины: Жизнь до Катастрофы / О.Соболевская, В. Гончаров. – Донецк, 2005; и др.
14. Беларусіка / Albarutenica. – Мінск, 1995. – № 4.
15. Zipperstein, S. The Jews of Odessa: a cultural history, 1794-1881 / S. Zipperstein, – Stanford, 1985; Fishman, D. Russia's first modern Jews: the Jews of Shklov / D. Fishman. – New York, 1995; Nathans, B. Beyond the pale: the Jewish encounter with late Imperial Russia, Berkeley / B.Nathans. – Los Angeles, 2002.
16. Бейзер, М. Евреи Ленинграда, 1917-1939 гг.: Национальная жизнь и советизация / М.Бейзер. – Москва-Иерусалим, 1999; Redlich, Sh. Together and apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919-1945 / Sh. Redlich. – Bloomington, 2002; Nadav, M. The Jews of Pinsk, 1506 to 1880 (Edited by Mirsky M. and Rosman M.) / M. Nadav. – Stanford, 2008.
17. 100 еврейских местечек Украины: Подолия: сост. В. Лукин., А. Соколова, Б. Хаймович. – Петербург, 1997–2000. – Вып. 1–2; Полищук, М. Евреи Одессы и Новороссии / М.Полищук. – Иерусалим – Москва, 2002.
18. Зельцер, А. Евреи советской провинции: Витебск и местечки, 1917–1941 / А.Зельцер. – Москва, 2006.
19. Каганович, А. Речица: История еврейского местечка Юго-Восточной Белоруссии / А.Каганович. – Иерусалим, 2007.
20. Смиловицкий, Л. Евреи в Турове: история местечка Мозырского Полесья / Л.Смиловицкий. – Иерусалим, 2008.
21. Шыбека, З. Гарады Беларусі. 60-я гады XIX – пачатак XX ст. / З.Шыбека. – Мінск, 1997; Пичуков, В.П. Гомельщина многонациональная (20-30-е годы XX века) / В.П.Пичуков, М.И.Старовойтов. – Гомель, 1999.
22. Соркина, И. Мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / И.Соркина. – Вільня, 2009.

Альберт Каганович (Albert Kaganovitch, Institute for the Humanities, University of Manitoba, Canada) – Ph.D., историк и востоковед, специалист в области исследования восточноевропейского еврейства, неашкеназских еврейских субэтнических групп, межконфессиональных и межэтнических отношений на территории бывшего СССР. Автор монографий «Речица: История еврейского местечка Юго-Восточной Белоруссии» (Иерусалим, 2007), «The Mashhadi Jews (Djedids) in Central Asia» (Berlin, 2007), а также «Россия и бухарские евреи, 1867-1917», подготавливаемой к изданию в иерусалимском институте исследования восточных общин «Яд Бен-Цви». В настоящее время при Институте гуманитарных наук Манитобского университета (Виннипег, Канада) продолжает исследовать положение еврейских беженцев в восточных частях СССР во время второй мировой войны. Первый этап этого исследования был сделан в рамках постдоктората в институте исследования Холокоста при музее Яд Ва-Шем (Иерусалим) в 2006 г. Член редакционного комитета периодического сборника по библиографии Central Eurasian Reader (Klaus Schwarz Verlag, Berlin).

УДК 947.6 (=414.16):008

Ольга Соболевская (Гродно, Беларусь)

ЕВРЕИ В ГОРОДАХ БЕЛОРУССКОЙ ЧАСТИ ЧЕРТЫ ОСЕДЛОСТИ КОНЦА XVIII – НАЧАЛА XX ВЕКА В РУССКОЯЗЫЧНОМ ДИСКУРСЕ

В статье рассматриваются основные этапы изучения урбанистической истории евреев белорусской части, черты еврейской оседлости в русскоязычной историографии. Актуальность темы обусловлена значимостью города в судьбах европейского еврейства, а также существенностью влияния евреев на городскую жизнь в Беларуси. Её изучение имеет собственную традицию, которая родилась в 60-е годы XIX века в трудах представителей Еврейской исторической школы в Санкт-Петербурге, была продолжена еврейскими историками, юристами и публицистами рубежа веков, а затем учёными и общинными деятелями 80 – 90-х гг. XX века. Автор приходит к выводу о значительности накопленного фактологического материала, наличии публикаций, посвящённых истории отдельных городских еврейских общин и необходимости выхода на качественно иной уровень исследования, связанный с применением современной методологии и высокой степенью аналитичности.

Первые страницы истории евреев Центральной и Восточной Европы в период Средневековья были написаны именно в городах. Это обусловлено особенностями профессиональной структуры иудеев (ростовщиков, врачей, купцов, ремесленников), – преимущественно городских жителей, и общинным самоуправлением, соответствовавшим как ячеистой социальной структуре эпохи, так и потребностям самих евреев. Несмотря на периодические колебания, изменявшие соотношение между долей городских, местечковых и сельских евреев, составляли ли иудеи значительную долю или подавляющее большинство городского населения черты еврейской оседлости, значимость их пребывания в городах неоспорима. Не зря в литературе XIX – начала XX века так часто появляется определение «еврейский город» применительно к Бердичеву, Одессе, Гродно, Витебску и сотням других мест. Не приходится сомневаться и в существенности неоднозначного влияния городской жизни на формирование облика еврейской культуры Российской империи. Город, с одной стороны, упрощавший процесс аккультурации, ставший зоной инноваций, с другой - способствовал сохранению и передаче традиционной еврейской культуры российской черты оседлости. Отмеченные нами обстоятельства, а также возрастание интереса научного сообщества к различным аспектам процесса урбанизации, наблюдающееся в

последнее десятилетие, свидетельствуют об актуальности поставленного нами вопроса.

Изучение истории еврейского народа в Российской империи было начато силами созданной в Санкт-Петербурге на рубеже XIX – XX веков еврейской исторической школы. Для еврейского мира это время духовного кризиса, когда пересмотревшая значимость традиционных религиозных ценностей интеллектуальная элита вела поиск иных духовных ориентиров. Строительство нового фундамента национального самосознания происходило в сложных условиях динамической трансформации российского общества. Окружающий мир стремительно менялся: реформаторский оптимизм, поступательно разворачивавшуюся капитализацию экономики и либерализм 60 – 70-х сменила реакция 80 – 90-х гг и сопровождавшие её гонения на евреев – погромы, ограничительное законодательство, принудительные миграции. Мнения еврейской интеллигенции относительно будущего своего народа разделились и приобрели политическую окраску, поляризовав мнения: от восприятия евреев как полноправной части российского общества через отказ от культурной самоизоляции до обоснования принципиальной самобытности еврейского народа и призывов к строительству еврейского государства в Палестине.

Первое поколение еврейских историков видело свою задачу в защите собственного народа от несправедливых обвинений, градом посыпавшихся как со стороны высокопоставленных царских чиновников, так и со страниц антисемитской прессы. Для них вопросом первоочередной важности была юридическая эмансипация иудеев. Следствием является публицистический «оправдательный тон» большинства публикаций и выдвижение на передний план правовой тематики. Несомненный приоритет в такого рода исследованиях принадлежит И.Г.Оршанскому, В.О. и Л.О.Левандам, С.М.Дубнову и Ю.И.Гессену [1]. В их трудах городская тематика не является центральной, однако, характеризуя естественное движение еврейского населения России, особенности экономической деятельности евреев черты оседлости, состояние системы образования и просвещения, правовое положение иудеев, авторы анализируют широчайший круг источников, прежде всего статистических, которые дают представление о сути «еврейского присутствия» в городах черты оседлости и тем самым ценны для современных историков-урбанистов.

К данной группе примыкают исследования российских законоведов и политиков конца XIX – начала XX века, некоторые из которых работали в составе Еврейских комитетов по оптимизации «еврейского законодательства» Российской империи – Н.Н.Голицына, Н.Д.Градовского, И.А.Никотина, Н.И.Мыша [2]. В них рассматриваются

особенности юридического статуса иудеев России (в том числе право жительства в отдельных городах и выселения из сельской местности) и анализируются причины сложившегося status quo, а значит, опять-таки приводятся обширные статистические выкладки, иллюстрирующие участие евреев в экономической и культурной жизни городов черты оседлости. Н.Н.Голицын вписывает правовую тематику в более широкий культурный контекст, рассказывая читателю о наиболее существенных эпизодах истории еврейского народа в России: ритуальных делах, участии в значимых политических событиях. Тон этих работ критичен, законы о евреях оценены как непродуктивные, а черта еврейской оседлости как препятствие на пути экономического развития и России, и еврейской общности на её территории.

60 – 80-е годы XIX столетия – это время рождения русско-еврейской прессы. Появление данного феномена стало возможным благодаря развитию просветительского мировоззрения еврейских интеллектуалов, видевших лекарство от всех проблем своих единоверцев в «слиянии с общей культурой», широко понимаемой аккультурацией, для которой было необходимо распространение европейской модели образования и языков, в первую очередь русского. На страницах «Рассвета», «Сиона», «Восхода», «Еврейской старины», «Еврейской школы» и др. появлялись публикации еврейских корреспондентов [3]. Их научная ценность ограничена, но трудно переоценить значимость этих статей, многие из которых являются репортажами с мест, как источников, доносящих до нас биение пульса еврейской жизни в городах Российской империи.

На грани, разделяющей источники и историографию, стоят мемуары и статистические исследования конца XIX – начала XX века. В них модные в ту пору «бытописания» (обычаи, жанровые сценки) соседствуют с глубоким анализом культурной среды и социально-экономических условий, в которых разворачивалась канва городской жизни, заметными участниками которой были евреи [4]. Удачный опыт изучения особенностей жизни евреев в черте оседлости, в которых присутствуют и статистические материалы, и попытки его обобщения – серия материалов, собранных офицерами Генерального штаба в 60-е и сотрудником «Экономического журнала» А.П.Субботиным в 80-е гг XIX столетия [5]. Понятно, что любое «бытописательство» оставляет массу возможностей для личных спекуляций автора и критический подход при чтении такого рода работ просто неизбежен, однако они как никакие иные способны расцветить чёрно-белую статистическую палитру истории, а значит, заслуживают места в историографии.

В трудах возникшего в 1907 году «Общества для научных еврейских изданий» и легализованного в 1908 году Еврейского историко-этнографического общества городская тематика не получила

существенного развития. Коллекции созданного тогда архива и музея пополнялись в процессе экспедиций по местечкам, самой известной из которых стала этнографическая поездка по Украине С.А.Ан-ского (Рапопорта).

Революционные события изменили направление исследований историков. Недолго просуществовавшее Общество по изучению экономики и истории еврейского пролетариата сосредоточило свои усилия на исследовании социальной тематики, деятельность его конкурентов – Еврейского историко-этнографического общества и Общество распространения просвещения среди евреев России – была свёрнута. Под влиянием идеологического диктата находилась работа Института еврейской пролетарской культуры Академии наук БССР, труды которого в основном публиковались на идише. С середины 30 по конец 80-х годов исследование еврейской тематики в любом контексте попало в список запретных тем, ибо выделение этнической истории отдельного народа, будь то евреи или белорусы, противоречило принципу пролетарского интернационализма, не имело права на существование в советском обществе и вызывало подозрение в распространении национализма.

С падением идеологического диктата и подъёмом этнического самосознания народов бывшего СССР создаются предпосылки для выделения иудаики, интегрировавшей усилия учёных различных гуманитарных дисциплин в изучении «еврейской тематики». Их работе способствовали мероприятия международных организаций (Джойнт, Сохнут, Яд-Ва-Шем, Мемориальный фонд еврейской культуры, общественно-культурный фонд «Москва-Иерусалим», Центр «Сэфер» (Москва), Еврейский музей в Минске) – конференции, чтения, научные школы, программы и гранты. Появилась русскоязычная еврейская пресса научной и научно-популярной тематики («Вестник Еврейского университета в Москве», «Тирош», «Мишпоха»). Особенно хотелось бы выделить сборники научных статей по иудаике «Евреи Беларуси», к редактированию которых приступили в 1997 году И.П.Герасимова, Е.А.Киммель и Г.И. Рутман [6].

Первым, кто возвратился к изучению истории евреев в городах Беларуси в постсоветский период, был Э.Г.Иоффе, в работах которого рассказана еврейская история городов Беларуси с древнейших времён до наших дней [7]. В 90-е годы последовала череда публикаций, посвящённых отдельным аспектам истории евреев нашей страны, авторами которых были М.Малиновский, Г.Хайтович, Е.Ривкин, Л.Шкутько, А.Баранова, В.Михедько, О.Соболевская, И.Еленская, Е.Розенблат и др, попытки написания истории конкретных еврейских общин [8].

Эти работы весьма различны по своему качеству и характеру. Процесс, который проходил в находящейся на стадии становления белорусской иудаике в 80 – 90-х гг. напоминал то, что происходило в Западном мире в 50 – 60-е гг. После катастрофических событий Второй мировой войны возникла эмоциональная потребность создания мартиролога уничтоженных еврейских общин Европы. Так появилась серия «Книг памяти», интегрировавших ценнейшие архивные источники, научные исследования, воспоминания очевидцев и любительские очерки – всё то, что могло помочь в реконструкции пёстрой мозаики еврейской жизни в рамках несуществующей уже цивилизации. Эти книги подверглись безжалостной, не всегда справедливой критике научного сообщества. При этом они выполнили свою задачу: сохранили историческую память, позволили начать нелицеприятный разговор о сути Холокоста и стали базой для научного изучения еврейской истории в послевоенный период. Русскоязычные публикации 80 – 90-х гг. стали отправной точкой для отечественной иудаики, позволили не только профессионалам, но и всей читающей публике сделать для себя удивительное открытие ещё одной, прежде запретной, страницы истории. Для евреев они превратились в фундамент для конструирования собственной идентичности в условиях распада советской парадигмы мышления.

Отдельные аспекты истории евреев в городах Беларуси на рубеже XX – XXI тысячелетий рассматривались в книгах Ф.Канделя, А.Скира, Е.Анищенко, Д.Эльяшевича, А.Локотко, переведённых на русский язык учебниках Открытого университета Израиля и монографии Дж.Д.Клиера [9]. Наиболее удачная попытка изучения именно городской культуры евреев, а не культуры евреев в городах Беларуси XVIII – начала XX века была осуществлена авторитетным урбанистом З.Шибеко, который умело вписал евреев в общий контекст городской жизни в работе «Городская цивилизация» [10]. Без упоминания этой работы, разумеется, не относящейся к *русскоязычному* дискурсу, но как нельзя более соответствующей теме нашего разговора в целом, он будет явно неполным. Справочную информацию о жизни евреев в городах Беларуси можно почерпнуть из энциклопедических изданий: Еврейской энциклопедии и Краткой еврейской энциклопедии [11].

Итак, в настоящее время на постсоветском пространстве иудаика сложилась как междисциплинарная исследование, имеющее собственный предмет изучения. В Беларуси, несмотря на объективное отсутствие препонов, существенного развития она не получила. В рамках белорусской иудаики преобладает социально-политическая тематика, урбанистические исследования пока что имеют довольно маргинальный характер. Проведя беглый обзор историографии по

данной проблеме, невозможно не сделать несколько замечаний. (Разумеется, всю критику автор, более 15 лет занимающийся иудаикой, в равной мере адресует и себе.)

Проблемой на пути изучения истории евреев в городах Беларуси является изоляционизм исследователей, которые берутся за её написание. Он связан с незнанием языков (общепризнанного языка мировой науки – английского, и «еврейских» языков). Отсюда проистекает незнакомство с зарубежной литературой, постоянное «изобретение велосипедов», и неизвестность работ белорусских авторов для широкого круга читателей за рубежом. С языковой проблемой связано и искусственное сужение тем, доступных отечественным исследователям: сугубо «еврейские» архивные источники на иврите и мемуары на идише так ими и не прочитаны.

Большинство работ, посвящённых истории еврейских городских общин, имеют краеведческий квазинаучный характер. Слабой стороной таких трудов является методологическая слабость: отсутствие связи с теоретическими концепциями, описательный характер, устаревшая терминология и методы исследования. В результате в белорусской иудаике так и не возникает концепт «городской культуры» евреев, на сегодняшний день исследуется только «история евреев в городах Беларуси», при чём с точки зрения старого доброго позитивизма.

Перед исследователями иудаики вообще, и сути «еврейской городской истории» в частности, встаёт ряд существенных задач. Это, в первую очередь, повышение уровня требований к публикациям, переход от описаний к анализу и моделированию. Сейчас, когда эмпирический материал в значительной степени можно признать накопленным, приходит время написания обобщающих трудов: энциклопедий, монографий, учебников. Совершенно необходимо развитие академической иудаики, весьма успешной в России и Украине, а в Беларуси находящейся в зачаточном состоянии, – потому что наука, которая не преподаётся, мертва. С этой задачей граничит следующая – необходимость активизации книгоиздания. Для преодоления искусственного изоляционизма дело первостепенной важности – это перевод и публикация архивных источников, антологии еврейской мысли, мемуаров, работ, написанных за границей.

Русскоязычный дискурс оказывается чрезвычайно пёстрым явлением, с трудом поддающимся систематизации, таким же разнообразным, как и российское еврейство городов черты оседлости конца XVIII – начала XX века. Это многообразие, так же как и отсутствие комплексных работ, которые в полной мере могли бы удовлетворить читательский интерес по вышеназванной теме ещё раз говорят в пользу продолжения исследования специфики городской еврейской культуры Российской империи.

Список источников и литературы

1. Оршанский, И.Г. Евреи в России: Очерки и исследования / И.Г. Оршанский. – СПб, 1872. – Выпуск 1. – 233 с.; Оршанский, И.Г. Русское законодательство о евреях: Очерки и исследования / И.Г. Оршанский. – СПб, 1877. – 456 с.; Леванда, В.О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени (от 1649 до 1873 г.): Извлечение из Полного Собрания Законов Российской империи / В.О. Леванда. – СПб, 1874. – 1158 с.; Леванда, Л.О. Еврейские начальные училища / Л.О. Леванда // Еврейская летопись. – М., Л.: Радуга, 1926. – Сб. 4. – С. 112–119.; Дубнов, С.М. Всеобщая история еврейского народа: В 5 т. / С.М.Дубнов. – СПб, 1914. – Т. 5. Новейшая история еврейского народа (1789–1881). – 613 с.; Гессен, Ю.И. Евреи в России: Очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев / Ю.И. Гессен. – СПб, 1906. – 471 с.; Гессен, Ю.И. История еврейского народа в России / Ю.И. Гессен. – 2-е изд. перераб. – Л., 1925. – Т. 1. – 244 с.

2. Голицын, Н.Н. История русского законодательства о евреях: В 2 т. / Н.Н.Голицын. – СПб, 1886. – Т. 1. – 1116 с.; Градовский, Н.Д. Торговые и другие права евреев в России, в историческом ходе законодательных мер, предшествовавших ныне действующему законодательству о евреях / Н.Д. Градовский. – СПб, 1885. – 287 с.; Никотин, И.А. Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876): В 2 т. / И.А. Никотин. – Вильна, 1886. – Т. 2. – 420 с.; Мыш, М.И. Руководство к русским законам о евреях / М.И. Мыш. – 4-е изд. – СПб, 1914. – 652 с.

3. Геккер, Е. Евреи в польских городах во 2 половине 18 века / Е. Геккер // Еврейская старина. – 1913. – Вып. 2. – С. 184–200; Нам пишут [из Пинска] // Русский еврей. – 1881. – № 6. – С. 215; Мрори. Полоцк: Корреспонденция « Русского еврея» : Картина общественной жизни / Мрори // Русский еврей. – 1881. – № 6. – С. 212-213; Нам пишут [из Гродно] // Русский еврей. – 1881. – № 11. – С. 413–414; Нам пишут [из Минска] // Русский еврей. – 1881. – № 27. – С. 1057; Беннет, С. К истории западно-русских евреев / С. Беннет // Еврейская библиотека. – 1873. – Т. 3. – С. 7–16; Внутреннее обозрение // Рассвет. – 1880. – № 6. – С. 207–214; Бендетсон, Н. Черты общественной жизни / Н. Бендетсон // Рассвет. – 1881. – № 18. – С. 692–693; Антисемитизм // Рассвет. – 1914. – 28 февраля. – С. 24–25; Хроника // Евреи на войне. – 1915. – № 9, 14, 15.

4. Выгодская, А.П. История одной жизни: Воспоминания / А.П. Выгодская. – Рига, 1938; Евреи в России: XIX век; ред. В.Е. Кельнер. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. – 557 с.; Венгерова, П. Воспоминания бабушки: Очерк культурной истории евреев России в XIX веке / П. Венгерова. – Иерусалим: Гешарим – Москва: Мосты культуры, 2003. – 335 с.

5. Бобровский, П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Гродненская губерния / П. Бобровский. – СПб., 1863. – Ч. 1-2. – 250, 1074 с.; Зеленский, И. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Минская губерния: в 2 ч. / И. Зеленский. – СПб., 1864. – Ч. 1. – 672 с.; Субботин, А.П. В черте еврейской оседлости: отрывки из экономических исследований в западной и юго – западной России за лето 1887 года / А.П.Субботин. – СПб: Издательство "Экономического журнала", 1888, 1890. – Вып. 1–2. – 148, 240 с.

6. Евреи Беларуси. История и культура: Сб. статей / ред. И.П. Герасимова, Е.А.Киммель, Г.И.Рутман. – Минск: Бестпринт, 1997. – Вып. 1. – 197 с.

7. Иоффе, Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси / Э.Г. Иоффе. – Минск: Арти-Фекс, 1996. – 294 с.; Иоффе, Э.Г. Прошлое и настоящее евреев Беларуси / Э.Г.Иоффе. – М.: Еврейское наследие, 1998; Иоффе, Э.Г. Джойнт в Беларуси / Э.Г. Иоффе, Б. Мельцер. – Минск, 1999. – 93 с.

8. Розенблат, Е. « Жизнь и судьба» брестской еврейской общины XIV–XX вв. / Е. Розенблат. – Брест, 1993. – 84 с.; Евреи Гродно: Очерки истории и культуры / под ред. М. Кемерова и С. Пивоварчика. – Гродно: БГМИР, « Гродненский общинный дом Менора» , 2000. – 124 с.; История Могилёвского еврейства: Документы и люди: Научно-популярные очерки. – Минск: Юнипак, 2002. – Ч.1-2. – 253 с.; Соболевская, О. Евреи Гродненщины: Жизнь до Катастрофы / О. Соболевская, В. Гончаров. – Донецк: Норд-Пресс, 2005. – 375 с.

9. Кандель, Ф. Очерки времён и событий: Из истории российских евреев / Ф.Кандель. – Иерусалим: Тарбут, 1990. – 300 с.; Скир, А. Еврейская духовная культура в Беларуси / А. Скир. – Минск: Мастацкая літаратура, 1995. – 142 с.; Анищенко, Е.К. Черта оседлости (Белорусская синагога в царствование Екатерины II) / Е.К. Анищенко. – Минск: « Арти-Фекс» , 1998. – 160 с.; Эльяшевич, Д.А. Правительственная политика и еврейская печать в России 1797–1917: Очерки истории цензуры / Д.А. Эльяшевич. – СПб: Мосты культуры – Иерусалим: Гешарим, 1999. – 786 с.; Локотко, А.И. Архитектура европейских синагог / А.И. Локотко. – Минск: Ураждай, 2002. – 156 с.; Бэкон, Г. Положение евреев в России после разделов Польши / Г. Бэкон. // Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы: В 6 ч. – Иерусалим: Изд-во Открытого университета, 1995. – Ч. 6. – С. 177–308.; Клиер, Дж.Д. Россия собирает своих евреев: Происхождение еврейского вопроса в России: 1772–1825 / Дж.Д. Клиер. – М.: Мосты культуры – Иерусалим: Гешарим, 2000. – 351 с.

10. Шыбека, З. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет / З. Шыбека. – Вільня: ЕГУ, 2009. – 370 с.

11. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под ред. Л.Кацельсона и Д.Г.Гинцбурга. – СПб, б. г. – Т. 1–15; Электронная еврейская энциклопедия [Электронный ресурс] / Ассоциация по изучению еврейских общин. – Иерусалим, 2009. – Режим доступа: http://www.eleven.co.il – Дата доступа: 09.10.2009.

Соболевская Ольга Александровна, кандидат культурологии, доцент кафедры культурологии Гродненского государственного университета имени Я.Купалы. Сфера интересов – историческая культурология, история евреев Российской империи, межэтнические взаимодействия.

УДК 911.375(476) (092 С.М.Дубнов)

Татьяна Кузнецова (Даугавпилс, Латвия)

БЕЛОРУССКИЙ ГОРОД В МЕМУАРАХ С.М. ДУБНОВА

На основе лексического с элементами статистического, контекстуально-семантического методов анализа мемуаров С.М. Дубнова (1860 – 1941 гг.) определяется специфика восприятия евреем белорусского города, косвенно отражающая реальное его состояние, и в частности – степень его сегментированности / целостности.

Города Беларуси Дубновым воспринимаются как еврейские, сегментированные по этно-конфесссиональному и социально-профессиональному признакам, и евреи (в том числе автор мемуаров) не ощущали себя интегральной частью городской общности.

Город – это не только определенным образом обустроенная территория [3; 152] с системами хозяйства, права, администрации, коммуникации, быта, но и людская общность, причем в разной степени

гетерогенная. Поэтому город всегда является потенциально мультикультурной средой. Многогранность феномена «город» предопределяет разнообразие исследовательских подходов и предметов изучения. Город исследуется не только как социальная (в широком смысле этого слова) – политическая, физическая, но и эмоционально-ментальная реальность [5; 13; 154 – 168; 9; 30 – 301 и др.]. Определение города как «состояния души», данное итало-американским историком Лопесом (1984) [9; 158; 12; 6] и ставшее популярным, открыло дополнительные перспективы в исследовании города, указав на относительно новые предметы аналитического внимания. К таковым относится самосознание, или идентичность различных групп городского населения [15; 96 – 126], социальные связи горожан, особенно в плане устойчивости, открытости/закрытости городской общности [7; 323 – 326]), рецепция города «другими» (в частности – путешественниками) [14; 5 – 22].

Тем не менее, несколько затененной остается проблема определения степени интегрированности отдельных групп городского населения в своеобычную городскую общность, степень ее сегментированности /целостности, имеющих внешний и внутренний план. Весьма существенным источником, необходимым для решения указанной проблемы, являются мемуары, отбор фактов в которых и характер их подачи, проявляет мироотношение автора, косвенно выражает степень интегрированности вспоминающего индивида в ту или иную социальную общность и отражает реальную ситуацию избранного для анализа феномена.

Воспоминания, лежащие в основе данной работы, принадлежат человеку, который был среди первых, кто «объявил, что евреи могут и должны существовать как особая национальная единица в границах многонациональных государств» [15; 624], кто, с точки зрения еврея, является «самым выдающимся из еврейских историков» [15; 636] и кто «по праву считается отцом и теоретиком еврейского автономизма» [16; 625]; тот, о котором Советская историческая энциклопедия сообщает: «Дубнов Семен Маркович (1860 – 8/XII 1941) – евр. историк. С 1909 – редактор журнала «Еврейская старина». Автор исследований по истории евреев в России и Польше (на рус., евр., древнеевр. и др. языках), «Всеобщей истории евреев», в 10 тт» [11; 394].

Заметки для книги воспоминаний составлялись С. Дубновым в годы первой мировой войны, в один из дней которой (23 февраля 1917 г.) он записал: «Мы в царстве смерти людей, эпох, культур» [2; 215]. Сама же книга (большая ее часть) писалась в 1921 – 1922 гг., перед отъездом ее автора из России. В предисловии, написанном 8 июня 1934 г. в Риге, в Лесном парке (Межапарке), близ Риги, С. Дубнов подчеркнул как

своеобразие своих мемуаров, так и обстоятельства, его обусловившие. Для него книга воспоминаний – это автобиография, которая по сути есть «отчет самому себе», «отчет души», «интеграция души», собираемой в процессе воспоминания. Обстоятельства же, вынудившие Дубнова сделать личный отчет публичным, – это законченность эпохи и долг перед ней. «Мы живем ныне – писал он, – в эпоху исторических концов, когда ликвидируется наследие XIX века во всех областях социальной и индивидуальной жизни. Закончена целая эпоха, наша (подчеркнуто Дубновым) эпоха на рубеже двух веков и многие признаки дают повод опасаться, что XX век будет не продолжением, а противоположностью XIX-го. И мы, последние представители отошедшей эпохи, обязаны поставить ей памятник [1; VII]. Поэтому Дубнов решился издать свои воспоминания как «материалы для истории времени, истории идейной борьбы в начале и политической в конце» [1; VII].

Понимание конца времени, пришедшее к человеку в возрасте второй, склоняющейся половины жизни, когда хочется оставить по себе материализованную память, делает его взгляд, обращенный и к настоящему и прошлому, острее, пристальнее. Тому же, думается, содействовало и занятие Дубнова историописанием, приучающего видеть детали и находить смысл в частностях.

Из двадцати одного упомянутого в «Книге жизни» С.Дубнова города и местечка Беларуси наиболее частотными являются имена Минска, которое тринадцать раз встречается на страницах двух томов, опубликованных в 1934 – 1935 гг. в Риге воспоминаний, Пропойска (четырнадцать упоминаний), Гомеля и Могилева, частотность поминания которых одинакова и составляет тридцать раз, и наконец, Мстиславля, восемьдесят три раза названного в мемуарной книге. Мстиславль – это единственное место, где Дубнов, по его словам, мог бы провести лето без «научного наркоза» [2; 262], город, который, как сильный магнит, привлекал к себе, был «гнездом [его] детства и юности, приютом позднейшего отшельника» [1; 311]. Воспоминания Дубнова относятся к Мстиславлю 60 – 80-ых гг. XIX в.

Примечательно, что С. Дубнов, говоря о белорусских городах, избегает этого прилагательного («белорусский»), имеющего значение качественной характеристики определяемого им явления. Лишь однажды встречается сочетание «белорусский город» (Шклов) [1; 7] и более предпочтительным оказывается для Дубнова выражение «город Белоруссии»: «старый город Белоруссии» [1; 20], «глухой город Белоруссии» [1; 169], «другие города Белоруссии» [1; 10], что указывает на характеристику города по территориальному, а не этническому признаку. Однако прилагательное «белорусский» имеет смысл и этнический, который извлекается из следующего замечания С. Дубнова,

относящегося к 1901 г.: «В жаркий день крестьянская лошадка, запряженная в маленькую тележку, мчала меня мимо полей и лесов, бедных белорусских деревень и еврейских местечек (подчеркнуто нами – Т.К.) [1; 378]. Подобный контекст употребления «белорусский» – «Белоруссии» свидетельствует во-первых, о том, что Беларусь осознавалась Дубновым как территориальная целостность; во-вторых, город Беларуси по этническому составу его населения не виделся белорусским (таковой, белорусской, является деревня).[1] Город Мстиславль представал «еврейским царством» [1; 313], хотя, по свидетельству С.Дубнова, евреи составляли только половину его десятитысячного населения [1; 1].

Однако следует заметить, что для Дубнова существенным является этно-конфессиональный облик городов и городков. Так, вспоминая о своей поездке в Смоленск в 1879 г., он пишет: «В первый раз в жизни очутился я вне «черты оседлости евреев» в старом великорусском городе с сплошным русским населением, в которое были вкраплены немногие еврейские семейства из привилегированных купцов первой гильдии или их уполномоченных, цеховых ремесленников, дипломированных интеллигентов и отставных солдат» [1; 97], или «большой русской деревней показался мне старообрядческий город Новозыбков, где за короткое время выросла значительная еврейская община» [2; 4] или «древний еврейско-караимский городок Троки» [2; 13]. Фиксация С. Дубновым этно-конфессионального своеобразия ряда городов, расположенных на различных территориях России – Великороссии, Белоруссии, Литвы – говорит как о значимости для самого автора чувства его принадлежности к этнической общности (евреям), так и о реальной дифференциации населения городов и городков по этому признаку. Таким образом, косвенно в мемуарных записях Дубнова отразилось имевшее место быть сегментирование городской общности по этно-конфессиональному параметру.

Акцентирование еврейского компонента населения городов Беларуси не означало полного игнорирования этнокультурной гетерогенности их. Не столько эмоционально, сколько рационально (интеллектуально) относящийся к миру Дубнов не мог не отметить как двойственный русско-польский характер Мстиславля в конце XVIII в. после перехода города от Польши к России в 1772 г., так и преобладание русской культуры в нем в 60 – 80-ые гг. XIX в., когда «ядро населения

[1] Как пишет А. Киштымов: « Ко времени инкорпорации в состав Российской империи на белорусских землях сложилась довольно четкая «прописка» проживающих здесь этносов по отношению к отдельным отраслям экономики: крестьянин – белорус (подчекрнуто нами – Т.К.), поляк – помещик, еврей – торговец или ремесленник» [8; 90].

было православным, а польские элементы успешно русифицировались после неудачных польских восстаний» [1; 21]. Однако никаких описаний проявлений русской культуры, помимо упоминания православных церквей в центре Мстиславля [1; 20], и церковных процессий, сопровождавшихся ярмарками [1; 52], примеров обращения к русской культуре, кроме чтения русской литературы [1; 61; 364], общения с русскими не находим на страницах книг С. Дубнова. Равно как и насыщенные персональными именами мемуары Дубнова не содержат имен неевреев[1], даже если пространственно-физически общение с ними было близко и длительно. Так, С. Дубнов, отказавшись от посещения синагоги и тем самым разорвав отношения с еврейской общиной Мстиславля, снимает с женой в 1884 г. «часть квартиры с отдельным входом у одинокой русской дамы» [1; 167]. Передавая городскую молву о ней и свои впечатления о встречах с ней: «Каждый раз, когда я потом встречался с этой прекрасной в своей грусти женщиной, мне казалось, что она стыдилась своего положения безмужней с грудным ребенком на руках и завидует нашему «законному семейному счастью»» [1; 176], он, тем не менее, не сохраняет ее имя в своих мемуарах. Нееврейский дом предстает средством ослабления или разрыва отношений с соплеменниками. Такое отношение к сосуществованию в пространственной близости евреев и неевреев присуще как Дубнову: «На короткое время мы устроили себе уютное гнездо в этом русском доме, где любопытные глаза не могли следить за нашим религиозным поведением» [1; 170], – так и иным лицам еврейского происхождения, появляющимся на страницах «Книги жизни» С.Дубнова, например, учителю русского языка в Казенном Еврейском Училище в Мстиславле Дрейзину. Считая себя русским человеком, он жил в доме русской мещанки и шокировал евреев тем, что дома ел трефную пищу [1; 58]. Подобное отношение к русской составляющей города и поведение евреев в их общении с неевреями, зафиксированное Дубновым, свидетельствует об определенном чувстве «внутреннего гетто» [5; 623], для которого характерны изоляционизм и представление о «другом» как о «чужом». Русский в рассматриваемых мемуарах есть чужой, однако граница между своими и чужими перестает быть непроходимой, о чем говорят приведенные выше факты.

Отсутствие поименно названных русских в воспоминаниях С. Дубнова, а также выраженного интереса к «доминирующей русской культуре» указывает «на то, что евреи, будучи сплочены в общину,

[1] Частичное исключение сделано лишь для польской семьи Сазыкиных, с которой соседствовала молодая семья Дубновых в Мстиславле в мае – декабре 1886 г [1; 198].

причем не только религиозную[1], не являлись интегральной частью этнически неоднородной городской общности, которая была социально-хозяйственно, организационно и топографически сегментирована. Причем сегментированность ее проявлялась в достаточно строгой, но постепенно утрачивающей свою жесткость архитектонике города с его явным центром, многочастной периферией, качественно дифференцированных по этническим и социально-профессиональным показателям. С. Дубнов дает подробную топографическую характеристику родного города, правда, выпячивая еврейскую его часть: «Еврейская половина десятитысячного населения города имела свою особую социальную и хозяйственную структуру. В центре города, вокруг площади бульвара и на примыкающих к ней улицах, жили зажиточные еврейские купцы и русские чиновники, помещались лучшие лавки (преимущественно мануфактурные), церкви и некоторые синагоги. Дальше тянется еврейский квартал «Шулеф» (шульгоф), в центре которого стояла большая «кагальная синагога», а с другой стороны, поближе к рынку, шли улицы со «второсортным» населением еврейских ремесленников, мелких лавочников, шинкарей, извозщиков и людей «без определенных занятий». В предместье жили русские мещане, занимающиеся главным образом огородничеством и садоводством и продававшие свои продукты на городском рынке. Только одно предместье, Форштадт, расположенное у большой дороги к губернскому городу Могилеву, было сплошь заселено евреями. Зажиточные из них содержали постоялые дворы с кабаками для приезжих в город крестьян [1; 21].

Красивое карре вокруг старого городского сада, «бульвара», было окаймлено с трех сторон православными церквями с зелеными или синими куполами. Православный «Собор» с примыкающими зданиями духовной семинарии и квартирами священников, представлял собою целый церковный городок, объединенный высокой каменной оградой с красивыми часовнями на углах. Неподалеку, на Шулефе, поднималось здание большой «кагальной» синагоги, окруженное свитою малых молитвенных домов, а дальше высился над крутым обрывом старый польский костел с густым садом. Вся эта часть города окаймлялась холмами и высокими насыпями времен шведской войны, которые зеленели на вершинах огородами русских мещан» [1; 22].

[1] В 70-ые гг. IXв. в среде еврейской молодежи из состоятельных семейств возникают другие формы социальности, в частности – в Мстиславле кружок, объединивший тех, кто испытывал интерес к русским книгам: Члены его « в складчину покупали русские книги и выписывали из Петербурга журналы, сами читали и давали читать желающим со стороны. Это было ядро будущей общественной библиотеки» [1; 61].

Строгость архитектонического целого – города Мстиславля, – жёсткость сегментации его населения нарушалась необходимыми и неизбежными в городском пространстве местами встреч, где было возможным и происходило межэтническое общение, характер которого был не вполне произволен, а в значительной степени «задан» сферами образования, хозяйственно-торговой деятельности и миссионерской активности православной церкви с соответствующими им учреждениями. Так, в двухклассном Уездном Училище, преобразованном из бывшего Дворянского училища и считавшемся в Мстиславле высшею школою [1; 67], куда в 1876 г. поступил С. Дубнов и его брат, учились дети русских дворян и польских шляхтичей. Единственными евреями, вскоре выдвинувшимися в ранг «первых учеников», были Дубновы.

Приход евреев в русские учебные заведения был обусловлен, как объясняет автор мемуаров, введением в 1874 г. нового воинского устава, по которому еврейские мальчики из купеческих семейств призывались к военной службе. Новый закон сокращал срок службы для лиц, могущих представить свидетельство об окончании курса наук в какой-нибудь правительственной школе. Это побуждало родителей предпочесть русскую школу казарме [1; 65]. Судя по воспоминаниям Дубнова, «юдофобии почти не было ни среди учеников, ни среди учащихся» [1; 67]. Однако скудость заметок о пребывании в школе и о русских соучениках косвенно говорит о внутреннем отчуждении школьников разной этнической принадлежности, равно как и об ощущении / осознании значимости подобного характера различий. Подтверждением тому может служить краткая, оценочная, архитипически емкая характеристика Дубновым своих одноклассников по русскому Приходскому училищу: «Я попал там в старшую группу и очутился на одной скамье с еле грамотными детьми русских мещан, грубоватыми и неряшливыми» [1; 60]. Повышенное внимание к внешнему облику, остающийся в памяти образ «нечистого» является знаком отчуждения другого, находящегося в непосредственной пространственной близости [3; 10 – 12].

Более длительные и регулярные контакты между евреями и русскими, и белорусами (крестьянами), и поляками имело место в сфере товарообмена. Местами торга, заключения товаро-денежных сделок были, помимо рынка, например, «еврейский трактир на Шулефе, служивший и гостиницей для заезжих помещиков. В дни заезда гостей во дворе было шумно: кучера с лошадьми и повозками, евреи – факторы, увивавшиеся около приезжих панов с предложениями своих услуг по части сбыта сельских продуктов или добывания займов на проценты, крики и ругань крестьян, пьющих водку в трактире [1; 22]. На

постоялых дворах с кабаками для приезжавших в город крестьян широко практиковалось, как отмечает С.Дубнов, «хлебное ростовщичество»: еврей давал нуждающемуся крестьянину денежный заем под залог его будущего урожая и часто приобретал после уборки хлеба значительную часть его по низкой цене. О таких людях говорили: «они живут от мужика» [1; 21]. Еще одним местом разнообразных встреч, окрашенных товарно-денежными отношениями, были ежегодные крестные ходы в праздник Вознесения, во время которых икону Божьей матери из Пустынского монастыря перевозили через Мстиславль в церковь села Мазоловщина, а через месяц – обратно [1; 51]. Два дня, как вспоминает Дубнов, бойко торговали священники, получая в дар от богомольцев домотканые деревенские холсты, которые они тут же обращали в деньги, продавая их еврейским торговцам, бойко торговали и лавочники, продавая паломникам разные городские товары или выменивая их на сельские продукты [1; 52].

Подобный характер личного общения людей разной этнической принадлежности, разных позиций в системе товарообмена был способен не только (и быть может, не столько) внутренне сближать участников такой коммуникации, но и дистанцировать их, ибо в каждом акте купли – продажи обнажалась их противопоставленность.

Наконец, еще одна область межличностных контактов возникала в результате миссионерской деятельности православных монахов старинного монастыря в селении Пустынки, недалеко находящегося от Мстиславля [1; 51]. Действия монахов были столь активными (и небезуспешными), что они стали частью распространенного в городе вербального выражения обиды. «Помню, – пишет Дубнов, – как в припадке отчаяния какая-нибудь обиженная хозяйкой прислуга или притесненная родителями дочь кричала: «Ой, я побегу либо в реке топиться, либо в Пустынки креститься!» [1; 51]. Сама соотнесенность утопления и крещения отражала значительную степень отчуждения соседствующих в пространстве жизни евреев и русских.

Таким образом, белорусский город в мемуарах С. Дубнова, во-первых предстаёт как еврейский, хотя евреи не исчерпывали всего состава городского населения; во-вторых, евреи не ощущали/осознавали себя интегральной частью городской общности; в-третьих, эта общность являлась сегментированной по этно-конфессиональным и социально-профессиональным признакам и, наконец, в силу указанных моментов мультикультурный потенциал белорусского города, в частности Мстиславля, был далек от реализации.

Список источников и литературы

1. Дубнов, С.М. Книга жизни: Воспоминания и размышления для истории моего времени / С. М. Дубнов – Рига: Jaunātnes grāmata, 1934. – 1 т.
2. Дубнов, С.М. Книга жизни: Воспоминания и размышления для истории моего времени / С.М.Дубнов – Рига: Jaunātnes grāmata, 1935. – 2 т.
3. Белова, О. Мифы о евреях в восточнославянской культуре / О. Белова // Ereju teksts Eiropas kultūrā. – Daugavpils: Saule, 2006. – С. 7 – 17.
4. Бродель, Ф. Что такое Франция? / Ф. Бродель. – Москва: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. – 1 т.
5. Данилова, И.Е. Итальянский город XV века: Реальность, миф, образ / И.Е.Данилова. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2000.
6. Дэвис, Н. История Европы / Н.Дэвис. – Москва: АСТ Хранитель, 2006.
7. Дятлов, В.А. «Хаусармен» и «хаусгеноссен» в немецких городах в XV – XVI вв. / А.В. Дятлов // Социальная идентичность средневекового человека. – Москва: Наука, 2007. – С. 323 – 326.
8. Киштымов, А. Вопросы экономического развития Беларуси и белорусская национальная идея в начале XX в./ А. Киштымов // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 2002. – 17. С. 88 – 118.
9. Ле Гофф, Ж. Рождение Европы / Ж. Ле Гофф – Санкт-Петербург: Alexandria, 2007.
10. Надточий, Э. Путями Авеля / Э.Надточий // Логос. – 2002.- № 3 – 4. – С. 300 – 331.
11. Советская историческая энциклопедия. – Москва: Советская энциклопедия, 1964. – 5 т.
12. Рутенберг, В.И. Итальянский город от раннего средневековья до Возрождения / В.И Рутенберг. – Ленинград: Наука, 1987.
13. Уколова, В.И. Город как парадигма средневековой культуры / В.И.Уколова // Средние века. – Москва: Наука, 2000. – 61 выпуск. – С. 154 – 168.
14. Эдельман, О. Город чей-то мечты / О.Эдельман // Логос. – 2002. – № 3 – 4. – С. 5 – 22.
15. Эксле, О. Г. Средневековые гильдии: их самосознание и вклад в формирование социальных структур / О. Эксле // Действительность и знание: Очерки социальной истории Средневековья. – Москва: Новое литературное обозрение, 2007. – С. 96 – 126.
16. Эттингер, Ш. Очерк истории еврейского народа / Ш. Эттингер. – Israel, 1979. – 2 т.

Кузнецова Татьяна Ивановна, кандидат исторических наук, лектор кафедры истории Даугавпилсского университета (Латвия).

УДК 94(476) (XVIII-пач. XX ст.):930

Іна Соркіна (Гродна, Беларусь)

ВЫНІКІ І НАКІРУНКІ ДАСЛЕДАВАННЯЎ ГІСТОРЫІ МЯСТЭЧАК БЕЛАРУСІ Ў ЧАСЫ РАСІЙСКАЙ ІМПЕРЫІ (канец XVIII – пачатак XX ст.)

Статья содержит краткий обзор состояния разработанности в исторической литературе проблемы развития местечек Беларуси периода Российской империи, источниковедческой базы по ней, определение направлений дальнейших исследований.

Шматгадовы вопыт даследавання гісторыі мястэчак Беларусі перыяду Расійскай імперыі дазваляе канстатаваць наяўнасць па гэтай праблеме багатай крыніцазнаўчай базы і пэўнай гістарыяграфічнай традыцыі.

У айчыннай гістарыяграфіі аддаецца перавага вывучэнню найперш буйных і сярэдніх гарадскіх пасяленняў. Аналіз асобных бакоў развіцця мястэчак, пераважна сацыяльна-эканамічнага, адбываецца, як правіла, у агульнагарадскім рэчышчы ў працах гісторыкаў-урбаністаў: Валянціны Чапко, Анатоля Лютага, Захара Шыбекі і інш. [1]

Некаторыя аспекты гаспадарчага развіцця мястэчак закранаюцца ў даследаваннях па эканамічнай гісторыі Беларусі: Андрэя Кіштымава, Максіма Болбаса, Вячаслава Шведа і інш. [2] Мікалай Улашчык звярнуў увагу на барацьбу сялян шэрагу мястэчак за вяртанне мяшчанскага статусу, які яны страцілі пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі [3].

Недастаткова даследаванымі застаюцца культурныя аспекты функцыянавання мястэчак Беларусі. У гістарычнай літаратуры знайшлі адлюстраванне толькі некаторыя з іх. Культурнае жыццё мястэчак у другой палове XVIII – 1820-я гг. часткова адлюстраванае ў манаграфіі Святланы Куль-Сяльверставай. Высветліць адукацыйна-асветніцкую ролю мястэчак, можна з дапамогай прац Уладзіміра Пасэ, Андрэя Самусіка, Ліліі Коўкель, Мікалая Нікалаева, Юзэфа Лукашэвіча, Даніэля Бавуа і Лешэка Заштаўта [4].

Праблему архітэктурна-планіровачнага развіцця мястэчак разглядалі Юрый Бохан, Валерый Шаблюк, Аляксандр Лакотка, Уладзімір і Юрый Чантурыя, Інэса Слюнькова, Ванда Рэвеньская [5].

Паколькі гісторыю мястэчак Беларусі немагчыма аддзяліць ад гісторыі габрэяў, то вельмі карыснымі для вывучэння гэтых паселішчаў з'яўляюцца працы па гісторыі габрэйскага народа ва Усходняй Еўропе*.

Новым перспектыўным накірункам даследаванняў становіцца сёння вывучэнне гісторыі асобных мястэчак. Лакальная гісторыя набывае навуковы характар, паўаматарскае краязнаўства ператвараецца ў прафесійную рэгіяналістыку. Пра гэта сведчыць шэраг кніг, выдадзеных у апошнія гады ў Беларусі, дзе мікрагісторыя канкрэтных мястэчак створаная на падставе грунтоўнага фундаменту гістарычных крыніцаў, новых метадалагічных падыходаў. Праца Сяргея Данскіх, прысвечаная Шчучыну, паказвае, паводле вызначэння даследчыка, "дынамічна-

* Гістарыяграфія праблемы гісторыі габрэяў Беларусі разглядаецца ў артыкулах Альберта Кагановіча і Вольгі Сабалеўскай, змешчаных у дадзеным зборніку

экзістэнцыяльна-антрапалагічную" мадэль развіцця Шчучына [6]. Калектывам аўтараў (пры найбольшым укладзе Сяргея Токця) на шырокай крыніцазнаўчай базе напісаная праца, прысвечаная 500-гадовай гісторыі Скідзеля [7]. Гісторыю Крынак даследуе Віталь Карнялюк [8]. Ірына Раманава і Ірына Махоўская напісалі кнігу, дзе гісторыя мястэчка Мір прадстаўленая праз погляд яго жыхароў [9].

Своеасаблівымі энцыклапедыямі гісторыі жыцця габрэяў, цесна звязанага з жыццём іншых народаў, агульнымі гістарычнымі працэсамі, з'яўляюцца кнігі, прысвечаныя габрэйскім мястэчкам Беларусі. Цікавым і арыгінальным даследаваннем гісторыі мадэрнізацыі габрэйскага жыцця ў Расіі (на прыкладзе гісторыі габрэяў Шклова) з'яўляецца манаграфія Дэвіда Фішмана. Значным дасягненнем у вывучэнні гісторыі асобных габрэйскіх абшчын з'яўляюцца даследаванні Альберта Кагановіча і Леаніда Смілавіцкага, у якіх паказваюцца заканамернасці і асаблівасці эканамічнага, культурнага, рэлігійнага, побытавага жыцця габрэяў Рэчыцы і Турава на фоне становішча ў іншых мястэчках і гарадах рэгіёна, аналізуюцца дэмаграфічныя і сацыяльныя змены ў мястэчках, вызначаюцца адносіны габрэяў з навакольным насельніцтвам і уладамі. Гэтыя даследаванні дапамагаюць паўней зразумець феномен *штэтла** [10].

На сённяшні дзень, нягледзячы на наяўнасць шматлікай літаратуры па праблеме гістарычнага развіцця мястэчак, нашыя веды па ёй далёка не поўныя. Гістарычная навука, асабліва замежная, мае значныя набыткі ў даследаванні гісторыі габрэйскіх абшчынаў, штэтла, аднак мястэчка як тып паселішча і як пэўная гістарычная з'ява застаецца недастаткова вывучаным.

Крыніцазнаўчую базу даследавання мястэчак складаюць матэрыялы разнастайных статыстычных зборнікаў, выдадзеных ў Расійскай імперыі, тагачаснага перыядычнага друку, навуковых выданняў дакументаў па гісторыі Беларусі, архіўныя матэрыялы. Сярод крыніцаў галоўнае месца займаюць дакументальныя, іх дапаўняюць картаграфічныя (планы мястэчак) і апавядальныя (мемуары). Дакументы, якія праліваюць святло на розныя бакі функцыянавання мястэчак у перыяд Расійскай імперыі, выяўленыя ў фондах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Мінску і Гродна, Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва ў Санкт-Пецярбургу, Расійскага дзяржаўнага архіва старажытных актаў і Дзяржаўнага архіва

* У перакладзе з мовы ідыш *штэтл* азначае *мястэчка*, пад гэтым тэрмінам мэтазгодна разумець габрэйскую духоўную і фізічную прастору ў беларускім (украінскім, польскім, літоўскім) мястэчку.

Расійскай Федэрацыі ў Маскве, Галоўнага архіва старажытных актаў у Варшаве, Дзяржаўнага гістарычнага архіва Літвы, Цэнтральнага архіва гісторыі габрэйскага народа ў Іерусаліме, Аддзелаў рукапісаў навуковай бібліятэкі Вільнюскага дзяржаўнага універсітэта і Цэнтральнай навуковай бібліятэкі АН Літвы, а таксама Аддзелаў рукапісаў бібліятэкі Ягелонскага універсітэта і бібліятэкі Чартарыйскіх у Кракаве.

Наяўная база крыніцаў (друкаваных і рукапісных) дазваляе паглыбіць даследаванні гістарычных працэсаў, што адбываліся ў мястэчках Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XX ст. Разнастайнасць назапашаных ведаў па гісторыі мястэчак Беларусі таго часу выклікае неабходнасць іх сістэматызацыі і падагульнення, а таксама ў комплексе з крыніцамі дае магчымасць рэканструіраваць жыццядзейнасці мястэчак у дастаткова поўным аб'ёме.

На аснове дасягнутага ўзроўню навуковых ведаў па гісторыі мястэчак і выяўленага комплексу гістарычных крыніцаў, а таксама пры падтрымцы многіх людзей і ўстановаў аўтарам дадзенага артыкулу напісаная манаграфія, прысвечаная мястэчкам Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. [11]. У ёй зробленая спроба паказаць спецыфіку мястэчак як паселішчаў пераходнага тыпу паміж вёскай і горадам, раскрыць асаблівасці развіцця ў гэтых населеных пунктах эканомікі, сацыяльна-дэмаграфічнай сітуацыі і культуры. У ходзе працы над манаграфіяй выявілася шэраг малавывучаных праблем з прычынаў складанасці і супярэчнасці сацыяльна-эканамічных і культурных працэсаў у мястэчках Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст., а таксама фрагментарнасці крыніцаў. Пошукі адказаў на пытанне аб тым, якія падставы даюць права называць *мястэчкі культурна-гістарычным феноменам нашага мінулага*, прывялі да наступных высноваў. Унікальнасць гэтых паселішчаў заключаецца ў тым, што:

1) мястэчкі – скрыжаванне горада і вёскі;
2) мястэчкі – "памежжа" этнасаў, рэлігій, моваў і культур;
3) мястэчкі – асяродкі габрэйскай гісторыі і культуры, асноўныя населеныя пункты на ментальнай карце страчанага габрэйскага свету Усходняй Еўропы;
4) мястэчкі – асяродкі захавання мясцовых традыцый самакіравання на прынцыпах рэлігійнай талерантнасці і канструктыўнай шматэнічнасці;
5) мястэчкі – мадэль эканамічнай, сацыяльнай і культурнай арганізацыі для жыхароў малых гарадскіх паселішчаў ва ўмовах палітычнай і эканамічнай трансфармацыі.

Кожны з гэтых аспектаў – асобная і вельмі цікавая навуковая праблема, якая можа стаць прадметам далейшых даследаванняў.

Актуальнай застаецца задача спецыяльнага вывучэння функцыянавання мястэчак Беларусі парэформеннага часу: другой паловы XIX – пачатку XX ст., а таксама вызначэнне ўмоваў і тэндэнцый развіцця, ролі гэтых паселішчаў у гісторыі народаў Беларусі на працягу ўсяго перыяду Расійскай імперыі.

Пазнаць і асэнсаваць гісторыю мястэчак Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. немагчыма без разумення працэсаў гістарычнага развіцця гэтых паселішчаў у папярэдні час, які быў для іх сярэднявечным "*світанкам*", а таксама ў наступны перыяд, які стаў іх "*сконам*". І гэтыя *старт* і *фініш* гістарычнага мінулага мястэчак чакаюць сваіх даследчыкаў. Нягледзячы на наяўнасць спецыяльных працаў, прысвечаных мястэчкам Беларусі часоў Вялікага Княства Літоўскага (Станіслаў Александровіч, Юрый Бохан і інш. [12]), а таксама міжваеннага перыяду (Аркадзій Зельцэр, Андрэй Замойскі і інш. [13]), тут можна знайсці не адно праблемнае поле для далейшых даследаванняў.

Грунтоўнае вывучэнне працэсаў, якія адбываліся ў мястэчках, немагчымае без выкарыстання мікрагістарычнага падыходу, які прадугледжвае змену маштабу навуковага аналізу, дазваляе ўбачыць мінулае ў чалавечым вымярэнні. Таму перспектыўным накірункам даследаванняў з'яўляецца вывучэнне гісторыі асобных мястэчак, рэканструкцыя іх паўсядзённага жыцця, выяўленне на лакальным узроўні дзеяння працэсаў, што вызначалі развіццё грамадства на макраўзроўні.

Для паўнавартаснага вывучэння такой складанай і шматграннай з'явы, як мястэчка, патрабуюцца комплексныя, інтэрдысцыплінарныя даследаванні, якія аб'яднаюць намаганні гісторыкаў, культуролагаў, сацыёлагаў, дэмографаў, эканамістаў, мовазнаўцаў.

Спіс крыніц і літаратуры

1 Чепко, В.В. Города Белоруссии в первой половине XIX в. (экономическое развитие) / В.В.Чепко. – Минск, 1981; Лютый, А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX в. / А.М.Лютый. – Минск, 1987; Шыбека, З.В. Гарады Беларусі (60-я г. XIX – пачатак XX ст.) / З.В.Шыбека. – Мінск, 1997; Шыбека, З.В. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет / З.Шыбека. – Вільня, 2009.

2 Киштымов, А.Л. Экономика Белоруссии XIX – начала XX в. : государственная политика и частная инициатива / А.Л.Киштымов // Экономическая история России XIX – XX вв.: современный взгляд. – Москва, 2000. – С. 132 – 145; Киштымов, А.Л. Экономические достижения Беларуси в XIX – начале XX в. / А.Л.Киштымов // Гісторыя Беларусі ў еўрапейскім кантэксце. – Мінск, 2002. – С. 22 – 52; Кіштымаў, А. Гомельскі маёнтак графа М.П.Румянцава: вопыт гаспадарання / А.Кіштымаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 1995. – №1. – С. 20 – 27; Болбас, М.Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795–1861) / М.Ф. Болбас. – Минск, 1966; Швед, В.В. Торговля в Белоруссии в период кризиса феодализма (1830–1850-е гг.) / В.В.Швед. – Гродно, 1995; Шаўчэня М.М. Развіццё

гандлю ў Беларусі (у канцы XVIII – першая трэць XIX ст.): Дыс… канд. гіст. навук / М.М. Шаўчэня. – Гродна, 2003.
3 Улащик, Н.Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии / Н.Н.Улащик. – М., 1965.
4 Куль-Сяльверстава, С.Я. Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур: Фармаванне культуры Новага часу на беларускіх землях (другая палова XVIII – 1820-я гады) / С.Я.Куль-Сяльверстава. – Мінск, 2000; Поссе, В. С. Просвещение в Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX в.: дис... канд. ист. Наук / В.С.Поссе. – Минск, 1963; Самусік, А.Ф. Навучальныя ўстановы ў паўсядзённым жыцці гарадоў заходняй і цэнтральнай Беларусі ў апошняй трэці XVIII ст. / А.Ф.Самусік // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зб. навук. арт. / ГрДУ імя Я.Купалы; рэдкал.: І.П.Крэнь [і інш.]. – Гродна, 2007. – С. 250 – 254; Kowkiel, L. Biblioteka dworu szlacheckiego na Grodzieńszczyźnie w 1 połowie XIX wieku / L.Kowkiel // Przegląd Wschodni. – T. VII. – Zeszyt 4 (28). – S. 1229 – 1256; Коўкель, Л.І. Прыватныя бібліятэкі Гродзеншчыны (канец 18 – пачатак 20 ст.) / Л.І.Коўкель // Шлях у навуку: Матэрыялы навук. канфер. – Мінск, 1997. –С. 80 – 84; Нікалаеў, М.В. Аблічча сярэдневяковай бібліятэкі: кнігазборы Сапегаў / М.В.Нікалаеў // Мастацтва Беларусі. –1985. –№ 7. –С. 64 – 67; Łukaszewicz, J. Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim / J. Łukaszewicz. – T. 1–4. Poznań, 1849–51; Beauvois, D. Szkolnictwo polskie na ziemiach Litewsko-Ruskich. 1803–1832 / D. Beauvois. – T. 2. – Rzym–Lublin, 1991; Zasztowt, L. Kresy. 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej / L. Zasztowt – Warszawa, 1997.
5 Бохан, Ю.М. Мястэчкі вярхоўяў Віліі і нёманскай Беразіны ў XV–XVIII ст. (па археалагічных і пісьмовых крыніцах): дыс... канд. гіст. Навук / Ю.М.Бохан. – Мінск, 1994; Шаблюк, В.У. Забудова прынёманскіх мястэчак у XVI–XVIII ст. / В.У.Шаблюк // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1995. – № 6. – С. 242 – 256; Лакотка А.І. Нацыянальныя рысы беларускай архітэктуры / А.І.Лакотка. – Мінск, 1999; Чантурия, В.А. Памятники архитектуры и градостроительства Белоруссии / В.А. Чантурия. – Минск, 1986; Чантурия, Ю.В. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI – первой половины XIX в. / Ю.В.Чантурия. – Минск, 2005; Слюнькова, И.Н. Архитектура городов Верхнего Приднепровья XVII – середины XIX в. / И.Н. Слюнькова. – Минск, 1992; Reweńska, W. Miasta i miasteczka w północno-wschodniej Polsce. Położenie topograficzne, rozpłanowanie / W. Reweńska. – Wilno, 1938.
6 Данскіх, С.У. Наш Шчучын / С.У.Данскіх. – Гродна, 2001.
7 Скідзель. 500 год гісторыі / І.Барысаў, М.Дзелянкоўскі, А.Вашкевіч, Д.Люцік, Я.Лялевіч, З.Сямашка, С.Токць. – Гродна, 2008.
8 Карнялюк, В. З гісторыі барацьбы жыхароў мястэчка Крынкі за свае правы ў першай палове XIX ст. / В.Карнялюк // Герольд Litherland. – 2004. – № 1-2 (13 – 14). – С. 29 – 34; Карнялюк, В.Р. З гісторыі крынкаўскіх дынастый / В.Р.Карнялюк // Гарады ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зб. навук. арт./ ГрДУ імя Я.Купалы; рэдкал.: І.П.Крэнь, І.В.Соркіна (адк. рэд.) [і інш.]. – Гродна, 2007. – С.375 – 379.
9 Раманава, І., Махоўская, І. Мір: гісторыя мястэчка, што расказалі яго жыхары / І.Раманава, І.Махоўская. – Вільня, 2009.
10 Fishman D. Russia's first Modern Jews: The Jews of Shklov. N.Y., 1995; Каганович, А. Речица: История еврейского местечка Юго-Восточной Белоруссии / А.Каганович. – Иерусалим, 2007; Смиловицкий, Л. Евреи в Турове: история местечка Мозырского Полесья / Л.Смиловицкий. – Иерусалим, 2008.
11 Соркіна, І. Мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / І.Соркіна / Нав. рэдактар З.Шыбека. – Вильня, 2009.
12 Aleksandrowicz, S. Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w I połowie XVII w. /S.Aleksandrowicz // Rocznik Białostocki. – T.1. – Białystok, 1961. – S. 63 – 130; Бохан, Ю.М. Мястэчкі вярхоўяў Віліі і нёманскай Беразіны ў XV–XVIII ст. (па археалагічных і пісьмовых крыніцах): дыс... канд. гіст. навук / Ю.М.Бохан. – Мінск, 1994.

13 Зельцер, А. Евреи советской провинции: Витебск и местечки 1917 – 1941 / А.Зельцер. – Москва, 2006; Замойскі, А. Стасункі паміж жыхарамі мястэчак Беларусі і савецкай уладай у 1918 – 1928 гг. / А.Замойскі // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – T. 29. Białystok, 2008. S. 91 – 114; Zamoiski, A. Transformation of shtetlekh of Soviet Belarus (1920 – 1939) in Belarusian historiography / A.Zamoiski //Studia Judaica. – № 2 (22). – 2008. – S. 245 – 253.

Іна Соркіна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт. З 1996 г. працуе на кафедры гісторыі Беларусі Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я.Купалы. Навуковыя інтарэсы звязаныя з гістарычнай урбаністыкай. Даследуе гісторыю мястэчак Беларусі, аўтар некалькіх дзесяткаў артыкулаў, апублікаваных у розных айчынных і замежных навуковых зборніках і часопісах, манаграфіі *"Мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII– першай палове XIX ст."* (2009).

УДК 94(476.6):314

Карнялюк Віталь (Гродна, Беларусь)

ДА ПРАБЛЕМЫ ДАСЛЕДАВАННЯ ГІСТАРЫЧНАЙ ДЭМАГРАФІІ МЯСТЭЧАК БЕЛАРУСІ (1772 – 1939 гг.)

Статья посвящена обозначению актуальных аспектов изучения исторической демографии местечек Беларуси со времени инкорпорации белорусских земель в состав Российской империи до вхождения этих земель в состав СССР в 1939 г. Автор обращает внимание на некоторые итоги исследования этой темы в отечественной и российской историографии. В статье особо отмечается проблема методической стороны исследования историко-демографических источников.

Вырашэнне праблемаў гісторыка-дэмаграфічнага развіцця мястэчак Беларусі ў час расійскага панавання і да 1939 г., калі гэтыя адміністратыўныя адзінкі былі дырэктыўная ліквідаваны на тэрыторыі СССР, з'яўляецца прадметам асобнага навуковага пошуку. Гэта абумоўлена пералікам тых пытанняў, якія могуць быць сфармуляваны ў межах згаданай тэмы даследавання. Вызначым некалькі найбольш краевугольных аспектаў. А) Вывучэнне праблемы перыядызацыі развіцця мястэчак ў складзе Расійскай імперыі; Б) Высвятленне праблемы развіцця расійскага заканадаўства ў дачыненні да местачковага насельніцтва; В) Раскрыццё праблемы магчымасцяў для насельніцтва, якія з'яўляліся або траціліся ў розныя перыяды іх гісторыі; Г) Вывучэнне праблемы міграцый местачковага насельніцтва; Д) Фармуляванне феномену "местачковага патрыятызму" ў процівагу свядомасці карэннага, патомнага гараджаніна ці вяскоўца; Е) Праблема асэнсавання на дзяржаўным узроўні мястэчак ў якасці асобнага

населенага месца (Ці было такое асэнсаванне і ў каго?); Ж) Высвятленне таго факту, што мястэчка са сваім гістарычна стракатым насельніцтвам прымала ўздзеянні царскай палітыкі, убіраючы іх у сябе як "губка", "гасячы" магчымы рэзананс ў грамадстве, ці наадварот мусіла быць паскаральнікам, каталізатарам сацыяльных працэсаў?

Такі падыход да гістарычнай дэмаграфіі мястэчак патрабуе адпаведнага агляду ўсёй гістарыяграфічнай спадчыны, якая прама або ўскосна займалася вывучэннем гэтага віду населеных пунктаў.

Робячы агляд плёну гісторыка-дэмаграфічных пошукаў, які можа спатрэбіцца нам для вырашэння ўласных навуковых задач, бачыцца мэтазгодным вызначыць пэўныя напрамкі гэтага навуковага сённяшняга досведу. Па-першае, гэта найноўшыя метадалогія і методыкі даследавання гісторыка-дэмаграфічных праблем ўвогуле.

Па-другое, дасягненні ў вывучэнні асобна гарадскога і сельскага народанасельніцтва, асобных груп і катэгорый насельніцтва, якія прысутнічаюць ў розных адміністратыўна-тэрытарыяльных частках краіны.

Трэцім блокам навуковых высноў з'яўляюцца вынікі вывучэння гісторыі дзяржаўнай палітыкі народанасельніцтва, ўладаў, якія мелі непасрэднае дачыненне да беларускіх тэрыторый ў акрэслены гістарычны перыяд.

У-чацвёртых, дасягненні ў вывучэнні ўласна местачковага насельніцтва, ўважаючы пры гэтым, што феномен мястэчка мае і на сённяшні час быць дыскусійным, нават ў пытаннях дэфініцый.

Акрамя таго, на наш погляд, трэба мець на ўвазе наступнае пытанне. Ці ўсе працэсы, якія адбываліся ў складзе местачковага насельніцтва ў вызначаны перыяд мы дакладна ўяўляем? Ці ведаем іх прычыны і разумеем іх наступствы?

У агульнай гістарыяграфіі Беларусі праблемы народанасельніцтва мястэчак закранала ў той ці іншай ступені большасць навукоўцаў, якім патрэбна было вырашыць ўласныя навуковыя задачы. Дэмаграфічны аспект іманентна прысутнічае амаль ва ўсіх пытаннях гістарычнага развіцця грамадства ў цэлым і яго асобных адміністратыўна–тэрытарыяльных адзінак, якой з'яўляецца і мястэчка. Іншая справа, што ўласна местачковым насельніцтвам айчынныя гісторыкі пачалі займацца толькі ў апошні перыяд. Праўда, гэты перыяд ужо цягнецца амаль дзесятка два гадоў і мае ўласныя дасягненні, якія патрабуюць асобнага аналізу.

Кажучы пра найноўшыя метадалогію і методыкі даследавання гісторыка-дэмаграфічных праблем ўвогуле, трэба зазначыць, што гэтымі праблемамі навукоўцы былі заклапочаны заўсёды, бо гісторыка-дэмаграфічная праблематыка, якая закранае веды і навуковы

інструментарый як мінімум дзвух навук – гісторыі і дэмаграфіі ўвесь час патрабуе дзеянняў, накіраваных на ўдасканаленне выкарыстання магчымасцяў гэтых навук для вырашэння той ці іншай гісторыка-дэмаграфічнай задачы. Таму ў пошуку аптымальных сродкаў даследавання праблем гістарычнай дэмаграфіі мястэчак Беларусі бачыцца магчымым абаперціся на вопыт такіх даследчыкаў, як Александровіч С., Урланіс Б., Палякоў Ю., Эберхард П., Шэлестаў Д. [1]. Кожны са згаданых навукоўцаў закранае ў сваіх працах пытанні гістарычнай дэмаграфіі, прапануючы найперш асабісты падыход ў авалоданні дэмаграфічнымі крыніцамі дзеля найбольшага разумення сутнасці гістарычных працэсаў, якія працякалі ў той частцы грамадства, якое з'яўлялася аб'ектам іх даследавання. Гэтыя падыходы – неабходнейшая рэч ў нашым вывучэнні местачковай гісторыі.

У даследаваннях польскага гісторыка С.Александровіча для нас найбольш важна прыклад даследчыка ва ўжыванні разнастайных гістарычных крыніц, якія тым ці іншым сваім бокам становяцца матэрыялам для большага паглыблення ведаў пра насельніцтва.

Узор прац савецкага дэмографа Б. Урланіса карысны тым, што дазваляе ўбачыць магчымасці ўжывання ваеннай дэмаграфіі – найбольш спрэчнай і расцярушанай інфармацыі пра народанасельніцтва.

Вынікі пошукаў Ю. Палякова, які адзін з найбольш актыўных расійскіх гісторыкаў, пачаўшых актыўна ўжываць дэмаграфічныя крыніцы для пошуку адказаў на гістарычныя пытанні, дапамагаюць ўжытымі методыкамі падлікаў і аналізу гісторыка-статыстычных крыніц.

Польскі географ П. Эберхард ў рэвалюцыйнай на свой час кнізе па дэмаграфіі Беларусі, найбольш поўна суаднёс розныя дэмаграфічныя матэрыялы, для таго, каб паспрабаваць скласці агульную карціну стогадовых перамен ў насельніцтве нашай краіны. Гэтая комплекснасць, ўсеахопнасць аналізу дэманструе метадалогію гісторыка-дэмаграфічнага пошуку ісціны, безумоўна, важную і для нас.

Дз. Шэлестаў ў сваім адзіным да сённяшняга часу дапаможніку па гістарычнай дэмаграфіі, прапаноўвае комплекс методык рознабаковага ўжывання дэмаграфічных крыніц для вырашэння з іх дапамогаю пэўных гістарычных задачаў.

Абок з працамі, якія закраналі тыя ці іншыя пытанні гісторыі, абапіраючыся для іх вырашэння на дэмаграфічны патэнцыял крыніц, існуе шэраг даследаванняў, аўтары якіх разглядаюць праблемы асобных груп насельніцтва. Гэтакі падыход даўно ўжо не новы ў гістарычнай навуцы, адносна нядаўна пачаў пашырацца ў даследаваннях на постсавецкай прасторы. У кола навуковых інтарэсаў даследчыкаў пачалі трапляць пытанні развіцця асобных саслоўяў, нацыянальных і

рэлігійных груп ў пэўныя гістарычныя перыяды, гісторыя сям'і (прычым зноў жа разглядаюцца сем'і розных саслоў'яў, станаў). Такі інтарэс, выкліканы большым развіццём рэгіяналістыкі ў гістарычных даследаваннях, пераносам ўдзельнай вагі з агульнадзяржаўных працэсаў на працэсы прыватныя, ўчора – правінцыйныя (а цяпер значна больш самастойныя!). Сярод даследаванняў такога кшталту, кожнае з якіх нясе сваю частку навіны, можна згадаць працы расійскіх навукоўцаў Ганчарова Ю., Піражкова С., Резуна Д., Рутц М., Міронава Б., Кашчэнка С., Троіцкай І. [2]

Тут жа трэба дадаць імёны такіх айчынных даследчыкаў як Абезгауз З., Чапко В., Люты А., Голубеў В., Шыбека З., Соркіна І., Розэнблат Я., Панюціч В., Сабалеўская В., Насевіч В.[3] Гістарыяграфічны аналіз вывучэння працэсаў урбанізацыі ў Беларусі выкладзены ў матэрыяле В. Белазаровіча, В. Шведа [4].

Кажучы пра падкрэслены позірк на купецкую сям'ю, расійскі даследчык Ю.Ганчароў заўважае, што гісторыка-дэмаграфічнае даследаванне сям'і можа вызначыць працэсы, якія адбываліся ў ёй пад уплывам развіцця грамадства [5]. Гэта, па-свойму, дазволіць глыбей ўгледзіцца ў самыя гэтыя працэсы, з'за якіх ў рэшты рэшт адбываліся перамены ва ўсім грамадстве, часткаю якога з'яўлялася гэта сям'я. Рознабаковую характарыстыку мае вызначэнне дэмаграфічных крыніцаў, такіх як купецкія кнігі, прашэнні, алфавітныя кнігі домаўладнікаў, спавядальныя спісы і г.д. У працы «Сословный состав городского населения Западной Сибири во второй половине XIX – начале XX в» Ганчароў дае вельмі слушныя заўвагі наконт тых дэмаграфічных характарыстык насельніцтва, якія жыццём ўносіліся ў трактоўку пэўных дэфініцый, такіх як, саслоўнае дзяленне, якое на пачатак XX ст. ужо выглядае "анахранізмам" і сацыяльная структура насельніцтва ўзбагачаецца новымі катэгорыямі насельніцтва.

Вельмі цікавым з'яўляецца даследаванне В. Насевіча па матэрыялах маёнтка Корань Мінскай губерні. Па сутнасці такі падыход да вывучэння насельніцтва беларускага населенага пункта ў айчыннай гістарыяграфіі ёсць адзіны і ўзорны [6]. Нельга абмінуць увагаю працы такіх найноўшых даследчыкаў беларускай вёскі, як С. Токць і Г. Брэгер [7]. Выкарыстоўваючы ў немалай ступені польскі досвед дэмаграфічнага і сацыялагічнага аналізу гістарычных крыніцаў, гэтыя гісторыкі прапаноўваюць ўласныя пункты гледжання на ролю дэмаграфічных фактараў у сацыяльна-палітычных і эканамічных працэсах ў беларускім грамадстве.

Звяртае ўвагу актыўнае выкарыстанне самых розных дарэчных метадаў вылічэння і аналізу, запатрабаваных з матэматычнага інструментарыя. "Ужытыя абачліва, – заўважае на гэты конт Ю.

Юмашава ў сваёй працы па агляду гістарыяграфічных найноўшых тэндэнцый, – колькасныя метады ўяўляюць сабою цудоўны навуковы інструмент для вызначэння прыблізнасці і недакладнасці меркаванняў, асабліва калі гаворка ідзе пра эканоміку і дэмаграфію" [8].

Паводле дадзеных першага ўсерасійскага перапісу 1897 г. у 1522 мястэчках Расіі пражывала 33,5% ад усёй колькасці габрэяў. Каля 80% ад гэтай колькасці займалася гандлем, фактарствам, рамяством. Зразумець дэмаграфічную карціну мястэчка Беларусі без глыбокага разумення і ведання габрэйскай часткі местачковага насельніцтва не магчыма. Таму, кажучы пра гістарыяграфічныя вынікі даследавання дэмаграфічных аспектаў мястэчка, трэба звярнуць асобную ўвагу на працы, звязаныя з разглядам мястэчка як штэтла, габрэйскага населенага пункта з адметнымі для такога месца рысамі, у тым ліку і дэмаграфічнымі. Сярод такіх прац зноў жа згадаем беларускую даследчыцу В. Сабалеўскую [9] Сярод расійскіх даследчыкаў назавём імя Э. Школьнікавай [10] Апошняя ў сваім артыкуле адзначае ўласныя прынцыпы характарыстыкі сацыяльна-эканамічных і дэмаграфічных працэсаў ў мястэчку. Сярод пытанняў, якія пералічвае Школьнікава, ёсць і тыя, што абумоўлены дэмаграфічнымі працэсамі: "што адбываецца ў мястэчку 1930-х гг. і што ўяўляе габрэйскае насельніцтва, у чым яно мае адметнасць ад мінулага мястэчка і ў чым трансфармацыя ў параўнанні з 1920-мі, якую ролю адыгрывалі мястэчкі ў савецкай эканоміцы, якая цяпер сістэма каштоўнасцяў і менталітэт габрэяў мястэчка, іх хада жыцця, ці захоўваліся традыцыйныя каштоўнасці і як яны стасоўваліся з няўмольна наступаючай савецкай ідэалогіяй, ці былі мястэчкі, да знішчэння іх нацыстамі – апірышчам габрэйскага жыцця ў СССР, ці атаясамлівалі габрэі гэтых мястэчак сябе з габрэйскім народам альбо гэта было ўжо знішчана рэвалюцыяй?"

Агульны змест прац, якія прама ці ўскосна закранаюць тэму дэмаграфічнай гісторыі мястэчак дае падставу сцвярджаць, што даследаванне гістарычнай дэмаграфіі мястэчак Беларусі будзе патрабаваць не толькі ўсебаковага аналізу немалога назапашанага навуковага досведу ў гэтай галіне ведаў, але і больш глыбокага вывучэння вельмі рознабаковай, супярэчлівай і рознагаліновай крыніцавай базы пры адначасовым выкарыстанні сродкаў, метадаў і тэхналогій апрацоўкі дэмаграфічных і статыстычных дадзеных з набору не толькі гісторыі і дэмаграфіі, але яшчэ сацыялогіі і матэматыкі.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Aleksandrowicz, S. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i w I połowie XVII w. / S.Aleksandrowicz // Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych. – Poznań, 1966. – S. 35 – 67; Aleksandrowicz, S. Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w.

/ S.Aleksandrowicz // Acta Baltico-Slavica. – Białystok, 1970. – T. 7. – S. 47 – 108; Урланис, Б.Ц. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооружённых сил европейских стран в войнах XVII–XX вв. (историко-статистическое исследование). – М.: Издательство слоциально-экономической литературы, 1960; Урланис, Б.Ц. Проблема динамики населения СССР / Б.Ц.Урланис. – М.: Наука, 1974; Поляков, Ю. К вопросу о методике определения численности и национального состава населения СССР в 1917–1926 гг. / Ю.Поляков, И.Киселёв, В.Устинов // История СССР. – 1981. – №2. – С. 99–109; Дробижев, В.З. Народонаселение СССР и история советского общества / В.З.Дробижев, Ю.А.Поляков // Вопросы истории, 1974. – № 4; Поляков, Ю. А. Население Советской России в 1917 – 1920 гг. (Историография и источники) / Ю.А.Поляков // Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки. – М., 1981; Eberhard, P. Przemiany narodowosciowe na Belarusi / P. Eberhard. – Warszawa, 1994; Шелестов, Д.К. Историческая демография / Д.К.Шелестов. – М., 1987.

2. Гончаров, Ю.М. Купеческая семья второй половины XIX – начала XX вв. / Ю.М.Гончаров. – М., 1999; Пирожков, С.И. Сравнительный анализ тенденций старения населений России и Украины / С.И.Пирожков, Г.Л.Сафарова // Народонаселение: современное состояние и перспективы развития: (сб. докл.) / ред.кол.: Н.В. Зверева, А.А.Саградов, М.Б.Денисенко, В.В.Елизаров, В.А.Ионцев. – М., 1997; Резун, Д.Я. Русские в среднем Причулымье в XVII–XIX вв. (проблемы социально-экономического развития малых городов Сибири) / Д.Я.Резун. – Новосибирск, 1984; Рутц, М.Г. К вопросу о состоянии городов Западной Сибири в первой половине XIX в. / М.Г.Рутц // Актуальные вопросы истории Сибири. – Барнаул, 1998. – С. 124–126; Рутц, М.Г. Социальный состав городского населения Западной Сибири в первой половине XIX в. / М.Г. Рутц // Демографическое развитие Сибири периода феодализма. – Новосибирск, 1991. – С. 91–105; Миронов, Б.Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б.Н.Миронов. – Л., 1990; Миронов, Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи и правового государства. В 2-х т. / Б.Н.Миронов. – Санкт-Петербург, 1999. – Т. 1.

3. Абезгауз, З.Е. Развитие капитализма и формирование пролетариата Белоруссии во вт. пол. XIX в. / З.Е.Абезгауз. – Минск: «Наука и техника», 1971; Чепко, В.В. Классовая борьба в белорусской деревне в п.п. XIX в. / В.В.Чепко. – Минск, 1972; Лютый, А.М. Социально-экономическое развитие Белоруссии в к. XVIII – п.п. XIX вв. / А.М.Лютый. – Минск: Наука и техника, 1987; Голубеў, В. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XVI–XVIII ст. / В.Голубеў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1996; Шыбека, З. Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзя) / З.Шыбека. – Мінск: ЭўроФорум, 1997; Розенблат, Е. Динамика численности и расселения белорусских евреев в XX веке / Е.Розенблат, И.Еленская // Диаспоры. – 2002. – №4. – С. 27–52; Соркіна, І. Роля мястэчак ў сацыяльна-эканамічным і культурным развіцці Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / аўтарэф. … канд. гіст. навук. – Минск: НАН Беларусі, ін-т гісторыі. – 1998; Панютич, В.П. Из истории формирования пролетариата Белорусскии 1861–1914 гг. / В.П.Панютич. – Минск: Наука и техника, 1969; Сабалеўская, В. Спрадвечныя іншаземцы: старонкі гісторыі гродзенскіх яўрэяў / В.Сабалеўская. – Гародня, 2001.

4. Белазаровіч, В. Урбанизацыя в Беларуси в освещении отечественной и росийской историографии (XIX –XX вв.) / В.Белазаровіч // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі і культуры: зб. навуковых арт. / ГрДУ імя Я. Купалы. – Гродна, 2007. – С. 9–15; Швед, В. Беларуская гістарыяграфія дэмаграфічнага развіцця гарадоў заходняга раёна Беларусі ў першай палове XIX ст. / В.Швед // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі і культуры: зб. навуковых арт. / ГрДУ імя Я. Купалы. – Гродна, 2007.

5. Гончаров, Ю.М. Купеческая семья второй половины XIX – начала XX вв. / Ю.М.Гончаров. – М., 1999. – С. 3.

6. Носевич, В. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе / В.Носевич. – Минск, 2004.

7. Токць, С. Беларуская вёска на мяжы эпох: Змены этнічнай самасвядомасці сялянства ва ўмовах распаду традыцыйнага аграрнага грамадства (па матэрыялах Гродзеншчыны 19 – першай трэці 20 ст.): манаграфія / С.М. Токць. – Гродна: ГрДУ, 2003; Токць, С. Беларуская вёска ў эпоху зменаў: Другая палова XIX – першая палова XX ст. / С.Токць. – Менск: Тэхналогія, 2007; Карнялюк, В. "Герман Брэгер Хацюхова. Гісторыя аднаго паселішча" / В.Карнялюк // Герольд-Litherland. – Горадня. – 2001. – Год I. – № 3–4 (3–4). – С. 126–128.

8. Юмашева, Ю. Историческая информатика в зеркале периодического издания – Ассоциация "История и компьютер" / http://www.ab.ru/ kleo/inde/.shtml.

9. Сабалеўская, В.А. Сацыяльныя змены ў асяроддзі беларускіх габрэяў (канец XVIII – першая палова XIX ст.) / В.А.Сабалеўская // Евреи Беларуси. История и культура. Сб. Статей. – Вып. 5. – Минск, 2000.

10. Школьнікава, Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 30-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском).

Карнялюк Віталь Рыгоравіч, дацэнт кафедры беларускай культуры і рэгіянальнага турызму, намеснік дэкана факультэта турызму і сэрвісу Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я.Купалы, кандыдат гістарычных навук. Займаецца даследаваннем праблем гістарычнай дэмаграфіі Беларусі, гісторыі Першай сусветнай вайны ў Беларусі, методыкі выкладання гісторыі ў школе, краязнаўства.

УДК 930.1

Елена Мелешко (Гродно, Беларусь)

ИСТОРИЯ И СТАТИСТИКА ГОРОДОВ ГРОДНЕНСКОЙ ГУБЕРНИИ В РАБОТАХ ПАВЛА БОБРОВСКОГО

В статье приводятся источниковедческие и историографические сведения о четырехтомном издании Павла Осиповича Бобровского «Материалы по географии и статистике. Гродненская губерния», являющемся ценным вкладом отечественной историографии в изучение истории западнобелорусских городов и местечек.

XIX век явился периодом возникновения в исторической науке нового предмета исследования – прошлого белорусских земель и белорусского народа. Подъём национального движения ряда славянских народов, события, связанные с присоединением белорусских земель Речи Посполитой к Российской империи, идеологическое противостояние католицизма и православия на этих землях обусловили неподдельный интерес общества к этим явлениям и возбудили активное историческое и этнографическое изучение Беларуси. Представители статистических комитетов, путешественники, географы, археологи,

«собиратели» старины, журналисты, священнослужители, военнослужащие – вот далеко не полный перечень участников исследовательского процесса. Этим людям современная отечественная наука обязана созданием и накоплением ценного круга источников. В списке их заслуг публикация и поиск документов, рукописей, первопечатных изданий, описание памятников материальной культуры, в том числе и не сохранившихся до сего дня, создание первых музейных коллекций, формирование архивной и археографической базы края, построение первых концепций его исторического развития, накопление этнографических знаний. И, наконец, именно российская дореволюционная историческая наука впервые сформировала научные школы изучения истории Беларуси: народническую, либеральную, школу «западноруссизма», которые создали предпосылки для развития белорусской историографии в XX веке.

К исследователям, происхождение и творчество которых связано с белорусскими землями, следует причислить ещё одно имя – Павел Осипович Бобровский. Жизненный путь Павла Осиповича (1832 – 1905 г.) начался в дворянском поместье Вакка, недалеко от Вильно, а завершился в Санкт-Петербурге. П.О.Бобровский связал свою судьбу с профессией военного. Он прошёл все ступеньки карьеры от воспитанника Полоцкого кадетского корпуса до генерала русской армии, начальника Военно-Юридической академии России. Перечень его заслуг перед родиной достаточно внушителен: кавалер многих почётных орденов империи, участник Крымской войны, один из активных деятелей либеральных реформ 60 – 70-х годов XIX века, активный исполнитель реорганизации системы российского профессионального военного образования, сенатор. Кроме результатов его общественной деятельности историческая наука стала ещё одной сферой реализации этой личности. О творческом потенциале П.О.Бобровского рассказывает нам сегодня его научное наследие – десятки книг, критических статей и многотомных трудов. В научных кругах он был известен как военный историк и историк права. Несправедливо забыто другое амплуа исследователя-Бобровского. Сегодня для историографии Беларуси наиболее ценен ряд его краеведческих работ, которые являются одними из первых научных работ по истории, географии и этнографии края.

Как истинный патриот родного края в своих исторических работах П.О.Бобровский показывал читателям прошлое белорусских земель, особенности его современного развития, набрасывал собственные проекты на будущее. Он искренне считал своим долгом дать народу знания о его истории, этнографической стороне жизни, о физико-географических свойствах края. Он верил, что популяризация знания

поможет в поднятии белорусов на новый социально-экономический уровень и воспитает гражданское самосознание народа.

В 1859 году Генеральный штаб военного ведомства Российской империи поручил Павлу Осиповичу ответственное и творческое задание – сбор новейших сведений по статистике народонаселения и топографии территорий. Военное министерство установило задачу подготовить статистические материалы с сопроводительным текстом, выделило средства и выслало необходимые пособия: карты, топографические описания и исторические исследования. Ведомство не ставило перед группой научных задач, а лишь определяло их как «обогащение свежими материалами статистики и географии» [1, т.1; XII].

Работа вскоре переоформилась из статистического свода в фундаментальное исследование, отражающее в многообразии и взаимодействии все возможные стороны проявления человеческой деятельности в рамках одного географического региона. Большую роль в этом сыграла заинтересованность самого автора в поисках материалов, его увлечённость историей и генеологическая связь с Гродненщиной делали его не случайным исполнителем. В красочности описания ландшафтов губернии, в практических советах по поводу развития её производительных сил, в романтических пересказах местных легенд и исторических событий явственно просматривается глубокое знание Бобровским родного края, его патриотизм по отношению к землякам.

Второй фактор блестящей подготовки издания – это активная помощь местных энтузиастов. Даже российские историки XIX века признавали, что присоединённые западные губернии имели более высокий общий уровень образования, и в них «чаще можно было встретить любителей истории» [2; 1], этнографов и краеведов. П.О.Бобровский широко привлекал к поиску материалов губернских помещиков, священников, учителей [1, т.1; XII]. Старые друзья семьи не скупились на помощь. В распоряжение исследователя предоставили свою библиотеку профессор бывшего Виленского университета Ярошевич и гродненский ксёндз Гинтовт. Сотрудники Виленского архива, а также монахи Супрасльского и Жировичского монастырей согласились предоставить материалы своих учебных заведений племяннику когда-то работавшего в этих обителях М.К.Бобровского. Охотно шли на сотрудничество присутственные места, хозяйственные комитеты и административные учреждения губернии. Сам П.О.Бобровский три года провёл в бесконечных разъездах по территории, «много ходил по краю, во всем присматривался к народу, сам записывал образы его речи и творческих произведений» [3; XLVII].

В результате кропотливого труда в 1863 году из печати вышло четырёхтомное издание по Гродненской губернии с небывалым ещё

многообразием тем. В томах систематизировались сведения по истории, этнографии, хозяйственной деятельности жителей территории, по состоянию образования, демографии, географии, национальным и конфессиональным процессам. Созданные в рамках выполнения профессиональных обязанностей исследования открыли традицию сочетания в последующих авторских работах исторического экскурса в прошлое изучаемого явления и социологических выводов, основанных на тщательном анализе изменения количественных данных по всем сферам человеческой деятельности.

Большое внимание в труде П.О.Бобровский уделил истории и развитию городов и местечек губернии. Особенно он подчеркивал политическую и историческую роль города Гродно в развитии Российской империи. Он привел факты летописной старины города, археологические данные дописьменной эпохи, исследовал перипетии феодальной междуусобицы XII – XIII веков, проанализировал потенциальные возможности города как экономического и политического центра, приобретённого им к моменту вхождения в состав империи.

В работе автор, отрываясь от частных фактов, сделал попытку постановки проблемы восточноевропейского города и условий его развития, проанализировал политические, хозяйственные, социальные сферы жизни западнобелорусских местечек и сравнил их возможности с тенденциями развития западноевропейских городов. Эта концепция автора стала ответом на негативные отзывы части гродненских и столичных читателей. Как высокообразованный человек, он приветствовал в своем исследовании технический прогресс и экономическое сотрудничество жителей Гродно с западными соседями. Поэтому П.О.Бобровскому пришлось терпеливо разъяснять реакционной части славянофильского круга, что в его работах отсутствует радикализм по отношению к восточнославянскому укладу жизни. Так, еще в 1861 году в «Виленском вестнике» развернулась долгая полемика с волковысским помещиком Ширяевым по поводу сделанного П.О.Бобровским предположения о возможном упадке значения зельвенской ярмарки. Читатель от имени общественного мнения опротестовывал данное предположение, указав на древность зельвенского торгового института, его былой экономический вес для белорусских, польских и литовских территорий. Возражения П.О.Бобровского носили в основе не эмоционально-патриотический характер, а рациональный расчёт современности. Он доказывал, что основной товарный продукт, принёсший ярмарке славу, – рабочий и молочный скот – уже не пользуется необходимым спросом, а изделия промышленного производства доставлять в Зельву невыгодно из-за

отсутствия дешевых и прямых транспортных путей и незначительного количества местных покупателей.

Подобный спор идеологий практицизма и славянофильства, ратующего за непоколебимость древних устоев, возник в 1865 году на страницах газеты «День». Учитель гродненской гимназии Ковалевский отрицательно отнесся к указанному П.О.Бобровским выводу в «Материалах» по Гродненской губернии о прогрессивном характере социально-экономического развития городов Великого княжества Литовского. Ответ П.О.Бобровского содержал фактологические доказательства выгод введения магдебургского права в литовских городах, защиту политики Витовта по колонизации земель евреями и поляками. Идя в разрез с западноруссистской концепцией, он популяризировал труды польских историков М.Балинского, И.Ярошевича, И.Лелевеля [1, т.1; 6 – 7] , противостоя тем самым славянофильским обвинениям в их предвзятости.

П.О.Бобровский в своих исследовательских поисках сосредоточил внимание на изучении прошлого городов Гродненской губернии, как центрах, концентрировавших в себе явления социальной, политической и культурной истории. В работе учёный документально проследил славную историю городов и местечек края, проанализировал причины их расцвета в период средневековья. Он с сожалением отметил, что в подданство империи города вошли в состоянии упадка.

В построенной учёным схеме исторического развития городов и местечек наблюдается попытка учесть все сферы деятельности народа: П.О.Бобровский для каждого исторического периода сделал анализ социальной структуры общества, дал описание материальных достижений, указал факторы внешнеполитического влияния, охарактеризовал состояние культуры. Но ведущий угол зрения все же остался за политической историей, которая определяется волей и поступками великих деятелей. Смена государственных образований, в интерпретации историка, указала приоритетные направления и уровень интенсивности развития западнобелорусского города.

Социально-политический облик гродненских местечек, по мнению историка, определили административные реформы правительства. Бобровский приветствовал все имперские нововведения: российское законодательство, язык, религию, образование, чиновничий аппарат, которые, по его мнению, возвращали область к развитию в согласии с народным менталитетом [1, т.1; 99–107]. Вторым знаковым событием в приведённом анализе должна была стать реформа 1861 года. В концепции Бобровского это был гуманный акт правительства для «возвышения прав низшего сословия», и в будущем историк ожидал от

отмены крепостничества создания условий для интенсивного развития сельского хозяйства и промышленности [1, т.2; 3].

Позитивное значение придавал П.О.Бобровский и роли магдебургского права в развитии белорусских земель. Он считал, что именно привилегии, данные ремесленникам и купцам на территории ВкЛ стали предпосылкой экономической самостоятельности городов, создания промышленного производства в крае, образования крупных торговых центров, увеличения мещанского сословия. Свои аргументы он противопоставил распространённой теории о том, что магдебургское право стало одной из причин польской анархии. Действительную причину историк увидел в несовершенстве государственного аппарата Речи Посполитой.

Совершенно оригинальные позиции автора представлены в его общей концепции развития Гродненщины за первую половину XIX века. Фундаментальная работа была им проведена при подготовке «Материалов по географии и статистике». Историк детально изучил социально-экономическое развитие края в это время. П.О.Бобровский, основываясь на многообразии привлечённых источников, используя передовые в Европе методики обработки данных, сравнил материалы по Гродненщине с результатами народнохозяйственной деятельности на соседних территориях и в западноевропейских государствах, сделал обстоятельные и аргументированные выводы по динамике их изменений и даже спрогнозировал возможности экономического развития на будущее. Подробно рассмотрены историком демографические процессы в крае в первой половине XIX века [1, т.1; 460 – 613]. Им учтены все изменения при начавшейся урбанизации, состав населения по полам, возрастам, семейному положению, трудовой занятости, прирост и смертность людских ресурсов. В каждой исследуемой сфере он пытался определить причины положительных или отрицательных результатов развития. Точное понимание законов движения народонаселения ученый считал ключом к успешному управлению государством [1, т.1; 460].

Даже обобщённое указание затронутых им тем дает представление о масштабности проделанной работы и причисляет труд П.О.Бобровского к уникальным источникам по истории городов Беларуси.

Богаты разговорными и описательными примерами этнографический и конфессиональный очерки П.О.Бобровского, содержащиеся в многотомнике [1, т.1; 614 – 702]. Раздел «Обозрение разных классов народонаселения» является подробным отчётом о правовом, имущественном, финансовом, нравственном и бытовом положении основных губернских сословий: дворянства, духовенства, горожан и крестьян [1, т.1; 693 – 844]. Стоит обратить внимание на

рекомендации автора в адрес администрации губернии, содержащие проекты реформ, опережающих время. Для начала 60-х годов радикальным кажется предложение о пересмотре формирования кадров местного управления, среди которых «многие места заняты русскими, уроженцами других губерний», что стало причиной отчуждения их от интересов коренных жителей [1, т.2; 625 – 658]. Первоочередным мероприятием, по мнению П.О.Бобровского, должно было стать расширение возможностей просвещения как «главного условия благосостояния общества» [1, т.2; 467 – 555]. В его рамках предусматривалось открытие общедоступных школ, создание профессиональных училищ, готовящих специалистов для сельского хозяйства и промышленного производства, учреждение публичных библиотек, расширение единиц периодики. Затраты на подобные меры должны были принести доход государству за счёт уменьшения количества преступлений, снижением уровня пьянства, интенсификацией экономики.

Кроме семнадцати основных глав, разделённых по сферам природного и общественного развития губернии, автор счёл нужным привести в «Материалах по географии и статистике» историко-экономические очерки о местных достопримечательностях: Беловежской пуще, Друскеникских минеральных источниках, гродненской еврейской общине, всех уездных городах и «заштатных» местечках. Обстоятельное «Историческое введение» в работе дополняется подробными историческими очерками в каждом из разделов, что еще более придает ценности изданию как историческому источнику.

Список источников и литературы

1. Бобровский, П.О. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния. В 2 т., прилож. к Т. 1 – 2 / П.О.Бобровский. – СПб., 1863. – XXII, 866, II, 244, VIII, 1074, II, 392, 72 с.
2. Бобровский, П.О. Ответ г. Ковалевскому / П.О.Бобровский // День. – 1865. – № 45 – 46. – С. 1101 – 1105.
3. Бессонов П. Белорусские песни с подробным объяснением их творчества и языка, с очерками обряда, обычая и всего народного быта. – М., 1871. – LXXXII, 175 с.
4. Вонсарскос. Статистические труды Генерального штаба. Материалы для географии и статистики России. Губернии: Гродненская, составил П. Бобровский, Виленская, составил А. Корева, Ковенская, составил Д.Афанасьев / Вонсарскос // Народное богатство. – 1863. – № 137. – С. 1 – 2; № 138. – С. 2 – 3.

Мелешко Елена Ивановна, кандидат исторических наук, доцент кафедры всеобщей истории Гродненского государственного университета имени Янки Купалы. Сфера научных интересов – российская и белорусская историография XIX – XX вв., методология истории.

УДК 94(476.1):930.2(476.1)

Святлана Марозава (Гродна, Беларусь)

ДЭУНІЗАЦЫЯ: ВІЛЕЙСКІ ЭКСЦЭС 1834 – 1835 гг. (паводле крыніц)

Деунизация (ликвидация униатской церкви) в Беларуси в 1830-е г. проводилась с использованием административно-силовых методов и встретила сопротивление во многих местах, в том числе и городах. Типичным для того времени был эксцесс, который в конце 1834 – начале 1835 г. случился при обращении в господствующую веру униатов уездного города Вилейки Минской губернии. На его примере показано, что созданная предыдущей историографией картина «воссоединения» униатов далека от действительности, а сопротивление демонтажу униатской церкви остается малоизвестной страницей нашего прошлого. Перспективу более адекватного видения проблемы религиозной конверсии униатов открывают охарактеризованные в статье источники Российского государственного исторического архива (фонд 797) и Государственного исторического архива Литвы (фонд 605).

З уключэннем Беларусі ў склад Расійскай імперыі царскі ўрад узяў курс на звужэнне сферы ўплыву і ліквідацыю уніяцкай царквы. Яна аказалася ў імперыі адной з тых сіл, якая перашкаджала самадзяржаўна-сінодаваму рэжыму ў ажыццяўленні яго уніфікацыйна-нівеляцыйнай палітыкі ў так званым Заходнім краі. Захаванне царквы, якая не гарнулася да прастолу, улады звязвалі з небяспекай сепаратызму.

Уніяцкай царкве былі нанесены тры ўдары: у 1780, 1794 – 1795 і 1833 – 1839 г. Спроба Кацярыны II перакроіць канфесійную карту Беларусі сустрэла моцны адпор уніяцкай рэлігійнай традыцыі. З 1833 г. наступ на царкву набыў форму яе пераследу, справакаванага актыўнай дапамогай духавенства паўстанцам 1830 – 1831 г. У Пецярбургу яе прызналі ворагам расійскіх інтарэсаў на Беларусі і ўбачылі адзінае вырашэнне уніяцкай праблемы ў яе зліквідаванні. Выкарыстоўваючы сваё права пераможцы, улады сталі на шлях адміністрацыйна-сілавога вырашэння "уніяцкага пытання". Свае дзеянні прыкрывалі сентэнцыямі пра "непадзельнасць расійскага народу", якой нібыта пагражае "злацінізаванае" і "апалячанае" уніяцтва. Жадання уніятаў далучыцца да пануючай веры ніхто не пытаўся.

Пушчаная ў ход у 1832 – 1833 г. сістэма дэунізацыі заключалася ў пераварочванні асобных уніятаў праваслаўным духавенствам пры садзеянні грамадзянскіх чыноўнікаў і паліцыі.

Падаўленне уніяцкай традыцыі прывяло грамадства ў шокавы стан. Народ не мог зразумець, чаму тое, што яшчэ ўчора шанавалася, лічылася святым, дагодным Богу, сёння руйнуецца і забараняецца. Але нават

"просталюдзін" зразумеў, што "ламаюць веру". Шляхта ўспрымала мікалаеўскі курс на знішчэнне уніяцкай царквы як помсту цара за нядаўні бунт. На дэмантаж царквы народ адказаў адданасцю сваім пастырам, абрадам, традыцыям. Разгарнуўся шырокі супраціў дэунізацыі (ліквідацыі уніяцкай царквы). Яго апагей прыйшоўся на 1833–1838 г. Тыповым для таго часу быў эксцэс, які адбыўся на глебе пераварочвання уніятаў у Вілейцы ў канцы 1834 – пачатку 1835 г.

Аднак тагачасная афіцыйная прапаганда падала расійскай грамадскасці і міжнароднай супольнасці дэунізацыю як масавае добраахвотнае кіданне беларускімі уніятамі сваёй веры. Падводзіўшая «гістарычную базу» пад знішчэнне царкоўнай уніі афіцыйная гістарыяграфія Расійскай імперыі на працягу XIX – пачатку XX ст. усхваляла гэта мерапрыемства царызму і паралельна фарміравала адыёзны вобраз уніяцкай царквы. Фарміраванне нелаяльнасці да уніі працягнула савецкая навука, хоць спецыяльным вывучэннем яе гісторыі і не займалася. Антысавецкая пазіцыя уніяцкай царквы Заходняй Украіны, ліквідаванай там у 1946 г., абумовіла новы тур яе шальмавання ў СССР у 50 – 80-я г. XX ст.

Зняцце ідэалагічнага прэсу з цэнтральна- і ўсходнееўрапейскай навукі ў канцы XX ст. прывяло да росту цікавасці да уніяцкай праблематыкі даследчыкаў і грамадскасці Беларусі і Украіны, дзе апальная царква была адроджана на мяжы 80–90-х гадоў XX ст., а таксама Польшчы і іншых краін. Пры гэтым высветлілася, што пры значнай навуковай прадукцыі, прысвечанай гісторыі уніі (1596–1839 г.), "тэхналогія" "уз'яднання" і супраціў дэмантажу уніяцкай царквы яшчэ застаюцца малавядомай старонкай нашай мінуўшчыны. У навуковых колах і гістарычнай свядомасці грамадства і сёння пануе стэрэатып, што унія "рассыпалася сама сабой пры першым ветры з Усходу", што яе каштоўнасці былі чужымі беларускаму народу, які добраахвотна і безбалесна ў 1839 г. адрокся ад уніяцкай веры.

Новыя архіўныя крыніцы, у значнай колькасці выяўленыя аўтарам у архівасховішчах і рукапісных аддзелах бібліятэк Беларусі, Расіі, Літвы, Польшчы і Украіны, гэты стэрэатып ломяць і адкрываюць перспектыву больш адэкватнага бачання адной з найбольш значных падзей гісторыі Беларусі канца XVIII – першай паловы XIX ст., якой з'яўлялася рэлігійная канверсія уніятаў.

Архіўныя справы, што адклаліся ў фондах Сінода (Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў, г. Санкт-Пецярбург, фонд 797, вопісы 6 – 7), Трэцяга аддзялення імператарскай канцылярыі (Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі, г. Масква, фонд 109), Літоўскай духоўнай кансісторыі (Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы, г. Вільнюс, фонд 605), мінскага, смаленскага, магілёўскага і віцебскага генерал-губернатара

(Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, г. Мінск, фонд 1297) і інш., даюць магчымасць рэканструяваць гісторыю падаўлення уніяцкай рэлігійнай традыцыі на Беларусі ў 1830-я г.

Звяртае на сябе ўвагу тое, што любы факт непакоры беларускіх уніятаў быў вядомы ў сталіцы імперыі і з'яўляўся прадметам абмеркавання ў Сінодзе. Найбольш значныя эксцэсы разглядаліся ў міністэрстве унутраных спраў, штабе корпуса жандараў і нават самім імператарам. Некаторыя канфлікты на глебе дэунізацыі нам удалося прасачыць па дакументах розных ведамстваў, напрыклад, Літоўскай духоўнай кансісторыі, што знаходзілася ў Жыровіцах; корпуса жандараў; Сінода. Частка гэтых дакументаў у свой час насіла канфідэнцыйны характар.

Трэба мець на ўвазе, што карціну супраціву дэунізацыі нам прыходзіцца рэканструяваць па крыніцах, творцамі якіх былі людзі і ўстановы, што гэты супраціў падаўлялі. У рапартах вышэйшаму начальству карціна падзей часта прыхарошваецца на карысць "ліквідатараў" уніі, іх дзеянні апраўдваюцца. І, наадварот, у невыгодным святле падаецца дзейнасць барацьбітоў за унію.

Тым не менш, крыніцы сведчаць, што сістэма ўз'яднання уніятаў раз за разам давала збой. Схіленыя да адрачэння ад уніі ўгаворамі, падманам і гвалтам, "новаправаслаўныя" нарабілі тады шмат клопатаў мясцовым і вярхоўным уладам. Яшчэ і ў 1860-я г. улады шукалі спосабы ўтрымаць іх у пануючай веры, масавая абыякавасць і халоднасць да якой была відавочнай. Нават віленскі генерал-губернатар М.Мураўёў не мог даць рады. На яго пытанне да царкоўных іерархаў, як гэта зрабіць, віленскі архімандрыт Макарый (Булгакаў) адказаў: «Чыноўнікі іх наварочвалі на праваслаўе, дык няхай яны знойдуць спосаб іх утрымаць» [1;174].

Гісторыю пераварочвання ў канцы 1834 – пачатку 1835 г. у пануючую веру уніятаў Вілейкі, якое на месяцы і гады стала "галаўным болем" афіцыйных Мінска, Вільні і Пецярбурга, нам удалося прасачыць па дакументам двух архіваў. У фондзе Сінода гэта справа "О произшествии в греко-униатской церкви г. Вилейки Минской губернии и о возвращении жителей онаго из унии в православие. 1835 г. – 1839 г." [2]. У Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы, у фондзе Літоўскай духоўнай кансісторыі, захоўваецца 286-старонкавая справа "Об обращении жителей Вилейки из унии в православие. 23 ноября 1834 г. – 15 июля 1838 г."[3]. Наступствы і аддаленыя водгукі ўжывання адміністрацыйна-сілавых мер адносна уніятаў Вілейкі знайшлі адлюстраванне ў шэрагу іншых архіўных спраў [4, 5].

Названыя справы ўтрымліваюць, галоўным чынам, матэрыялы справаводства: афіцыйную перапіску, справаздачы, данясенні, рапарты, прашэнні, заявы, распіскі і інш. Аўтарамі гэтых крыніц з'яўляюцца

прадстаўнікі царкоўнай іерархіі (літоўскі епіскап Іосіф Сямашка, мінскі праваслаўны епіскап Ніканор) і шараговага духавенства (уніяцкія, праваслаўныя святары), вышэйшай улады імперыі (обер-пракурор Сінода С.Д.Нячаеў), прадстаўнікі мясцовых улад (мінскі і віленскі губернатары, вілейскі гараднічы Дзяконскі) і іншыя. Скрозь выйшаўшыя з-пад іх рукі афіцыйна-дакументальныя матэрыялы прасочваюцца і настроі саміх вілейцаў.

З дакументамі і матэрыяламі Літоўскай духоўнай кансісторыі, што адклаліся ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы, працаваў у свой час даследчык гісторыі знішчэння уніяцкай царквы на Беларусі Валер'ян Харкевіч. Вынікі гэтай працы ўвасобілася ў яго кнізе "Zmierzch unii kościelnej na Litwie i Białorusi", у раздзеле "Як гэта было ў Вілейцы" [6; 95 – 106].

Выяўленыя намі архіўныя крыніцы разам з даследаваннем В.Харкевіча дазваляюць рэканструяваць наступную карціну падзей у Вілейцы – павятовым горадзе Мінскай губерні.

Да 1831 г. насельніцтва Вілейкі складалася з уніятаў і католікаў. Вілейскі уніяцкі прыход аб'ядноўваў больш за дзве тысячы гараджан і жыхароў навакольных вёсак. На чале яго стаяў святар Шалепін. Пасля паўстання ў горадзе размясціўся Шлісельбургскі полк егераў, для якога заклалі маленькую драўляную праваслаўную цэркаўку. Яе настаяцелем быў Ігнат Нямшэвіч.

16 лістапада 1834 г. Шалепін памёр, і Нямшэвіч спытаўся ў мінскага епіскапа Ніканора дазволу перавесці уніятаў Вілейкі ў праваслаўе. Епіскап звярнуўся сакрэтным пісьмом да мінскага губернатара з просьбай загадаць начальніку вілейскай паліцыі падпалкоўніку Чартарыйскаму і вілейскаму гараднічаму Дзяконскаму зняць усялякія перашкоды, што маглі ўзнікнуць пры пераварочванні. Ажыццявіць справу епіскап даручыў мінскаму протаіерэю Якаву Шыманскаму.

18 снежня 1834 г. духоўна-цывільная місія на чале з прадстаўніком епіскапа Я.Шыманскім прыбыла ў Вілейку для пераварочвання тутэйшых уніятаў, колькасцю больш за 2000 чалавек. Сабралі людзей. Тыя слухалі ўважліва, згаджаліся з кожным словам протаіерэя. Але ніхто не згадзіўся змяніць сваю веру. Цэлы тыдзень угаворваў і пераконваў вілейцаў мінскі протаіерэй, але поспеху не меў. Пакрыўджаны на цёмны люд, на "інтрыгі паноў", на лёгкадумства Нямшэвіча, ён разам з місіянерамі пакінуў Вілейку.

Тады па даручэнню мінскага губернатара за ўгаворы ўзяўся вілейскі гараднічы Дзяконскі. Раз'юшаны іх безвыніковасцю, ён 27 снежня разам з паліцыяй (па іншых звестках, з салдатамі) уварваўся падчас набажэнства ва уніяцкую царкву, разагнаў вернікаў, выгнаў святара, замкнуў храм. Ключ разам з царквой ён перадаў расійскім вайскоўцам,

якія кватаравалі ў горадзе. Тыя перанеслі сюды гарнізоннае богаслужэнне.

У Вілейцы пачаўся пярэпалах. Гвалт і незаконнасць гэтага наскоку, такі відавочны, зрабіў "шкоднае ўражанне … на розум мясцовых жыхароў". А тут яшчэ уніяцкі святар Савіцкі "выказаў сваю рашучасць супрацьдзейнічаць збліжэнню народа да праваслаўя".

Пра вілейскія падзеі уніяцкі вілейскі благачынны Канстанцін Заблоцкі неадкладна паведаміў літоўскаму епіскапу Іосіфу Сямашцы, а той – віленскаму губернатару Далгарукаму. Учынак вілейскага гараднічага, які дзейнічаў па даручэнню мінскага губернатара, быў асуджаны ў Вільні і Пецярбургу. Іосіф Сямашка 6 лютага 1835 г. звярнуўся да віленскага губернатара з просьбай вярнуць уніятам іх царкву і пакараць заўзятага гараднічага. Не дачакаўшыся адказу ад губернатара, накіраваў скаргу на Дзяконскага міністру унутраных спраў Блудаву.

Каб прыкрыць сваё абуральнае беззаконне, мінскі губернатар і вілейскі гараднічы запатрабавалі афіцыйнай перадачы царквы ў праваслаўнае ведамства. Дзеля гэтага трэба было стварыць ілюзію добраахвотнага жадання вілейцаў кінуць унію. У ход пайшлі паліцыя і … гарэлка. "Хіба што некалькі п'яніц па моцнаму нагавору мясцовага гараднічага на гэта згадзіліся", – дакладваў епіскапу Іосіфу мясцовы благачынны Заблоцкі, – …ужо потым, і то сілком, салдаты з засядацелем, раз'язджаючы па вёсках, заганялі народ у Вілейку, дзе з іх, напаіўшы гарэлкай, узялі падпіску ад 150 чалавек…". Так з'явіліся першыя заявы аб жаданні кінуць унію і дэкларацыі адданасці новай веры. На адной з іх стаяла 60 крыжыкаў – сярод падпісантаў не было пісьменных.

Праўда, ніхто не хацеў ісці на споведзь да Нямшэвіча. А калі хто, завезены пад канвоем, і прымаў праваслаўе, то пад дакорам сваякоў у ім "пахіснуўся".

Прыходскага уніяцкага святара Савіцкага, "каб ён не падбухторваў народ", рашылі выдаліць з горада. Яго выклікалі ў Мінск, але ён ехаць адмовіўся. Тады гараднічы выправадзіў яго туды з дапамогай салдат. Пасля разборкі Савіцкага перавялі ў аддалены ад Вілейкі прыход. Яму забаранілі з'яўляцца ў Вілейцы і ўзялі распіску-абавязацельства "ни под каким предлогом не поселять в жителях чего-нибудь противного новому их положению". Пазней сталі прыбіраць святароў з навакольных уніяцкіх прыходаў, каб не спакушалі новаправаслаўных вяртацца ва унію.

У сакавіку таго ж 1835 г. імператару і міністру ўнутраных спраў паспяшаліся адрапартаваць, што жыхары Вілейкі і тутэйшага казённага староства – 2034 чалавекі – "па выказанаму імі жаданню вярнуліся з уніі

ў праваслаўе … і ў зацвярджэнні іх у оным прыняты належныя меры". "Дзякуй Богу!" – уласнаручна напісаў 16 сакавіка імператар Мікалай I на тым рапарце.

Праўда, 6 і 23 сакавіка усё той жа мясцовы уніяцкі благачынны К.Заблоцкі інфармаваў літоўскага епіскапа, што жаданне вілейцаў прыняць праваслаўе і іх прашэнне аб гэтым на імя мінскага архіепіскапа – няпраўда. "…Вілейскіх прыхаджан, – паведамляў ён 26 красавіка І.Сямашку, – і да цяперашняга часу гоняць паступова пры дапамозе салдат да споведзі". Ён выказаў асцярогу наконт "агульнага гвалту адносна уніятаў, тады як усе астатнія веравызнанні пад покрывам Дзяржавы Усеаўгусцейшага нашага манарха цешацца бяспекай і спакоем".

Гараднічага Дзяконскага, які прадэманстраваў "трыумф" пануючай веры ў Вілейцы, вырашылі не караць, бо "нават нязначнае галоснае спагнанне гэтага чыноўніка пахіснула бы, па цяперашнім абставінам, далучаных з уніі ў складзе думак".

Гісторыя не паставіла тады кропку на вілейскім эксцэсе. Фармальна пераведзеныя ў пануючую веру, пазбаўленыя сваёй царквы, перададзенай у праваслаўнае ведамства, вілейскія экс-уніяты знайшлі спачуванне сярод сялян і духавенства суседніх прыходаў, дзе сачылі за падзеямі ў Вілейцы. Сяляне вёскі Куранец "адхілялі іх ад … выканання хрысціянскага доўга"; куранецкі святар Фёдар Буцэвіч аказваў ім рэлігійныя паслугі.

14 чэрвеня 1835 г. у Куранцы адзначалі свята. Ф.Буцэвіч сабраў у сваёй царкве суседніх уніяцкіх святароў і рымска-каталіцкіх ксяндзоў. Служылі літургію па уніяцкаму і каталіцкаму абраду, спавядалі і прычашчалі ўсіх, хто да іх прыходзіў, у тым ліку новаправаслаўных вілейцаў. Так узнікла справа "О беспорядках в Куренецком униатском приходе и тамошнем священнике Федоре Буцевиче" [5]. Дзеянні Ф.Буцэвіча і яго калег былі кваліфікаваны як злачынства. Усе яны паплаціліся за гэта сваімі пасадамі і прыходамі.

Прайшло яшчэ два гады. 21 чэрвеня 1837 г. датуецца скарга ужо вядомага нам Нямшэвіча мінскаму епіскапу на начальніка вілейскай паліцыі падпалкоўніка Шэпелева, які не хоча змушаць вілейскіх прыхаджан хадзіць у царкву. 27 лістапада таго ж года мінскі губернатар наракаў, што вялікая частка уніятаў Вілейкі, якія ў 1835 г. перайшлі ў праваслаўе, не бываюць у царкве, а уніяцкія папы з навакольных вёсак, нягледзячы на забарону, прымаюць іх да споведзі.

Вілейская справа дае падставу сцвярджаць, што распаўсюджванне пануючай веры з дапамогай паліцыі і салдат не дадавала ёй аўтарытэту і вяла да ўпартага супраціўлення уніятаў. Важнае значэнне ў такіх выпадках мелі аўтарытэт і пазіцыя прыходскага святара. Тых з іх, якія не падпарадкоўваліся ўказу кансісторыі аб перадачы царквы ў праваслаўнае ведамства, нейтралізоўвалі выдаленнем з прыхода.

Дэмаралізаваны, безабаронны уніяцкі люд бараніў сваю веру хоць бы пазбяганнем навязанай яму абраднасці.

Выяўленне і ўвядзенне ў навуковы абарот новых гістарычных крыніц, якіх шмат захавалася ў Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве і Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы, адкрываюць магчымасць новага прачытання гісторыі рэлігійнай канверсіі беларускіх уніятаў у 1830-я г.

Спіс крыніц і літаратуры

5. Гарошка, Л. Пад знакам «рускае і польскае веры» / Л.Гарошка // Спадчына. – 2000. – № 1. – С. 142–199.
6. О произшествии в греко-униатской церкви г. Вилейки Минской губернии и о возвращении жителей онаго из унии в православие. 1835 – 1839 г. // Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў. – Ф. 797. – Воп. 6. – Спр. 22974.
7. Об обращении жителей Вилейки из унии в православие. 23 ноября 1834 г. – 15 июля 1838 г. // Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. – Ф. 605. – Воп. 1. – Спр. 2972.
8. Дело о вызове священников Вилейского деканата в Жировичи на обучение. Март 1836 г. – апрель 1837 г. // Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. – Ф. 605. – Воп. 1. – Спр. 2516.
9. О беспорядках в Куренецком униатском приходе и тамошнем священнике Федоре Буцевиче. Март 1836 г. – апрель 1837 г. // Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. – Ф. 605. – Воп. 1. – Спр. 2315.
10. Charkiewicz, W. Zmierzch unii kościelnej na Litwie i Białorusi / W.Charkiewicz. – Słonim, 1929. – 158 s.

Марозава Святлана Валянцінаўна, доктар гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры гісторыі Беларусі Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы. Паходзіць з сяла Ілля Вілейскага раёна Мінскай вобласці. Даследуе гісторыю уніяцкай царквы Беларусі (1596 – 1839 г.). З'яўляецца аўтарам манаграфіі, дзвюх навучальных дапаможнікаў і каля 200 артыкулаў па гэтай праблематыцы. Удзельнічае ў падрыхтоўцы вучэбнай літаратуры па гісторыі Беларусі. Займаецца краязнаўствам.

УДК 947.6

Марина Ступакевич (Гродно, Беларусь)

РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В ГРОДНЕНСКОЙ ГУБЕРНИИ В XIX – НАЧАЛЕ XX вв.: ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКИ

В статье рассматриваются основные этапы развития историографии проблемы народного образования в Гродненской губернии в XIX – начале XX вв. Дается подробный анализ опубликованных и неопубликованных источников по теме, определены перспективы дальнейшего развития изучения школы и педагогической мысли в западном регионе Беларуси.

Просвещение и образование – неотъемлемая часть культуры, своего рода ее фундамент. Развитие образования оказывает очень большое влияние на все стороны жизни общества. Зная особенности этого процесса, можно сделать определенные выводы о степени культурного и духовного развития народа. В арсенале исторических и историко-педагогических исследований по народному образованию достаточно много работ, посвященных анализу становления и функционирования системы образования на территории России и Беларуси в целом. В последнее время наблюдается тенденция к исследованию развития образования в Беларуси на микрорегиональном уровне [16]. Имеют место определенные попытки изучения начального, среднего и профессионального образования и в западном регионе Беларуси, однако развитие школьного дела в Гродненской губернии в XIX – начале XX в. до сих пор не являлось предметом специального исследования.

Проблема развития образования в Гродненской губернии поднималась еще в дореволюционной историографии. В первую очередь следует назвать работы преподавателя Гродненской мужской гимназии Е.Ф.Орловского «Исторический очерк Гродненской гимназии», «К истории народного образования в Гродненской губернии», «Учебное описание Гродненской губернии: Для учебных заведений Гродненской губернии», «Гродненская старина. Город Гродно» [9] . В своих трудах Орловский дает оценку педагогических взглядов и деятельности начальников и преподавателей средних учебных заведений Гродненской губернии, показывает роль педагогических советов в организации учебно-воспитательного процесса, приводит статистические данные, дает различный справочный материал, которые раскрывают состояние и тенденции развития учебных заведений губернии.

Развитие женского образования во второй половине XIX – начале XX в. исследовал Г.Я.Киприанович. В книге «К истории женского образования в Западной России: Историческая записка ко дню 50-летия Виленской, Гродненской и Ковенской гимназий (1860–1910 гг.)» [6] он дает наиболее полное представление о развитии женских гимназий в западных областях Российской империи. В работе рассматривается процесс открытия гимназий в Беларуси (из которых Гродненская Мариинская гимназия была первой), их устройство, функционирование на протяжении второй половины XIX – начала XX в.

Некоторые сведения о развитии учебных заведений Гродненской губернии в первой половине XIX в. содержатся в труде Л.Солоневича "Краткий исторический очерк Гродненской губернии за сто лет ее существования (1802-1902)" [13]. Автор рассматривает развитие поветового и приходского евангелическо-лютеранского училищ в

г.Гродно, анализирует особенности постановки учебного процесса, национальный состав преподавателей и т.д. Отдельные аспекты истории народного образования в Гродненской губернии были затронуты в работах А.В.Белецкого, И.Корчинского И.Корнилова, А.И.Шестова, Е.Шмидта, Г.Фальборка, В.Чарнолусского и др. [2]

В советской историографии углубленное изучение просвещения и школы дооктябрьского периода началось в 50 – 60-е годы (работы Н.А. Константинова, М.К.Кириллова, М.Н.Абраменко, З.А.Пастуховой, Г.Р.Сенькевич, А.В.Трухан и др.) [7] Появляются также обобщающие труды по истории народного образования и педагогической мысли Беларуси: «Нарысы гісторыі народнай асветы і педагагічнай думкі ў Беларусі" (1968 г.), "Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР" (1976, 1991 гг.), «Асвета і педагагічная думка ў Беларусі: са старажытных часоў да 1917 г. (под научной редакцией М.А.Лазарука) (1985 г.) [1] Однако, нужно отметить, что большинство историко-педагогических работ периода 50 – 80-х годов несли на себе отпечаток стереотипов и подходов, которые сложились в сталинское время, имели поверхностно-описательный характер. Преобладали работы, освещающие количественные показатели развития образования, просветительскую деятельность большевиков, участие учителей и учеников в революционном движении.

На рубеже 80 – 90-х годов XX в. происходит созревание качественно нового этапа в развитии историко-педагогических исследований Беларуси. Осуществляется переход к философскому, гносеологическому плюрализму. Ученые сосредотачиваются на пересмотре, переоценке, переосмыслении историко-педагогических периодов, явлений, процессов, фактов. Одним из крупнейших исследователей развития образования на территории Беларуси в данный период является С.В.Снапковская. В ее работах предприняты попытки реализовать новые подходы к освещению истории школы и педагогической мысли Беларуси во второй половине XIX – начале XX в. [11]. В 1990 г. вышла брошюра П.И.Леуты "Из истории народного образования на Гродненщине (конец XVIII – начало XX вв.)" [5]. В работе показаны основные этапы развития просвещения на Гродненщине, анализируется педагогическая деятельность преподавателей учебных заведений Гродненской губернии, подготовка педагогических кадров, постановка трудового обучения и воспитания в народной школе, общественно-педагогическое движение на Гродненщине в начале XX в. Исследованием гимназического образования на Беларуси в настоящее время занимается Е.Л.Евдокимова, профессионального образования – Н.Я Новик, женского образования – М.А Ступакевич, педагогического образования – В.Н. Лухверчик, проблемой развития школ и училищ

православного ведомства – С.М. Восович, изучением положения и деятельности учительских кадров начальных школ Беларуси – В.М. Астрога, Н.Матусевич [4; 14].

В 2006 г. вышла работа Мазуркевич В.П. "Народное образование на территории Белоруссии в XVI – XX вв. (до октября 1917 г.)" [8], в которой впервые после труда "Асвета і педагагічная думка ў Беларусі» на новой методологической основе и расширенной источниковой базе проведен глубокий всесторонний анализ развития образования на белорусских землях. Автор исследует управление народным образованием, реформы образовательной сферы, рассматривает создание и деятельность различных типов учебных заведений и т.д.

Некоторые сведения по интересующей нас проблеме можно найти в краеведческих трудах, в работах В.В.Шведа, А.П.Гостева, В.Н.Черепицы, С.Я. Куль-Сельверстовой и др. [17]. Развитие еврейского образования в Гродненской губернии затрагивает в своих работах О.Соболевская [12]. Краткий обзор развития школьного дела в г.Гродно имеется в историко-экономическом очерке города (1998 г.) [3].

Источники по истории развития образования в Гродненской губернии довольно обширны. Их можно разделить на две группы: опубликованные и неопубликованные. К опубликованным источникам по проблеме развития образования относятся законодательные акты, делопроизводственная документация, публицистика, статистические материалы, воспоминания и мемуары.

Законодательные акты представлены различными положениями, распоряжениями, регламентирующими деятельность учебных заведений. Среди них сборники постановлений по Министерству народного просвещения», «Положения о народных училищах и женских гимназиях Юго-Западного края и правила о специальных испытаниях по Министерству народного просвещения», «Закон о частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства народного просвещения» [10] и др.

Вторую группу источников составляют делопроизводственные документы: циркуляры, доклады, отчеты, обзоры. Важное место среди материалов официального делопроизводства занимают циркуляры Министерства народного просвещения, циркуляры правления Виленского учебного округа, доклады министров, губернских управ, комиссий. Большой фактический материал дают отчеты органов управления народным образованием (отчеты министра народного просвещения, отчеты по управлению Виленским учебным округом, отчеты о состоянии учебных заведений и учреждений Виленского учебного округа, отчеты попечителей округа), а также отчеты по отдельным учебным заведениям. Среди документов встречаются также

обзоры деятельности Министерства народного просвещения, обзоры заведений ведомства учреждений императрицы Марии и др. В них содержатся списки учебных заведений, данные об их устройстве (стоимости обучения, помещениях, учебных пособиях и т.д.) К делопроизводственной документации учебных заведений можно отнести также уставы, инструкции, правила и программы преподавания учебных предметов.

Третья группа источников – материалы публицистического характера в периодических изданиях XIX – начала XX в. Среди них в первую очередь надо назвать журналы «Народное образование в Виленском учебном округе», «ЖМНП» (Журнал Министерства народного просвещения), «Педагогическое дело», газеты «Гродненские губернские ведомости», «Гродненские епархиальные ведомости».

Обширную группу источников составляют статистические материалы. Это сборники историко-статистических материалов губернии, сборники справочных сведений по Министерству народного просвещения, справочные книги ("Учебные заведения ведомства Министерства народного просвещения. Справочная книга, составленная по официальным сведениям на 1 января 1905 г.", "Сборник справочных сведений по Министерству народного просвещения за 1862 и частью за 1863 и 1864 г." [15] и др. Ценную информацию содержат "Обзоры Гродненской губернии", "Памятные книжки Гродненской губернии", "Памятные книжки Гродненской дирекции народных училищ", "Памятные книжки Виленского учебного округа". "Обзоры" издавались губернским статистическим комитетом и представляли собой приложения к "Всеподданейшим отчетам губернаторов". В "Обзорах" имеются отдельные главы "Народное просвещение", в которых содержатся сведения о числе учебных заведений в губернии, о количестве учеников в них, их сословной и конфессиональной принадлежности, даются краткие отчеты по развитию различных типов училищ и школ. В приложениях к "Обзорам" присутствуют также статистические таблицы, отражающие картину развития образования в губернии на определенный год.

"Памятные книжки" губерний строились по принципу каталога государственных учреждений, систематизированных по отдельным сферам хозяйственной и общественной жизни. В них имеются данные о времени открытия учебных заведений, штатах гимназий и училищ (преподавателях, законоучителях, надзирателях и т.д.), их жаловании, семейном положении, преподаваемых предметах и др. В "Памятных книжках" дирекций народных училищ и Виленского учебного округа даются списки учебных заведений с указанием различных сведений по каждому.

Пятая группа источников – воспоминания, юбилейные сборники, мемуарная и художественная литература. Среди них "Юбилей Гродненской женской гимназии ведомства учреждений императрицы Марии", "Юбилейный сборник по случаю 300-летия воцарения дома Романовых (1613 – 1916). Работы учениц Гродненской Мариинской женской гимназии" и др. [18]

Довольно обширную группу источников составляют неопубликованные документы Национального исторического архива Беларуси в г. Гродно. Основной материал по рассматриваемой проблеме сосредоточен в фондах органов управления народным образованием и в фондах отдельных гимназий и училищ.

10 сентября 1866 г. постановлением Государственного совета была учреждена Дирекция народных училищ Гродненской губернии (Ф.38) Сначала она ведала только народными, а с 1874 г. также уездными, низшими женскими и государственными еврейскими училищами. Среди документов данного фонда – статистические сведения о состоянии народных училищ, дела об их открытии и закрытии, снабжении учебниками и другими учебными пособиями, сборе пожертвований на строительство и содержание училищ и т.д.

Большой интерес представляют также материалы фондов уездных инспекторов народных училищ (Ф.842 – Волковысского уезда, Ф.1111 – Гродненского уезда, Ф.8941 – Кобринского уезда, Ф. 840 – Пружанского уезда, Ф.839 – Слонимского уезда, Ф.1703. – Лидского уезда). Среди них циркуляры, распоряжения Министерства народного просвещения, попечителя Виленского учебного округа, Гродненской дирекции народных училищ, отчеты, ведомости о состоянии народных училищ, протоколы заседаний экзаменационных комиссий, статистические сведения по начальным школам по уездам, планы, сметы, приговоры сельских сходов, акты о постройке училищ и т.д.

С 1 сентября 1825 г. на базе Гродненского поветового училища по распоряжению Министерства народного просвещения была открыта Доминиканская гимназия. 6 апреля 1834 г. она была преобразована в Гродненскую мужскую гимназию им. Тормасова (Ф.1186). При гимназии состояло ланкастерское училище, служившее также приготовительным училищем. Гимназия находилась в ведении директора училищ Гродненской губернии. Брестская мужская гимназия (Ф. 1185.) была преобразована в 1901 г. из 4-х классной прогимназии, основанной в 1865 г.

7 января 1860 г. была открыта Гродненская женская гимназия (Ведомства императрицы Марии) (Ф.39). Гимназия была учреждена на базе частной гимназии Загуровской, при открытии состояла из 6 классов. В 1889 г. был открыт 7-й класс. Слонимская женская гимназия

(Ф.370) начала свою работу 24 сентября 1910 г. по положению о женских гимназиях от 26 мая 1869 г. В период Первой мировой войны гимназии были эвакуированы в г.Калугу, а в 1919 г. Декретом ВЦИК «О единой трудовой школе» от 16 октября 1918 г. были упразднены.

В фондах гимназий имеются сведения о преподавании национального языка, улучшении преподавания русского языка в гимназиях Северо-западного края, улучшении постановки «религиозно-нравственного воспитания». Содержатся дела о взыскании платы за учение, о выдаче жалования преподавателям, о проведении экзаменов, о страховании учебных заведений. Важные сведения можно почерпнуть из переписки с губернатором, попечителем Виленского учебного округа об устройстве юбилейных, литературно-музыкальных вечеров, о проведении первого Всероссийского съезда преподавателей физики, химии и космографии 1913 г., протоколов заседаний педагогических советов, финансовых годовых отчетов, отчетов по учебно-воспитательной работе, о состоянии гимназий. В фондах имеются учебные программы предметов, личные дела преподавателей, сведения о приобретении имущества и учебных пособий для гимназий, прошения жителей о принятии их детей в гимназии и т.д.

26 сентября 1907 г. было открыто Гродненское реальное училище (Ф.41). Оно являлось средним учебным заведением, давало общее образование, приспособленное к практическим потребностям и к приобретению технических знаний. В материалах фонда имеются протоколы заседаний педагогических советов, учебные программы, анкеты учеников, дела, сметы и переписка о проведении экзаменов, строительстве учебного здания и др.

Сведения о развитии начального образования дают также фонды уездных, городских, высших начальных училищ (Ф.1422. – Волковысское уездное училище, Ф.812 – Слонимское высшее начальное училище и др.) 25 июля 1912 г. городские училища, открытые по положению 1872 г., были преобразованы в высшие начальные училища, в Гродненской губернии – с 1 сентября 1913 г. Дела данных фондов содержат протоколы заседаний педагогических советов, анкеты о состоянии училищ, прошения об освобождении от оплаты, переписку с Гродненской дирекцией народных училищ об открытии училищ и т.д.

В Гродненской губернии получило определенное развитие и профессиональное образование. Наиболее крупным профессиональным училищем являлось Гродненское Александровское ремесленное училище, действовавшее в 1905-1918 гг. (Ф.40). В 1876 г. была открыта Гродненская повивальная школа (сведения содержатся в фонде 9 – Врачебное отделение Гродненского губернского правления), в 1910 г. она была реорганизована в фельдшерско-акушерскую школу (Ф.666).

Среди документов – протоколы заседаний педагогических советов, хозяйственного комитета, сведения о преподавании предметов, сословном составе учеников, их успехах и т.д. В архиве имеется также фонд Молодеченской учительской семинарии (Ф.1700), существовавшей в 1894-1910 гг.

Фонды уездных отделений Гродненского и Литовского епархиальных советов (Ф. 368, 535, 559, 1547, 1559) содержат сведения об учебных заведениях ведомства Св.Синода (церковноприходских школах, школах грамоты, духовных училищах).

Материал, касающийся развития образования в Гродненской губернии, можно также почерпнуть из фондов Гродненского губернатора (Ф.1), Гродненского губернского правления (Ф.2), Гродненского губернского статистического комитета (Ф.14), Гродненской городской управы (Ф.125) и др.

Из приведенного историографического обзора следует, что вопросы, относящиеся к рассматриваемой теме, освещались, в большинстве случаев, в рамках общих исследований по истории народного образования и педагогики Беларуси, политики правительства на наших землях в целом, а также в контексте исторических очерков развития Гродненской губернии. Имеются определенные разработки по истории отдельных учебных заведений городов губернии, однако целостного, комплексного исследования по данной проблеме проведено не было. Особый научный интерес представляет анализ деятельности педагогических кадров учебных заведений Гродненщины, исследование дальнейшего пути выпускников гимназий и училищ, изучение динамики роста школьной сети, особенностей постановки учебно-воспитательного процесса в губернии в сравнении с другими регионами Беларуси.

Список источников и литературы

1. Асвета і педагагічная думка ў Беларусі: Са старажытных часоў да 1917 г. / М.А.Ткачоў, У.С.Пасэ, Г.Р.Сянькевіч [і інш.]; пад.рэд. М.А.Лазарука. – Мінск, 1985; Нарысы гісторыі народнай асветы і педагагічнай думкі ў Беларусі / рэд. кал.: С.А.Умрэйка, Г.Р.Сянькевіч, У.К.Андрэенка, П.С.Сонцаў. – Мінск, 1968; Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: Вторая половина XIX в. / отв. ред. А.И.Пискунов. – М., 1976.

2. Белецкий, А.В. Краткий обзор деятельности управления Виленского учебного округа с 1803 по 1869 гг., прочитанный 24 января 1903 г. в торжественном заседании Попечительского совета по случаю 100-летнего юбилея учебного округа / А.В.Белецкий. – Вильна, 1903; Корнилов, И. Русское дело в Северо-Западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в муравьевскую эпоху / И.Корнилов. – СПб., 1901; Корчинский, И. Личность учителя начальной церковной школы / И.Корчинский. – Гродно, 1901; Шестов, А.И. Описание экскурсий учащихся Виленского учебного округа за 1910 г. / А.И.Шестов. – Вильна, 1911; Шмидт, Е. История средних

учебных заведений в России / Е.Шмидт. – Спб., 1878; Фальборк, Г. Настольная книга по народному образованию: законы, распоряжения, правила... Пособие для земских и городских обществ, учреждений, директоров и инспекторов: в 3 т. / Г.Фальборк, В.Чарнолусский. – СПб., 1904-1905.

3. Гродно: Историко-экономический очерк / И.П.Крень, Я.Н.Мараш, И.И.Ковкель [и др.]. – Минск, 1998.

4. Евдокимова, Е.Л. Гимназическое образование в Беларуси: исторический опыт и тенденции развития (XIX – начало XX вв.) / Е.Л.Евдокимова. – Минск, 1998; Новик, Н.Е. Профессиональное образование в Беларуси во второй половине XIX – начале XX вв.: автореф. дис.... канд. ист. наук: 07.00.02 / Н.Е.Новик; Белорус. гос. ун-т. – Минск, 1999; Лухверчик, В.Н. Становление и развитие среднего педагогического образования в дореволюционной Беларуси (вторая половина XIX – начало XX вв.): автореф. дис. ...канд. пед. наук/ В.Н.Лухверчик; БГПУ им. М.Танка. – Минск, 1997; Восович, С.М. Церковные школы православного ведомства в народном образовании Беларуси XIX в. / С.М Восович // Гісторыя Беларусі: новае ў даследванні і выкладанні: матэрыялы Рэспубліканскай нав.-практ. канф. – Мінск, 1999; Астрога, В.М. Вясковае настаўніцтва Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX стст.: аўтарэф. дыс. ...канд. гіст. навук: 07.00.02 / В.М.Астрога; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 2005; Матусевіч, Н. Прававое і матэрыяльнае становішча настаўнікаў пачатковй школы ў Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX стст. / Н.Матусевіч // Беларускі гістарычны часопіс. – 2001. – №1. – С.53-58.

5. Из истории народного образования на Гродненщине (конец XVIII – начало XX вв.) / под ред. П.И.Леуты. – Гродно, 1990.

6. Киприанович, Г.Я. К истории женского образования в Западной России: историческая записка ко дню 50-летия Виленской, Гродненской и Ковенской гимназий (1860–1910) / Г.Я.Киприанович. – Вильна, 1910.

7. Константинов, Н.А. Очерки по истории средней школы: Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 г. / Н.А.Константинов. – М., 1956 ; Кириллов, М.К. Начальная школа Белоруссии во второй половине XIX – начале XX вв. (1868–1907) / М.К.Кириллов // Из истории школы Белоруссии и Литвы / отв. ред. В.З.Смирнов. – М., 1964; Абраменко, М.Н. Низшая профессиональная школа в дореволюционной Белоруссии / М.Н.Абраменко. – Минск, 1975; Пастухова, З.А. Среднее образование в дореволюционной Беларуси / З.А.Пастухова. – Минск, 1963; Трухан, А. Педагагічныя таварыствы Беларусі і іх часопісы (90-я гг. XIX ст. – 20-я гг. XX ст.) / А.Трухан, Г.Сянькевіч // Народная асвета. – 1979. – № 12. – С. 66–69.; Сенькевич, Г.Р. Женские училища и гимназии в Белоруссии во второй половине XIX в. / Г.Р.Сенькевич // Вопросы истории школы и педагогики. – Минск, 1972. – Вып. 2.

8. Мазуркевич, В.П. Народное образование на территории Белоруссии в XVI – XX вв. (до октября 1917 г.) / В.П.Мазуркевич. – Минск, 2006.

9. Орловский, Е.Ф. К истории народного образования в Гродненской губернии / Е.Ф.Орловский. – Гродно, 1899; Орловский, Е.Ф. Исторический очерк Гродненской гимназии / Е.Ф.Орловский. – Гродно, 1901; Орловский, Е.Ф. Учебное описание Гродненской губернии: Для учебных заведений Гродненской губернии / Е.Ф.Орловский. – Гродно, 1909; Орловский, Е.Ф. Гродненская старина: В 2 ч. Ч. 1. Город Гродна / Е.Ф.Орловский. – Гродно, 1910.

10. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб, 1871–1904. – Т. 3, 4, 6, 7, 8, 11–17; Положение о народных училищах и женских гимназиях Юго-Западного края и правила о специальных испытаниях по Министерству народного просвещения. – Киев, 1969; Закон о частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства народного просвещения, не пользующихся правами правительственных учебных заведений. – Казань, 1916.

11. Снапкоўская, С.В. Шляхі развіцця школы на Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX стст. / С.В.Снапкоўская. – Мінск, 1997; Снапкоўская, С.В. Адукацыйная палітыка і школа на Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX стст. / С.В.Снапкоўская. – Мінск, 1998; Снапкоўская, С.В. Асвета на Беларусі ў канцы канцы XIX – пачатку XX стст. Стан і тэндэнцыі развіцця / С.В.Снапкоўская // Адукацыя і выхаванне. – 1997. – № 8. – С. 17–34 ; Снапкоўская, С.В. Ля вытокаў нацыянальнай педагогікі: З гісторыі школы і педагагічнай думкі Беларусі канца XIX – пачатку XX стст. / С.В.Снапкоўская. – Мінск, 1995; Снапкоўская, С.В. Гісторыя адукацыі і педагагічнай думкі Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX ст.): вучэб. дапаможнік для студэнтаў вышэйш. навуч. устаноў / С.В.Снапкоўская. – Мінск, 2001.

12. Соболевская, О.А. Евреи Гродненщины: жизнь до Катастрофы / О.А.Соболевская, В.В.Гончаров. – Донецк, 2005.

13. Солоневич, Л. Краткий исторический очерк Гродненской губернии за сто лет ее существования (1802-1902) / Л.Солоневич. – Гродно, 1901.

14. Ступакевич, М.А. Среднее и профессиональное женское образование в Гродненской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. / М.А.Ступакевич // Заходні рэгіен Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зборнік навук. артыкулаў / Гродз. дзярж. ун-т; рэдкалегія: І.П.Крэнь, У.І.Навіцкі, В.А.Белазаровіч [і інш.] – Гродна, 2006; Ступакевич, М.А. Женское образование в Беларуси (вторая половина XIX – 1917 г.) / М.А.Ступакевич. – Гродно, 2006.

15. Учебные заведения ведомства Министерства народного просвещения: Справочная книга, составленная по официальным сведениям на 1 января 1905 г. – СПб., 1907; Сборник справочных сведений по Министерству народного просвещения за 1862 и частью за 1863 и 1864 г. – СПб.,1864.

16. Шатюк, Т.Г. Развитие народного образования на микрорегиональном уровне во второй половине XIX – начале XX вв.: автореф. дис.... канд. пед. наук / Т.Г.Шатюк; Белорус. гос. ун-т. – Минск, 2000; Шатюк, Т.Г. Система учебных заведений города Гомеля Могилевской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. / Т.Г.Шатюк // Образование и повышение квалификации работников образования: сб. науч. трудов.– Минск, 1999. – Вып. 14. – Ч. 2. – С. 192–212.

17. Швед, В.В. Губернскі Гродна / В.В.Швед. – Баранавічы, 2003; Гостев, А.П. Кронон: Летопись города на Немане (1116–1909) / А.П.Гостев, В.В.Швед. – Гродно, 1993; Черепица, В.М. Преодоление времени. Исторические очерки и миниатюры / В.М.Черепица. – Минск, 1996; Куль-Сяльверстава, С.Я. Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур: Фарміраванне культуры Новага часу на беларускіх землях (другая палова XVIII – 1820 гады) / С.Я.Куль-Сяльверстава. – Мінск, 2000.

18. Юбилей Гродненской женской гимназии ведомства учреждений императрицы Марии (7 января 1860 г. – 7 января 1910 г.) – Гродно, 1910; Юбилейный сборник по случаю 300-летия воцарения дома Романовых (1613–1916 гг.): Работы учениц Гродненской Мариинской женской гимназии. – Гродно, 1913.

Ступакевич Марина Александровна, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Беларуси Гродненского государственного университета имени Я.Купалы. Основное направление научных исследований – история развития народного образования на территории Беларуси во второй половине XIX – начале XX вв.

УДК 069 (476)

Ігар Грабянчук (Бабруйск, Беларусь)

КРЫНІЦЫ ПА ГІСТОРЫІ ПЕРШЫХ ПУБЛІЧНЫХ МУЗЕЯЎ ГІСТОРЫКА-КРАЯЗНАЎЧАГА ПРОФІЛЮ Ў ГАРАДАХ БЕЛАРУСІ (другая палова XIX ст. – 1917 гг.)

В статье приведена краткая характеристика основных типов источников по истории первых публичных музеев, которые существовали в городах Беларуси во второй половине XIX ст. – 1917 г. Дана оценка их информативности для решения исследовательских задач, наиболее важные из которых поданы в итоговом обобщении.

Пачынаючы з другой паловы XIX ст. у культурным жыцці беларускіх гарадоў з'яўляецца новы элемент – агульнадаступныя для усіх зацікаўленых асоб "мясцовыя музеі". Так даволі невыразна яны звычайна называліся ў тыя часы. Гэтыя музеі былі дастаткова разнастайнымі па свайму зместу, таму аб'ектам нашай ўвагі будуць крыніцы па гісторыі тых з іх, якія паводле сучаснай тэрміналогіі мелі гісторыка-краязнаўчы накірунак. У гэту групу можна вылучыць музеі пры навуковых установах, музеі пры губернскіх статыстычных камітэтах, царкоўна-археалагічныя. Па нашых падліках у беларускіх губернскіх і павятовых гарадах налічвалася 15 такіх музеяў.

Неабходна адзначыць, што сярод іх два музеі знаходзіліся ў Вільні, якая ў наш час з'яўляецца сталіцай Літвы. Гэта Віленскі музей старажытнасцяў (з 1871 г. – музей пры Віленскай публічнай бібліятэцы) і музей Віленскага таварыства прыяцеляў навук. Змест каталога Віленскага музея старажытнасцяў, выдадзены А. Кіркорам у 1858 г., пераканаўча сведчыць пра тое, што абсалютная большасць сабраных у ім экспанатаў паходзіла з Беларусі, у тым ліку і беларускіх гарадоў. Таксама шмат беларускіх матэрыялаў захоўваў і музей Віленскага таварыства прыяцеляў навук. З ім актыўна супрацоўнічаў І. І. Луцкевіч, які займаўся стварэннем першага нацыянальнага музея. Нарэшце, ні адзін з гарадоў, якія на сённяшні дзень знаходзяцца за межамі Рэспублікі Беларусь і вакол якіх канцэнтравалася значная частка беларускага насельніцтва, не адыграў такой выключна важнай ролі ў нацыянальным Адраджэнні беларусаў, якую адыграла Вільня ў гэтай справе.

Агульную інфармацыю аб першых публічных музеях у Беларусі падаюць іх статуты і палажэнні, а таксама нарматыўныя дакументы навуковых таварыстваў, якія мелі дачыненне да музейнай справы [1].

Звычайна яны фармулявалі мэты і задачы дзейнасці музеяў, агаворвалі правы і абавязкі іх кіраўніцтва, рэгламентавалі ўзаемаадносіны з мясцовай адміністрацыяй. З гэтых дакументаў можна таксама даведацца і аб крыніцах фінансавання, якія, аднак, не былі стабільнымі.

Важнай крыніцай інфармацыі аб сабраных экспанатах у публічных музеях з'яўляюцца іх каталогі і апісанні [2]. Тэрмінам "апісанне" тагачасныя музейныя дзеячы карысталіся ў якасці сіноніма паняцця "каталог". На жаль, захавалася няшмат гэтых крыніц. Асноўнымі недахопамі тагачасных каталогаў з'яўляюцца амаль поўная адсутнасць ілюстрацый, і вельмі часта – звестак аб месцы і часе выяўлення таго або іншага экспаната, што істотна зніжала іх навуковую каштоўнасць.

Афіцыйны пункт гледжання царскіх улад на праблемы развіцця музейнай справы ў Беларусі адлюстроўваюць гадавыя справаздачы губернатараў, справаздачы аб дзейнасці губернскіх статыстычных камітэтаў, Віленскай публічнай бібліятэкі і музея, губернскія памятныя кніжкі, а таксама цыркуляры папячыцеля Віленскай навучальнай акругі. Для іх характэрна паслядоўнае правядзенне ідэі аб неабходнасці збірання музейных матэрыялаў, якія б сведчылі аб "спрадвечным гістарычным адзінстве" рускіх і беларусаў. Аднак, трэба аддаць належнае, у гэтых крыніцах і шмат непалітызаванай, аб'ектыўнай інфармацыі аб першых беларускіх публічных музеях. Палітычныя ж аспекты курсу царскага ўрада на русіфікацыю Беларусі пры дапамозе музейнай справы найбольш поўна выкладзены ў дзённіку спецыяльнай урадавай камісіі, створанай для разбору дзейнасці Віленскага музея старажытнасцяў [3].

Дастаткова складанай даследчыцкай задачай з'яўляецца прыцягненне статыстычных матэрыялаў для вывучэння тэмы гісторыі першых публічных музеяў у Беларусі. Справа ў тым, што афіцыйная статыстыка Расійскай імперыі адлюстроўвала пераважна колькасць цэнтральных, найбольш вядомых музеяў. Улік жа мясцовых музеяў, асабліва ў нацыянальных рэгіёнах, меў няпоўны характар.

Часткова музейная статыстыка па Беларусі адлюстравана ва ўзгаданых вышэй афіцыйных гадавых справаздачах губернатараў. Звычайна яна абмяжоўвалася інфармацыяй аб колькасці музеяў, якія існавалі у гарадах той або іншай губерні. Дынаміку наведвання музеяў, сацыяльны і полаўзроставы склад наведвальнікаў змяшчалі гадавыя справаздачы кіраўніцтва Віленскай публічнай бібліятэкі і музея, некаторыя перыядычныя выданні.

Трэба адзначыць, што ў перыёдыцы маецца дастаткова разнастайная інфармацыя аб першых беларускіх публічных музеях: звесткі аб іх заснавальніках, характары сабраных экспанатаў, арганізацыйных праблемах, навукова-асветніцкай дзейнасці і інш. Такія матэрыялы

сустракаюцца на старонках шэрагу газет, якія мелі агульную назву «губернские ведомости», а таксама «епархиальные ведомости». Трэба адзначыць, што якасць публікацый па музейнай тэматыцы залежала ад узроўню падрыхтоўкі супрацоўнікаў рэдакцый узгаданых выданняў (у першую чаргу – галоўных рэдактараў), ступені іх зацікаўленасці ў вывучэнні мясцовай старасветчыны, г. зн. ад суб'ектыўных фактараў. Акрамя таго, як «губернские ведомости», так і «епархиальные ведомости» на сваіх старонках шмат увагі надавалі асвятленню мясцовай гісторыі паводле канонаў афіцыйнай імперскай ідэалогіі. Зразумела, што і развіццю публічных музеяў надаваўся адпаведны накірунак.

На мяжы XIX – XX ст. ў мясцовай перыёдыцы значна пашырылася зацікаўленасць да розных аспектаў краязнаўства. Асаблівую ўвагу гэтаму кірунку надавала першая ў Беларусі прыватная грамадска-палітычная і літаратурная газета ліберальна-асветніцкага накірунку «Минский листок» [4]. Нацыянальна-адраджэнская "Наша ніва" ўжо выразна сфармулявала ідэю аб неабходнасці стварэння беларускага нацыянальнага музея [5].

Адпаведна, павевы новай эпохі адчула і афіцыёзная «Минское слово», якая вылучалася сваёй вялікадзяржаўна-шавіністычнай рыторыкай. Аднак, нягледзячы на гэта, на яе старонках можна знайсці шмат каштоўных фактычных матэрыялаў аб дзейнасці Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага камітэта і царкоўна-археалагічнага музея пры ім [6].

Польскамоўная перыёдыка [7], вывучаная намі, прысвечана характарыстыцы прыватных музейных збораў на тэрыторыі Беларусі і асобным аспектам гісторыі публічных музеяў Вільні. Іншыя публічныя музеі ў Беларусі яна не закранае.

Адносна перыёдыкі неабходна заўважыць, што айчыннымі даследчыкамі яна яшчэ не задзейнічана ў поўнай меры пры вывучэнні гісторыка-краязнаўчага аспекту дзейнасці публічных музеяў. У першую чаргу такая сітуацыя абумоўлена тым, што гэты комплекс крыніц вельмі дрэнна захаваўся ў бібліятэках і архівах Беларусі, і ён цяжка даступны беларускім гісторыкам. Найлепш ён прадстаўлены ў газетным аддзеле Расійскай публічнай бібліятэкі ў Санкт-Пецярбургу.

Успаміны аб музеях [8] і апісанні іх, пакінутыя падарожнікамі [9] маюць важнае крыніцазнаўчае значэнне, але пры іх аналізе заўсёды трэба крытычна адносіцца да суб'ектыўных назіранняў і вывадаў аўтараў. На жаль, тэму станаўлення і развіцця першых публічных музеяў у Беларусі яны асвятляюць надзвычай мала. Магчыма, тут выявілася пэўная даніна традыцыям эпохі, калі звычайна мемуарыстыка прысвячалася прыватным музейным зборам, у якіх часцей засяроджваліся больш цікавыя і багатыя экспанаты. Таму невыпадкова

ўсе выяўленыя намі апублікаваныя ўспаміны прысвечаны калекцыі І. І. Луцкевіча. Што ж датычыцца, апісанняў падарожнікаў, то тут, на нашу думку, рашаючае значэнне меў той фактар, што яны былі кепска інфармаваныя аб наяўнасці ў беларускіх гарадах публічных музеяў.

Крыніцы па гісторыі першых публічных музеяў знаходзяцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (фонды губернскіх статыстычных камітэтаў – фф. 21, 2187, 2502; канцылярый грамадзянскіх губернатараў – фф. 295, 1430, 2001; губернскіх праўленняў – фф. 299, 1416; Віцебскай навуковай архіўнай камісіі – ф. 2771 і інш.); Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва (фонд Беларускага навуковага таварыства ў Вільні – ф. 3-с); Нацыянальным музеі гісторыі і культуры Беларусі, Віцебскім і Магілёўскім абласных краязнаўчых музеях; аддзеле рэдкай кнігі і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Я. Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. З замежных архіваў адзначым фонды Дзяржаўнага гістарычнага архіва Літвы – (ф. 716, графоў Тышкевічаў; ф. 996, Е. Р. Раманава; ф. 1135, Польскага таварыства прыяцеляў навук), Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва – (ф. 970, фонд І. П. Карнілава і інш.).

У заключэнне неабходна коратка ахарактарызаваць прыватны архіў Л. А. Луцкевіча, які захоўваецца на сённяшні дзень у Вільні. Ён уяўляе сабой некалькі тамоў сістэматызаваных гаспадаром дакументальных матэрыялаў па розных пытаннях гісторыі беларускага нацыянальнага руху. На жаль, інфармацыі па музейнай тэматыцы ў ім вельмі мала. Асобны том прысвечаны Віленскаму беларускаму гісторыка-этнаграфічнаму музею імя І. І. Луцкевіча, які дзейнічаў у 1921 – 1945 гг. Што ж датычыцца другой паловы XIX – пачатку XX ст., дык у гэтым прыватным архіве знаходзяцца толькі ўспаміны аб І. І. Луцкевічу яго нарачонай Ю. Мэнке (Вітан-Дубейкаўскай). У іх падаецца характарыстыка грамадска-культурнай ролі І. Луцкевіча ў музейнай сферы, чаго няма ў апублікаваных успамінах Ю. Вітан-Дубейкаўскай. Ніякіх запісаў І. І. Луцкевіча на музейную тэматыку намі не выяўлена. Гэта тлумачыцца тым, што ён першаступеннае значэнне надаваў практычнай дзейнасці ў гэтай сферы.

Такім чынам, крыніцы па гісторыі першых публічных музеяў – гэта вялікі комплекс апублікаваных і неапублікаваных дакументаў. Відавочна, што апошнія даследчыкамі выяўлены далёка не ў поўным аб'ёме. Аналіз пералічаных і іншых крыніц, якія не разглядаліся ў дадзеным артыкуле, дазволіць гісторыкам больш глыбока даследаваць шэраг актуальных пытанняў: характарыстыка персаналіяў заснавальнікаў першых публічных музеяў у Беларусі, прынцыпы ўрадавай палітыкі па ахове помнікаў гісторыі і культуры і яе ўплыў на развіццё музейнай справы, матэрыяльна-фінансавае становішча музеяў, праблемы ажыццяўлення новых музейных праектаў і інш.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Положение о Мстиславском музее древностей. – Мстиславль, 1915. – 14 с.; Положение о Музеуме Древностей и Временной Археологической Комиссии в Вильне // Записки Виленской Археологической комиссии. – Вильна, 1856. Ч. 1. – С. 1–5; Примерные основания учреждения церковно-археологического музея в Витебске // Полоцкие епархиальные ведомости. – 1893. – № 9. – С. 212–217; Устав Гродненского педагогического общества // Педагогическое дело. – 1912. – Ч. I. – № 4. – С. 75–80; Устав Минского городского музея. – Минск, 1914. – 7 с.; Устав Минского церковного историко-археологического комитета // Минские епархиальные ведомости. – Дополнение к № 2 за 1908 г. – С. 1–5; Устав Общества изучения Белорусского края в городе Могилеве. Оттиск из № 3 циркуляров по Виленскому учебному округу за 1905 год. – Вильна, 1905. – 4 с. і інш.

2. Каталог монет музея Витебской ученой архивной комиссии. Составил хранитель музея К. А. Змигродский. – Витебск, 1911. – 38 с.; Каталог музея Витебской ученой архивной комиссии. – Витебск, 1912. – 46 с.; Каталог предметов Музея древностей, состоящего при Виленской публичной библиотеке. Второе издание. – Вильна, 1885. – X+272 с.; Киркор А. К. Перечневый каталог предметов в Виленском музеуме древностей. – Вильна, 1858. – 21 с.; Фурсов М. Описание Могилевского музея. – Могилев, 1898. – 53 с. і інш.

3. Дневник заседаний комиссии для разбора, приведения в известность и надлежащий порядок предметов, находящихся в Виленском музеуме древностей. – Вильна, 1865. – 8+14 с.

4. Довнар-Запольский, М. Наша научная нужда. Заметки к предстоящему IX Археологическому съезду в Вильне / М.Довнар-Запольский // Минский листок. – 1893. – 23 июля. – С. 2–3.

5. З нашага жыцьця (збірайма рэчы ў беларускі музэй) // Наша ніва. – 1912. – № 37. – С. 3.

6. Минское слово. – 1909. – 1 августа. – С. 3; 1910. – 9 июня. – С. 2; 1910. – 1 июля. – С. 2; 1912. – 31 марта. – С. 2 і інш.

7. Gazeta warszawska. – 1880. – 8 (20) września. – S. 3; 9 (21) września. – S. 3; 10 (22) września. – S. 3; 16 (28) września. – S. 5. Goniec Wilenski. – 1909. – 8 lutego. – S. 3; 10 kwietnia. – S. 2. Kurier Litewski. – 1909. – 6 (19) lutego. – S. 1–2; 27 marca (9 kwietnia) – S. 1–2 і інш.

8. Адамовіч, А. "Як дух змаганьня Беларусі" (да 100-угодкаў нараджэньня Івана Луцкевіча). – Нью-Ёрк, 1983. – 27 с.; Вітан-Дубейкаўская, Ю. Мае ўспаміны. – V.: Gudų Kulturos Draugija Lietuvoje, 1994. – 191 с.; Станкевіч С. Іван Луцкевіч (у дзесятыя ўгодкі сьмерці яго) (1919 – 1929 гг.) // Студэнцкая думка. – 1929. – № 1 (12). – С. 5–11.

9. Петров, Н. Из путешествия в Северо-Западный край // Киевская старина. Год восьмой. Т. XXIV – XXV. – Киев, 1889; Проезжий. Путевая заметка // Новое время. – 1868. – 15 января. – С. 3; 25 июня. – С. 3–4; Случевский, К. К. По Северо-Западу России. Т. II. «По Западу России». – СПб., 1891.

Грабянчук Ігар Васільевіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры грамадскіх дысцыплін і права Бабруйскага філіяла Беларускага дзяржаўнага эканамічнага універсітэта.

УДК 94(476.2 – 21Гом) "1914/1918":070(4БЕИ – 21Гом) " 19/…"(093)

Аксана Яшчанка (Гомель, Беларусь)

МАТЭРЫЯЛЫ МЯСЦОВАГА ПЕРЫЯДЫЧНАГА ДРУКУ ЯК КРЫНІЦА ДЛЯ ВЫВУЧЭННЯ ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНАГА РАЗВІЦЦЯ ГОМЕЛЯ НАПЯРЭДАДНІ І Ў ПЕРЫЯД ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ

Статья посвящена характеристике материалов местной периодической печати начала XX века – газет «Гомельская копейка», «Гомельская мысль», «Полесье», «Полесская жизнь», «Гомельское слово» и др. как источника для исследования истории и культурно-бытовых процессов в уездном городе Могилевской губернии Гомеле накануне и в годы первой мировой войны. Проведенное исследование позволяет выделить несколько тематических групп материалов, наиболее ценных с точки зрения источниковедческого анализа, для показа преломления процессов исторического развития в жизни уездного города столетие назад и определения параметров культуры различных слоев городского населения.

Пачатак XX ст. належыць да дастаткова забяспечаных крыніцамі перыядаў айчыннай гісторыі. Пры наяўнасці ілюстрацыйных матэрыялаў, статыстычных аглядаў, сярод інфармацыйна насычаных архіўных дакументаў па тэме (фонды гарадскіх упраў, гарадскіх дум і г.д. у НГАБ) і інш. вылучаецца комплекс мясцовых газетных выданняў пачатку XX ст. Актуальнасць звароту да іх вывучэння ў якасці крыніцы па гісторыка-культурнаму развіццю гарадоў беларускіх губерняў надзвычай высокая: у адрозненне ад матэрыялаў па сталічных і губернскіх гарадах дадзеныя па гісторыі павятовых цэнтраў у свой час, як правіла, фіксаваліся ў меншай ступені і захаваліся да сёння ў недастатковай колькасці, таму газетныя нататкі – часта ўвогуле амаль адзіная крыніца інфармацыі. З пункту гледжання крыніцазнаўчага падыходу раскрыццё тэмы дазволіць пашырыць кола пісьмовых крыніц, карысных для апісання працэсаў урбанізацыі на Беларусі. Акрамя таго, трэба ўлічваць, што на характар падачы звестак уплывала спецыфіка саміх перыядычных выданняў – газета заўсёды адгукалася на новыя з'явы, якія цікавілі сучаснікаў, таму імгненнае адлюстраванне падзей мае тыя рысы, якія адсутнічаюць ў іншых крыніцах. Такім чынам, вывучаючы газеты, прадстаўляецца магчымым акрэсліць, як ўвасобіўся на іх старонках вобраз горада на Беларусі пачатку мінулага стагоддзя. Узмацняе актуальнасць тэмы і краязнаўчы аспект: павышаная насычанасць публікацый паведамленнямі пра мясцовую гісторыю.

Выбар менавіта гомельскіх газетных матэрыялаў абумоўлены шэрагам прычын: яны выдаваліся ў дастатковай колькасці і сёння ствараюць досыць поўны пласт для рэканструкцыі гістарычнага аблічча эпохі, акрамя таго яны прэзентуюць свой час у тым ракурсе, які дае магчымасць ахарактарызаваць яе блізка да гістарычных рэалій і ў вялікім маштабе. Падбор выданняў, якія выходзілі ў Гомелі ў азначаны адрэзак часу, можна ў пэўнай ступені назваць паказальным для буйнога павятовага цэнтра Паўночна-Заходняга края. Выбар Гомеля вызначаны тым, што ў канцы XIX – пачатку XX ст. ён ператварыўся ў значны чыгуначны вузел, істотна павялічыўся колькасна – склад яго жыхароў, напрыклад, у 1912 годзе дасягнуў 102120 чалавек, адначасова ў Гомелі актывізавалася эканамічнае развіццё, адбыўся прыток капіталаў, гэтыя змяненні пацягнулі за сабой павышэнне адукацыйнага патэнцыялу (наяўнасць тут мужчынскай і жаночай гімназій і шматлікіх іншых навучальных устаноў, у 1911 годзе іх налічвалася 32). Як вынік, культурна-бытавыя працэсы ў горадзе неслі на сябе адбітак гэтых новаўводзінаў і адрозніваліся вялікай разнастайнасцю, якая і адлюстравалася на старонках гомельскіх газет і з'яўляецца цікавай для навуковага разгляду.

Вызначаны для аналізу храналагічны перыяд важны тым, што з ім звязваецца інтэнсіфікацыя ў працэсе развіцця гарадоў, а таксама на гэтыя гады прыпадае карэнны злом ладу жыцця насельніцтва Расійскай імперыі, абумоўлены падзеямі Першай Сусветнай вайны і сацыяльнымі пераўтварэннямі 1917 года. Выбар для разгляду матэрыялаў мясцовага перыядычнага друку тлумачыцца іх большай накіраванасцю на дэталёвы паказ менавіта мікрагісторыі.

Навізна даследавання заключаецца ў магчымасці ўпершыню выявіць магчымасці публікацый перыядычнага друку пачатку XX ст. для ўсебаковага асвятлення гістарычнага мінулага і культурных традыцый гарадскога насельніцтва Беларусі (на прыкладзе Гомеля), ва ўвядзенні ў навуковы зварот новых фактычных матэрыялаў.

Гістарыяграфія праблемы, на жаль, досыць сціплая. Хаця газетныя публікацыі неаднаразова выкарыстоўваліся беларускімі этнографамі пры рэканструкцыі грамадскіх традыцый, святочнай культуры [1], гісторыкамі і этнографамі – для стварэння карціны жыцця жыхароў асобных гарадскіх населеных пунктаў [2; 3], пры вывучэнні гісторыі друку [4], аднак іх спецыяльнае вывучэнне як суцэльнага комплексу крыніц для аднаўлення панарамы гарадскога жыцця пачатку мінулага стагоддзя на Беларусі яшчэ не выконвалася.

Мэта дадзенага даследавання – выявіць у гомельскіх газетных публікацыях пачатку XX ст. тэматычныя групы тэкстаў, найбольш вартыя навуковай увагі гісторыка і этнографа, і ацаніць іх змест як

матэрыял для характарыстыкі гісторыка-культурнага развіцця гарадскога насельніцтва беларускіх губерняў. Задачы працы: раскрыць патэнцыял газетных публікацый пачатку XX ст. для распрацоўкі розных сюжэтаў гарадской гісторыі і культуры (палітычнай, ваеннай, этнаканфесійнай, соцыякультурнай, побытавай і інш.).

Газеты «Гомельская копейка» (1911 – 1917), «Гомельская мысль» (1913 – 1914), «Полесье» (1909 – 1912), «Полесская жизнь» (1909 – 1911), «Гомельское слово» (1911 – 1912) выходзілі ў павятовым горадзе Магілёўскай губерні Гомелі і захаваліся ў дастаткова поўнай ступені ў Расійскай Нацыянальнай бібліятэцы, Бібліятэцы Расійскай Акадэміі навук (г. Санкт-Пецярбург) і Расійскай дзяржаўнай бібліятэцы (г. Масква). Названыя выданні больш за іншыя змяшчаюць падрабязныя публікацыі аб падзеях, якія адбываліся ў Гомелі ў пачатку мінулага стагоддзя, і таму ў найбольшай ступені адпавядаюць патрабаванням вывучэння гарадской прасторы і жыцця яе насельнікаў, з гэтай прычыны менавіта яны былі выбраны для крыніцазнаўчага аналізу.

Аўтарства надрукаваных матэрыялаў у большасці выпадкаў устанавіць немагчыма. Згодна правілам, прынятым у журналістыцы стагоддзе назад, подпісы пад канкрэтнымі тэкстамі не ставіліся або пазначаліся толькі ініцыялы. Распаўсюджанай справай было вызначэнне сябе пад псеўданімамі, якія маглі паўтарацца ад аднаго нумара газеты ў другі. Напрыклад, газеты «Гомельское слово», «Гомельская копейка», «Полесье» вызначаюцца як прыватныя. Змест матэрыялаў шмат у чым вызначаўся іх прыналежнасцю да пэўных грамадскіх цячэнняў, напрыклад, ліберальна-асветніцкага накірунку прытрымліваліся «Гомельский вестник», «Полесье» і інш. Сярод імёнаў выдаўцоў можна назваць такія, як М.І. Кулебяка-Карэцкі, Г.М. Нэйман і іншыя.

Важна, што менавіта са старонак газетных публікацый можна пачуць голас саміх гараджан, што амаль немагчыма пры вывучэнні іншых тэкстаў той эпохі. Так, сустракаюцца надрукаваныя лісты жыхароў Гомеля, незадаволеных або выказваючых свае станоўчае стаўленне як да важных для краіны падзей, так і да момантаў свайго прыватнага жыцця, размяшчаюцца водгукі гамяльчан на артыкулы, размешчаныя ў газетах раней.

Дакладнасць прадстаўленых звестак ў некаторых выпадках парушалася па наступных прычынах: наяўнасць шэрагу заказных артыкулаў, абумоўленых грамадскімі і эканамічнымі патрэбамі краіны, непазбежныя памылкі з прычыны неабходнасці хуткай падрыхтоўкі матэрыялаў «па гарачых слядах», наўмысныя скажэнні на карысць мясцовых гарадскіх улад (каб прадставіць іх дзейнасць і яе вынікі ў «лакіраваным» выглядзе), пэўная тэндэнцыйнасць, якая выцякала з накіраванасці саміх выданняў, адлюстроўваўшых розныя грамадска-

палітычныя цячэнні і таксама суб'ектывізм журналістаў у прадстаўленні жыцця асобных груп гарадскіх жыхароў або канкрэтных гараджан, які грунтаваўся на этнічных стэрэатыпах, тлумачыцца невысокім культурным узроўнем аўтараў, іх даверам да недакладнай інфармацыі, запазычанай з ненадзейных крыніц. Таму патрабуецца шчыльна перапраўраць статыстычныя дадзеныя, звяртацца да архіўных крыніц у мэтах супастаўлення апісваемых падзей, праводзіць параўнанне з інфармацыяй гісторыка-краязнаўчай літаратуры згаданых часоў. Маюцца нюансы ў асвятленні адных і тых жа падзей на старонках розных гомельскіх выданняў, але часцей гэта звязана не столькі з падачай матэрыялаў, колькі з аб'ёмам інфармацыі і выбарам больш або менш значных з пункту гледжання аўтараў пытанняў пры адборы артыкулаў для размяшчэння ў перыядычных выданнях. Аднак пераважная большасць надрукаваных тэкстаў у гомельскіх газетах пачатку XX ст. тым не менш дазваляе скласці дастаткова блізкае да рэалій тагачаснага жыцця ўяўленне аб падзеях грамадскага і палітычнага развіцця горада, а часам і ўсёй краіны, культурных плынях, тыповых рысах штодзённасці гараджан, традыцыях і новаўводзінах у побытавай культуры насельніцтва, стварыць насычаны мясцовым каларытам вобраз правінцыяльнай культуры жыхароў.

Сярод рубрык, якія найбольш прыдатныя для выкарыстання, можна згадаць (на прыкладзе газеты «Гомельское слово») наступныя: «местная хроника», «театр и музыка», «корреспонденции». Звесткі пра гарадское жыццё можна выявіць у тэкстах, што належалі да розных літаратурных жанраў: эсэ, фельетон, вершаваныя радкі мясцовых аўтараў і інш. Стыль і якасць выкладання матэрыялаў неаднолькавыя: друкаваліся высокамастацкія апісанні мясцовай гісторыі, высокакваліфікавана падрыхтаваныя матэрыялы з элементамі глыбокага аналізу і разам з тым нешматлікія нават прымітыўныя і па мове і па сутнасці бязглуздыя нататкі, разлічаныя на мяшчан з невысокімі культурнымі запатрабаваннямі. Выданні, безумоўна, рускамоўныя, аднак у гомельскіх газетах друкаваліся ў перакладах ўрыўкі з літаратурных твораў класікаў славянскіх літаратур і яўрэйскіх аўтараў, сусветна знакамітых еўрапейскіх пісьменнікаў, праўда, яны хаця ўскосна і сведчаць пра культурны ўзровень мясцовых чытачоў, аднак у астатнім не маюць дачынення да тэмы. Ілюстрацыйныя матэрыялы абмежаваны малюнкамі ў рэкламных рубрыках, а таксама адзінкавымі фота, што адпавядае тэхнічным магчымасцям апісваемага перыяду.

Характэрна некаторая нераўнамернасць у храналагічным ахопе падзей. Напярэдадні вайны газеты шырока і рознабакова асвятлялі ледзь не ўсе бакі гарадской штодзённасці, а выданні часоў першай сусветнай вайны і сацыяльных пераўтварэнняў (1917 – 1918 гг.) у найбольш

стандартным выглядзе штампавана акрэсліваюць тэндэнцыі перамен на прасторах былой Расійскай імперыі з колькасна невялікім і якасна непаглыбленым паказам мясцовай гісторыі.

Неад'емнай рысай значнай часткі выяўленых матэрыялаў была вялікая эмацыянальнасць, з якой апісваліся тыя або іншыя падзеі – захапленне ад тэхнічных навінак, выступленняў гастралёраў, ад учынкаў суседзяў і г.д. Сапраўдную навуковую каштоўнасць маюць рэмаркі адносна прыватнага побыту, якія зрэдку захаваліся ў іншых крыніцах. Цэлы пласт тэкстаў падкрэслівае адзнакі культуры як правінцыяльнай, характарызуе шляхі пранікнення навацый у гарадское асяроддзе (напрыклад, распаўсюджанне сінематографа, дачнага адпачынку).

Сярод вялізарнай колькасці выяўленых і вартых навуковай увагі газетных артыкулаў можна вылучыць шэраг тэматычных груп.

Першаснае па колькасці і значнасці месца можна адвесці адлюстраванню грамадскага жыцця, развіцця у Гомелі гарадскога самакіравання, падзей Першай Сусветнай вайны на яе франтах і скрозь прызму лёсаў гамяльчан, а таксама іншых гістарычных фактаў. Другая група ўключае своеасаблівы летапіс мясцовай гарадской гісторыі, які можа быць адноўлены ледзь не па днях. Гэта разнастайныя паведамленні раздзелаў хронікі і інш. аб жыцці гамяльчан у самым шырокім дыяпазоне – ад інфармацыі пра адметныя падзеі (прыезд вядомых асоб, адкрыццё новых будынкаў грамадскага прызначэння і г.д.) да звестак пра крымінальныя выпадкі ў Гомелі і яго акрузе.

Трэцяя група аб'ядноўвае матэрыялы аб гісторыі і культуры іншых гарадоў рэгіёна і іншых краін: часцей з'яўляюцца на старонках гомельскіх газет апісанні жыцця ў павятовых гарадах Магілёўскай губерні, фігурыруюць Санкт-Пецярбург, Масква, а таксама паўднёвыя гарады – Кіеў, Чарнігаў. Гэта адлюстроўвае не толькі іерархію ў сістэме гарадскіх населеных пунктаў, аднак у пэўнай ступені сведчыць аб шчыльных, здаўна склаўшыхся кантактах жыхароў гарадоў Падняпроўя, накіраванасці гандлёвай дзейнасці, напрамках развіцця транспартнай сеткі ў гаспадарчых мэтах, што пацягнула за сабой і актыўнае ўзаемадзеянне гараджан у іншых сферах. Меліся і перадрукоўкі з іншых выданняў інфармацыйнага або займальнага характару аб гарадах Еўропы і Амерыкі, аднак яны даваліся без прывязкі да гісторыі Гомеля і не ўяўляюць каштоўнасці для раскрыцця тэмы.

Чацвёртая група можа атрымаць умоўную назву «мясцовая гісторыя ў тварах». Гэта раскіданыя, выпадковыя, але шматлікія і цікавыя звесткі пра грамадскую дзейнасць і прыватнае жыццё асобных гамяльчан. Пятая група знаёміць з вонкавым выглядам горада, узроўнем яго добраўпарадкаванасці, з ладам жыцця жыхароў асобных гісторыка-культурных зон горада. Да гэтых тэкстаў можна далучыць і тыя, які

інфарміруюць аб развіцці матэрыяльнай культуры: жыллі гараджан, гарадской модзе, сістэме харчавання. Шостая група матэрыялаў дазваляе даведацца аб штодзённасці гамяльчан, якія належалі да розных этнаканфесійных груп, сацыяльных колаў, рознага ўзросту і пола. Жаночая і дзіцячая тэмы нядрэнна высвечваюцца на старонках газет. Тут зафіксавалася і інфармацыя аб сацыяльных нізах, жыццё якіх увогуле рэканструіруецца складана. У сёмую групу можна выдзеліць артыкулы, якія асвятляюць пытанні адукацыі, музычнай і тэатральнай культуры ў Гомелі пачатку ХХ ст. Асобае месца трэба пакінуць для артыкулаў, праз вывучэнне якіх мы здольныя аднавіць аблічча святочнай культуры, формы баўлення вольнага часу. Паасобку мэтазгодна ахарактарызаваць змест рэкламы, якая дае самыя розныя звесткі аб стане гаспадарчага развіцця, культурных здабытках сваёй эпохі, што каштоўна для вызначэння тэндэнцый уніфікацыі гарадской культуры, яе масавізацыі і г.д. Вартыя ўвагі і газетныя аб'явы.

Такім чынам, матэрыялы гомельскіх газет пачатку ХХ ст. можна лічыць багатай крыніцай інфармацыі аб розных аспектах гісторыка-культурнага развіцця павятовага горада Магілёўскай губерні, а таксама ў некаторай ступені аб падзеях у краіне і свеце. Найбольш поўна і аб'ектыўна прадстаўлены сюжэты, прысвечаныя штодзённаму побыту гарадскіх жыхароў; святочнай культуры (пераважна масавым святам), грамадскаму побыту і інш., што дазваляе вызначыць узровень культурных традыцый. З гістарычных падзей у асвятленні мясцовага перыядычнага друку шырока аднаўляецца ўплыў ваеннага ліхалецця на змяненні ў розных сферах гарадскога жыцця. Мясцовыя газеты дазваляюць кампенсаваць адсутнасць іншых крыніц, мізэрнасць звестак у апошніх, удакладніць і супаставіць трактоўку адных і тых жа сюжэтаў у пісьмовых запісах мінулага, паглыбляючы пранікненне ў гісторыю матэрыяльнай, сацыяльнай і духоўнай культуры гарадоў беларускіх губерняў пачатку ХХ ст. Вынікі даследавання могуць быць карысныя ў краязнаўчай працы, пры стварэнні папулярных твораў па ўрбаністыцы з мэтай прапаганды ведаў аб гарадскім жыцці сто гадоў таму ў сучасным грамадстве.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Беларусы: у 11 т. / рэдкал.: В.М. Бялявіна [і інш.]. – Мінск: Бел. Навука, 1996 – 2008. – Т. 6: Грамадскія традыцыі / В.М. Бялявіна [і інш.]. – 2002. – 606 с.; Грамадскі побыт і культура гарадскога насельніцтва Беларусі / В.К. Бандарчык [і інш.]; пад рэд. В.К.Бандарчыка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 248 с.
2. Шыбека, З.В. Мінск: Старонкі жыцця дарэвалюцыйнага горада / З.В. Шыбека, С.Ф.Шыбека. – Мінск: Полымя, 1994. – 341 с.
3. Яшчанка, А.Р. Гомель у другой палове XIX – пачатку XX ст.: Гісторыка-этнаграфічны нарыс / А.Р. Яшчанка. – Гомель: ГКІ, 1997. – 80 с.

4. Пичуков, В.П. Общественно-политические позиции легальной периодической печати Беларуси в конце XIX – начале XX вв.: автореф. дис. …канд. ист. наук: 07.00.02 / В.П. Пичуков; Ак. Наук. Бел. – Минск, 1996. – 18 с.

Яшчанка Аксана Рыгораўна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, загадчык кафедрай гісторыі Беларусі Гомельскага дзяржаўнага універсітэта імя Ф.Скарыны. Навуковыя інтарэсы звязаныя з распрацоўкай праблем этналогіі горада, раскрыццём культурна-бытавых працэсаў у гарадскім асяроддзі па матэрыялах Гомеля і іншых гарадоў Беларускага Падняпроўя і Усходняга Палесся. Увага надаецца пераважна храналагічнаму перыяду канца XIX – пачатку XX ст., разам з тым даследуецца і сучасная культуры гарадскога насельніцтва Гомельшчыны.

УДК 711.424:94(474.5)

Майя Пташек (Вильнюс, Литва)

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕРЕВЯННОЙ АРХИТЕКТУРЫ КУРОРТНЫХ ГОРОДОВ ЛИТВЫ СЕРЕДИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА*

В статье рассматривается генезис курортного деревянного зодчества, условия распространения «швейцарского», «русского» и других архитектурных направлений, а также анализ стилистических особенностей и различий в архитектуре приморских курортов и курортов минеральных вод разных регионов Литвы.

Географическое положение Литвы, заросшие лесами территории, определило направление и характер зодчества. Остатки деревянных построек на территории Литвы археологи обнаруживают в культурном слое каменного века. В средневековье из дерева строили не только жилые дома, но параллельно с каменными крепостями и комплексы деревянных оборонительных сооружений. Вплоть до XIX века в городах и местечках Литвы доминировало деревянное строительство, а в деревнях до середины XX века дерево было основным строительным материалом. Дерево недолговечно, пожары и неблагоприятный влажный климат значительно укорачивают «жизнь» деревянной архитектуры. Для истории культуры и архитектуры деревянное зодчество имеет огромную ценность т.к. оно существовало параллельно с каменной архитектурой, но сохранилось в ограниченном количестве. В XXI веке бережное

* Ілюстрацыі да артыкула М.Пташэк – у Дадатку 5

отношение к деревянной архитектуре XX века – необходимое условие, чтобы сохранить обьемность культурного наследия для будущих поколений.

«Золотой век» курортной архитектуры пришелся на середину XIX – начало XX века. Это был особенно спокойный период для основания курортов, неканонизированного архитектурного творчества, осознания важности отдыха в жизни общества, поскольку в XIX веке Европа успокоилась после революционных потрясений и крупных войн. Достижения цивилизации способствовали обогащению общества, и все больший круг людей мог позволить себе тратить время и средства на отдых и развлечения. Началось интенсивное развитие старых минеральных лечебниц, дороги прокладывались до дальних горных деревень, а морские курорты развивались на незанятых территориях, оккупируя рыбацкие поселки. Архитектурное творчество отозвалось на общественную необходимость проводить время в романтичной обстановке. Именно в курортной архитектуре яснее и более многопланово, чем в городской, отражалась противоречивая эпоха поиска стиля, проявлялось романтическое мировоззрение и исчезала однобокая идеология. Здесь проявлялась архитектура всех эпох и стилей, насыщенная местным колоритом. Она должна была удовлетворять эстетические потребности всех многочисленных отдыхающих, быть универсальной и интригующей. На северном европейском взморье это была деревянная архитектура, которая провоцирует большое разнообразие и возможности имитации. Это фахверк, срубы и комбинации каркасных конструкций. Литовская курортная архитектура органично соответствует всей архитектуре балтийского региона и в стилистическом, и в типологическом аспекте.

Курортная деревянная архитектура – очень важная часть архитектурного наследия в историческом плане, поскольку помогает понять особенности возникновения архитектуры историзма и своеобразие ее развития не только в Литве, но и во всем регионе. Курортная и парковая архитектура благодаря своим специфическим особенностям представляет особое значение для культуры Литвы, так как отражает мировоззрение романтизма без литературной основы. Поэтому Литве, не имеющей всеобъемлющей истории культуры Романтизма, очень важно воссоздать возникновение романтического мировоззрения, проникновение его идей в культуру отдыха и его материализацию в архитектуре историзма. Достаточно долго – весь 20 век – архитектура историзма оценивалась очень критически из-за своей эклектичности, «несамостоятельности» и вторичности стиля. Только в последние десятилетия в соседних странах – Латвии, Польше, России – и в Литве начали ценить и исследовать архитектуру, навеянную

историческими реминисценциями. Именно курортная архитектура – один из основных семантических блоков идеологии архитектуры историзма [1; 100]. Хотя деревянная курортная архитектура существует в том же самом ареале, что и другая архитектура историзма, ее специфическая стилистика и типология имеет гораздо больше общности и непосредственную связь с общеевропейскими тенденциями культуры отдыха.

В Литве существуют курорты двух типов: бальнеологические – Друскининкай, Бирштонас, Ликенай и Смардоне, и морские. [2; 104] Прибрежные курорты в XIX – начале XX в. формировались в различных условиях. Поселки Неринги (Куршской косы) – Нида, Юодкранте и прибрежные районы Клайпеды Смильтине и Гируляй – располагались на территории Пруссии, а Паланга и Швянтойи – на территории Литвы, которая после третьего раздела Речи Посполитой в 1795 г. юридически вошла в состав Российской империи. В межвоенное время, в 1918 – 1839 гг., еще и Друскининкай вместе с Вильнюсским краем стал провинцией Польши. Поэтому на всех курортах вместе с общими стилистическим тенденциями есть и региональные особенности, которые отражают вкусы местного общества.

Генезис стилистики курортной архитектуры просматривается в планировке и обустройстве английских (ландшафтных) парков. Именно каноны планировки ландшафтных парков, навеянные романтизмом, когда посетитель должен почувствовать пространство и время окружающего мира, напрямую способствовало возрастанию интереса к архитектурным стилям всех эпох (время) и регионов (пространство). Поэтому в эпоху историзма в архитектуре допустимы и интерпретации всех европейских стилей – от готики до неоклассицизма, а также экзотические восточные веяния. На курортную деревянную архитектуру Литвы особенное влияние оказали «швейцарский» и «русский» стили. Термином «швейцарский стиль» часто характеризуются курортные постройки, которые отличаются крышами сложной формы, обилием архитектурных элементов – башенок, эркеров, – и множеством прорезных деталей. Однако есть и другой тип построек, характерный для швейцарского стиля.

Швейцария была первой страной в Европе, в которой уже во второй половине 19 века туризм стал доходной статьей экономики. В начале создания курортов доминировала внешне роскошная, подражающая европейским дворцам и загородным резиденциям, неоренессансная и необарочная стилистика. Так строили не только гостиницы, но и общественные здания: маленькие железнодорожные станции, ратуши, банки. Чуть позже, к концу 19 в., когда интерес к национальным особенностям затронул все сферы жизни, в архитектуре стали

проявляться местные архитектурные традиции. В архитектуре гостиниц и лечебниц стали доминировать ассимметричная композиция, остроконечные крыши сложной конфигурации, башенки, эркеры и фронтоны, украшенные деревянными прорезными орнаментами. В конце 19 - начале 20 в. потребности и отношение к отдыху изменились: утомленные городской жизнью отдыхающие хотели изменить ритм жизни, и архитекторы, откликнувшись на эти пожелания, изменили масштаб и стилистику пансионатов, сохраняя уже достигнутый уровень комфорта. Размеры гостиниц уменьшились, их стали стилизовать под швейцарские фермы и горные домики – шале (chalet) [3; 108]. Это два разных варианта швейцарского стиля. В самой Швейцарии они разнятся во времени, так как формировались в течение нескольких десятилетий, и степенью влияния местной традиции. В первом варианте это элементы городской каменной застройки, включающие изобилие архитектурных элементов, которые трансформировались в сложные ассимметричные структуры. В другом варианте это – шале: компактный объем, покрытый достаточно плоской двухскатной крышей и опоясанный деревянной галереей. Оба этих типа широко распространились по всей Европе: курхаузы, санатории, лечебницы, купальни проектировались под влиянием швейцарской архитектуры.

Распространение русского стиля курортной архитектуры Литвы часто объясняется политической ситуацией и неизбежным влиянием Российской империи. Несомненно, желание угодить отдыхающим из Петербурга и Москвы стимулировало возникновение в Друскининкай большого количества построек в русском стиле. Однако «русский стиль», как стилизованный экзотичный, в Европе появился еще в начале 19 века: в 1826 г. в парке Потсдамского дворца (Германия) построен домик в русском стиле для приема знатных гостей. [4; 132] Русский стиль стал распространяться в парковой и курортной застройке, и такие здания существовали как экзотичные в одном ряду с постройками в мавританском и китайском стиле. Здания в русском стиле отличались весьма внушительными габаритами резных колонн, изломанными линиями фронтонных карнизов, сандриками над окнами и многослойным прорезным декором.

Разнообразие курортной архитектуры дополнили и местные этнографические традиции, которые особенно ярко проявились в приморском регионе. Здания фахверковой конструкции разнообразили арсенал архитектурных приемов. Часто в одном здании гармонично соседствуют элементы разных стилей, что в эпоху историзма вполне допустимо как выразительный архитектурный прием. Для курортной архитектуры очень важно и возникновение зданий новой типологии:

курхаузы, рестораны, купальни и малые архитектурные формы внесли разнообразие и обогатили курортное пространство.

Друскининкай, как место целебных источников, известно с 18 века. Сам король Станислав Август со своими придворными посетил Друскининкай и приказал оценить их лечебные свойства [5; 2]. В 1794 г. Друскининкай были объявлены лечебной местностью и после третьего раздела, когда Друскининкай отошли к России, ими заинтересовалось общество Гродненских врачей. Они издавали журнал, популяризировавший курорт. Началом курорта считается 1837 г., когда возле источников были построены первые купальни. В течение нескольких лет деревенское поселение стало городком. В архитектуре Друскининкай выделяется два этапа: I. 1837 – 1920 гг. Интенсивная застройка велась в 20 в. перед мировой войной. В этот период наблюдается очевидное доминирование русского стиля; II. 1920 – 1939 гг. Время правления Польши, когда доминировал швейцарский стиль. Особенно яркий пример, иллюстрирующий русский стиль второй половины XIX в. в Друскининкай – вилла «Империал». Очень интересный пример экзотичного стиля – вилла «Мавританка». Само ее название отображает восточный источник вдохновения. Характерный элемент – узкие арочные проемы, закрытые прорезным орнаментом в виде решетки, что ассоциируется с восточной традицией гаремной архитектуры. Вилла «Омега» межвоенной постройки – характерного швейцарского стиля с шестиугольной башенкой, консолями сложной конструкции.

Главный приморский курорт – Паланга, где примеры курортной архитектуры отражают разнообразие стилей конца XIX – начала XX в. Хотя первые отдыхающие появились в Паланге в середине 19 века, специальных курортных зданий в городке не было [6; 12]. В собственности графов Тышкевичей Паланга была с 1824 г., но только около 1875 г. по инициативе Йозефа Тышкевича был построен бальный зал [7; 124]. Около 1880 г. здание было расширено, открылись гостиница и ресторан, который по традиции тех времен стали называть Курхаузом. Напротив находилась первая усадьба Тышкевичей, которая не сохранилась, но по иконографическим источникам можно увидеть, в какой степени вкус ее владельцев оказывал влияние на архитектуру всей Паланги. Аналогичные конструктивные решения террас и декор – пересекающиеся косые консоли, заполненные прорезным орнаментом – позже повторяются и во многих курортных постройках, и даже в домах местных жителей. На таких террасах проводилось больше времени, чем на пляже или в купальнях, это было местом общения и развлечений. Очень важным аспектом курортной жизни были морские купания и ванны. В Паланге были построены холодные купальни на пляже и

теплые купальни на ул. Кястучё. Холодные купальни (не сохранились) были построены как имитация оборонного замка с четырьмя угловыми башнями, в традициях европейских пляжей того времени [8; 32]. Теплые купальни были гораздо более уютны, соразмерны человеку, интерьер вестибюля был декорирован в привычном стиле неоклассицизма. Присутствие таких зданий свидетельствует о существовании настоящей санаторной жизни в Паланге.

Сын Йозефа Тышкевича, Феликс Тышкевич, построил новую усадьбу по проекту архитектора Ф. Швехтена [9; 22–23], а часть парка решил застроить виллами для отдыхающих. Территория была разбита на крупные участки. Важно, что это были очень большие виллы санаторного типа, т.е. деятельность Феликса Тышкевича простиралась и в социальную сферу – он стремился вовлечь в орбиту курортного отдыха как можно больше людей. Эти здания проектировались архитекторами, приглашенными из Польши и Германии, поэтому здесь очень много проявлений швейцарского стиля и всевозможных имитаций фахверка, который выступает как фасадный декор.

Одна из самых красивых построек, сохранившихся до наших дней – «Анапилис». Это здание внушительных габаритов, сложной объемной композиции. Ее силуэт тиражировался на очень многих старых открытках. Вилла «Махорта» и вилла «Морской глаз» тоже представляют швейцарский стиль с динамичным объемом и сложным силуэтом. Второму типу – шале – соответствуют виллы «Ромео» и «Джульетта». Это постройки компактного объема, скромного декора, в которых главный архитектурный элемент – это сильно выступающая крыша, под которой располагались галереи, увы, не сохранившиеся до наших дней. Один из красивейших ансамблей фахверкового зодчества – пять разных строений с заполнением из красного кирпича.

На Куршской косе курортами можно назвать три поселка – это Нида, Юодкранте и Смильтине. Эти курорты до 1923 г. находились на прусской территории, а с 1923 по 1939 г. – на территории Литвы. Старейший курорт – Юодкранте, где уже в XIX в. хозяин гостиницы из Тильзита Эдуард Штельмахер построил гостиницу «Куришерхоф», вокруг которой к 1870 г. уже было возведено 11 вилл. Самая роскошная и сложная по объему – вилла «Хубертус» с ярко выраженным центральным ризалитом, сложным фронтоном с пересекающимися консолями и выразительным растительным орнаментом прорезного декора. Трехэтажные корпусы виллы «Флора» соединены открытой галереей. Очень необычны балки перекрытий, завершающиеся резными львиными головками.

Смильтине начала расти в 1900 г., когда появился паром из Клайпеды, и в 1901 г. был построен Курхауз. Квартал дач к югу от

Курхауза начали строить в 1905 г. На сегодняшний день сохранилось 4 постройки по ул. Смильтинес. Вилла «София» – прекрасный пример сочетания швейцарского стиля и местной фахверковой традиции. Наиболее выразительна фахверковая вилла на Смильтинес 11: ее отличает очень редкий рисунок фахверка, плавные линии которого отражают влияние модерна.

Кроме курхаузов, купален и вилл, на курортах немало строений малых архитектурных форм, которые подчеркивают курортную функцию городка. Влияние пейзажных парков на планирование курортов очевидно. Структурные элементы романтического парка использовались при планировке прогулочных дорожек. Беседки и бельведеры проектировались с максимальным использованием рельефа и природных элементов. Посредством архитектурных приемов планировались не только маршруты отдыхающих, но и перемены настроения. Часто прогулки заканчивались нелегким восхождением на высокую гору (гора Бируте в Паланге или дюна в Ниде), откуда открывалась широкая панорама – вид на окружающий мир до горизонта [10; 41]. Поэтому на этом месте часто находилась ротонда или многоугольная беседка, ориентированная на все стороны света. Архитекторы, проектируя эти сезонные постройки, сознательно создавали их как игрушки, «сувениры», используя много декора.

Обзор курортной деревянной архитектуры ограничился сохранившимися аутентичными примерами и некоторыми, увы, не дошедшими до наших дней образцами. Дерево недолговечно, время и влажный климат безжалостны. Огромная часть наследия конца XIX – начала XX века не сохранилась из-за войн, пожаров, и особенно – строительного бума XXI века. Этот процесс происходит и теперь. Новые грандиозные стройки уничтожают и отдельные здания, и масштаб исторического курортного пространства. Сегодня можно только порадоваться тому, что еще осталось и напоминает об ареалах культуры отдыха прошлых лет.

Список источников и литературы

1. Ptašek, M. Palangos kurorto istorizmo architektūros bruožai, Archiforma / M. Ptašek. – V. , 2002/3. – P. 100.
2. Bučas, J. Senoji Lietuvos kurortų architektūra / J. Bučas // Urbanistika ir rajoninis planavimas. – V., 1990,16. – P. 104.
3. LAROUSSE DU XX SIECLE, T.2, 1929. – P. 108.
4. Borisova, E.A. Russkaja architektura v epochu romantizma, 1997 / E.A. Borisova. – S-Pb. – P. 132.
5. Druskininkai Lietuvos, Lenkijos ir Baltarusijos archyvų dokumentuose, 2006. – P. 2.
6. Czerski, S. Opis žmudzkej dyecezyi / S. Czerski. – Wilno, 1831. – P. 12.
7. Z. Genienė. Palangos m. istoriniai tyrimai. 1995 (rankraštis) / Z. Genienė. – P. 124.

8. Litauens badorter. – Kaunas, 1931. – P. 32.
9. Karwowski, St. Poląga I Kretynga / St. Karwowski. – Poznan, 1913. – P. 22–23.
10. Ptašek, M. Romantinio stiliaus ir kompozicijos modelio adaptacija pajūrio paplūdimio ir parkų architektūrai „Palangos, Girulių, Juodkrantės pavyzdžiu / M. Ptašek // Urbanistika ir architektūra, 1999. – T. XXIII. – № 1.

Пташек Майя Шилемовна, архитектор, лектор Вильнюсской академии художеств. Член союза архитекторов Литвы, Член союза реставраторов Литвы, эксперт ICOMOS. Сфера интересов: культурология, история архитектуры и градостроительства, проблемы охраны культурного наследия. Основные проекты:

Музей часов в Клайпеде в здании XVIII–XIX вв.

Проект реставрации монастыря францисканцев XV–XVIII вв. в Вильнюсе

Проект регенерации района Жверинас в Вильнюсе

Специальный план охранонаследия курорта Паланга

Проект восстановления звонницы XV в. костела и монастыря францисканцев в Вильнюсе.

Специальный план охранонаследия территории Жарде (400 га.) – г. Клайпеда

Проект восстановления деревянной крепости XIII-XIV века на замковой горе Шейминишкеляй – г. Аникщяй.

УДК 947.6

Сяргей Піваварчык (Гродна, Беларусь)

ФАРТЫФІКАЦЫЯ ГРОДНА Ў XIX – пачатку XX ст.

Статья посвящена истории гродненской фортификации в XIX – нач. XX века. На основании изучения архивных материалов и полевых исследований автор выделяет три этапа фортификационного укрепления Гродно – разработанные, но не реализованные проекты первой трети XIX в.; создание укрепленной позиции временного характера в 80 – 90 гг. XIX в., и строительство (незаконченное) новой, современной крепости широкого размещения перед Первой мировой войной.

Традыцыі гродзенскай фартыфікацыі былі закладзены ў эпоху сярэднявечча. Ужо сама летапісная назва горада "Горадзень" сведчыць, што горад узнік як агароджанае ўмацаваннямі месца. Тапаграфічнае размяшчэнне паселішча на мысе пры ўпадзенні Гарднічанкі, высокі стромкі бераг Нёмана, глыбокія яры склалі вельмі зручныя тапаграфічныя ўмовы для развіцця вайскова-інжынернай думкі. Гродна ўзнік на этнакультурным памежжы, і палітычныя падзеі, што адбываліся

ў гэтым рэгіёне, таксама ўплывалі на фармаванне абарончых элементаў горада. Яны прайшлі эвалюцыю ад прасцейшых дрэва-земляных канструкцый да магутных фартыфікацыйных збудаванняў. Кожны перыяд у гісторыі горада адбіўся на яго ўмацаваннях, якія адпавядалі часу і традыцыі: земляны вал і драўляныя сцены дзядзінца (якія былі ўжо ў XII ст. заменены на каменныя – унікальная з'ява) і вакольнага горада часоў Полацкага княства. Потым былі гатычны замак перыяду Вялікага княства Літоўскага, рэнесансная і барочная архітэктура з абарончымі рысамі часоў Рэчы Паспалітай, рэдуты і люнеты Паўночнай вайны і паўстання пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі. Не быў выключэннем і час, калі Гродна быў у складзе Расійскай імперыі

У 1796 г. была створана спецыяльная камісія пад кіраўніцтвам шэфа Корпуса інжынераў генерал-маёра інжынера П.Сухтэлена. На заходнюю мяжу для вывучэння становішча быў накіраваны інжынер-капітан К.Оперман. Вынікам яго працы стала інструкцыя "Обеспечение новой границы с Пруссией и Австрией". Ён прапанаваў на працягу 1200 км пабудаваць дзевяць крэпасцей, у тым ліку і ў Гродне [1, 20].

Далей распрацоўку фартыфікацыйнага ўмацавання заходняй мяжы імперыі правёў генерал-маёр інжынер М.Дэволан. У сваім праекце ў 1797 г. ён прапанаваў цэлую абарончую сістэму з крэпасцей, якія ўтваралі тры лініі. Згодна плану, першая лінія адпавядала праекту К.Опермана, другая лінія размяшчалася ў адлегласці 100 – 80 км і ўключала крэпасці-склады ў Ворне, Вільні і Слоніме; трэцяя лінія складалася з першакласных крэпасцей у Рызе і Кіеве. Такі спосаб абароны мяжы дазваляў у залежнасці ад палітычна-вайсковай сітуацыі даволі эластычна будаваць тактыку абароны і наступлення. У тым жа 1797 г. распачаліся працы па рэалізацыі названых вышэй планаў, аднак канчаткова яны не былі здзейснены. Расія, якая вяла шматлікія войны падчас панавання Кацярыны II, сродкаў на рэалізацыю планаў фартыфікацыйнага ўмацавання (а кошт быў вельмі вялікі) на той час ужо не мела. Акрамя сродкаў, не хапала і адпаведных кваліфікаваных кадраў для крапаснога будаўніцтва, паколькі вяліся ў асноўным наступальныя войны і інжынерных часцей было няшмат [1, 22].

У 1801 г. пасля ўступлення на трон імператара Аляксандра I было пастаўлена пытанне аб фартыфікацыйным умацаванні мяжы з заходнімі суседзямі. У 1804 г. інспектар Корпуса інжынераў генерал Сухтэлен атрымаў дазвол на стварэнне Інжынернай экспедыцыі для прац у заходніх губернях. Аднак вайна з Напалеонам у 1805 – 1807 гг. не дазволіла закончыць гэтыя працы, а далучэнне да кантынентальнай блакады супраць Англіі прымусіла звярнуць увагу ў першую чаргу на ўмацаванне ўзбярэжжа.

Пасля франка-аўстрыйскай вайны стала зразумелым, што канфлікт паміж Францыяй і Расіяй непазбежны. З 1810 г. Расія пачала інтэнсіўна рыхтавацца да вайны. У склад камісіі па падрыхтоўцы да баявых дзеянняў быў уключаны генерал-маёр інжынер К.Оперман, які тэрмінова вярнуўся да плана стварэння фартыфікацый на захадзе: у Коўне, Вільні, Гродне і Брэст-Літоўску. Аднак канчатковае рашэнне было іншым: новыя крэпасці былі пабудаваны ў глыбі імперыі – Дынабургу і Бабруйску з перадмаставым умацаваннем у Барысаве на перадполлі. Тым самым была праігнаравана актыўная абарона і ў магчымым канфлікце ініцыятыва была аддадзена праціўніку.

Як павінна была выглядаць новая расійская фартэцыя ў Гродне, даюць уяўленне архіўныя графічныя матэрыялы. Паводле недатаванага "Плана г.Гродно с проэктами укрепления оного", абарончыя збудаванні павінны былі ахапіць увесь горад. У склад крапаснога комплекса ўваходзілі капаніры, люнеты, валы з равелінамі, абарончыя сцены з гласісамі, стралковыя рвы, батарэі на Старым замку, Новым замку і на месцы дома Мураўскіх на вул. Маставой. Для затаплення мясцовасці падчас небяспекі на Гарднічанцы планаваліся чатыры плаціны. На левым беразе павінна было быць пабудавана перадмаставое ўмацаванне – "тэт дэ пон", аснову якога складаў францішканскі кляштар. Гэты план падпісалі расійскія вайсковыя інжынеры палкоўнік Баўмер і капітан Дэн [2].

Другі план датуецца 1807 г. Ён мае подпіс генерала Сухтэлена і называецца "План города Гродны с означением вновь проектируемой крепости". Ад плана без даты адрозніваецца большай плошчай, якая уключана ў сістэму ўмацаванняў – увайшлі Гарадніца, Станіславова, тэрыторыя левага берага Гараднічанкі. Значна большых памераў планавалася перадмаставое ўмацаванне на фарштаце [3].

Названыя тапаграфічныя планы былі вынікам працы Інжынернай экспедыцыі П.Сухтэлена, якая працавала да ўтварэння Каралеўства Польскага. Наступны графічны план звязаны ўжо непасрэдна з дзейнасцю Опермана ў камісіі па падрыхтоўцы да вайны з Напалеонам. Ён мае легенду па-нямецку "Plan eines Befestigungs – Entwurf auf die Stadt Grodno in Litthauen" і два надпісы алоўкам – "са 1810" і прозвішча магчымага аўтара "Verfasst von dem Major von Keck". Нямецкае прозвішча і надпісы па-нямецку не павінны здзіўляць. У гэты час на службу да расійскага імператара паступіла шмат афіцэраў з разгромленай прускай арміі, якія ўцяклі ў Расію. Дастаткова ўспомніць, што бліжэйшым дарадцам Аляксандра I ў вайсковых справах быў былы прускі генерал Фуль. Верагодна, што адзін з такіх уцекачоў-інжынераў і выканаў па загаду Опермана план фартыфікацыі Гродна ў 1810 г.

У вайскова-інжынерных адносінах гэты быў добра складзены праект. Ён выдатна ўлічваў тапаграфію не толькі горада, але і ваколіц і складаўся з трох элементаў: цытадэлі на левым беразе Гараднічанкі, замкнутага шматграннага кола курцін з бастыёнамі вакол горада з прадмесцямі, чатырох знешніх высунутых умацаванняў, з якіх найбольш дасканалы быў "тэт дэ пон" на занёманскім фарштаце [4].

Пасля вайны 1812 г. на Гродна звярнулі ўвагу ўжо ў канцы 20- х гг., пасля таго, як імператарам стаў Мікалай I (ён быў шэфам Корпуса інжынераў). У 1827 г. была створана камісія для высвятлення стратэгічнага значэння фартыфікацый, што ўжо існавалі, і распрацоўкі новых. Адразу ў камісіі распачалася дыскусія, дзе будаваць новую крэпасць – у Брэсце ці Гродне. Праектныя працы праводзіліся адразу па двух гарадах, але ў 1830 – 1842 гг. Была пабудавана крэпасць Брэст-Літоўск.

Аднак лістападаўскае паўстанне 1831 г. прымусіла царскія ўлады зноў вярнуцца да плана стварэння фартэцыі ў Гродне. Аб гэтым сведчыць "Увеличенный план города Гродно с наложением проекта укрепления оного", які быў "сочинен" 29 лістапада 1831 г. паручнікам Лабачэўскім. Гэты план у параўнанні з папярэднімі быў значна спрошчаны, без люнетаў, бастыёнаў і батарэй, а абарончым гласісам планавалася абнесці тэрыторыю, абмежаваную вуліцай Траецкай, дамініканскім, брыгіцкім і бернардынскім кляштарамі. Як і папярэднія, гэты праект не быў рэалізаваны [5].

Усе праекты будаўніцтва ў Гродна крэпасці ў першай трэці XIX ст. не былі здзейснены з-за адсутнасці фінансавых сродкаў. Няцяжка заўважыць, што, калі б расійскім уладам не бракавала грошай на рэалізацыю планаў па фартыфікацыйнаму ўмацаванню сваёй заходняй мяжы, Гродна напаткаў бы лёс Бабруйска і Брэста, якія былі разбураны будаўніцтвам крэпасцей. Грамадзянская забудова горада была б знішчана, культавыя комплексы прыстасаваны пад вайскова-інжынерныя патрэбы, жыхары выселены на новыя землі.

Думка аб узмацненні Гродна зноў паўстала на стратэгічнай нарадзе, якая адбылася ў 1873 г. пад асабістым кіраўніцтвам імператара Аляксандра II. На нарадзе была прызнана важнасць умацавання абарончай лініі на Нёмане, паколькі ўсё больш відавочным станавіўся верагодны праціўнік – Германія, з якой прыдзецца сутыкнуцца ў барацьбе за свае інтарэсы. У наступныя гады па распараджэнні Галоўнага штаба праводзіліся палявыя працы: рэкагнасціроўкі, здымкі, картаграфаванне. На падставе гэтага ваенным міністрам Д.Мілюціным у 1879 г. быў зроблены даклад аб умацаванні Коўна, Гродна і Асаўца [6, 2].

Будаўніцтва фартоў пачалося ў 1887 г. і на працягу двух гадоў яно было завершана. У 1889 г. было прызнана, што пяці фартоў мала, і прынята рашэнне аб будаўніцтве яшчэ двух. Форт № 1 размяшчаўся на правым беразе Нёмана ва ўрочышчы Пышкі, фарты № 2-5 складалі так званую паўднёвую пазіцыю і былі выцягнуты ўздоўж занёманскага фарштата. Фарты № 6-7 будаваліся ўжо ў 90-я гг. на правым беразе Нёмана. Агульная прцягласць пазіцыі складала 14 км [7, 4].

Усе фарты былі ўзведзены з зямлі і мелі характар перадмаставой пазіцыі часовага характару. Войскамі ўмацаванні практычна не выкарыстоўваліся, таму напачатку XX ст. фактычна былі закінуты.

Стратэгічнае значэнне Гродна ўзрасло пасля руска-японскай вайны ў сувязі з распрацоўкай новых мабілізацыйных планаў. Зменены план вайны патрабаваў сур'ёзнай карэкціроўкі ўсёй крапасной сістэмы Расіі. У адпаведнасці з планамі 1908 і 1910 гг. аб адводзе лініі стратэгічнага разгортвання ў глыб краіны захоўваліся і перабудоўваліся крэпасці Свіяжск, Выбарг, Кранштад, Усць-Двінск, Ковель, Асавец, Новагеоргіеўск, Брэст-Літоўск, Ачакаў, Севастопаль. Ліквідаваліся крэпасці Варшаўскага раёна: Івангорад, Загрж, Ломжа, Астраленка, Ражаны, Пултуск, а таксама Керч. З увядзеннем плана 1912 г. на лініі разгортвання павінны быць умацаваны Коўна, Брэст-Літоўск, Асавец, Гродна. Першыя тры крэпасці мадэрнізаваліся, апошнюю фактычна прыходзілася будаваць па-новаму.

Як вынікае з архіўных матэрыялаў, першыя праекты новых абарончых збудаванняў каля Гродна былі зроблены ўжо ў 1909 г. [8] Аднак асноўныя даследаванні і работы па праекціроўцы адбываліся ў 1911 – 1912 гг. З кастрычніка 1912 г., калі Гродна быў абвешчаны апорным пунктам для арміі, пачаліся будаўнічыя працы на галоўнай пазіцыі, якая мела эліпсападобны абрыс. Працягласць пазіцыі была каля 60 км, што падводзіла ўсю крэпасць пад тып "крэпасці шырокага размяшчэння".

У адпаведнасці з "Положением о порядке разрешения вопросов по созданию новых и переустройству существующих крепостей" ад 25 ліпеня 1911 г. была створана "изыскательная партия для разработки первоначального проекта крепости на месте". Кіраўніком партыі прызначылі начальніка 26-й пяхотнай дывізіі (месца дыслакацыі – Гродна) генерал-лейтэнанта М.Н. Кайгародава. У дапамогу яму накіроўваліся адпаведныя спецыялісты: па інжынернай справе – палкоўнік Д.П. Каласоўскі, артылерыйскай – палкоўнік П.І. Трызна. Інжынерная частка партыі складалася з прыкамандзіраваных афіцэраў з Галоўнага Інжынернага Упраўлення (ГІУ) і сапёрных войск. Працы па складанню праекта крэпасці Гродна пачаліся 3 лістапада 1911 г., а 7 студзеня 1912 г. першапачатковы варыянт быў ужо прадстаўлены ў ГІУ.

У сваім рапарце на імя генерала-кварцірмейстра Данілава М.Н. Кайгародаў прасіў не расфарміроўваць "Изыскательную" партыю, "поскольку в создаваемой крепости Гродна предстоит составить в несколько раз больше число проектов, по сравнению со всякой расширяемой или перестраиваемой крепостью, где многое уже существует, а типы сооружений давно подробно разработаны и многие из них уже осуществлены на деле"[9].

Па першапачатковаму плану, гродзенская крэпасць павінна была складацца з 16 тыповых фартоў (на той час такімі былі фарты, распрацаваныя расійскімі вайсковымі інжынерамі К.І. Вялічкам, А.Н. Буйніцкім і В.В. Малкавым-Паніным), 18 літарных апорных пунктаў на паўроты (так званыя "малыя фарты"), 38 нумарных апорных пунктаў на ўзвод пяхоты. Пасля абмяркавання ў Галоўным Інжынерным Камітэце (так стала называцца ГІУ) у план былі ўнесены змены і яго зноў разгледзелі ў Камітэце 2 чэрвеня 1912 г. [9, 2–13].

У новым плане колькасць фартоў зменшылася да 13, нумарных апорных пунктаў да 23, а літарныя павялічыліся да 19. Акрамя фартоў і апорных пунктаў, планавалася будаўніцтва адкрытых батарэй для гармат буйнога калібру, асобныя сховішчы для пяхоты, парахавыя пагрэбы, аэрадром, плацы, дарогі і шмат іншых дапаможных збудаванняў. Была вызначана мяжа крапаснога раёна. Яна праходзіла прыкладна за 10 км ад праекціруемых ліній фартоў і ўключала наступную тэрыторыю: ад р.Нёман на захад па Аўгустоўскаму каналу да шашы каля в.Чортак, затым па шашы на м.Сапоцкін і далей на паўднёвы захад па дарозе на в.Кайчаны і Ліпск, ад Ліпска па р.Сідра, Сідорка, праз м.Сідра да в.Цімані, ад в.Цімані па дарозе да ст.Кузніца, з станцыі Кузніца па дарозе праз в.Падліпкі да м.Індура, ад м.Індура па р.Індурка, Лашанка, Свіслач да р.Нёман. Па р.Нёман уверх па цячэнні да в.Плавы, ад в.Плавы па р.Котра, Піра праз в. Гушыцы, Машталеры да м.Азёры. Ад м.Азёры на поўнач па азёрах да ст. Парэчча. Па чыгунцы на паўднёвы-захад да паўстанка Сабаляны, па дарозе на в.Сабольцы, Верхаполле, Крынічна, Плябанішкі да в.Пальніца, а затым па Нёману да Аўгустоўскага канала [9, 52].

Зменены праект пабудовы гродзенскай крэпасці быў зацверджаны Мікалаем II 4 жніўня 1912. Стратэгічна крэпасці Гродна было наканавана: "1) Преграждать Санкт-Петербургско-Варшавскую железную дорогу и шоссе от Августова и Осовца на Лиду при пересечении их с р.Неман; 2) Облегчить свободу действий наших войск на обоих берегах р.Неман, сохраняя в наших руках железнодорожные и обыкновенные переправы через р.Неман в Гродно; 3) Совместно с укреплениями Ковно и Олиты содействовать нашему наступлению в Восточной Пруссии или южнее, а равно наступательной обороне

р.Неман; 4) Служить опорою наших войск впереди р.Неман и по верхнему течению р.Бобр; 5) В случае удаления от крепости Гродна наших полевых войск, сохранять во всяком случае переправы через р.Неман и Гродненский железнодорожный узел в наших руках" [10, 6].

У прадпісанні ГІКа ад 1 верасня 1912 г. будаўніку Гродзенскай крэпасці (так называлася пасада кіраўніка ўсіх будаўнічых прац, на якую 2 ліпеня 1912 г. быў прызначаны Дзмітры Паўлавіч Каласоўскі з адначасовым прысваеннем звання генерал-маёра) указвалася, як трэба размяркаваць крэдыты па праектаванню і будаўніцтву аб'ектаў крэпасці "… 3) Представить теперь же план распределения кредитов на 4-летие 1912-1915 гг. руководствуясь соображением стоимости инженерных работ и заготовок и мея в виду: а) что в счет исчисленной на работы по созданию Гродненской крепости суммы в размере 15 950 000 руб. уже ассигновано в 1912 г. – 204 000 руб. и предназначено к ассигнованию: в 1913 г.– 3 746 000 руб.; в 1914 г. – 5 000 000 руб. и 1915 г. – 7 000 000 руб. …". Трэба адзначыць, што выдзеленых грошай было недастаткова. Так, напрыклад, кошт будаўніцтва толькі аднаго форта № 4 каля в.Стрэльчыкі складаў 2 300 000 руб па цэнах 1913 г. [11].

Гродна абвясцілі крэпасцю 23 жніўня 1913 г., хоць працы на галоўнай крапасной пазіцыі былі на пачатковым этапе і сапраўднага гарнізона і ўзбраення крэпасць яшчэ не мела. Аднак камендантам быў ужо прызначаны генерал-лейтэнанта Кайгародаў [12].

Для ўзвядзення фартэцыі было створана 14 будаўнічых участкаў, кіраўнікамі якіх сталі інжынерныя афіцэры "Изыскательной" партыі. На ўчастках шырока прымянялася праца вольнанаёмных рабочых, цывільных падрадчыкаў, мясцовых сялян. Усё гэта спрыяла даволі хуткаму будаўніцтву фартоў і апорных пунктаў, але з пачаткам вайны ні адзін з іх не быў завершаны – у распараджэнні будаўнікоў былі няпоўныя два будаўнічыя сезоны. З ліпеня 1914 г. у крэпасці было абвешчана вайсковае становішча, а з 1 жніўня – асаднае. Аднак працы па будаўніцтву не спыняліся амаль да эвакуацыі 20 жніўня 1915 г.

За аснову ў гродзенскай крэпасці быў узяты форт К.І. Вялічкі праекта 1909 г. Тэхналогія ўзвядзення была такая, што практычна з самага пачатку работ форт быў гатовы да абароны. На першай стадыі будаўніцтва – як палявы рэдут (катлаван для бруствера ў якасці стралковага акопа), потым – як часовае ўмацаванне (гатовы бетонны стралковы бруствер і роў з зачаткамі контрмінных галерэй і патэрн, якія можна было выкарыстоўваць як сховішча ад абстрэлаў). У самую апошнюю чаргу прыступілі да будаўніцтва прамежкавых і гаржавых паўкапаніраў, гарзавых казарм, абліцоўкі эскарпа і контрэскарпа. Аб'ект станавіўся доўгачасовым абарончым апорным пунктам – фартом.

Пасля вопытаў на востраве Беразань у 1912 г. былі выпрацаваны новыя прынцыпы будаўніцтва доўгачасовых збудаванняў у расійскіх крэпасцях. Да пачатку Першай сусветнай вайны яны былі выкарастаны пры праектаванні і ўзвядзенні фартоў у Гродна і Новагеоргіеўску, што зрабіла гэтыя крэпасці найбольш сучаснымі і здольнымі да працяглай абароны. Аналіз праектаў крапасных збудаванняў Гродна сведчыць, што падчас праектавання назіраецца свабода ў выбары формы фартоў у плане. Калі раней самай распаўсюджанай формай была трапецыя, то цяпер вайсковыя інжынеры прыменялі ад трохвугольнай да шматграннай, выкарыстоўваючы ў кожным канкрэтным выпадку асаблівасці мясцовасці.

Для артылерыйскіх і пяхотных назіральнікаў планавалася ўстаноўка бранявых назіральных пастоў у выглядзе вежаў (спраектаваў у 1910 г. вайсковы інжынер Ф.І. Галенкін). Палявыя даследаванні выявілі ўстаноўку такіх бронепастоў на фартах III, IV, V гродзенскай крэпасці. Недахопам бронепастоў было тое, што яны былі не цэльнымі, а састаўнымі, і разбураліся буйнакаліберными снарадамі.

Жылыя казармы ў новых фартах размяшчаліся з тылу, каб не трапіць пад артылерыйскі агонь падчас абстрэлу баявых збудаванняў форта. У некаторых выпадках меркавалася ўвогуле абысціся без казармы на фарце, абмяжоўваючыся надзейнымі сховішчамі для дзяжурнай часці са зручнымі выхадамі на стралковую пазіцыю. У такім выпадку гарнізон знаходзіўся за фартом у невялікіх сховішчах, размешчаных у складках мясцовасці..

У доўгачасовых збудаваннях планаваліся прамежкавыя паўкапаніры і прадугледжваліся падземныя элементы (патэрны) для сувязі паміж асобнымі каземаціраванымі пабудовамі. Выхады з каземаціраваных збудаванняў закрываліся браніраванымі дзвярамі. Усе фарты ад падземнай атакі праціўніка забяспечваліся контрміннай сістэмай. Работы гэтыя адносіліся да трэцяй чаргі будаўніцтва і фактычна не былі пачаты.

Усе каземаціраваныя памяшканні фартоў мелі магутныя слаістыя канструкцыі (знізу слой жалезабетону, затым слой пяску і зверху слой бетону) таўшчынёй да 4 м, якія забяспечвалі надзейную абарону ад снарадаў вялікіх калібраў (280 і 420 мм).

Да пачатку вайны ні адзін з фартоў гродзенскай крэпасці не быў гатовы нават на 50%. На большасці фартоў былі ўзведзены толькі стралковыя брустверы і падбрустверныя галерэі. Брустверы ўзводзіліся «секцыйным» метадам і не былі завершаны. Да пачатку вайны ні адзін з фартоў гродзенскай крэпасці не быў гатовы нават на 50%. На большасці фартоў былі ўзведзены толькі стралковыя брустверы і падбрустверныя галерэі. Брустверы ўзводзіліся «секцыйным» метадам і не былі завершаны. Пад час баёў у жніўні 1915 г. было загадана пад час адыходу расійскіх войск узарваць збудаванні левабярэжнага крапаснога абводу.

Згодна рапарту начальніка інжынераў, было ўзарвана 11 фартоў, 14 апорных пунктаў, 6 бетонных склепаў, 5 мастоў праз р.Нёман, 4 праз р.Ласосна і ўсе плывучыя сродкі па р.Нёман. Было ўзарвана або спалена 48 камплектаў вадакачак і розных механічных установак на лініі фартоў, 30 рухавікоў механічных установак, што належалі прыватным асобам, гарадскому самакіраванню і казённым установам, усе інжынерныя будынкі і склады, а таксама некаторыя каменныя будынкі, сярод якіх і чыгуначная станцыя. Акрамя гэтага, было знішчана больш за 700 тысяч пудоў рознай маёмасці, у тым ліку прадуктаў харчавання і фуражу [12].

Такім чынам, у планах расійскіх уладаў па фартыфікацыйнаму ўмацаванню Гродна ў XIX – пач. XX стст. можна выдзеліць тры этапы – распрацаваныя, але не рэалізаваныя праекты першай трэці XIX ст., стварэнне ўмацаванай пазіцыі часовага характару 70 – 90 гг. XIX ст., і будаўніцтва (незавершанае) новай, сучаснай крэпасці шырокага размяшчэння перад Першай сусветнай вайной. Усе яны адпавядалі агульнай палітыцы Расіі ў XIX – пач. XX стст., вайсковай стратэгіі і тактыцы царскага генералітэту і ўзроўню развіцця фартыфікацыйных ідэй еўрапейскіх і расійскіх інжынераў. Трэба адзначыць, што традыцыя фартыфікацыйнага ўмацавання Гродна будзе працягнута і далей. Напачатку 40-х гг. XX ст. ужо савецкія ўлады будуць будаваць новыя ўмацаванні пад Гроднам у адпаведнасці з новай геапалітычнай сітуацыяй і вайсковай стратэгіяй – Гродзенскі ўмацаваны раён № 68.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Wap, A. Rosyjskie fortyfikacje linii Niemna 1795 – 1914 / A. Wap // Gryfita. – 1997. – Nr 1. – S. 20–25.
2. Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў (далей РДВГА) – Фонд 349. – Вопіс 12. – Справа 1481.
3. РДВГА – Ф. 349. – Воп. 12. – Сп. 1484.
4. Szymański, S. Niezrealizowany rosyjski projekt ufortyfikowania Grodna przed wyprawą Napoleona na Moskwę / S. Szymański // Studia i materiały do historii wojskowości. – T. XII, cz. 1. – Warszawa, 1966. – S. 231–235.
5. РДВГА – Ф. 349. – Воп. 12. – Сп. 1487.
6. РДВГА – Ф. 13129. – Воп. 1. – Сп. 5.
7. РДВГА – Ф. 13129. – Воп.1. – Сп. 5.
8. РДВГА – Ф. 13129. – Воп. 1. – Сп. 479, 197.
9. РДВГА – Ф.13129. – Воп. 3. – Сп. 954.
10. РДВГА – Ф.13129. – Воп. 3. – Сп. 499.
11. РДВГА – Ф.13129. – Воп. 3. – Сп. 723.
12. Пивоварчик, С.А. Гродненская фортификация XIX – нач. XX вв. От укрепленной позиции к первоклассной крепости / С.А. Пивоварчик // Цитадель. Сборник статей по истории фортификации и военно-морского флота. – 2005. – №12. – С. 47–59.

Піваварчык Сяргей Аркадзьевіч, доктар гістарычных навук, загадчык кафедры археалогіі і этналогіі Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я.Купалы

УДК 364.07(476)(091)«1875/1914»

Надежда Моторова (Минск, Беларусь)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ГОРОДСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ БЕЛАРУСИ В СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЕ (1875 – 1914 гг.): ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ

В статье перечислены и проанализированы основные источники, позволяющие изучить направления деятельности органов городского самоуправления в социальной сфере в 1875 – 1914 гг. Указаны как опубликованные материалы, так и основные архивные фонды.

На современном этапе развития белорусской исторической науки деятельность органов городского самоуправления в социальной сфере в пореформенный период является малоизученной темой, несмотря на довольно обширную источниковую базу, которая включает законодательные документы, хранящиеся в архивах делопроизводственные материалы, статистические и справочные издания, а также периодическую печать.

Активные урбанизационные процессы, развернувшиеся в пореформенное время, вскрыли существование огромного пласта социальных проблем, незнакомых государству ранее. С одной стороны, было необходимо обеспечить городское население медицинскими учреждениями, не допустить распространения эпидемий, позаботиться о нетрудоспособных жителях (сиротах и престарелых), а с другой – содействовать распространению образования среди горожан, т.к. создававшееся крупное производство требовало если не высококвалифицированных, то хотя бы грамотных кадров. Постепенно правительство передало весь этот комплекс социальных вопросов в ведение городских властям, которые могли обеспечить наиболее эффективное их разрешение на местах.

Изучение социальных мероприятий органов городского самоуправления Беларуси невозможно осуществить без предварительного анализа законодательных актов, регламентировавших права и обязанности органов самоуправления. В этом отношении наибольшую ценность представляют следующие издания: «Свод законов Российской империи» (как официальные, так и неофициальные издания), второе и третье собрания «Полного собрания законов Российской империи». В «Своде законов Российской империи» были представлены действовавшие законы, сгруппированные по предметно-тематическому принципу, из которых наибольший интерес представляют «Свод губернских учреждений». Он включал «Положения

об общественном управлении городов», «Свод уставов ученых учреждений и учебных заведений Министерства народного просвещения», «Устав об общественном призрении», «Врачебный устав». Благодаря этим законодательным актам можно оценить те права и обязанности, которые налагались на органы городского самоуправления в социальной сфере, проанализировать основные направления их деятельности. Однако с этим источником весьма трудно работать: «Свод законов...» издавался три раза (в 1832, 1842, 1857 гг.), а затем переиздавались отдельные тома или их части с различными уточнениями и дополнениями. Для того, чтобы учесть все нюансы изменения законодательства, необходимо проработать большую часть опубликованных в разное время томов. Хорошим дополнением к «Своду..» служит «Полное собрание законов Российской империи», наибольший интерес из которого представляют тома за 1875 – 1880 гг. второго собрания, а также все третье собрание. Кроме Городовых положений и общеимперских законов и положений, касавшихся народного образования, медицинского обслуживания, организации противоэпидемических мероприятий, общественного призрения, в «Полном собрании...» содержится и ряд законов частного характера, например, об учреждении и условиях преобразования гимназий, прогимназий, реальных училищ, профессиональных учебных заведений в отдельных белорусских городах, предоставлении займов и кредитов органам городского самоуправления и т.п.

Наиболее обширной и многочисленной группой источников, характеризующих деятельность городских властей в социальной сфере, являются их делопроизводственные материалы, а именно: отчеты городских управ, журналы и протоколы заседаний городских дум и собраний уполномоченных, городских комиссий, переписка городских властей с губернатором, попечителем учебного округа, министерствами, различные представления и отношения, ходатайства городов и распоряжения выше стоящих инстанций. Незначительная часть документов из этой группы опубликована (например, отчеты по Минску, протоколы Витебской городской санитарной комиссии [1; 2; 3]), но большинство находится в архивных фондах.

Основными источниками при изучении и анализе деятельности органов городского самоуправления Беларуси в социальной сфере являются журналы заседаний и постановления городских дум и собраний уполномоченных. В них содержится огромный объем информации практически о всех сторонах жизни белорусских городов в пореформенный период, начиная от ходатайств об открытии учебных заведений и заканчивая ведомостями по раскладке оценочного сбора и контрактами на аренду земельных участков горожанами. Относительно

темы настоящего исследования наибольший интерес представляют постановления городских властей об ассигновании средств на содержание и открытие учебных заведений различных ступеней, городских амбулаторий, аптек, лечебниц, об оказании помощи несостоятельным горожанам или лицам, пострадавшим от пожаров. Так же в архивных фондах содержится финансовая документация, которая отражает особенности распределения городских расходов, в том числе и на социальную сферу. Интерес представляют дела, содержащие ходатайства городских властей по отдельным вопросам (например, об открытии университета в Витебске или Минске), распоряжения губернских властей относительно отдельных постановлений по социальным вопросам, министерские циркуляры. Для более детального рассмотрения мероприятий органов городского самоуправления в социальной сфере в пореформенный период можно использовать делопроизводственные материалы различных городских исполнительных комиссий (училищных, санитарных и т.п.), существовавших при городских думах. Но в большинстве случаев суть заключений, докладов, рекомендаций комиссий изложена в окончательных журнальных постановлениях дум.

Делопроизводственные материалы органов городского самоуправления Витебской, Минской и Могилевской губерний хранятся в фондах Национального исторического архива Беларуси в Минске, Гродненской и частично Виленской (представлен город Лида) – в Национальном историческом архиве Беларуси в Гродно. Основная масса журнальных постановлений, прошений, представлений городских властей Беларуси сконцентрирована в фондах губернских по городским и земским делам присутствий Витебской (ф. 2508), Минской (ф. 22), Могилевской (ф. 2013) и Гродненской (ф. 17) губерний. С ними тесно связаны фонды отдельных городских дум, управ, собраний уполномоченных. В этом плане наиболее информативны фонды по двум самым крупным белорусским городам – Минску и Витебску, а именно: фонды Минской (ф. 24) и Витебской (ф. 2506) городских дум, Минской (ф. 1) и Витебской (ф. 2496) управ. Что касается других городов, то в этом отношении можно отметить фонды городских дум Бобруйска (ф. 1111), Мозыря (ф. 824), Пинска (ф. 712), Гомеля (ф. 2912), Могилева (ф. 2093), Мстиславля (ф. 2095), Орши (ф. 2096), Бреста (ф. 492), управ Гродно (ф. 125), Полоцка (ф. 2523), Слуцка (ф. 622), Гомеля (ф. 2100), Мстиславля (ф. 2101) и городских упрощенных управлений Горок (ф. 2107), Волковыска (ф. 237), Лиды (ф. 1574) и т.д. Кроме того, в рамках тематики исследования можно использовать источники из канцелярий витебского (ф. 1430), минского (ф. 295) и гродненского (ф. 17) гражданских губернаторов. В этих фондах встречаются отдельные

постановления органов городского самоуправления, а также циркулярные распоряжения Министерства внутренних дел и Министерства народного просвещения, решения Правительствующего Сената по наиболее спорным распоряжениям и ходатайствам органов городского самоуправления. В целом деятельность белорусских органов городского самоуправления в социальной сфере представлена в архивных фондах довольно широко, исключение составляет лишь Могилевская губерния. Это связано с тем, что во время Великой Отечественной войны, по подсчетам архивистов, было уничтожено более 90% материалов. Эта утрата является невосполнимой, т.к. органы городского самоуправления представляли копии своих журналов только местному губернатору.

Различные аспекты деятельности органов городского самоуправления Беларуси в пореформенный период, в том числе и в социальной сфере, освещены в делах, хранящихся в фондах Хозяйственного департамента Министерства внутренних дел (ф. 1287) и Главного управления по делам местного хозяйства Министерства внутренних дел (ф. 1288) Российского государственного исторического архива. В этой связи, в частности, можно отметить отчеты городов, городские бюджеты, дела о деятельности городских учреждений и т.п.

Отдельную группу источников составляют материалы периодической печати. В официальных «Губернских ведомостях» публиковались повестки заседаний, постановления, отчеты городских властей. В начале XX в. появились различные неофициальные местные газеты («Витебский голос», «Могилевский вестник», «Гомельская копейка» и пр.), в которых содержались критические заметки, посвященные деятельности органов городских властей в социальной сфере, поднимались наиболее острые и злободневные проблемы городской жизни. На страницах этих изданий периодически печатались и протоколы заседаний городских дум. Конечно, большая часть местных периодических изданий не сохранилась, но та часть номеров, которая дошла до наших дней, помогает под иным углом взглянуть на повседневную жизнь белорусских городов. Примерно та же тематика, но только в масштабах всей Российской империи отражена на страницах журнала «Городское дело», который начал издаваться с 1909 г. В рубриках «Сообщения с мест», «Муниципальное обозрение», «Сообщения из провинциальных городов» можно встретить довольно любопытную информацию и о белорусских органах самоуправления и их деятельности в социальной сфере.

Косвенная информация, позволяющая оценить деятельность органов городского самоуправления в социальной сфере, содержится в различных справочных и статистических изданиях. Так, в «Обзорах» и

«Памятных книжках» по губерниям содержатся данные о городских бюджетах, об учебных заведениях в городах, о произошедших в течение года стихийных бедствиях и размерах ущерба, нанесенного городскому хозяйству, и т.п. Благодаря материалам «Памятных книжек по Виленскому учебному округу» можно получить практически исчерпывающую информацию о системе образования, существовавшей в белорусских городах, и о вкладе в ее развитие местного самоуправления. Кроме того, нужно упомянуть такие издания как «Сборник о настоящем состоянии городского хозяйства…» [4] «Города России в 1904 г.» [5] и «Города России в 1910 г.» [6], которые сдержат статистическую информацию практически обо всех сторонах жизни городов Империи, в том числе и белорусских. Представление о динамике роста городского населения можно получить из материалов, опубликованных в «Статистических ежегодниках России». В «Ежегоднике» за 1914 г. [7] так же содержится информация о числе учебных, медицинский и благотворительных заведениях и пр. в городах, но она лишь дублирует данные, представленные в издании «Города России в 1910 г.» [6]. Отдельно необходимо упомянуть о сборниках, в которых содержатся сведения по устройству врачебно-санитарной части в городах Российской империи: «Городская медицина в Европейской России» [8] и «Сборник по городскому врачебно-санитарному делу в России» [9]. В этих изданиях содержатся сведения и по отдельным белорусским городам.

В целом для изучения деятельности органов городского самоуправления в социальной сфере в 1875 – 1914 гг., для выявления основных направлений и условий ее реализации имеется довольно разнообразный и обширный материал, значительная часть которого приходится на архивные источники. Нужно отметить, что такое обилие материала порождает и ряд трудностей, т.к. постановления органов городского самоуправления по социальным вопросам с трудом поддаются систематизации. Кроме того, решения, принимаемые в нескольких разных городах по одному и тому же вопросу или циркулярному распоряжению, могли диаметрально различаться, что создает определенные трудности при обобщении.

Список источников и литературы

1. Краткий отчет деятельности Минского Городского Общественного управления с 1909 по 1913 г. – Минск: Электро-Тип. В. и И.Тасьман, 1913. – 52 с., 2 диагр.
2. Отчет Витебской Городской Санитарной Комиссии за 1908 год. – Витебск: Типо-Лит. П.Подземского, 1910. – 56 с., диагр.
3. Отчет Витебской Городской Санитарной Комиссии за 1909 год. – Витебск: Типо-Лит. П.Подземского, 1911. – 87 с., диагр.

4. Сборник сведений о настоящем состоянии городского хозяйства в главнейших городах России / Сост. П.Алабин, П.Коновалов. – Самара: Тип. «Самарской газеты» И.П.Новикова, 1889. –IV с., 908 с.
5. Города России в 1904 году / Центр. Стат. К-т МВД. – СПб.: Тип.-Лит. Н.Л.Ныркина, 1906. – XIII с., XIV с., 410 с., 462 с., разд. паг.
6. Города России в 1910 году / Центр. Стат. К-т МВД. – СПб.: Тип.-Лит. Н.Л.Ныркина, 1914. – III с., 1158 с., XXXII с., разд. паг.
7. Статистический ежегодник России. 1914 г. (год одиннадцатый) / Издание Центр. Стат. К-та МВД. – Петроград: б/и, 1915. – XVIII с., 136 с., 40 с., 26 с., 19 с., 111 с., 7 с., 48 с., 99 с., 116 с., разд. паг.
8. Городская медицина в Европейской России: Сборник сведений об устройстве врачебно-санитарной части в городах / Об-во рус. врачей в пам. Н.И.Пирогова; обработано для печати А.А.Чертовым. – М.: Тов-во «Печатня С.П.Яковлева», 1903. – XV с., 272 с.
9. Сборник по городскому врачебно-санитарному делу в России / Об-во рус. врачей в пам. Н.И.Пирогова; обработал для печати Д.Н.Жбанков. – М.: Тип.-Лит. В.Рихтер, 1915. – XVI с., 552 с.

Моторова Надежда Сергеевна, аспирантка исторического факультета Белорусского государственного университета.

УДК 330.113.4(476)

Людміла Рогач (Гродна, Беларусь)

ГАРАДСКАЯ КАРЧМА НА БЕЛАРУСІ (XVI – ПАЧАТАК XX стст.): КРЫНІЦЫ І ГІСТАРЫЯГРАФІЯ

В статье прослеживается историографическая традиция изучения торговых центров XIX – начала XX вв., анализируется историография Российской империи, трактовка проблемы в советской, зарубежной, отечественной историографии, раскрывается информационный потенциал источников.

Карчма – гандлёвы асяродак, які аказаў ўплыў на эканамічнае, грамадска-палітычнае, культурнае жыццё беларускіх гарадоў ў XVI – пачатку XX ст. Карчма выконвала шэраг функцый: **1.** гандлёва-эканамічныя (продаж напояў і спіртных напіткаў, прадуктаў харчавання і рэчаў хатняга ўжытку) **2.** грамадска-палітычныя (месца для сходаў, гутарак, з'ездаў, судоў) **3.** культурныя (захаванне музычных, кулінарных, бытавых традыцый беларускага народа) **4.** псіхалагічныя (месца, дзе кожны мог выгаварыцца). У апошнія гады назіраецца імклівы рост цікавасці да гісторыі паўсядзённасці, адбываецца развіццё турызму і агратурызму. У сувязі з гэтымі фактарамі вывучэнне корчмаў набывае навуковую актуальнасць і практычную значнасць: рэканструкцыя аўтэнтычнага побыту гандлёвых асяродкаў можа зрабіць

больш прывабнай сучасную інфраструктуру. Існуе неабходнасць арыенціроўкі ў шматлікім масіве гістарычных крыніц і гістарыяграфічных твораў па праблеме.

Гістарыяграфічная традыцыя даследавання корчмаў, закладзеная яшчэ ў XIX – пачатку XX ст., грунтуецца на працах этнографаў і фалькларыстаў, носіць апісальны характар, дае багаты фактычны і фальклорны матэрыял. Рускія даследчыкі ў гісторыі кабакоў звяртаюцца да праблемы п'янства як сацыяльнага зла (С.Прижев «История кабаков в России»)[1]. У працы, выдадзенай ў 1882 годзе, «Живописная Россия» карчма, наадварот, паказваецца як месца, дзе актыўна развіваліся народныя звычаі [2]. Шырокі фальклорны матэрыял ў выглядзе спеваў, прымавак, прыказак з'яўляецца даступным для нас дзякуючы працам этнографаў: Е. Раманава «Материалы по этнографии Гродненской губернии», Ч.Пяткевіча «Рэчыцкае Палессе»; А.Е.Багдановіча «Пережитки древнего миросозерцания у белорусов»; П.Шпілеўскага «Белорусские поверья», «Белорусские пословицы»; М.Нікіфароўскага «Нарысы Віцебскай Беларусі», П.Шэйна «Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края», Е.А.Ляцкага «Представления белорусов о нечистой силе», М.Запольскага «Чародейство в Северо-Западном крае» [3; 4; 5; 6; 7;8].

Савецкая гістарыяграфія праблемы грунтуецца на даследаваннях архітэктурнага аблічча і інтэр'еру корчмаў. Якімовіч Ю.А. у сваёй працы «Драўлянае дойлідства Беларускага Палесся XVI – XIX стст.» апісвае сціплы інтэр'ер корчмаў: групка альбо камін для прыгатавання ежы, печкі для выпякання хлеба, сталы, лавы, услоны, палічкі, шафы, посуд і інш. [9]. Даследаванні Чантурыі В.А. раскрываюць архітэктурную планіроўку корчмаў. Аўтар прыходзіць да высновы, што карчма была вельмі набліжаная да народнага жылля. Чантурыя В.А. выявіў асаблівасць карчмы – спалучэнне ў адным комплексе памяшканняў рознага прызначэння [10; 11]. А.В.Мальдзіс ў адной з главаў сваёй працы «Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII ст.» апавядае пра ўнутранае ўбранства корчмаў, спасылаючыся на вандроўныя нататкі Гербенштэйна, Корба, Гаспара дэ Тэнда, Форстара [12].

Вывучэнне карчмы ў замежнай гістарыяграфіі мае важнае значэнне. У Польшчы, Літве, ва Украіне на аснове развіцця турызму ідзе шырокая рэканструкцыя корчмаў: яе архітэктуры, інтэр'еру, начыння, кулінарных традыцый. Гэта мае вялікую папулярнасць і прыносіць прыбытак дзяржавам. З прац замежных аўтараў выдзелім даследаванні Kiaupa Z., Baranovski B., Винничука Ю. Яны апісваюць архітэктуру і інтэр'ер корчмаў. У Францыі маюцца даследаванні па гісторыі тавэрнаў «Auberges et tavernes au XVI siecle». Праца цікавая тым, што аналізуе

прычыны ўзнікнення піўніц і іх сацыяльны склад: рост папулярнасці тавэрнаў у Францыі ў XVI ст. тлумачыцца павелічэннем багацця ў людзей, а таксама тэхналагічным прагрэсам і развіццём транспарту, што дазволіла людзям займець крыху больш вольнага часу [16]. Менавіта ў XVI ст. у ВКЛ таксама адбываецца пашырэнне корчмаў.

Сучасны стан даследавання праблемы характарызуецца імкненнем раскрыць унутраны, псіхалагічны асяродак карчмы. Сярод айчынных даследчыкаў выдзелім наступных: Бабкова В. «Карчма: паводле актавых кніг Менскага і Слонімскага судоў канца XVI – пачатку XVII ст.»; Лобач У.А. «Карчма ў традыцыйным светапоглядзе беларусаў» [17; 18]. У 2004 г. у Маскве выйшла праца Л.В.Пушкаровай і Л.В.Бясмертных «А се грехи злые, смертные…». Думка, якая дамінуе ў працы – п'янства знішчае чалавека, разбурае сем'і, калечыць лёсы [19]. У гэтым выпадку ідзе гаворка пра сітуацыю з алкагалізмам ва ўласна расійскіх губернях. Аб тым, чым вызначалася сітуацыя на беларускіх землях, можна дазнацца з артыкула «Біць лазовымі дубцамі» беларускага даследчыка Цярохіна С. [20]. У працах многіх даследчыкаў закранаецца праблема карчмарства толькі ў аспекце свайго даследавання: М.Ткачоў «Людзі і замкі»; Юры Гардзееў «Магдэбургская Гародня», Я.Анішчанка, «Евреи Белорусской губернии: исторический очерк и документы»; Марзалюк І. «Матрыманіяльнасць і секс у Беларусі – XI – XVIII стст.», Сабалеўская В.А. «Яўрэі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.: лад жыцця і культура», А.Астравух «Ідыш-беларускі слоўнік» [21; 22; 23; 24; 25; 26;].

Для даследавання праблемы выкарыстаны інфармацыйны патэнцыял розных тыпаў крыніц па спосабу фіксацыі інфармацыі.

1. Рэчавыя (археалагічныя крыніцы). Археалагічныя матэрыялы даюць нам магчымасць стварыць рэканструкцыю беларускай карчмы па начынню, якое складалася з вялікай колькасці разнастайнага керамічнага кухоннага і сталовага посуду, шкляных вырабаў, розных рэчаў побыту (нажы, ключы, замкі, падковы, іголкі, і інш.), пячной кафлі, манет. Раскопкамі сельскіх паселішчаў у Верхнім і Ніжнім Панямонні займаўся В.У.Шаблюк. Вынікі раскопак былі зафіксаваныя ў манаграфічнай працы «Сельскія паселішчы Верхняга Панямоння» [26]. Адпаведна, даследчык сутыкаўся падчас раскопак з месцам, дзе стаяла карчма. Даследчык дае разгорнутае апісанне рэчаў хатняга ўжытку [26; 54–55]. Так як карчма па свайму архітэктурнаму і бытавому тыпу была вельмі набліжаная да сельскага жытла, то мы можам зрабіць выснову, што бытавая культура гарадскіх і сельскіх корчмаў адрознівалася не істотна. У 1982 г. археолагам Бубенькай Т.С. былі праведзеныя археалагічныя даследаванні ў Віцебску на месцы Ніжняга замку, у прыватнасці на месцы, дзе стаяла карчма. Бала назапашаная багатая

калекцыя сталовага посуду, фрагменты бутэлек, кварт, бутляў, знойдзены манеты соліды, рэшткі з керамікі (талерка з роспісам, бутэлька), вырабы са скуры (раменьчык, падэшва, верх бота, кавалачак апрацаванай скуры, вырабы з коскі і каменю (касцяны гузік, відэлец з касцяною ручкаю), вырабы з дрэва (днішча ад бочкі, шкляніца, куфаль-шкляніца), акрамя таго выяўленая шкарлупіна ад яйка [27]. У манаграфічнай працы Бубенька Т.С. праводзіць класіфікацыю шклянога посуду [28; 125–129].

Этнаграфічныя крыніцы. Гэтая група крыніц захоўвае ў сабе багаты культурны пласт носьбітаў аўтэнтычнай народнай культуры. Наведвальнікі карчмы прыносілі туды гэтую культуру, дзе яна знаходзіла сабе ўрадлівую глебу і хутка развівалася ў выглядзе танцаў, скокаў, народных гульняў, забаваў, спеваў, музыкі. У карчме можна было пачуць гукі цымбалаў, скрыпкі, дуды. Танчылі польку, лявоніху, бычка, казачка. Моладзь ладзіла ў корчмах ігрышчы, на якіх прысутнічалі і старэйшыя. Сяляне наладжвалі ў корчмах святы, у прыватнасці вяселлі [7; 59].

Фальклорныя крыніцы – група крыніц, якая дае нам магчымасць вывучаць унутраны свет карчмы: ментальнасць, забабоны, прымхі яе наведвальнікаў і людзей, што не былі яе заўсёднікамі. Зроблены аналіз фальклорных твораў: песняў, паданняў, прыказак, прымавак, казак, жартаў. У адпаведнасці з гэтымі крыніцамі мы можам вывучаць карчму па наступных накірунках: 1. Магічны (чароўны свет карчмы) 2. Стаўленне да карчмара 3. Стаўленне да п'янства.

Аналіз фальклорнага матэрыялу даў магчымасць выявіць адмоўнае стаўленне да п'янства ў маральным народным кодэксе: «Хто гарэлачку любіць – той сам сябе губіць», «Гарэлка і віно – кожнай справе зло» [29; 323–338]. Стаўленне да карчмара цесна пераплятаецца са стаўленнем да п'янства і цёмных сілаў. Арандатарамі і ўладальнікамі корчмаў у асноўным былі яўрэі. Так, у другой палове XVI ст. яўрэі былі арандатарамі мсціслаўскіх, чачэрскіх, рагачоўскіх, магілёўскіх корчмаў [30]. Яўрэй-карчмар быў папулярнай асобай у тагачасным грамадстве. Народны тэатр – батлейка – стварыў свой вобраз карчмара: мова з акцэнтам, неахайнасць, гратэскнасць у знешнім выглядзе – даўгія валасы, пейсы, часам горб, пантофлі, што ўвесь час падаюць з ног. У п'есах «Карчмар, яго жонка Сара і казак», «Карчмар Бэрка і Мужык» карчмар фамільярны, высакамерны, прагны [31]. Лічылася, што менавіта праз карчмара чорт рэалізоўваў свае планы [32]. У беларускім народным сонніку таксама прыпісваецца карчмару шмат чорнага. Бачыць у сне карчмара – да дрэннага надвор'я, перасцярога, што нехта ашукае. Бачыць у сне жыда : 1) добра 2) падман, плутаваць давядзецца 3) страта 4) ліхое надвор'е, хтосьці ашукае. Карчмар у сне - п'янка, бяседа, бяда,

адпачынак [33; 27–28]. Аналіз народных спеваў паказаў, што менавіта ў карчме ці каля яе разгортваліся сюжэты, якія вялі да бяды, да непажаданых знаёмстваў, гвалту і падманаў. Такія спевы напоўненыя глыбокім смуткам, насычаныя перасцярогамі [3]. Сацыяльна-бытавыя казкі вылучыліся з народнай прозы як жанравая разнавіднасць фальклярыстамі XIX ст. У казцы «Карчмар і Мужык» таксама прасочваецца імкненне паказаць хітрасць і абіральніцтва карчмара [34]. Група разнастайных фальклорных крыніц адлюстроўвае шматграннае стаўленне да карчмы і карчмарства, часцей – негатыўнае, што звязана з п'янствам і наступствамі, што яго суправаджаюць.

Лінгвістычныя крыніцы. Азначаная група крыніц дапамагае прасачыць этымалогію словаў "карчма", "шынкар", раскрыць розныя значэнні гэтых словаў. Пад "карчмою" у сінанімічным значэнні разумелі моцныя напіткі, само п'янства. Карміт – чалавек, што трымае карчму, асоба, увогуле, здольная да падману, махлярства. Карчмаваці – рабіць па-гандлярску, махляваць, праследаваць свае мэты [35; 350–351]. На Смаленшчыне «карчэмнікам» называлі чалавека, што займаўся тайным продажам гарэлкі, чым парушаў акцызны устаў [36; 170]. «Руская праўда» утрымлівае слова «корчемствовать», што азначае – прадаць па дробязях [37; 360]. Часта корчмы называюць «шынкамі», што паходзіць ад слова «шынкаваць» – прадаваць, гандляваць. Вялікія корчмы ў гарадах мелі назвы «аўстэрыі». Сустракаецца і такое абазначэнне як «піўніца», кабак, тракцір, гаспода. У татар «кабаком» называўся пастаялы двор, дзе прадавалася ежа і напоі [38]. Рознасць абазначэнняў гаворыць нам аб цесных этнакультурных стасунках жыхароў ВКЛ, Рэчы Паспалітай.

Пісьмовыя крыніцы – вялікая група крыніц. Дакументы заканадаўства дапамагаюць прасачыць генезіс заканадаўчай рэгламентацыі дзейнасці корчмаў. Асноўныя спробы ўпарадкаваць дзейнасць гэтых установаў зробленыя ў Статутах ВКЛ (1529, 1566, 1588 гг.), ва «Уставе на валокі», у велікакняжацкіх і каралеўскіх прывілеях, пастановах магістратаў беларускіх гарадоў, законах Расійскай імперыі [39; 40]. У зборніку «Белоруссия в эпоху феодализма» утрымліваецца шэраг заканадаўчых актаў, накіраваных на рэгламентацыю дзейнасці корчмаў: арэнда, прапінацыя, падаткі [41].

Актавыя крыніцы. «Историко-юридические материалы», «Акты, издаваемые Виленскою коммиссиею для разбора древних актов (Акты Гродненского земского суда)» раскрываюць шырокі свет сацыяльнага дзеяння людзей – іх паводзіны, злачынствы, учынкі, міжасобасныя стасункі, а таксама дапамагаюць рэканструяваць старадаўняе «меню» – ежа і пітво корчмаў [42].

Літаратурныя і публіцыстычныя творы. Можам выдзеліць наступных аўтараў і іх творы: В.Дунін-Марцінкевіч (паэма «Гапон»), Я.Купала (вершы «Пры выпіўцы», «Забытая карчомка»), Я.Колас (паэма «Сымон-музыка»), М.Чарот (паэма «Карчма»), А.Міцкевіч (паэма «Пан Тадэвуш», Л.Баршчэўскі «Беларусь у фантастычных апавяданнях» [45; 46]. У радках «У карчме – нараджалі й жанілі / У карчме – і лажылі ў труну» М.Чарот уклаў усю грамадскую значнасць гэтай установы для народа [47].

Выяўленчыя крыніцы. Група крыніц утрымлівае малюнкі, гравюры, фотаздымкі, карціны.

Інфармацыйны патэнцыял крыніц па праблеме вельмі насычаны, дазваляе раскрыць шырокія аспекты дзейнасці гэтых установаў, малюе перад намі карціну бытавых адносін розных слаёў тагачаснага грамадства і розных асоб між сабою, стасункі ў межах розных сацыяльных груп: баяр, ваенных, сялян, гараджан; узаемаадносіны паміж прадстаўнікамі розных этнасаў: татары, яўрэі, беларусы, рускія, палякі; асаблівасці светаадчування, тагачасных нораваў, ідэалаў, парадкаў. Беларускай гістарыяграфіі бракуе поўнай, разгорнутай працы па дадзенай праблематыцы, што дае нам шырокія навуковыя перспектывы далейшай дзейнасці.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Приховъ, Ср. История кабаковъ в России / Ср. Приховъ. – Спб., 1848.
2. Живописная Россия: Отечество наше в его зем., ист., экон., и быт. значении: Литовское и Белорусское Полесье: репрезент. воспроизв. изд. 1882 года. – 2-е изд. – Минск, 1994.
3. Романов, Е. Р. Материалы по этнографии Гродненской губернии. В. 2 т. / Е. Р. Романов. – Вильно, 1912.
4. Пяткевіч, Ч. Рэчыцкае Палессе / Ч. Пяткевіч. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2004.
5. Богданович, А. Пережитки древнего миросозерцания у белоруссовъ (этнографический очерк) / А. Богданович. – Гродно, 1895.
6. Шейн, П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края / П. В. Шейн. Т. 3. – Спб., 1902.
7. Ляцкий, Е.А. Представления белоруссов о нечистой силе / Е. А. Ляцкий. – М., 1879.
8. Запольский, М. Чародейство в Северо-Западном крае / М. Запольский. – М., 1890.
9. Якімовіч, Ю.А., Драўлянае дойлідства Беларускага Палесся XVII – XIX стст. / Ю. А. Якімовіч. – Мінск, 1978.
10. Чантурия, В.А. История архитектуры Белоруссии / В. А. Чантурия. В 2-х т. Т. 1. – Минск, 1985.
11. Сергачев, С. Заезжая корчма в Беларуси / С.Сергачев // Архитектура и строительство. – 2005. – №6.
12. Мальдзіс, А. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII ст. / А. Мальдзіс. – Мінск, 1982.
13. Kiapa, Z. Karčema prie karčemos: XVI a. Vaizdoi // Ritualas. Blaivybe // Kultura. – Vilnius, 1989.

14. Baranovski, B. Polska karczma/B. Baranovski // Restauracija / Kawiarnia. – Wroclaw, 1979.
15. Винничук, Ю. Кнайпи Львова / Ю. Винничук. – Львів: ЛА: "Піраміда", 2005.
16. Auberges et tavernes au XVIè // Renaissance-France. org. Le portail de la Renaissance France [Электроны рэсурс]. – 2007 – Рэжым доступу: http://www.renaissance-france.org/rabelais/pages/tavernes.html – Дата доступу: 18.06.2007.
17. Бабкова, В. Карчма: Паводле актавых кніг Менскага й Слонімскага судоў канца XVI – пачатку XVII ст. / В.Бабкова // Наша ніва. – 1997. – №32.
18. Лобач, У.А. Карчма ў традыцыйным светапоглядзе беларусаў XIX – пачатку XX ст. / У.А.Лобач // Европа: актуальные проблемы этнокультуры (Материалы I Международной научно-теоретической конференции, г. Минск, 27 апреля). – Минск, 2007.
19. Пушкарёва, Н.Л. "А се грехи злые, смертные..." (Русская семейная, бытовая и сексуальная культура глазами историков, этнографов, фольклористов, правоведов, богословов XIX – нач. XX вв. / Н.Л.Пушкарёва, Л.В.Бесметртных. – М., 2004.
20. Цярохін, С. Біць лазовымі дубцамі / С.Цярохін // Беларуская мінуўшчына. – 1995. – №1.
21. Ткачоў, М. Замкі і людзі / М. Ткачоў. – Мінск, 1991.
22. Гардзееў, Ю. Магдэбургская Гародня / Ю.Гардзееў. – Гародня-Wroclaw, 2008.
23. Анішчанка, Я. Прапінацыя / Я.Анішчанка // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2. – Мінск, 2006.
24. Анищенко, Е.К. Евреи Белорусской губернии: ист. очерк и док. / Е.К.Анищенко. – Минск: Пейто, 2002.
25. Марзалюк, І. Матрыманіяльнасць і секс у Беларусі – XI – XVIII стст. Terra alba. Т. 2. Homo Venerius: сексуальная прастора беларускай культуры / І.Марзалюк. – Мінск, 2001.
26. Шаблюк, В.У. Сельскія паселішчы Верхняга Панямоння / В.У.Шаблюк. – Мінск, 1996.
27. Бубенько, Т.С. Отчёт о полевых исследованиях в Витебске (Нижний замок) и в Мостовском районе Гродненской области в 1982 г. (Арх. дело № 817, архіў НАН Беларусі, Інстытут гісторыі, сектар археалогіі).
28. Бубенько, Т.С. Стеклянная посуда из Витебска / Т.С. Бубенько // Древности Литвы и Белоруссии. – Вильнюс, 1988.
29. Беларускі фальклор (Хрэстаматыя). Выд. 2-е. (складальнікі К.П.Кабашнікаў, А.С.Ліс, А.С.Фядосік). – Мінск, 1997.
30. Акты издаваемые Виленскою коммиссиею для разбора древних актов. Т. 21. (Акты Гродненского земского суда). – Вильна, 1894.
31. Барышаў, Г.У. Беларускі народны тэатр Батлейка / Г.У. Барышаў, А.К. Саннікаў. – Мінск, 1962.
32. Сержпутоўскі, А.К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / А.К.Сержпутоўскі. – Мінск, 1998.
33. Бандарчык, В.К. Сацыяльна-бытавыя казкі / В.К. Бандарчык. – Мінск, 1986.
34. Васілевіч, У. Зямля стаіць пасярод свету / У.Васілевіч. – Мінск, 1996.
35. Словарь русского языка (XI – XVII вв.). – Мінск, 1980.
36. Добровольский, С. Смоленский областной словарь / С.Добровольский. – Смоленск, 1914.
37. Энциклопедический словарь (Т. 16). – Спб., 1895.
38. Энциклопедический словарь (Т.XVI), изд. Брокгаузъ, И.А.Ефронъ. – СПб., 1896.
39. Метыка ВКЛ: КН 43 (1523 – 1560), Кн. Зап. 43 (падр. Мянжыцкі В.С.). – Мінск, 2003.
40. Устава на валокі // Спадчына. – 1993. – №4.
41. Белоруссия в эпоху феодализма.Т.1. – Мінск, 1959.
42. Историко-юридические материалы, извлечённые изъ актовыхъ книгъ губерний Витебской и Могилёвской, и изданные подъ редакцией архивариуса сего архива Созонова. 32 вып. – Витебскъ, 1874.

43. Довнар-Запольский, М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М. Довнар-Запольский, Т.1. – Киев, 1901.
44. Инвентари магнатских владений Белоруссии 17 – 18 вв. Владение Сморгонь. – Минск, 1977.
45. Купала, Я. Санеты / Я.Купала. – Минск, 2002.
46. Баршчэўскі, Я. Выбраныя творы (Беларускі кнігазбор) / Я.Баршчэўскі. – Минск, 1988.
47. Чарот, М. Карчма / М.Чарот. – Мінск, 1926.

Рогач Людміла Фёдараўна, скончыла гістарычны факультэт Беларускага дзяржаўнага педагагічнага універсітэта імя М.Танка (2008), з 2009 года – магістарант факультэта гісторыі і сацыялогіі Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я.Купалы, спецыяльнасць "Айчынная гісторыя". Даследуе гісторыю гандлёвых асяродкаў (корчмаў, кірмашоў, шынкоў).

УДК 336.7(476)(091)(075.8)

Юрий Грузицкий (Минск, Беларусь)

ГОРОДСКИЕ ОБЩЕСТВЕННЫЕ БАНКИ БЕЛАРУСИ (историография проблемы)

В статье анализируется состояние исследования деятельности городских общественных банков в Белорусских губерниях с 1870 по 1913 гг. Приводится историографический обзор источников, раскрывающих различные стороны функционирования этих финансовых институтов. Отмечается недостаточная изученность проблемы.

В последней трети XIX – начале XX в. на территории Беларуси сформировалась разветвленная система кредитных учреждений: отделения Государственного банка России, Дворянского и Крестьянского ипотечных банков, акционерных земельных, а также коммерческих банков, общества взаимного кредита, банкирские дома и конторы, сеть кредитных и ссудо-сберегательных товариществ, ломбарды, сберегательные кассы, казначейства. Определенное место в структуре кредитной системы занимали городские общественные банки, которые, согласно классификации, определенной Уставом кредитным, разделявшим все банковские учреждения империи на государственные, общественные и частные, возглавляли группу «кредитных установлений», относившихся к общественным.

Являясь фактически первыми кредитными учреждениями коммерческого типа, городские банки обеспечивали доступ местного населения к относительно дешевому кредиту, способствовали развитию предпринимательства и давали городским властям источник

дополнительного финансирования местных нужд. К 1913 г. в белорусских губерниях функционировало 7 таких банковских учреждений – в Витебске, Могилеве, Борисове, Гомеле, Кобрине, Пинске и Полоцке. Вместе с тем деятельность этих финансовых институтов освещена пока еще недостаточно.

Одна из первых работ, посвященных городским банковским учреждениям, автором которой являлся В.Я.Ососов, вышла уже в 1872 г. [1]. Автор сделал краткий обзор балансов этих финансовых институтов, привел новое, вышедшее в 1862 г. Положение, регламентирующее их деятельность. Однако банковские учреждения подобного типа только набирали обороты, а в белорусских губерниях в период написания работы был лишь один такой банк, да и тот не попал в этот обзор.

Ряд аспектов деятельности городских общественных банков получил освещение в российской историографии начала XX в. в почти одновременно вышедших исследованиях А.Н.Гурьева [2] и Я.И.Печерина [3]. Несмотря на отсутствие статистических сводных данных по этому звену банковской системы и соответствующего теоретического анализа, фактический материал, приведенный авторами, используется исследователями и теперь.

Определенный интерес при изучении вопросов, связанных с деятельностью городских банков, представляет работа П.П.Мигулина, посвященная банковской политике самодержавия почти на всем протяжении XIX в. [4]. Однако достаточно широкий круг рассматриваемых проблем не позволил автору как-то выделить это специфическое звено имперской кредитной системы.

История становления и развития городских финансовых институтов в некоторой степени получила освещение в одном из разделов издания, поготовленного Ю.В. Александровским, в котором подробно комментируются положения Устава кредитного с изменениями и дополнениями, последовавшими после его появления [5]. Приведя очередное Положение о городских общественных банках, вышедшее в 1912 г., автор проанализировал нормативные документы Министерства финансов, определявшие порядок функционирования этих банков с 1857 г. [5; 412–420].

Определенное внимание городским банкам было уделено в известной работе досоветского исследователя истории кредита И.И.Левина, посвященной акционерным коммерческим банкам Российской империи [6]. При этом автор выразил сожаление, что их «операции долгое время искусственно сохраняли местный характер» [6; 19].

С распадом СССР, в условиях возрождения и становления банковской системы рыночного типа, внимание исследователей истории

кредита к организации банковского дела в досоветскую эпоху существенно выросло.

Из работ постсоветского периода, в которых находит отражение история городских общественных банков, необходимо выделить интересное и обстоятельное исследование российских историков-экономистов В.И.Бовыкина и Ю.А.Петрова, посвященное становлению и развитию коммерческих банков Российской империи [7]. В разделе, появященном банковской провинции, авторы приводят краткий исторический обзор возникновения и функционирования этих финансовых институтов.

В начале нынешнего столетия появились и немногочисленные статьи, посвященные городским общественным банкам досоветской России [8]. В приведенных современных исследованиях наблюдается отход от традиционных, преимущественно негативных оценок капиталистичестической кредитной системы, анализируется богатый опыт организации банковского дела, прослеживается определенная связь времен и поколений.

Вместе с тем в перечисленных работах доминирует общеимперский аспект, фактически отсутствуют регионы, и, соответственно, не показывается специфика учреждения и функционирования городских банков в белорусском крае.

Одной из немногих ранних работ, посвященных белорусским региональным банкам, является краткий очерк деятельности Витебского городского общественного банка, подготовленный его директором И.Конюшевским в 1892 г. [9]. Однако в этой небольшой по объему брошюре доминируют бухгалтерские отчеты, а сведения по истории становления этого кредитного учреждения довольно лаконичны.

Определенное место этому звену досоветской национальной кредитной системы было уделено в коллективном труде отечественных экономистов-историков 60-х гг. минувшего столетия – «Экономика Белоруссии в эпоху империализма: 1900 – 1917» [10]. В главе «Кредит и банки» анализируется деятельность общеимперских кредитных учреждений в Беларуси и в приведенном сводном балансе отмечается удельный вес операций городских банков в банковской системе края, составлявший к 1914 г. 3,8 % [10; 320]. Однако дальше авторы не пошли, ограничившись констатацией незначительной роли таких кредитных учреждений в экономической жизни края.

В этот же период вышла одна из немногих аналитических работ, посвященных кредитной системе Беларуси начала XX в., подготовленная В.В.Тимошенко [11]. Вместе с тем региональным кредитным учреждениям, в том числе и городским банкам, здесь также

уделено очень мало внимания. Кроме того, за рамками исследования осталась последняя треть XIX в.

В постсоветский период, с провозглашением Республики Беларусь, интерес к истории кредитных отношений нашего Отечества также существенно вырос и появился ряд исследований, в которых находит определенное освещение деятельность городских банков. Так, в монографии Ю.Л.Грузицкого, посвященной досоветским банкам, этому звену кредитной системы отведена отдельная глава [12]. Автор дал общую характеристику кредитных операций городских банков, показал их финансовое состояние. Однако ограниченный объем работы не позволил достаточно полно показать роль и место этих банковских учреждений в хозяйственной жизни белорусских городов. В некоторой степени этот пробел восполняет ряд статей, опубликованных в различных изданиях [13].

В вышедших недавно работах Е.А.Дроздовой, посвященных формированию кредитной системы в Беларуси, также отводится определенное место характеристике городских банков северо-западных губерний, излагаются принципы их функционирования, вкратце характеризуются и некоторые их этих финансовых институтов [14].

Таким образом, в современной отечественной историографии заложены определенные основы для дальнейшего исследования истории становления и развития городских общественных банков, действовавших в белорусских губерниях с 1870 до 1917 гг.

Вместе с тем проблема учредительства и функционирования городских банков досоветской Беларуси далека еще от своего разрешения. По некоторым из таких финансовых учреждений мало фактологического, статистического и документального материала. Недостаточно выделены особенности кредитных операций банков подобного типа в различных городах, их влияние на местную хозяйственную жизнь. Последующее изучение этого вопроса существенно осложняется работой с архивными фондами, которые не достаточно обработаны и систематизированы, отсутствием в республике полного комплекта банковских отчетов и статистических данных по городским банкам, особенно по периоду, предшествующему Первой мировой войне.

Список источников и литературы

1. Ососов, В.Я. Городские общественные банки. Обзор их деятельности на 1-е января 1871 г. / В.Я.Ососов. – СПб.: Тип. Майкова, 1872. – 192 с.
2. Гурьев, А.Н. Очерки развития кредитных учреждений в России / А.Н.Гурьев. – СПб.: 1904 // История России: Кредитная система. Репринтное воспроизведение. – М.: ЮКИС, 1995. – С. 6–116.

3. Печерин, Я.И. Исторический опыт правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России / Я.И.Печерин. – СПб.: Тип. В.Ф.Киршбаума, 1904. – 142 с.
4. Мигулин, П.П. Наша банковская политика (1729–1903) / Опыт исследования П.П. Мигулина, д-ра фин. права, орд. проф. Харьковск. ун-та. – Харьков: Тип. Печатное дело, кн. К.Н.Гагарина. – 439 с.
5. Александровский, Ю.В. Устав кредитный. (Св. Зак. т. XI, ч. 2, изд. 1903 г. и по прод. 1912 г.), комментированный законодательными мотивами, разъяснениями Правительствующего Сената, правилами, инструкциями и другими распоряжениями, последовавшими в порядке управления (1810 –1913). Разделы I–XIII. В четырех выпусках. Выпуск 4. Разделы X–XIII / Ю.В.Александровский. – СПб.: Юрид. изд. Закон и право, 1914. – 955 с.
6. Левин, И.И. Ацинонерные коммерческие банки в России / И.И.Левин. – Пг.: Тип. Т-ва Петрогр. печатного производства И.Р.Белопольского и К. – Т.1. – XII, 301 с.
7. Бовыкин, В.И. Коммерческие банки Российской империи / В.И. Бовыкин, Ю.А.Петров. – М.: Независимое исслед. информ. агентство «Перспектива», 1994. – 351 с.
8. Кириллов, А.К. Городские банки старой России / А.К.Кириллов // ЭКО. – № 8. – 2001. – С. 8–12; Грузицкий, Ю.Л. Городские общественные банки дореволюционной России / Ю.Л.Грузицкий // Финансы и кредит. – 2002. – № 11. – С. 58–62.
9. Краткий очерк деятельности Витебского городского общественного банка за десятилетний период его существования, со 2 марта 1882 по 2-е марта 1892 г. / Сост. И.С.Конюшевский. – Витебск: Типолитография Г.Я.Малкина, 1892. – 25 с.
10. Экономика Белоруссии в эпоху империализма. 1900–1917 / Под ред. Г.Т.Ковалевского [и др.]. – Мн.: Изд-во Акад. наук БССР, 1963. – 422 с.
11. Тимошенко, В.В. Кредитная система Беларуси в начале XX в. / В.В.Тимошенко // Исторические записки. – М., 1965. – № 78. – С. 95–104.
12. Грузицкий, Ю.Л. Городские общественные банки / Ю.Л.Грузицкий // Банки Беларуси (70-е гг. XIX – XX в.). – Минск: Экоперспектива, 2005. – С. 107–130.
13. Грузицкий, Ю.Л. Гомельский городской банк / Ю.Л.Грузицкий // Банкаўскі веснік. – 2003. – № 25. – С. 53–55; Грузицкий, Ю.Л.Витебский городской общественный банк (история учреждения и этапы развития) / Ю.Л.Грузицкий // Веснік Віцебскага дзяржаўнага універсітэта. – 2003. – № 2. – С. 11–15; Грузицкий, Ю.Л. Муниципальные банки дореволюционной Беларуси / Ю.Л.Грузицкий // Экономика. Финансы. Управление. – 2002. – № 9. – С. 119–122; № 10. – С. 123–126.
14. Дроздова, Е. Городские общественные банки белорусских губерний (1785 – 1914) / Е. Дроздова // Банкаўскі веснік. – 2004. – №7. – С 56–63; Дроздова, Е.А. Формирование банковской системы Беларуси (1861–1914 гг.): монография / Е.А. Дроздова. – Минск: Ковчег, 2007. – 164 с.

Грузицкий Юрий Леонтьевич, доцент кафедры экономической истории Белорусского государственного экономического университета, кандидат исторических наук. Сфера научных интересов – история денежного обращения и кредита.

УДК 94 – 057 (476 – 21) «18/19»

Галина Алексашина (Минск, Беларусь)

РАБОЧИЕ И СЛУЖАЩИЕ ГОРОДОВ БЕЛАРУСИ НА РУБЕЖЕ XIX – XX вв. (историография проблемы)

В статье исследуется опыт историков, занимавшихся изучением социально-экономического положения наемных работников городов Беларуси в конце XIX – начале XX вв. Автор статьи выделяет несколько этапов в освещении проблемы условий жизни и труда рабочих и служащих, а также определяет круг вопросов, нуждающихся в дальнейшей разработке.

Вопросы социально-экономического положения трудящихся Беларуси в конце XIX – начале XX в. занимали значительное место в отечественной историографии советского периода. Историками были выявлены и проанализированы многочисленные документы по данной проблеме. Вместе с тем, изучение условий жизни и труда рабочих и служащих проводилось в рамках существовавшей идеологии, преимущество отдавалось освещению экономической и политической борьбы рабочих за улучшение своего положения. В настоящее время растет общественный и научный интерес к проблемам наемного труда и, в частности, к лицам наемного труда, от которых во многом зависит экономическое положение и политическая стабильность каждого государства. Поэтому, исследуя проблему положения рабочих и служащих Беларуси на рубеже XIX – XX вв., необходимо сосредоточиться на конкретных вопросах социально-экономического характера, рассматривая рабочих и служащих как часть работников наемного труда, как часть населения. Анализ этой проблемы необходим для разработки социальных программ, консолидации общества. Цель работы – изучить опыт белорусских историков, занимавшихся условиями жизни наемных работников Беларуси в период капитализма, чтобы определить степень разработанности темы социально-экономического положения рабочих и служащих городов Беларуси.

В конце XIX – начале XX в. проблема социально-экономического положения наемных работников в Беларуси не была предметом специального изучения. Экономисты, медики, статистики, фабричные инспекторы освещали отдельные аспекты повседневной жизни рабочих. В качестве исследователей выступали местные чиновники [1; 2; 3].

В историографии досоветского периода анализировалось фабрично-заводское законодательство. Основное внимание ученые уделяли истории управления российскими мануфактурами, фабриками и

заводами. Работы содержат обширный фактический материал, но в них не прослеживается детальный анализ исполнения законодательства, влияния государства на взаимоотношения предпринимателей и рабочих [4].

Систематическое изучение данной проблемы началось в 20-е гг. XX в. Исследователями была проделана огромная работа по выявлению и публикации документов по истории рабочего класса, воспоминаний участников революционного движения, начали публиковаться книги и статьи по этой проблеме [5; 6; 7]. Издавались специальные сборники и книги по истории еврейского рабочего движения и Бунда [8].

Вышло немало публицистических статей в периодической печати, посвященных различным сторонам дореволюционного прошлого Беларуси. Успехи советской власти рисовались в них на фоне нищеты и угнетения народных масс при царизме. Некоторые из них имеют определенный научный интерес. С.Урванцов на основе обширного фактического материала и своих личных наблюдений изложил историю врачебного дела в Минске и Минской губернии [9]. В работе приведены сведения о состоянии медицинского обслуживания населения не только в Минске, но и в других городах губернии. Данные о стоимости жилья в Минске, заработной плате ремесленников содержатся в статье Р.Рака, опубликованной в 1927 г. в журнале «Наш край» [10; 5 – 15].

С 1930-х гг. вопросы взаимоотношений предпринимателей и рабочих оказались неактуальными и изучались исключительно с точки зрения негативного опыта такого взаимодействия, а фабрично-заводское законодательство царской России противопоставлялось новым советским законам. Для данного периода в целом был характерен односторонний взгляд на содержание и опыт решения рабочего вопроса в XIX – начале XX в. [11].

Более обстоятельное изучение истории рабочего класса началось после Великой Отечественной войны. В 50-е годы XX в. появились исследования В.В.Шатилло, И.И.Солодкова, А.И.Вороновой, которые в контексте проблем социально-экономического положения Белоруссии конца XIX – начала XX вв. либо революционной борьбы рабочего класса отражали вопросы материального положения лиц наемного труда [12; 13; 14]. Следует, однако, отметить, что эти проблемы освещались с классово-партийных позиций, приводимые факты представляли только негативные стороны жизни рабочих.

В 60-70-е гг. продолжалось исследование истории рабочего класса. Изучались такие вопросы как численность, национальный состав рабочих Беларуси, их концентрация, территориальное размещение, экономическое и политическое положение. Серьезное исследование источников формирования промышленного и сельскохозяйственного пролетариата Беларуси было осуществлено В.П.Панютичем, который называет главным источником формирования пролетариата

отходничество [15]. В работе большое место отведено анализу социально-экономических предпосылок отходничества, аграрной перенаселенности белорусской деревни, а также характеристике условий найма, быта, труда и правового положения рабочих-отходников.

Ценной для изучения социально-экономической истории рабочего класса конца XIX – начала XX вв. является статья М.О.Бича о национальном составе рабочих Беларуси. Ее автор, обработав материалы Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г., установил в процентном выражении количество белорусов, украинцев, поляков, евреев, русских, занятых в фабричной промышленности, ремесленном производстве, торговле, на транспорте и в средствах связи и т.д. Исследователь сделал вывод о том, что главным источником формирования городского пролетариата Беларуси были не крестьяне, а обедневшие ремесленники и торговцы [16; 38].

Большой вклад в разработку проблемы социально-экономического положения рабочих Беларуси внес З.Е.Абезгауз [17; 18]. В его работах анализируется динамика численности, состав и положение рабочих с 1861 по 1913 гг., исследуются источники пополнения кадров промышленного пролетариата, условия труда и быта, уровень заработной платы, продолжительность рабочего дня и другие вопросы.

В 70-е гг. появились публикации белорусских историков, в которых положение рабочего класса рассматривалось с точки зрения этнографии. Они характеризовали быт трудящихся, дополнили сведения о положении рабочих и их составе. Здесь следует особо отметить работу В.М.Иванова [19]. В ней не только анализировались источники формирования пролетариата, его национальный и профессиональный состав и условия труда, но была дана краткая характеристика быта рабочих дореволюционной Беларуси, семейного уклада, досуга и т.п. Изучением жилищных условий минских рабочих занимался И.А.Леонович [20]. Условия жизни отдельных категорий рабочих, в частности железнодорожников, анализировали Л.С.Барановский, В.А.Титок [21; 22].

К вопросу социально-экономического положения населения в дореволюционной период обращались не только историки и этнографы, но и медицинские работники и экономисты [23; 24; 25]. Некоторые сведения о положении рабочих в период капитализма можно найти в работах, посвященных истории отдельных фабрик и заводов. Правда, исследователями уделялось этой теме недостаточно внимания. Можно указать лишь на отдельные научно-популярные очерки [26; 27].

В 80-е гг. было издано обобщающее исследование по истории рабочего класса Беларуси [28]. Однако в нем основное внимание уделено возникновению и организации рабочего движения. Эти же проблемы были приоритетными в исследовании М.О.Бича, вышедшем в

1983 г. [29]. Большой интерес представляют работы З.В.Шибеко, который, занимаясь историей городов Беларуси, определенное внимание уделил социально-экономическому положению горожан на рубеже XIX – XX вв. Автор исследовал условия их жизни, материальное положение, количественный и качественный состав. В работе, посвященной истории Минска на рубеже XIX – XX вв., представлен богатый фактический материал о положении служащих города [30]. Вместе с тем, З.В.Шибеко не ставил цель выделить среди горожан рабочих и служащих и проанализировать их уровень жизни.

В 1991 г. были защищены две диссертации, посвященные проблеме положения рабочих в дореволюционной Беларуси [31; 32]. Эти труды содержат насыщенный фактический материал, однако, авторам не удалось в полной мере отойти от стереотипов советского времени.

После распада СССР интерес исследователей переключился на другие вопросы, прилагались усилия для того, чтобы отойти от историко-партийного подхода в изучении истории. Поэтому изучению положения рабочих и служащих не было отдано должного внимания.

XXI в. не изменил ситуацию с изучением положения трудящихся Беларуси на рубеже XIX – XX вв. В определенной степени данные вопросы получили освещение в 4 томе 6-томной “Гісторыі Беларусі” [33]. В нем есть разделы, посвященные санитарным условиям в городах, медицинскому обслуживанию населения, источникам пополнения пролетариата, условиям труда рабочих. В 2006 г. вышла коллективная работа “Гісторыя Мінска”, в которой наряду с другими проблемами изложены вопросы социально-экономического положения жителей города [34]. Отдельные аспекты социально-экономического положения трудящихся получили освещение в работах А.Л.Киштымова. В его статьях была сделана попытка представить новую трактовку условий жизни лиц наемного труда [35]. В статье, опубликованной в 2003 г. в журнале “Спадчына” “Што, дзе, калі і якім коштам: спажывецкі кошык Беларусі 100 гадоў таму”, А.Киштымов изложил новый взгляд на проблему социально-экономического положения рабочих в дореволюционной Беларуси, опровергая многие утверждения авторов советской эпохи о тяжелом положении трудящихся [36].

Таким образом, оценивая степень разработанности темы социально-экономического положения рабочих и служащих городов Беларуси, можно выделить несколько основных моментов: во-первых, этот вопрос не являлся предметом специального изучения в отечественной историографии. В общеисторических исследованиях анализ условий труда и быта наемных работников имеет, как правило, второстепенный характер. Изучение социально-экономического статуса служащих не было актуальным направлением в отечественных исторических исследованиях на протяжении всего советского периода. Вопросы, касающиеся положения служащих, частично освещались в обобщающих

трудах по истории Беларуси. Во-вторых, эта проблематика была подчинена освещению вопросов классовой борьбы рабочих. В-третьих, целенаправленно не изучался социально-экономический статус городских рабочих. Специфика условий жизни рабочих в городских поселениях не принималась во внимание исследователями. Недостаточно проработанными оказались вопросы о реализации рабочего законодательства, медицинском обслуживании и просвещении рабочих и их семей в городских условиях и т.д.

Список источников и литературы

1. Смородкий, А.П. География Минской губернии / А.П.Смородский. – Минск: Паровая типо-литография Х.Я.Дворжеца, 1894. – 46 с.
2. Ястремский, Ф.Н. Статистико-экономический очерк Минской губернии / Ф.Н.Ястремский. – Минск: Паровая типо-литография Х.Я.Дворжеца и Б.И.Соломонова, 1896. – 90 с.
3. Урванцов, С. Медико-санитарный очерк г. Минска / С.Урванцов. – СПб.: Тип. М-ва внутр. дел, 1910. – 49 с.
4. Балицкий, Г. Фабричное законодательство в России / Г.Балицкий. – М., « Труд и воля», 1906. – 96 с.
5. Агурский, С. Очерки по истории дореволюционного движения в Беларуси (1863 – 1917) / С.Агурский; [Истпарт ЦК КП(б)Б]. – Минск: Белорус. Гос. изд-во, 1928. – 346 с.
6. Мясников, А. О профсоюзах / А.О.Мясников. – Бобруйск: Гос. изд-во Белоруссии – Бобруйс. отд-ние, 1921. – 15 с.
7. Сацыялістычны рух на Беларусі ў пракламацыях 1905 года: [Зборнік] / Сабраў і скампанаваў М.Мялешка; Прадм. З.Жылуновіча; Уступы І.Віткоўскага. – Мінск: Выд. Ін-та Бел. культуры, 1927. – 256 с.
8. Рафес, М. Очерки по истории « Бунда» / М.Рафес. – М., « Моск. рабочий», 1923. – 440 с.
9. Урванцов, С.Н. История развития врачебного дела в Минской губернии в дореволюционное время / С.Н.Урванцов. – Минск, 1928. – 6 с.
10. Рак, Р. Рамеснікі м. Менску да рэвалюцыі 1917 г. / Р.Рак // Наш край. – 1927. - № 4. – С. 5 – 15.
11. Дудкоў, Д.А. Аб развіцці капіталізму ў 2-й палове XIX і пачатку XX стагоддзя / Д.А.Дудкоў. – Мінск: ДВБ, Партмассектар, 1932. – 203 с.
12. Шаціла, В.В. Рэвалюцыйная барацьба ў Мінску ў гады першай рускай рэвалюцыі (1905 – 1907 гг.)/ В.В.Шаціла. – Мінск: Дзяржвыд БССР, Рэд. паліт. літ., 1956.– 143 с.
13. Солодков, И.И. Социально-экономическое положение Белоруссии до Великой октябрьской социалистической революции (конец XIX – начало XX в.) / И.И.Солодков. – Минск, Изд-во Белгосун-та, 1957. – 163 с.
14. Воранава, А.І. Рабочы рух у Беларусі напярэдадні і ў перыяд рэвалюцыі 1905 – 1907 гг. / А.І.Воранава. – Мінск, Выдавецтва акадэміі навук БССР, 1960. – 235 с.
15. Панютич, В.П. Из истории формирования пролетариата Белоруссии 1861- 1914 гг. / В.П.Панютич. – Минск: Наука и техника, 1969. – 190 с.
16. Біч, М.О. Нацыянальны склад прамысловага пралетарыяту Беларусі у канцы XIX – пачатку XX ст. / М.О.Біч // Весці АН БССР. Сер. грамадск. навук. – 1972. – № 4. – С. 32 – 40.
17. Абезгауз, З.Е. Развитие промышленности и формирование пролетариата Белоруссии во второй половине XIX в. / З.Е.Абезгауз. – Минск: Наука и техника, 1971. – 179 с.
18. Абезгауз, З.Е Рабочий класс Белоруссии во второй половине XX в. (1900 – 1913 гг.) / З.Е.Абезгауз. – Минск: Наука и техника, 1977. – 168 с.
19. Иванов, В.М. Очерки быта промышленных рабочих дореволюционной Белоруссии / В.М.Иванов. – Минск: Наука и техника, 1971. – 133 с.

20. Леановіч, І.А. Жыллё рабочых Мінска ў канцы XIX – пачатку XX ст. / І.А.Леановіч // Этнаграфічны зборнік (дакл. аддз-ня этнаграфіі і геагр. т-ва БССР) / Под рэд. В.К.Бандарчыка, М.Я.Грынблат. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – С. 62 – 69.
21. Бараноўскі Л.С. Заработная плата і сямейны бюджэт чыгуначнікаў Беларусі канца XIX – пач. XX ст. / Л.С.Бараноўскі // Весці АН БССР. Сер. грам. навук. – 1973. – № 6. – С. 109 – 118.
22. Титок, В.А. Формирование и революционная борьба железнодорожного пролетариата Белоруссии во творой половине XIX – начале XX в.: автореф. … канд. ист. наук: 07.00.02 / В.А.Титок; Бел. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Минск, 1966. – 24 с.
23. Крючок, Г.Р. Очерки истории медицины Белоруссии / Г.Р.Крючок. – Минск: Беларусь, 1976. – 264 с.
24. Болбас, М.Ф. Промышленность Белоруссии. 1860 – 1900 гг. / М.Ф.Болбас. – Минск, БГУ, 1978. – 312 с.
25. Экономика Белоруссии в эпоху империализма. 1900 – 1917 / Под ред. Г.Т.Ковалевского [и др.]. – Минск, Акад. наук БССР, 1963. – 422 с.
26. Кунько, Л. Этапы большого пути /история Минского станкостроительного завода им. С. М. Кирова / Л.Кунько. – Минск: Полымя, 1958. – 76 с.
27. Короткевич, А. Минский вагоноремонтный / А.Короткевич. – Минск: Беларусь, 1971. – 64 с.
28. История рабочего класса Белорусской ССР. В 4-х т./ Гл. редкол.: П.Т.Петриков (пред.) [и др.] – Минск: Наука и техника, 1984. – Т. 1: Рабочий класс Белоруссии в период капитализма / М.О.Бич, К.И.Шабуня (отв. ред.) [и др.] – 400 с.
29. Бич, М.О. Рабочее движение в Белоруссии в 1861-1904 гг. / М.О.Бич; под ред. И.М.Игнатенко. – Минск: Наука и техника, 1983. – 280 с.
30. Шыбека, З.В., Шыбека, С.Ф. Мінск: Старонкі жыцця дарэвалюцыйнага горада / З.В.Шыбека, С.Ф.Шыбека. – Мінск: Полымя, 1994. – 341 с.
31. Савицкий, Э.М. Рабочее движение в Беларуси (июнь 1907 – февраль 1917 гг.): автореф. дис. …д-ра ист. наук: 07.00.02 / Э.М.Савицкий; Бел. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Минск, 1991. – 48 с.
32. Тупик, П.А. Железнодорожники Белоруссии в период империализма (численность, состав, положение): автореф. дис. …канд. ист. наук: 07.00.02 / П.А.Тупик; Мин. гос.пед. ин-т им. М. Горького. – Минск, 1991. – 24 с.
33. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М.Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2000-2005. – Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М. Біч [і інш.]. – 2005. – 519 с.
34. Гісторыя Мінска / пад. рэд. чл.-кар. Нац. акадэміі навук Беларусі У.А.Бабкова. – Мінск: БелЭН, 2006. - 696 с.
35. Киштымов, А.Л. Добрушская бумажная фабрика: опыт социальной политики директора-распорядителя А. И. Стульгинского (80-е гг. XIX в. – 1915 г.) / А. Л. Киштымов // Предпринимательство в Белоруссии. – 2000. – № 7. – С. 29 – 31.
36. Кіштымаў, А. Што, дзе і якім коштам: спажывецкі кошык Беларусі 100 гадоў таму / А.Кіштымаў // Спадчына. – 2003. – № 2-3. – С. 87–95.

Алексашина Галина Вячеславовна, ассистент кафедры экономической истории Белорусского государственного экономического университета. Родилась в Минске. В 1996 г. окончила исторический факультет Белорусского государственного университета, с 2001 по 2006 г. являлась соискателем Института истории НАН РБ. Работает над кандидатской диссертацией: « Социально-экономическое положение рабочих и служащих городов Минской губернии в 1890 – 1913 гг». Автор девяти научных статей. Один из авторов учебного пособия « Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветных цывілізацый" (Мн., 2005). Занимается изучением условий жизни и труда рабочих и служащих белорусских городов.

УДК 947.65–25“18/19”(043.3)

Татьяна Воронич (Минск, Беларусь)

ГУБЕРНСКИЙ ГОРОД ВИТЕБСК НА РУБЕЖЕ XIX – XX вв.: ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКИ

Рассматриваются основные этапы историографии города Витебска, анализируются источники по истории губернского центра на рубеже XIX – XX вв.

Городская тематика всегда вызывала интерес исследователей. В последнее время урбанистика стала объектом особенно пристального внимания белорусских историков. Весьма актуальной является история отдельных городов, и один из них – Витебск.

Дореволюционная литература, посвященная Витебску, представлена немногочисленными исследованиями, авторами которых являлись местные краеведы, историки и чиновники, занимавшие должности в различных учреждениях города. Среди них: В.К.Стукалич [1], А.П.Сапунов [2], Д.И.Довгялло [3] И.С.Конюшевский [4], И.Н.Щеглов [5], И.П.Кукушкин [6] и др. Их работы выделяются богатым фактологическим материалом и большим объемом статистических данных. Они занимают промежуточное положение между источником и историческим исследованием.

В советский период также был написан ряд работ, посвященных прошлому Витебска [7]. Но истории города рубежа XIX–XX вв. отводилось всего несколько страниц. Среди исследований, изданных в этот период, заслуживает внимания «Хронология истории города Витебска (974–1984 гг.)», составленная Л.Д.Кузьменко и А.М.Подлипским [8]. Здесь в датах наиболее полно отражена многогранная жизнь города изучаемого периода. Необходимо отметить также исследования Т.И.Чернявской, А.М.Подлипского, Е.Умецкой, а также В.К.Бондарчика и И.Г.Чигринова [9], в которых рассматриваются отдельные аспекты культурного развития города.

На современном этапе Витебск продолжает оставаться объектом изучения со стороны историков и местных краеведов. Это работы Л.Хмельницкой, А.М.Подлипского, О.В.Окуневич, С.Кузняевой, Н.Пищуленка, М.Ш.Федорова, М.Ф.Шумейко, Г.Казовского, А.В.Русецкого и Ю.А.Русецкого, Ю.А.Якимовича и др. [10]. В целом, Витебск изучается несколько односторонне, рассматриваются только вопросы культурного развития исторического прошлого города. В 2005 г. автор успешно защитила кандидатскую диссертацию «Губернский

город Витебск на рубеже XIX–XX вв.» [11], в которой впервые в белорусской историографии на основе широкой источниковой базы с привлечением нового архивного материала было проведено комплексное изучение Витебска выбранного периода. Опыт комплексного изучения губернского города на рубеже XIX–XX вв. является одной из важных предпосылок для воссоздания максимально достоверной истории белорусских городов.

Главное место в изучении истории города занимают источники, в основном архивные материалы, находящиеся в фондах Национального исторического архива Беларуси в Минске.

Все источники можно разделить на несколько групп. Наиболее обширной и многочисленной являются делопроизводственные материалы. Часть документов этой группы источников опубликована, но большинство находится в архивных фондах. Основными при изучении истории Витебска являются документы делопроизводства городских органов управления: городской управы и думы, а также вспомогательных органов – Санитарной, Училищной, Театральной, Садовой и других комиссий. Особое место среди них занимают обязательные постановления, издаваемые Витебской городской думой и представляющие собой своеобразный вид законотворчества органов городского самоуправления. Согласно ст. 108–113 Городового положения 1892 г. городская дума имела право издавать по определенным вопросам постановления, имевшие силу закона в пределах данного города. Подобного рода документы являлись реакцией городских властей на возникавшие проблемы, способом регламентации новых явлений городской жизни. Постановления обычно печатались в «Витебских губернских ведомостях» и выходили отдельными изданиями [12]. Большая их часть хранится в фонде Витебской городской управы [13].

Сложны для изучения финансовые отчеты Витебской городской управы. Большинство из них – это архивные материалы, как правило, рукописные черновые варианты с многочисленными исправлениями, что затрудняет их анализ. Первый подробный финансовый отчет был опубликован только в 1903 г. [14], который содержит обширный и разнообразный статистический материал, однако его систематизация оставляет желать лучшего.

В отчетах витебского городского санитарного врача и Санитарной комиссии содержатся сведения о санитарном состоянии города, о проведении противоэпидемических мероприятий [13; 15].

В журналах заседаний городских органов самоуправления зафиксирована самая разнообразная информация о жизни города: от сдачи в наем торговых площадей и выдачи пособий различным

категориям горожан до переписки города с Правительствующим Сенатом [13].

Отдельную группу делопроизводственных материалов городской управы представляют различные прошения частных лиц, отражающие уровень жизни горожан, их проблемы и интересы [13].

Своеобразным являлось делопроизводство Витебской ремесленной управы, материалы которого собраны в одноименном фонде [16]. В соответствии с законодательством в Ремесленной управе в большинстве случаев все вопросы решались в устной форме, в протокол заносились лишь окончательные решения, без какой-либо аргументации в пользу принятого постановления. Данное обстоятельство значительно затрудняет анализ деятельности ремесленного правления. Большое значение имеют списки ремесленников – владельцев мастерских с указанием их адресов, доходности заведений и т. д. Необходимо отметить условность содержащихся в них сведений. Списки составлялись цеховыми старшинами для податного инспектора со слов мастеров, поэтому ремесленники с целью снижения размера налога нередко указывали меньшее количество работавших у них подмастерьев и учеников. В делопроизводственных материалах Ремесленной управы также находятся дела о структурной реорганизации цехов и упразднении ремесленного сословия в Витебске.

Основу делопроизводственных материалов Витебского губернского по фабричным и горнозаводским делам присутствия составляют журналы заседаний самого присутствия, доклады фабричных инспекторов и различные прошения владельцев промышленных предприятий Витебска. В этих документах содержится ценная, подчас уникальная информация о характере городских промышленных предприятий, уровне промышленного развития города. Однако степень достоверности определить достаточно сложно, поскольку сведения фабричным инспектором составлялись, главным образом, на основе данных налоговых органов либо со слов самих владельцев предприятий [17]. Существенную роль играют списки промышленных предприятий Витебска, составляемые, как правило, фабричными инспекторами, поскольку содержат однородные данные за определенный временной промежуток. Архивные материалы в комплексном использовании с опубликованными документами дают наиболее полноценную информацию.

Представить систему финансовых учреждений города позволяют уставы и отчеты банков, ссудосберегательных касс и товариществ, страховых обществ и др. [18].

Важные и интересные сведения содержатся в делопроизводственных материалах, представленных в основном уставами и ежегодными

отчетами, различных медицинских, культурно-общественных и образовательных учреждений и организаций. Архивные источники этой группы практически полностью соответствуют опубликованным материалам и не противоречат друг другу [19]. Имеющаяся информация позволяет определить приоритеты и духовные ценности городского общества, изучить социальные проблемы города.

В фонде Витебского губернского правления хранятся делопроизводственные материалы редакции «Витебских губернских ведомостей», и особый интерес представляет различная корреспонденция, присланная в газету. Здесь содержится немало заметок всевозможной тематики, авторами которых являлись сами жители Витебска на рубеже XIX–XX вв., что позволяет увидеть жизнь города глазами его современников. Преимущество этих документов перед печатными номерами газеты состоит в том, что исследователь имеет возможность изучать их в первоначальном варианте, без редакторской правки [20].

В самостоятельную группу источников принято выделять справочные издания [21]. В 1907 г. была издана первая «Адресная книга Витебска», представляющая огромный интерес, поскольку содержит самую разнообразную информацию об учреждениях и предприятиях города [22].

Большую и важную группу источников в изучении экономического развития Витебска представляют статистические материалы [23]. Уровень репрезентативности их неодинаков. Главной же проблемой является отсутствие достоверных и сопоставимых статистических материалов за рассматриваемый период. Архивные материалы представляют собой, как правило, рукописный текст, который содержит немало ошибок субъективного характера. Поэтому сведения, полученные на их основе, в дальнейшем могут корректироваться.

Сравнительно небольшую группу представляет такой вид источников как публицистика. Особенно интересны работы Н.Я.Никифоровского и И.Хороша [24].

Своеобразным источником является периодическая печать изучаемого периода. В «Витебских губернских ведомостях» публиковались законодательные, статистические документы, разнообразные отчеты, аналитический материал, письма. Рекламные объявления, публикуемые в разных отделах газеты, содержали информацию о предлагаемых товарах и услугах как витебских, так российских и иностранных фирм. В неофициальном отделе печаталась хроника городской жизни и т.п. Газетная информация дает представление о духовных ценностях определенных групп населения, обычаях и стиле поведения горожан. Большинство сохранившихся номеров газеты находится в делах различных фондов.

Таким образом, по выбранной проблематике имеется достаточно разнообразный и обширный источниковый материал, а белорусская историография достигла определенных результатов.

Список источников и литературы

1. Стукалич, В.К. А.П.Сапунов: К 25-летию его ученой и литературной деятельности / В. К. Стукалич. – Витебск: Губерн. типолит., 1905. – 23 с.; Стукалич В.К. Н.Я.Никифоровский (1845–1910 гг.). Странички из недавней старины Витебска: (Биогр. заметки). – Вильна: Тип. А.Г.Сыркина, 1910. – 32 с.
2. Сапунов, А.П. Историческая записка 75-летия Витебской гимназии / А.П.Сапунов. – Витебск: Тип. Губерн. правления, 1894. – 167 с.
3. Довгялло, Д.И. Архив Витебского губернского правления / Д.И.Довгялло. // Древности. Труды археографической комиссии Императорского московского археологического общества. – М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1898. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 118; Довгялло, Д.И. Витебская духовная семинария (1806–16.XII.1906): Заметки и воспоминания / Д.И.Довгялло. – Витебск: Типолит. М.Б.Неймана, 1907. – 87 с.; Довгялло, Д.И. Описание предметов древности, поступивших в Витебское церковно-археологическое древлехранилище по ноябрь 1897 г. / Д.И.Довгялло, Н.Я.Никифоровский. – Витебск: Губерн. типолит., 1899. – Вып. 1. – 92 с.
4. Конюшевский, И.С. Краткий очерк деятельности Витебского городского общественного банка за десятилетний период его существования со 2 марта 1882 г. по 2 марта 1892 г. / И.С.Конюшевский. – Витебск: Типолит. Г. Малкина, 1892. – 26 с.
5. Щеглов, И.Н. К столетию Витебского духовного училища. 1810–30.X.1910. / И.Н.Щеглов. – Витебск: Губерн. типолит., 1911. – 52 с.
6. Кукушкин, И.П. Последнее десятилетие в истории Витебской дирекции народных училищ (1891–1901 гг.).. / И.П.Кукушкин. – Витебск: Губерн. типолит., 1901. – 60 с.
7. Аляксееў, Л. Віцебская даўніна / Л.Аляксееў // Маладосць. – 1972. – № 12. – С. 143–149.; Витебск: Историко-экономический очерк / редкол.: В.П.Воробьева, А.Р.Горбачев, Н.В.Дорофеенко и др. – Минск: Наука и техника, 1974. – 224 с.; Дарафеенка, М. Віцебск (кароткі гістарычны нарыс) / М.Дарафеенка, Н.Дарафеенка // Дзвіна. – 1958. – № 1. – С. 128–152.; Короткевич, В.Б. Памятники истории Витебска / В.Б.Короткевич. – Минск: Полымя, 1975. – 23 с.; Нікіцін, Г.А. Віцебск / Г.А.Нікіцін. – Мінск: Дзярж. выд-ва БССР. Рэд. сац.-эканам. літ., 1959. – 108 с.
8. Хронология истории города Витебска (974 – 1984 гг.) / сост. Л.Д.Кузьменко, А.М.Подлипский. – Минск: Полымя, 1987. – 48 с.
9. Чарняўская, Т.І. Архітэктура Віцебска: З гісторыі планіроўкі і забудовы горада / Т.І.Чарняўская, пад рэд. У.А.Чантурыя. – Мінск: Навука і техніка, 1980. – 112 с.; Віцебскія музеі / А.Падліпскі // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – 1971. – № 3. – С. 52–54; Падліпскі, А. Дарэвалюцыйныя паштоўкі Віцебска / А.Падліпскі // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – 1976. – № 1. – С. 17–20.; Умецкая, Е. Предания старины белорусской / Е.Умецкая // Неман. – 1972. – № 7. – С. 179–181.; Бондарчик, В.К. Е.Р.Романов как белорусский этнограф. Автореф. дис. ... канд. истор. наук / Акад. наук БССР. Ин-т искусствоведения, этнографии и фольклора / В.К.Бондарчик. – Минск, 1958. – 16 с.; Бондарчик, В.К. Николай Яковлевич Никифоровский: очерк жизни и деятельности / В.К.Бондарчик, И.Г.Чигринов. – Минск: Изд-во Акад. наук БССР, 1960. – 104 с.
10. Акунеўіч, В. У.К.Стукаліч як прадстаўнік «заходнерускай» плыні ў грамадскай думцы Беларусі канца XIX – пачатку XX стст. / В.Акунеўіч // Белорусско-русское культурное взаимодействие конца XIX – начала XX вв.: Материалы науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. Е. Репина и 100-летию пребывания художника в Беларуси / Витеб. обл. краевед. музей и др. – Витебск, 1995. – С. 45–50; Кузняева, С. Мясцовы перыядычны друк і грамадска-культурнае жыццё Беларусі канца XIX стагоддзя (гісторыя выдання «Витебского листка») / С.Кузняева // Белорусско-русское культурное взаимодействие конца XIX – начала XX вв.: материалы науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. Е. Репина и 100-летию пребывания художника в Беларуси / Витеб. обл. краевед. музей [и др.]. – Витебск, 1995. – С. 51–54; Пішчулёнак, М. Віцебшчына архіўная / М. Пішчулёнак. // Беларускі гістарычны часопіс. – 2002. – № 4 (42). – С. 30–37; Хмельницкая, Л. Витебское древлехранилище: епархиальный музей или униатское собрание? / Л.Хмельницкая // Белорусско-русское культурное взаимодействие конца XIX–начала XX вв.: материалы науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. Е. Репина и 100-летию пребывания художника в Беларуси / Витеб. обл. краевед. музей [и др.]. – Витебск, 1995. – С. 55–63; Хмяльніцкая, Л. Гісторык з Віцебска (жыццяпіс Аляксея Сапунова) / Л.Хмяльніцкая. // Віцебскі сшытак. – 2000. – № 4. – С. 3–73; Хмяльніцкая, Л. Гісторык з Віцебска: Жыццяпіс Аляксея Сапунова / Л.Хмяльніцкая. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. – 254 с.; Хмяльніцкая, Л.У. А.П.Сапуноў (апошнія гады жыцця) / Л.Хмяльніцкая // Полоцкий летописец. – 1993. – № 1(2). – С. 82–86; Хмяльніцкая Л. Віцебскі царкоўна-археалагічны музей / Л. Хмяльніцкая // З глыбі вякоў. Наш край: Гіст.-культурал. зб. / Навук. рэд. А.К.Краўцэвіч; Уклад. В.У.Шаблюк. – Мінск, 1997. – Вып. 2. – С. 4–15; Падліпскі, А. Здраўнева: тут жыў І.Я.Рэпін / А.Падліпскі. – Мінск: Полымя, 1995. – 63 с.; Падліпскі, А. Летапісец Віцебшчыны / А.Падліпскі. – Мінск: Полымя, 1993. – 92 с.; Федоров, М.Ш. Архивное дело на Витебщине в XIX – первой четверти XX вв. / М.Ш.Федоров // Витебщина архивная: история, фонды, персоналии (середина XIX – XX вв.): Сб. / Учреждение «Гос. архив Витеб. обл» и др.; Сост. М.В.Пищуленок и др.; науч. ред. М.Ф.Шумейко. – Минск: БелНИИДАД, 2002. – С. 14–19; Шумейко, М.Ф. Архивист и археограф Дмитрий Иванович Довгялло / Белорус. науч.-исслед. ин-т документоведения и арх. дела. Археографическая комис / М.Ф.Шумейко. – Минск: БелНИИДАД, 2002. – 164 с.; Шумейко, М.Ф. Витебский центральный архив древних актовых книг в XIX–начале XX вв. и последующая судьба его документальных собраний / М. Ф.Шумейко // Витебщина архивная: история, фонды, персоналии (середина XIX – XX вв.): Сб. / Учреждение «Гос. архив Витеб. обл» [и др.]; Сост. М.В.Пищуленок и др.; Науч. ред. М.Ф.Шумейко. – Минск: БелНИИДАД, 2002. – С. 4–13; Якімовіч, Ю.А. Помнікі мураванага грамадзянскага дойлідства Віцебска XIX – пачатка XX ст. / Ю.А.Якімовіч. – Мінск: Полымя, 1990. – 47 с.; Русецкий А.В. Художественная культура Витебска с древности до 1917 г.: Историко-художественный очерк / А.В.Русецкий, Ю.А.Русецкий. – Минск: БелЭН, 2001. – 288 с.
11. Воронич, Т. В. Губернский город Витебск на рубежеXIX–XX вв.: Дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Т.В.Воронич. – Минск, 2005. – 172 с.
12. Обязательные постановления, составленные Витебской городской думою, на основании 108 ст. Городового положения 1892 г. и изданные витебским губернатором, согласно 110 ст. того же положения, порядком, определенным 424 ст. II т. Св. зак., изд. 1892 г. для жителей г. Витебска по строительной части. – Витебск: Губерн. типолит., 1902. – 17 с.
13. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). Ф. 2496, Витебская городская управа (1872 – 1921 гг.), оп. 1.
14. Отчет Витебской городской управы за 1903 г. – Витебск: Типолит. Бр. Подземских, Б. г. – 258, 113 с.
15. НИАБ. Ф. 2513, Врачебное отделение Витебского губернского правления (1802–1917 гг.), оп. 2.
16. НИАБ. Ф. 2505, Витебская ремесленная управа (1811–1902 гг.), оп. 1.
17. НИАБ. Ф. 2593, Витебское губернское по фабричным и горнозаводским делам присутствие (1900–1914 гг.), оп. 1.
18. Отчет о действиях Общества взаимного кредита землевладельцев Витебской губернии за 1891 г. – Витебск: Тип. Г. Малкина, 1892, 1894.; Отчет о действиях Общества взаимного кредита землевладельцев Витебской губернии за 1891, 1893, 1903 г. – Витебск: Типолит. Бр. Подземских, 1892, 1894, 1904.; Устав Витебского городского ломбарда. – Витебск: Губерн. типолит., 1896. – 14 с.; Устав Витебского общества взаимного страхования от огня (утв. 10 сентября 1896 г.). – Витебск: Типолит. наследников М. Б. Неймана, 1899. – 35 с.
19. НИАБ. Ф. 2507, Дирекция народных училищ Витебской губернии (1820–1918 гг.), оп. 1; НИАБ. Ф. 2554, Витебская мужская гимназия (1888–1918 гг.), оп. 1; Отчет о

состоянии Витебской гимназии за 1893/94 учебный год. – Витебск: Тип. Г. А. Малкина, 1895. – 118 с.; Отчет о состоянии Витебской гимназии за 1894/95 учебный год. – Витебск: Губерн. типолит., 1896. – 108 с.; Отчет о состоянии Полоцкого женского училища духовного ведомства в г. Витебске за 1898/99 и 1899/1900 учебные годы // Полоцкие епархиальные ведомости. – 1900. – № 13. – С. 628–641; № 14. – С. 680–695.; Отчет о состоянии церковно-приходских школ Полоцкой епархии за 1889/90 учебный год и о деятельности совета Витебского епархиального братства святого равноапостольного князя Владимира. – Витебск: Типолит. Г. А. Малкина, 1891. – 76 с.; Отчет о действиях Общества витебских сельских хозяев за 1892-1894, 1896, 1898-1903 гг. – Витебск: Типолит. наследников М. Б. Неймана, 1893-1895, 1898, 1900-1905; НИАБ. Ф. 1430, Канцелярия Витебского гражданского губернатора, оп. 1; НИАБ. Ф. 2513, Врачебное отделение Витебского губернского правления (1802–1917 гг.), оп. 1-2; Отчет Витебского общества потребителей за 13-й операционный год (с 1 июля 1908 г. по 1 июля 1909 г.). – Витебск: Типолит. П. А. Подземского, 1909. – 18 с.; Отчет Витебского общества потребителей за 5-й операционный год (с 1 июля 1900 г. по 1 июля 1901 г.). – Витебск: Губерн. типолит., 1901. – 23 с.; Отчет ревизионной комиссии и правления Витебского общества потребителей за операционный год с 1 июля 1896 г. по 1 июля 1897 г. – Витебск: Б. и., 1897. – 26 с.; Отчет о деятельности Витебского благотворительного общества за время с 3 сентября 1894 г. по 24 октября 1895 г., доложенный в общем годовом собрании Общества, состоявшемся 24 октября 1895 г. – Витебск: Губерн. тип., 1895. – 72 с.; Отчет о деятельности Витебского благотворительного общества с 24 марта 1891 г. по 15 марта 1892 г. – Б. м.: Б. и., 1892. – 15 с.; Отчет о деятельности Общества вспомоществования нуждающимся ученикам Витебской гимназии за 1898/99 учебный год. – Витебск: Губерн. типолит., 1899. – 21 с.; Отчет Общества взаимного вспомоществования учителям и учительницам народных училищ Витебской губернии за 1898, 1900, 1901, 1903 г. – Витебск: Губерн. типолит., 1899, 1901, 1902, 1904.

20. НИАБ. Ф. 1416, Витебское губернское правление (1802–1917 гг.), оп. 6.

21. Памятная книжка Витебской губернии на 1895, 1898, 1900-1904 г. / Витеб. губерн. стат. ком. – Витебск: Губерн. тип., 1895,1898, 1900-1903; Русские банки. Справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях / Под. ред. А. К. Голубева. – СПб.: Лештуковская паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1897,1899, 1908.

22. Адресная и справочная книга г. Витебска. – Витебск: Изд. И. Е. Дрейцера и М. С. Звягина, 1907. – XXIII, 157 с.

23. Список фабрик и заводов Европейской России / М-во финансов; Сост. В.Е.Варзар. – СПб.: Тип. В.Ф.Киршбаума, 1903, 1910; Указатель действующих в империи акционерных предприятий / под общ. ред. В.А.Дмитриева-Мамонова. – СПб.: Изд. А.И.Дмитриева-Мамонова, 1903. – XXXIX, 2007 с.; Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов: В 2 т. / под ред. В.А.Дмитриева-Мамонова. – 2-е изд. – СПб.: Изд. Э.Вернь, 1905. – Т. 1–2.; Указатель фабрик и заводов европейской России: материалы для фабрично-заводской статистики / Сост. по офиц. сведениям Департамента торговли и мануфактур П.А.Орлов, С.Г.Будагов. – 3-е изд., испр. и доп. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1894. – XVI, 826, [2] с.

24. Никифоровский, Н.Я.Странички из недавней старины города Витебска: воспоминания старожила / Н.Я.Никифоровский. – Минск: Полымя, 1995. – 147 с.; Хорош, И. По промышленной черте оседлости: Путевые наброски / И.Хорош // Книжки Восхода. – 1901. – № 8. – С. 37–56; № 10. – С. 23–49; № 11. – С. 45–64; № 12. – С. 100–120.

Воронич Татьяна Владимировна, кандидат исторических наук, доцент кафедры экономической истории Белорусского государственного экономического университета. Научные интересы – урбанистика, историческая антропология, гендерные исследования.

УДК 94 (476)(082)

Таццяна Тахіян (Брэст, Беларусь)

КРЫНІЦЫ ПА ПРАБЛЕМЕ САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАГА РАЗВІЦЦЯ МЯСТЭЧКА ЦЕЛЯХАНЫ Ў КАНЦЫ XVIII – ПАЧАТКУ XX стст.

В статье акцентируется внимание на недостаточной исследованности истории местечек Беларуси. Автор указывает на необходимость изучения социально-экономического развития м.Телеханы для понимания его роли в истории Беларуси. Основное внимание уделяется анализу архивных материалов, в которых помещена информация о развитии промышленности и торговли. Значительно меньше места автор отводит анализу источников по сельскому хозяйству в связи с малой их представленностью в архивах.

За апошнія гады беларускімі гісторыкамі ў навуковы зварот уведзены вялікі комплекс архіўных матэрыялаў па гісторыі гарадоў і мястэчак Беларусі. Аднак па-за ўвагай даследчыкаў і сёння застаецца шмат недаследаваных крыніц па гісторыі населеных пунктаў. Так, у працах айчынных гісторыкаў, практычна, не сустракаецца матэрыял па праблеме сацыяльна-эканамічнага развіцця мястэчка Целяханы ў канцы XVIII – пачатку XX ст., хаця гэты населены пункт адыгрываў значную ролю ў гісторыі Беларусі перыяду яе знаходжання ў складзе Расійскай імперыі.

Гарадскі пасёлак Целяханы знаходзіцца за 45 км на паўднёвы ўсход ад Івацэвічаў. У пісьмовых крыніцах упершыню згадваецца ў 1554 г. як паселішча, якое ляжыць на даўнім шляху з Пінска да Слоніма. Да канца XVIII ст. Целяханы амаль нічым не вызначаліся. Сітуацыя змянілася, калі мястэчка перайшло ва ўладанне Міхала Казіміра Агінскага. Па яго задумцы быў пабудаваны канал, які злучыў р. Ясельду (прыток Прыпяці) і р. Шчару (прыток Нёмана), дзякуючы чаму Целяханы ўключыліся ў актыўнае сацыяльна-эканамічнае жыццё Расійскай імперыі. Пасля смерці Агінскага мястэчка стала ўласнасцю магнацкага роду Пуслоўскіх і на працягу XIX – пачатку XX ст. актыўна развіваліся [1; 460].

Ажыццявіць вывучэнне сацыяльна-эканамічнага развіцця мястэчка даволі складана, паколькі ў розныя часы яно ўваходзіла ў склад розных губерняў, таму матэрыялы для вывучэння можна знайсці ў розных архівах Беларусі. Асноўныя звесткі аб сацыяльна-эканамічным развіцці м. Целяханы змешчаны ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь у г. Мінску. Яны носяць дакументальны характар. На шляху іх вывучэння ўзнікалі цяжкасці, якія былі звязаны з фрагментарнасцю звестак.

Значная частка матэрыялаў знаходзіцца ў 242 фондзе. Дакументы Мінскай палаты дзяржаўнай маёмасці змяшчаюць звесткі пра паступленні грашовых падаткаў з сялян Пінскага павета Святавольскай і Целяханскай валасцей, пра колькасць зямель, стан хлебных запасаў у магазінах Святавольскай воласці, спіс вёсак і іх уладальнікаў па Святавольскай воласці. У гэтым фондзе сабрана мноства статыстычных дадзеных аб колькасці добрай (ураджайнай) зямлі па Целяханскай воласці ў 1865 г., дзе пералічаны грамадскія павіннасці сялян [2]. Знаёмства з гэтымі матэрыяламі дазваляе зразумець, што большасць павіннасцей выконвалася на падставе мясцовых звычаяў, з часам замацаваных заканадаўча: падушны падатак, рэкруцкая павіннасць, грамадскія зборы на мясцовыя патрэбы.

У фондзе 333 захоўваюцца матэрыялы аб гандлі і прамысловасці Мінскай губерні да 1871 г., сабраныя чыноўнікам Вішнеўскім. У гэтых дакументах адзначаецца, што ў перыяд з 1846 па 1848 гг. у маёнтку Целяханы Франца Пуслоўскага існаваў вінакурны завод. Памяшканне з абсталяваннем каштавала 40 тыс. руб. Каштоўнасць матэрыялаў вызначаецца прысутнасцю інфармацыі аб падатках. Так, калі кошт памяшкання з абсталяваннем быў да 130 руб., то земскі збор уладальнікі вытворчасці не плацілі, а калі вышэй, то плацілі ў памеры 0,18 %. У Целяханах у 1871 г. былі майстэрні толькі з адным работнікам (1 кравецкая, 1 шавецкая,1 сталярная, 6 вапнавых і 2 кузні). Усе прадпрыемствы абкладваліся адзіным падаткам (зямельны збор), які складаў 2,4 % ад ацэначнага кошту прадпрыемства. Напрыклад, ацэначны кошт вінакурні ў Целяханах, якая належала Ф.В. Пуслоўскаму, складаў 5700 р., а падатак – 23 р. 53 к. [3].

Напрыканцы XVIII ст. у Целяханах была заснавана гута. Мясцовая танная сыравіна (пясок, драўняны і раслінны попел, вапна, крэйда, гліна) абумовілі спецыялізацыю рэгіёна. Памешчыкі наладзілі ў сваіх вотчынных уладаннях выраб аконнага шкла, бутэлек і штодзённага посуду не толькі для ўласнага карыстання, але і на патрэбу ўсёй акругі. Аднак з усіх прадпрыемтваў Івацэвіцкага раёна выдзяляўся шклозавод Франца Пуслоўскага. Матэрыялы з 299 фонда дазваляюць прасачыць эвалюцыю шкларобчага прадпрыемства, адкрытага ў 1895 г. Дазвол на яго будаўніцтва памешчыку быў выдадзены ўказам Мінскага губернскага праўлення ад 6 кастрычніка. Крыху пазней арандатары браты Чэрніхавы падалі заяву аб устаноўцы паравога рухавіка, магутнасць якога складала 25 конскіх сіл. На прадпрыемстве была створана камісія з машыніста Моўшы Хановіча і майстроў Станіслава Рохавіча Баркоўскага, Васіля Мікалаевіча Сянцюрына, Восіпа Сцяпанавіча Голуба, каб растлумачыць правяраючаму, што паравы рухавік не прадстаўляе небяспекі для рабочых. У 1899 г. устанавілі

шклоплавільныя печы, а ў 1911 г. нават падключылі электрасвятло і электрыфікавалі гравіравальныя і шліфавальныя станкі. На прадпрыемстве прымяняліся пнеўматычныя прыстасаванні для выдзімання вырабаў са шкла пры дапамозе пары і спецыяльныя станкі для нанясення дэкору на вырабы. З самага пачатку завод у памешчыка Пуслоўскага, а потым у яго сына арандавала акцыянернае таварыства ў складзе буйных шклозаводчыкаў Турука, Розэнблюма, братоў Чэрніхавых, а пазней Ю. Столе і В. Краеўскага. Канцэнтрацыя капіталу дазваляла арандатарам укараняць у вытворчасць новую тэхніку. У хуткім часе Целяханскі завод стаў буйнейшым у Беларусі і ўжо ў 1910 г. выпускаў прадукцыі на 156 тыс. руб. На пачатку рабочых на заводзе было 146 чалавек, у 1900 г. тут ужо працавала 300 рабочых, а ў 1910 г. – 471 [4].

Прадукцыя завода была вельмі разнастайнай: аконнае шкло, графіны, бутлі, шклянкі, кварты, кухлі, бакалы, лямпавае і аптэчнае шкло. У 80-я гг. XIX ст. вінная дзяржаўная манаполія запатрабавала продажу гарэлкі і віна толькі ў шкляной тары, а не ў бочках, як раней. Узнік вялікі попыт на бутэлькі. Найбольшую славу Целяханская гута, як сведчаць крыніцы, прыдбала сабе за вырабы з крышталю і каляровага шкла, высокі мастацкі ўзровень і якасць, за што камітэт усерасійскіх сельскагаспадарчых выстаў узнагародзіў завод залатым медалём “За працавітасць і мастацтва”.

Сыравінай для вырабу крышталю служыў мясцовы пясок, які пасля чатырохразовай прамыўкі быў годны для выпуску нават багемскага шкла, якое выпускалі ў Чэхіі. Салетру завозілі з Чылі, фарбавальнікі былі з Германіі, Англіі, Аўстрыі. Прадукцыю вывозілі ў Маскву, Саратаў, Растоў, Паволжа, Сібір, Каўказ, Крым, Польшчу і інш. Асаблівым попытам за мяжой карысталіся лямпы “венскія” і “берлінскія”, а таксама сервізы з крышталю і каляровага шкла. Найбольш модным лічыўся сервіз “Алівер стары фасон”, усе прадметы якога былі аздоблены тонкім дэкорам, серабрыстай плёнкай, золатам, эмалямі.

Шкляны завод у Целяханах Пуслоўскага быў адным з 5 прадпрыемстваў Пінскага павета, які атрымаў права ўдзельнічаць у выбарах у губернскі выбарчы сход па Мінскай губерні ў 1906 г. Матэрыялы 295 фонда сведчаць, што на той час на заводзе працавала 195 мужчын. Выбарчае права мелі толькі мужчыны ад 25 год. На дадзены завод распаўсюджвалася Палажэнне аб страхаванні рабочых ад няшчасных выпадкаў і на выпадак хваробы. Такое страхаванне ажыццяўлялася на сродкі прамыслоўцаў праз утварэнне страхавых таварыстваў. На прадпрыемствах, дзе было болей 200 работнікаў, абавязкова павінна быць утворана ўласная бальнічная каса. Калі

работнікаў было меней за 200, то некалькі прадпрыемстваў павінны былі ўтварыць адну агульную касу. Бальнічная каса ўтваралася з узносаў удзельнікаў. Дапамога на лячэнне пры няшчасным выпадку складала 1,25 руб., на пахаванне – 9,50 руб. Матэрыялы 295 фонда таксама паведамляюць, што у м. Целяханы ў 1903 г. працаваў цагляны завод Бромберга (2 работнікі, абарот 250 руб.), шкловарны (150 работнікаў, 70 тыс. руб. гадавы абарот, 7 тыс. руб. прыбытак), вінакурны (8 работнікаў, 25 тыс. руб. абарот) Пуслоўскага [5].

У фондзе 915 змешчаны матэрыялы пра развіццё лесапрамысловых прадпрыемстваў. На пачатку XX ст. на землях Івацэвіччыны з'яўляюцца дробныя лесапрамысловыя прадпрыемствы. Адкрыццё значнай іх часткі было ініцыявана памешчыкам Францам Пуслоўскім, але афіцыйнымі ўладальнікамі былі яўрэі Мардухоў Гурштэль, Шмуйло Шальшэўскі, Лэйзер Луцкі, Аўсей Энгельман, Хоня Німцовіч, Лэйба Папіш, Лэйзер Пастэрнак, Лэйба Турак, Шымен Баброў і паляк Бяніцыян Бушэўскі. Колькасць работнікаў была, ў асноўным, ад 4 да 6, і толькі ў Лейбы Папіша і Лайзера Пастэрнака яна складала 1 – 2 чал. На прадпрыемствах выраблялі шпалы ад 1000 да 5000 т. у год і адпраўлялі іх за мяжу [6].

Драўніна з'яўляўся прадметам экспарту ў XIX – пачатку XX ст., у сувязі з чым падвяргаўся шырокай эксплуатацыі лес. Гродзенская губерня дастаткова была забяспечана драўнінай, асабліва Слонімскі павет, да якога адносіліся Целяханы. Лясныя дачы (ўчасткі) былі багаты сасновымі будаўнічымі дрэвамі. Аднак лесаводства ў Целяханах знаходзілася ў незадавальняючым стане, паколькі паўсюдна назіраліся злоўжыванні лесапрамыслоўцаў, якія вырубвалі рэшткі таварнага лесу для продажу за мяжу [7; 139]. На Агінскім канале ў 1809 г. пры м. Целяханы існавала застава для сплаву лесу. Навакольныя сяляне наймаліся на рубку лесу і яго сплаў.

Актыўнае развіццё фабрычна-заводскай прамысловасці ў канцы XIX – пачатку XX ст. прывяло да актывізацыі гандлю. Капіталістычныя прадпрыемствы паступова выходзілі за межы мясцовага рынку, павета, губерні і нават дзяржавы. Аднак нягледзячы на некаторыя зрухі, гандаль, асабліва знешні, усё ж быў даволі сціплы, бо яго поспехам у вялікай ступені перашкаджаў жахлівы стан шляхоў зносін. Не было ніводнай дарогі, па якой можна было б ажыццяўляць перамяшчэнне тавараў сухім шляхам ва ўсялякую пару года. Бесперашкодна па ім можна было рухацца толькі летам ці зімой.

Некаторая частка матэрыялаў прадстаўлена ў статыстычных справаздачах афіцэраў расійскай арміі, які былі сістэматызаваны П.В. Баброўскім. Па думцы даследчыка, гандаль канцэнтраваўся на кірмашах і базарах, якія насілі сельскагаспадарчы характар, мелі невялікія гандлёвыя абароты – да 200–400 руб. Характэрнай рысай кірмашоў у парэформенны перыяд стала значнае ўзрастанне ролі скупшчыкаў, якія

засяродзілі ў сваіх руках вясковы гандаль і вялі скупку сялянскай прадукцыі за наяўныя грошы ці ў абмен на мыла, соль і інш. [7; 1076].

Правядзенне кірмашоў было справай, якая патрабавала санкцыі кіруючых ўлад, таму калі жыхары мястэчак хацелі праводзіць таргі, то яны павінны былі звярнуцца з хадатайніцтвам да павятовага кіраўніцтва. Матэрыялы 299 фонда змяшчаюць інфармацыю аб адкрыцці кірмаша ў м. Целяханы. Так, 27 ліпеня 1891 г. Целяханскі валасны сход хадатайнічаў аб правядзенні 3 кірмашоў у год. Адкрыццю кірмаша папярэднічала апытанне і пагадненне гараджан і самога Ф.Пуслоўскага. Калі гэтыя фармальнасці былі праведзены валасны сход атрымаў дазвол на яго правядзенне 6 студзеня, 23 красавіка і 15 жніўня [8].

На пачатак XX ст. на землях Івацэвіччыны назіраўся даволі шырокі спектр розных дробязных лавак і крам, пра што, у прыватнасці, сведчаць матэрыялы 333 фонду. З іх вынікае, што у Целяханах дзейнічаў 1 аптовы склад, 10 дробязных лавак, 3 шынкі, 1 банк [3]. Большасць лавак уяўлялі сабой адно- ці двухпакаёвае памяшканне (зрэдку – са складам), якое знаходзілася ва ўласнасці купца. Звычайна ў лаўцы працаваў сам уласнік, без наёмных рабочых.

У пачатку XX ст. і сельская гаспадарка Івацэвіччыны перажывала працэс капіталізацыі. Прыватнаўласніцкія землі павялічваліся, чаму садзейнічала сталыпінская рэформа. Хутарская і адрубная гаспадаркі арыентаваліся на рынак, асноўнымі былі вытворчасць збожжа, воўны, мяса-малочнай прадукцыі. Важным накірункам было вырошчванне бульбы, якая ішла на перапрацоўку на мясцовыя бровары. Фактарамі, якія стрымлівалі развіццё сельскай гаспадаркі, былі: вялікая колькасць ворыва, малая колькасць жывёлы і недахоп машын, традыцыйная сістэма гаспадарання, недастатковае ўкараненне прагрэсіўных навуковых сельскагаспадарчых ведаў і Першая сусветная вайна.

У 1916 г. Дума ініцыявала правядзенне перапісу ў Расійскай Імперыі. Перапіс адбываўся з мэтай даследавання гаспадарак і насіў выбарачны характар. У Целяханскай воласці былі даследаваны сялібы Рэчкі, Рудня, Гута, Краі. Гэтыя матэрыялы ўсебакова адлюстроўваюць жыццё сельскага насельніцтва: склад сям'і, узрост, веравызнанне. Так, у сядзібе Рэчкі перапіс закрануў гаспадаркі Латышэвіча Іосіфа Карпавіча, Ката Лукі Аляксеевіча, Ката Сцяпана Іосіфавіча, Шляжко Васіля Данілавіча; у Рудні – Шляжко Сямёна Віктаравіча, Шляжко Сямёна Мікалаевіча, Шляжко Ульяна Анрэевіча, Паўловіча Сцяпана Паўлавіча, Татарэвіча Пятра Антонавіча; у Гуце – Ката Герасіма Кандратавіча, Шарашкі Сямёна Паўлавіча; у Краях – Палячкі Мікалая Юравіча, Канановіча Пятра Васьльявіча, Канановіча Рыгора Маісеевіча, Арцюха Пятра Мікалаевіча. Да вайны ўсе яны былі дробнымі памешчыкамі і валодалі зямлёй ад 1 да 9 дзесяцін. Некаторыя землеўласнікі арандавалі яшчэ ад 0,5 да 3 дзесяцін зямлі. Пасля вайны значная частка зямлі не была засеяная і не апрацоўвалася. Як паказвае перапіс усе сяляне

вырошчвалі жыта, ячмень, грэчку, авёс, бульбу, некаторыя пшаніцу, лён, сачавіцу. Хатняя гаспадарка ў сялян была невялікая. Усе трымалі ад 1 да 2 каней, па 1 ці 2 каровы, былі гаспадаркі ў якіх трымалі па 6 кароў, а ў адной трымалі 12 кароў. Значную частку хатняй жывёлы складалі свінні, авечкі [9].

Прыведзеныя матэрыялы дазваляюць па іншаму паглядзець на гісторыю м.Целяханы, на яго ролю ў гісторыі Беларусі. Аднак застаецца праблема недаследаванасці крыніц, якія дапамаглі б высветліць гісторыю сацыяльна-эканамічнага развіцця мястэчка ў першай палове XIX ст. Многія пытанні гісторыі Целяханаў застаюцца не вывучанымі, таму іх асэнсаванне будзе насіць гіпатэтычны характар.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Гарады і вёскі Берасцейшчыны: гісторыя і сучаснасць. Івацэвіцкі раён / У.В. Здановіч, С.П. Жлоба, А.І. Пашковіч [і інш.] / пад рэд. А.А. Гарбацкага. – Брэст: ААТ "Брэсцкая друкарня", 2009.
2. НГАБ. – Ф. 242. – Воп. 1. – Спр. 622.
3. НГАБ. – Ф. 333. – Воп. 4. – Спр. 4008; Воп. 1. – Спр. 3804.
4. НГАБ. – Ф. 299. – Воп. 5. – Спр. 1113.
5. НГАБ. – Ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 7293.
6. НГАБ. – Ф. 915. – Воп. 1. – Спр. 10.
7. Бобровский, П.О. Материалы для географии и статистики России. Гродненская губерния. / П.О. Бобровский – СПтб. : Типография И. Огризко, 1863.
8. НГАБ. – Ф. 299. – Воп. 2. – Спр. 9732.
9. НГАБ. – Ф. 325. – Воп. 2. – Спр. 401.

Таццяна Міхайлаўна Тахіян, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры культуралогіі Брэсцкага дзяржаўнага універсітэта імя А.С.Пушкіна.

2.3. ГАРАДЫ І УРБАНІЗАЦЫЯ БЕЛАРУСІ Ў XX – ПАЧАТКУ XXI стст.

УДК 130.2 + 008

Сергей Донских (Гродно, Беларусь)

НОМАДОЛОГИЯ ГОРОДСКОГО ПРОСТРАНСТВА: ЖИЗНЕННЫЙ МИР ГОРОЖАНИНА В КОНТЕКСТЕ ПОСТМОДЕРНИСТСКОГО ПРОЕКТА

В работе, опираясь на постмодернистский концепт номадологии, предпринимается исследование жизненного мира горожанина как ордодоминантного социокультурного типа современности. Выделяются две модели освоения и присвоения мира: «концентрическая» земледельческая и «линейная» (фокусная), свойственная охотникам, собирателям, кочевникам и современным горожанам. Определяется тенденция к разрушению линейных связей и трансформации жизненного мира горожанина в «дискретный мир сингулярностей».

Утверждение о компрессии пространственно-временного континуума, обреченного на перманентные и лишенные какого-либо телеологического вектора социокультурные трансформации, рискует превратиться в расхожее утверждение многих современных социально-гуманитарных исследований. Однако далеко не всегда данная концепция становится основанием для мировоззренческих и/или антропологических выводов. Между тем восприятие и присвоение пространства горожанином носит принципиальные отличия от аналогичного процесса у сельского жителя. Дело здесь не только в уровне рационализации, но и в отличных пространственных моделях городской и сельской экзистенции. Рискнем предположить, что способ восприятия и присвоения пространства в значительной степени детерминирует способ действия, присущий городскому или сельскому жителю: переживаемый «жизненный мир» фундирует проживаемые «социальные практики», в том числе и специфические исследовательские практики.

В этом контексте представляется продуктивным обращение к постмодернистской и, что гораздо шире, постнеклассической философской мысли, которая стремиться дать мировоззренческий «ответ» на «вызовы» «текучей современности». Тем более что метафоричность мышления постмодернистских философов, помноженная на их погруженность в полилог дискурсов и традиций,

позволяет ученым в конкретных социальных или гуманитарных науках сравнительно легко адаптировать постмодернистскую терминологию к особенностям конкретных объектов и научных дискурсов. В отличие от классической философии, которая стремилась к обоснованию и построению всеохватных и замкнутых на себя систем.

Среди артикулированных в рамках постмодернистской традиции концептов особое место занимает номадология – интуиция альтернативной организации пространственного восприятия, отражающая современную взаимосвязь человека – мышления – пространства. Как подчеркивали Ж.Делёз и Ф.Гваттари подлинная [постнеклассическая – С.Д.] философия предпочитает имманентность и пространство традиционным [центрирующим классическую философию – С.Д.] трансцендентности и времени. Поэтому, в противовес классическому устремлению философа к трансцендентному, мышление в рамках постнеклассической парадигмы предполагает «скольжение» по поверхности: «детерриториализацию» и «ретерриториализацию». «Детерриториализация» есть преодоление границ любой территории, движение «от территории к земле». «Ретерриториализация» – это процесс «восстановления территории», движение «от земли к территории» [1, с.110 – 112]. Применительно к истории или социологии «земля» может рассматриваться как изначально данное, неосвоенное и не присвоенное пространство существования человека, а «территория» как пространство «доместифицированное» и «мистифицированное», т.е. одомашненное человеком и наполненное его смыслами. Поэтому одна и та же «земля» может быть присвоена различными «территориальными» способами. Но, ни один из них не будет тождественным собственно «земле», которая всегда обречена, оставаться неустранимой из жизненного мира человека «вещью в себе»: близкой и понятной «территорией» в стабильные периоды и угрожающей «землей» во времена нестабильности.

Как отметил белорусский исследователь А.А.Грицанов номадология «предлагает принципиально новое понимание организации пространства» – «культурного членения пространства», т.е. территориального присвоения «земли» на основе культурно детерминированных моделей [2, с.362]. Для наглядности Делёз и Гваттари противопоставили игру кочевников – номадов – го и игру земледельческих народов – шахматы. Шахматы предполагают ограниченность и жесткую кодификацию пространства вкупе с иерархией фигур. Го, связанное с бросками равнозначных камешков на открытой поверхности, не знает границ, иерархий и неизбежного финала. Замкнутое и структурированное пространство оседлых земледельцев противостоит открытому и недифференцированному

пространству кочевников. Для постмодернистов в «сжатом (точнее в сложенном и скрученном) мире текучей современности» именно номадология, как стиль мышления, заключает в себе эвристический потенциал.

Мир земледельца – это мир концентрических кругов, которые расходятся из дома-центра: усадьба, огороды, пахотные земли, пастбища, ближние или освоенные «естественные ландшафты» (место сбора грибов и ягод, охоты и заготовки леса), неосвоенные или дальние земли. Это мир хозяйственных зон, границ и пределов. По аналогии с этим жизненным миром земледельца строят свои пространства государства традиционного общества. Классический пример такого рода «модели ментальной географии» дает классический Китай. Со времен династии Ся Китай был поделен на пять концентрических и иерархических зон или регионов – «у-фу»:

- «дянь-фу» – центральная зона, царское владение под прямым правлением монарха;
- «хоу-фу» – княжеская зона, непосредственно окружала царское владение и состояла из государств и владений, непосредственно созданных царем;
- «суй-фу» – усмиренная зона из китайских государств, покоренных династией; второе название – «бинь-фу» или зона гостей, что хорошо показывает амбивалентность «свои/чужие» («свои» – в культурном плане, «чужие» – в политическом);
- «яо-фу» – зона варварских племен, находящихся под определенным контролем китайского правителя (народы «мань и и»);
- «хуан-фу» – дикая зона, варвары, которые были самостоятельны и не испытывали никакого китайского влияния (народы «жунн и ди»).

Такая иерархическая система описывала также и постепенно снижающийся уровень взимания дани – местных товаров и услуг – в пользу центрального двора, а также «уровни почтения». Центр являлся фокусом социальной и политической организации [4, с.314].

Аналогичную пространственную иерархию имели и европейские государства. В этом плане показателен пример Венеции, которая несмотря на высокий уровень развития товарно-денежных отношений и решающую роль почти капиталистического города в своей социально-экономической и политической организации уже в XIV – XV в. все еще сохраняла традиционную «концентрическую иерархию пространства». Называвшая себя Синьорией, она имела следующую территориально-административную иерархию:

- город Венеция;
- предместья Догадо;

- материковые земли или «Terra Ferma»: Падуя, Верона, Брешия, Бергамо;
- заморские колониальные владения в Средиземноморье: Крит, Корфу, Кипр, торговые кварталы-фактории в Константинополе и Александрии и ряд более мелких островов [5, С.116 – 117].

Однако оседлый мир это не только мир земледельцев, но и мир горожан. В 2008 г. человечество прошло очередной эпохальный рубеж своего развития – в глобальном масштабе городское население превысило сельское население. Для Беларуси этот процесс занял всего 50 лет. По данным переписей населения еще в 1950 г. структура белорусского социума соответствовала традиционному обществу: 21 % городское население и 79 % сельское население. В середине 70-х годов XX в. городское и сельское население Беларуси сравнялось. В 1999 г. горожане уже составляли около 70 % населения республики, а сельские жители едва превышали 30 % [3, с.243]. При этом «белорусская урбанизация» сразу взяла курс на формирование крупных и сверхкрупных городов. В 1999 г. около 3,8 млн. жителей Беларуси проживало в столице (1,7 млн.), пяти областных центрах (1,7 млн.) и двух агломерациях (Полоцк – Новополоцк и Мозырь – Калинковичи по 0,2 млн.). По видимому, в настоящее время жители крупных городов составляют более 4 млн. человек из около 9,9 млн. населения Беларуси. Таким образом, применительно к Беларуси можно говорить о сверхускоренной урбанизации. В данном контексте уместно напомнить об идее Ж.Бодрийяра о революционном изменении взаимоотношения человека и вещей. Если раньше несколько поколений людей менялись в одном и том же «материальном окружении», то теперь в течение жизни одного поколения меняется несколько поколений вещей. В белорусском случае произошло нечто более фундаментальное. На протяжении жизни одного поколения принципиально изменился сам жизненный мир, став из традиционного сельского динамичным городским.

«Ментальная география» городского пространства неожиданно оказалась созвучна «территории» первобытных охотников и собирателей. Историк картографии Л.Багров отметил: «Примитивный человек, который знает дорогу из пункта А в пункт В, а возможно, и боковую тропинку от В до С, не может представить себе прямой путь из А в С. У него в голове отсутствует полный план окружающей местности, есть только множество локальных деталей» [6, с.18]. Эскимосы даже пытались передать на картах черты рельефа. Их «карты» напоминают корявые посохи или палки, но это и есть пресловутое «направление из пункта А в пункт В», переданное столь парадоксальным образом. Как отметил В.А.Тишков, одним из первых на принципиальное отличие присвоения пространства первобытными

людьми, в силу их особого способа жизнеобеспечения, обратил внимание французский ученый А.Леруа-Гуран: «… для раннего охотника и собирателя мир линеен, значение имеет не поверхность земли, а маршрут перекочевки – по тропе, вдоль речной долины, по берегу водоема и т.п.» [7]. Это так называемое «фокусное» восприятие, отличное от земледельческого «концентрического» восприятия пространства. В этом контексте теряют смысл классические комментарии по поводу первобытной («мадленской») живописи, как искусства незнакомого с композицией. Действительно, композиции в современном понимании, как согласования фигур на одной плоскости эта живопись не знает. Изначально ее воспринимали, двигаясь по неизвестным и непонятным нам пещерным маршрутам с факелом в руке, последовательно выхватывая из мрака определенный ряд фигур.

Жизненный мир современного горожанина также не знает концентрического, иерархически раскрывающегося пространства. Это «сеть локальностей», детерминированная проживанием, работой и досугом человека. В течение дня он совершает перекочевки между «локусами» квартиры, работы и магазина. Все, что находится за пределами этих «линий перемещения» есть «terra incognita», осваивать которую некогда, да и не нужно. В выходные и праздничные дни «локус» работы может заменяться на «локус» досуга. Во время отпуска возможна перекочевка «на дачу», а в течение года служебные командировки, как правило, в хорошо знакомые «локусы» отраслевых министерств и головных организаций.

При этом жизненный мир современного горожанина еще более ограничен, чем мир первобытного охотника или кочевника. Высокие дома скрывают горизонты, лишают горожанина даже «фольклорной» возможности освоения и присвоения «внелинеарных пространств» в духе легенд и сказаний о «дальнем, запретном лесе» земледельца. Общественный транспорт в темное время суток и, особенно, метрополитен, разрушают даже тонкие линии и фокусы жизненного мира, который становится причудливой комбинацией «локусов», отчасти связанных линиями перемещения, отчасти являющихся «чистыми сингулярностями». Ведь спускаясь в метро и выныривая из него на поверхность, горожанин словно «телепортируется» из одного «локуса» в другой минуя даже линейные пространственные связи. Смена работы или места жительства ведет к изменению «линий перемещения» и «порталов» (остановок транспорта и мест парковки), но ведет к освоению пространства как такового.

Горожанин «территориально» присваивает «землю» не очерчивая вокруг себя концентрические круги, но словно набрасывая на нее сеть. Отдельные нити этой сети могут далеко выходить за границы

собственно родного города. При этом пространство между «лучами» и «ячейками» «ментальной геосети» есть в восприятии горожанина пространство неизвестное и ненужное – избыточное для повседневных социальных практик. При этом для жителей мегаполисов и пользующихся авиатранспортом городских элит жизненное пространство в значительной степени лишено даже «линий перемещения» между «локусами». Оно представлено просто множеством отдельных «локусов». Это дискретный мир «чистых сингулярностей».

В результате современный горожанин мыслит не системно, в традиционном «всеохватном» понимании этого слова, но практически и ситуативно. Он эрудирован, но его знания неупорядочены с точки зрения какой-либо системы, за исключением жизненных потребностей его самого. Горожанина не заботит существование соседа, как правило, незнакомого, но волнует мнение Другого, позиционированного в жизненно важном для горожанина «локусе». Горожанин разделяет постмодернистский тезис о «кризисе метанарративов» и создает спрос на работы по генеалогии, микроистории, регионалистике. Горожанин фрагментирует мир и диверсифицирует экономику, открывая перед нами мир XXI века – мир все более сужающихся тропинок и отдельных «локусов».

Список источников и литературы

1. Делёз, Ж. Что такое философия? / Ж.Делёз, Ф.Гваттари. – СПб.: Алетейя, 1998. – 223 с.
2. Новейший философский словарь. Постмодернизм / гл. науч. редактор и составитель А.А.Грицанов. – Минск: Современный литератор, 2007. – 816 с.
3. Беларусь на мяжы тысячагоддзяў / рэд. калегія А.П.Вайтовіч [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 2000. – 432 с.
4. Эймс, Р.Т. Индивид как «фокус-поле» в классическом конфуцианстве / Р.Т.Эймс // Это человек: Антология / сост. П.С.Гуревич. – М.: Высшая школа, 1995. – С.295 – 319.
5. Бродель, Ф. Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. / Ф.Бродель // ред. Ю.Н.Афанасьев. – М.: Прогресс, 1992. – т.3. – 680 с.
6. Багров, Л.С. История картографии / Л.С.Багров. – М: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 319 с.
7. Тишков, В.А. Культурный смысл пространства / В.А.Тишков // Доклад на пленарном заседании V конгресса этнологов и антропологов России. – Омск, 9 июня 2003г.

Донских Сергей Владимирович, кандидат культурологии, доцент кафедры культурологии Гродненского государственного университета имени Янки Купалы. Занимается методологическими проблемами регионалистики и исследованиями региональных культур в глобализирующемся мире.

УДК 316.7 (476)

Эдуард Мазько (Гродна, Беларусь)

СТЭРЭАТЫП ГОРАДА І МЯСТЭЧКА Ў БЕЛАРУСКАЙ КУЛЬТУРЫ XIX – ПАЧАТКУ XX СТАГОДДЗЯЎ: КРЫНІЦАЗНАЎЧЫ І ЗМЕСТАВЫ АСПЕКТ

В статье рассматривается стереотип города и местечка в белорусской культуре XIX – начале XX стст. Определяются возможные источники его содержательной реконструкции – художественная литература, публицистика и письма читателей. Сделан анализ содержательного компанента стереотипа.

Гісторыя мае чалавечае вымярэнне, інакш яна губляе сэнс і пераўтвараецца ў набор бязлікіх датаў і працэсаў. Зыходзячы з гэтага сцверджання, зразумелай робіцца важнасць аналізу стэрэатыпаў, якія сфармаваліся ва ўяўленнях людзей, пры даследаванні любой гістарычнай праблематыкі.

Кожны такі стэрэатып мае надзвычай складаную будову. Ён утрымлівае ў сабе агульны вобраз падзеі альбо з'явы, яе ацэнку, выразныя, часта эмацыянальныя, адносіны да разглядаемай праблемы. Разам з тым нельга забываць, што па свайму паходжанню стэрэатыпы з'яўляюцца пераважна іррацыянальным феноменам. Яны ўзнікаюць, як на аснове рэальных дадзеных, так і на падставе разнастайных міфаў і легендаў, ідэалізаваных уяўленняў пра сябе і іншых. Але нягледзячы на гэта, стэрэатыпы ўяўляюць сабою своеасаблівае люстэрка, праз якое як адзінка ці група, так і цэлы народ успрымае сябе і акаляючы свет. Да таго ж стэрэатыпы вельмі трывалыя ўтварэнні [3; 225].

Пры вывучэнні стэрэатыпа горада ў беларускай культуры другой паловы XIX – пачатку XX стст. ўзнікае шэраг праблем. Адна з важнейшых – узнаўленне яго зместу. На наш погляд, гэта праблема можа быць вырашана шляхам вылучэння і вывучэння вобразу горада ў чытацкіх допісах ў газеты таго часу, у прафесійнай публіцыстыцы і ў мастацкай літаратуры.

Сапраўднай невычэрпнай крыніцай стэрэатыпаў беларускага грамадства пачатку XX ст. з'яўляецца газета "Наша Ніва", на старонках якой з нумара ў нумар друкаваліся чытацкія допісы. Яны датычаць самай рознай інфармацыі з розных куткоў Беларусі. Шмат пісалася ў іх допісах і пра мястэчкі і гарады. Гэта паведамленні пра стачкі, адкрыццё грамадскіх бібліятэк, аплату працы наёмных работнікаў, крымінальныя і палітычныя судовыя справы і г.д. Калі ж справа даходзіць да рэканструкцыі стэрэатыпа горада, дык маем пэўныя цяжкасці. Можна сцвярджаць, што ён на старонках газеты адсутнічае. Крыху інакш

выглядае сітуацыя з мястэчкам, стэрэатыпны вобраз якога даволі выразна праяўляецца ў чытацкіх допісах. Найбольш цікавым з гэтага гледзішча з'яўляецца артыкул "Палажэньне мястэчэк на Белай Русі", апублікаваны ў №1 ад 4 (17) студзеня 1908 году і падпісаны псеўданімам Радашкоўскі. Аўтар паспрабаваў на прыкладзе заштатнага горада Радашковічы сфармаваць абагульнены вобраз беларускага мястэчка. Найперш вызначаецца роля мястэчак у жыцці вёскі: "Для нашаго вёсковаго чалавека гэта месца, гдзе ён можэ даведывацца аб ўсём, што робіцца ў гасударстві і на цэлым свеці; тут ён прадае, што працай сваёй дабыў з зямлі, ды купляе патрэбныя тавары" [13; 3]. Як бачым, аўтар акрамя функцыі мястэчка як месца таварнага абмену сельскагаспадарчай прадукцыі на рамесную, асабліва вылучае яго функцыю як своеасаблівага медыятара паміж вёскай і астатнім светам. На яго думку гэта магло б паспрыяць пераўтварэнню мястэчак у своеасаблівыя цэнтры развіцця культуры: "Калі б наш ўвесь край ня спаў мёртвым сном, то і мястэчкі зрабіліся-бы цэнтрамі, аткуль мог бы ісці ў вёскі свет і навука. А цяпер у мястэчках мужык можэ знайсьці толькі манапольку і – больш нічога. Німа тут ні бібліотэк, ні якіх-небудзь чытаньнёў; німа ні суполак, товарыств гаспадарскіх, ні бальніц; німа ўсяго таго, што давало-бы навуку, карысць, або забаву, разрыўку. Німа – і покуль-што не відаць, каб скора было…Ўсё і ўсе ў мястэчках спяць" [13; 3]. І вось перад намі амаль гатовы стэрэатым мястэчка – заснуўшае месца. Увогуле, тэма "спракавечнага сну", "заснуўшага краю" – найбольш распаўсюджаны матыў аўтастэрэатыпнах уяўленняў беларусаў пра сваю краіну. Умоўна гэтыя ўяўленні можна назваць стэрэатыпам "забранага краю". Знядолены цяжкай працай, выцісканы захопнікамі край знаходзіцца ў нейкім летаргічным сне. Народ бязвольны і неарганізаваны. Неабходна тэрмінова распачаць працу па яго абуджэнню – сеяць прасвету, спрыяць фармаванню салідарнасці, клікаць на змаганне за свае правы. Фактычна, гэты вобраз "забранага краю" – адзін з цэнтральных кампанентаў беларускага нацыянальнага адраджэння мяжы XIX – XX ст. У мастацкай літаратуры ён дастасуецца ў асноўным да селяніна і вёскі, якім зрэшты гэтая літаратура і адрасавалася. У публіцыстыцы ж "забраны край" пашыраецца і на мястэчка.

Зрэшты і аўтар аналізаванага артыкулу дае класічнае бачанне мястэчка як "забранага краю": "Людзі мястэчковые, як і вёсковые, не прывучыліся ўсе разам што-кольвечы організаваць для супольнай карысьці. Векавая цемната, уціск, беднасць зрабілі іх такімі. Трэба ведаць, што ў мястэчках беларускіх беднасць бывае яшчэ большая, як па вёсках; што свет навукі да нашых мешчан так сама слаба даходзіць, як і да мужыкоў" [13; 3]. Такім чынам, мястэчка ў плане дабрабыту

трактуецца аўтарам яшчэ горш, чым вёска. Яно – прастора скрайняй галечы: "Ў Радашковічах 350 дамоў; з іх 100 – "багатых" і 250 – бедных. Я сказаў "багатых", але гэта ня значыць, бытцам яны мелі тысячы: у беларусоў кожнаго, хто заўсягды мае яду, сыты, называюць "багатыром", а бедным лічыцца такі, што сягодня зьеў, ды ня ведае, ці будзе што есьці заўтра" [13; 3].

Але варта заўважыць, што не ўсе аўтары допісаў пагаджаліся з тым, што мястэчка заўсёды было такім цёмным. Так Цімка Гаротны (Цішка Гартны – аўт.) з Капылю пісаў у "Нашу Ніву": "Горка стане, як падумаеш, колькі ўсяго пераменілася ў жыцьці нашаго мястэчка за гэтые 2-3 годы. Цешыўся тады чалавек, зірнуўшы кругом вокам! […] Гарэлкі, сваркі, бойкі і другіх нялюдзкіх спраў тутака саўсім ня зналі! Паглядзіш гэтак, і весела стане на душы. – А самые хлопцы ўжо па своему ідуць на зборні, чытаюць там кніжкі, газеты, тлумачаць іх, разбіраюць, цешацца добраму і хмурацца перад кепскім. Усё неякія вясёлые, быстрые! Старые, гледзячы на іх, цешацца з сваіх хлапцоў-разумнікоў і вераць, што скора ўзойдзе сонцэ праўды…А цяпер? […] Як мададые, так і старые сталі іншые, ня тые. Гдзе тая кемлівасьць іх, тая ахвота да ўсяго добраго, гдзе тая цікавасць? Карчма зваевала кніжку, карты – газету! […] У сьвята ўсё мястэчка Копыль робіцца адным вялікім шынком. А грошы на кніжкі і газэты шкадуюць! Вярнулася цемната ізноў, ды хочэ глынуць усё, што асталося лепшаго, нават грамадзкі і лбдзкі гонор. Па вёсках, мястэчках і гарадох людзі ў гэтые цяжкія часы апусьціліся, мала ў нас моцных грамадзян с цвёрдым, жалезным духам. Самая пара цяпер працаваць над прасьветай, бібліотэкамі, хаўруснымі крамамі, рознымі суполкамі" [7; 6]. Відавочна, што тут супрацьпастаўляюцца час грамадскага ажыўлення ў гады першай Расійскай рэвалюцыі і перыяд надыйшоўшай затым апатыі. Прычым, якраз яна і трактуецца ў традыцыі стэрэатыпу "забранага краю". Вобраз апошняга дапаўняецца карцінай усеагульнага п'янства мяшчан. Зрэшты гэтая тэма неаднаразова будзе ўзгадвацца і ў іншых допісах.

Важным элементам стэрэатыпу мястэчка будзе працоўны характар яго жыхароў: "Радашкоўскія мешчане, як і ва ўсіх беларускіх мястэчках, жывуць з працы сваёй гэтак: хрысціяне найбольш займаюцца, як мужыкі, гаспадаркай і агародамі, толькі зямлі менш за мужыкоў маюць; некаторые жывуць рэмеслом, гандлююць сьвіньнямі, салам. Жыды больш займаюцца гандлем, рэмесламі, а ў летку агародамі, гдзе разводзяць агуркі, капусту і т.п." [13; 3]. Як бачым, у артыкуле ўзнікае і тэма яўрэйскага насельніцтва беларускіх мястэчак. Актуальнасць гэтай тэме будуць надаваць спробы розных чарнасоценных арганізацый сфармаваць у беларускіх мястэчках і гарадах свае саюзы. "Наша Ніва" і ўсё беларускае грамадства

прыкладуць максімум намаганняў, каб не дапусціць яўрэйскіх пагромаў у Беларусі. Адсюль і цэлая нізка артыкулаў пра яўрэяў, у якіх будзе сцвярджацца, што яны гэтак сама як і беларусы зарабляюць свой хлеб цяжкай працай [1], што ў збядненні беларускіх гарадоў і мястэчак яўрэі вінаватыя толькі ўскосна – праз імперскія абмежавальныя законы ў дачыненні да іх [2]. Тэма гэтая будзе прысутнічаць і ў чытацкіх допісах, дзе дзейнасць "Саюзу рускага народа" будзе трактавацца як спроба разбурыць спакойнае сумеснае пражыванне беларусаў і яўрэяў, і атрымае негатыўную ацэнку [5; 7–8].

Разгледзім цяпер, як стэрэатып горада і мястэчка адлюстраваўся ў беларускай прафесійнай публіцыстыцы пачатку XX ст. Прадстаўлена яна імёнамі Янкі Купалы, Вацлава Ластоўскага, Антона Луцкевіча Максіма Гарэцкага, Алеся Гаруна, Алаізы Пашкевіч (Цёткі) і іншых. Нягледзячы на разнастайнасць тэмаў, якія закраналіся гэтымі аўтарамі, горад і яго праблемы заставаліся па-за іх увагай. Вынікала гэта з трактоўкі Беларусі як выключна сялянскага краю, што найбольш хіба відаць у Янкі Купалы пры апісанні цяжкага становішча насельніцтва зруйнаваных І Сусветнай вайною мясцовасцей: "І Беларусь жабруе! З-пад Смаргоні, з-пад Маладзечна, з-пад Крывічоў і г.д. абарваныя, галодныя людзі ходзяць па сваёй Бацькаўшчыне і па чужынцах і просяць…" [10; 58] і ў Вацлава Ластоўскага, калі ён робіць свае нататкі з падарожжаў, напрыклад, па Гродзеншчыне: "Пачынаючы ад Гродны да Аўгустова і ад Аўгустова да Беластока і Бельска, на захад, а ад Бельска да Пружаны, Картуз-Бярозы і Косава з поўдня жыве беларускі народ суцэльнай грамадой. Беларускія вёскі і цэлыя парафіі сустракаюцца і па той бок праведзенай намі лініі, але яны там усё ж-ткі жывуць уперамешку то з мазурамі, то з украінцамі" [12; 266]. Зрэшты, Ластоўскі з'яўляецца ў пэўным сэнсе выключэннем з агульнай тэндэнцыі. Ён у шэрагу сваіх нататак пра беларускія культурніцкія акцыі, што адбываліся ў розных месцах Беларусі, раз-пораз дае апісанне і некаторых беларускіх гарадоў. Напрыклад, Полацк такім паўстае перад намі ў ягоным апісанні: "Сталіца з далёку выглядае казіста і горда, – вычуваецца нейкая ўкрытая веліч і ў гэтых руінах, што ляглі, як ранены рыцар, катораму час, быцам птахі-гурганы паскуматалі цела, – ляжыць спракойны, бязмоцны, але гордасць застыгла на абліччы яго, і, саступаючы па целу гэтага велікана з слаўнай мінуўшчыны, нехаця прыцішаеш голас, каб не збудзіць заснуўшага... Побач на той жа гарэ стаіць святыня-храм, – адсунуўся ён ад горада і жыцця. Стануў сярод развалін, замкнуты ў сабе. […] Далей ідзе горад, – усё драўляныя ліхія дамочкі з пачарнеўшымі стрэхамі, з пакрыўленнымі ваконцамі; увесь ён зліваецца ў нейкі шэры, гнойны колер, як бы дагніваючага трупа; кругом вее цішай смерцю, толькі дзе-нідзе блісне купал царквы, манастыра, як

абрыўкі злоталіснага саматкана ў разрытым кургане... Гэта замершы горад. Вымершая сталіца" [10; 246]. А вось апісанне Быхава: "Вось і Быхаў, мэта нашай падарожжы. Гарадок так сабе – з дзвюма цэрквамі і адным касцёлам ды дзесяццю жыдоўскімі бажніцамі. […] Як усюды ў нас, так і тут больш корчмаў, ці, як іх цяпер па-моднаму празвалі, рэстаранаў, піўных і іншых гэтага калібру "культурных" закарункаў, чым школ і хаўрусаў" [12; 253]. Як бачым, тут таксама апісанне гарадоў пададзена згодна стэрэатыпу "забранага краю" – Полацк "спіць", а Быхаў – загразе у цемры і п'янстве.

Што датычыць беларускай мастацкай літаратуры, дык гарадская тэма тут таксама не была добра распрацаванай. Аднак у творах Вінцэнта Дуніна-Марцынкевіча і Якуба Коласа сустракаем вобраз гораду, які, на наш погляд, дазваляе скласці ўражанне пра змест разглядаемага намі стэрэатыпу ў прыгожым пісьменстве.

Найлепш тэма горада раскрыта ў творах Вінцэнта Дуніна-Марцынкевіча. Даволі распрацаваны вобраз гораду паўстае перад намі ў "Гапоне", дзе наступнае апісанне Магілёва дазваляе выявіць асноўныя моманты стэрэатыпу:

У горадзе Магілёве,
Пры шырокім пры Дняпрэ,
Гудзіць – кабы шэршні ў дрэве,
Кіпіць – як бы у катле.
Там вуліцаю пан гоніць,
Каляска стралой ляціць,
Пад каньмі аж зямля стоніць,
"А хварысь, падзі!" – крычыць.
Тут сустрэнеш каламажку,
Вот конікі! глядзь! кругом
Гладкі – ляціць уразмашку;
Гэта пэўне аканом.
[…]
А там хвурманак багата,
Маўляў грыбоў у бару;
Глядзіш! то нашага брата
Вязуць на службу цару.
Кабы галодны сабакі,
Так жыдоўскі лапсардакі
Лезуць к табе саранчой;
Пападзіся ж ім у когці,
Наўрад патрапіш іх змогці,
Вытрабушаць карман твой. [5; 122].

Найперш звяртае на сябе ўвагу шумнасць горада ў параўнанні з вёскай. Але гэты тлум не бязлікі. Ён мае выразную сацыяльную структурызацыю. Горад паўстае як "панская" прастора – паны, аканомы. А калі і пападае туды мужык, дык толькі ў выніку рэкрутчыны ці гандлёвых спраў. Асабліва падкрэсліваецца габрэйскі характар гораду. Прычым вобраз яўрэяў набывае негатыўнае адценне. Сустрэча з імі можа прывесці да поўнай страты маёмасці.

Крыху іншы стэрэатып гораду можам бачыць у "Вечарніцах":

Толькі тым, маўляў, людзі злыя грэшуць,
Што на Мінск наш вельмі брэшуць.
Няма як Мінск наш! – дзетачкі міленькі!
Прыгожы, відны, кругом весяленькі;
Ні адной мізэрнай не сустрэнеш хаты,
Вот, маўляў, снег белы, каменны палаты;
[…]
А людзі, людзі! – дзеткі дарагія!
Не заморскія, маўляў, не чужыя,
А ўсе свае – веры хрысціянскай,
Шчодры, дабры, натуры не панскай…[4; 130].

Відавочна, што такая добрая характарыстыка Мінска і яго насельніцтва вынікае з разумення яго як "свайго", "нашага" горада. Свойскасць яму надае хіба і тое, што людзі там "веры хрысціянскай".

Такім чынам, для Вінцэнта Дуніна-Марцынкевіча і яго лірычнага героя, горад мае пэўную структураванасць. Але гэтая яго будова двубаковая. З аднога боку, гэта панская прастора, а з іншага – яўрэйская.

Праходзіць больш паловы стагоддзя і Якуб Колас у "Новай Зямлі" дае даволі разгорнуты вобраз гораду (у дадзеным выпадку – Вільні), якім ён бачыцца селяніну дзяцьку Антосю. Спынімся на яго аналізе больш падрабязна.

Першапачатковае ўражанне ў Коласавага героя вельмі падобнае на ўражанне Марцынкевіча ад Магілёва:

Такое пекла – шум страшэнны,
Застой паветра і дух дрэнны;
[…]
Грымяць павозкі, буды, колы,
Аж проста глушаць балаголы –
І гэта процьма ўсякіх зыкаў
Злілася ў гул адзін вялікі,
Дзе з непрывычкі вуху цяжка,
Дзе б'юць па сэрцы яны важка. [8; 234].

Гэтая вонкавая неарганізаванасць прасторы (з гледзішча вясковага жыхара), дапаўняецца і неарганізаванасцю людзкой грамады, што вядзе да страты індывідуальнасці:

Адны другім усе чужыя.
Ідуць старыя і малыя,
Ідуць, шнуруюць чарадою,
Заняты кожны сам сабою.
І дзяцька з гэтым людам зліўся,
Як зерне ў зернях, загубіўся. [8; 235].

Горад мае не толькі неарганізаваную прастору і соцыум, але і замыкае гэтую прастору, зноў жа падаўляючы чалавека:

На камяніцы камяніца,
Не згледзіш неба край за імі
І ціснуць сценамі сваімі. [8; 235].

Неарганізаванасць прасторы і соцыуму не абазначае ні іх аднароднасць, ні іх адпаведнасць вясковай супольнасці. У Коласавага Антося горад таксама мае "панскі" выгляд і натуру:

Дзе паньства ўсякага багата
Ідзе і едзе, як у свята.
І скуль набраліся яны?
І ўсе важнецкія паны,
[…]
Зірнеш і ўнікнеш: прад табою
Мо князь з графіняю якою!
Так далікатна спацыруюць
І не гавораць, а варкуюць! [8; 243].

Аднак гэтае "панства" насамрэч можа аказацца не тым, за каго хоча сябе выдаць:

– Ты не ўважай, што ён убраўся,
Гальштук павесіў і манішку,
А каб раздзець яго, брацішку,
То пэўна ходзіць без кашулі,
На ланцужку – кусок цыбулі.
Па віду пан і ходзіць панам,
А спіць напэўна пад парканам,
Таго й глядзіць, каб што ўварваць…
Такіх паноў – хоць гаці гаць! [8; 243].

Так горад набывае рысы ўяўнай прасторы. Яго насельніцтва насамрэч не з'яўляецца тым, чым здаецца.

Але горад не можа не вабіць сваёй знешняй прыгажосцю:

Чым болей дзядзька разглядаўся,
Ён тым мацней тут захапляўся.

Які тут рух і беганіна!
Як ззяюць вокны магазінаў!
І колькі тут дабра, багацця! [8; 244].

Аднак за гэтым знешнім бляскам прыхаваны выразны сацыяльны падзел на дзве групы – бедных і багатых, дзе лёс адвёў:

Адным – сланяцца каля плоту
Сваіх задворкаў цёмна-брудных
У мыслях-думках шэра-будных,
Жыць у гразі, хадзіць сляпымі
Ў імгле пустой і ў едкім дыме,
Цярпець пакорліва, маліцца
І з гэтай доляю гадзіцца,
А ўсе надзеі на збавенне
І на канец таго мучэння,
Які настане ўсё ж нарэшце,
На той бок смерці перанесці!
Другім – тут рай і панаванне
І ўсіх дабротаў спажыванне. [8; 244].

Такім чынам, стэрэатып горада ў мастацкай літаратуры пачатку XX ст. ў параўнанні з ранейшым часам відавочна змяняецца. Калі ў XIX ст. горад мае характарыстыкі панска-яўрэйскай прасторы, дык у пачатку XX ст. ў яго стэрэатыпе захоўваецца вонкавая "панскасць". Але яна носіць больш уяўны, чым рэальны характар. Дуалізм гораду застаецца, але замест сацыяльна-этнічнага характару (панскі і яўрэйскі), набывае выключна сацыяльную ўласцівасць – багатыя і бедныя. Разам з тым, асноўная дамінанта стэрэатыпа застаецца нязменнай. Горад па-ранейшаму ўяўляецца іншым, чым вёска, быціем. І гэтае быціе неарганізаванае, хаатычнае, перавернутае на ліхі бок.

У пэўнай ступені такое бачанне гораду тлумачыцца агульнымі ўласцівасцямі беларускага менталітэту той пары. У прапанаваным для разгляду перыядзе, гарады і мястэчкі Беларусі мелі пераважна небеларускі этнічны характар. У той самы час вёска захоўвала збольшага беларускую этнічную аднароднасць насельніцтва. Таму разуменне вобразу горада ў сялянскім асяроддзі было даволі складаным. Яно спалучала ў сабе як сацыяльныя стэрэатыпы, якія раскрывалі дыхтамію "мы"-"яны" (вёска-горад), так і этнічныя стэрэатыпы, дзе гэтая дыхтамія набывала рэлігійнае і нацыянальнае адценне.

Датычна стэрэатыпу горада і мястэчка ў беларускай публіцыстыцы і чытацкіх допісах у "Нашу Ніву", дык тут можна назіраць працэс пэўнага прыўлашчвання гэтых паселішчаў у беларускую традыцыі, спроба іх "ідэалагічнага" абеларушвання. Гэта прыводзіць да таго, што стэрэатып

горада і мястэчка становіцца неад'емнай часткай стэрэатыпу "забранага краю".

Аднак заўважым, што сама праблема вывучэння стэрэатыпу мястэчка і гораду ў беларускай культуры XIX – пачатку XX стст. патрабуе больш грунтоўнай яго зместавай рэканструкцыі і адпаведнага аналізу. Мэтай жа дадзенага артыкулу было толькі вызначэнне асноўных крыніц такой рэканструкцыі і акрэсленне агульнага зместу стэрэатыпа.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Б. Аб жыдох // Наша Ніва. – 4 мая 1907 г. – С. 2–5.
2. Б. Агранічэння у законах для жыдоў // Наша Ніва. – 21 снежня 1907 г. – С. 5–6.
3. Гиденс, Э. Социология / Э.Гиденис / при участии К. Бердсолл: Пер. с англ. 2-е изд. – Москва: Едиториал УРСС, 2005. – 623 с.
4. Дунін-Марцынкевіч, В. Вечарніцы / В.Дунін-Марцінкевіч // Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя: Вучэб. дапаможнік для студэнтаў філал. спец. ВНУ/ склад. і аўт. Камент. А. А. Лойка, В. П. Рагойша. – 2-е выд., перапрац. і дап. – МІнск: Выш. шк., 1988. – 487с. – С.128–149.
5. Дунін-Марцынкевіч, В. Гапон / В.Дунін-Марцінкевіч // Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя: Вучэб. дапаможнік для студэнтаў філал. спец. ВНУ / склад. і аўт. Камент. А. А. Лойка, В. П. Рагойша. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск: Выш. шк., 1988. – 487с. – С.116–127.
6. З Беларусі і Літвы (Ад нашых карэспандэнтоў) // Наша Ніва. – 29 лютага 1908 г. – С. 6– 8.
7. З Беларусі і Літвы (Ад нашых карэспандэнтоў) // Наша Ніва. – 4 снежня 1908 г. – С. 5–6.
8. Колас, Я. Новая зямля. Сымон-музыка: Паэмы / Я.Колас. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1986. – 446с.
9. Купала, Я. Адбудова Беларусі / Я.Купала // Поўны збор твораў: у 9 т. Т. 8. Артыкулы, нататкі, выступленні. Калектыўныя творы. – Мінск: Маст. літ., 2002. – 462 с. – С. 57–58.
10. Ластоўскі, В. Беларускі вечару Полацку / Ластоўскі В. // Выбраныя творы / уклад., прадмова і каментарыі Я. Янушкевіча. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997. – 512 с. – С. 245–247.
11. Ластоўскі, В. З падарожы па Гродзеншчыне // Ластоўскі В. Выбраныя творы: / Уклад., прадмова і каментарыі Я. Янушкевіча. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997. – 512 с. – С.265-267.
12. Ластоўскі, В. З паездкі на сельскагаспадарскую выстаўку ў Быхаў / В.Ластоўскі // Выбраныя творы / уклад., прадмова і каментарыі Я. Янушкевіча. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997. – 512 с. – С. 253–255.
13. Радашкоўскі. Палажэнне мястэчэк на Белай Русі // Наша Ніва. – 4 студзеня 1908 г. – С. 3–4

Мазько Эдуард Аляксандравіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры сацыялогіі і спецыяльных сацыялагічных дысцыплін Гродзенскага дзяржаўнага універітэта імя Янкі Купалы. Даследуе праблемы беларускай культуры і грамадства канца XIX – пачатку XX ст., фарміравання беларускага нацыянальнага культурнага канону, дзейнасці Беларускай хрысціянскай дэмакратыі, соцыякультурных трансфармацый традыцыйнага грамадства на мяжы Беларусі ў XX ст., беларусаў у памежных краінах, сацыялогіі культуры.

УДК 94(474.5):711.424

Аляксандр Смалянчук (Гродна – Вільня, Беларусь – Літва),
Альвідас Нікжэнтайціс (Вільня, Літва)

ВІЛЬНЯ ЯК МЕСЦА ПАМЯЦІ МНОГІХ НАРОДАЎ
(разважанні з нагоды даследчага праекту)

Статья посвящена проблеме "национального присвоения" поликультурного города (на примере Вильни). Предлагается использование концептов коллективной и культурной памяти, национального мифа. Вводятся понятия – "национальный символ" и "культурный знак". Как раз национальные символы, которые основываются на вере и эмоциях, являются наиболее действенным способом "национализации" города. Культурные знаки обычно имеют более слабый эмоциональный заряд. И знаки, и символы должны рассматриваться в комплексе. Анализ национальных символов и культурных знаков позволяет утверждать, что только четыре нации – литовцы, поляки, белорусы и евреи – претендуют на "национальное присвоение" Вильни.

Праблематыка культурнай памяці прыцягвае ўсё большую ўвагу навукоўцаў. Даследаванні Алейды і Яна Асманаў (Aleida i Jan Assmann) спрыялі ўвядзенню ў навуковы зварот розных дысцыплінаў паняцця культурнай памяці [1]. У Францыі і Германіі падрыхтаваны фундаментальныя працы, прысвечаныя праблематыцы месца памяці, плануюцца іншыя працы падобнага кшталту [2]. Не цяжка заўважыць, што ў залежнасці ад аб'екта даследавання, даследчыкі культурнай памяці арыентуюцца альбо на дзяржавы і грамадствы (тэарэтычныя канцэпты Асманаў), альбо на асобныя аб'екты (з'явы) як сімвалы (тэарэтычныя падыходы П'ера Нара, Эцьена Франсуа). Пры гэтым па-за ўвагай застаецца такі вельмі цікавы аб'ект як горад.

Пэўнае ігнараванне феномена гарадоў у праблематыцы культурнай памяці часткова зразумелае. Асноўныя канцэпты памяці сфарміраваліся ў Заходняй Еўропе, для якой характэрны этнічна гамагенныя гарады. Усходняя ж частка Еўропы з яе шматкультурнымі гарадамі розных народаў яшчэ не дачакалася адпаведнай увагі даследчыкаў. Да таго ж адсутнічае тэарэтычны падыход для даследаванняў такіх гарадоў як месцаў памяці. Толькі ў апошнія гады, дзякуючы намаганням пераважна нямецкіх і польскіх гісторыкаў, навукоўцы пачалі звяртаць увагу на феномен шматкультурнага горада, разглядаючы яго ў кантэксце такога ж рэгіёну [3; 183]. Відавочная неабходнасць выкарыстоўваць тэарэтычныя канцэпты нацыяналізму і культуры памяці.

Галоўнай мэтаю даследчага праекта з'яўляецца спроба на прыкладзе канкрэтнага горада – Вільні – **акрэсліць тэматыку і метады даследавання шматкультурнага горада як месца памяці розных**

народаў. Мэта абавязвае бачыць прынамсі дзве даследчыя перспектывы: агульнатэарэтычную і практычную (пазнавальную).

Трэба адразу адзначыць, што нацыянальны вобраз шматкультурнага горада на ўсходнім ускрайку Еўропы **не функцыянуе як вынік узаемадзеяння многіх культур**. Нацыянальныя групы і ў тых гарадах, у якіх традыцыя дзяржаўнасці і звязаная з ёй культурная спадчына, здавалася б, павінны былі іх яднаць, шукаюць свае нацыянальныя знакі, з дапамогай якіх будуюць адрознасць ад іншых паводле прынцыпаў, заснаваных на нацыянальнай ідэалогіі, і такім чынам дасягаюць самаізаляцыі [4]. Хоць у штодзённым жыцці асобныя групы непазбежна камунікуюць адна з адной, аднак на ўзроўні ідэяў нацыянальнага горада (культураў памяці) адрозныя нацыянальныя групы жывуць нібыта ў асобных гета, нягледзячы на тое, што іх нацыянальныя сімвалы, праз якія яны ўсведамляюць сябе як супольнасць, у матэрыяльнай форме могуць быць тымі ж самымі, што і ў суседзяў. На гэтую сітуацыю, па меншай меры, з пачатку XX ст. паўплывалі два фактары. Па-першае, працэс запозненага фарміравання нацый і, па-другое, палітычныя канфлікты, такія як Першая сусветная вайна і фарміраванне ў гэтым рэгіёне сучасных дзяржаў.

У выніку суіснавання розных культур нараджаюцца розныя нацыянальныя перспектывы шматкультурнага горада. Менавіта гэтыя ўяўленні, але не фактычная сітуацыя або рэальная гісторыя ствараюць вобраз "свайго" або "чужога" горада. Уяўны горад становіцца той рэчаіснасцю, якая вызначае канкрэтныя дзеянні як асобных жыхароў, так і нацыянальных груп. У гэтых групах пачынаюць дзейнічаць працэсы, якія можна назваць працэсамі раздзела спадчыны шматкультурнага горада.

Узнікае пытанне, якім чынам у шматкультурным горадзе фарміруецца паняцце "свайго" нацыянальнага горада? Тут трэба разглядзець другі тэзіс: асобныя нацыянальныя групы прыватызуюць горад пры дапамозе нацыянальных сімвалаў, якія грунтуюцца на веры і эмоцыях (упершыню гэты тэрмін быў выкарыстаны нямецкім гісторыкам Людвікам Штайндорфам [5]). Якраз нацыянальныя сімвалы з'яўляюцца галоўным сродкам "пераходу" шматкультурнага горада, створанага некалькімі народамі, ва ўласнасць адной нацыянальнай групы.

Для нацыянальнага сімвала характэрныя многія прыкметы нацыянальнага міфа. Сэнс, які надаецца месцу, гарадскому будынку або гістарычнай постаці інтэрпрэтуецца выключна праз нацыянальную прызму. Пры гэтым інтэрпрэтуемы аб'ект не патрабуе тлумачэння, бо адносіны да яго прадстаўніка нацыянальнай групы грунтуюцца не на ведах, а на веры. Сэнс сімвала не паддаецца рацыянальнай

дэшыфроўцы. Нацыянальны сімвал набывае вусную або пісьмовую традыцыю, часта знаходзіць сабе месца ў фальклоры.

Нацыянальны сімвал горада з'яўляюцца таксама свайго роду культавым аб'ектам. Нададзенае яму нацыянальнае значэнне ператварае яго ў месца наведвання, ён набывае прыкметы "святога месца". Рысы культавага аб'екту дапамагаюць распазнаць нацыянальны сімвал у шматкультурным горадзе.

Аднак гэтыя якасці характэрныя для нацыянальнага сімвала толькі ў ідэальным варыянце. Паколькі нацыянальныя сімвалы могуць змяняцца і іх уздзеянне на нацыянальныя групы ў розныя часы можа быць розным, узнікаюць цяжкасці ў вызначэнні розніцы паміж нацыянальнымі сімваламі горада і культурнымі знакамі асобных нацыянальных груп. Культурныя знакі можна лічыць іншай ментальнай катэгорыяй, якая спрыяе нацыянальнай прыватызацыі горада, аднак, у адрозненні ад сімвала мае слабейшы эмацыйны зарад. Па гэтай прычыне важна разглядаць сімвалы і знакі культуры ў комплексе. Не менш важна імкнуцца да максімальна дакладнай ідэнтыфікацыі нацыянальных сімвалаў у шматкультурным горадзе, вызначэння іх адрозненняў ад знакаў нацыянальнай культуры і адначасна іх узаемасувязі.

Вільня з'яўляецца шматкультурным горадам. Тут можна заўважыць знакі культуры розных нацый, у т.л. немцаў, французаў, нават амерыканцаў. Аднак менавіта нацыянальныя сімвалы дазваляюць вылучыць з шматкультурнага сегмента Вільні чатыры нацыі – літоўцаў, беларусаў, палякаў і габрэяў, якія лічаць горад сваім.

Храналагічным пунктам адліку даследчага праекту з'яўляецца Вільня ў памяці сучасных нацый. У якасці гіпотэзы можна выказаць меркаванне, што "літоўскі Вільнюс" – гэта Aušros vartai (Вострая Брама), замак Гедыміна і магіла Басанавічуса на могілках Росы; "польскае Wilno" – гэта Вострая Брама, сэрца Пілсудскага на могілках Росы; габрэйскае Vilne – гэта мемарыял у Панарах, магіла Гаона, Віленская сінагога. "Беларуская Вільня" – гэта горад, які аказаў вялікі ўплыў на гістарычны лёс беларускай нацыі, сфармаваў яе этнакультурнае аблічча. Даследчыкі, публіцысты і дзеячы мастацтва звяртаюць увагу на шматлікія "віленскія знакі" беларускай гісторыі і культуры. Звычайна, сярод іх фігуруюць Францішак Скарына і месца ягонай віленскай друкарні, Леў Сапега і Статут ВКЛ 1588 г., Кастусь Каліноўскі і муры ператворанага ў турму Дамініканскага кляштару, "Наша Ніва" і будынкі яе рэдакцыі, Віленская беларуская гімназія, касцёл святой Ганны, "Базыліянскія муры", Пятніцкая царква, у якой святар Аляксандр Коўш вёў набажэнства на беларускай мове, віленскія могілкі Росы з надмагільнымі помнікамі Уладзіслава Сыракомлі (Людвіка Кандратовіча), Казіміра Сваяка (Канстанціна Стэповіча),

Францішка Аляхновіча, Лявона Вітан-Дубейкаўскага, братоў Луцкевічаў. Вільня прачытваецца як "зборнік" беларускіх "культурных знакаў".

Значна больш складаная задача разглядзець беларускія сімвалы Вільні, якія ў адрозненні ад "культурных знакаў", выклікаюць больш выразныя эмоцыі і спрыяюць усведамленню шматкультурнага горада як уласнай нацыянальнай каштоўнасці. Нацыянальны сімвал можна трактаваць як "культурны знак", значэнне якога выходзіць далёка па-за межы гісторыі і культуры, які, фактычна, з'яўляецца эмацыйна афарбаваным "знакам нацыі".

Універсальная прырода нацыянальнага сімвала горада, яго непасрэдная сувязь з нацыянальнымі міфамі дазваляе сцвярджаць, што, з аднаго боку, у стварэнні гэтага сімвала ўдзельнічаюць нацыянальныя супольнасці, не пражываючыя ў канкрэтным горадзе. З іншага боку, якраз мясцовай нацыянальнай групе належыць ініцыятыва ў выбары месцаў памяці ў горадзе і ператварэнні іх у нацыянальныя сімвалы. Гэты тэзіс указвае на шчыльнае супрацоўніцтва групы і нацыі пры стварэнні нацыянальных сімвалаў горада. Ён жа прымушае ўзняць пытанне пра магчымасць стварэння нацыянальнага сімвала горада без аднаго з названых сегментаў. Не менш цікава зразумець, што адбываецца з нацыянальным сімвалам пасля знікнення якой-небудзь з нацыянальных груп горада ці яе колькаснага змяншэння. Павярхоўныя назіранні дазваляюць сцвярджаць, што пасля яе знікнення таксама знікаюць і нацыянальныя сімвалы, звязаныя з ёй. Горад перастае ўспрымацца "сваім". Фактычна, гэта азначае, што адбываецца разрыў нацыянальных метафар з канкрэтным гарадскім асяродкам. Яны застаюцца сімваламі нацыянальнасці, аднак перастаюць быць нацыянальнымі сімваламі горада. Вядома, што і гэтае сцвярджэнне з'яўляецца пакуль толькі гіпотэзай. Дзеля праверкі было б карысным параўнаць лёс нацыянальных сімвалаў у гарадах Цэнтральна-Усходняй Еўропы, дзе, напрыклад, зніклі нямецкія і габрэйскія абшчыны.

Пры абмеркаванні тэарэтычных аспектаў нацыянальнага сімвала горада, узнікае больш пытанняў, чым адказаў. Застаецца адкрытым пытанне, наколькі абгрунтаванай з'яўляецца спроба ўвесці новае паняцце ў даследаванні культуры памяці. Спадзяемся, што на гэтыя і іншыя пытанні дапамогуць адказаць канкрэтныя даследаванні, прысвечаныя праблематыцы памяці Вільні як шматкультурнага горада.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Jan Assmann, Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen, München 1999 (2 Aufl.); Aleida Assmann, Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses, München, 1999.

2. Astrid Erll, Kolektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung, Stuttgat-Weimar, 2005. – S.25-26.
3. Rudolf Jaworski, Umstritene Gedächtnisorte in Ostmitteleuropa, in: Heidemarie Uhl (Hg.), Zivilisationsbruch und Gedächtniskultur. Das 20. Jahrhundert in der Erinnerung des beginnenden 21. Jahrhunderts (Gwdächtinis-Erinnerung-Identität, 3), Insbruck etc., 2003. – S. 181–195.
4. Параўн. канфлікт вакол помніка венгерскаму каралю "румынскага" паходжання Мацею Корвіну ў горадзе Клюжы ў Румыніі: Margit Feischmit, Symbolische Kämpfe um ein Nationaldenkmal im multiethnischen Ort Cluj, in: Beate Binder u.a. (Hg.), Insyenierungen des Nationalen. Geschichte, Kultur und die Politik der Identitäten am Ende des 20. Jahrhunderts, Köln etc., 2001. – S. 263–284.
5. Ludwig Steindorff, Glavno mesto kot simbol nacionalne države ve vzhodni srednji Evropi, in: Zgodovinski Časopis 54, (2000). – S.77–87.

Аляксандр Смалянчук, доктар гістарычных навук, прафесар Еўрапейскага Гуманітарнага Універсітэту, дырэктар Інстытута гістарычных даследаванняў Беларусі (ЕГУ), рэдактар гадавіка антрапалагічнай гісторыі Homo Historicus. Навуковая зацікаўленасць – гісторыя нацыянальных рухаў, палітычная гісторыя XX стагоддзя, вусная гісторыя (навуковы праект "XX стагоддзе ў памяці беларусаў"), гістарычная антрапалогія горада.

Альвідас Нікжэнтайціс, доктар (Ph.D.), прафесар, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Літвы, апошнім часам актыўна займаецца праблематыкай культурнай памяці

УДК 94(474.5):930

Мікалай Гайба (Навагрудак, Беларусь)

ГІСТАРЫЧНЫЯ МОГІЛКІ БЕЛАРУСІ: ГІСТАРЫЯГРАФІЯ І ВОПЫТ ДАСЛЕДАВАННЯ ТЭМЫ

В статье показана историография опубликованных исследований кладбищ и захоронений в Беларуси, выполненных белорусскими и польскими авторами в 1990 – 2008 гг. Приводится собственный опыт автора по исследованию исторических кладбищ в г. Новогрудке Гродненской области.

На сённяшні час у Беларусі захавалася значная колькасць могілак, якія налічваюць 150 – 200 гадоў свайго існавання. У пэўнай ступені гэта здзіўляе, улічваючы тое, што беларуская зямля за гэты час зведала неаднаразовую змену дзяржаўнай улады і дзяржаўнай прыналежнасці. Гістарычныя могілкі з'яўляюцца важнай і рознабаковай гістарычнай крыніцай. Даследаванне могілак дапамагае аналізаваць сацыяльнае жыццё населеных пунктаў, разнастайнасць нацыянальнага складу жыхароў, іх традыцыі і вераванні, у пэўнай ступені прасачыць эканамічныя працэсы, змену архітэктурных стыляў і іншае. Важным з'яўляецца і маральны аспект такіх даследаванняў: захаванне гістарычнай і нацыянальнай памяці, памяці пра нашых продкаў.

У XX ст. у Беларусі, якая перажыла некалькі войнаў, асноўная ўвага ўдзялялася воінскім могілкам. У міжваенны час (1920 – 1941 гг.) аб іх было некалькі публікацый, як у савецкім друку, так і ў польскім (заходнебеларускім). Так, у 1936 г. быў апублікаваны артыкул А. Сняжко аб ваенных могілках у г. Лідзе [17]. У савецкі пасляваенны час асноўная ўвага ўдзялялася могілкам і магілам загінуўшых савецкіх воінаў, партызан, і, у пэўнай ступені, масавым пахаванням ахвяр другой сусветнай вайны. Увекавечванне іх памяці часта зводзілася толькі да мемарыялізацыі месцаў гібелі і пахаванняў. Менш увагі ўдзялялася ўстанаўленню імён загінуўшых. Даследаванні грамадзянскіх могілак не праводзіліся. Атэістычная прапаганда і іншыя ідэалагічныя падыходы таго перыяду прывялі да таго, што на месцы шэрагу гістарычных могілак былі пабудаваны стадыёны, гаражы, паркі, часам жылыя кварталы.

Першыя грунтоўныя даследаванні беларускімі гісторыкамі могілак у Беларусі пачаліся ў сярэдзіне 1990-х гадоў, у часы суверэннай Рэспублікі Беларусь. Адным з першых гэта зрабіў Юрый Гардзееў (г.Гродна), які апублікаваў у 1995 г. у зборніку "Краязнаўчыя запіскі" артыкул пра гродзенскія фарныя каталіцкія могілкі [2]. (Пазней ён ў сааўтарстве з Я. Розмусам выдаў у 1999 г. аб іх кнігу). У 1996 г. выдадзена першая кніга пра могілкі ў Беларусі – даследаванне пра кальварыйскія могілкі ў Мінску [15]. Заўважым, што абедзьве названыя кнігі былі надрукаваны ў Польшчы.

У 1990-1991 гадах невялікай групай студэнтаў Люблінскага каталіцкага ўніверсітэта была праведзена інвентарызацыя могілак у шэрагу гарадоў і пасёлкаў на тэрыторыі заходняй Беларусі (у межах былога Навагрудскага ваяводства 2-й Рэчы Паспалітай), у т. л. і ў Навагрудку. Кіраўнік групы Д. Слядэцкі ў сваім артыкуле "Могілкі ў Беларусі. Стан захавання і інвентарызацыя" (1993 г.). [16] адзначыў, што ў Навагрудку на старых хрысціянскіх могілках (па падліках 1991 г.) захавалася 1275 надмагільных помнікаў. З іх 735 – на праваслаўных могілках і 540 – на каталіцкіх. Пазней ім быў апублікаваны ў кнізе [11] і план інвентарызацыі могілак, аднак да яго трэба падыходзіць крытычна, бо на плане сустракаюцца пэўныя недакладнасці ў размяшчэнні помнікаў і надпісаў на іх.

Аўтарам гэтага артыкула ў 1998 – 1999 гадах было праведзена даследаванне могілак і пахаванняў у Навагрудку Гродзенскай вобласці, вынікам чаго стала выдадзеная аб іх ў 2000 г. кніга [1]. У выніку аналізу крыніц, літаратуры і апытання жыхароў было лакалізавана і апісана 11 вядомых і мяркуемых могілак і масавых пахаванняў жыхароў Навагрудка ад часу ўзнікнення горада ў канцы X стагоддзя да нашых дзён. На сённяшні час у Навагрудку захаваліся чацвёра гістарычных

могілкаў: хрысціянскія на Гары Міндоўга (найстарэйшы з помнікаў, які захаваўся, датуецца 1820 годам), яўрэйскія могілкі (найстарэйшы помнік з 1761 г.), татарскія могілкі (найстарэйшы помнік з 1820 г.), былыя (старыя) хрысціянскія могілкі па сучаснай вуліцы Камсамольскай, якія аб'ядноўваюць каталіцкія і праваслаўныя часткі.

Менавіта гэтыя могілкі, якія былі заснаваны ў самым канцы XVIII – пачатку XIX стст., былі даследаваны мною больш падрабязна. Найстарэйшай памяткай на іх з'яўляецца змешчаная на капліцы таблічка 1802 г. аб пахаванні ротмістра Навагрудскага ваяводства Ю.Заборскага. Найстарэйшыя надмагільныя помнікі, што тут захаваліся, датуюцца 1815 годам на каталіцкіх і 1835 годам на праваслаўных могілках. Была праведзена класіфікацыя помнікаў па знешняму выгляду і матэрыялу, з якіх яны зроблены. У прыватнасці, для сярэдзіны XIX ст. характэрнымі з'яўляюцца чыгунныя помнікі, якія ўяўляюць сабою пакладзеную на зямлю пліту з тэкстам, або зробленыя ў выглядзе невялікага куба; у другой палове XIX ст. распаўсюджанне набываюць "скалкі" – аб'ёмныя камяні з апрацаванай франтальнай часткай; з 1880-х гадоў масавымі становяцца помнікі ў выглядзе абеліскаў і стэл, а ў другой палове XX ст. такія тыпы помнікаў становяцца практычна адзіным варыянтам. У кнізе зроблена спроба ахарактарызаваць разнастайнасць крыжоў і агароджаў, працытавана значная колькасць эпітафій. Прыведзены звесткі аб амаль 30-ці пахаваных тут асобах, аб некаторых з іх дадзена падрабязная біяграфія. Трэба адзначыць, што бібліяграфія дадзенай тэматыкі была на той час (канец 1990-х гг.) не распрацавана, і гэта патрабавала значных намаганняў у пошуку неабходных крыніц і літаратуры. Пры напісанні кнігі мною былі выкарыстаны ўзгаданая кніга пра кальварыйскія могілкі ў Мінску, кнігі польскага аўтара Я.Малаховіча пра архітэктуру віленскіх могілак [14], а таксама шэраг публікацый ў тагачаснай беларускай перыёдыцы. Карысным аказаўся і артыкул з "Минских губернских ведомостей" пра архітэктуру надмагільных помнікаў [3]. На сённяшні час навагрудскія старыя хрысціянскія могілкі аб'яўлены аб'ектам гісторыка-культурнай спадчыны, іх гісторыяй займаюцца таксама і іншыя даследчыкі.

У апошняе дзесяцігоддзе тэмай гістарычных могілак усё актыўней сталі цікавіцца беларускія гісторыкі і краязнаўцы, вынікам чаго стала некалькі апублікаваных кніг і артыкулаў. У 2001 г. выдадзена кніга прафесара Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта В. Чарапіцы "Гродненский православный некрополь" [10]. Аўтар апісвае гісторыю праваслаўных могілкавых комплексаў у сярэдневяковым Гродне, праваслаўных могілак, якія існавалі ў часы Расійскай імперыі. Кніга змяшчае біяграфічныя звесткі аб пахаваных на праваслаўных могілках па вуліцы Антонава жыхарах горада і вайскоўцаў расійскай арміі XIX

ст. У кнізе віцебскіх краязнаўцаў А. Падліпскага і М. Рыўкіна "Наш вечный дом. Из истории еврейских кладбищ в Витебске" [7] падрабязна распавядаецца аб адных з пяці захаваўшыхся яўрэйскіх Старасямёнаўскіх могілках. Прыведзены біяграфіі 50-ці найбольш вядомых пахаваных тут людзей. У Санкт-Пецярбургу пад рэдакцыяй В.Вяроўкіна-Шэлюта ўбачыла свет кніга "Минское военное кладбище: захоронения дореволюционного периода (сохранившиеся к настоящему времени)" [6].

У гэты пералік можна дадаць кнігу "Увековечивание памяти защитников Отечества и жертв войн в Беларуси 1941-2008 гг." [8] (дзе ў храналагічнай паслядоўнасці поўнасцю ці ў скарочаным выглядзе апублікавана 95 дакументаў, што захоўваюцца ў дзяржаўных архівах Беларусі, пра пахаванні воінаў Вялікай Айчыннай вайны), а таксама кнігу пісьменніцы Вольга Іпатавай "Свабода да апошняга дыхання. Аповеды пра падарожжы" [4], дзе ў асобных публіцыстычных замалёўках аўтар распавядае пра пахаванне таго ці іншага знакамітага беларуса як у Беларусі, так і ў іншых краінах.

Параўнальна нядаўна апублікаваны шэраг цікавых артыкулаў: Грунтова С.У. (г.Мінск), Чабаровай Н.А. (г.Гродна), Лобач У.А. (г.Полацк) [5], якія раскрываюць архітэктурныя асаблівасці пэўных могілак, іх статус і рытуальныя функцыі. Сярод апублікаваных даследаванняў пра могілкі ў беларускіх населеных пунктах адзначым публікацыі, прысвечаныя лідскім могілкам. Гэта артыкулы Р.Кувалека [13] і артыкул супрацоўніцы Лідскага гісторыка-мастацкага музея Н. Хацяновіч "З гісторыі лідскіх могілак" [9].

Адзначаючы грамадскую і маральную важнасць такіх даследаванняў, заўважым, што выдадзеныя ў Беларусі кнігі і апублікаваныя артыкулы выйшлі невялікім тыражом (у некалькі сотняў экземпляраў). У пэўнай ступені, гэта можа быць звязана і з тым, што праводзімыя аўтарамі даследаванні абапіраюцца на іх уласныя сілы і магчымасці і пакуль не знаходзяць належнай падтрымкі і фінансавання.

У суседняй з намі Рэспубліцы Польшча тэма гістарычных (і не толькі) могілак даўно стала актуальнай, распрацаваны метадычныя даследаванні па іх апісанню. Кнігі пра могілкі выдаюцца пры фінансавай падтрымцы Міністэрства культуры, устаноў па сувязях з суайчыннікамі, уплывовых фондаў і грамадскіх устаноў. Як вынік, там з'явіліся кнігі і пра могілкі на беларускіх землях, якія некалі ўваходзілі ў склад Рэчы Паспалітай.

У 2008 г. у Варшаве апублікавана аб'ёмная кніга "Гістарычныя могілкі на ўсходніх ускраінах другой Рэчы Паспалітай: Навагрудскае ваяводства" (2008г.) [18]. Аўтары адзначылі, што ў сферу іх даследаванняў у былым Навагрудскім ваяводстве былі ўключаны

каталіцкія парафіяльныя могілкі (135), прыкасцёльныя (50), сямейныя (9), пахавальныя капліцы (10), могілкі і магілы паўстанцаў 1863 г. (5), ваенныя 1-й сусветнай вайны (5), вайны 1920 г. (2), партызанаў Арміі Краёвай (1), яўрэйскія могілкі і пахаванні (18), татарскія могілкі (10). Не цікавіліся аўтары праваслаўнымі могілкамі, "пакідаючы гэтую працу беларускаму боку" [18, с.19]. У выніку, у кнізе змешчаны звесткі пра могілкі ў 166 населеных пунктах былога ваяводства, а гэта сучасныя Іўеўскі, Дзятлаўскі, Карэліцкі, Лідскі, Навагрудскі, Слонімскі, Шчучынскі раёны Гродзенскай вобласці; Валожынскі, Івянецкі, Клецкі, Нясвіжскі, Стаўбцоўскі раёны Мінскай вобласці, Баранавіцкі раён Брэсцкай вобласці. Тут коратка апісваецца гісторыя кожнага населенага пункта, пададзены карты мясцовасцяў, планы могілак, надпісы на помніках (выбарачна), бібліяграфія і індэкс асоб, а таксама вялікая колькасць фатаграфій надмагільных помнікаў.

Гісторыя татарскіх могілак асветлена ў кнізе "Мячэці і могілкі польска-літоўскіх татараў", выдадзеная ў Варшаве ў 1999 г. [12]. Тут змешчана характарыстыка могілак (размяшчэнне, памеры, фармаванне прасторы), асаблівасці ўсталявання надмагільных помнікаў, іх тыпы і аздабленне, атрыбуцыя. Падаецца спіс могілак у прывязцы да парафій. Сам каталог уключае 34 населеныя пункты са звесткамі пра гісторыю фармавання татарскіх пасяленняў, будаўніцтва мячэцяў, гісторыю і апісанне могілак, атрыбуцыю надмагільных помнікаў з пазначэннем памераў, тэкстамі надпісаў, адзнакамі пра стан захаванасці помніка. У канцы кнігі дадзены архіўныя і літаратурныя крыніцы, крыніцы выяўленчых матэрыялаў. З 34 апісаных у кнізе населеных пунктаў 19 знаходзяцца ў Беларусі.

Можна сцвярджаць, што сёння ў Рэспубліцы Беларусь тэма даследавання гістарычных могілак пашыраецца, знаходзіць сваё адлюстраванне і ў навуковых працах студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў, у т.л. у рэфератах і курсавых работах. Даследуюцца могілкі (пахаванні) ураджэнцаў Беларусі і за межамі сваёй Радзімы. У прыватнасці, распачата праца над выданнем даведніка на беларускай і літоўскай мовах "Могілкі Росы. Памяць беларускай гісторыі". Асноўная канцэпцыя будучага выдання заключаецца ў тым, каб узгадаць і пазначыць людзей, якія маюць непасрэднае дачыненне да беларускай гісторыі і пакінулі ў Вільні свой след.

Актыўна пранікае гэтая тэма ў Інтэрнэт, дзе ўжо апублікавана заўважная колькасць артыкулаў аб могілках рознай канфесійнай прыналежнасці ў беларускіх гарадах. Адзначым тут партал "Радзіма.org" (www.radzima.org) і сайт "Глобус Беларусі" (http://ww.globus.tut.by). Знакавым можна лічыць і тое, што ў беларускім Інтэрнэце нядаўна з'явілася ініцыятыва па стварэнню супольнасці –

"Могілкі Беларусі" (http://community.livejournal.com/by_mohilki). Адзначу, што і мною, аўтарам артыкула, створана старонка пра навагрудскія гістарычныя могілкі (www.gorod.novogrudok.by/mohilki), якую плануецца ператварыць у самастойны сайт.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Гайба, М.П. Могілкі і пахаванні ў Навагрудку: Краязнаўчы нарыс / М.П.Гайба. – Мінск: Пейто, 2000. – 40 с.
2. Гардзееў, Ю.Ю. Гродзенскія фарныя каталіцкія могілкі (канец 18 – першая трэць 20 ст.). Гісторыя і культура / Ю.Ю.Гардзееў // Краязнаўчыя запіскі. Вып. 3. – Гродна, 1995. – С. 114 – 121.
3. Г.В. Об архитектуре надгробных памятников / Г.В. // Минские губернские ведомости. Отдел второй. – 1850. – №7. – 17. 02. С. 47 – 50.
4. Іпатава, В. Свабода да апошняга дыхання. Аповеды пра падарожжы / В.Іпатава. – Мінск, 2009
5. Грунгоў, С.У. Могілкі як горад: культуралагічны аналіз метафары на прыкладзе гарадоў і могілак заходняй Беларусі (канец XVIII – XX стст.) / С.У.Грунгоў // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зборнік навук. артыкулаў / Гродз.дзярж. ун-т; рэдкалегія: І.П. Крэнь, І.В. Соркіна (адк. рэдактары) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2007; Чабарова, Н.А. Архитектура городских кладбищ XIX – XX вв. (по материалам Новогрудка и Гродно) / Н.А.Чабарова; Лобач, У.А. Сімвалічны статус і рытуальныя функцыі могілак у беларускай народнай культуры вярхоўяў Бярэзіны і Віліі XX – пачатку XXI стагоддзя / У.А.Лобач // Вестник Полоцкого государственного университета. – № 1. Серия А. Гуманитарные науки. – 2008.
6. Минское военное кладбище: захоронения дореволюционного периода (сохранившиеся к настоящему времени) (сост.: А.А. Лукьянов, А.Л. Самович, А.А. Шумков) / редактор В.Н. Веревкин-Шелюта. – СПб. 2002. – 32 с., схема.
7. Подлипский, А. Наш вечный дом. Из истории еврейских кладбищ в Витебске / А.Подлипский, А. Рывкин. – 2008.
8. Увековечивание памяти защитников Отечества и жертв войн в Беларуси 1941–2008гг. (сост.: Адамушко В.И., Калесник Н.Е., Селеменов В.Д., Скалабан В.В., Шумский В.В.). – Минск, 2009.
9. Хацяновіч, Наталля. З гісторыі лідскіх могілак / Наталля Хацяновіч // Лідскі летапісец. – №3 (31), 2005. – С. 39 – 48.
10. Черепица, В.Н. Гродненский Православный некрополь (с древнейших времён до начала XX века) / В.Н.Черепица. – Гродно: ГрГУ, 2001. – 230 с.
11. Cmentarze w Nowogródku, Bieniakoniach, Worończy i Mirze. – Lublin, 1996.
12. Drozd, Andrzej Meczety i cmentarze Tatarow polsko–litewskich / A.Drozd, M. Dziekan, T. Majda Tadeusz. – Warszawa, 1999. – 101 s., 309 f.
13. Kuwalek, Robert. Nieistniejący cmientarz wojskowy w Lidzie / R.Kuwalek // Zievia Lidzka. – № 15, 1994. – S. 6; Kuwalek, Robert. Rzymskokatolicki cmientarz przy ul. Grazyny / R.Kuwalek // Zievia Lidzka. – № 18–19, 1996. – S. 6; Kuwalek, Robert. Kwartera wojskowa parafialnego cmientarza w Lidzie / R.Kuwalek // Ziemia lidzka. – № 29, 1998.
14. Małachowicz, E. Krajobraz i architektura cmentarzy wileńskich / E.Małachowicz – Warszawa, 1996; Małachowicz, E. Wilno. Dzieje. Architektura. Cmentarze / E.Małachowicz. – Wrocław, 1996.
15. Rzymsko-katolicki cmentarz kalwaryjski w Mińsku na Białorusi (opr. T. Czerniawska i A. Jaroszewicz). – Warszawa, 1996.

16. Sladecki, D. Cmentarze na Białorusi. Stan zachowania i inwentaryzacja // Ochrona wspólnego dziedzictwa kulturowego. Mędzynar. konfer. w Krasiczynie / D.Sladecki. – Warszawa, 1993. – S. 194–214.
17. Snieżka, A. Cmentarz wojenny w Lidzie / A.Snieżka // Ziemia Lidzka. – № 8, 1936.
18. Zabytkowe cmentarze na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej: województwo nowogródzkie / A. Lewkowska, W. Walczak. – Warszawa, 2008.

Гайба Мікалай Паўлавіч, гісторык, музеязнаўца. Закончыў Беларускі дзяржаўны універсітэт і аспірантуру Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. З 2000 г. працуе дырэктарам установы культуры "Дом-музей Адама Міцкевіча ў г. Навагрудку". Асноўны накірунак навуковых даследаванняў – сацыяльна-эканамічнае і культурнае жыццё, грамадска-палітычныя падзеі на Навагрудчыне ў канцы 18 – першай палове 20 стст. Апублікаваў кнігі: "Навагрудак: гістарычны нарыс" (1992), "Навагрудак: годы і падзеі" (1995), "Могілкі і пахаванні ў Навагрудку" (2000), "Сэрцу мілая Айчына: вобраз Радзімы ў жыцці і творчасці Адама Міцкевіча" (2008).

УДК 303.446.4: 94(976)

Аляксей Загідулін (Гродна, Беларусь)

ГАРАДСКАЯ КУЛЬТУРА ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ (1921 – 1939 гг.) У АЙЧЫННАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

Статья посвящена уровню изученности городской культуры Западной Беларуси в отечественной исторической науке. Автор приходит к выводу, что изучение культуры межвоенного периода сосредоточено по национальным направлениям, среди которых преобладают исследования белорусской культуры. Обобщить многонациональное западнобелорусское культурное наследие делаются лишь слабые попытки.

Культура Заходняй Беларусі праяўляецца ў шматлікасці нацыянальных вектараў: польскі, яўрэйскі, беларускі, рускі, літоўскі, украінскі, татарскі. Фактарам, што кансалідаваў гэтыя культурныя напрамкі, выступала польская дзяржаўная палітыка, што імкнулася кантраляваць і нівеліраваць іх нацыянальны характар, пры ўсебаковай падтрымцы адметных спецыфічных асаблівасцей культуры традыцыйнай.

Гарадская культура у адрозненне ад традыцыйнай, вясковай культуры, звычайна больш адкрыта знешнім уплывам. Носьбітам гарадской культуры з'яўляецца інтэлігенцыя. Гарадская культура дазваляе ўвасабляць у сабе і акумуляваць нацыянальную свядомасць, сілкуючыся з крыніц: культур іншых народаў і традыцыйнай народнай

культуры. Таму вывучэнне гарадской культуры бачыцца праблемай досыць актуальнай.

Культура, у тым ліку і гарадская, вывучаецца ў айчыннай гістарыяграфіі пераважна па сваёй нацыянальнай прыналежнасці. У Заходняй Беларусі аснову культуры гарадоў складала культура яўрэяў, рускіх, палякаў. Рускую нацыянальную меншасць у Заходняй Беларусі і рускую культуру вывучаюць А.Л.Ільін, М.В.Мантвілаў, В.М.Чарапіца, В.Г.Швайко, і інш. [1, 2, 3, 4]. Зрэдку айчынныя даследчыкі, як Эмануіл Іофе, Аляксандр Вабішчэвіч, Анатоль Машчук, звяртаюцца да яўрэйскай культуры, якая лакалізавалася несумненна ў гарадах [5, 6, 7].

Пераважная большасць даследаванняў у айчыннай гістарыяграфіі прысвечана культуры беларусаў.

Нягледзячы на палітыку польскіх улад, што рабіла некамфортным жыццё беларускага насельніцтва, з уваходжаннем краю ў склад II Рэчы Паспалітай пачаўся мірны адносна стабільны перыяд. Гэта станоўча паўплывала на развіццё культуры і мастацтва ў рэгіёне. Тым не менш гэта сфера чалавечай дзейнасці застаецца фактычна "белай плямай" у досыць багатай гістарыяграфіі Заходняй Беларусі.

Культурную сітуацыю ў Заходняй Беларусі характарызуе гісторык мастацтва Арсень Ліс. Ён адзначае, што нягледзячы на нацыянальны ўціск з боку польскіх улад, заходнебеларуская культура развівалася і нават дасягнула пэўных вынікаў: прынесла Беларусі такіх таленавітых творцаў як М.Танк, В.Таўлай, М.Васілёк, Б.Тарашкевіч, М.Машара, Я.Драздовіч, П.Сергіевіч, Я.Горыд і інш. [8]. Самой назвай артыкула "Заходняя Беларусь: культурная спадчына забытага дваццацігоддзя" А.Ліс сцвярджае недастатковую вывучанасць культурных працэсаў у заходнебеларускім рэгіёне [8, с.39]. Да праблем нацыянальнай беларускай культуры звярталася таксама І.Царук. [9].

Параўнаўча някепска ў айчыннай навуцы даследавана выяўленчае мастацтва. Згаданы А.Ліс прысвяціў шэраг прац заходнебеларускім мастакам: Язэпу Драздовічу [10], Пятру Сергіевічу [11], Язэпу Горыду [12]. У кнізе-нарысе "Вечны вандроўнік" праз аналіз лёсу вядомага беларускага мастака Язэпа Драздовіча А.Ліс паказаў карціну жыцця беларускай інтэлігенцыі ва ўмовах польскай дзяржавы [10]. Творчасць Я.Драздовіча заслужана прыцягвае ўвагу гісторыкаў і мастацтвазнаўцаў. Асоба мастака з'яўляецца ледзь не самай папулярнай і даследаванай сярод постацей заходнебеларускіх творцаў: яму прысвячаюцца, навуковыя артыкулы і цэлыя канферэнцыі, выдаецца альбом [13, 14, 15]. Брэсцкі гісторык А.М. Вабішчэвіч на прыкладзе вывучэння творчасці Я. Драздовіча і П.Сергіевіча прасочвае тыповыя адметнасці ў развіцці заходнебеларускага выяўленчага мастацтва ў міжваенны час. Абагуліць

асноўныя тэндэнцыі заходнебеларускага выяўленчага мастацтва спрабуе Яраслаў Ліс [16].

Асобнымі аўтарамі, журналістамі і мастацтазнаўцамі ў канцы XX – пачатку XXI ст. звяртаецца ўвага на творцаў, што ўдзельнічалі ў мастацкім жыцці Заходняй Беларусі. Так, напрыклад, аналіз заходнебеларускага творчага набытку сусветна вядомага мастака-авангардыста Уладзіслава Стрэмінскага зроблены ў артыкуле Людмілы Пашкоўскай у часопісе "Мастацтва" [17]. Творчасць Стрэмінскага добра вывучана ў Расіі і Польшчы. Л.Пашкоўская ж акцэнтавала ўвагу на віленскім перыядзе прыхільніка новага мастацтва – "бацькі унізму". Сяргей Гваздзёў адкрывае шырокаму чытачу імя яшчэ аднаго выпускніка віленскага універсітэта Стэфана Баторыя Кузьмы Чурылы [18]. Убачылі свет успаміны Сяргея Новіка-Пеюна пра Антона Карніцкага. Творчасць шэрагу заходнебеларускіх мастакоў, такіх як, напрыклад, Рамана Семашкевіча, выкладчыцы беларускай мовы Віленскай гімназіі Ніны Сасноўскай, І.Маразовіча, В.Сідаровіча і інш., і іх роля ў развіцці беларускай гарадской культуры даследаваны слаба. Найбольш поўны агляд выяўленчага мастацтва Заходняй Беларусі зроблены А.А.Марачкіным і В.Ф. Шматавым у адпаведным раздзеле 4-га тома шасцітомнай "Гісторыі беларускага мастацтва" [19]. Неабходна асобна адзначыць работы па гісторыі мастацтва Н.А.Маліноўскай-Франке, якая не баіцца выйсці за храналагічныя рамкі гістарычных перыядаў і прасочвае развіццё мастацкіх традыцый і стылістычных асаблівасцей выяўленчага мастацтва Гродзеншчыны, пачынаючы з 60-х гадоў XIX ст. У дысертацыі на суісканне навуковай ступені кандыдата мастацтвазнаўства і сваіх артыкулах Маліноўская-Франке спрабуе зрабіць комплексны аналіз творчасці заходнебеларускіх мастакоў незалежна ад нацыянальнай прыналежнасці, паказвае ролю Віленскага універсітэта імя Стэфана Баторыя ў развіцці, безумоўна, гарадскога элітарнага мастацтва [20, 21, 22].

Адным з самых "гарадскіх" відаў мастацтва з'яўляецца архітэктура. У гарадах Заходняй Беларусі актыўна ішло будаўніцтва як храмаў, так і будынкаў грамадзянскага прызначэння. У выніку працэсаў рэвіндыкацыі дзесяткі храмаў набылі новы выгляд. Значная колькасць збудаванняў аднаўлялася пасля зацяжных войнаў. Першым і, на жаль, пакуль адзіным айчынным вопытам вывучэння заходнебеларускай архітэктуры з'явілася артыкулы і манаграфія гісторыка мастацтва Сяргея Харэўскага "Культавае дойлідства Заходняй Беларусі 1915 – 1940". [23, 24]. У кнізе разглядаюцца толькі культавыя пабудовы. Шмат якія храмы з'яўляліся шэдэўрамі драўлянай архітэктуры і размяшчаліся ў сельскай мясцовасці.

Мастацтвазнаўца В.Лабачэўская ў манаграфіі, прысвечанай гісторыі беларускага народнага мастацтва і промыслаў, указвае на падтрымку,

якой карысталіся народныя майстры з боку Польскай дзяржавы. Толькі беларускае народнае мастацтва, як слушна паказвае даследчыца, расцэньвалася ў гэтай сувязі як адно з рэгіянальных праяўленняў польскай культуры [25, с. 184].

Гісторыяй тэатра займаецца Н.Царук, якая разглядае багатае і шматнацыянальнае жыццё ў Заходняй Беларусі, якая рэалізоўвалася ў дзейнасці стацыянарных і вандроўных тэатраў, драматычных гурткоў, студый, тэатральных школ. Разглядаецца таксама палітыка польскіх улад у адносінах да развіцця нацыянальных тэатраў [26]. У кантэксце дзейнасці Беларускай хрысціянскай дэмакратыі гісторыю самадзейнага тэатра ў Заходняй Беларусі аналізуе Эдуард Мазько [27]. Гісторыю заходнебеларускай музыкі спрабуе разгледзець Т.Цыбульская [28]. Не абыходзіць увагай тэатральнае і музычнае жыццё беларусаў у міжваеннай Польшчы і А.Вабішчэвіч [29].

Існуюць спробы абагуліць культурны набытак розных нацыянальнасцей Заходняй Беларусі. Найбольш удалымі ў гэтым сэнсе можна назваць работы згаданых А.М.Вабішчэвіча [30, 31], а таксама С.В. Харэўскага [32].

А.М.Вабішчэвіч адзначае, што "беларусы, яўрэі, рускія, украінцы, літоўцы, іншыя этнічныя супольнасці не атрымалі магчымасці для паўнапраўнага нацыянальна-культурнага развіцця. Яны спрабавалі сумеснымі намаганнямі супрацьстаяць паланізацыі…Але вынік быў мізэрным. Польская палітыка негатыўна адбівалася на стане культуры нацыянальных меншасцей" [30, с. 216].

С.Харэўскі ў сваім падручніку "Гісторыя мастацтва і дойлідства Беларусі", наадварот, падкрэслівае пазітыўныя тэндэнцыі для развіцця мастацтва і называе Заходнюю Беларусь "спецыфічным рэгіёнам, дзе працягвалі развівацца нацыянальныя беларускія традыцыі і апрабоўвацца новыя еўрапейскія стылі. Высокага ўзроўню ў Заходняй Беларусі дасягнула архітэктура, літаратура, тэатр, музычная культура. Адкрыццё міжнародных кантактаў садзейнічала шырокаму знаёмству беларускай культуры з дасягненнямі заходніх літаратуры, мастацтва, архітэктуры. Сотні беларускіх навукоўцаў і дзеячаў мастацтва працавалі і вучыліся за мяжой у першую чаргу ў Празе, Кракаве, Берліне, Парыжы" [32, с.196]. Тэрмін "гарадская культура" не вызначаецца ні ў адным з вышэйзгаданых даследаванняў. Увогуле гарадская культура спецыяльна не разглядаецца беларускімі вучонымі і ў дачыненні да заходнебеларускага перыяду не выдзяляецца з культуры ўвогуле. Пра гарадскую культуру згадвае ў сваім "Курсе лекцый" Захар Шыбека і канстатуе слабы беларускі культурны патэнцыял гарадоў, які ва ўмовах полікультурнасці лёгка замяняўся польскім элементам [33, с. 133].

Айчынную гістарыяграфія культуры Заходняй Беларусі багатай і шматлікай назваць цяжка. Больш таго, яна сканцэнтравана на вывучэнні культур асобных нацыянальных груп, сярод якіх натуральна пераважаюць беларусы. Пакуль захоўваецца традыцыя савецкіх часоў, згодна з якой II Рэч Паспалітая лічылася чужой варожай дзяржавай і ўсе палітычныя, эканамічныя, культурныя працэсы, што не датычылі беларусаў, або датычылі ўскосна, аб'ектам даследавання не станавіліся. Фактычна не вывучаюцца польская, літоўская і украінская культуры на тэрыторыі, што акрэсліваецца як Заходняя Беларусь. Ніхто, акрамя А.М.Вабішчэвіча і С.В.Харэўскага, не робіць спробы падагуліць культурнае жыццё ўсёй Заходняй Беларусі і вылучыць агульныя тэндэнцыі і ўзаемаўплывы.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Ильин, А.Л. Всплеск русского движения в Давид-Городке в 1928 – 1931 годах / А.Л.Ильин // Берасцейскі хранограф: зб. навук прац. Вып. 4 / рэд. рада. М.Э. Часноўскі [і інш.]. – Брэст: Выд-ва Акадэмія, 2004. – 396 с. – С. 142 – 144.
2. Монтвилов, М.В. Русская гимназия в Бресте на Буге, 1919 – 1939 / М.В. Монтвилов. – Ним-Брест-Минск: Старый город, 1996. – 120 с.
3. Черепица, В.Н. Очерки истории православной церкви на Гродненщине (с древнейших времен до наших дней): в 2-х частях. Ч. 1 / В.Н. Черепица. – Гродно: ГрГУ, 1999. – 320 с.
4. Швайко, В.Г. Деятельность русских организаций в Польше по сохранению русской культуры в 1921 – 1939 гг.: автореф. дис. … канд. ист. наук: 24.00.01 / В.Г.Швайко; ГрГУ им. Я.Купалы. – Гродно, 2005. – 22 с.
5. Іофе, Э. Роля Вільні ў культурным жыцці беларускіх яўрэяў (XVIII – першая палова XX ст.) / Э.Іофе // Весці Міжнароднай акадэміі вывучэння нацыянальных меншасцей. – Брэст, 1997. – С. 32–35.
6. Вабішчэвіч, А. Яўрэйскі культурна-асветніцкі рух у Заходняй Беларусі (1921 – 1939 гг.): паміж рэлігійнасцю і свецкасцю / А.Вабишчэвіч // Гісторыя: праблемы выкладання. – 2006. – № 10. – С. 34 – 38.
7. Мощук, А.В. Еврейские культурно-просветительские организации на территории Западной Беларуси (1921–1939 гг.) / А.В.Мощук // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы навук. канф., Мінск 6-7 снежня 2001 г./ Ін-т гісторыі НАН Беларусі, Беларуская асацыяцыя гісторыкаў – Мінск: Дэполіс, 2001. – С. 244–246.
8. Ліс, А. Заходняя Беларусь: культурная спадчына забытага дваццацігоддзя / А.Ліс // Спадчына. – 1994. – № 6. – С. 38–44.
9. Царюк И.О. Проблемы национальной белорусской культуры в Западной Белоруссии в 1921–1939 гг. / И.О.Царюк // Назаўсёды разам: Да 60-годдзя ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР. – Минск: БелЭн, 1999. – С 23 –26.
10. Ліс, А. Вечны вандроўнік: Нарыс пра мастака Язэпа Драздовіча. / А.Ліс. – Мінск: Юнацтва, 1984. – 253 с.
11. Ліс, А. Пётра Сергіевіч. / А.Ліс. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970 – 88 с.
12. Ліс, А. Пякучай маланкі след. / А.Ліс. – Мінск, 1981.
13. Малаш, Ю. Язэп Драздовіч – вандроўнік, мастак, гісторык / Ю.Малаш // Беларускі гістарычны часопіс. – 1999. – № 2. – С. 78–82.
14. Язэп Драздовіч – асоба, творчасць. Мастацтва-інсітус: матэрыялы навук.-практ. канф. / М-ва культуры Рэспублікі Беларусь, Беларускі ін-т праблем культуры; укладальнік В.Лабачэўская. – Мінск, 1997. – 87 с.
15. Язэп Драздовіч: альбом-манаграфія / уклад. М. Купава. – Мінск: Беллітфонд, 2002. – 180 с.

16. Ліс, Я.А. Да праблемы выяўленчага мастацтва Заходняй Беларусі. / Я.А. Ліс. // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў РБ. Стан і перспектывы развіцця: матэрыялы II Усебел. канф. гісторык. – Мінск, 10 – 11 крас. 1997 г. / М.П. Касцюк, У.Н. Сідарцоў, В.А. Фядосік і інш. – Мінск: БДУ, 1999. – с. 176 – 177.
17. Пашкоўская, Л. Бацькаунізму / Л. Пашкоўская // Мастацтва. – 2006. – № 3. – С. 20 – 21.
18. Гваздзёў С. Кузьма Чурыла. Мазаіка / С. Гваздзёў // Новы час. – 2007. – № 26. – 1-7 кастрычніка. – С. 30.
19. Гісторыя беларускага мастацтва: у 6 т. Т. 4: 1917 – 1941 гг. / рэдкал.: С.В.Марцэлеў [і інш.]; рэд. тома Л.М.Дробаў, В.Ф.Шматаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 352 с. С. 291 – 338.
20. Маліноўская-Франке, Н.А. Творчасць жывапісцаў Гродзеншчыны 1860-х – 1930-х гадоў: аўтарэферат …дыс. канд. мастацтвазнаўства: 07.00.04. / Н.А.Маліноўская-Франке; Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К.Крапівы – Мінск: 2009. – 20 с.
21. Маліноўская-Франке, Н.А. Мастацкі факультэт Універсітэта імя Стэфана Баторыя ў мастацкім жыцці міжваеннай Вільні / Н.А.Маліноўская-Франке // Беларускі гістарычны часопіс. – 2009. – № 1. – С. 31 – 39.
22. Маліноўская-Франке, Н.А. Мастацкае жыццё Гродна ў 20-я гады XX ст. / Н.А.Маліноўская // Актуальные проблемы мировой художественной культуры: материалы междунар. науч. конф., Гродно, 23-24 марта 2006 г. / отв. ред. В.А.Мистюк: в 2 ч. Ч 2. – Гродно: ГрГУ, 2006. – С. 80–82.
23. Харэўскі, С. Беларускі стыль ў будаўніцтве 1921 – 1939 гг. / С. Харэўскі // Białoruskie Zeszyty Historyczne, Białystok. – 2002. – № 18. – S. 206 – 213.
24. Харэўскі, С. Культавае дойлідства Заходняй Беларусі 1915 – 1940 / С.В.Харэўскі. – Вільня: Выд-ва ЕГУ, 2008. – 100 с.
25. Лабачэўская, В.А. Зберагаючы самабытнасць: З гісторыі народнага мастацтва і промыслаў Беларусі / В.А.Лабачэўская. – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 375 с.
26. Царук, Н. Тэатральная дзейнасць у Заходняй Беларусі / Н.Царук // Беларускі гістарычны часопіс. – 2002. – № 5. – С. 60 – 67.
27. Мазько, Э. Уплыў самадзейнага тэатра на культурнае жыццё беларусаў у міжваеннай Польшчы ў 20-30-я гады XX стагоддзя (у кантэксце дзейнасці Беларускай хрысціянскай дэмакратыі) / Э.Мазько // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2002. – № 18. – S. 51–62.
28. Цыбульская, Т. Беларускае музычнае жыццё ў міжваеннай Польшчы / Т.Цыбульская, В.Скарабагатаў, Т.Лыч. // Białoruskie Zeszyty Historyczne, Białystok. – 2002. – № 18. – S. 194 – 205.
29. Вабішчэвіч, А.М. Беларускае тэатральнае і музычнае жыццё ў Польшчы ў 20 – 30-я гг. XX ст. / А.М.Вабішчэвіч // Веснік Гродзенскага універсітэта. Серыя 1. – 2008. – № 2. – С. 56 – 62.
30. Вабішчэвіч, А.М. Культурна-асветніцкае жыццё нацыянальных меншасцей у Заходняй Беларусі (1921 – 1939 гг.) / А.М.Вабішчэвіч // Берасцейскі хранограф: зб. навуковых прац. Вып. 4. / пад рэд. М.Э.Часноўскага. – Брэст: Выд-ва Акадэмія, 2004. – С. 212 – 217.
31. Вабішчэвіч, А.М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921 – 1939 гг.): манаграфія; Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна / А.М.Вабішчэвіч. – Брэст, БрДУ, 2008. – 319 с.
32. Харэўскі, С.В. Гісторыя мастацтва і дойлідства Беларусі / С.В.Харэўскі. – Вільня: ЕГУ, 2007. – 240 с.
33. Шыбека, З.В. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет. Курс лекцый / Захар Шыбека. – Вільня: ЕГУ, 2009. – 372 с.

Загідулін Аляксей Мікалаевіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы.

УДК 930.25(476.5)

Анна Карапузова (Брест, Беларусь)

ДОКУМЕНТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА БРЕСТСКОЙ ОБЛАСТИ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ОРГАНОВ САМОУПРАВЛЕНИЯ г. БРЕСТА В 1919 – 1939 гг.

В статье дается краткая характеристика самоуправления г. Бреста в 1919 – 1939 гг. (история создания, структура, функции) и обзор архивных материалов, служащих источником изучения его деятельности.

Значительный по объему комплекс документов, хранящихся в государственном архиве Брестской области, составляют материалы межвоенного периода – документы польских органов управления, учреждений, организаций, предприятий, общественно-политических организаций, культурно-просветительских обществ, религиозных учреждений, действовавших на территории Полесского воеводства в 1919 – 1939 гг. Эти документальные материалы представляют существенный интерес для изучения истории Западной Беларуси, а также служат полноценным источником для исследования польских местных органов власти и управления, органов местного самоуправления, существовавших на территории Западной Беларуси в межвоенный период.

Остановимся на характеристике самоуправления г. Бреста в 1919 – 1939 гг. и документальных материалов, служащих источником по изучению истории его деятельности.

Городское самоуправление регламентировалось распоряжением Генерального комиссара Восточных земель от 14 августа 1919 г. о городском уставе [1; 125–136]. В соответствии с ним каждая городская гмина являлась самоуправляемой территориальной единицей и юридическим лицом. Городская гмина управляла городским имуществом, занималась строительством и содержанием дорог, мостов, улиц, площадей, парков, водопроводной и канализационной сети, снабжением города электроэнергией, охраной общественного здоровья, содержанием заведений социального обеспечения, больниц, школ, библиотек и др.

Органами городского самоуправления выступали городская рада и магистрат. Во главе города стоял президент (или бургомистр). Городская рада являлась распорядительным и контролирующим органом, представителем городской гмины. В состав городской рады

входили радные и члены магистрата. Радные избирались на 3 года и их количество зависело от числа проживающего в городе населения. Работали радные без вознаграждения, т.к. исполнение функций радного считалось почетной обязанностью. Заседания рады проводились по мере необходимости, но не реже одного раза в месяц. На заседаниях председательствовал президент города, решения принимались голосованием, все заседания протоколировались.

В компетенцию городской рады входило решение следующих вопросов: установление принципов правления и способов пользования имуществом городской гмины, а также всех принадлежащих ей предприятий и учреждений; приобретение и продажа недвижимости, получение займов и кредитов, вложение капитала; утверждение бюджета города, налогов и оплат в пользу города; внесение предложений по изменению границ города, утверждение плана застройки города и т.д.

Исполнительным органом городской рады являлся магистрат. Членами магистрата выступали президент, вице-президент и заседатели (ławnicy). Число заседателей составляло 10% от числа радных. Члены магистрата получали постоянную заработную плату из городской казны, размер которой определяла рада. Членов магистрата выбирали радные из числа лиц, имеющих польское гражданство, на три года (т.е. на срок действия полномочий рады). Президент и его заместитель выбирались большинством голосов. На заседаниях магистрата председательствовал президент или его заместитель. Заседания магистрата были правомочны, если на них присутствовало более половины членов магистрата. Решения магистрата принимались большинством голосов и предоставлялись к сведению городской раде.

К компетенции магистрата относилось: исполнение решений городской рады; управление городским имуществом и проведение его инвентаризации; управление собственными учреждениями и предприятиями; составление проектов городского бюджета; управление доходами и расходами городской гмины, распределение налогов и повинностей, установленных радой; предоставление раде отчетов о деятельности магистрата и подчиненных ему учреждений, отчетов об исполнении бюджета; назначение и увольнение городских работников и т.д. [1; 125–136].

На основании закона Польши от 23 марта 1933 г. произошло частичное изменение устройства местного самоуправления, в результате которого магистрат был преобразован в городское управление. Радные стали избираться сроком на 5 лет, а члены магистрата, которые теперь работали профессионально, – на 10 лет. Повышались требования к

образовательному уровню и профессиональной подготовке кандидатов в президенты и вице-президенты города [4; 693–722].

На систему самоуправления города влиял также тот факт, что на основании распоряжения Генерального комиссара Восточных земель от 4 мая 1920 г. [2; 370] г. Брест, как имеющий свыше 25 тысяч населения, с октября 1922 года был выделен из поветового коммунального союза и представлял собой отдельную самоуправляемую территориальную единицу [7; 1].

Брестский магистрат был создан сразу после вступления в город польских войск в феврале 1919 г. Точная дата образования магистрата отсутствует. В одном из документов магистрата, датируемом 18 февраля 1919 г. (самый ранний документ магистрата, хранящийся в архиве), есть ссылка на его распоряжение от 17 февраля о назначении санитарных инспекторов [8; 103]. Таким образом, очевидно, что по состоянию на 17 февраля 1919 г. магистрат уже функционировал.

Первые выборы в городскую раду состоялись в сентябре 1919 года, в результате которых в состав рады Бреста вошло 24 радных и 12 их заместителей [9; 1–1об.]. Интерес вызывает профессиональный, образовательный, возрастной состав первой рады. Так, из 24 человек, вошедших в раду г. Бреста, только 4 были с высшим образованием, 2 – окончили семинарию, большинство имели среднее образование, а несколько человек – начальное и домашнее образование. Профессиональный состав членов рады был очень разнороден. Среди них были владельцы недвижимости, торговцы, бывшие военные, железнодорожники, землевладелец, фотограф, адвокат, следователь, инженер, протоиерей, слесарь, учитель [9; 1–1об.].

Всего за период с февраля 1919 года по сентябрь 1939 года в Бресте действовало 5 составов городской рады и магистрата, сменилось семь президентов города. Деятельность органов городского самоуправления прерывалась в августе 1920 года в связи с наступлением Красной Армии и установлением в Бресте власти большевистского революционного комитета. После отступления войск Красной Армии работа рады и магистрата возобновилась.

В состав магистрата (управления) входили отделы и комиссии, которые занимались определенным направлением деятельности. В соответствии с регламентом магистрата от 1 августа 1921 г. он состоял из 12 отделов, а именно:

1. Президиальный отдел (или отдел президиума) (решал общие административные вопросы, обеспечивал связи магистрата с властями всех уровней, представительская деятельность и др.); 2. Административный отдел (занимался ведением делопроизводства, контролировал деятельность магистрата, вел все внутренние дела

магистрата); 3. Финансовый отдел (вел бухгалтерию, составлял финансовые отчеты, формировал бюджет магистрата и др.); 4. Хозяйственно-строительный отдел (выделял в аренду городские земельные участки и т.п., контролировал деятельность городских коммунальных служб, осуществлял надзор над городским хозяйством в целом; занимался мощением улиц, ремонтом и осуществлял технический надзор над всеми строительными работами; вел учет имущества, недвижимости); 5. Налоговый отдел (занимался установлением размеров налогов и их взиманием и др.); 6. Жилищный отдел (вел учет домов, оставленных владельцами, осуществлял опеку над этими домами, устанавливал стоимость жилья и др.); 7. Регистрационно-статистический отдел (вел учет населения города, занимался пропиской, имел адресное бюро); 8. Продовольственный отдел (определял потребность населения в продовольствии, закупал и выдавал продукты по продовольственным карточкам); 9. Врачебный (медицинский) отдел (занимался вопросами здравоохранения, санитарного состояния, участвовал в санитарных комиссиях); 10. Ветеринарный отдел (надзирал за городской бойней, занимался осмотром скота на рынках, лечением инфекционных болезней у домашних животных, контролировал привозное мясо); 11. Отдел гражданского состояния (вел книги гражданского состояния населения, составлял акты рождений, браков, смертей); 12. Жилищная (квартирная) комиссия [10; 147–150].

В процессе деятельности структура магистрата (управления) неоднократно изменялась: отделы ликвидировались, объединялись, создавались новые. Так, по состоянию на 1931 год в состав магистрата входило уже 5 отделов. Их количество значительно уменьшилось, но внутри отделов были созданы рефераты (сектора): 1. Общий отдел (общий, юридический рефераты, реферат образования, секретариат, общая канцелярия); 2. Финансовый отдел (бюджетный, налоговый, исполнительный рефераты, городская касса); 3. Административный отдел (военный, уголовно-административный рефераты, реферат учета движения населения); 4. Социальный отдел (рефераты общественного здоровья и социального обеспечения); 5. Хозяйственно-технический отдел (технический, инспекционно-строительный, дорожный, хозяйственный рефераты) [12; 1–5].

О функциях перечисленных отделов и рефератов можно судить исходя из их названий.

В ведении органов городского самоуправления находились также учреждения общественного пользования и городские коммунальные службы (электростанция, бойня, водопровод и канализация, бетонный завод, библиотека, больница, ночлежный дом, медпункт, станция опеки матери и ребенка, пожарная охрана и др.).

Об активности деятельности органов самоуправления города в 1930-х гг. можно судить по некоторым цифрам. Так, в отчете общего отдела Брестского городского управления за период с 01.04.1934 по 31.03.1935 имеются сведения о том, что в указанный период состоялось 13 заседаний городской рады, по результатам которых было принято 79 решений, и 33 заседания магистрата, на которых было принято 443 решения [13; 101–102]. В отчете за период с 01.04.1937 по 31.03.1938 приводятся следующие данные: состоялось 17 заседаний городской рады, на которых было рассмотрено 77 вопросов, и 49 заседаний магистрата, в результате которых было принято 405 решений [14; 241–242].

Основным источником по изучению самоуправления г. Бреста в исследуемом периоде являются документальные материалы, отложившиеся в процессе деятельности Полесского воеводского управления, Брестского поветового староства и непосредственно Брестского городского управления, и составляющие отдельные архивные фонды [5; 6; 8]. Подробнее остановимся на краткой характеристике материалов Полесского воеводского управления и Брестского городского управления.

Полесское воеводское управление (ПВУ), образованное на основании постановления Рады Министров Польши от 21 марта 1921 г., являлось административным органом государственной власти на территории Полесского воеводства [3; 525–532]. Кроме прочего, в его функции входило руководство деятельностью органов местного самоуправления, чем занимался отдел самоуправления, входивший в структуру ПВУ. В связи с этим в материалах архивного фонда отложились материалы, свидетельствующие о деятельности органов местного самоуправления на всех уровнях, в том числе и г. Бреста. Например, организационные уставы, регламенты деятельности Брестского магистрата, инструкции по ведению канцелярии магистрата, отчеты о деятельности магистрата, протоколы заседаний рады г. Бреста, материалы о проведении выборов в раду, материалы о проведении проверок деятельности рады и магистрата, бюджеты города и магистрата, отчеты об их исполнении, переписка ПВУ с магистратом по различным вопросам, списки служащих магистрата и работников городских коммунальных служб и др. [5].

Непосредственным источником по изучению органов самоуправления г. Бреста в межвоенный период являются документальные материалы, отложившиеся в процессе деятельности самих рады и магистрата [8].

Исходя из круга вопросов, входивших в компетенцию городской рады и магистрата (управления), его отделов, рефератов и комиссий, описанных выше, в архивном фонде отложились документы,

отражающие весь спектр деятельности органов городского самоуправления, который в свою очередь дает нам представление о жизни города Бреста в 1919 – 1939 гг.

Деятельность вышеназванных отделов магистрата представлена определенным комплексом документов, включая следующие материалы: циркуляры, распоряжения, указания Полесского воеводского управления, Брестского поветового старосты, протоколы заседаний, решения городской рады и магистрата, организационные уставы и регламенты их деятельности, отчеты и информации магистрата, переписка магистрата с вышестоящими инстанциями, подведомственными организациями и частными лицами по вопросам, входившим в его компетенцию, бюджеты и финансовые отчеты магистрата, дела о налогообложении жителей города, дела о правах владения горожан недвижимым имуществом, списки и журналы учета жителей города, списки избирателей в городскую раду, домовые книги, а также штатные расписания, личные дела работников магистрата и городских служб и др. [8].

Все эти материалы дают широкое представление о деятельности органов городского самоуправления, их организационной структуре, функциях и компетенции.

Таким образом, находящиеся на хранении в Государственном архиве Брестской области документальные материалы, а именно документы архивных фондов Полесского воеводского управления, Брестского поветового староства и Брестского городского управления служат полноценным источником по изучению истории органов самоуправления г. Бреста в 1919 – 1939 гг.

Список источников и литературы

1. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – Warszawa, 1919. – № 12. – Poz. 99. – S. 125–136.
2. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – Wilno, 1920. – № 45 (89). – Poz. 1240. – S. 369–376.
3. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1921. – № 39. – Poz. 235. – 950 s.
4. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1933. – № 35. – Poz. 294. – 864 s.

Государственный архив Брестской области

5. Фонд 1. – Оп. 1, 2, 4.
6. Фонд 2. – Оп. 1, 3.
7. Фонд 2. – Оп. 3. – Д. 45. Сообщения Полесского воеводского управления об исполнении Брестским магистратом функций органов административной власти 1-ой инстанции.
8. Фонд 5. – Оп. 1–3.
9. Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 6. Протоколы заседаний и списки радных Брестской городской рады.
10. Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 14. Регламент Брестского городского магистрата, заявления жителей г. Бреста о приеме их на службу и списки служащих магистрата.

11. Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 120. Протокол заседания врачей по борьбе с холерой; списки санитаров и переписка с санитарными инспекторами о санитарном состоянии г. Бреста.
12. Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 671. Регламент Брестского городского магистрата.
13. Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 2220. Отчеты Брестского городского управления о его деятельности.
14. Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 6789. Финансовый отчет Брестского городского управления за 1937 – 1938 гг.

Карапузова Анна Геннадьевна, директор Государственного архива Брестской области, окончила исторический факультет Брестского государственного университета им. А.С.Пушкина (2003), аспирантка Белорусского научно-исследовательского института документоведения и архивного дела по специальности «Историография, источниковедение и методы исторического исследования».

УДК 930+364

Елена Пашкович (Брест,Брест)

СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА ВЛАСТЕЙ г. БРЕСТА В 1919–1939 гг. ПО МАТЕРИАЛАМ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА БРЕСТСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье, на основании документов Государственного архива Брестской области, освещаются наиболее острые социальные проблемы, с которыми столкнулись власти города Бреста с момента установления польской администрации, способы решения этих проблем, а так же некоторые аспекты формирования системы социального обеспечения в последующие годы. Особое внимание уделяется рассмотрению работы реферата социального обеспечения Брестского магистрата: опека над матерью и ребенком, социальная помощь безработным, престарелым, малообеспеченным и социально неблагополучным категориям населения города.

Брестский городской магистрат был создан уже в феврале 1919 г., сразу после занятия города польскими войсками, а в сентябре 1919 г. состоялись выборы в городскую раду. В фондах Государственного архива Брестской области отложился богатый документальный материал, который позволяет изучить различные сферы деятельности городских властей, в том числе социальную работу.

После установления в Бресте польской власти городская администрация столкнулась с рядом острых проблем, требующих незамедлительного решения: наведение порядка в городе, прекращение распространения инфекционных заболеваний, снабжение жителей продовольствием и топливом, оказание помощи наиболее нуждающимся категориям населения. В результате отступления российской армии город

Брест был практически разрушен. Из 3 670 зданий пострадало 2 500 [16]. Тяжелую ситуацию в городе усугубляло массовое возвращение беженцев. В 1919 г. в Бресте насчитывалось только 7 000 жителей [1, с. 7], но уже в апреле 1920 г. – 36 430 человек (в том числе около 10 000 военных и гражданских служащих вместе с семьями) [18]. Быстрый рост населения вызвал обострение жилищного вопроса, решение которого шло очень медленно. В сообщении брестского поветового врача о санитарном состоянии города в декабре 1928 г. отмечалось: «В Бресте-над-Бугом чувствуется значительный недостаток жилья. Рабочие проживают в антисанитарных условиях. Ряд семей живет в подвалах разрушенных домов» [6]. Зимой 1927 г., по сведениям магистрата, в землянках проживало около 100 семей. Для бездомных на Волынском предместье городской гминой было построено 4 барака на 48 помещений [15]. Американским еврейским комитетом «Джойнт» в 1927 г. для еврейского населения было построено 17 бараков и Колония им. Варбурга (12 домов) [13]. Всего с 1919 по 1938 г. в Бресте было построено 3 139 зданий [3]. Но и к концу 1930-х гг. значительное число брестчан проживало в тяжелых условиях.

Незамедлительного решения требовала проблема санитарного состояния в городе. Уже в феврале 1919 г. в Бресте было установлено санитарное инспектирование улиц, дворов и помещений, позже был введен контроль над продажей продуктов питания и санитарным состоянием заведений общепита [13].

В сентябре 1920 г. Брестский магистрат вынужден был обратиться к центральным властям с просьбой об оказании материальной помощи в связи с тяжелым экономическим положением в городе. Для открытия больниц, амбулатории, улучшения санитарного состояния в городе требовались медикаменты, дезинфицирующие средства или денежные суммы на их закупку. Городские власти просили разрешить доставку продовольствия для бедного населения, предоставить финансовые средства на открытие учебных заведений, проведение регистрации населения, охрану административных зданий. Всего на первоочередные нужды магистрата, в том числе содержание приютов для детей, стариков, дешевой кухни для бедного населения, лечение больных, проституток, содержание тюрьмы, требовалось 685 500 марок [7].

В условиях финансового кризиса важную роль в ликвидации последствий войны сыграли иностранные благотворительные организации. В 1919 г. при участии Американской администрации помощи (ARA) был создан Польско-американский комитет помощи детям. Первая столовая комитета для детей из бедных семей на территории Польши была открыта в Бресте в конце 1919 г. В Бресте размещался один из трех продовольственных складов комитета [21, s. 5]. Городские власти принимали участие в раздаче иностранной гуманитарной помощи. В декабре 1920 г. в магистрате нуждающимся

выдавали продовольственные карточки, по которым в городском магазине можно было получить бесплатно 1 фунт пшеничной муки, которую для христианского населения предоставляла ARA, для иудейского – «Джойнт» [9].

Социальную работу городских властей в последующие годы определил Закон от 16 августа 1923 г., в соответствии с которым повсеместно создавалась единая правовая и административная система социального обеспечения населения. Вопросами социального обеспечения в Бресте занимался реферат социального обеспечения при магистрате города. В его работе можно выделить несколько направлений. Магистрат содержал Станцию опеки над матерью и ребенком. Работники станции вели регистрацию беременных женщин и младенцев в городе, проводили осмотры и оказывали медицинскую помощь женщинам и детям, выдавали детское питание и средства по уходу за ребенком малообеспеченным гражданам [10]. Особое внимание городские власти уделяли проблеме сиротства. На содержании магистрат находился приют для младенцев, рассчитанный на 30 детей до трех лет. В городе был открыт интернат (bursa) для девушек старше 14 лет. Младшие воспитанницы учились в средних школах города, а старшие – в вечерней школе для взрослых. В 1927/1928 г. в интернате находилось 44 воспитанницы. По причине нехватки финансовых средств в ноябре 1929 г. интернат был закрыт. В 1927/1928 г. в 8 учреждениях опеки других населенных пунктах на содержании магистрата находилось 72 ребенка. Кроме того, магистрат финансировал деятельность Полесского воеводского товарищества летних колоний. Летом 1927 г. городскими властями на отдых в колонии было отправлено 250 детей с ослабленным здоровьем из бедных семей [10]. Традиционно к празднику Рождества власти города организовывали детские утренники для детей из малообеспеченных семей, во время которых раздавались подарки [12].

Главной задачей в области опеки над взрослым населением являлось оказание помощи безработным. Условием получения пособия по безработице была работа на протяжении не менее 20 недель до увольнения (в 1932 г. этот термин был увеличен до 26 недель), что значительно сокращало число лиц, получавших пособие по безработице – многие устраивались на сезонные работы или были частично трудоустроены. Социальное обеспечение по безработице распространялось на предприятия с числом рабочих не менее 5 человек. В соответствии с законодательством безработный получал пособие в размере 30% (одинокий), 35–50% (семейный, в зависимости от числа членов семьи) прежней заработной платы на протяжении 13 недель [23]. Но выполнить условия, предусмотренные законодательством, и получить пособие было достаточно сложно. В 1931 г. в Бресте было

зарегистрировано 900 безработных, а реальное их число достигало 3 635 человек, а в 1932 г. – 4 440 [14].

Помимо выдач пособий по безработице, магистрат Бреста оказывал адресную помощь этой категории населения. Согласно отчету Брестского магистрата за период с 1 января 1927 г. по 31 марта 1928 г., одинокий безработный получал единовременное пособие, состоящие из 100 кг картофеля, 1 кг сахара, 1 кг жира, 5 кг хлеба, 1 кг круп, 5 кг муки; многодетные безработные получали 300 кг картофеля, 2 кг сахара, 2 кг жира, 15 кг хлеба, 10 кг круп, 20 кг муки. Помимо продуктов питания, безработному выдавали уголь, от 50 до 150 кг на человека, в зависимости от количества печей и членов семьи. В 1927/1928 г. помощь была оказана 1 307 безработным [10]. Подобной акцией зимой 1930 г. было охвачено 1 619 человек [12].

Отсутствие финансовых средств и неэффективность государственной программы решения проблемы безработицы обусловили необходимость проведения общественных акций помощи безработным. В Бресте в конце 1920-х гг. действовал Городской комитет помощи безработным, который не раз проводил благотворительные акции по сбору финансовых и материальных средств. В Бресте работали две столовые для безработных, в каждой из которых ежедневно выдавалось 120 обедов, стоимость которых составляла не более 30 грошей. Около 30% обедов столовые ежедневно доставляли на дом [5]. Летом 1931 г. в Варшаве был создан Главный комитет по вопросам безработицы с целью оказания помощи безработным в период с 1 ноября 1931 г. по 1 апреля 1932 г. В Бресте был создан аналогичный городской комитет, который в марте 1932 г. выдал 5 165 обедов, в том числе 4 231 обед бесплатно, а так же 459 кг угля для 5 безработных и 296,25 м^3 дров для 658 безработных [11]. С целью обеспечения безработных жильем в городе строились специальные бараки. В 1937 году под жилье безработным была отдана военная казарма, в которую заселились 150 человек [20].

Государственная политика в решении проблемы безработицы не всеми оценивалась положительно. В 1931 г. в Министерство труда и социального обеспечения президентом города Бреста М. Венжиком был направлен проект ликвидации безработицы. По его мнению, количество безработных – результат непродуманной раздачи пособий. Президент города предлагал выдавать пособия только за реально выполненную работу, для чего предлагалось провести трудовую мобилизацию, создать бригады безработных [14]. Во второй половине 1930-х гг. наблюдалась более широкое привлечение безработных к общественным оплачиваемым работам при сокращении оказания безвозмездной помощи.

Деятельность городских властей в области борьбы с бродяжничеством была определена распоряжением Президента Речи Посполитой от 14 октября 1927 г. о ликвидации нищенства и бродяжничества и сводилась главным образом к задержанию нищих с дальнейшей отправкой их в гмины своего постоянного проживания или к родственникам, и очень редко – в специализированные приюты или ночлежные дома [22]. Ночлежный дом в Бресте был рассчитан на бесплатное пребывание 20 женщин и 50 мужчин. В нем не могли проживать люди с инфекционными заболеваниями и люди, находящиеся в состоянии алкогольного опьянения. С 1 апреля по 31 октября бездомные могли оставаться в ночлежке с 20.00 до 7.00, с 1 ноября по 31 марта – с 18.00 до 8.00. [19]. В 1931 г. в Бресте в ходе проверки на улицах и вокзалах города было выявлено 30 нищих, из которых только 20 человек были нетрудоспособными [17]. К социально неблагополучным категориям городского населения относились проститутки, которых в октябре 1929 г. в Бресте насчитывалось 275. Ежегодно на лечение венерических больных магистрат выделял 38 800 злотых [12].

В конце 1920-х гг. Брест был разделен на 10 опекунских округов, за каждым из которых был закреплен социальный опекун, в обязанности которого входило отслеживание острых случаев необходимости оказания социальной помощи населению и прием граждан минимум три раза в неделю [4]. На социальное обеспечение магистрат Бреста выделял около 6% бюджета [2] – значительно меньше, чем магистраты в западных воеводствах. С 1933/1934 г. в Польше наблюдалась тенденция к сокращению расходов на социальное обеспечение.

Таким образом, социальная работа властей Бреста была обусловлена как общим процессом развития системы социального обеспечения в Польше, так и местными факторами, в частности катастрофическими военными последствиями. В первые послевоенные годы в связи с отсутствием необходимых финансовых средств и соответствующей инфраструктуры социальная работа была несистематичной и выражалась в единовременных спасательных акциях, в которых важную роль сыграли иностранные гуманитарные организации. Со временем была создана единая правовая база и административная система социального обеспечения, в соответствии с которой, государство гарантировало социальное обеспечение всем гражданам, а выполнение постановлений возлагалось на органы местного управления и самоуправления с широким привлечением общественности.

Список источников и литературы

1. Брест в 1919–1939 гг.: документы и материала / сост. А.Г. Карапузова [и др.]; гл. ред. Е.С. Розенблат. – Брест: Альтернатива, 2009. – 308 с.
2. Бюджет магистрата г. Бреста на 1938/1939 гг. // ГАБО. – Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 6761. – Л. 22.
3. Из отчета о деятельности органов самоуправления г. Бреста за период с 1919 по 1939 г. // ГАБО. – Фонд 1. – Оп. 1. – Д. 1022. – Л. 55.
4. Из протокола заседания Брестской городской рады 16 января 1930 г. // ГАБО. – Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 1025. – Л. 49.
5. Информация Брестского городского комитета помощи безработным воеводскому комитету об организации помощи безработным г. Бреста, 6 ноября 1931 г. // ГАБО. – Фонд 5. – Оп. 4. – Д. 1451. – Л. 2.
6. Информация Брестского поветового врача Полесскому воеводскому управлению о санитарном состоянии города, декабрь 1928 г. // ГАБО. – Фонд 2. – Оп. 1. – Д. 4565. – Л. 32–33 об.
7. Обращение Брестского магистрата в Управление прифронтовых и этапных территорий с просьбой об оказании материальной помощи городу в связи с тяжелым экономическим положением, 18 сентября 1920 г. // ГАБО. – Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 4–5.
8. Обращение Брестского городского магистрата к полесскому воеводе о предоставлении субсидии на борьбу с проституцией, 24 октября 1929 г. // ГАБО. – Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 959. – Л. 115.
9. Объявление Брестского магистрата о выдаче продовольственных карточек жителям христианского вероисповедания, 14 декабря 1920 г. // ГАБО. – Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 108. – Л. 41.
10. Отчет Брестского городского магистрата о деятельности отдела здоровья и социального обеспечения за период с 1 января 1927 г. по 31 марта 1928 г., март 1928 г. // ГАБО. – Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 682. – Л. 75об.–82об.
11. Отчет о деятельности Брестского городского комитета по вопросам безработицы за март 1932 г. // ГАБО. – Фонд 5. – Оп. 4. – Д. 1451. – Л. 48–49.
12. Отчет о деятельности отдела социального обеспечения за период с 1 апреля 1929 г. по 31 марта 1930 г. // ГАБО. – Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 1028. – Л. 135–138.
13. Приложение к приказу Командования Подляской дивизии об организации санитарной полиции в г. Бресте, февраль 1919 г. // ГАБО. – Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 120. – Л. 60–60 об.
14. Проект президента г. Бреста М. Венжика по ликвидации безработицы в городе, 27 ноября 1931 г. // ГАБО. – Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 1451. – Л. 18.
15. Сведения о ходе восстановления разрушенных в годы Первой мировой войны зданий г. Бреста, 13 декабря 1927 г. // ГАБО. – Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 1372. – Л. 5.
16. Сообщение Брестского магистрата Брестскому поветовому старосте о состоянии городского хозяйства и положении населения в годы Первой мировой войны, ноябрь 1919 г. // ГАБО. – Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 2. – Л. 59.
17. Сообщение Брестского магистрата Полесскому городскому управлению о количестве нищих и бродяг в г. Бресте, 27 января 1931 г. // ГАБО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Д. 471. – Л. 56.
18. Сообщение Брестского магистрата поветовому старосте о численности населения города (27 апреля 1920 г.) // ГАБО. – Фонд 5. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 78.
19. Устав Брестского городского ночлежного дома, 7 февраля 1934 г. // ГАБО. – Фонд. 5. – Оп. 1. – Д. 6435. – Л. 12 – 13.
20. Dziennik Brzeski. – 1937. – №17. – S.8.

21. Krótki zarys działalności Amerykańskiego Wydziału Ratunkowego, prowadzony przy współudziale Rządu Polskiego na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa: PAKPD, 1922. – 12 s.
22. Rozporządzenie Prezydenta Reczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o zwalczaniu żebractwa i włóczęgostwa // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – №92. – Poz. 823.
23. Ustawa z dnia 18 lipca 1924 r. o zabiespiaczeniu na wypadek bezrobocia // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1924. – N67. – Poz. 650.

Пашкович Елена Иосифовна, кандидат исторических наук, доцент кафедры всеобщей истории Брестского государственного университета им. А.С. Пушкина, автор более 30 научных публикаций. В 2007 г. защитила кандидатскую диссертацию по теме «Дзейнасць дабрачынных арганізацый на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг».

УДК 94 (438)

Вольга Папко (Брэст, Беларусь)

АДЛЮСТРАВАННЕ ПАЎСЮДЗЁННАГА ЖЫЦЦЯ ПАВЯТОВАГА ГОРАДА ПРУЖАНЫ Ў 1921 – 1939 гг. У ДАКУМЕНТАХ ДЗЯРЖАЎНАГА АРХІВА БРЭСЦКАЙ ВОБЛАСЦІ

Государственный архив Бреской области хранит значительное количество документов, посвященных всем аспектам жизни г. Пружаны в 1918 – 1939 гг. Большинство из этих документов не были введены в научный оборот. С помощью данных материалов можно выяснить, как в городе функционировал транспорт, городское самоуправление, учебные заведения.

Уключэнне заходніх беларускіх зямель у склад незалежнай польскай дзяржавы канчаткова адбылося па ўмовах Рыжскага мірнага дагавора ў 1921 г. Новыя ўлады фарміравалі мясцовыя органы кіравання, паступова наладжавалася мірнае жыццё насельніцтва рэгіёну. Правінцыйныя гарады адраджаліся пасля наступстваў ваеннага часу. Адным з тыповых павятовых цэнтраў Палескага ваяводства былі Пружаны. Горад знаходзіўся адносна блізка ад ваяводскага Брэста-над-Бугам, аднак гэта мала адчувалася ў штодзённым жыцці гарадка. І зараз некаторыя вуліцы Пружан моцна нагадваюць вясковыя, што ж гаварыць пра тыя гады! У горадзе не было вялікіх прамысловых прадпрыемстваў. Гэта была звычайная для Заходняй Беларусі павятовая сталіца сельскагаспадарчага рэгіёна. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (далей ДАБВ) ўтрымлівае багатыя матэрыялы па ўсіх аспектах жыцця гэтага горада ў 1921–1939 гг.

У 1921 г. у складзе Пружанскага павета было тры горада: Пружаны, Шарашова і Бяроза Картузская. У гэты час па колькасці насельніцтва сярод гарадоў Палескага ваяводства Пружаны займалі 5-е месца пасля Брэста, Давыд-Гарадка, Лунінца і Кобрына. Па дадзеных на 30.09.1921 г. насельніцтва Пружан складала 6 тыс. 332 чалавек (для параўнання, у Брэсце-над-Бугам было 29 тыс. 553 чалавек) [1; 50]. Насельніцтва горада складалі яўрэі, беларусы, рускія і палякі. Нягледзячы на тое, што палякі знаходзіліся ў меншасці, яны займалі амаль усе ключавыя пасты ў мясцовай адміністрацыі, паліцыі, навучальных установах.

Галоўным гарадскім органам быў магістрат, які вырашаў усе асноўныя пытанні гарадскога жыцця. Горад адначасова быў сталіцай староства. Усе ўпраўленні староства размяшчаліся ў самым прыгожым будынку горада – памешчыцкай сядзібе, гаспадары якой выехалі за мяжу падчас рэвалюцыі і вайны (зараз музей "Пружанскі палацык").

У 1933 г. у горадзе было 1249 дамоў. Па ацэнцы магістрата, каля 300 з іх мела вясковы характар. Многія дамы мелі пры сабе кавалкі зямлі, часам нават даволі вялікія. Гарадское насельніцтва цесна было звязана з вясковым стылем жыцця – гадавала жывёлу, вырошчвала садавіну і гародніну [4; 1–1 адв.].

Адным з заняткаў гараджан было пчалярства, якім займалася 12 жыхароў Пружан. Гаспадары пчол прадавалі сваю прадукцыю на мясцовым рынку, дзе кілаграм мёду каштаваў 1 злоты 40 грошай. Найбольшую колькасць вульяў – 50 штук – меў А. Івасюк, які жыў у доме 39 на вул. Патапаўка. Іншыя гаспадары мелі значна менш: Э. Карнюк (24), Э. Шалькоўскі (9), Я. Выбраноўскі (8), Р. Канашэўская (7), В. Пятроў (6), Ф. Шыманскі, Я. Лядзевіч і Я. Ільяшэвіч па 3 вульі. Кожны ўлей даваў штогадова каля 14 кг мёду [4: 20].

У Пружанах не было на той час вялікіх прадпрыемстваў. Большасць з іх былі дробнымі, прыватнымі і належалі яўрэям. З дакладаў магістрата мы ведаем, што ў горадзе не было прадпрыемстваў або майстроў, якія б займаліся лакіроўкай, шчоткарствам і вырабам вяровак. Сярод рамеснікаў больш за ўсё было кавалёў (налічвалася 21 кузня) і сталяроў – 15 хатніх майстэрань і адна фабрычная вытворчасць. Іншыя рамёствы былі прадстаўлены некалькімі майстэрнямі: 2 майстэрні па рамонту калясак, 1 такарная, 3 рымарных, 4 прадпрыемства па вытворчасці ліставога жалеза (бляхі), 1 смалакурня. Фабрычны характар з усіх іх мелі толькі кузні, 1 сталярная майстэрня і смалакурня. Колькасць рабочых на іх звычайна была невялікай [4; 6 адв.]

Выпрацоўкай алею займалася некалькі прыватных алеярняў. У 1932 г. пастаянна працавала механічная алеярня А. Круцэля і М. Яновіча на вул. Млынарскай, 10. Гэтае прадпрыемства перапрацавала за 1932 г. 268 тыс. кг насення і атрымала 87 тыс. кг алею. Нерэгулярна працавала

ручная алеярня Х. Стаўскага на вул. Дамброўскага, 44, у якой на працягу 1932 г. было зроблена 150 кг алею з 800 кг сыравіны [4: 7].

Вядома, што ў Пружанах жыло 2 камінары – А. Перкаль, які жыў на вул. Поўнай, 10 і Р. Цімухін, які жыў у доме № 15 на вул. Патапаўка. У 1930 г. тагачасны павятовы староста ўстанавіў наступныя тарыфы на паслугі камінараў: вычышчэнне адной кухоннай печкі разам з лежаком каштавала 90 грошаў, пакаёвай печкі – 70 грошаў. Трошкі даражэй каштавала чыстка печак у рэстаранах, кафэ і пякарнях – 1 злоты 50 грошаў [4: 29].

Коні з'яўляліся на той час асноўным сродкам руху і цяглавай жывёлай. Па афіцыйных дадзеных гарадскога магістрата на 11 студзеня 1932 г. гараджане мелі 7 пасажырскіх экіпажаў і 210 аднаконных вазоў [3: 49]. У 1933 г. было зарэгістравана 222 аднаконных вупражаў і 6 скураных двуконных [4: 24]. Усе коні, конныя вупражы і вазы былі зарэгістраваны ў магістраце. Існавала сістэма праверкі стану коней і вазоў. За правядзенне агляду коней у павеце адказваў раённы інспектар коней, у 1931 г. гэтую пасаду займаў маёр Леўгоўд. Усе прагляды ў Пружанах адбываліся на рынкавай плошчы каля пажарнага дэпо [3: 11–16].

У рэгістрацыйных кнігах г. Пружаны на канец 1931 г. было зарэгістравана 243 каня, якія належалі жыхарам і ўстановам горада. З іх 99 не былі прыдатнымі для вайсковых патрэбаў. Астатнія 144 былі прызнаны для выкарыстання ў выпадку вайны: 11 кваліфікавалі як верхавыя коні, 30 як артылерыйскія, 103 як абозныя коні [3: 34]. На землях Пружаншчыны ў тыя часы не было пародзістых коней і спецыялізаваных гаспадарак, якія б займаліся іх гадаваннем. Пры пружанскім сейміку дзейнічала ветэрынарная хуткая дапамога. Агульны стан коней спецыялістамі трактаваўся як добры, у тым ліку і з прычыны дастатковай колькасці добрых кавалёў, якія спецыялізаваліся на падкоўцы коней [3: 30–30 адв.] Дакументы ДАБВ захоўваюць поўны спіс пружанскіх кавалёў, якія працавалі ў 1933 г. і іх адрасы. Кавалі павінны былі мець пасведчанне, якое падцвярджала іх кваліфікацыю [4; 3–4].

У 1927 г. у Пружанах было толькі два аўтамабілі, якія былі прыватнымі. Адвакату Я. Хвастоўскаму належаў аўтамабіль маркі Самсон Тарпеда, разлічаны на два пасажыры. Гэтае цуда тэхнікі мела 4 цыліндры і цэлых 5,5 конскіх сіл. Акрамя гэтага Хвастоўскі меў адзіны пружанскі матацыкл маркі Індзіян. Другі аўтамабіль маркі Форд 1925 г. выпуску належаў адвакату С. А. Файтэлевічу. Ён быў значна большы, мог змясціць 14 пасажыраў.

Найбольш папулярным транспартным сродкам быў веласіпед, якіх у 1927 г. у горадзе было 99 штук. На вуліцах горада можна было

сустрэць веласіпеды 31 маркі. Самымі папулярнымі былі веласіпеды Гёріке, якіх налічвалася 20, марку Рэнамо прадстаўляла 10 экзэмпляраў, па 9 было Армонд і Вандэрэр, але большасць марак было прадстаўлена ў адзіным экзэмпляры. Складанымі шляхамі войн і міграцый траплялі яны на Пружаншчыну. Большасцю веласіпедаў валодалі мужчыны, сярод афіцыйных уладальнікаў-жанчын такіх транспартных сродкаў былі заяўлены толькі чатыры: настаўніца Х. Цеханьская, хатняя гаспадыня, жонка служачага А. Плішка, вучаніца І. Саламовіч і гандлярка Б. Мілецкая.

Веласіпед быў атрыбутам тагачаснай заможнасці. Мелі яго ў асноўным людзі, якія мелі высокае становішча ў горадзе. На веласіпедзе маркі Армонд ездзіў на працу ў магістратуру пружанскі бурмістр Леанард Выбраноўскі, выкарыстоўваў яго ў якасці "службовага" транспарту. Мелі свае веласіпеды 12 служачых, 4 фельдшары, ветэрынар, 2 млынары, 5 вучняў, вучаніца, 3 настаўнікі, пружанскі доктар А. Саламановіч, друкар М. Валянскі, геометр М. Сівакоў, пекар Т. Яновіч і г.д. Адзін службовы веласіпед ўтрымліваў Пружанскі сеймік, два мела дарожнае ўпраўленне. Больш за ўсё веласіпедаў мелі гандлярыяўрэі (33), якія здавалі іх у пракат [2; 3–7]. Праз некалькі гадоў гэтая статыстыка значна палепшылася. Дакладна вядома, што на дзень 22 чэрвеня 1931 г. у горадзе ўжо было 7 аўтамабіляў, разам з тымі, што належалі сейміку і пажарнай аўтадапамогай, аўтобус, 4 матацыклы і 224 веласіпеды [3; 24 адв.]

Да веласіпеда адносіліся ў тыя часы вельмі сур'ёзна. Улады вялі нагляд за тым, каб на веласіпедах ездзілі людзі, якія ведаюць правілы руху і дарожныя знакі. Кожны з іх быў павінен мець "карту ровэрову", выдадзеную старостам. Адсутнасць карты каралася штрафам да 500 злотых альбо арыштам на тэрмін да двух месяцаў. Атрымаць карту можна было толькі пасля адпаведнага экзамену па яздзе і веданні дарожных правілаў [2; 38].

ДАБВ захоўвае звесткі аб установах адукацыі горада. У павятовым г. Пружаны ў 1920 – 1930-я гг. працавала настаўніцкая семінарыя. Фактычна, гэта была самая значная навучальная ўстанова рэгіёна, якая рыхтавала настаўнікаў. ДАБВ захоўвае шмат дакументаў аб навучальных установах горада таго часу. Працавала некалькі гімназій, сярод якіх вызначалася Дзяржаўная гімназія імя А. Міцкевіча, якая адносілася да гуманітарнага профілю. У 1937 – 1938 гг. абавязкі дырэктара гімназіі выконваў К. Касінскі. Выпускным класам у гімназіі быў VIII-ы, вучні якога перад заканчэннем навучання ў маі здавалі 3 пісьмовыя, 4 вусныя экзамены і рэлігію. Выкладаліся асновы ўсіх рэлігій, што панавалі ў горадзе. У 1936 – 1937 навучальным годзе каталіцкую рэлігію выкладаў ксёндз А. Навіцкі, праваслаўную –

свяшчэннік У. Імшэнік, для яўрэйскіх дзяцей настаўніца выкладала іўдаізм. Польскую мову выкладаў Ф. Палька, французкую – С. Лэпкоўская, нямецкую – В. Марынякава, лаціну – П. Рэлуга, гісторыю – С. Паздальскі, фізіку і хімію – Ю. Хэйбовіч, матэматыку – Я. Лазоўскі [5; 1–4].

Землі Пружаншчыны трапілі ў склад польскай дзяржавы, таму дзяржаўнай мовай у ёй была, вядома ж, польская. Многія мясцовыя жыхары не валодалі мовай дасканала, мелі вялікія праблемы з падрыхтоўкай заяў і прашэнняў у дзяржаўныя ўстановы. Шляхам выйсця з такой сітуацыі сталі бюро просьбаў і прашэнняў (або заяў), якія дзейнічалі ў розных населеных пунктах, у тым ліку ў Пружанах. Звычайна бюро адчынялі на даму адукаваныя (або проста пісьменныя) людзі. Па меры неабходнасці яны прыймалі кліентаў, рабілі для іх заявы ў розныя ўстановы. У 1933 г. гэтыя людзі былі пералічаны ў сувязі з выхадам указа, які прымушаў ўладарнікаў гэтых бюро ставіць на аформленых імі дакументах інфармацыю аб тым, хто з'яўляецца ўладальнікам бюро, яго адрас, сума, якая была заплочана за гэтую паслугу. Па сведчанні магістрата, гэтай дзейнасцю займалася 10 жыхароў Пружан і адзін жыхар в. Шані М. Засім. Большасць уладальнікаў бюро (6) жыло на вул. Пацэвіча, адной з галоўных у Пружанах. Паслугі афармлення папер для афіцыяльных судовых і адміністрацыйных органаў аказвалі М. Бялецкі, С. Дудэк, С. Лэнскі, А. Эпельбаўм, С. Пшэрадзкі, Я. Віткоўскі, М. Фрыдберг, М. Мотыль і К. Бялецкі. З іх толькі М. Матыль прыймаў кліентаў у асобным памяшканні на вул. Кобрынскай, 4 [4; 18–18 адв.]

Нягледзячы на тое, што горад быў не вельмі вялікі, ён меў некаторыя ўстановы культуры, да якіх можна аднесці і фотамайстэрні. Колькасць здымкаў, якія захаваліся з часоў польскага панавання на Пружаншчыне, проста ўражвае. Аднак мала якія з іх пазначаны асабістай пячаткай фатографа. Вядома, што ў канцы 30-х гг. у горадзе працаваў фатограф М. Леў, які пазначаў зробленыя ім здымкі пячаткай "FOTOGRAF M. Lew Pruzana".

Звычайным атрыбутам гарадскога сэрвіса былі гасцініцы, якіх да сярэдзіны 1930-х гг. у Пружаных было 7. Усе яны знаходзіліся ў цэнтры, недалёка ад Рынкавай плошчы. Гасцініцы былі прыватнымі і належалі яўрэям. Самай вялікай пружанскай гасцініцай быў «Гатэль Парыжскі» на вул. Дамброўскага ў доме № 3, які ўтрымліваў Э. Мастаўлянскі. У ім было 6 пакояў, якія можна было зняць за паўтара злота на суткі, з дадатковай аплатай пасцелі 30 грошаў і 20 грошаў за святло. Наогул, у

тыя часы на гэтай вуліцы размяшчалася большасць пружанскіх гатэляў. Акрамя «Парыжскага», тут быў «Гатэль Варшаўскі» М. Тухмана ў доме пад № 52, дзе здавалася 4 пакоі. «Гатэль Кракаўскі» Х. Авербух месціўся ў доме № 11. Зусім блізка, у доме № 9 знаходзіўся маленькі «Гатэль Віленскі», гаспадыня якога, Ф. Селецкая, прапаноўвала кліентам два пакоі.

На самой Рынкавай плошчы стаяў «Гатэль Беластоцкі», які знаходзіўся ў доме № 8 і належаў Ш. Шэйфірэру. У ім здавалася толькі два пакоі і цэны былі ніжэйшыя, чым у іншых гасцініцах. За свае паслугі Ш. Шэйфірэр прасіў толькі 1 злоты за суткі на чалавека плюс тыя ж 30 грошаў за пасцель і 20 грошаў за святло [4; 63]. Такія самыя цэны былі і ў «Гатэлі Віленскім». На вуліцы Кобрынскай, 4 стаяў «Гатэль Цэнтральны» Ф. Галубовіча, дзе здавалася 5 пакояў. Яшчэ адзін «Гатэль Варшаўскі» месціўся на вуліцы Пацэвіча, 9 і належаў Б. Цукаману, дзе можна было выбраць сабе адзін з 5 пакояў.

Паўсядзённае жыццё г. Пружаны ў міжваенны перыяд не стала тэмай асобнага даследавання, не гледзячы на тое, што да нашага часу ў ДАБВ захавалася вялікая колькасць дакументаў, якія дазваляюць аднавіць усе аспекты гэтай праблемы. Большасць гэтых дакументаў не ўключаны ў навуковы абарот. Абапіраючыся на дакументы ДАБВ, можна аднавіць наступныя аспекты жыцця г. Пружаны ў 1921 – 1939 гг.: кіраўніцтва горадам і паветам, прамысловыя прадпрыемствы, транспарт, навучальныя ўстановы, рэлігійнае жыццё і многія іншыя.

Спіс крыніц і літаратуры

1. ДАБВ. – Ф. 1. – Воп. 6. – Спр. 3467. Списки населённых пунктов Полесского воеводства с указанием количества хозяйств и земельных угодий (1922–1924 гг.)
2. ДАБВ. – Ф. 6. – Воп. 1. – Спр. 24. Распоряжения, циркуляры об осмотре коней на территории Пружан, списки владельцев машин, велосипедов (1927–1928).
3. ДАБВ. – Ф. 6. – Воп. 1. – Спр. 51. Дело по учёту коней, домашних животных, велосипедов, автомашин и др.
4. ДАБВ. – Ф 6. – Воп. 2. – Спр. 41. Статистические сведения о наличии промышленных предприятий в г. Пружаны.
5. ДАБВ. – Ф. 59. – Воп. 2. – Спр. 1559. Дело о сдаче экзаменов на аттестат зрелости учащимися государственной гимназии им. Мицкевича.

Папко Вольга Мікалаеўна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры філасофіі і культуралогіі Брэсцкага дзяржаўнага тэхнічнага універсітэта.

УДК 303.446.4 (476.6)

Андрэй Вашкевіч (Гродна, Беларусь),
Андрэй Чарнякевіч (Гродна, Беларусь)

ГРОДНА, ЯКОГА НЕ БЫЛО: ЗАХОДНЕБЕЛАРУСКІ ГОРАД, ЯК АБ'ЕКТ ГІСТОРЫЯПІСАННЯ

На примере Гродно авторы рассматривают общие принципы соотношения между этносоциальным пространством города и его политико-административным измерением и то, как это отражается в историографическом поле. По сути, речь идет об существовании нескольких форм урбанистического мира, из которых и складывается наше сегодняшнее представление о межвоенном Гродно.

Сучасны Гродна – не зусім тыповы беларускі горад, своеасаблівай візітнай карткай якога была і застаецца гэтак званая "польскасць". Нават у савецкія часы тут заўсёды прысутнічаў міф пра крэсовы "*Grodna*". Толькі, калі раней ён быў сумбурным, сентыментальна-рамантычным [14; 15; 21; 28], дык зараз ператварыўся ў легенду і, нават, стаўся часткай нацыянальнага канону, што праўда, суседняй Польскай дзяржавы [29] (у адрозненні, як нам падаецца, ад беларускай "*Гародні*", якая нават ва ўмовах сучаснай беларускай дзяржаўнасці працягвае захоўваць маргінальныя рысы [48]).

На пачатак XX стагоддзя Гродна быў складанай, шматузроўневай сістэмай, якая канчаткова сфармавалася, як інтэгральная частка Расійскай імперыі. Як амаль кожны мультыкультурны асяродак, ён спалучаў у сабе адразу некалькі нацыянальных прастораў. Вось як узгадваў гарадскі пейзаж таго часу Баляслаў Грабінскі – пазней вядомы беларускі дзеяч, а тады – вучань адной з мясцовых гімназій: "…У Горадні каталіцкая інтэлігенцыя гаварыла па-польску, праваслаўная – па-расейску, жыды – ламанаю расейскаю моваю, Фартштат (занёманскі прыгарад –аўтары) гаварыў па-беларуску…" [38, с. 198].

Тым часам, за моўнай розніцай хаваліся так сама сацыяльная і эканамічная дыферэнцыяцыя, разам складаўшыя ўмовы пэўнага грамадскага кампрамісу, які ахоўваўся ўласна расійскай уладай. Статыстычна гэты кампраміс на канец 1913 г. выглядаў наступным чынам: насельніцтва горада сягала 59340 чалавек, з якіх праваслаўныя складалі – 9444, каталікі – 13629, пратэстанты – 510, мусульмане – 547, тады як іўдэі – 35213 (зразумела, гэта не адзіная статыстыка за дадзены перыяд, аднак, яна бліжэй за ўсе астатнія да разглядаемых падзей) [5]. Тое, што адбылося на працягу 1914 – 1918 гадоў з гэтай спадчынай

"губернскага" *Гродна* стала галоўнай умовай дзеля грунтоўнай рэвізіі папярэдніх адносінаў.

У выніку палітыкі "спаленай зямлі", што праводзілі вайсковыя, ды прымусовай эвакуацыі праваслаўнай часткі мясцовага насельніцтва і інстытутаў расійскай дзяржаўнасці былі створаны ўмовы для стыхійнай паланізацыі горада і яго наваколля. На чэрвень 1916 г. лічба жыхароў Гродна скарацілася да 24 тысяч, з якіх, аднак, яўрэі, якіх хаця і паменьшала амаль удвая – да 15537 чалавек, складалі ажно 63,5%. Куды больш уражваюць змены сярод іншых нацыянальнасцяў: калі польскае насельніцтва на гэты момант сягала 7,5 тысяч, дык рускія разам з беларусамі ледзь-ледзь налічвалі 1 тысячу [1, с. 19, 29, 37; 31, с.27, 38; 22, с. 2; 32. с. 55, 57–64].

Дынамічны рост мясцовага насельніцтва ў наступныя дваццаць год цяжка не заўважыць. Яшчэ на канец 1918 г. Гродна налічваў каля 28 тысяч жыхароў, алё, з заканчэннем вайны і масавым вяртаннем былых уцекачоў ужо на верасень 1921 г. колькасць жыхароў Гродна, згодна перапісу, дасягнула 34 тысяч. На 1924 г. гэтая лічба павялічылася да 40 тыс., а яшчэ праз тры гады – да 45 тысяч. На 1939 г. насельніцтва Гродна вагалася паміж 50 – 55 тыс. чалавек [18, с. 196–198].

Аднак, хаця статыстычна на канец 1930-х гадоў насельніцтва Гродна і дасягнула амаль сваёй перадваеннай колькасці, па зместу гэта быў ужо іншы горад. Што вельмі істотна, працэс змены ўнутранага урбаністычнага асяроддзя Гродна меў у пэўнай ступені кантраляваны зверху характар. У выніку, калі на пачатак 1920-х гадоў у Гродна яшчэ захоўвалася перавага яўрэйскага насельніцтва, дык у наступным дзесяцігоддзі перапіс паказваў ужо перавагу палякаў (напрыклад, на 1919 г. яўрэі складалі 69 % насельніцтва, у 1924 – каля 50 %, а на канцы 1930-х гадоў – толькі каля 42 %). Колькасць польскага насельніцтва вагалася паміж 30 – 40 % жыхароў Гродна. Лічба беларусаў у горадзе паменьшылася з 7,5% у 1919 г., да 2,5 % па спісу 1931 г. (пры тым, што на той жа 1931 г. праваслаўнае насельніцтва Гродна налічвала 12,6 % ад усіх жыхароў) [19, с. 195].

Наогул, цягам 1920-х – 1930-х гг. у Гродна, бадай што ўпершыню ў гісторыі горада, быў рэалізаваны праект па запланаваным, свядомым стварэнні пэўнай грамадска-палітычнай і культурна-гістарычнай мадэлі, галоўным зместам якой было ўзнікненне ўласна польскага "*Grodna*". На яе фарміраванне і ўмацаванне былі кінуты ўсе сродкі, якімі валодала тагачасная еўрапейская краіна – сучасная сістэма адукацыі, сродкі масавай інфармацыі і прапаганды, дзейнасць грамадскіх арганізацый і дзяржаўнай адміністрацыі (У гэтым сэнсе расійская палітыка адрознівалася непаслядоўнасцю і ўнутранай супярэчлівасцю) [2; 4; 9; 10; 11; 12;13; 16; 17; 22–24; 34].

З заканчэннем вайны з Савецкай Расіяй Гродна канчаткова апынуўся ў складзе Польскай дзяржавы. Само "вяртанне" для горада, аднак, прынесла нечаканае расчараванне – 1 сакавіка 1921 года ён афіцыйна ўвайшоў у склад Беластоцкага ваяводства. Гэткае пераўтварэнне – з цэнтра губерні ў адзін з павятовых гарадоў на "Крэсах усходніх", было тою цаной, якую Гродна заплаціў за сваю "польскасць"!

Цяжка адназначна сказаць, чаму так сталася. Пэўную ролю, хутчэй за ўсё, адыграла жаданне ўладаў перанесці цэнтр ваяводства далей ад мяжы, на абшар з перавагай польскага насельніцтва. Па-другое, Гродна па-ранейшаму разглядаўся ў якасці русіфікацыйнага асяродка, і ўтварэнне тут новых адміністратыўных структур магло закансерваваць гэткі стан на доўга. Магчыма, нейкае значэнне меў і польска-літоўскі канфлікт вакол Віленшчыны і Гродзеншчыны. Больш за тое, у далейшым толькі рашучая пастава гарадскіх уладаў і мясцовага грамадства не дазволілі ў 1927 годзе адабраць у яго і статус "горада, выдзеленага з павету". Праўда, пазней неаднаразова паўставала пытанне аб стварэнні асобнага Гродзенскага ваяводства, аднак, горад так і застаўся цэнтрам павета, што ў значнай ступені вызначыла ягонае сацыяльна-эканамічнае і культурнае жыццё [19, с. 191–193].

Будаўніцтва польскай мадэлі горада было дастаткова гнуткім і да пэўнага часу дэмакратычным. Уцягванне ў гэты працэс цэлага шэрагу грамадскіх інстытутаў і мясцовых дзеячоў культуры і навукі давала надзею спадзявацца, што праз колькі дзесяцігоддзяў "*Гродна"* сапраўды пераўтворыцца ў "*Grodna"* [25; 26; 27].

Збіранне кавалкаў пасля былых імперый патрабавала ад Польшчы простых і зразумелых арыенціраў, а таму вяртанне на паўночна-ўсходнія крэсы былой Рэчы Паспалітай праходзіла перш за ўсё згодна з традыцыяй і гістарычнымі канонамі сімвалічнай прасторы польскай культуры. Большасць з іх, як, напрыклад, святкаванне дня 3 мая, павінна было стаць толькі яшчэ адным пацверджаннем пераемнасці гістарычных сувязяў і дапамагчы разабрацца ў новай палітычнай рэчаіснасці (што праўда, увесь час знаходжання ў складзе Расійскай імперыі, атаясамляўся амаль што толькі з падзеямі паўстанняў 1831 ды 1863 гадоў).

У якасці галоўных постацей гродзенскай гісторыі зараз разглядаліся кароль Стэфан Баторый, Эліза Ажэшка і Міхал Валовіч – адзін з кіраўнікоў паўстання 1831 года на Гродзеншчыне, чым па сутнасці, акрэсліваўся "гістарычны" вектар польскага Гродна.

"Хаця, – піша польскі гісторык Ян Ежы Мілеўскі, – у Гродне памёрлі каралевіч, пазнейшы святы, Казімір, ды кароль Казімір Ягелончык, тут скончыў сваё палітычнае жыццё... Станіслаў Аўгуст Панятоўскі, вялікую колькасць заслугаў паклаў Антоній Тызенгаўз,

аднак з ўсіх гэтых вялікіх гістарычных постацей, горад перш за ўсе атаясамляўся менавіта з каралём Стэфанам Баторыям. У традыцыі Гродна перад 1939 годам ён галоўным чынам супернічаў з пісьменніцай Элізай Ажэшка. Аднак тая, хаця і памерла яшчэ перад Першай Сусветнай вайной, лічылася амаль што асобай сучаснай – бо яшчэ жылі людзі, якія яе ведалі, якія з ёй сябравалі. Стэфан Баторый з'яўляўся больш сімвалам дзеля знешняга карыстання, адсюль пра Гродна часта казалі – "град Баторыя".

Больш за тое, ягоную постаць стараліся выкарыстаць і ў справах палітычных, падкрэсліваючы, што, напрыклад, маршал Юзэф Пілсудскі з'яўляецца сапраўдным нашчадкам духа караля... У гэтым сэнсе, Эліза Ажэшка была хутчэй сімвалам самога мясцовага шматнацыянальнага грамадства – з сімпатыяй у сваіх творах яна прадстаўляла не толькі палякаў, але і яўрэяў, і беларускі народ" [18, с. 465].

Імем Э.Ажэшкі былі названы гарадскі тэатр і літаратурнае таварыства, вясной 1930 г. была заснавана літаратурная ўзнагарода яе імя; з іншага боку, у канцы лістапада 1933 года Гродна гучна адзначыў 400-годзе з дня нараджэння Стэфана Баторыя [18, с. 462–468; 26, с. 25]. Нават, калі падчас археалагічных раскопак на Замкавай гары Ю. Ядкоўскі выявіў княжацкі церам ды рэшткі мураванага храма XII стагоддзя і тым самым пацвердзіў факт заснавання горада старажытнарускімі князямі, гэтае адкрыццё было пераасэнсавана ў рэчышчы польскай культуры, а за Гродна замацавалася слава "Наднёманскага Вавеля" [18, с. 465].

На фоне шматкультурнага, поліэтнічнага і вельмі сацыяльна стракатага насельніцтва тагачаснага Гродна была абрана мадэль горада, дзе падкрэслівалася толькі выключна польскае, пры чым не ў мясцовым, а ў «каронным», этнічным разуменні. Дастаткова сімвалічным прыкладам падобнага падыходу стала перабудова ў сярэдзіне 1930-х Фары Вітаўта: наданне касцёлу падкрэслена гатычных рысаў, якім, на сам рэч, Фара Вітаўта ніколі не была, пераўтварылі цэнтральную архітэктурную дамінанту горада ў макет «ідэальнага» храма [11].

У выніку спалучэння архітэктурных стыляў ды палітычных формул нараджалася новая, польская патрыятычная прастора. Вельмі дакладна яе перадае радок з верша мясцовага паліцэйскага паставога, напісанага з нагоды адкрыцця маста праз Нёман:

…Nie damy więcej by obcy but
Deptal nasz polski prastary Gród.
Nie stanie wreszcie tu obca noga
Gdy most nas złączył z Ojczyzną drogą… [8, с.2]

Для параўнання, зусім супрацьлеглую вершаваную рэчаіснасць, пазбаўленую, калі гэтак можна вызначыцца, "польскай прысутнасці",

перадаюць радкі, прысвечаныя Гродна, з «Часопіса міністэрства Беларускіх спраў»:

Пад тваім крывавым брукам
Спяць татарын, швед і лях...
Не гаруй! З вясновым гукам
Страсянеш ты польскі жах [51]!

Такім чынам, на верасень 1939 г. быў пабудаваны толькі ідэалагічны фасад гэтага горада – нават не падмурак, а фасад, падмацаваны толькі ў пэўнай ступені эканамічным падмуркам. Што праўда, фасад прыгожы, з памяццю пра слаўныя паходы Стэфана Баторыя, трагедыю апошніх дзён Рэчы Паспалітай, ахвярнае змаганне XIX ст. і патрыятычную працу Элізы Ажэшкі.

У рэчаіснасці, стварыць ідэальны горад з цэлага клубка нацыянальных, сацыяльных і культурных супярэчнасцей было нашмат цяжэй. Ніводзін з даспелых палітычных нацыяналізмаў (беларускі, нават у яго камуністычным варыянце, яўрэйскі, літоўскі ды расійскі) не пагаджаўся з такім успрыманнем і вобразам горада. Галоўная праблема, аднак, у тым, што большасць з існуючых прац, прысвечаных міжваеннаму Гродна, разумее гэтую самую ягоную "польскасць" у літаральным сэнсе, па сутнасці падмінаючы сацыяльна-культурную сістэму горада, ягоным адміністрацыйна-палітычным статусам. Асабліва завострана гэта адчуваецца пры апісанні падзеяў восені 1939 года. У дадзеным выпадку даследчыкі дакладна падзялілі ўсіх тагачасных жыхароў горада на "палякаў" ды "непалякаў", прычым не ў статыстычным, а нейкім зусім біхэвярыстычным разуменні гэтага паняцця: адразу зараня прымалася выснова пра нейкую адзіную мадэль паводзінаў, што адпавядала кожнай з гэтых частак грамадства [29].

Разам з тым, спробы стварыць гісторыю іншага – яўрэйскага [30; 47], праваслаўнага [41; 52], беларускага [35; 40; 44; 46; 49], літоўскага [3; 6] ці, нават, камуністычнага [45] Гродна прыводзілі да таго ж самага: паўставаў у лепшым выпадку толькі кавалак краявіду, пэўная ягоная частка, якая ўвесь час знаходзілася ў проціпастаўленні да ўзгаданага вышэй польскага *Grodna*. У выніку стасавання розных сістэм каардынат у дачыненні да апісання мінулага, мы сёння маем нават не гістарычную мазаіку, а некалькі паралельных сусветаў, якія зводзяцца адзін да аднаго толькі геаграфічна. Гэта часамі выглядае так, напрыклад, быццам бы гарадзенец-паляк існаваў зусім у іншым горадзе, чым мясцовы яўрэй, рускі ці беларус [43; 50].

Тым часам, акрамя гарызантальных сувязяў – уласна геаграфіі, дзейнічаў складаны вертыкальны механізм прасоўвання і адстойвання інтарэсаў розных частак гарадской супольнасці. Для таго, каб прасачыць, як ён працаваў, патрэбна вылучыць галоўныя элементы

гэтай канструкцыі – палітычна-адміністрацыйны, сацыяльна-эканамічны, нацыянальна-культурны, ды разглядзець у храналагічным парадку змены, што адбываліся ў кожным выпадку. Дарма казаць, што падобнае даследаванне патрабуе шырокае кола крыніцаў, якія б якасна дапоўнілі ўжо існуючую літаратуру, падцвярджаючы, ці, наадварот, абвяргаючы пэўныя міфы ды стэрэатыпы!

Аднак, якім бы грунтоўным ды дасканалым не была б гэтая яшчэ не напісаная праца, яна і так не ў стане замяніць сабою вобраз Гродна, ці яшчэ шырэй – "Крэсаў Усходніх", які з элемента палітычнай ідэалогіі ператварыўся ў самастойны суб'ект гістарычнай памяці!

"Сёння слова „Крэсы", – піша гродзенскі паэт Юрка Гумянюк, – …гэта чыста мэтафізычнае паняцце, разгорнутая мэтафара, сымбаль прамінулае эпохі …Для мяне асабіста Крэсы – гэта прывід мілай сэрцу беларускай правінцыі, нашай ускраіны, гэта згадка пра маленькі сусвет і ягоную непаўторную атмасфэру, згадка пра далёкія часы, якія ўжо ніколі ня вернуцца, але якія адлюстраваліся на старых фотаздымках, паперах ці застылі ў мурах даваенных будынкаў" [39, с. 52].

Спіс крыніц і літаратуры

1. Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy, zespoł Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (ZCZW), akc. 1724.
2. Busz, O. Polska Organizacja wojskowa. Rok 1918 – 1919 / O. Busz // Jednodniowka kola zwiazku P.O.W. – Grodno, 1936. – S. 26–33.
3. Gaidukevičius, E. Atsiminimai iš tarnybos 1–me Gudų pėst. pulke / E. Gaidukevičius // Karo archyvas. – 1938. – T. X. – S. 214–234.
4. Galicka, I. Dzieje I Państwowego Liceum i Gimnazjum Męskiego im. Adama Mickiewicza w Grodno / I. Galicka // Słowo ojczyste. – 2008. – № 3, 4, 5, 6, 7.
5. Gazeta Białostocka. – 17.11.1913. – № 46.
6. Giedraitis, B. Gardino atsiminimai / B. Giedraitis // Karo archyvas. – 1926. – T. III. – S. 24–31.
7. GRODNO Volume IX, Encyclopedia of the Jewish Diaspora. Memorial Book of Countries and Communities (Belarus) // http://www.jewishgen.org/yizkor/grodno/grodno.html
8. Echo Grodzieńskie. – 24.5.1923. – № 86.
9. J-czyk, L. Praca spoleczna, dobroczynna i oswiatowa w Grodnie w lata wojny / L. J-czyk // Glosy znad Niemna. – Grodno, 1917. – S. 114–119.
10. Jodkowski, J. Grodno / J. Jodkowski. – Wilno, 1923.
11. Jodkowski, J. Śródmieście Grodzieńskie dawne a jutrzejsze / J. Jodkowski. – Grodno, 1930.
12. Kapp, M. Zarys dziejow panstwowego gimnazjum meskiego im. A. Mickiewicza w Grodnie / M. Kapp // Panstwowe gimnazjum meskie im. Ad. Mickiewicza w Grodnie. Drugie sprawozdanie za rok szkolny 1928/29. – Grodno, 1929. – S. 5–21.
13. Kolecki, S. Dzialalnosc samorzadu miejskiego w Grodnie za lata 1919, 1920 i 1921 / S.Kolecki // Kronika miasta Grodna. – Grodno, 1928. – Zeszyt 1. – S. 12–18.
14. Krzysztoń, J.Wielbłąd na stepie. Krzyż południa / A. Krzysztoń. – Warszawa, 1987.

15. Kulikowski, A. Lata chłopięce i hukdział / A. Kulikowski. – Warszawa, 1999.
16. Lisicki, J. Strzelcy grodzienscy. 81 pulk stozelcow grodzienskich im. Krola S. Batorego / J. Lisicki. – Bialustok, 1995.
17. Lukomski, G. W obronie Wilna, Grodna i Minska 1918–1920 / G. Lukomski, B. Polak. – Koszalin-Warszawa, 1994. – 374 s.
18. Milewski, J.J. Stefan Batory w tradycji Grodno 1919–1939 / J.J. Milewski // Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур. X–XX ст. – Гродна, 1999. – С. 462–468.
19. Milewski, J.J.Grodno – miasto i ludność w okresie międzywojennym / J.J. Milewski // Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku) / pod red. A.Woltanowskiego i J.Urwanowicza. – Białystok, 1997. – st. 191.
20. Nałkowska, Z. Dzienniki (1918–1929) / Z. Nałkowska. – T. III. – War., 1980.
21. Omiljanowicz-Szoka, C. Moje grodzieńskie lata 1939–1945 / C. Omiljanowicz-Szoka. – Łodź, 1993. – 175 s.
22. Przeglad statystyczny m.Grodna w latach 1924, 1925 i 1926. – Grodna, 1928. – 210 s.
23. Przeglad statystyczny m.Grodna za lata 1922–1923 / Redagowal S. Kołecki. – Grodno, 1925. – 321 s.
24. Relacja S. Iwanowskiego. – Centralne Archiwum Wojskowe. – Syg. 1.400.3194.
25. Renik, W. Dzieje oświaty Grodzieńskiej / W. Renik // Magazyn Polski. – 1993. – Nr. 2.
26. Renikowa, W. Grodno w dwudziestoleciu międzywojennym / W. Renikowa // Grodno i Wołkowysk w II Rzeczypospolitej: informator wystawy lipiec-październik 2001. – Pelplin-Gdańsk, 2001. – S. 13.
27. Renikowa, W. Z dziejów Grodno / W. Renikowa // Pamięć Grodna 1919–1939: informator wystawy luty-kwiecień 1999. – Warszawa, 1999. – S. 24.
28. Sawoniewski, L. Saga o Grodnie / L. Sawoniewski. Wydanie rodzinne. – Łodź-Białystok, 1999.
29. Siemiński, J. Grodno walczące. Wspomnienia harcerza / J. Siemiński. – Białystok, 1992. – S. 51.
30. Sobolewska, O. Pogromy i ekscesy antyżydowskie w Grodnie w okresie międzywojennym / O. Sobolewska // Świat NIEpozegnany: Zydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII – XX wieku: Praca zbiorowa / pod red. K.Jasiewicza. – Warszawa-London: Instytut Studjow Politycznych, Oficyna Wydawnicza RYTM, Polonia Aid Foundation Trust, 2004. – S. 590–595.
31. Spis ludności na terenach administrowanych przez zarząd cywilny ziem wschodnich (grudzień 1919). – Lwów 1920.
32. Studnicki, W. Zarys statystyczno-ekonomiczny ziem północno-wschodnich / W.Studnicki. – Wilno, 1922.
33. Szcześniak, K. Światy za słowami zapisane na planie miasta Grodna w roku 1937 / K.Szcześniak // Шлях да ўзаемнасці: Матэрыялы VIII Міжнароднай навуковай канферэнцыі / пад рэд. І. Крэня, М. Кандрацюка. – Гродна: ГрДУ, 2001. – С. 97–104.
34. Waligora, B. Dzieje 85-go pulku strzelcow Wilenskich / B. Waligora. – War., 1928. – 469 s.
35. Антонаў, І. Успаміны аб польскай акупацыі Горадзеншчыны у 1919–1921 гг.: Малюнкі гвалту і зьдзеку фацетных польскіх паноў на Беларусі: (Мае перажываньні) / І.Антонаў. – Б.м., 1921.
36. Бухов, Арк. Кусочек воспоминаний / Арк.Бухов // Эхо. – 16.2.1923.
37. Валейка, В. За кратамі гродзенскай турмы / В.Валейка // У суровыя гады падполля: Успаміны былых членаў КПЗБ – актыўных удзельнікаў рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі. – Мінск, 1958. – С. 186–188.
38. Грабінскі, Б. Сакольшчына-Горадня-Вільня / Б.Грабінскі // ARCHE. – 2000. – № 5. – С. 198.

39. Гумянюк, Ю. Прывід даўніх крэсаў (урыўкі з аповесці) / Ю.Гумянюк // Горад святога Губерта. – Выпуск IV. – Горадня-Вільня, 2008. – С. 49–68.
40. Курбскі-Кузняцоў, У. Успаміны аб беларускам руху ў Гродна / У.Курбскі-Кузняцоў // Новая дарога. – 27.9.1942. – № 27.
41. Летопись. Софийский собор в городе Гродно // В.Черепица. Не потерять связующую нить: История Гродненщины XIX–XX столетий в событиях и лицах (исследования, документы, комментарии). – Гродно, 2003. – С. 251.
42. Луцкевіч, А. Дзённік / А.Луцкевіч // Полымя, 1991. – № 4. – ст. 205–224; № 5. – ст. 168–191.
43. Моисеев, Г. Мне часто вспоминались страницы далёкого гродненского прошлого / Г.Моисеев // Православный Гродно / автор и составитель Н.Дорош. – Гродно, 2000. – с.176–177.
44. Мядзёлка, П. Сцежкамі жыцця. / П.Мядзёлка. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1974. – 232 с.
45. Очерки истории Гродненской областной партийной организации М.Жарский, И.Крень, Л.Клецков [и др.]. – Минск: Беларусь, 1990.
46. Пануцэвіч, В. Гарадзеншчына ў нацыянальным руху ў 1918–1919 гадах / В.Пануцевич // Бацькаўшчына, 1964, № 5–6.
47. Соболевская, О. Евреи Гродненщины: жизнь до Катастрофы / О.Соболевская, В.Гончаров. – Донецк, 2005.
48. Сяўрук, П. Небыцця не існуе: невядомыя старонкі беларускага нацыянальнага руху / П.Сяўрук. – Гародня-Wrocław, 2008.
49. Успенскі, А. 1-шы беларускі полк у Гародні і як палякі яго разброілі / А.Успенскі // Раніца, 1942. – № 44–49.
50. Цыпельт, З. Грандзіцкая вуліца і Дроўны рынак / З.Цыпельт // Горад святога Губерта. – Выпуск IV. – Горадня-Вільня, 2008. – С. 28–29.
51. Часопісь міністэрства Беларускіх спраў. – Лістапад-снежань 1919. – № 3–4.
52. Черепица, В. Движение, потерпевшее крах: «Православные поляки на Гродненщине (1934-1939 годы) / В.Черепица // Очерки истории православной церкви на Гродненщине (с древнейших времён до наших дней). – Часть II. – Гродно: ГрГУ. – 2005. – С. 43–47.

Вашкевіч Андрэй Фрыдрыхавіч, беларускі гісторык, навуковы супрацоўнік Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея. Скончыў гістарычны факультэт Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я.Купалы (2001), аспірантуру пры Інстытуце гісторыі НАН Беларусі (2008). Даследуе гісторыю беларускага хрысціянска-дэмакратычнага руху.

Чарнякевіч Андрэй Мікалаевіч, беларускі гісторык, кандыдат гістарычных навук (2001), дацэнт кафедры эканамічнай тэорыі Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я.Купалы. Сфера навуковых інтарэсаў – беларускі нацыянальны рух; гісторыя Гродна. Асноўныя публікацыі: Чарнякевіч А. Паміж грызнёй і барацьбой: беларускі палітычны нацыяналізм у Горадні (канец 1918 – пачатак 1921 г.г.) // Arche. – 2009. - № 3. – С. 329-410; Вашкевіч А., Чарнякевіч А. 25 сакавіка: вытокі нацыянальнага свята // Arche-пачатак. – 2008, № 3. – С. 62-85; Czerniakiewicz A. Kształtowanie się ośrodku polonofilskiego w białoruskim ruchu narodowym (listopad 1918 – grudzień 1919) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 2008. – Tom 29.

УДК 908(476)

Ірына Раманава (Мінск, Беларусь),
Ірына Махоўская (Мінск, Беларусь)

ШТОДЗЁННАЯ ГІСТОРЫЯ МЯСТЭЧКА МІР ПАВОДЛЕ ВУСНАГІСТАРЫЧНЫХ КРЫНІЦ

Статья посвящена изучению отдельных сторон повседневной жизни местечка Мир межвоенного периода на основе устноисторических источников.

Як вядома, былое мястэчка Мір – сёння гэта гарадскі пасёлак у Карэліцкім раёне Гарадзенскай вобласці Рэспублікі Беларусь. Для невялікага населенага пункта тут знаходзіцца даволі значная колькасць помнікаў гісторыі і архітэктуры. Мір уключаны ва ўсе турыстычная даведнікі, найперш, дзякуючы замку XVI ст., які ў 2000 г. аднесены ЮНЕСКА да вышэйшай катэгорыі помнікаў сусветнай культуры. Невялікі населены пункт у Гарадзенскай вобласці шырока вядомы за межамі Беларусі. У г.п. Мір праходзяць святы Славянскай пісьменнасці, шматлікія фестывалі, канцэрты.

Разам з тым, пры стварэнні экспазіцыі музея выявілася недастатковасць дадзеных па штодзённым жыцці не толькі мястэчка, але і замка, яго уладальнікаў. Аказалася, што адказы на многія пытанні сёння могуць даць толькі вуснагістарычныя крыніцы (штодзеннае жыццё насельнікаў замка, абсталяванне замка і кабінета князя, побыт парабкаў, подпісы пад фотаздымкамі экспазіцыі музея, меню для рэстарана і інш.).

У дадзеным артыкуле мы паспрабуем паказаць, што даюць вуснагістарычныя крыніцы для рэканструкцыі штодзённай гісторыі мястэчка 1920–1930-х гг., засяродзіўшы ўвагу на такіх вобласцях, як гандаль і сфера паслуг.

Кожная эпоха мае спецыфічны набор абавязковых тэм, на якіх засяроджваюцца людзі ў сваіх успамінах, нават калі гэтыя тэмы не адыгрываюць значнай ролі ў іх асабістым жыцці. Гэтыя сюжэты захоўваюцца ў калектыўнай памяці і прэзентуюцца праз біяграфічную гісторыю. Так, “абавязковымі тэмамі” успамінаў аб міжваенным перыядзе былі магазіны, дзе “ўсё было”, ешыва і яўрэі, князь і замак, польская школа. Міжваенны час (“за польскім часам”) і ўвесь савецкі перыяд прадстаўляюцца ва ўспамінах міран як цалкам раўнацэнныя, нягледзячы на тое, што па працягласці яны не супаставімыя. Успаміны аб польскім часе насычаныя падрабязнасцямі бытавога, ментальнага і інш. характару.

Цэнтрам Міра з’яўлялася рынкавая плошча. Па перыметру рынкавай плошчы, у два рады размяшчаліся яўрэйскія крамы. Інфарманты ўзгадваюць: *Магазінаў шмат* [называюць лічбы каля сотні і, нават, да паўтары]. *Шмат было тавару ў магазінах [4]. Уся цэнтральная плошча была ў магазінах. Усе магазіны яўрэйскія, але быў адзін польскі дзяржаўны – вспулдэльня*[1] *[3].*

У цэнтры ў магазінах было вельмі прыгожа. Калі багаты чалавек заходзіў у магазін, яўрэй дарагое прапаноўваў, калі бедны – то таннае [18]. Усё такія невялікія лавачкі [15]. Яўрэі гандлявалі ўсім, чым толькі можна: гузікамі, тапачкамі, адзеннем, прадуктамі [5]. Прадавалі селядцы, рыбу, хлеб, ніткі, іголкі [36]. У яўрэя Азэльма ў магазіне чаго толькі не было: і цыроп, і сыры, і селядцы такія прыгожыя. А семачак белых мяхі стаялі! [20].

Побач з касцёлам размяшчалася кірпічная хібарка, там быў гадзіннікавы майстар Глуск. За гадзіннікавым майстрам быў аптэчны склад Чарнага. Далей – магазін Пісэцнера. Цыгарэты, кансервы можна было купіць, штроты. Я, памятаю, купляў для шваграў сваіх [швагры былі лакеямі князя], *як збяруць дзе-небудзь на пляшку. А яны дарагія былі, але не нашым роўня зараз штротам. О-о-о! Далёка гэтыя штроты! У самім пасёлку было некалькі яўрэйскіх пякарняў, 4 ці 5. Адна з іх – Цвіка. Любы хлеб пяклі: хлеб чорны і булачкі выпякалі, любы, які хочаш. Ой, якія булачкі, пальцы абліжаш! Яна з цукрам, вось, разынкамі, макам пасыпаная [17].*

Разнастайнасць булачных вырабаў, хлеба была велізарная. Калі ты прыйшоў абаранкі купляць: “Што ў цябе гэтыя абаранкі, яны чэрствыя!” — “Я табе з печы дастану. Толькі бяры! Вазьмі і масла сметанковага!” Ён разрэжа напалову абаранак, пакладзе масла сметанковага – і, калі ласка... [14]. Калі сёння спёк хлеб і не прадаў, то назаўтра ён у 2 разы танней [26]. На вуглу была такая Шамічова, яна мела каўбасную. Каб вам не зманіць, можа найменняў пад сто каўбас было розных, не пералічыць: як мы называлі “Мысліўкі”, “Кракаўская”, “Варшаўская” каўбасы, і сухая была каўбаса. А “Мысліўкі” — гэта “Паляўнічая”, такая як сасіскі, толькі начынена мясам, салам і перавязана тоненька, вось на такія во кавалкі [14].

Гэта беларускі быў толькі адзін абутковы магазін. Шэйма яго прозвішча. А так у асноўным яўрэі [12]. Быў абутковы магазін, гаспадаром якога быў беларус Біруля. Абутак, якім ён гандляваў – фірмы «Бата». Яшчэ адным магазінам загадваў беларус Русецкі – ён

[1] Wspodzielnia – кааператыўны магазін; зараз там знаходзіцца магазін “Жэньшэнь”.

знаходзіўся ў будынку сучаснага сельпо. Таксама была кнігарня. Гаспадар Крайновіч. Былі корчмы. Гарэлку пілі са шкалікаў – 125 грам [6]. Гарэлка была дарагая. Тут на цэнтры быў магазін. Яны гандлявалі адной гарэлкай [21]. Быў магазін, дзе прадавалі дзёгаць. Мы баяліся яго гаспадара, ён быў увесь чорны ад дзёгцю [2].

Разам з тым, старажылы прызнаюць: *У магазінах было шмат добрых рэчаў, але цяжка было іх купіць [18].* Сярод прадметаў раскошы называюць табак, гарэлку і, нават, цукар. *Кілаграм цукру – злот, гэта пяска. А кускавы ўжо быў, здаецца, 1 злот 20 [17]. Табак нельга сеяць, каб купляў у дзяржавы. Васьмушка (10 на 20 см) табаку каштавала 60 грошаў. Дарагая была ўцеха – курыць і піць гарэлку. Не памятаю, каб гналі гарэлку [1]. Пры Польшчы цукерак не куплялі, так, агуркоў, заціркі... [2]. Запалкі дарагія былі, вельмі дарагія. Газа была дарагая. І хто бядней жыў, звычайна жанчыны па вечарах пралі (ну лён, каноплі), то палілі лучыны для таго каб сэканоміць газу [14].*

Яўрэйскія крамы і асаблівасці маркетынгу несумненна былі аднымі з культуравызначальных каларытных рысаў міжваеннага мястэчка. Міране аб ім успамінаюць так: *Яны гжэчныя*[1] *такія, запросіць цябе ў магазін. Яны да ўсіх: "Зайдзі, пан, зайдзі, пан". Усіх на "пан" называлі [19]. Пойдзеш да жыда, няма грошай – ён табе ў крэдыт дасць, за руку цябе ў магазін валачэ: "Што табе трэба?" Ну і запіша. Але калі не аддасі, то будуць усе жыды ведаць, што не аддаў. А жыды былі сумленныя людзі. Добрыя былі людзі [7]. Яўрэі давалі ў доўг без працэнтаў таму, каго ведалі. Калі ў іх зранку не разбіралі тавар, то вечарам яны прадавалі танней [10]. Я праходзіла міма магазінаў, і яўрэі клікалі зайсці і купіць што-небудзь, калі я казала, што няма грошай, то яны адказвалі, што цябе ніхто не пытае, ты купі, а разлічышся пасля. Я там і купляла. Яўрэі прадстаўлялі спіс у кантору, хто і што каму павінен [11].*

Вось, дапусцім, прыходзіш у магазін. Трэба табе нешта такое, аж да таго, што аўтамашыну. "Слухай, будзе, зараз будзе". Веласіпедаў – хоць заваліся, якіх толькі хочаш! Паміж іншым, веласіпед мне бацька купіў у 1937 годзе, ён і сёння на хаду, у майго ўнука. Бацька заплаціў 150 злотых, таму што ён узяў у растэрміноўку на тры месяцы. А так можна было ўзяць за 120 злотых. Карова з цялушкай. Я ў 1935 годзе фатаапарат выпісаў з Варшавы. 10 злотых каштаваў. Дорага. Тады пры Польшчы веласіпеды асабліва дарагія былі" [17].

[1] ад польскага "grzeczny" – ветлівы

Для невялікага мястэчка ў Міры мелася даволі значная сетка не толькі магазінаў, але і рэстаранаў, корчмаў. *Было 5 рэстаранаў у цэнтры: першы – Машка трымала (дзе зараз Быткамбінат), другі – паміж аўтастанцыяй і магазінам, трэці – дзе гасцініца – карчма Касмаевіча*[1] *[27]. Дзе аўтастанцыя, Шэпшаль, яўрэй, валодаў. Былі такія танненькія. Называлі "Шэпшаль" [17]. Гарэлку яўрэі прадавалі. Былі забягалаўкі ў цэнтры. Падвалы былі: піва, віно, більярд быў [16]. Па дарозе да гміны на вуглу ёсць дом – вароты выходзяць на вуліцу. Там была карчма. Ёю валодаў Амельк пры Польшчы [8]. Куды ні зайдзі – поўна людзей, яны былі заўсёды поўныя [4]. Яшчэ была салідная карчма – паляк трымаў Кузміч (дзе помнік салдату), пры дарозе [2].*

Дачка Адольфа Антонавіча Кузміча (былога повара князя Міхаіла Святаполк-Мірскага) Данута Адольфаўна Сакевіч, расказвае: *Бацька адразу працаваў на князя, але пасля вырашыў пайсці. Ён узяў крэдыт і ў цэнтры Міра адкрыў рэстарацыю. Наняў падвал у яўрэйскім драўляным двухпавярховым доме. Там ён зрабіў кавярню (ад слова "кава"). У адрозненне ад яўрэйскіх рэстарацый, папа заслужыў большы аўтарытэт, яго вельмі любілі простыя людзі.*

Бацькі працавалі вельмі моцна: гатавалі да 2 гадзін ночы, а ўставалі ў 7 раніцы. Мы, дзеці, таксама дапамагалі бацьку ў рэстаране. Асноўным нашым абавязкам была нарыхтоўка марожанага. … У бацькі ў кавярні было шакаладнае, малінавае, яблычнае марожанае. Ён купляў гатовыя вафельныя стаканчыкі, але калі нехта жадаў двайную порцыю, то можна было купляць марожанае ў іншай ёмістасці. За дзень работы мы ў бацькі зараблялі па стакану марожанага. Зімой марожанае круцілі 1 раз у дзень, а летам – 2 разы. Раствор гатаваў сам бацька, а астатняе рабілі мы самі. …Бацька ўмеў пячы вельмі смачныя тарты, прыгожа аздабляў іх, рабіў розныя пірожныя. Наведвальнікаў было асабліва шмат па нядзелях: яны заходзілі пасля касцёла і царквы. Слугам плацілі грашыма, а ў базарныя дні запрашалі на працу яшчэ двух жанчын, але толькі на адзін дзень [23].

Былі ў Міры і пастаялыя двары, гасцініцы. Адна з іх размяшчалася на вуглу Маскоўскай і Чырвонаармейскай, побач з сучаснай паліклінікай. *Дзе амбулаторыя зараз – там была гасцініца Рабіновіча. Насупраць помніка салдату была гасцініца Труса [2]. Насупраць князевага дома быў яшчэ адзін так званы готэль. Яго гаспадаром быў*

[1] Касмаевіч Ісак-Ханон Юдзеевіч, н. у 1892 у Любчы Навагрудскага павета. Жыў у г.п.Мір. Кіраўнік пажарнай каманды, пры "першых саветах" начальнік Чырвонай гвардыі. 25.9.1939 арыштаваны, 25.6.1940 асуджаны, вызвалены 2.9.41. рэабілітаваны 13.6.1989.

Гольдзін. Гольдзін быў яшчэ і фатографам. Для гэтага ў яго быў спецыяльны рабочы пакой [24]. Мог ён святло рэгуляваць, электрычнае. Фотаздымкі добрыя былі. Там і жыў, там і фотаателье было [17]. Увогуле, фотамайстэрня Гольдына была не адзінай у мястэчку. *Фатографамі былі Ермаковіч, Сілко. Фатаграфавалі вельмі добра [13].*

На цэнтральнай плошчы знаходзіліся дзве цырульні (фрыз'ерні), дзе можна было не толькі пастрыгчыся і пагаліцца, але і зрабіць завіўку. Цырульнікамі ў асноўным былі таксама яўрэі. *Простая прычоска каштавала 2 злотых [2].*

Медыцынскае абслугоўванне ў Міры было прадстаўлена прыватнымі ўрачамі і фельчарамі. За паслугі ўрачоў патрэбна было плаціць. Бліжэйшая бальніца знаходзілася ў Стоўбцах, лячэнне там было таксама платным. У мястэчку мелася 4 аптэкі (Хаймовіч Ліліі, Шварца Чарнага, Разоўскага і Перніка).

У Міры мелася два базары. Адзін, штотыднёвы, –у цэнтры, на рынкавай плошчы. Другі вялікі для гандлю жывёлай там, дзе зараз знаходзіцца птушнік. Менавіта тут 3 разы на год, на Дзмітрыя і на два Міколы (22 мая і 19 снежня), праводзіўся вялікі конскі рынак. *Найперш тут гандлявалі жывёлай: коні, каровы, авечкі, свінні. Карова каштавала 70, 80, 90 злотых. Конь – больш за 100 злотых. Усе людзі гандлявалі [4]. І татары, і цыганы прывозілі коней прадаваць. Татары вазілі скуру, гандлявалі коньмі. Цыганы прыезджыя былі. З усіх навакольных вёсак людзі з'язджаліся коней купляць [23]. І з далёк прыязджалі. Спецыялісты з польскай арміі тут куплялі коней для арміі. Базары былі шумныя [25]. З цэлага света людзі прыязджалі. Дзяцей у школу не пускалі [2]. За коньмі прыязджалі нават з Амерыкі [6]. Прыязджалі аж з Бельгіі. З Харкава дугі прывозілі на коней. Ехалі цэлы тыдзень. Шмат народу з'язджалася. Ярмарка праходзіла 1—2 дні. Былі столікі для тавараў, іншы тавар быў на зямлі, а іншы з вазоў прадавалі. Ярмарка была да цямна. Не было выпадкаў грабяжа, толькі адзін раз было такое, да і тое пакаралі моцна [24]. Было 2 злодзеі-кішэннікі (Тармола і яшчэ). Паліцыя прыязджала за імі да кірмаша, забірала іх і садзіла ў каталажку да таго часу, пакуль кірмаш не скончыцца. На кірмаш прыязджала шмат багатых падвод з ваколіц. Яны шмат выпівалі, і злодзеі гэтым карысталіся [22].*

На рынкавай плошчы базар быў па панядзелках. Там гандлявалі прадуктамі, рознымі спажывецкімі таварамі. *Прадавалі і грушы, і яблыкі, цыбулю, моркву, драўляны посуд [3], куры, яйкі, збожжа [14], і сіта, і, нават, іконы [21]. Чаго толькі тут не было! І ўжо якія, дапусцім, шаўцы свае вырабы наробяць (бацінкі, боты, туфлі), выносяць такія палкі і развешаны на стойках [абутак]. Ідзі, выбірай і купляй. І ганчары. Кожны ж хоча сваю прадукцыю прадаць. Збаны, гаршкі, там розную дробязь выстаўляюць проста на зямлі. За ўчастак плацілі, хадзілі, грошы збіралі: калі ты прадаеш, то грошы збіралі [17]. Была такая каляска, на каляску там [тавар] ставяць на базары, самі рамеснікі гандлявалі [15]. Аглоблі, каб чалавек хадзіў, да верху падымалі, падвязвалі, каб чалавек не спатыкнуўся, не паваліўся. Калі твой конь напачкаў – тут жа прыбіралі самі, у скрыначку, каб была чысціня [14]. Мой бацька апранаў парадны касцюм і ішоў на базар. Там ён сустракаўся з усімі сябрамі і знаёмымі, рашаў усе важныя пытанні [22].*

Праходзілі ў Міры і сельскагаспадарчыя выставы. На адну з іх, гавораць, прыязджаў нават прэзідэнт Польшчы Масціцкі: *Масціцкі ў нас у Міры быў, без аховы, без нічога. Я яго бачыў, вось як вас, ён праходзіў. Тут выстава сельскагаспадарчая была. І Масціцкі сюды прыязджаў. Тут асабліва коньмі займаліся, выгадоўвалі добрых. Іх бралі для арміі польскай. Вельмі дорага плацілі, кожны стараўся, каб выгадаваць такога каня [17].*

Інфарманты падсумоўваюць: *Усё было прыватнае. Ну і прыватнікі, я вам скажу, не ў папрок савецкай уладзе… У магазіне тады не было такога, каб нечага не было. Тавараў не пералічыць [14]. Нават салдаты ў 1939 годзе, калі наступалі сюды, вызвалялі нас ад хлеба, ад солі, то яны казалі, што тут у нас пад бокам маленькая Амерыка. У нас жа тут што хочаш было, што ты толькі хочаш! [17]. Пры Польшчы жылося як каму, а ўвогуле, хто працаваў, то і меў усё [5]. І ўрачы, і настаўнікі мелі повара, няню для дзяцей [13]. Прыстойна апраналіся пры Польшчы. Дзяўчыны ў шапках, а не хустках. Модныя былі [9].* З іншага боку, расказваюць жыхары Міра і аб тых, хто нічога не меў, нават надзеі на лепшае жыццё.

Гісторыя XX ст. увогуле дзеліцца жыхарамі Заходняй Беларусі так: за царом, за польскім часам, першыя саветы, вайна (ці за немцам), другія саветы[1]. За гэты час Мір неаднаразова падвяргаўся моцным сацыяльным і эканамічным трансфармацыям. Новая ўлада, новыя парадкі кожны раз знішчалі нармальны, у сэнсе, ранейшы, прывычны спосаб існавання. Змены закраналі літаральна ўсе бакі штодзённасці. Жыццё ва ўмовах пастаянных сацыяльных і палітычных зменаў характарызуюць словы нашых інфармантаў: "Жылі пры Польшчы, прыйшлі рускія, потым – немцы, потым – рускія. Усё гэта трэба было перажыць"[28]. "Нам вельмі цяжка было засяродзіцца: уся ўлада пераходная" [2].

---

[1] "Першымі саветамі" жыхары Заходняй Беларусі называюць перыяд верасень 1939 – чэрвень 1941 г.
"Другія саветы" — пасляваенны перыяд

Спіс інфармантаў

1. жанчына, г.н.невядомы
2. жанчына 1923 г.нар.
3. жанчына 1920 г.нар.
4. мужчына, 1922 г.нар.
5. жанчына 1925 г.нар.
6. жанчына 1925 г.нар.
7. жанчына 1924 г.нар.
8. мужчына 1943 г.нар.
9. жанчына 1934 г.нар.
10. мужчына, г.нар. невядомы
11. жанчына 1918 г.нар.
12. мужчына 1932 г.нар.
13. жанчына 1915 г.нар.
14. мужчына 1923 г.нар.
15. жанчына 1922 г.нар.
16. жанчына 1920 г.нар.
17. мужчына 1922 г.нар.
18. жанчына 1928 г.нар.
19. жанчына 1932 г.нар.
20. жанчына 1921 г.нар.
21. жанчына 1922 г.нар.
22. мужчына 1934 г.нар.
23. жанчына 1932 г.нар.
24. жанчына 1929 г.нар.
25. мужчына 1923 г.нар.
26. мужчына 1930 г.нар.
27. жанчына 1961 г.нар.
28. жанчына 1923 г. нар.

Ірына Раманава, беларускі гісторык, кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытуту гісторыі НАН Беларусі. Сфера навуковых зацікаўленняў: гісторыя Беларусі XX ст. (узаемаадносіны грамадства і ўлады, гістарычная антрапалогія, гісторыя штодзённасці, вусная гісторыя).

Ірына Махоўская, беларускі этнолаг, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры этналогіі, музеялогіі і гісторыі мастацтваў Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Сфера навуковых зацікаўленняў: этналогія Беларусі, культурная антрапалогія, вусная гісторыя, гісторыя штодзённасці.

УДК 94 (476) |451|

Ганна Вайцешчык (Гродна, Беларусь)

ПРАБЛЕМЫ РАЗВІЦЦЯ МЯСТЭЧАК ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ 1920 – 1930-х гг. У АЙЧЫННАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

Статья посвящена обзору белорусской историографии по проблеме западнобелорусского местечка в 20 – 30-е гг. XX ст. Автор рассуждает над проблемами, которые возникают в современной исторической науке при рассмотрении истории таких поселений, как местечки, которые в 1921 – 1939 гг. количественно превосходили города, являлись административными и культурными центрами.

Праблема заходнебеларускага мястэчка неадназначна ацэньваецца ў айчыннай гістарыяграфіі. Пад мястэчкам да пачатку XX ст. большасць даследчыкаў разумелі населены пункт, які адрозніваўся ад горада меншай колькасцю насельніцтва, адсутнасцю абарончых збудаванняў, аграрнымі рысамі; ад сяла і вёскі – наяўнасцю гандлю і рамяства як сталых заняткаў часткі жыхароў, большай культурнай і адміністрацыйнай значнасцю, а таксама большай складанасцю планіроўкі і забудовы. У першай чвэрці XX ст. мястэчкі Беларусі пачалі страчваць ролю эканамічнага пасрэдніка паміж горадам і вёскай, працэс размывання сярэднявечных мястэчак прыводзіў да сцірання адметных рыс мястэчка ад іншых тыпаў паселішчаў. Прычым значная колькасць мястэчак апускалася да становішча сельскіх паселішчаў, і невялікая частка – здолела ўзняцца на ўзровень гарадоў. Гэтыя працэсы асабліва ўзмацніліся ў 20 – 30 гг. у Заходняй Беларусі, дзе цяжкія ўмовы жыцця і палітыка польскага ўрада прымушалі жыхароў мястэчак актыўна займацца сельскай гаспадаркай. Таму сустрэць азначэнне тэрміну "мястэчка" і яго характэрных рысаў адносна 20 – 30-х гг. XX ст. у беларускай гістарыяграфіі немагчыма, аднак большасць айчынных даследчыкаў лічаць, што такі тып паселішчаў у Заходняй Беларусі афіцыйна існаваў да 1939 г. [1].

Дыскусійнасць гэтага тэрміна, а таксама адсутнасць дакладных крытэрыяў, якія б адрознівалі заходнебеларускае мястэчка ад горада і вёскі, прывялі да ўзнікнення ў беларускай гістарыяграфіі яшчэ адной праблемы – уліку нават прыблізнай колькасці мястэчак Заходняй Беларусі, якую можна звязаць і з супярэчнасцю пытання наконт тэрыторыі Заходняй Беларусі (колькасцю гмін), якая адышла да Польшчы, згодна з Рыжскім мірам 1921 г. паміж Савецкай Расіяй і Польшчай.

Аднак гэтыя праблемы не зніжаюць актуальнасць даследавання ролі мястэчак ў сацыяльна-эканамічным, палітычным і культурным развіцці Заходняй Беларусі, бо гэты тып паселішчаў у 1921 – 1939 гг., у якім арганічна перапляталіся як вясковыя, так і гарадскія рысы, колькасна пераўзыходзіў гарады, з'яўляўся адміністрацыйным цэнтрам гмін, асяродкам культуры.

На распрацоўку праблем сацыяльна-эканамічнага, палітычнага і культурнага развіцця заходнебеларускага рэгіёна значны адбітак накладвалі змены ў грамадска-палітычным жыцці яго насельніцтва. Увага да гэтых праблем з боку савецкіх і партыйных органаў у БССР была адной з галоўных задач кіраўніцтва і ідэалогіі. У 20 – 30 гг. XX ст. у БССР былі створаны спецыяльныя навукова-даследчыя установы, якія вывучалі і аналізавалі становішча на "усходніх крэсах": з 1926 г. – камісія па вывучэнню Заходняй Беларусі, з 1931 г. – Заходні сектар Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КП(б)Б. Вялася даследчыцкая праца і на тэрыторыі самой Заходняй Беларусі. Узгаданыя навуковыя інстанцыі правялі значную працу па вывучэнню ў друку пытанняў гісторыі рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі, даследаванню асаблівасцей сацыяльна-палітычнай і эканамічнай спецыфікі рэгіёна. Упамінанне пра мястэчка як цэнтра нацыянальна-вызваленчага руху ў барацьбе супраць польскай ўлады, дзе дзейнічалі рэўкомы КПЗБ, ажыццяўлялася падпольная дзейнасць, распаўсюджваўся нелегальны друк можна знайсці ў абагульняючых працах і манаграфіях 30 – 70 гг. XX ст. [2]. Аднак гэтыя навуковыя працы мелі не толькі навуковы, але і ідэалагічны, прапагандысцкі характар. Акцэнтавалася ўвага на цяжкім становішчы насельніцтва Заходняй Беларусі і неабходнасці яго вызвалення з-пад польскага прыгнёту.

Першыя нязначныя звесткі пра развіццё местачковай прамысловасці змяшчаюцца ў манаграфіі В. Фрышман "Прамысловасць Заходняй Беларусі"[3]. Аўтар падкрэслівае, што многія мястэчкі, такія як Алькеннікі, Масты, Крынкі, Гарадок, Ашмяны, Любча і інш. сталі буйнымі цэнтрамі лясной і харчовай галін прамысловасці.

У 80 – першай палове 90-х гг. XX ст. на фоне абагульняючых прац пачынаюць з'яўляцца спецыяльныя артыкулы, брашуры, манаграфіі прысвечаныя гісторыі населеных пунктаў Беларусі. Мястэчка стала аб'ектам увагі такіх даследчыкаў як М.І. Дзелянкоўскі, В.А. Літвінчук, Я.Н. Мараш, І. Палякоў, Е. Сяленя, Я. Чапля і інш., у працах якіх раскрываюцца пераважна праблемы палітычнага і сацыяльнага-эканамічнага становішча жыхароў гэтых паселішчаў у складзе II Рэчы Паспалітай, іх барацьба за нацыянальнае вызваленне [4]. Пэўныя аспекты эканамічнага развіцця мястэчак заходняга рэгіёна закранаюцца

ў працах Б.Е. Кухарава, І.В. Палуяна, А.А. Сарокіна [5]. Шмат карыснай інфармацыі аб помніках архітэктуры і мастацтва, развіцці местачковага рамяства і гандлю можна знайсці ў абагульняючых працах "Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі" па Гродзенскай і Брэсцкай абласцях [6].

Мястэчкі ў якасці асобнага прадмета даследавання заставаліся па-за ўвагай савецкіх гісторыкаў 30 – 80-х гг. XX ст., нягледзячы на тое, што па гісторыі Заходняй Беларусі былі абароненыя 5 доктарскіх і 32 кандыдацкія дысертацыі, напісаныя дзесяткі манаграфій і сотні артыкулаў.

З пачаткам 90-х гг. XX ст. цікавасць да гісторыі гарадоў і мястэчак Заходняй Беларусі значна ўзрастае. Вялікую ролю ў гэтым адыгралі міжнародныя і рэгіянальныя канферэнцыі, прысвечаныя як агульным пытанням гісторыі заходняга рэгіёну, так і гісторыі асобных населеных пунктаў: Ашмяншчыны, Свіслаччыны, Воранаўшчыны, Случчыны, Шчучыншчыны, Іўеўшчыны і інш. Значны ўклад у распрацоўку некаторых праблем заходнебеларускага мястэчка ўклалі студэнты, аспіранты, выкладчыкі Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я.Купалы і Брэсцкага дзяржаўнага універсітэта імя А.С. Пушкіна, такія як І.П. Крэнь, І.І. Коўкель, Э.С. Ярмусік, А.К. Гецэвіч, Е.І. Пашкевіч, М.А. Гайдучак, С.П. Жлоба, У.В. Здановіч і інш. [7].

З 1990-х гг. пачалі друкавацца ў энцыклапедычных і навуковых выданнях Беларусі і Польшчы вынікі даследаванняў А.М. Вабішэвіча, у якіх шмат увагі надаецца пытаннем адукацыі і школьніцтва ў Заходняй Беларусі. Аўтар выдаў дзве грунтоўныя манаграфіі, прысвечаныя нацыянальна-культурнаму жыццю Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг., у якіх закрануў многія пытанні местачковай асветы [8]. Навучальным установам, якія дзейнічалі ў 1921 – 1939 гг. у мястэчках, прысвечаны артыкулы А. Каранеўскага, І.І. Трацяка, В. Сокала [9].

Заходнебеларускае мястэчка як цэнтр народных промыслаў і рамёстваў стала аб'ектам даследавання ў манаграфіі В.А. Лабачэўскай "Зберагаючы самабытнасць: З гісторыі народнага мастацтва і промыслаў Беларусі" [10].

Сацыяльна-эканамічная і палітычная гісторыя мястэчкаў Заходняй Беларусі знайшла адлюстраванне ў працах У.А. Малішэўскага, В. Князева і ў шматтомнай серыі раённых гістарычна-дакументальных кніг "Памяць" [11]. Аднак уся гэта абагульняючая літаратура дае вельмі фрагментарныя звесткі па асобным пытанням заходнебеларускага мястэчка, патрабуючы больш дасканалага аналізу.

Праблемы культурнага развіцця заходнебеларускага мястэчка 20 – 30 гг. XX ст. у сучаснай беларускай гістарыяграфіі распрацаваны недастаткова, асабліва гэта датычыцца пытанняў мастацтва,

архітэктуры, тэатральнай дзейнасці. Агульную інфармацыю аб гэтых пытаннях змяшчаюць артыкулы Я.А. Ліса, Н. Царук, Т. Цыбульскай, С. Харэўскага [12]. Амаль адсутнічаюць працы, якія б раскрывалі дзейнасць беларускіх, яўрэйскіх і польскіх палітычных партый у мястэчках Заходняй Беларусі.

Бурнае развіццё краязнаўчых даследаванняў стала прыкметнай з'явай апошняга дзесяцігоддзя. Гісторыяй пэўных мястэчак сталі цікавіцца і мясцовыя жыхары. Так, напрыклад, напісанне навукова-папулярнай кнігі, прысвечанай 500-годдзю Скідзеля, стала складовай часткай велізарнай працы, праведзенай жыхарамі горада пры падтрымцы ўсяго Гродзенскага раёна і прымеркаванай да гэтага юбілею. У рэалізацыі гэтай ідэі прынялі ўдзел прафесійныя гісторыкі, краязнаўцы, мясцовыя старажылы. Раздзел прысвечаны гісторыі Скідзеля ў 1921 – 1939 гг., быў створаны гродзенскімі даследчыкамі - С. Токцем, А. Вашкевічам, Д. Люцікам [13].

Манаграфія С.У. Данскіх прысвечана гісторыі яго роднага горада Шчучына ад часу першай узгадкі ў летапісных крыніцах да сучаснасці [14]. Аўтар у асобным раздзеле разважае над развіццём мястэчка ў 1921 – 1939 гг. Гэта праца карысна ў першую чаргу тым, што аўтарам быў выкарыстаны новы, вельмі перспектыўны метадалагічны падыход (дынамічна-экзістанцыянальна-антрапалагічны), які дазваляе лакальнай гісторыі адыйсці ад паўаматарскага краязнаўства і ўзняцца на сапраўды прафесійна-навуковы узровень.

На мяжы паміж літаратурай і крыніцамі знаходзіцца праца, прысвечаная гісторыі мястэчка Мір у XX ст. Аўтары – І.Раманава і І. Махоўская прасачылі гісторыю мястэчка праз погляд яго жыхароў [15].

З прыведзенага аналізу сучаснай айчыннай гістарыяграфіі выцякае выснова, што ўся літаратура, якая мела дачыненне да заходнебеларускага мястэчка 20 – 30-х гг. XX ст. прадстаўлена ў асноўным гістарычнымі і гісторыка-эканамічнымі нарысамі, артыкуламі, а грунтоўных манаграфічных прац пакуль няма. Беларускія даследчыкі, якія займаюцца вывучэннем тых ці іншых праблем гісторыі Заходняй Беларусі, у працах якіх можна знайсці звесткі пра мястэчкі, на жаль, не робяць абагульняючых высноў аб іх ролі ў сацыяльна-эканамічным, палітычным і культурным развіцці Заходняй Беларусі, нягледзячы на тое, што іх было значна больш за колькасць гарадоў.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Гуркоў, У.С. Мястэчка / У.С. Гуркоў // Этнаграфія Беларусі: энцыкл. / рэдкал.: І.П. Шамякін [і інш.]. – Мінск: БэлСЭ, 1989. – С. 332; Беларусь: Энцыкл. Даведнік / Беларус. Энцыкл., рэдкал.: Б.І. Сачанка [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 1995. – С. 508; Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. Т. 11.: М-П. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 2000. – С. 79; Рэспубліка Беларусь: Энциклопедия: в 6 т. Т. 4 / редкол.: Г.П. Пашков [и др.]. – Минск, БэлЭн, 2007. – С.722.
2. Заходняя Беларусь. – Мінск: Дзяржвыд Беларусі, 1925. – 48 с.; Заходняя Беларусь пад панскім гнётам і яе вызваленне / Акад. навук БССР, Ін-т гісторыі. – Мінск: Выд-ва Акад. навук БССР, 1940; Кон, Ф.Я. Западная Белоруссия – колония панской Польши / Ф.Я. Кон. – М.: Издательство ЦК МОПР СССР, 1928. – 38 с.; Арэхва, М.С. Рэвалюцыйны рух у Заходняй Беларусі ў гады белапольскай акупацыі / М.С. Арэхва. – Мінск, 1958. – 31 с.; Полуян, И. В. Революционно-освободительное движение в Западной Беларуси (1919 – 1939 гг.) / И. В. Полуян. – Минск: Госиздат БССР, 1962. – 222 с.
3. Фришман, В. Промышленность Западной Беларуси / В. Фришман. – Минск: Изд-во Бел. акад. наук, 1939. – 129с.
4. Дзелянкоўскі, М.І. Скідзель / М.І. Дзелянкоўскі. – Мінск: Полымя, 1987. – 112 с.; Литвинчук, В.А. Лунинец / В.А. Литвинчук. – Минск: Беларусь, 1981. – 62 с.; Мараш, Я.Н. Мосты: Ист.-экон. очерк / Я.Н. Мараш, И.И. Ковкель, А.С. Себастьян. – Минск: Беларусь, 1986. – 111 с.; Палякоў, І. Зэльва – мястэчка / І. Палякоў // Праца. – 1985. – 31 студзеня. – С. 3; Селеня, Е.В. Берёза / Е.В. Селеня, Н.Д. Сидоркин. – Минск: Беларусь, 1977; Чапля, Я. Гісторыя аднаго мястэчка (Беліца) / Я. Чапля // Уперад. – 1982.– 10 сакавіка. – С. 3.
5. Кухарев, Б.Е. Сельское хозяйство Западной Беларуси (1919 – 1939 гг.) / Б.Е. Кухарев. – Минск: Вышэйшая школа, 1975. – 112 с.; Полуян, И.В. Западная Белоруссия в период экономического кризиса 1929 – 1933 гг. / И.В. Полуян. – Минск: Наука и техника, 1991. – 207 с.; Сорокин, А.А. Аграрный вопрос в Западной Беларуси (1920 – 1939 гг.) / А.А. Сорокин. – Минск: Наука и техника, 1968. – 204с.
6. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Брэсцкая вобласць / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. / рэлкал.: С.В. Марцэлеў (гал. рэд.) і інш. – Мн.: БелСэ, 1984. – 368 с.; Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гродзенская вобласць / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. / рэлкал.: С.В.Марцэлеў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1986. – 371 с.
7. Ярмусик, Э.С. Этноконфессиональные изменения на территории Вороновского района: исторический аспект / Э.С. Ярмусик // З гісторыі краю і лёсаў Воранаўшчыны: матэрыялы навук. гіст-краяз. канф., г.п. Радунь, 11 снежня 2004 г. / пад рэд. І.П. Крэнь. – Ліда, 2006. – С. 257 – 266; Жлоба, С.П. Задачи этнографического исследования полесских местечек / С.П. Жлоба // Берасцейскі хранограф: зб. навук прац. Вып. 4. / Дзярж. ун-т А.С. Пушкіна. – Брэст: Из-во Академия, 2004. – С. 4 – 9; Гайдучак, М.А. Барацьба працоўных Свіслаччыны за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне і уз'яднанне з БССР у 1920–1939 гг. / М.А. Гайдучак //Старонкі гісторыі Свіслацкага краю: мат-лы навук. практ. краязн. канфер, 23 мая 1998 г. – Гродна: ГрДУ, 2001 / пад рэд. І.П. Крэнь. – С. 187 – 195; Здановіч, У.В.Сацыяльна-эканамічнае развіццё Валовельскай гміны ў 1921 – 1929 гг. / У.В. Здановіч // Берасцейскі хранограф: зб. навук. прац, Вып. 4. – Брэст: Изд-во Академия, 2004. – С. 60 – 63.
8. Вабішэвіч, А.М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921 – 1939 гг.) / А.М. Вабішэвіч. – Брэст: БрДУ, 2008. – 319 с.; Асвета ў Заходняй Беларусі (1921 – 1939 гг.) / А.М. Вабішэвіч. – Брэст: БрДУ, 2004. – 115 с.
9. Каранеўскі, А. Ашмянская гімназія і яе выхаванцы / А. Каранеўскі // Гродзенская праўда. – 1996. – 12 сакавіка. – С. 2; Трацяк, І.І. Беларуская настаўніцкая семінарыя ў Барунах (1920 – 1922 гг.) і яе значэнне для развіцця беларускай школы / І.І. Трацяк // Ашмяншчына: гісторыя і сучаснасць: мат-лы навук.-практ. канф., 15 кастрычніка 1993 г. / рэд. І.П. Крэнь. – Гродна-Ашмяны, 1995. – С. 87 – 89; Сокал, В. Клецкая гімназія / В. Сокал // Беларуская мінуўшчына. – 1994. – №4. – С. 28 – 31.
10. Лабачэўская, В.А. Зберагаючы самабытнасць: З гісторыі народнага мастацтва і промыслаў Беларусі / В.А. Лабачэўская. – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 375 с. іл.
11. Малішэўскі, У.А. Нашы гарады / У.А. Малішэўскі, П.М. Пабока. – Мінск: Нар. асвета, 1991. – 303 с.; Князева, В. Падарожка па Беларусі: гарады і гарадскія пасёлкі / В. Князева. – Мінск: Беларусь, 2005. – 303 с. :іл.; Памяць: Гіст. – дакум. хроніка Дзятлаўскага

р-на. – Мінск: Універсітэцкае, 1997. – 398 с.: іл.; Памяць: Гіст-дакум. хроніка Зэльвенскага р-на. – Мінск: Паліграфафармленне, 2003. – 501с.
12. Ліс, Я.А. Да праблемы выяўленчага мастацтва Заходняй Беларусі / Я.А. Ліс // Гістарычная навука: гістарычная адукацыя ў РБ. Стан і перспектывы развіцця: матэрыялы II Усебел. канф. гісторык. – Мінск, 10 – 11 крас. 1997 г. / М.П. Касцюк, У.Н. Сідарцоў, В.А. Фядосік [і інш.]. – Мінск: БДУ, 1999. – С. 176 – 177; Харэўскі, С. Беларускі стыль ў будаўніцтве 1921 – 1939 гг. / С. Харэўскі // Bialoruskie Zeszyty Historyczne, Białystok. – 2002. – № 18. – S. 206 – 213; Цыбульская, Т. Беларускае музычнае жыццё ў міжваеннай Польшчы / Т. Цыбульская, В. Скарабагатаў, Т. Лыч // Bialoruskie Zeszyty Historyczne, Białystok. – 2002. – № 18. – S. 194 – 205; Царук, Н. Тэатральная дзейнасць у Заходняй Беларусі / Н. Царук // БГЧ – 2002. – №5. – С. 60 – 67.
13. Токць, С.М. Скідзель у міжваеннай польскай дзяржаве (1921 – 1939 гг.) / С.М. Токць, А. Вашкевіч, Д. Люцік / Скідзель. 500 год гісторыі. / рэдкал.: Я.Я. Васілеўскі, А.І. Вітко [і інш.]. – Гродна: Гродз. друк., 2008. – С. 100 – 128.
14. Данскіх, С.У. Наш Шчучын / С.У. Данскіх / пад рэд. У.Ф. Разэнфельда. – Гродна, 2001. – 207 с.
15. Раманава, І. Мір: гісторыя мястэчка, што расказалі яго жыхары / І. Раманава, І. Махоўская. – Вільня: ЕГУ, 2009. – 248 с.

Вайцешчык Ганна Станіславаўна, аспірантка кафедры гісторыі Беларусі факультэта гісторыі і сацыялогіі Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы. Сфера навуковых інтарэсаў – гісторыя мястэчак Заходняй Беларусі міжваеннага перыяду.

УДК 94(476):930

Андрей Замойский (Минск, Беларусь)

СОВЕТИЗАЦИЯ МЕСТЕЧЕК СОВЕТСКОЙ БЕЛОРУССИИ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

Изучение исторического прошлого местечек Беларуси связано с преодолением ряда сложных проблем, к которым мы вправе отнести влияние советизации на население пункты и их жителей. Как известно, политика советского государства оказывала сильное влияние на разные стороны жизни этих поселений. Коренная трансформация местечек была выявлена еще советскими авторами в межвоенный период. На современном этапе достигнуты значительные результаты в деле изучения исторического прошлого этих населенных пунктов. Во многих работах раскрываются ранее не изученные стороны их жизни. Происходит тесное научное сотрудничество отечественных и зарубежных исследователей, занимающихся этой проблематикой. В то же время ряд проблем еще требует дальнейшего изучения.

Советизация местечек, этих небольших уникальных населенных пунктов бывшей черты оседлости, представляет сложную тему для исследования. Необходимо отметить, что само понятие «советизация»

местечка включает изменения, привнесенные советской властью во все сферы его жизни: социально-экономическую, общественно-политическую, культурную, в т.ч. в повседневную. Советизация подразумевает трансформацию или преобразование по советской модели самого населенного пункта, его социально-демографических и административных характеристик, экономики и внешнего вида, а также – непосредственное влияние политики советского государства на его жителей (принятие ими советских норм или противодействие новым реалиям). В историографии, как отечественной, так и зарубежной, накоплен уже значительный опыт в отражении процессов, имевших место в местечках. Весомый вклад в исследование разных аспектов межвоенной истории местечек Советской Беларуси внесли белорусские исследователи Я. Басин, И. Герасимова, Э. Иоффе, В. Пичуков, И. Романова, И. Соркина, М. Старовойтов и другие.

Актуальность темы обусловлена тем, что перед исследователями стоит еще ряд задач по выяснению многих аспектов советизации местечек. В отечественной и зарубежной литературе за последнее десятилетие увидели свет ряд монографий и статей, в которой в той или иной мере показаны изменения, проходившие в местечках. Интерес представляет вопрос, насколько местечко было восприимчиво к советской модели модернизации. Важно учитывать этническую и конфессиональную специфику этих населенных пунктов, их экономическую и коммуникационную функцию в определенном регионе.

В историографии проблемы мы вправе выделить несколько этапов. Если в межвоенный период наблюдался значительный интерес к этим населенным пунктам, со стороны государственных институтов и общественности, то со второй половины 1930-х гг. вплоть до начала 1990-х гг. прослеживается явное отсутствие заинтересованности к этой тематике.

Интерес к местечкам БССР в 1920-е годы был не случаен, это было связано с восстановлением экономики, развитием краеведения, осуществлением национальной политики в республике. В 1920-е гг. ряд талантливых авторов оставили различные упоминания о жизни местечек, их экономики, причем зачастую нелегальной, скрытой от посторонних глаз повседневности этих поселений. Современники действительно были потрясены страшными событиями жестоких революционных лет, войнами и погромами, разоряющими местечковых жителей. Для периода НЭПа было также характерно представление «традиционного» местечка как населенного пункта, пораженного т.н. *«социальными болезнями»:* скученностью, антисанитарией, повальной бедностью и роковой бесперспективностью. Эти поселения рисовались

как гнезда мещан и деклассированных элементов или *«экономическая аномалия»* [1, 70]. В море революционных преобразований они представали островками «вчерашнего дня», где еще были заметны пережитки «старой эпохи» – традиции и религия. Это тихие и консервативные населенные пункты противопоставлялись революционному и динамичному городу, с бурно развивающейся промышленностью, активно принимавшему атрибуты «нового» советского быта и культуры. Такие специфические стороны бытия штетла, как скученность населения и его бедность, трактовались как наследие эпохи царизма.

В 1920 – 1930-е гг. несмотря на очевидный прогресс в экономике республики и активную пропаганду достижений советской власти в области культуры, здравоохранения и хозяйства, многие авторы обратили внимание на то, что традиционное местечко буквально исчезает на их глазах. Один из известнейших еврейских поэтов Советской Беларуси И. Харик в поэме, опубликованной в 1924 году, писал, что «дни местечка сочтены и каждый с них болезнен» [2, 41]. Однако для посторонних глаз оно оставалось живым организмом, который пережил тяжелые времена и старался приспособиться к новым условиям. Так, автор, писавший под псевдонимом Сиротинер, оставил яркие впечатления о своём пребывании в Сиротино в первые годы НЭПа [3].

С отходом от НЭПа советским авторам приходилось точно улавливать и отражать то, что желает партия. В начале 1930-х гг. московский писатель М. Ройцман приехал обследовать местечки Минщины, при этом, стремясь показать не торговцев и кустарей, а описать то, как переустроилось местечко за последние годы, осветить жизнь приместечковых еврейских колхозов. То, что на самом деле увидел Ройцман, глубоко его потрясло: бесправие колхозников, произвол местного руководства, ограбление жителей местечек во время сбора налогов и т.д. Он писал об этом в Союз Писателей, однако его наброски так и не увидели свет, оставаясь погребёнными в архивных делах [4].

Со второй половины 1930-х годов вплоть до начала 1990-х гг. в советской историографии местечко рассматривалось только как социалистический населенный пункт, основные социальные болезни которого, например, безработица, были решены в ходе социалистической реконструкции. В заметках, появлявшихся в прессе, происходило сравнение «сейчас и тогда», всячески подчеркивались нынешние достижения на фоне «вчерашней» бедности. Тяжелый удар по изучению этих поселений нанесли разгром краеведения и репрессии,

в ходе которых многие авторы были уничтожены или морально сломлены (И. Харик, З. Аксельрод и др.).

В целом, время до 1991 можно охарактеризовать как достаточно долгий и не всегда продуктивный период в белорусской историографии проблем местечек. Только с начала 1990-х годов начался новый этап в изучении этих специфических поселений. Для отечественных ученых стали возможны контакты с зарубежными коллегами, изучение накопленного опыта, выступления на международных конференциях с результатами собственных исследований, публикации по этой проблематике.

Как известно, многие современные исследователи рассматривают историю местечек как важную составляющую часть еврейской истории. Надо сказать, что в течение послевоенного времени западные ученые добились определённого успеха в исследовании истории еврейской диаспоры Беларуси, в том числе уделяя внимание прошлому местечек. С осмыслением Холокоста происходит рост интереса к *“исчезнувшему штетл”*. В ряде работ очевидна попытка идеализации этого утраченного мира, который никогда уже не возродится. Реконструируя прошлое, многие авторы хотели представить идеальную еврейскую общину, жители которой были способны сохранить традиционные нормы и ценности, свой стиль жизни, занятия и социальные отношения [5].

На современном этапе активно изучаются прежде закрытые для глаз исследователей проблемы истории советских евреев. Некоторые статьи и монографии непосредственно раскрывают многие аспекты прошлого местечек, такие как уничтожение традиционной культуры и экономики еврейских общин, изменение образа штетла в результате миграций и социальной политики советского режима. Влияние советской политики на штетл представлено в работах М. Крутикова [6], Г. Эйстраха [7], А. Кагановича [8]. В книге А. Зельцера подробно изучены разные аспекты трансформации еврейской традиционной социальной, экономической и культурной жизни в поселениях Витебской области под влиянием процессов советизации [9]. Монография Л. Смиловицкого подробно отражает малоизученные стороны истории еврейской общины Турова [10].

Надо признать, что современные работы по истории штетл демонстрируют применение подходов региональной истории – изучение исторического прошлого конкретных населенных пунктов. Исследования также обогащаются неопубликованными архивными материалами, воспоминаниями, материалами изданий на идиш. В отражении разных аспектов советизации местечек исследователи удачно совмещают подходы различных дисциплин, таких как история,

демография, культурология и социология. Необходимо отметить блестящее исследование М. Альтшулера по демографии советских евреев [11]. Сочетание методов культурологии, этнологии и истории проявляется в монографии А. Штерншис по проблемам еврейской культуры в СССР [12]. Изучение демографической ситуации в советских местечках представлено в статье Э. Школьниковой [13].

Рассматривая историю местечек, в частности, их советизацию, нельзя забывать о том, что это были многонациональные поселения. Как известно, штетл мог охватывать и всё пространство населенного пункта или только определенную его часть, но всё равно он граничил с нееврейским миром. Процессы советизации были универсальны для евреев и нееврeев (белорусов, украинцев, русских, татар и прочих), те и другие должны были в идеале отречься от своих религиозных убеждений, принять основы советской пролетарской культуры. Советская власть стремилась стереть межнациональные барьеры, уничтожая при этом этническую и культурную специфику этих поселений, тем самым, обезличивая их. Поэтому изучение подобной трансформации желательно проводить в комплексе, с учетом связи между этническими общинами местечка.

На наш взгляд довольно удачным и перспективным является тесное научное сотрудничество отечественных и зарубежных исследователей, занимающихся проблемами истории этих населенных пунктов. К настоящему времени увидели свет интересные совместные статьи белорусских и израильских авторов [14]. Как результат плодотворного сотрудничества можно отметить совместный проект "*Sztetł –Wspólne Dziedzictwo",* выполненный кругом белорусских, польских, российских и украинских молодых историков. Это издание раскрывает различные аспекты истории штетлов Восточной Европы, в том числе местечек Советской Беларуси [15].

В своей работе по истории Беларуси Н. Вакар ещё в 1950-е гг. отмечал, что советская «официальная засекреченность родила множество мифов, и потребуется не только одно поколение историков, чтобы их преодолеть» [16, 140]. Исследуя местечки Беларуси, необходимо также преодолевать некоторые подходы, сложившиеся в непростом XX веке. Местечко не стало типично социалистическим населенным пунктом, как это рисовала официальная пропаганда, и оно продолжало искать свой путь, приспосабливаясь к советским реалиям. С другой стороны советское местечко – уже не было тем «старым и добрым штетлом», воспетым рядом еврейских авторов. Советизация коренным образом изменила жизнь этих поселений в социальной, экономической и культурной сферах.

Также следует отметить, что историческое прошлое нееврейских диаспор местечек изучено недостаточно, в частности, проблемы повседневной жизни и межэтнических отношений в местечках, влияние советской социальной и культурной политики на жизнь этнических групп местечек (белорусов, татар, поляков, русских), религиозных общин (старообрядцев, мусульман, протестантов). Эти и некоторые другие проблемы всё ещё открыты для дискуссии.

Список источников и литературы

1. Мачульскі. Мястэчкі пры суцэльнай калектывізацыі / Мачульскі // Бальшавік Беларусі, 1930. – № 1–2. – С. 69–73.
2. Релес, Г. Еврейские писатели Белоруссии / Г. Релес. – Минск: Колос, 2006.
3. Из жизни "Воздукхтреста" / Сиротинер // Еврейское местечко в революции. Очерки / под ред. Тана-Богораза. – Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1926. – С. 89–120.
4. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. Р-7541. – Оп. 1. – Д. 1327. – Л. 12–30.
5. Herzog, E. Life Is with People: The Culture of the Shtetl / E.Herzog, M.Zborowski, M.Mead. – New York: Schocken Books, 1962.
6. Krutikov, M. The Shtetl New Approachesin East European Jewish Affairs / M. Krutikov // "East European Jewish Affairs", 2007. – Vol. 37, № 3(December). – С. 275–277.
7. Estraikh, G.The Soviet Shtetl in the 1920s / G. Estraikh // Polin: Studies in Polish Jewry, vol. 17, The Shtetl: Myth and Reality / под ред. A. Polonsky. – Portland, 2004. – С. 197–258.
8. Каганович, А. Речица: История еврейского местечка Юго-Восточной Белоруссии. Иерусалим, 2007 / А. Каганович. – Иерусалим, 2007.
9. Зельцер, А. Евреи советской провинции: Витебск и местечки. 1917–1941 / А. Зельцер. – Москва: Росспен, 2006.
10. Смиловицкий, Л. Евреи в Турове: История местечка Мозырского Полесья / Л.Смиловицкий. – Иерусалим, 2008.
11. Altshuler, M. Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust. A Social and Demographic Profile / M. Altshuler. – Jerusalem, 1998.
12. Shternshis, A. Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union. 1923–1939. – Bloomington, 2006.
13. The Transformation of the Shtetl in the USSR in the 1930s / E. Chkolnikova // "Jews in Russia and Eastern Europe", 2004. – № 1(52). – С. 91–130.
14. Kolyshki–A Shtetl in the Late 1930s / A. Zeltser, V. Selemenev // "Jews in Eastern Europe", 2001. – № 2(45). – С. 48–73.
15. Sztetł – Wspólne Dziedzictwo: Szkice z Dziejów Ludności Żydowskiej Europy Środkowo-Wschodniej / под ред. A. Markowski i W.Śleszyński. – Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku, 2003.
16. Vakar, N. Belorussia. The Making of a Nation. A Case Study / N.Vakar. – Cambridge, 1956.

Андрей Замойский, родился в 1977 году в Минске. Выпускник исторического факультета Гомельского государственного университета им. Ф.Скорины. Защитил диссертацию в Институте истории Университета в Белостоке по проблемам трансформации местечек Советской Беларуси. Научный сотрудник Белорусского научно-исследовательского центра электронной документации (БелНИЦЭД, Минск). Сфера научных интересов: история Беларуси в межвоенный период, история местечек, история национальных меньшинств республики.

УДК 947. 6 “1920-1930”: 323.1…

Михаил Старовойтов (Гомель, Беларусь)

УРБАНИЗАЦИЯ БЕЛОРУССКО-РОССИЙСКО-УКРАИНСКОГОПОГРАНИЧЬЯ В 1920 –1930-е ГОДЫ (историография и источники проблемы)

В данных материалах автором предпринята попытка показать, что наличие источниковой базы позволяет раскрыть такую проблему, как урбанизация белорусско-российско-украинского пограничья в 1920 – 1930-е годы, которая является важной составной частью нового научного направления в отечественной историографии – демографические и этносоциокультурные процессы в БРУП в XX веке.

Белорусские, российские и украинские историки в последние годы стали проявлять определенный интерес к проблемам белорусско-российско-украинского пограничья (БРУП), что показала международная конференция в Брянске в сентябре 2008 г.[14]. Однако исследований по обозначенной теме в условиях трансформации/модернизации советского общества в рассматриваемый период в отечественной историографии практически нет. Определенные наработки по истории городского населения сделаны автором данного сообщения в связи с разработкой проблемы «Этносоциокультурные и демографические процессы в белорусско-российско-украинском пограничье (1920 – 1930-е гг.)», которые докладывались на международных конференциях в Брянске, Гомеле, Минске, Витебске, Могилеве в 2008 – 2009 гг. [14, с. 222–227; 17, с. 14–16]. Сравнительное исследование предложенной нами проблемы в указанный период позволит дать более достоверную этнокультурную характеристику городскому населению этого региона и, прежде всего, его белорусской части. На необходимость региональных исследований обращает внимание автор ряда монографий, известный специалист по проблемам урбанизации России А.С. Сенявский [15, с. 222, 226]. Аргументировано доказав, что российская урбанизация XX в. не являлась предметом специального комплексного исторического исследования он пишет: «Более того, образовавшийся «вакуум» в исследовании места урбанизации и роли города в историческом процессе в последнее время пытаются заполнить преимущественно неисторики (культурологи, социологи, даже экономисты и др.»[16, с. 8]. С полным основанием, на наш взгляд, это можно отнести и к белорусской историографии, что делает обозначенную нами проблему наиболее актуальной и

перспективной для историков. Учитывая возможный объем публикации материала , остановимся на некоторых сюжетах проблемы.

Важнейшими и богатейшими источниками по истории городов и проблемам урбанизации являются переписи 1920, 1923 и 1926 годов, материалы которых опубликованы в середине 1920-х – начале 1930-х годов, но еще недостаточно используются исследователями. Например, Всесоюзная перепись населения 1926г., которая отличается большой информативностью, репрезентативностью и скорректированностью данных. Рассмотрение обозначенной проблемы в логически завершенном виде стало возможным в связи с открытием доступа к данным переписи 1939 г. Благодаря усилиям российских историков часть общесоюзных и республиканских данных этой переписи опубликована. Они использованы в первом томе трехтомного труда «Население России в XX веке», в предисловии к которому Ю.А. Поляков пишет, что изучение различных аспектов жизнедеятельности населения России XXв. связано с трудностями, обусловленными частыми изменениями территории, административного деления, границ многочисленных регионов [12, с.4]. В значительной степени это касается и БРУП. В монографии В.Б. Жиромской указывается, что существует сложность в установлении численности населения городов и сел регионов, областей, автономий в связи с приписками численности населения из-за последствий голода, перераспределением спецконтингента и военнослужащих, что это возможно рассчитать по архивным данным [11, с. 11, 51, 65–66]. Автор попытался уточнить численность населения БССР [19, с. 177], но эта проблема требует специального кропотливого исследования.

Выявленные архивные материалы переписи 1939г. позволяют провести сравнительный анализ основных составляющих урбанизационного развития соседних областей региона (таблицы, абсолютные и относительные показатели составлены и подсчитаны автором). Общесоюзного законодательства о городах не было, а городская перепись 1923 г., очевидно, не давала полной информации. В 1924 г. 16 апреля в УССР, 15 сентября РСФСР приняли нормативные акты о городских и сельских поселениях. В России к городским поселениям (ГП) относились «населенные пункты с количеством взрослого населения не менее одной тысячи человек при условии, если сельское хозяйство является основным занятием не более, чем для двадцати пяти процентов населения» [9, с.154], в Украине, которые имели не менее трех тысяч жителей, а городским поселениям, имевшие не менее 10тыс. жителей и возглавляемые горсоветами, присваивалось наименование «город»[9, с.156]. В БССР 3 июля 1925 г. был утвержден список городов и местечек и что же в этом списке было отмечено? без конкретизации численности, а все поселения, не вошедшие в него,

стали именоваться селами [9, с.157]. В инструктивных документах Всесоюзной переписи 1926 г. уже более расширительно толковалось понятие «городское поселение». Численность его населения определялось от 500 до 2 тыс. чел., а занятых сельскохозяйственным производством должно было быть не более 50%. По данным переписи видно, что в БРУП как в основном земледельческом регионе было очевидным отставание процесса урбанизации от основных промышленных районов страны и по количественным и по качественным показателям. В БРУП в составе всего городского самодеятельного населения был очень высокий показатель занятых сельскохозяйственным трудом. В Западном районе 22,6%, в Украине – 21,8% [10, с. 87]. Наши выборочные подсчеты на основании данных переписи 1926 г. свидетельствуют, что эти показатели существенно отличались от средних показателей в разрезе по меньшим административным единицам (разным в БРУП). Так, среди городского самодеятельного занятого населения (без безработных, не указавших занятия и военнослужащих) Почепского уезда Брянской губернии удельный вес занятых сельским хозяйством составил 58%, среди горожан Нежинского округа – 50%, а в Витебском округе – 13,2%, т.к. он является одним из наиболее промышленно развитых округов с 24,9% всех рабочих этой отрасли Беларуси [3, с.11, 31, 210]. Наиболее отсталыми в индустриальном отношении в рассматриваемый период были Житомирщина, Мозырщина, Смоленщина и Черниговщина.

По переписи 1926г. численность населения городов и ГП на три варианта: по 5, 8 и 11 групп с внутренней разбивкой населения от 500 до 10 000 и от 5 000 до 100 000 и более чел. Деление на пять групп (заканчивается на количество населения 10 000 чел. и более и показано при окружном делении) наиболее подходит для характеристики горожан БРУП, т.к. в белорусских и украинских его составляющих это была основная административная единица. Однако, учитывая различия в административном делении БРУП, в таблице 1 мы выделили 7 групп, чтобы включить города и ГП с населением свыше 100 000 тыс. чел. В группу малых и средних ГП можно отнести поселения с населением от 500 до 5тыс. чел. и от 5 до 10 тыс. чел. К крупным городам, как правило, относят города с населением свыше 50 тыс. чел., но таких в БРУП было единицы.

Как видно из таблицы 1 [4, с. 5; 5, с. 6–7; 6, с. 69; 7, с. 3, 227], самая высокая концентрация населения в городах свыше 10 тыс. чел. была в украинской составляющей БРУП (в основном за счет Киева) затем в белорусской. В белорусской части пограничья почти половина горожан проживала в Витебске, Гомеле и Могилеве. В первой половине 1920-х годов, отмечает Коковин, в РСФСР городское население равными долями распределялось по группам городов до 5 тыс., от 5 до 10 и от 10

до 20 тыс. чел. [9, с. 13], хотя в Западном районе мы видим тенденцию похожую на белорусскую.

Таблица 1 - Группировка городских населений БРУП в 1926г. (абс. и %)

Показатели	Группы городов по числу жителей в них (тыс. чел.)							
	До 1	1 - 5	5 - 10	10 - 20	20-50	50-100	>100	Всего
Западный район (Брянская и Смоленская губернии)								
Количество	10	30	16	6	6	1	-	69
Население	7 221	79 421	180 160	79 858	149 404	78 520	-	574 584
% к итогу	1,26	13,82	31,35	13,90	26,00	13,67	-	100
Основные округа белорусского пограничья								
Количество	10	38	15	1	2	3	-	68
Население	7 447	98 353	104 621	16 559	47 837	235 488	-	510 305
% к итогу	1,46	19,27	20,50	3,24	9,37	46,15	-	100
Основные округа украинского пограничья								
Количество	2	23	22	14	4	2	1	68
Население	1 472	71 318	161 132	210 902	144 819	132291	513 637	1 235571
% к итогу	0,12	5,77	13,04	17,07	11,73	10,71	41,57	100

В 1920 – 1930-е годы в силу объективных и субъективных причин по инициативе советских органов и населения часто менялся статус городских и сельских поселений БРУП. Особенно это заметно в БССР, где насчитывалось значительное количество местечек. Официально статус городских поселений они получили в 1925г. когда ЦИК и СНК БССР утвердили список 25 городов и 49 местечек [2, с. 48–49]. В 1935г. был утвержден список 32 городов, 14 рабочих поселков и 67 местечек [2, с. 84–85]. После переписи 1937г. сначала СНК СССР дал указания форсировать работу по переводу сел в города, а затем совещание у М.И. Калинина поступили в республики, чтобы в регионах была проведена эта работа. По всей стране была проведена широкомасштабная кампания пересмотра статуса рабочих поселков и сел по превращению их в города для увеличения численности городского населения, что свидетельствует о явной политизации этого вопроса перед переписью 1939 г. [11, с. 62–

64]. В республике это коснулось местечек. Через восемь месяцев после введения в БССР областного деления 27 сентября 1938 г. Президиум Верховного Совета БССР все населенные пункты разделил на 2 категории: поселения городского и сельского типа (в РСФСР и УССР это было сделано в 1924 г.). Был утвержден и список поселений городского типа: а) города областного – 11 и районного – 24 подчинения; б) рабочие поселки – 14 и в) городские поселения – 52 [2, с. 87–89]. Таким образом, полуаграрные местечки стали городскими поселениями, общее число которых достигло 101. Такое количество городов БССР показано и в переписи 1939 г. Обострял проблему и тот факт, что в СССР по данным на 1 марта 1937 г. на 3 307 районов 758 или 23% районных центров было расположено в городах и рабочих поселках. Остальные расположены в крупных селах, пунктах нахождения МТС и немало районных центров находилось в небольших и плохо обустроенных селах [1, с.V]. По нашим подсчетам, в 1939г. в белорусских областях БРУП из 70 районных центров 10 (14,3%) находилось в селах, в российских из 112 – 53 (47,3%) и в украинских из 83 – 44 (53,0%). Российские и украинские села-райцентры были не только равны по численности с белорусскими местечками-райцентрами, но и часто их превосходили. Так, в селе Носовка Черниговской области насчитывалось 14 685 жителей, а в селе Медынь Смоленской области – 5 829 чел., тогда как в бывшем одном их крупных местечек Турове, ставшем в 1938 г. поселком городского типа и райцентром – 5 455 чел. В БРУП было свыше 20 сел и бывших местечек с населением от 500 до 1000 чел., которые стали райцентрами [13, Д. 257, л. 2–3; 317, л. 40–44; Д. 325, л. 44–46; Д. 358, л. 45–47; Д. 361, л. 46–50; Д. 373, л. 41–43; Д. 375, л. 45–46; Д. 376, л. 43–44; Д. 379, л. 48–49; Д. 380, л. 40–41].

Таблица 2 – Городское население БРУП, занятое в отраслях народного хозяйства в 1939 г.

Области		Витебская		Житомирская		Смоленская		Орловская		Полесская		Могилевская		Гомельская	
Промышленность	64035	36,14	52817	36,14	52817	35,47	72701	45,81	138137	22,79	7329	35,56	50028	39,74	45116
Сельское хозяйство	8410	12,36	18069	12,36	18069	6,44	13201	6,08	18347	16,24	5222	8,50	11967	5,91	6713
Лесное хозяйство	1013	1,22	1781	1,22	1781	0,76	1567	1,36	4114	3,49	1121	1,26	1776	0,77	870
Строительство	10274	4,73	6911	4,73	6911	8,03	16457	4,52	13624	4,99	1604	8,13	11443	5,11	5804
Транспорт и связь	16045	6,06	8850	6,06	8850	9,63	19730	9,61	28963	7,15	2298	7,16	10074	10,78	12241
Торговля и общепит	15662	10,01	14634	10,01	14634	11,38	23315	9,35	28201	10,31	3316	8,74	12293	9,19	10435
Жилкоммунхоз	4098	3,00	4385	3,00	4385	3,10	6348	2,24	6763	2,15	692	2,45	3450	2,46	2791
Просвещение, наука искусство, печать	9801	6,56	9584	6,56	9584	7,16	14672	6,68	20133	6,24	2009	6,04	8500	5,82	6606
Здравоохранение	7516	4,71	6887	4,71	6887	4,94	10133	4,28	12891	4,32	1389	4,53	6367	4,25	4823
Госучреждения, парт. и обществ. организации	9150	7,86	11485	7,86	11485	8,54	17500	6,27	18891	10,53	3385	6,40	9007	5,40	6126
Не распределено по отраслям народного	16706	7,34	10731	7,34	10731	4,55	9330	3,80	11461	11,80	3796	11,23	15794	10,58	12016
ВСЕГО	162710	100	146134	100	146134	100	204954	100	301525	100	32161	100	140699	100	113541

Киевская	221524	34202	3213	39892	47848	62200	22917	52721	35480	42776	41424	604197
	36,66	5,66	0,53	6,60	7,92	10,29	3,79	8,73	5,87	7,08	6,86	100
Черниговская	35862	23396	1366	5438	10140	13455	3040	8003	5998	9713	9158	125269
	28,63	18,67	1,09	4,34	8,09	10,74	2,43	6,39	4,79	7,75	7,31	100

Пока не удалось выявить и систематизировать данные о степени занятости населения по отдельным городам, поэтому покажем это по всем горожанам в разрезе областей. Из таблицы 2 видно [13, Д. 317, л. 45; Д. 325, л. 47; Д. 358. л. 48; Д. 361, л. 51; Д. 373, л. 44; Д. 375, л. 47; Д. 376, л. 45; Д. 379, л. 50; Д. 380, л. 42], что в 1939г. самый низкий удельный вес занятых в промышленности горожан в БРУП имели Полесская, Смоленская и Черниговская области, а в первой и последней из них был самый высокий удельный вес горожан, занятых сельским хозяйством. Если исключить Киев из одноименной области, то в целом данные по занятым в сельском хозяйстве горожанам по украинской составляющей БРУП будут самые высокие. Начиналась искусственная ликвидация различий между городом и деревней, что и породило, на наш взгляд, многие современные проблемы малых и средних городов, которые требует самостоятельного исследования. Что касается нераспределенных по отраслям народного хозяйства, то в качестве рабочей гипотезы мы считаем, что это военнослужащие.

По методике А.С.Сенявского начало выхода из традиционного общества определяется удельным весом горожан в составе всего населения в 10 – 12%, а затем начинается урбанизационный переход к городскому обществу, который по его мнению занял весь советский период [14, с. 219, 225]. По нашим подсчетам уровень в 10 – 12% в среднем по БРУП был достигнут к 1914г. [18, с. 92], а затем частично к 1923, и частично только к 1926годам. В среднем по БРУП он составил около 14% при 9,0 – 9,4% в Полесской и Смоленской областях и 12,3% – в Черниговской. В 1939 г. средний показатель был уже на 8% больше и равнялся 22% при 11,2 в Полесской и 15,8 – в Черниговской и 16,7% –в Смоленской областях [17, с. 15].

Необходимо отметить, что по степени урбанизации (по Каппелеру А. – это показатель в % к общей численности этнической группы) белорусы в республике были на последнем месте с 16,9%, тогда как у чехов и словаков (предпоследнее место) он равнялся 26,4, а на первом месте евреи – 87,8%. За пределами своей этнической территории у белорусов этот показатель был выше: на Украине – 56,8; в РСФСР – 46,1, а в целом по СССР – 20,8%, что вывело их на предпоследнее место из 20-ти наиболее урбанизированных наций [8, с. 57–59, 68, 70].

Даже краткий сравнительный анализ данных по обозначенной теме показывает, что в БССР, как и в соседних пограничных областях, урбанизация проводилась в условиях политизации их индустриального/промышленного развития, была направлена на «неуклонный рост» рабочего класса, форсировала приток сельского населения в крупные города и рабочие поселки, что являлось общей тенденцией. Особенностью урбанизационного процесса в БССР стал перевод абсолютного большинства местечек в поселения городского типа, что автоматически делало их население горожанами, а по сути большинство из них таковыми не являлось. Проведенная в БССР местечковая урбанизация представляется нам белорусской спецификой. Урбанизация в силу целого ряда причин и в конце 1930-х годов не сделала большинство городов БРУП городом, даже по советским меркам, т.к. носила политизированный характер. Из вышеизложенного следует, что наличие источников, отсутствие монографических исследований по урбанизации и истории городов Беларуси советского периода в сравнении с соседними регионами делает обозначенную нами проблему наиболее актуальной и перспективной в современной отечественной историографии.

Список источников и литературы

1. Административно-территориальное деление союзных республик. – М.: Власть Советов, 1937. – 256с.
2. Адмнистративно-территориальное устройство БССР: Справочник. В 2-х т. Т.1 (1917 – 1941гг.) / гл. арх.упр. при СМ БССР, Ин-т философии и права АН БССР; сост. Т.А.Воробьева [и др.]. – Минск: Беларусь, 1985. – 390с.
3. Віцебская акруга. Статыстычна-эканамічнае апісанне. – Віцебск, Віцебскае акруговае статыстычнае бюро, 1929. – 221с.
4. Всесоюзная перепись населения 1926 года Т. II. Западный район. Центрально-Промышленный район. Отд. I. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. – М.: ЦСУ СССР, 1928. – 452 с.

5. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Т. X. БССР. Отд. I. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. – М.: ЦСУСССР, 1928. – 289 с.
6. Всесоюзный перепис людности 1926 док.Т. XI. УСРР.Підсуміки по республіці. Полісся. Національність. Рідна мова. ВІК. Письменнісць. – М.: ЦСУ СРСР, 1928. – 203 с.
7. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Т. XII. УССР. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон Отд.I. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. – М.: ЦСУ СССР, 1928. – 482 с.
8. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / под ред. Ю.А.Полякова. – М.: Наука, 1992. – 256с.
9. Города Союза ССР. – М.: НКВД, 1927. – 160 с.
10. Давидов, Э. Города в пореформенную эпоху. Города СССР / Э. Давидов / БСЭ. – М.: Совет.энциклопедия, 1930. – Т. 18. – С.85–92.
11. Жиромская, В.Б. Демографическая история России в 1930-е гг. Взгляд в неизвестное / В.Б. Жиромская. – М.: РОССПЭН, 2001. – 280 с.
12. Население России в XX веке. В 3-х т. / Т. I. – М.: РОССПЭН, 2000. – 463 с.
13. Российский государственной архив экономики (РГАЭ) // Всесоюзная перепись населения 1939 года. – Фонд. 1562. – Оп. 336. – Д. 257; 317, 325, 358, 361, 373, 375, 376, 379, 380.
14. Российско-Белорусско-Украинское пограничье: проблемы формирования единого социокультурного пространства – история и перспективы: материаы международной науч.-практич. конференции. – Брянск ООО «Ладомир», 2008. – 295с.
15. Сенявский, А.С. «Урбанизационный переход» России в XX веке как составляющая модернизационного процесса: условия, реализация, результаты // Россия на рубеже XX1 века: оглянись на век минувший / ред. кол.Ю.А. Поляков [и др.]. – М., 2000. – С. 216–237.
16. Сенявский, А.С. Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе / А.С. Сенявский; Ин-т рос. истории. – М.: Наука, 2003. – 286с.
17. Старовойтов, М.И. Динамика численности городского населения БРУП в 1920 – 1930-е гг. // Романовские чтения-5: сб. трудов Международной науч. конференции. – Могилев: УО «МГУ им. А.А. Кулешова», 2009. – С. 14–16.
18. Старовойтов, М.И. Процесс модернизации в белорусско-российско-украинском пограничье (конец XIX – 1914 г.) // Известия Гомельского госуниверситета им. Ф.Скорины. 2008. – № 4. – С. 91–99.
19. Старовойтов, М.И. Сельское население белорусско-российско-украинского пограничья в 1920 – 1930-е годы (этнокультурный аспект) // Известия Гомельского госуниверситета им. Ф. Скорины. 2009. – № 4. Ч. 1. – С. 175–183.

Старовойтов Михаил Иванович, кандидат исторических наук (1980), доцент (1988), ведущий научный сотрудник НИСа Гомельского государственного университета им. Ф.Скорины, докторант БГУ. Научные интересы: история национально-государственного и национально-культурного строительства в Беларуси XX в.; национальные меньшинства на Гомельщине; этнокультурные процессы в белорусско-российско-украинском пограничье в первой половине XX в.

УДК 339.172(476)(091)“19”

Наталья Полетаева (Минск, Беларусь)

ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ТОВАРНЫХ БИРЖ БЕЛАРУСИ В ГОДЫ НЭПА В ФОНДАХ НАЦИОНАЛЬНОГО АРХИВА РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ

В статье анализируются основные группы документов, хранящиеся в Национальном архиве Республики Беларусь, связанные с возникновением, функционированием и ликвидацией товарных бирж БССР в годы новой экономической политики.

Формирование современных рыночных структур предполагает углубленное изучение и обобщение исторического опыта функционирования различных экономических институтов. Одним из них являются биржи. История экономики нашей страны свидетельствует о том, что эти учреждения действовали здесь как на рубеже XIX – XX вв., так и в годы новой экономической политики.

Но в белорусской историографии, к сожалению, практически нет научных публикаций, посвященных истории товарных бирж как в белорусских губерниях Российской империи, так и в БССР в период нэпа. В частности, упоминание о существовании бирж в годы нэпа и незначительная информация о Витебской бирже содержится только в монографии Л.М.Михневича «Торговля Белоруссии (1900 – 1970 гг.)», изданной в 1973 г., а также написанном им разделе коллективной монографии «Развитие экономики Белоруссии в 1921 – 1927 гг.». Наше обращение к фондам Национального архива Республики Беларусь объяснило этот феномен. Приспплошном обследовании описей фондов Экономического совещания при Совете народных комиссаров БССР (ф. 18), Центрального статистического управления БССР (ф. 30), Высшего совета народного хозяйства БССР (ф. 63), Народного комиссариата рабоче-крестьянской инспекции БССР (ф. 101), Народного комиссариата торговли БССР (ф. 117) за период 1921 – 1929 гг. было выявлено в общей сложности 40 архивных единиц хранения, связанных с деятельностью Минской, Витебской и Могилевской товарных бирж. Все они ранеене запрашивались исследователями и не были введены в научный оборот. Поэтому представляет интерес анализ этой источниковой базы, позволяющей воссоздать еще одну неизученную страницу экономической истории Беларуси.

Большинство дел (почти 60 %) отложилось в фонде 117, поскольку биржи находились в непосредственном подчинении Наркомторга БССР. В фонде 63 оказались около 15 % дел,

в остальных трех фондах – четверть дел. Объемы дел различны – от 50 до 600 листов.

Документы свидетельствуют, что *Витебская* товарная биржа была основана 20 ноября 1922 г., ликвидирована в декабре 1926 г. Учредительное собрание членов *Минской* товарной биржи (первоначально она называлась Товарная биржа Белоруссии) состоялось 24 ноября 1922 г., а официальное ее открытие – 5 декабря 1922 г. Просуществовала биржа до февраля 1927 г. *Могилевская* товарная биржа работала с 3 июля 1925 г., когда состоялось собрание ее учредителей, до 15 июля 1926 г. [1, л. 105; 2, л. 24; 3, л. 12; 4, л. 9; 5, л. 186; 6, л. 252].

Таким образом, архивные документы, касающиеся товарных бирж БССР, охватывают период с ноября 1922 г. по март 1927 г. Распределение дел по годам представлено так: 1922 г. – 2,6%; 1923 г. – 18,4%; 1924 г. – 23,7%; 1925 г. – 13,2%; 1926 г. – 34,2 %; 1927 г. – 7,9 %. Как видим, основная масса документов приходится на 1923 г., когда шло становление всех структурных частей бирж, и на 1925 – 1926 гг., когда биржи проявили наибольшую активность в регистрации биржевых и внебиржевых сделок, и когда, вследствие усложнения деятельности были созданы различные отделы, секции и т.д.

Можно выделить несколько групп делопроизводственной документации, связанной с работой товарных бирж БССР. Это, прежде всего, нормативные документы СТО СССР, определившие правовую основу для начала работы бирж, а также типовой Устав товарной биржи, ряд постановлений СНК БССР о порядке регистрации биржевых и внебиржевых сделок. Эти решения позволяют выявить цели и задачи бирж, подчиненность этих учреждений, а также выяснить многие вопросы уставного характера (общие положения, о членах биржи, о биржевых собраниях и порядке их проведения, о биржевом комитете, о ревизионной комиссии, о средствах биржи, о биржевых маклерах, об арбитражной комиссии, о порядке закрытия бирж и ликвидации ее дел и имущества).

Важной группой источников являются протоколы заседаний различных биржевых институтов: общих собраний, биржевых комитетов, котировальных комиссий, регистрационных бюро, арбитражных комиссий и различных секций, которые были образованы в течение 1923 – 1926 гг. при Витебской и Минской биржах.

В протоколах общих собраний содержится информация о порядке совершения биржевых сделок; инструкции и положения, вырабатываемые биржевым комитетом; приходно-расходные сметы и отчеты биржевых комитетов. Здесь присутствуют сведения о размерах вступительных и членских взносов; платы постоянных и разовых посетителей биржевых собраний; штрафов, пени, сборов с биржевых

сделок и платы за услуги биржевого технического аппарата. Эти протоколы позволяют в основном восстановить персональный состав членов биржевых комитетов и их президиумов, ряда должностных лиц. Так, первым председателем биржевого комитета Минской товарной биржи был П.М.Шабашов, с апреля 1925 г. его сменил М.М.Новлянский (представитель Белкоопсоюза). Витебскую биржу возглавлял Страд (к сожалению, в делах не названы его инициалы и основное место работы). Председателем биржевого комитета Могилевской товарной биржи был Раскин (инициалов нет) – представитель Могилевского отделения Госбанка. К протоколам общих собраний, как правило, прилагаются отчеты о деятельности биржевых комитетов за истекшие годы и заключения ревизионных комиссий, по которым можно судить о различных сторонах деятельности бирж.

Особое место принадлежит протоколам заседаний биржевых комитетов. Анализируя их, можно установить, какие организации становились членами бирж, как биржевые комитеты решали возникающие в связи с развитием товарооборота Беларуси задачи, как менялись правила биржевой торговли. В числе вопросов, рассматриваемых биржевыми комитетами, были такие, как: избрание представителей бирж в состав губернских комиссий по подоходно-поимущественному налогу; взаимоотношения с частными торговцами и меры по вовлечению частного капитала в работу бирж; изменение форм оплаты работы маклеров; создание зерновой аналитической камеры и музея образцов при Минской бирже; об открытии в Минске курсов торгово-промышленных, финансовых и кооперативных знаний и др. В протоколах содержится также разнообразная информация о создании и деятельности специализированных комиссий и бюро бирж. Степень достоверности этих материалов весьма высока, они раскрывают многие аспекты коммерческой и общественной деятельности бирж Беларуси.

В протоколах котировальных комиссий, регистрационных бюро, арбитражных комиссий содержится информация, которая позволяет судить о механизме рассмотрения биржевых и внебиржевых сделок, когда выяснялось их соответствие действительно существовавшим ценам. Достаточно интересны варианты решений комиссий в тех случаях, когда сделки не котировались или в них находились ошибки. В таких случаях документы, рассматриваемые анонимно, под номерами, направлялись регистрационному бюро.

Протоколы заседаний регистрационных бюро бирж БССР, сохранившиеся в фондах НАРБ достаточно полно, показывают, как осуществлялось общее руководство регистрацией внебиржевых сделок, и разрешались возникающие при этом спорные вопросов. Сделки

оценивались с точки зрения их экономической целесообразности и соответствия условиям рынка.

Обширная и разноплановая информация содержится в протоколах заседаний статистико-экономического отдела Минской товарной биржи. Это подразделение составляло ежемесячные конъюнктурные обзоры рынка, изучало условия товарооборота государственной, кооперативной и частной торговли, исследовало ценообразующие факторы, проводило специальные обследования отдельных отраслей торговли. Все эти материалы являются ценным источником для более глубокого изучения истории торговли Беларуси в 1920-е гг.

Достаточно полно сохранились протоколы заседаний секции частной торговли Минской товарной биржи. Эти документы позволяют проанализировать разные аспекты взаимоотношений государства с частным капиталом. Они показывают, что частный капитал с большим недоверием относился к предпринимаемым государством в тот период усилиям по вовлечению частника в биржевую торговлю. Очевидно, что через эту секцию частные торговцы и промышленники пытались довести до госучреждений свою позицию по вопросам налогообложения, кредитования. В ряде случаев благодаря деятельности секции удавалось улучшить условия отпуска товаров в кредит, снизить для частных обществ взаимного кредита учетный процент, изменить нормы доходности и т.д.

Значительный объем сведений содержится в печатных органах бирж – «Бюллетене Минской товарной биржи» (с 1 июня 1925 г. стал издаваться биржевым комитетом совместно с НКВТ и БелКТА под названием «Белорусский коммерческий бюллетень» [7, л. 156 об.]) и «Бюллетене Витебской товарной биржи». Издания выходили два раза в неделю. Содержали отделы: котировка, спрос и предложение, заключенные сделки, настроение биржи, рыночных цен и объявления. Изучение этих документов представляется весьма важным для понимания атмосферы, преобладавшей на бирже в тот или иной отрезок времени.

Огромная по объему и разноплановая по содержанию информация содержится в отчетах и статистических сведениях об оборотах бирж. Они представляют собой сведенные в сотни таблиц данные за весь период деятельности Минской, Витебской и Могилевской бирж. Одни из них сгруппированы по месяцам и годам, другие – разрозненны и содержатся в разных делах, поэтому представляют некоторую сложность для научной обработки и систематизации. Они позволяют проследить динамику торгового оборота бирж БССР, выявить изменения в соотношении биржевого и внебиржевого оборотов, а также сопоставить сведения об обороте по покупке и по продаже товаров.

В биржевой торговле участвовали разные контрагенты – государственные организации, кооперативные учреждения и частные лица. На основе отчетов можно проанализировать изменения в их соотношении и определить, кто и в какой сфере доминировал, за счет каких участников и в какие периоды росла или сокращалась доля государственной сектора. Эта же группа документов позволяет выяснить, для каких контрагентов и какие формы расчетов преобладали – наличными, в кредит или смешанные.

Здесь же содержатся сведения о распределении общего товарного оборота бирж по группам товаров. Фиксировались две основные группы товаров – промышленные и сельскохозяйственные. В их рамках выделялись: хлебофураж, прочие продукты питания, сырье, бакалейно-колониальные, текстильные, москательно-химические товары, металлы, топливо, прочие стройматериалы, силикатные, кожтовары, писчебумажные, канцелярские и прочие товары. Предварительный анализ этих сведений показал, что наиболее ходовыми товарами на биржах БССР были бакалейные, текстильные, а также лесоматериалы и металлы. Обращает на себя внимание небольшая сумма сделок на продукты местного производства – силикатные и кожевенные. Это объяснимо тем, что стекло и кожтовары сбывались за пределами БССР, и на белорусские биржи как предмет сделок попадали на незначительную сумму. Доля продуктов сельскохозяйственного производства также была невелика. Это было связано с тем, что заготовительные органы производили закупки этих товаров на рынке мелкими партиями, которые не проходили по биржевым сделкам.

Для выяснения вопроса об отношении к биржам основных государственных организаций БССР, а также для понимания претензий, которые к этим «нэповским атрибутам» выдвигались со стороны партийно-государственного руководства, важны документы, в которых обобщаются итоги обследований работы бирж вышестоящими организациями, в частности НК РКИ БССР. В марте 1926 г. – январе 1927 г. была проведена комплексная проверка их деятельности. Судя по приводимым фактическим данным, тональности документов, их лексике, НК РКИ решал одну задачу – найти как можно больше доказательств того, что биржи в создаваемой плановой экономике социализма не имеют никаких перспектив. Почти все те «трудности роста», которые, естественно, имелись в работе бирж, были

поставлены им в вину. Выводы были неутешительными: было предложено обратиться в вышестоящие организации с просьбой об отмене всех постановлений 1922 г., которые заложили правовую основу для деятельности бирж. И общее резюме звучало как приговор: «товарные биржи на территории БССР своих основных задач не выполняют и себя не оправдывают» [8, л. 246].

Названные группы документов не исчерпывают всего многообразия архивных источников, связанных с историей товарных бирж БССР. Все они, оцененные в комплексе, сопоставленные и перепроверенные с другими документальными сведениями, могут стать полноценной источниковой базой для воссоздания истории товарных бирж Беларуси периода нэпа.

Список источников и литературы

1. Отчеты о работе и бюллетени Витебской товарной биржи. 20 сентября 1924 г. – 27 ноября 1925 г. // Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Ф. 117. – Оп.1. – Д. 464.
2. Переписка с Витебской товарной биржей о ее ликвидации 13 марта – 3 декабря 1926 г. // НАРБ. – Ф.117. – Оп. 1. – Д. 361.
3. Устав, протоколы заседаний и бюллетени Минской товарной биржи // НАРБ. – Ф. 18. – Оп. 1. – Д. 60.
4. Переписка с Госторгбелом, Минской товарной биржей, правлением жилтоварищества № 1 о ликвидации биржи // НАРБ. – Ф. 117. – Оп. 1. – Д. 161.
5. Протоколы заседаний ЭКОСО БССР, котировальной комиссии, регистрационного бюро и биржевого комитета Минской и Могилевской товарных бирж… 9 января – 28 декабря 1925 г. // НАРБ. – Ф. 117. – Оп. 1. – Д. 62.
6. Протоколы заседаний регистрационного бюро, котировальной комиссии, биржевого комитета, арбитражной комиссии Могилевской товарной биржи на 1926 г. 2 февраля – 7 сентября 1926 г. // НАРБ. – Ф. 117. – Оп. 1. – Д. 368.
7. Протоколы заседаний ЭКОСО БССР, котировальной комиссии, регистрационного бюро и биржевого комитета Минской и Могилевской товарных бирж… 9 января – 28 декабря 1925 г. // НАРБ. – Ф. 117. – Оп. 1. – Д. 62.
8. Протоколы заседаний регистрационного бюро, котировальной комиссии, биржевого комитета, арбитражной комиссии и секций Минской товарной биржи, доклад инспектора НК РКИ БССР об обследовании Витебской, Минской и Могилевской товарных бирж и сведения о внебиржевых сделках // НАРБ. – Ф. 117. – Оп. 1. – Д. 365.

Полетаева Наталья Ивановна, доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры экономической истории Белорусского государственного экономического университета.

УДК 947/987

Ростислав Тимофеев (Витебск, Беларусь)

УПРАВЛЕНИЕ РАЗВИТИЕМ ГОРОДСКОГО ТРАНСПОРТА БССР В 1944 – 1991 гг. В ПРИЗМЕ ДОСТУПНЫХ ИСТОЧНИКОВ

Статья содержит информацию о наиболее доступных для изучения источниках по истории управления развитием транспорта в белорусских городах в 1944 – 1991 гг. В ней отмечены конкретные фонды Национального архива Республики Беларусь, Государственного архива Витебской области, сборники всесоюзных и республиканских документов, всесоюзные, республиканские, ведомственные журналы и газеты, где содержится наибольшее количество материалов по заявленной проблематике.

Изучая историю социально-экономического развития белорусского города, в том числе источниковедческие аспекты, нельзя обойтись без транспорта. Каждое направление городской жизни собрало со временем свою богатую базу источников. Транспорт белорусских городов 1944 – 1991 гг. никакого исключения здесь не составил, а источники для его изучения достаточно доступны и разнообразны.

Среди источников в первую очередь необходимо выделить архивную базу. Наибольшим количеством материалов по развитию послевоенного транспорта белорусских городов обладает Национальный архив Республики Беларусь, где вопросы его развития отражены в фондах органов управления республики. Например, в фонде Совета Министров БССР за № 7 можно найти материалы о деятельности с 1944 г. Государственной штатной комиссии при Совете Министров СССР, без которой было невозможно создание того или иного предприятия городского транспорта. [1; 9]. Многочисленны сведения в этом фонде о реорганизациях министерства автомобильного транспорта и шоссейных дорог БССР, министерства жилищно-коммунального хозяйства БССР в 1944, 1953, 1954, 1957, 1963, 1988 гг., напрямую влиявших на развитие городского транспорта. Более всего в отмеченном фонде представлены постановления Совета Министров БССР, которые влияли на развитие пассажирских перевозок в городе автотранспортом и электротранспортом [2; 10, 103, 104]. Доступна информация об отношении управления делами Совета Министров БССР к министерству автомобильного транспорта БССР. Фонд включает и сведения о Министерстве автомобильного транспорта и шоссейных дорог СССР [3; 6, 26]. Такая источниковая база даёт возможность проследить

зависимость принятия республиканских решений в отношении городского транспорта от позиции союзных органов управления.

Подробную и тщательно систематизированную информацию о развитии городских транспортных систем содержит фонд Центрального Комитета Коммунистической Партии Белоруссии за № 3, опись 18, где находятся сведения о деятельности транспортного отдела ЦК КПБ. Так, там есть многочисленные постановления ЦК КПБ о мерах по улучшению транспортного обслуживания населения городов, например г. Минска в 1958 г., когда был намечен ряд административных и экономических мер по ликвидации недостатков в его развитии [4; 30].

Огромным количеством архивных материалов по интересующей нас проблематике обладают государственные архивы по областям. Давайте для примера возьмём Государственный архив Витебской области (ГАВО). Информацию о деятельности союзных и республиканских властей в отношении развития городского транспорта мы можем найти в фонде Витебского облисполкома и областного совета за № 1966. Знаком внимания органов управления к развитию автомобильного транспорта в республике будет постановление Совета Министров БССР от 29 августа 1946 г. «О мероприятиях по организации авторемонтных предприятий и улучшению эксплуатации автопарка в БССР» [5; 32, 33]. Свидетельством заботы о городском транспорте являлось постановление Совета Министров БССР от 6 марта 1947 г. «О восстановлении первой очереди Витебского городского трамвая» [6; 549]. Не менее важным было решение республиканского кабинета министров от 19 января 1953 г. «Об организации в БССР автотранспортных хозяйств» [7; 2]. Важность областных архивов в том, что они предлагают доступную информацию по послевоенной социально-экономической проблематике по всей республике, одновременно обогащая её конкретным местным материалом.

Естественно, что больше всего информации о развитии городских транспортных систем содержится в специализированных фондах областных архивов. Так, фонд № 2923 Витебского областного автомобильного треста даёт возможность познакомиться с важным совместным постановлением ЦК КПБ и Совета Министров БССР от 16 декабря 1959 г. «О дальнейшем развитии автомобильного транспорта общего пользования в республике» [8; 11, 12]. Многое зависело от постановления бюро ЦК КПБ и Совета Министров БССР «О состоянии и мерах по улучшению работы автомобильного пассажирского транспорта республики», принятого 20 марта 1959 г. [9; 9]. Наиболее многочисленными в таком специализированном фонде были приказы по министерству автотранспорта республики. Так, в приказе от 25 января 1955 г. отмечалось, что в целях улучшения обслуживания населения

пассажирским транспортом было необходимо организовать продажу билетов на автобусы, приходящие в города, где расположены автохозяйства министерства [10; 18]. Таких примером можно приводить множество.

Фонд № 2923 ГАВО содержит очень важное для транспортного развития городов постановление Совета Министров БССР от 30 декабря 1958 г. «О ходе выполнения постановления Верховного Совета БССР от 27 июня 1958 г. «О состоянии и мерах по улучшению бытового обслуживания населения». В нём отмечалась неудовлетворительная организация обслуживания населения автобусными и таксомоторными перевозками [11; 1,2]. Определённое количество информации по заявленной проблематике содержит фонд за № 6791 партийной организации Витебского облавтотреста. Так, на парткоме Витоблавтотреста 15 марта 1957 г. решили планировать работу автохозяйств строго с учетом местных обстоятельств и отказаться от механического выполнения директив министерств и главков [12; 25]. Отдельную группу источников по развитию городских транспортных систем составляют собрания постановлений и распоряжений правительства СССР. Так, в № 9 за 1946 г. в нём для примера мы можем найти решение Совета Министров СССР от 1 июня 1946 г. о распространении на БССР действия постановления от 4 марта 1943 г. «Об использовании порожних пробегов грузового автотранспорта» [13; 146]. Не менее важной группой источников являются собрания законов, указов Президиума Верховного Совета БССР, постановлений, распоряжений Совета Министров БССР. В сборнике № 4 за 1978 г. есть информация об изменении постановлений Совета Министров БССР от 8 января 1955 г. об областных и районных отделах автотранспорта и шоссейных дорог [14; 84]. Сведения о развитии городского транспорта в таких сборниках даются сжатые, для получения более полной картины выполнения тех или иных постановлений, распоряжений необходима работа в отмеченных нами архивах. Изданные сборники документов в этом случае задают нам направления для дальнейшего научного поиска.

Ещё одну группу источников, более доступную, составляют всесоюзные специализированные журналы. В № 2 за 1948 г. журнала «Автомобиль» мы можем найти информацию о создании в союзных республиках, в перечень которых попала и БССР, специализированной сети транспортно-экспедиционных контор для борьбы с порожними пробегами грузовых [15; 3]. В журнале «Автомобильный транспорт», № 8 за 1951 г. содержатся сведения о задачах автотранспорта в рамках СССР по увеличению объёмов перевозок грузов и пассажиров, обеспечению экономии материалов, топлива и электроэнергии, что напрямую влияло на развитие городского транспорта в нашей республике, так как союзные органы власти очерчивали для неё основные направления развития [16; 2]. В № 10 за 1957 г. этого же

журнала мы узнаём о мерах по укрупнению автомобильных хозяйств, о разработке и утверждению различных положений, правил и нормативов, способствовавших упорядочению планирования и организации перевозок грузов, что в полной мере нашло своё отражение в БССР как части единого союзного хозяйственного комплекса [17; 2, 3].

Среди разноплановых всесоюзных журналов можно выделить и «Плановое хозяйство». В нём за 1954 г. в № 4 содержатся выводы о том, что образование союзно-республиканского министерства автомобильного транспорта и шоссейных дорог ликвидировало разрыв между работой подчинённых ему структур, благотворно повлияло на развитие городского транспорта в республике [18; 77]. В № 5 за 1958 г. рассказывается о сопротивлении ведомств в деле укрупнения автохозяйств общего пользования, что во многом было связано со сложностями планирования, когда невозможно было предусмотреть вперёд все свои потребности в перевозках [19; 62, 63]. В свою очередь укрупнение городского транспортного хозяйства способствовало улучшению обслуживания населения и вопросы преодоления ведомственной разобщённости являлись поэтому актуальными.

Из республиканских журналов общей направленности интерес представляет «Коммунист Белоруссии». Там, например, в № 9 за 1968 г. содержится положение о том, что основные мероприятия, проведённые ЦК КПБ и Советом Министров БССР по улучшению работы автомобильного транспорта и повышению его рентабельности, пришлись на 1958 г., когда были массово укрупнены автомобильные хозяйства, что создало условия для более эффективного их использования [20; 52]. Всё это было связано со значимой экономической реформой 1957 г., которая в рамках создания Белорусского совнархозы дала возможность нашей республике проявить определённую, временную долю самостоятельности. Но совнархозы к 1968 были ликвидированы как раз под предлогом их неэффективности. Так к чему же призывал в 1968 г. журнал «Коммунист Белоруссии»??.

Огромный объём информации по интересующей нас проблематике находится в общереспубликанских газетах. Например, газета «Звязда» за 26 июля 1946 г. сообщала об обращении Минского городского Совета депутатов и бюро горкома КП(б)Б к вопросам работы минского трамвая [21; 2]. За 23 октября 1956 г. «Звязда» рассказывала о создании в республике 11 новых автогрузовых парков [22; 3]. Эта газета откликалась на все значимые транспортные проблемы, которые касались послевоенного белорусского города.

Большое количество материалов о развитии белорусского городского транспорта мы можем увидеть и в общереспубликанской газете «Советская Белоруссия». Она размещала материалы о партийных форумах, где среди прочего затрагивались и транспортные вопросы. Так, в номере за 18 февраля 1949 г. был опубликован доклад секретаря

ЦК КП(б)Б Н.И. Гусарова на XIX съезде КП(б)Б, где было выделено восстановление трамвайного движения в Минске и Витебске, введение в эксплуатацию десятков автобусных линий в областных городах вообще [23; 3]. В опубликованном «Советской Белоруссией» выступлении секретаря ЦК КПБ Патоличев Н.С. на XXI съезде КП(б)Б в 1954 г. было сказано о предложении автомобильному транспорту играть более значимую роль в развитии республики [24; 2]. В этой газете были публикации о транспорте городов и другого характера. В номере за 15 декабря 1955 г. рассказывалось о работе отдела транспорта, дорожного строительства и связи Госплана БССР, отмечавшем, что количественные показатели эксплуатации автотранспорта росли, а качественные топтались на месте [25; 3].

Список основных источников по развитию городских транспортных систем был бы не полным, если бы мы не отметили ведомственные специализированные газеты, однако они, к сожалению, не отличались постоянностью выпуска. Так, интересующая нас специализированная газета «Автотранспорт Белоруссии» выходила в 1966 – 1970 гг. Затем в изменённом виде, с добавлением информации о речном транспорте она возобновила свой выпуск под названием «Транспорт Белоруссии» в 1990 г. Об организации в первое послевоенное время автотранспортных контор в республике эта газета сообщила за 23 октября 1991 г. [26; 1]. Уже как «Транспортный вестник» в номере за 28 августа 1997 г. она содержала информацию об истории транспорта в первые послевоенные годы, в том числе о том, что 17 ноября 1949 г. Советом Министров БССР было принято решение об использовании на территории БССР троллейбусов [27; 5]. Материал об основных вехах истории послевоенного автомобильного транспорта «Транспортный вестник» поместил и в номере за 22 мая 1999 г. Там говорилось о том, что уже в декабре 1943 г. по постановлению СНК БССР в Гомеле возобновил свою работу наркомат автомобильного транспорта БССР [28; 1].

Таким образом, проведённый нами анализ наиболее доступных источников по развитию транспорта белорусского послевоенного города позволяет очертить их круг, выделить интересующие для заявленной проблематики архивные фонды, сборники документов, республиканские и всесоюзные журналы и газеты, отметить те, где больше всего информации о развитии городского транспорта, указать на направления научного поиска по его изучению. Проделанная работа облегчает поиск материалов по изучению городской истории, выделяет возможности, заложенные в той или иной группе источников, что позволяет будущему исследователю сосредоточиться уже на обобщении полученных фактов и уделить больше времени выяснению причин социально-экономических явлений.

Список источников и литературы

1. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Ф. 7. – оп. 3. – Д. 1396. – Л. 9.
2. НАРБ. – Ф. 7. – Оп. 4. – Д. 2776. – Лл. 10, 103, 104.
3. НАРБ. – Ф. 7. – Оп. 4. – Д. 2765. – Лл. 6, 26.
4. НАРБ. – Ф. 4. – Оп. 18. – Д. 167. – Л. 30.
5. Государственный архив Витебской области (ГАВО). – Ф. 1966. – Оп. 10. – Д. 22. – Лл. 32, 33.
6. ГАВО. – Ф. 1966. – Оп. 10. – Д. 29. – Л. 549.
7. ГАВО. – Ф. 1966. – Оп. 23. – Д. 139. – Л. 2.
8. ГАВО. – Ф. 2923. – Оп. 1. – Д. 78. – Лл. 11, 12.
9. ГАВО. – Ф. 2923. – Оп. 1. – Д. 90. – Л. 9.
10. ГАВО. – Ф. 2923. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 18.
11. ГАВО. – Ф. 2923. – Оп. 1. – Д. 87. – Лл. 1, 2.
12. ГАВО. – Ф. 6791. – Оп. 1. – Д. 3. – Л. 25.
13. Постановление Совета Министров СССР «Об усилении использования порожних пробегов грузового автотранспорта» // Собрание постановлений и распоряжений правительства СССР. – 1946. – № 9. – С. 146.
14. Постановление Совета Министров БССР «О признании утратившими силу некоторых решений Правительства БССР по вопросам автомобильного транспорта» // Собрание законов, указов Президиума Верховного Совета БССР, постановлений, распоряжений Совета Министров БССР. – 1978. – № 4. – С. 83 – 85.
15. Филатов, Н. Важный источник снижения себестоимости грузовых автоперевозок / Н.Филатов // Автомобиль. – 1948. – № 2. – С. 3 – 4.
16. Улучшить руководство социалистическим соревнованием на автотранспорте // Автомобильный транспорт. – 1951. – № 8. – С. 1 – 3.
17. Автомобильный транспорт за 40 лет // Автомобильный транспорт. – 1957. – № 10. – С. 1 – 3.
18. Колдомасов, Ю. Комплексное развитие и использование различных видов транспорта / Ю.Колдомасов // Плановое хозяйство. – 1954. – № 4. – С. 67 – 78.
19. Басов, М. О мерах по улучшению работы автомобильного транспорта / М.Басов, М.Баш // Плановое хозяйство. – 1958. – № 5. – С. 60 – 68.
20. Лазаретов, В. На транспортных магистралях республики / В.Лазаретов // Коммунист Белоруссии. – 1968. – № 9. – С. 51 – 54.
21. Яшчэ раз аб Мінскім трамваі // Звязда. – 1946. – 26 ліпеня. – С. 2.
22. Новыя аўтагаспадаркі // Звязда. – 1956. – 23 кастрычніка. – С. 3.
23. Доклад секретаря ЦК КП(б)Б тов. Н.И. Гусарова на XIX съезде КП(б)Б. «Отчёт ЦК КП(б)Б. Подъём материального и культурного уровня народа» // Советская Белоруссия. – 1949. – 18 февраля. – С. 3.
24. Доклад секретаря ЦК КП Белоруссии тов. Н.С. Патоличева на XXI съезде КПБ «Отчетный доклад ЦК КПБ XXI съезду. Развитие транспорта и промышленности» // Советская Белоруссия. – 1954. – 12 февраля. – С. 2.
25. Степанов, Б. За прогрессивное использование автотранспорта республики / Б.Степанов // Советская Белоруссия. – 1955. – 15 декабря. – С. 3.
26. Луцевич, Т. По пути роста и стабильности / Т.Луцевич // Транспорт Белоруссии. – 1991. – 23 октября. – С. 1.
27. Кандраль, И. Со своим троллейбусом в 21 век / И.Кандраль // Транспортный вестник. – 1997. – 28 августа. – С. 5.
28. Балыкин, С. Минтрансу – 60 лет. Вехи истории / С.Балыкин // Транспортный вестник. – 1999. – 22 мая. – С. 1.

Тимофеев Ростислав Владимирович, доцент кафедры истории Беларуси Витебского государственного университета им. П.М. Машерова, кандидат исторических наук.

УДК 94(476). 044

Віктар Белазаровіч (Гродна, Беларусь)

ВЫВУЧЭННЕ ГІСТОРЫІ ГАРАДОЎ У БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XX – ПАЧАТКА XXI стст.

В статье расскрывается отечественная историография второй половины XX – начала XXI в. относительно изучения городов Беларуси, акцентируется внимание на необходимости более глубокого изучения проблемы урбанизации и пересмотра достижений советской исторической науки в контексте методологических подходов и комплексности исследования.

Гісторыя гарадоў Беларусі ў айчыннай гістарыяграфіі вылучаецца ў асобную сферу навуковага пазнання толькі ў другой палове XX стагоддзя, што было абумоўлена як працэсам хуткага развіцця ўласна беларускай гістарычнай навукі, так і дамінаваннем сацыяльна-эканамічнай праблематыкі. Дамінанта другога фактара тлумачыцца найперш панаваннем адзінай марксісцка-ленінскай метадалогіі, у адпаведнасці з якой базісныя адносіны вызначалі характар грамадскага развіцця. Гарады як цэнтры прамысловасці і асяродак пралетарыяту сталі аб'ектам спецыяльнага вывучэння ў кантэксце эвалюцыі вытворчых сіл грамадства феадальнага, капіталістычнага і сацыялістычнага спосабаў вытворчасці. З другога боку, зварот айчынных вучоных да гарадской праблематыкі дазваляў знізіць ступень ідэалагізацыі праводзімых імі даследаванняў.

Ужо ў другой палове 40 – пачатку 50-х гг. XX ст. беларускія даследчыкі, найперш супрацоўнікі Інстытута гісторыі АН БССР, пачалі распрацоўку гісторыі беларускіх гарадоў, але няўдала. Як сведчыць Р. Ліндзнэр, доктарская дысертацыя Н.В. Каменскай «Гісторыя горада Мінска», кандыдацкая дысертацыя Л.Б. Камінскай «Гісторыя горада Віцебска» не былі завершаны. Аўтар працы «Гісторыя горада Полацка» Хазарэвіч заўчасна памёр. Таксама не атрымала лагічнага завяршэння кандыдацкая дысертацыя Грабкова «Гісторыя горада Гомеля з канца XVI ст. да нашых дзён» [1; 318].

У 60 – 70-я гг. вывучэнне беларускіх гарадоў адбывалася на падставе фармацыйнай перыядызацыі. Прычым галоўная ўвага надавалася феадальнаму гораду: ад моманту ўзнікнення (IX ст.) па першую палову XIX стагоддзя.

На падставе палявых даследаванняў, якія правялі беларускія археолагі, быў назапашаны ўнікальны матэрыял па гісторыі гарадоў старажытнарускага перыяду. Сярод іх наступныя манаграфіі: *«Древний*

Минск» (1963 г.) Э.М. Загарульскага, *«Города Туровской земли»* (1974 г.) П.Ф. Лысенкі, *«Древний Полоцк IX – XIII вв.»* (1975 г.) Г.В. Штыхава, *«Древний Волковыск»* (1975 г.) Я.Г. Звяругі, *«Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.)»* (1978 г.) Г.В. Штыхава, *«Возникновение Минска»* (1982 г.) Э.М. Загарульскага, *«Берестье»* (1985 г.) П.Ф. Лысенкі, *«Старажытны Мсціслаў»* (1992 г.) М.А. Ткачова і А.А. Трусава, *«Заславль в эпоху феодализма»* (1995 г.) Ю.А. Зайца, *«Полацк IX – XVII стст. Гісторыя і тапаграфія»* (1998 г.) С.В. Тарасава, *«Гомель с древнейших времен до конца XVIII века: Историко-краеведческий очерк»* (2002 г.) А.А. Макушнікава і інш. [8]. У 1992 г. абараніў кандыдацкую дысертацыю *«Города Белорусского Посожья в X – XIII вв.»* А.А. Мяцельскі [2].

Вышэйназваныя працы ўтрымліваюць аналіз першых пісьмовых звестак аб старажытных беларускіх гарадах у рускіх летапісах і заходнееўрапейскіх хроніках, раскрываюць рэгіянальныя палітычныя падзеі, звязаныя з пэўным горадам. Але аўтары акцэнтуюць сваю ўвагу найперш на матэрыяльнай культуры гарадскіх жыхароў, ступені развіцця вытворчых сіл. На наш погляд, недастаткова разглядалася эвалюцыя духоўнага жыцця раннефеадальных гарадоў на беларускіх землях. Застаецца нявырашаным пытанне протадзяржаўнасці ў крывічоў-палачан і дрыгавічоў (VIII ст.) – зародкаў дзяржаўнасці.

У 2009 г. археолагі Інстытута гісторыі НАН Беларусі пад кіраўніцтвам доктара гістарычных навук В. Ляўко правялі шырокамаштабныя даследаванні старажытнага Друцка. А раней, у 2005 – 2006 гг., прафесар С.Я. Расадзін "знайшоў" і даследаваў на месцы забыты горад Казімеж на Бярэзіне [3].

Галоўная ўвага надавалася эканамічным працэсам у гарадах беларускіх зямель XVI – XVIII стст. Вынікам праведзеных даследаванняў сталі класічныя для беларускай гістарыяграфіі працы А.П. Ігнаценкі, З.Ю. Капыскага, А.П. Грыцкевіча. У невялікай па аб'ёму манаграфіі А.П. Ігнаценка паказаў развіццё гарадскога рамяства [4]. Паколькі актуальнай для савецкай гістарычнай навукі заставалася праблема генезісу капіталізму, то даследчык пачатак буржуазных адносін беспадстаўна выводзіў з феадальных майстэрняў.

Прафесар З.Ю. Капыскі ў сваіх працах прааналізаваў становішча 37 дзяржаўных гарадоў і больш за 300 мястэчак у XVI – першай палове XVII ст. [5]. Аўтар таксама памылкова выводзіў буржуазныя адносіны з гарадскога рамяства XVII ст. На яго думку, з'яўленне перакупшчыкаў рамесных вырабаў, ліхварства і крэдыту ёсць сведчанне генезісу капіталізму.

Сацыяльна-эканамічнае і грамадска-палітычнае развіццё прыватнаўласніцкіх гарадоў Беларусі ў XVI – XVIII стст. даследаваў А.П. Грыцкевіч [6]. Ён жа ў кнізе *«Социальная борьба горожан*

Белоруссии в XVI – XVIII вв.» (1979 г.) [7] раскрыў працэс класавай барацьбы ў беларускіх гарадах і мястэчках.

У 80-я гг. тэма сацыяльна-эканамічнага развіцця беларускіх гарадоў пашырылася на XIX стагоддзе. Супрацоўніца Інстытута гісторыі АН БССР, В.У. Чапко ў 1981 г. апублікавала манаграфію *«Города Белоруссии в первой половине XIX века: Экономическое развитие»* [8]. Пад яе кіраўніцтвам была падрыхтавана доктарская дысертацыя А.М. Лютага, прысвечаная гарадам беларускіх зямель канца XVIII – першай паловы XIX ст. [9]. Даследчыкі, акрамя агульнай характарыстыкі гарадскіх паселішчаў, прадставілі багаты матэрыял аб развіцці рамеснай вытворчасці, мануфактур, гандлю. Таксама была звернута ўвага і на сельскагаспадарчыя заняткі гараджан, іх дынаміку, змены ў сацыяльным, нацыянальным і канфесійным становішчы.

Вядучай стала праблема генезісу капіталістычных адносін не толькі ў аграрнай сферы, але і ў гарадскім жыцці. Адной з першых прац у гэтым кірунку стала манаграфія Ц.Т. Раманоўскага *«Развитие мануфактурной промышленности в Белоруссии (первая половина XIX века)»* [10], якая была выдадзена ў 1966 годзе. У наступным праблему дасканала вывучыў А.М. Люты, паставіўшы кропку ў працяглай дыскусіі. У 1991 г. ён апублікаваў кнігу *«Генезис капитализма в промышленности Белоруссии (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.)»* [11].

У 90-я гг. XX ст. увага даследчыкаў была скіравана на вывучэнне дробных гарадоў – мястэчак Беларусі. Аб гэтым сведчаць кандыдацкія дысертацыі, падрыхтаваныя Ю.М. Боханам (*«Мястэчкі вярхоўяў Віліі і нёманскай Бярэзіны ў XV – XVIII стст. (па археалагічных і пісьмовых крыніцах))»*) [12] і І.В. Соркінай *«Роля мястэчак у сацыяльна-эканамічным і культурным развіцці Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX стагоддзяў»* [13]. Зноў набыла актуальнасць гісторыя гарадскога самакіравання, сведчаннем чаго стала кандыдацкая дысертацыя *«Гарадское самакіраванне ў вялікакняжацкіх уладаннях заходняй часткі ВКЛ у XV – XVIII стагоддзях»*, абароненая С.П. Стрэнкоўскім у 1999 годзе [14].

Дацэнт І.В. Соркіна падрыхтавала спецкурс для студэнтаў гістарычных спецыяльнасцей у Гродзенскім дзяржаўным універсітэце імя Я. Купалы, прысвечаны гісторыі мястэчак Беларусі. Ёй у 2001 г. былі выдадзены адпаведныя метадычныя рэкамендацыі.

Але ў гісторыі феадальнага горада слаба распрацаваным застаўся перыяд другой паловы XVII – XVIII ст. Доктарская дысертацыя А.М. Карпачова *«Социально-экономическое развитие городов Белоруссии во второй половине XVII – XVIII в.»* (1969 г.) [15] не была выдадзена асобнай кнігай. Да таго ж новыя падыходы, асабліва да другой паловы

XVIII ст., патрабуюць глыбокага асэнсавання працэсаў, якія адбываліся ў той час у гарадскіх паселішчах на беларускіх землях.

Новым словам у вывучэнні гарадоў Беларусі стала манаграфія І.А. Марзалюка *«Этнічны і канфесійны свет беларускага горада XVI – XVIII стст.»* (2007 г.). У ёй аўтар прааналізаваў этнаканфесійны склад насельніцтва, этнічную свядомасць і этнаканфесійныя стэрэатыпы гараджан. Кніга стала працягам палемікі, якая разгарнулася паміж аўтарам і кандыдатам гістарычных навук Г.М. Сагановічам [16].

Вельмі цікавай нам падаецца кніга Ю. Гардзеева *«Магдэбургская Гародня»* выдання 2008 года [17]. Даследчык раскрыў планіроўку і забудову горада, сацыяльную тапаграфію гарадзенскіх вуліц і плошчаў, ахарактарызаваў сацыяльныя і маёмасныя адносіны, вызначыў сацыяльную стратыграфію і прафесійную структуру горада ў Новы час.

Новай з'явай у гістарыяграфіі гарадоў можна лічыць працы З.В. Шыбекі. Глыбінёй зместу і грунтоўным аналізам вылучаецца манаграфія, прысвечаная гораду Мінску – *«Минск в конце XIX – начале XX в. Очерк социально-экономического развития»* (1985 г.) [18]. У 1997 г. выйшла кніга *«Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзяў)»* [19], у якой аўтар, выкарыстоўваючы гісторыка-матэматычныя метады, прадставіў комплексны аналіз урбанізацыі ў беларускіх губернях Расійскай імперыі. Такім чынам, быў закладзены фундамент у распрацоўку новага кірунку гістарычных даследаванняў – гістарычнай урбаністыцы.

На вялікі жаль, гісторыя гарадоў БССР не стала аб'ектам спецыяльнага навуковага вывучэння. Ускосна пытанні, найперш сацыяльна-эканамічнага развіцця, гарадскіх паселішчаў закраналіся ў спецыяльных работах, прысвечаных прамысловасці, транспарту, дзейнасці грамадскіх арганізацый. У прыватнасці, можна назваць работы І.Я. Марчанкі [20] і інш.

Выйшаў цэлы пласт «рэгіянальнай» літаратуры, напрыклад, *«Слоним»* (1962 г., 1981 г.), *«Мосты»* (1986 г.), *«Пинск»* (1988 г.), *«Береза»* (1977 г.), *«Лида»* (1976 г., 1980 г.), *«Вилейка»* (1984 г.) і іншыя. Гэтыя выданні, з аднаго боку, «закрылі» прабел у айчыннай гістарыяграфіі, з другога – стваралісся па пэўнаму шаблону. Аўтары назапашаны факталагічны матэрыял укладвалі ў адзіную агульнапрынятую канцэпцыю савецкай гісторыі. Ліквідаваць гэтую супярэчнасць паспрабавалі ў кнігах «Памяць», якія былі падрыхтаваны ў другой палове 90-х гг. па кожнаму раёну Рэспублікі Беларусь. Але праблема заключаецца ў недастатковай вывучанасці ролі ўрбанізацыі ў гістарычным развіцці Беларусі.

«Прарывам» урбанізацыйнага вывучэння беларускіх зямель можна лічыць курс лекцый прафесара З.В. Шыбекі, апублікаваны ў 2009 годзе [21]. У Еўрапейскім гуманітарным універсітэце ён чытае спецкурс

«Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет». Вучэбнае выданне раскрывае працэс станаўлення гарадской цывілізацыі ў Беларусі і свеце. Аўтар паказаў гісторыю горада як асобнага гістарычнага феномена, развіццё урбанізацыі, прааналізаваў становішча гараджан з пункту гледжання іх ментальнасці, камфорту і самакіравання.

З 2006 г. супрацоўнікі кафедры гісторыі Беларусі Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы (І.П. Крэнь, І.В. Соркіна, А.М. Загідулін, М.А. Ступакевіч, В.А. Белазаровіч, І.Ф. Кітурка) разам з прафесарам З.В. Шыбекам распрацоўваюць навукова-даследчую тэму «Урбанізацыйныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі (XIX – XX стст.)». Вынікі даследавання дадуць магчымасць падрыхтаваць спецыяльныя гістарычныя працы, прысвечаныя гарадам Беларусі XX стагоддзя.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Лінднэр, Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX – XX ст. / Р.Лінднэр. – СПб.: Неўскі прасцяг, 2003. – 540 с.

2. Загорульский, Э.М. Древний Минск / Э.М.Загорульский. – Минск: Госиздат БССР, 1963. – 119 с.; Лысенко, П.Ф. Города Туровской земли / П.Ф.Лысенко. – Минск: Наука и техника, 1974. – 199 с.; Штыхов, Г.В. Древний Полоцк. IX – XIII вв. / Г.В.Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1975. – 135 с.; Зверуго, Я.Г. Древний Волковыск X – XIV вв. / Я.Г. Зверуго. – Минск: Наука и техника, 1975. – 141 с.; Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.) / Г.В.Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1978. – 159 с.; Загорульский, Э.М. Возникновение Минска / Э.М.Загорульский. – Минск: Изд-во БГУ, 1982. – 358 с.; Лысенко, П.Ф. Берестье / П.Ф.Лысенко. – Минск: Наука и техника, 1985. – 395 с.; Заяц, Ю.А. Заславль в эпоху феодализма / Ю.А.Заяц. – Минск: Наука и техника, 1995. – 207 с.; Тарасаў, С.В. Полацк IX – XVII стст. Гісторыя і тапаграфія / С.В.Тарасаў. 2-е выд. – Мінск: Бел. навука, 1998. – 183 с.; Макушников, О.А. Гомель с древнейших времен до конца XVIII века: Историко-краеведческий очерк / О.А.Макушников. – Гомель, 2002. – 243 с.; Метельский, А.А. Города Белорусского Посожья в X – XIII вв. / А.А.Метельский: Автореф. дис… канд. ист. наук. – Минск, 1992.

3. Корбут, В. Львиная доля герба. Повесть о городе-фениксе / В.Корбут // Советская Белоруссия. – 2005. – 21 мая; Лазюк, В. Легенда о Казимире / В.Лазюк // Советская Белоруссия. – 2006. – 28 авг.

4. Игнатенко, А.П. Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII – XVIII в. / А.П.Игнатенко. – Минск: Изд-во Мин-ва высш., сред., спец. и проф. образования БССР, 1963. – 87 с.

5. Копысский, З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З.Ю.Копысский. – Минск: Наука и техника, 1966. – 227 с.; Копысский, З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З.Ю.Копысский. – Минск: Наука и техника, 1975. – 191 с.

6. Грицкевич, А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVIII вв. (Социально-экономическое исследование истории городов) / А.П.Грицкевич. – Минск: Наука и техника, 1975. – 248 с.

7. Грицкевич, А.П. Социальная борьба горожан Белоруссии в XVI – XVIII вв. / А.П.Грицкевич. – Минск: Наука и техника, 1979. – 152 с.

8. Чепко, В.В. Города Белоруссии в первой половине XIX века: Экономическое развитие / В.В.Чепко. – Минск: Изд-во БГУ, 1981. – 144 с.

9. Лютый, А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX в. / А.М.Лютый. – Минск: Наука и техника, 1987. – 179 с.
10. Романовский, Т.Т. Развитие мануфактурной промышленности в Белоруссии (первая половина XIX века) / Т.Т.Романовский. – Минск: Изд-во БГУ, 1966. – 428 с.
11. Лютый, А.М. Генезис капитализма в промышленности Белоруссии (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.) / А.М.Лютый. – Минск: Наук и техника, 1991. – 124 с.
12. Бохан, Ю.М. Мястэчкі вярхоўяў Віліі і нёманскай Бярэзіны ў XV – XVIII стст. (па археалагічных і пісьмовых крыніцах): Аўтарэф. дыс… канд. гіст. навук. – Мінск, 1994.
13. Соркіна, І.В. Роля мястэчак у сацыяльна-эканамічным і культурным развіцці Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX стагоддзяў: Аўтарэф. дыс… канд. гіст. навук. – Мінск, 1998.
14. Стрэнкоўскі, С.П. Гарадское самакіраванне ў вялікакняжацкіх уладаннях заходняй часткі ВКЛ у XV – XVIII стагоддзях»: Аўтарэф. дыс… канд. гіст. навук. – Мінск, 1999.
15. Карпачов, А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии во второй половине XVII – XVIII в.: Автореф. дис… докт. ист. наук. – Минск, 1969.
16. Марзалюк, І.А. Этнічны і канфесійны свет беларускага горада XVI – XVIII стст. (Этнаканфесійны склад насельніцтва, этнічныя і канфесійныя стэрэатыпы беларускіх гараджан): манаграфія / І.А.Марзалюк. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2007. – 164 с.
17. Гардзееў, Ю. Магдэбургская Гародня / Ю.Гардзееў. – Гародня-Wrocław, 2008. – 383 с.
18. Шыбеко, З.В. Минск в конце XIX – начале XX в. Очерк социально-экономического развития / З.В.Шыбеко. – Минск: Наука и техника, 1985.
19. Шыбека, З.В. Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзяў) / З.В.Шыбека. – Мінск: Бел. навука, 1997.
20. Марченко, И.Е. Рабочий класс БССР в послевоенные годы (1945 – 1950 гг.) / И.Е.Марченко. – Минск: Наука и техника, 1962. – 144 с.
21. Шыбека, З.В. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет. Курс лекцый / Захар Шыбека. – Вільня: ЕГУ, 2009. – 372 с.

Белазаровіч Віктар Аляксандравич, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я.Купалы, кандыдат гістарычных навук, дацэнт. Сфера навуковых інтарэсаў – гістарыяграфія гісторыі Беларусі, гістарычная навука Беларусі, аграрнае развіццё заходняга рэгіёна Беларусі ў найноўшы час.

УДК 94(476):711.424

Іван Крэнь (Гродна, Беларусь)

ДАСЛЕДАВАННІ ПА ГІСТОРЫІ ГАРАДОЎ НА КАФЕДРЫ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ ГРОДЗЕНСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА УНІВЕРСІТЭТА ІМЯ ЯНКІ КУПАЛЫ

В статье обобщается опыт исследования истории городов и местечек Беларуси (преимущественно Гродненщины) с древнейших времен до наших дней членами кафедры истории Беларуси ГрГУ им. Янки Купалы

Даследаванні па гісторыі гарадоў пачаліся яшчэ ў Гродзенскім педагагічным інстытуце імя Янкі Купалы на кафедры гісторыі СССР у сярэдзіне 50-х гг. XX ст. Пэўным штуршком для гэтага паслужылі раскопкі ў 1949 г. на гродзенскім замчышчы вядомага савецкага археолага Мікалая Мікалаевіча Вароніна, к таму часу ўжо доктара гістарычных навук, прафесара, і выданне па іх выніках у 1954 г. кнігі "Старажытны Гродна" [1]. Кніга пабачыла свет у Маскве, але ў хуткім часе з'явілася і ў Гродне. Яна карысталася цікаўнасцю і попытам сярод жыхароў горада, навукоўцаў, студэнтаў. Асаблівай папулярнасцю, вядома, сярод студэнтаў-гісторыкаў новага гістарычнага факультэта, распачаўшага сваё існаванне з 1 верасня 1954 г. у сценах педагагічнага інстытута. Сярод тых студэнтаў быў і аўтар гэтых радкоў, які па волі лёсу атрымаў даручэнне свайго навуковага кіраўніка па падрыхтоўцы курсавых работ Барыса Маркавіча Фіха, у той час яшчэ толькі кандыдата гістарычных навук (затым стане доктарам гістарычных навук, прафесарам, загадчыкам кафедры, прарэктарам па навуковай рабоце інстытута) напісаць курсавую працу на тэму, звязаную з узнікненнем і развіццём горада Гродна. Вядома, што ў працэсе падрыхтоўкі курсавой работы я выкарыстаў і вынікі працы М.Вароніна, артыкул выкладчыка кафедры адной з замежных моў Якава Навумавіча Мараша "Кароткі нарыс гісторыі горада Гродна" [2], пэўныя архіўныя матэрыялы. І вельмі ганарыўся, калі атрымаў за сваю першую курсавую выдатную ацэнку і вусную пахвалу перад усім нашым курсам ад Барыса Маркавіча. Апошні прыехаў працаваць у наш горад з горада Пінска, дзе займаў пасаду намесніка дырэктара Пінскага настаўніцкага інстытута. Фактычна Барыс Маркавіч быў нашым дэканам на грамадскіх пачатках, а паколькі мы першапачаткова з'яўляліся аддзяленнем факультэта замежных моў, то афіцыйным дэканам з'яўляўся Аляксандр Міхайлавіч Сапожнікаў – кандыдат філалагічных навук, дацэнт. З 1 верасня 1955 г. факультэт замежных моў перавялі ў Мінск, а нас, гісторыкаў, аб'ядналі з філалагічным факультэтам у адзіны гісторыка-філалагічны факультэт.

Першым з гродзенскіх навукоўцаў-гісторыкаў другой паловы XX ст. напісаў гістарычны нарыс "Гродна" Б.М.Фіх [3]. Нарыс быў выдадзены ў Мінску ў 1960 г. і перавыдадзены ў 1964 г. Праўда, у сааўтары Барыс Маркавіч узяў шэраг кіруючых навукоўцаў-гісторыкаў педінстытута, калег з кафедры, у тым ліку дырэктара інстытута Д.С.Маркоўскага, намесніка дырэктара інстытута М.В.Барсегян, ужо названага мною выкладчыка Я.Н.Мараша, дырэктара Гродзенскага абласнога архіва А.М.Плешавеню, і іншых. Аналіз гістарычнага нарыса пра Гродна сведчыць, што гістарыяграфія дадзенай працы ўключала абавязковыя ў тыя часы працы класікаў марксізма-ленінізма, якія з'яўляліся метадалагічнай асновай даследавання, дзве ўзгаданыя вышэй публікацыі

М.Вароніна і Я.Мараша, працы Ю.Ядкоўскага "Гродна" і "Старажытныя Гродзенскія цэхі" адпаведна 1923 і 1926 гадоў выдання, працы В.І.Кудрашова "Гродна (архітэктурны)" ад 1960 г. выдання, артыкулы З.Ю.Капыскага, І.П.Голуба і іншыя. Неабходна падкрэсліць, што крыніцазнаўчая база была больш пераканаўчая – матэрыялы з Беларускага дзяржаўнага гістарычнага архіва, які ў тыя часы месціўся ў Гродне (толькі пазней яго асноўныя фонды былі перададзены ў Мінск, а ў Гродзенскім абласным гістарычным архіве засталіся матэрыялы па Гродзенскаму рэгіёну), з архіваў Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ і ЦК КП Літвы, Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва Літвы, бягучых архіваў Гродзенскага аблвыканкама і гарсавета.

З часу выдання гістарычнага нарыса пра Гродна прайшло больш за чвэрць стагоддзя, калі група гродзенскіх гісторыкаў у складзе І.П.Крэня (кіраўніка аўтарскага калектыву), Я.Н.Мараша, І.І.Коўкеля, У.А.Нядзелькі, М.В.Жарскага, І.А.Змітровіча, М.У.Марцён, С.А.Габрусевіча падрыхтавала і ў 1988 годзе апублікавала пад агульнай рэдакцыяй І.П.Крэня і М.В.Жарскага гісторыка-эканамічны нарыс "Гродна" [4]. Прадмову да гісторыка-эканамічнага нарыса падпісалі першы сакратар Гродзенскага ГК КПБ Аляксандр Іванавіч Алёшын і старшыня Гродзенскага гарвыканкама Станіслаў Міхайлавіч Андрыеўскі. Апошні таксама з'яўляўся выпускніком гістфака Гродзенскага педінстытута. У кнізе ішла падрабязная размова аб горадзе Гродна, яго гісторыі, эканоміцы, культуры, рэвалюцыйных, баявых і працоўных традыцыях, гістарычных помніках і памятных мясцінах, знакамітых людзях, дасягненнях за гады існавання, храналогіі ад першага ўспаміну ў пісьмовых крыніцах у 1128 г. (Іпацьеўскі летапіс) да моманту падрыхтоўкі рукапісу.

Моцным бокам дадзенага выдання з'яўляецца яго крыніцазнаўчая база. Акрамя матэрыялаў Гродзенскага абласнога гістарычнага архіва, выкарыстаны новыя матэрыялы, атрыманыя ў выніку археалагічных раскопак апошняга часу ў Гродна, аналізу дакументаў, якія захоўваліся ў дзяржаўных архівах СССР і БССР, у архівах Гродзенскага гарадскога партыйнага камітэта і гарадскога Савета народных дэпутатаў, прамысловых прадпрыемстваў, будаўнічых арганізацый, прадпрыемстваў гандлю, грамадскага харчавання і бытавога абслугоўвання, устаноў адукацыі, навукі і культуры, фізкультурна-аздараўленчых комплексаў і г.д.

Надзвычай істотная і тая акалічнасць, што аўтарскі калектыў па падрыхтоўцы гісторыка-эканамічнага нарыса пра Гродна складаўся з прадстаўнікоў трох кафедр: гісторыі СССР (І.П.Крэнь), гісторыі Беларусі (Я.Н.Мараш, І.І.Коўкель), гісторыі КПСС (М.В.Жарскі,

У.А.Нядзелька, І.А.Змітровіч, М.У.Марцён) і прарэктара па навуковай рабоце (С.А.Габрусевіч).

Гісторыка-эканамічныя нарысы членамі кафедры гісторыі Беларусі распрацоўваліся і па другіх гарадах і гарадскіх пасёлках Гродзеншчыны. У 1986 годзе прафесарам Я.Н.Марашам, які ўзначальваў з 1981 па 1991 гады кафедру гісторыі Беларусі, сумесна з дацэнтам І.І.Коўкелем і настаўнікам А.С.Себасцянам падрыхтаваны і выдадзены ў выдавецтве "Беларусь" гісторыка-эканамічны нарыс "Масты" [5]. Пры падрыхтоўцы нарыса аўтары абапіраліся як на апублікаваныя, так і на архіўныя матэрыялы. Імі выкарыстаны кнігі Літоўскай метрыкі (дзяржаўнага архіва Вялікага княства Літоўскага), Пісцовая кніга Гродзенскай эканоміі, матэрыялы перыядычнага друку. Апошні шырока выкарыстаны пры аналізе развіцця Мастоў у аднаўленчы перыяд пасля Вялікай Айчыннай вайны. Аналагічнай станоўчай ацэнкі заслугоўвае гісторыка-эканамічны нарыс "Смаргонь" [6], падрыхтаваны І.І.Коўкелем і І.Я.Марашам у 1984 г. і выдадзены рэспубліканскім выдавецтвам "Беларусь" на два гады раней за "Масты".

Гісторыка-эканамічны нарыс "Іўе" падрыхтаваны М.В.Васілючакам, І.П.Крэнем і Я.Н.Марашам і выдадзены пад агульнай рэдакцыяй прафесара І.П.Крэня ў выдавецтве "Беларусь" у 1990 годзе [7]. Гістарыяграфію даследавання складаюць нешматлікія выданні. Да іх адносяцца працы В.А.Жукевіча аб славянскім паходжанні назвы Іўе, прафесара Польскай акадэміі навук Г.Лаўмянскага, які ў сваёй манаграфіі "Даследаванне гісторыі Вялікага княства Літоўскага" адзначае, што тэрыторыя Іўеўшчыны, несумненна, старажытнага славянскага паходжання, што літоўская каланізацыя племянной эпохі не дасягнула мястэчка. Археолаг прафесар Л.Д.Побаль, ураджэнец Іўеўскай зямлі, сцвярджае, што на месцы гарадзішча жалезнага веку, якое належыць да ранняга этапу зарубінецкай культуры, у XIV стагоддзі быў узведзены Іўеўскі замак. У 15-ці-томнай працы "Слоўнік геаграфічны Каралеўства Польскага і іншых славянскіх краін", выдадзенай у 1880 – 1904 гг. у Варшаве пад рэдакцыяй Б.Хлябоўскага, У.Валеўскага і П.Сулімерскага, маецца гістарычнае, геаграфічнае і статыстычнае апісанне Іўя і другіх населеных пунктаў Іўеўшчыны.

Кнігі пра Іўе напісана на аснове багатай і разнастайнай крыніцазнаўчай базы. Дакументальныя крыніцы з архіва ўтрымліваюць шматлікія звесткі па генеалогіі жыхароў Іўеўшчыны. Ёсць і іншыя дакументы аб удзеле іўеўчан у сацыяльных рухах XIX – XX стагоддзяў. Тут і першы том Літоўскай метрыкі, і матэрыялы паўстання 1863 г. на Іўеўшчыне, і сялянскі рух у Беларусі пасля адмены прыгоннага права ў 1861 – 1862 гадах, і дакументы і матэрыялы аб рэвалюцыйным руху ў Віленскім краі 1920 – 1940 гады, аб барацьбе працоўных Заходняй

Беларусі за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне і ўз'яднанне з БССР у двух тамах, і ўсенародны партызанскі рух у Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны (чэрвень 1941 – ліпень 1944) і іншыя. Шырока выкарыстаны перыядычны друк, у першую чаргу абласная газета "Гродзенская праўда" і раённая газета "Шлях Ільіча".

Гісторыка-эканамічны нарыс "Шчучын" падрыхтаваны прафесарамі І.П.Крэнем і Я.Н.Марашам і выдадзены ў Мінску выдавецтвам "Полымя" у 1989 г. 10-тысячным тыражом [8]. Выданне добра ілюстравана, як і ўсе папярэднія выданні, мае тэрміналагічны слоўнік. Першае ўпамінанне аб Шчучыне ў пісьмовых крыніцах утрымліваецца ў адной з актавых кніг Літоўскай метрыкі пад 1537 годам. Дакумент сведчыць аб тым, што мешчанін Станіслаў Альхоўскі, пражываўшы ў Шчучыне, пераехаў у Масты, якія ў той час належалі каралеве Боне. З дадзенага дакумента вынікае, што Шчучын ужо пераўтварыўся ў мястэчка. За сваю амаль 500-гадовую гісторыю Шчучын з мястэчка дарос да горада, афіцыйна атрымаў гарадскі статус у 1962 г. І хаця аб Шчучыне да другой паловы XX ст. не было напісана і выдадзена спецыяльных прац, яго назву мы знаходзім пры разглядзе многіх гістарычных падзей. Ужо ў тым жа XVI ст. Шчучын з'яўляўся вотчынай Радзівілаў, якія валодалі памесцямі і на тэрыторыі Беларусі, а не толькі ў Літве. Насельніцтва Шчучына вагалася ў межах ад 200 да 1500 чалавек і займалася як сельскай гаспадаркай, так і рамяством, гандлем. Шчучын з'яўляўся прыкметным культурным, рэлігійным і адукацыйным цэнтрам.

Членамі кафедры гісторыі Беларусі выканана заслугоўваючая павагі і прызнання праца па стварэнню гісторыка-дакументальных хронік "Памяць", прысвечаных падзеям Вялікай Айчыннай вайны 1941 – 1945 гадоў. Папярэднічала гэтай вялікай рабоце падрыхтоўка па даручэнню Гродзенскага гарадскога выканаўчага камітэта напярэдадні святкавання 50-годдзя Вялікай Перамогі кнігі "Гродна ў гады Вялікай Айчыннай вайны (1941 – 1945 гг.)" [9]. У ёй апавядаецца аб Гродне са старажытных часоў да пачатку вайны, абароне горада ў суровым 1941 г., акупацыйным рэжыме захопнікаў і барацьбе з ім насельніцтва ў 1941 – 1944 гг., вызваленні ад акупантаў Савецкай Арміяй у 1944 г., аднаўленні і пасляваенным развіцці горада. Кніга прызначалася для ветэранаў вайны, гісторыкаў, краязнаўцаў, студэнцкай і вучнёўскай моладзі, шырокага кола чытачоў. Кіраўніком аўтарскага калектыву і старшынёй рэдакцыйнай калегіі з'яўляўся прафесар І.П.Крэнь, а членамі аўтарскага калектыва дацэнты Л.У.Бярэйшык, М.В.Васілючак, Б.М.Іванчук, В.В.Калюта, І.І.Коўкель, У.А.Нядзелька, С.В.Палуцкая, Н.У.Паўлючэнка, М.Я.Саваняка, В.М.Царук, У.Я.Ягорычаў, Э.С.Ярмусік. Асабліва хачу падкрэсліць плённую працу па падрыхтоўцы

аналізуемага выдання Эдмунда Станіслававіча Ярмусіка. Кніга ўтрымлівае храналогію горада ад 1116 г. па жнівень 1991 г., яе гістарыяграфія складае 48, а крыніцазнаўчая база – 21 найменняў. Кніга багата ілюстравана. Яна вытрымала тры выданні і была падаравана ўсім удзельнікам Вялікай Айчыннай вайны, што пражывалі ў нашым абласным цэнтры.

Што тычыцца гісторыка-дакументальных хронік "Памяць", то членамі кафедры гісторыі Беларусі падрыхтаваны і выдадзены хронікі па гораду Гродна ў 1999 г. [10], Шчучынскаму раёну ў 2001 г. [11], Іўеўскаму раёну ў 2002 г. [12], Воранаўскаму раёну ў 2004 г. [13]. Крэнь І.П. прымаў удзел у рэдагаванні гісторыка-дакументальнай хронікі "Памяць" і па Бераставіцкаму раёну. Усе гісторыка-дакументальныя хронікі "Памяць" маюць спасылкі на шырокае кола публікацый і крыніц, пабачылі свет у вядучых рэспубліканскіх выдавецкіх цэнтрах ("Беларускай энцыклапедыі" і Белта).

Гісторыю мястэчак Беларусі даследуе І.В.Соркіна. Яна ў 1998 г. абараніла ў Інстытуце гісторыі НАН Беларусі кандыдацкую дысертацыю, прысвечаную сацыяльна-эканамічнаму і культурнаму развіццю мястэчак Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.

Вывучэнне гісторыі гарадоў і звязаных з імі працэсаў урбанізацыі разглядалася на шэрагу рэгіянальных, рэспубліканскіх і міжнародных навуковых, навукова-практычных і навукова-краязнаўчых канферэнцый, праведзеных кафедрай гісторыі Беларусі ўжо ў XXI ст. Яны, як заўжды, праводзіліся ў цеснай супольнасці з органамі ўлады, з нашымі сталічнымі навукоўцамі і навукоўцамі з краін СНД, Польшчы і іншых. Я маю на ўвазе канферэнцыі, па выніках якіх былі выдадзены іх матэрыялы асобнымі навуковымі зборнікамі. Яны былі прысвечаны: 60-годдзю ўтварэння Гродзенскай вобласці (3 – 4 сакавіка 2004 г.) [14]; падрыхтоўцы педагагічных і навуковых кадраў гісторыкаў і развіццю гістарычнай навукі ў Беларусі (30 верасня 2004 г.) [15]; заходняму рэгіёну Беларусі і яго ўспрыяцця вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў (2006 г.) [16]; гарадам Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі і культуры (3 лістапада 2006 г.) [17]; Гродна і гродзенцам за дзевяць стагоддзяў гісторыі (да 880-годдзя горада) (10 – 11 красавіка 2008 г.) [18]; Лідзе і Лідчыне: да 685-годдзя з дня заснавання горада (3 кастрычніка 2008 г.) [19]. Акрамя таго, па ўсіх раёнах Гродзенскай вобласці, пераважна ў іх адміністрацыйных цэнтрах, а гэта гарады ці буйныя гарадскія пасёлкі, былі праведзены навуковыя гісторыка-краязнаўчыя канферэнцыі "З гісторыя краю і лёсу людзей" і выдадзены іх матэрыялы [20]. Ва ўсіх узгаданых вышэй канферэнцыях узялі ўдзел члены аўтарскага калектыву па распрацоўцы дзярбюджэтнай фінансуемай тэмы "Працэсы урбанізацыі ў заходнім рэгіёне Беларусі ў XIX – XX ст."

У заключэнне хачу выказаць шчырую падзяку членам кафедры гісторыі Беларусі, прадстаўнікам іншых кафедр факультэта гісторыі і сацыялогіі нашага універсітэта за сумесную творчую працу па вывучэнні гісторыі гарадоў і мястэчак, а таксама выказаць надзею на яе працяг у будучым.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Воронин, Н.Н. Древнее Гродно / Н.Н.Воронин. – М.: Изд. АН СССР, 1954.
2. Мараш, Я.Н. Кароткі нарыс гісторыі горада Гродна / Я.Н.Мараш // Альманах "Нёман". – Гродна, 1956.
3. Гродно (исторический очерк) / под редакцией З.Ю.Копысского и Б.М.Фиха. – Минск: Беларусь, 1964. – 262 с.
4. Гродно: Ист.-экон. очерк / Крень И.П., Мараш Я.Н., Ковкель И.И. [и др.]. – Минск: Полымя, 1988. – 240 с.: ил.
5. Ковкель, И.И. Сморгонь: Ист.-экон. очерк / И.И.Ковкель, Я.Н.Мараш. – Минск: Беларусь, 1984. – 63 с.: ил.
6. Мараш, Я.Н. Мосты: Ист.-экон. очерк / Я.Н.Мараш, И.И.Ковкель, А.С.Себастьян. – Минск: Беларусь, 1986. – 11 с.: ил.
7. Васілючак, М.В. Іўе: гісторыка-эканамічн. нарыс / М.В.Васілючак, І.П.Крэнь, Я.Н.Мараш / пад агул. рэд І.П.Крэня. – Мінск: Беларусь. 1990. – 126 с.: іл.
8. Крень, И.П. Щучин: Ист.-экон. очерк / И.П.Крень, Я.Н.Мараш. – Минск: Полымя, 1989. – 119 с.: ил.
9. Крэнь, І.П. [і інш.]. Гродна ў гады Вялікай Айчыннай вайны. – Гродна, 1995. – 220 с.
10. Памяць: гіст.-дакум. хроніка горада Гродна / Беларус. энцыкл.; рэд.кал.: Г.П.Пашкоў, Я.М.Жабрун, І.П.Крэнь [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 1999. – 712 с.: іл.
11. Памяць: гіст.-дакум. хроніка Шчучынскага раёна / Беларус. энцыкл. імя П.Броўкі. – Мінск: БелЭн, 2001. – 497 с.: іл.
12. Памяць: гіст.дакум. хроніка Іўеўскага раёна. – Мінск: БелТа, 202. – 510 с.: іл.
13. Памяць: гіст.дакум. хроніка Воранаўскага раёна. – Мінск: БелЭн, 2004. – 592 с.: іл.
14. 60-летие образования Гродненской области: материалы Междунар. науч. конф., 3-4 марта 2004, Гродно / отв.ред. В.А.Белозорович. – Гродно: ГрГУ, 2004. – 456 с.
15. Подготовка педагогических и научных кадров историков и развитие исторической науки в Беларуси: материалы респ. науч.-практ. конф., 30 сентября 2004 г, Гродно / под.ред. Е.А.Ровбы, А.Н.Нечухрина, И.П.Креня. – Гродно: ГрГУ, 2005. – 404 с.
16. Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зборнік навуковых артыкулаў / Гродз. дзярж. ун-т.; рэдкалегія: І.П.Крэнь, У.І.Навіцкі, В.А.Белазаровіч (адк.рэдактары) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2006. – 422 с.
17. Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры: зб. навук. арт. / ГрДУ імя Я.Купалы, рэдкал.: І.П. Крэнь, І.В.Соркіна (адк.рэдактары) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2007. – 403 с.
18. Гродна і гродзенцы: дзевяць стагоддзяў гісторыі (да 880-годдзя горада): матэрыялы Міжнар. навук. канф., Гродна, 10 – 11 красавіка 2008 г. / рэдэкал.: А.І.Антоненка (адк.рэд.), А.А.Каваленя (адк.рэд.), Я.А.Роўба (адк.рэд.) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2008. – 526 с., [8] л. іл.

19. Ліда і Лідчына: да 685-годдзя з дня заснавання: матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф. (Ліда, 3 кастрычніка 2008г.) / рэд.кал.: Худык А.П. (гал.рэд.), Белуш І.Г., Белазаровіч В.А., Ярмусік Э.С., Крэнь І.П. – Ліда, 2009. – 212 с. [12] л. іл.
20. Ваўкавышчына: з гісторыі краю і лёсу людзей. Матэрыялы навук.-практ. краязн. канф. 22 снежня 1995 г. / навуковы рэдактар і складальнік прафесар І.П.Крэнь. – Ваўкавыск, 1997. – 267 с.; Старонкі гісторыі Свіслацкага краю: матэрыялы навук.-практ. краязн. канф. / пад рэд. І.П.Крэня. – Гродна: ГрДУ, 2001. – 302 с.; Слонімшчына вачыма навукоўцаў і краязнаўцаў: матэрыялы рэгіянальнай гіст.-краязн. канф., прысвечанай 750-годдзю г.Слоніма. – Слонім, 2002. – 392 с.; Славуты Зэльвенскі край: матэрыялы навуковай гісторыка-краязн. канф. / пад рэд. Д.С.Аляшкевіча, І.П.Крэня [і інш.]. – Ліда, 2004. – 364 с.

Іван Крэнь (1936 г.н.), кандыдат гістарычных навук, прафесар, ганаровы прафесар Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я.Купалы, заслужаны работнік адукацыі Рэспублікі Беларусь. Сааўтар кніг: "Гродна: гіст.-эканам. нарыс" (1988), "Гродна: гіст.-дакум. хроніка "Памяць" (1990), "Шучын: гіст.-эканам. нарыс" (1989), "Іўе: гіст.-эканам. нарыс." (1990), "Шчучын: гіст.-дакум. хроніка "Памяць" (2001), "Іўе: гіст.-дакум. хроніка "Памяць" (2002), "Воранава: гіст.-дакум.хроніка "Памяць" (2004) і інш.

УДК 940.55 (476)

Наталля Мінаева (Гродна, Беларусь)

ДЗЕЙНАСЦЬ ДАБРАЧЫННЫХ ГРАМАДСКІХ АРГАНІЗАЦЫЙ У ГАРАДАХ БЕЛАРУСІ У 1991 – 2001 гг. (крыніцы)

Статья посвящена анализу источниковой базы по проблеме деятельности благотворительных общественных организаций в городах Беларуси в 1991 – 2001 гг., которая ранее не являлась предметом исторического исследования. В статье рассматриваются нормативные акты, принятые высшими органами государственной власти в СССР, РБ; документация благотворительных организаций и учреждений (актовые материалы, делопроизводство); статистические материалы; публикации в периодической печати.

Гарады Беларусі спрадвеку з'яўляліся цэнтрамі культурнага і грамадскага жыцця краіны, таму адраджэнне ідэй дабрачыннасці і стварэнне інстытута грамадскай дабрачыннасці ў пачатку 90-х гадоў XX стагоддзя адбылося ў буйных гарадах рэспублікі. Дабрачынныя грамадскія арганізацыі ў гарадах былі прадстаўлены мясцовымі аддзяленнямі міжнародных і рэспубліканскіх аб'яднанняў (Брэсцкі абласны камітэт Беларускага таварыства Чырвонага Крыжу, Воранаўскае раённае аддзяленне Беларускага Фонду Міру), абласнымі

(Магілёўскі абласны цэнтр сацыяльнай падтрымкі дзяцей і падлеткаў "Мы – Адраджэнне", "Гродзенскі абласны фонд інвалідаў і пенсіянераў – вязняў нямецкіх лагераў 1941 – 1945 гг.") і непасрэдна гарадскімі (Мінскае гарадское аб'яднанне малалетніх вязняў фашызму, Магілёўскага гарадскога дабрачыннага чарнобыльскага дзіцячага фонду "Надзея") арганізацыямі. Даследуючы гэту праблему, аўтар апіралася на архіўныя матэрыялы і апублікаваныя крыніцы, якія ўмоўна можна падзяліць на наступныя групы: 1.Нарматыўныя акты, прынятыя вышэйшымі органамі дзяржаўнай улады ў РБ. 2.Дакументацыя дабрачынных арганізацый і ўстаноў (актавыя матэрыялы, справаводства) 3.Статыстычныя матэрыялы. 4.Перыядычны друк.

Інстытуалізацыя грамадскай дабрачыннасці прайшла два этапы за вызначаны перыяд. На першым этапе (1991 – 1994 гг.) дабрачынныя арганізацыі не былі звязаны паміж сабой і не мелі дасканалай арганізацыйнай структуры. У гэты перыяд актыўна ствараюцца мясцовыя (гарадскія) арганізацыі. Аднак крыніцы аб іх дзейнасці амаль адсутнічаюць за выключэннем нешматлікіх публікацый у перыядычных выданнях [1]. Гэта звязана з тым, што да прыняцця у 1994 г. Закона Рэспублікі Беларусь "Аб грамадскіх аб'яднаннях" [2], Міністэрствам юстыцыі рэгістраваліся толькі рэспубліканскія і міжнародныя аб'яднанні. З 1995 г. упраўленні юстыцыі абласных выканаўчых камітэтаў, Мінскага гарадскога Саветаў дэпутатаў пачалі весці цэнтралізаваны ўлік грамадскіх аб'яднанняў па месцы знаходжання кіруючага органа аб'яднання [3; 4].

Дакументацыя дабрачынных арганізацый і ўстаноў (актавыя матэрыялы, справаводства) і статыстычныя матэрыялы гэтага перыяду шырока прадстаўлены ў архівах. Найбольшую колькасць архіўных матэрыялаў па вывучаемай праблематыцы змяшчаў Дзяржаўны архіў грамадскіх аб'яднанняў Магілёўскай вобласці. У ім знаходзіліся дакументы Магілёўскага абласнога аддзялення савецкага дзіцячага фонду (фонд 46) [5], Бабруйскай арганізацыі былых вязняў фашызму (фонд 192) [6], Магілёўскага абласнога аб'яднання Беларускага Фонду Міру (фонд 196) [7], Камітэта "Чарнобыль і дзеці" (фонд 203) [8], Магілёўскага гарадскога дабрачыннага фонду "Надзея" (фонд 207) [9], Магілёўскай гарадской грамадскай арганізацыі дзяцей-інвалідаў "Воля" (фонд 214) [10], Магілёўскага абласнога цэнтра сацыяльнай падтрымкі дзяцей і падлеткаў "Мы – Адраджэнне" (фонд 382) [11].

Дакументы мясцовых аддзяленняў Беларускага дзіцячага фонду былі вывучаны аўтарам у Дзяржаўным архіве грамадскіх аб'яднанняў Гомельскай вобласці (фонд 42) [12], Дзяржаўным архіве грамадскіх аб'яднанняў Гродзенскай вобласці (фонд 46) [13]. Абласныя камітэты Таварыства Чырвонага Крыжу перадалі свае матэрыялы ў Дзяржаўныя

архівы Гомельскай (фонд 2811) [14], Віцебскай (фонд 2889) [15], Брэсцкай (фонд 950) [16], абласцей. У Дзяржаўным архіве грамадскіх аб'яднанняў Гродзенскай вобласці даследчык прааналізавала дакументы Гродзенскага абласнога фонду вязняў нямецкіх лагераў (фонд 49) [17], і Гродзенскага рэгіянальнага прадстаўніцтва Беларускага фонду сацыяльнай падтрымкі дзяцей і падлеткаў "Мы – дзецям" (фонд 55) [18].

Аб'ём інфармацыі аб мясцовых аддзяленнях Беларускага Фонду Міру дапаўнялі фонды Дзяржаўнага архіву грамадскіх аб'яднанняў Гомельскай вобласці (фонд 38) [19], Дзяржаўнага архіву грамадскіх аб'яднанняў Магілёўскай вобласці (фонд 196) [20], Дзяржаўнага архіву Брэсцкай вобласці (фонд 184) [21].

Арганізацыя і дзейнасць аб'яднанняў суправаджалася справаздачнай працай у рэспубліканскія камітэты і кантралюючыя органы ўлады. Вялікі пласт сярод дакументаў займала службовая перапіска кіраўнікоў і актывістаў арганізацый з прыватнымі асобамі, дзяржаўнымі і грамадскімі дзеячамі, спонсарамі, замежнымі калегамі. У пісьмах і зваротах утрымліваліся просьбы аб садзейнічанні ў дабрачыннай дзейнасці, арганізацыі дзіцячага адпачынку і аздараўленні ў рэспубліцы і за яе межамі і інш [22; 23]. Аб дзейнасці арганізацый яскрава паведамлялі пратаколы пасяджэнняў Праўленняў, Саветаў і камітэтаў аб'яднанняў, распараджэнні кіраўнікоў арганізацый па асноўных накірунках дзейнасці [24; 25; 26; 27].

На другім этапе (1995 – 2001 гг.) працэс складвання грамадскай дабрачыннасці набыў сістэмнасць, арганізацыйныя структуры аб'яднанняў прынялі больш дасканалую форму. Нарматыўныя акты адлюстроўвалі працэс рэгулявання стварэння і дзейнасці дабрачынных грамадскіх арганізацый, удакладнялі іх прававы статус. У 1999 г. Міністэрства юстыцыі Рэспублікі Беларусь завяршыла перарэгістрацыю партый і грамадскіх аб'яднанняў [28]. Шэрагу рэспубліканскіх арганізацый было прапанавана змяніць статус і зарэгістравацца як мясцовае грамадскае аб'яднанне. У перыядычным друку публікаваліся спісы арганізацый і аб'яднанняў, якія прайшлі перарэгістрацыю ў мясцовых выканаўчых камітэтах [3; 4].

Матэрыялы перыядычнага друку утрымліваюць вялікую колькасць паведамленняў, насычаную каштоўным фактычным матэрыял. Аўтарамі многіх артыкулаў з'яўляліся самі кіраўнікі і сябры дабрачынных арганізацый. У якіх раскрывалася гісторыя стварэння, мэты і дзейнасць, справы і клопаты гэтых арганізацый іх праблемы. Мясцовыя газеты і часопісы больш увагі надавалі дзейнасці мясцовых пярвічных арганізацый, а таксама гарадскіх, раённых, абласных аддзяленняў рэспубліканскіх аб'яднанняў [1; 29; 30; 31].

Асаблівае значэнне для даследавання мелі публікацыі ў часопісах, што выдаваліся грамадскімі арганізацыямі. Артыкулы ў гэтых часопісах змяшчалі вялікі фактаалагічны і статыстычны матэрыял, аналіз дзейнасці арганізацый за пэўны час: "Деятельность "Каритас – Пинск" в 1999 г." [32], "Карытас" Гродзенскай дыяцэзіі. Дзейнасць за 2000 г." [33], "Карытас" Мінска-Магілёўскай архідыяцэзіі. Дзейнасць за перыяд з лістапада 1999 г. па сакавік 2001 г." [34], "Віцебская дыяцэзія. Справаздача аб працы ў 2001 г." [35]. Аднак галоўнай мэтай спецыялізаваных выданняў была дэманстрацыя эфектыўнасцю арганізацыі, прапаганда сваіх праграм і прыцягненне насельніцтва да больш цеснага супрацоўніцтва. Артыкулы ў перыядычным друку нярэдка насілі публіцыстычны характар і іх аўтары – кіраўнікі аб'яднанняў, выказвалі свае суб'ектыўныя меркаванні, але паведамленні аб дзейнасці арганізацый утрымлівалі каштоўны фактаалагічны матэрыял.

Такім чынам, існуе вялікі пласт апублікаваных і неапублікаваных матэрыялаў, што закраналі дадзеную праблему. Аналіз нарматыўных актаў, прынятых вышэйшымі органамі дзяржаўнай улады РБ дазволіў выдзяліць асноўныя этапы ў інстытуалізацыі дабрачыннай дзейнасці ў Беларусі пасля 1991 г. Дакументацыя дабрачынных арганізацый і ўстаноў (актавыя матэрыялы, справаводства) як і статыстычныя матэрыялы былі шырока прадстаўлены ў дзяржаўных архівах РБ і публікацыях перыядычнага друку і дазволілі ўбачыць працэс адраджэння ідэй дабрачыннасці ў Беларусі ў разглядаемы перыяд. Дабрачынныя грамадскія арганізацыі, нягледзячы на некаторыя недахопы дзейнасці, адыгрывалі значную ролю ў сацыяльнай абароне насельніцтва Беларусі і з'яўляліся важным элементам грамадскага гарадскога жыцця.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Кашко, С. Благотворительность / С. Кашко // Гродзенская праўда. – 1993. – 22 чэрвеня. – С. 2.
2. Аб грамадскіх аб'яднаннях: Закон РБ ад 4 кастр. 1994 г. // Ведамасці Вярхоўнага Савета РБ. – 1994. – №29. – Арт. 503, 504
3. Список местных общественных объединений, зарегистрированных (перерегистрированных) управлением юстиции Гродненского облисполкома по состоянию на 1.06.2000 г. // Гродзенская праўда. – 2000. – 29 ліпеня. – С. 7.
4. Список местных общественных объединений, зарегистрированных (перерегистрированных) управлением юстиции Гродненского облисполкома по состоянию на 1.06.2000 г. // Гродзенская праўда. – 2000. – 1 жніўня. – С. 4.
5. Дзяржаўны архіў грамадскіх аб'яднанняў Магілёўскай вобласці (ДАГАМВ). Фонд 46. Магілёўскае абласное аддзяленне савецкага дзіцячага фонду – Воп. 1.
6. ДАГАМВ. – Фонд 192. Бабруйская арганізацыя былых вязняў фашызму – Воп. 1.

7. ДАГАМВ. – Фонд 196. Магілёўскае абласное аб'яднанне Беларускага Фонду Міру – Воп. 1.
8. ДАГАМВ. – Фонд 203. Камітэт "Чарнобыль і дзеці" – Воп. 1.
9. ДАГАМВ. – Фонд 207. Магілёўскі гарадскі дабрачынны фонд "Надзея" – Воп. 1.
10. ДАГАМВ. Фонд 214. Магілёўская гарадская грамадская арганізацыя дзяцей-інвалідаў "Воля" – Воп. 1.
11. ДАГАМВ. – Фонд 382. Магілёўскі абласны цэнтр сацыяльнай падтрымкі дзяцей і падлеткаў "Мы – Адраджэнне" – Воп. 1.
12. Дзяржаўны архіў грамадскіх аб'яднанняў Гомельскай вобласці (ДАГАГВ). – Фонд 42. Гомельскае абласное аддзяленне Беларускага дзіцячага фонду – Воп. 1.
13. Дзяржаўны архіў грамадскіх аб'яднанняў Гродзенскай вобласці (ДАГАГрВ). – Фонд 46. Гродзенскае абласное аддзяленне Беларускага дзіцячага фонду – Воп. 1.
14. Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці (ДАГВ). – Фонд 2811. Гомельскі абласны камітэт Таварыства Чырвонага Крыжу – Воп. 2
15. Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці (ДАВВ). Фонд 2889. Віцебскі абласны камітэт Таварыства Чырвонага Крыжу – Воп. 2.
16. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (ДАБВ) Фонд 950. Брэсцкі абласны камітэт Таварыства Чырвонага Крыжу – Воп. 1.
17. ДАГАГрВ. – Фонд 49. Гродзенскі абласны фонд вязняў нямецкіх лагераў – Воп. 1.
18. ДАГАГрВ. – Фонд 55. Гродзенскае рэгіянальнае прадстаўніцтва Беларускага фонду сацыяльнай падтрымкі дзяцей і падлеткаў "Мы – дзецям" – Воп. 1.
19. ДАГАГВ. – Фонд 38. Гомельскае абласное аддзяленне Беларускага Фонду Міру – Воп. 1.
20. ДАГАМВ. – Фонд 196. Магілёўскае абласное аддзяленне Беларускага Фонду Міру – Воп. 1.
21. ДАБВ. – Фонд 184. Брэсцкае абласное аддзяленне Беларускага Фонду Міру – Воп. 1.
22. ДАВВ. – Фонд 2889. – Воп. 2. – Спр. 348. Переписка с Советом Министров БССР, Витебским облисполкомом, ЦК общества Красного Креста РБ 02.04.1991 – 31.07.1992 гг.
23. ДАГАМВ. – Фонд 207. – Воп. 1. – Спр. 5. Переписка с зарубежными организациями и частными лицами.
24. ДАБВ. – Фонд 184. – Воп. 1. – Спр. 83. Протокол пленума Брестского областного отделения Фонда Мира от 24.01.1993 г. об итогах деятельности областного, городского и районных отделений за 1992 г.
25. ДАБВ. – Фонд 950. – Воп. 1. – Спр. 350. Протоколы заседаний президиума Брестского областного комитета Красного Креста и документы к ним 19.01. – 07.12.1993 г.
26. ДАГАМВ. – Фонд 214. – Воп. 1. – Спр. 10. Протоколы заседаний правления Могилевской городской общественной организации детей – инвалидов с детства "Воля" за 1998 г.
27. ДАГАГрВ. – Фонд 55. – Воп. 1. – Спр. 15. Постановления Попечительского Совета Гродненского областного регионального представительства Белорусского фонда социальной поддержки детей и подростков "Мы – детям" за 2000 г.
28. "Аб некаторых мерах па ўпарадкаванню дзейнасці палітычных партый, прафесійных саюзаў, іншых грамадскіх аб'яднанняў" ад 26.01.1999 г.
29. Ленская, А. Милосердие не иссякает / А. Ленская // Гродзенская праўда. – 1998. – 21 мая. – С. 2.
30. Ленская, А. Теплота сердец взрослых – детям / А. Ленская // Гродзенская праўда. – 2000. – 13 мая. – С. 2.
31. Ленская, А. Фонд мира – на добрые дела / А. Ленская // Гродзенская праўда. – 1998. – 16 крас. – С. 2.
32. Ермолинская, С. Деятельность «Каритас – Пинск» в 1999 г. / С. Ермолинская // Misericordia. – 2000. – №1. – С. 15.

33. “Карытас” Гродзенскай дыяцэзіі. Дзейнасць за 2000 г. // Misericordia. – 2001. – № 1. – С. 16 – 17.
34. “Карытас” Мінска-Магілёўскай архідыяцэзіі. Дзейнасць за перыяд з лістапада 1999 г. па сакавік 2001 г. // Misericordia. – 2001. – № 1. – С. 14 – 15.
35. Міснік, Э. Віцебская дыяцэзія. Справаздача аб працы ў 2001 г. / Э. Міснік // Misericordia. – 2001. – № 4. – С. 13.

Мінаева Наталля Міхайлаўна, суіскальніца на вучоную ступень кандыдата гістарычных навук. У 2001 г. з адзнакай скончыла факультэт гісторыі і культуры Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы, у 2007 г. аспірантуру кафедры гісторыі Беларусі гэтай установы. Даследуе пытанне стварэння і дзейнасці грамадскіх дабрачынных аб’яднанняў у РБ у 1991 – 2001 гг.

УДК 9(476): 314.7

Алена Макрушыч (Гродна, Беларусь)

ГАРАДСКОЕ НАСЕЛЬНІЦТВА ЗАХОДНЯГА РЭГІЁНУ БЕЛАРУСІ ПАВОДЛЕ МАТЭРЫЯЛАЎ ПЕРАПІСАЎ 1989 І 1999 гг.

В статье рассматриваются основные социально-демографические характеристики населения западного региона Беларуси в конце XX в. Автор использовала материалы переписей 1989 и 1999 г., что дало возможность выявить изменения в составе возрастных и экономических групп населения, охарактеризовать семейное положение и этническую принадлежность жителей городских поселений Гродненской и Брестской областей. Были сделаны выводы об увеличении общей численности городского населения в западном регионе Беларуси и наличии определенных особенностей в его демографических характеристиках по сравнению с другими регионами страны.

Адной з цікавых крыніц звестак аб стане і асноўных характарыстыках насельніцтва Рэспублікі Беларусі з’яўляюцца матэрыялы перапісу насельніцтва 1999 г. Гэты перапіс насельніцтва быў першым, які праводзіўся ў незалежнай Беларусі, і адлюстраваў тыя змены, што адбыліся з жыхарамі краіны за першыя дзесяць гадоў існавання рэспублікі. Другі перапіс насельніцтва рэспублікі, які адбудзецца ў кастрычніку 2009 г., дазволіць атрымаць новыя сацыяльна-дэмаграфічныя дадзеныя і параўнаць іх з папярэднімі, а значыць, зрабіць новыя высновы аб дэмаграфічных тэндэнцыях у жыцці рэспублікі.

Перапісныя лісты 1999 г. уключалі ў сябе шэраг пунктаў. Акрамя традыцыйных (пол, узрост, нацыянальнасць, шлюбны стан,

адукаванасць і г.д.), з’явіліся і новыя: крыніцы сродаў існавання, жыллёвыя ўмовы, грамадзянства. У дадзеным артыкуле з-за абмежаванасці аб’ёму аўтар не ставіць сваёй мэтай усебакова ахарактарызаваць гарадское насельніцтва заходняга рэгіёну Беларусі паводле перапісу 1999 г., але спрабуе вызначыць яго асноўныя сацыяльна-дэмаграфічныя характарыстыкі і выявіць тыя змены, што адбыліся з часу мінулага перапісу (1989 г.).

Перш за ўсё, трэба вызначыць ступень урбанізаванасці заходняга рэгіёну Беларусі на момант правядзення перапісу 1999 г. У Брэсцкай вобласці размяшчалася 29 гарадоў і паселішчаў гарадскога тыпу, у Гродзенскай – 33 [1; 28–30, 38–40]. З іх 7 гарадоў мелі в 1989 годзе колькасць насельніцтва больш 50 тыс. чалавек: Гродна, Брэст, Баранавічы, Пінск, Ліда. За 10 год (з 1989 па 1999 гады) у іх лік увайшлі Слонім (45,4 тыс. чалавек у 1989 г., 51,7 – в 1999 г.) і Кобрын (45,2 тыс. чалавек у 1989 г., 50,7 – у 1999 г.) [1; 27, табл. 1.4]. Трэба адзначыць, што ў цэлым па Беларусі 24 гарады мелі колькасць насельніцтва большую за 50 тыс. чалавек. У Брэсцкай вобласці лік гарадскіх паселішчаў з колькасцю насельніцтва меньш 10 тыс. чалавек складала 12 адзінак, тады як у Гродзенскай вобласці – 22. Тым не менш, ступень урбанізаванасці насельніцтва Гродзеншчыны была крыху вышэй, чым у Бресцкай вобласці: 62,5 % супраць 60,7 %. Аднак у параўнанні з іншымі абласцямі Беларусі гэты паказчык быў меншы: у Віцебскай вобласці ён складаў 67 %, у Гомельскай – 68,2 %, у Магілёўскай – 70 % [1; 26].

Гарадское насельніцтва заходняга рэгіёну Беларусі ўзрастала больш хутка, чым у астатніх абласцях і г. Мінску [1; 26]. У табліцы 1 паказана дынаміка колькасці гарадскіх жыхароў заходняга рэгіёну Беларусі за 1989 – 1999 гады [2; 26, табл. 1.3.; 3; 52, табл. 3.3, 53, табл. 3.6.].

Табліца 1 – Дынаміка колькасці жыхароў гарадоў заходняга рэгіёну Беларусі у канцы XX ст. (тыс. чал.)

	1989 г.	1995 г.	1999 г.
Брэсцкая вобласць	819	894,4	902,2
Гродзенская вобласць	665,7	735,6	741,1

З вышэйпрыведзеных дадзеных відавочна, што за адносна невялікі прамежак часу (1989–1995 гг.) адбыўся значны рост гарадскога насельніцтва на вывучаемых тэрыторыях. Ён быў справакаваны як адносна высокім узроўнем нараджальнасці сярод гарадскога насельніцтва ў гэты перыяд, так і ўнутранай і знешняй міграцыяй. З другой паловы 1990-х гадоў назіраецца зусім нязначнае ў параўнанні з

ранейшым перыядам павялічэнне колькасці гарадскіх жыхароў (на 6–8 тыс. чалавек).

Агульныя суадносіны мужчын і жанчын у заходнім рэгіёне Беларусі вызначаліся як 47,5 % мужчын і 52,5 % жанчын. Такая перавага жанчын дасягалася за кошт іх перавышэння ва ўзроставай групе старэй працаздольнага ўзросту, куды ўваходзіла пакаленне, перажыўшае Вялікую айчынную вайну.

З мэтай вызначэння змяненняў у розных узростах у матэрыялах перапісаў традыцыйна робіцца падзел мужчын і жанчын на шэраг узроставых катэгорый (па 4 гады ў кожнай). Аналіз дадзеных 1999 г. паказаў, што за 10 гадоў з часу папярэдняга перапісу вельмі значныя змены адбыліся ў групе 0–4 гады. Колькасць хлопчыкаў, якія мелі такі ўзрост у 1999 г., складала 60 % ад колькасці 1989 г., дзяўчынак – 58 % у Гродзенскай вобласці. У Брэсцкай вобласці дадзены паказчык не быў такім значным: колькасць хлопчыкаў у адносінах да 1989 г. складала 64 %, дзяўчынак – 62 % [2; 37, 43]. Для прыкладу, змяньшэнне ў наступнай узроставай групе (5–9 гадоў) не было такім значным: на 11 % для хлопчыкаў і 11,5 % для дзяўчынак у Брэсцкай вобласці, на 5,7 % для хлопчыкаў і 10 % для дзяўчынак у Гродзенскай вобласці.

Калі параўноўваць колькасць мужчын і жанчын у розных узроставых катэгорыях, то ў групах да 29 гадоў мужчын больш, пасля пачынаецца перавышэнне колькасці жанчын, якое дасягае максімуму ва ўзроставай групе 70–80 гадоў (у два разы і болей). Гэта тлумачыцца як больш высокай працягласцю жыцця сярод жанчын, так і асаблівасцю вызначанага пакалення: гэта т.зв. “нявесты загінуўшых салдат”, жанчыны, чыя маладосць папала на час Вялікай айчыннай вайны [2; 43]. У прынцыпе, такія суадносіны мужчын і жанчын па ўзроставых катэгорыях былі характэрныя для ўсей Беларусі.

Пры аналізе насельніцтва выдзяляліся тры асноўныя эканамічныя групы: асобы маладзей за працаздольны ўзрост, асобы працаздольнага ўзросту, асобы старэйшыя за працаздольны ўзрост. У Брэсцкай і Гродзенскай абласцях гэтыя паказчыкі былі амаль аднолькавыя: 23 %, 62 % і 14 % адпаведна. Цікава, што дадзеная тэндэнцыя захоўвалася ў разрэзе мужчын і жанчын, дзе разыходжанні былі толькі па колькасці жанчын непрацаздольнага ўзросту (19 % у Гродзенскай вобласці супраць 18 % у Брэсцкай) [2; 36–37, 42–43]. Гэта дае яшчэ адну падставу лічыць гэтыя вобласці адзіным рэгіёнам. У параўнанні з агульнабеларускімі паказчыкамі у гарадах Гродзеншчыны і Брэстчыны было на 2 % больш моладзі, і разам з Мінскай вобласцю гэта былі найвышэйшыя паказчыкі па рэспубліцы [2; 86–87]. У параўнанні з 1989 г. доля трох асноўных катэгорый змянілася, асабліва гэта датычылася асоб маладзей і старэй працаздольнага ўзросту. Гэта было звязана са

скарачэннем нараджальнасці у 1990-я гады, што было выклікана эканамічнымі праблемамі ў рэспубліцы. У Брэсцкай вобласці скарачэнне моладзі і рост пажылых людзей было большым за Гродзенскую (дзе яно складала 4 %) на 1 % у кожнай катэгорыі.

Акрамя полу і ўзросту важным паказчыкам з’яўлялася шлюбнасць насельніцтва. Выдзяляліся наступныя катэгорыі насельніцтва: ніколі не былі ў шлюбе, знаходзяцца ў зарэгістраваным шлюбе, незарэгістраваным шлюбе, удовыя, разведзеныя, разышоўшыяся. Новаўводзінамі тут з’яўляліся катэгорыі “незарэгістраваны шлюб” і “разышоўшыяся” (меўшыя раней незарэгістраваныя адносіны), якімі складальнікі анкет імкнуліся адлюстраваць змяніўшыся ўзровень шлюбных узаемаадносін насельніцтва. Агульныя паказчыкі па Гродзенскай і Брэсцкай абласцях былі падобнымі (гл. Табліцу 2).

Табліца 2 – Шлюбны стан гарадскога насельніцтва Гродзенскай і Брэсцкай вобласцей па матэрыялах перапісу 1999 г. (у %)

Мужчыны						
	Ніколі не былі ў шлюбе	Былі ў шлюбе		Удовые	Разведзеныя	Разышліся
		зарэгістраваным	незарэгістраваным			
Брэсцкая	23,8	66	1,9	2,4	5	0,5
Гродзенская	24	66	1,4	2,3	5,1	0,4
Жанчыны						
Брэсцкая	18	57	1,7	12,4	8,9	0,9
Гродзенская	18	57,8	1,2	13	8,8	0,63

Відавочна, што ў Брэсцкай вобласці крыху больш мужчын і жанчын жылі ў незарэгістраваным шлюбе (1,9 % і 1,7 % супраць 1,4 і 1,2 % у Гродзенскай вобласці). Калі параўноўваць паказчыкі сярод мужчын і жанчын, то сярод жанчын амаль у 6 разоў большая доля ўдоў (гэта звязана з большай працягласцю жыцця жанчын), а таксама разведзеных. Затое большая колькасць мужчын ніколі не бралася шлюбам (24 % супраць 18 % у жанчын). Гэта выклікана перавагай нежанатых мужчын

у маладых узроставах групах (бо традыцыйна мужчыны бяруць шлюб у больш познім узросце, чым жанчыны).

Этнічны склад гарадскога насельніцтва заходняга рэгіёну Беларусі меў свае асаблівасці. За 10 гадоў з часу мінулага перапісу ў заходнім рэгіёне Беларусі найбольш значна ўзрасла колькасць беларусаў (на 176 000). У Брэсцкай вобласці змяньшэнне напаткала 13 нацыянальнасцяў з 19. Найбольш моцна скарацілася колькасць яўрэяў (у 3 разы), малдаван (у 1,5 разы), казахаў (у 2 разы). У Гродзенскай вобласці сярод гарадскога насельніцтва значна ўзрасла колькасць беларусаў і палякаў, нязначна павялічылася колькасць цыган, літоўцаў, немцаў [4; 20, 29].

Гэтыя працэсы абумоўлены шэрагам фактараў. Па-першае, пасля распаду СССР адбывалася міграцыя яўрэяў у Ізраіль і ЗША. Таксама на этнічную радзіму ад'язджалі і прадстаўнікі іншых нацыянальнасцяў. Аднак змяньшэнне іх колькасці адбывалася яшчэ за кошт змянення ідэнтыфікацыі грамадзян, асабліва дзяцей са смешаных шлюбаў, якія ва ўмовах незалежнай Беларусі выбралі нацыянальнасць тытульнага этнасу.

У абедзвюх абласцях узрасла колькасць выхадцаў з краін Каўказа: грузін, армян, азербайджанцаў. Гэта тлумачылася ростам напружанасці у гэтым рэгіёне ў перыяд канца 80-х – пачатку 90-х гг. і з'яўленнем міжэтнічных канфліктаў (Карабах, Абхазія і г.д.). У пошуках паратунку людзі з'язджалі ў спакойныя рэгіёны былога Саюза, адным з якіх была і Рэспубліка Беларусь.

Параўнанне паміж сабой паказчыкаў Гродзенскай і Брэсцкай абласцей дае наступныя вынікі. У Гродзенскай вобласці пражывала ў 9 разоў больш палякаў, у тры разы больш літоўцаў, і ў 2,5 разы больш татар. У гарадскіх паселішчах Брэсцкай вобласці пражывала ў два разы больш украінцаў, прыкладна ў паўтара раза больш беларусаў і цыган. Па астатніх нацыяльнасцях Гродзенская вобласць перавышала Брэсцкую толькі па колькасці чувашоў і латышоў (усяго ў апублікаваных дадзеных перапісу 19 нацыянальнасцяў, прадстаўнікі астатніх, колькасць якіх была зусім нязначнай, дабаўляліся ў графу "іншыя нацыянальнасці") [4; 20, 29].

Калі параўноўваць колькасць асоб розных нацыянальнасцяў з агульнабеларускімі паказчыкамі, то можна зрабіць такія высновы: у гарадах Гродзеншчыны пражывала 72 % палякаў, 28 % літоўцаў і 22 % татар. У гарадах Брэсцкай вобласці пражывала 19 % ад усіх украінцаў, што пражываюць у гарадах Беларусі. Усяго ў гарадах Гродзеншчыны пражывала 10,6 % усяго гарадскога насельніцтва Беларусі, у Брэсцкай – 13 % [4; 17, 20, 29].

Такім чынам, параўнанне дадзеных перапісаў насельніцтва 1989 і 1999 гг. дало магчымасць зрабіць наступныя высновы аб змяненні сацыяльна-дэмаграфічных паказчыкаў гарадскога насельніцтва заходняга рэгіёну Беларусі:

1) насельніцтва гарадоў Брэсцкай і Гродзенскай абласцей ўзрастала за перыяд 1989–1999 г. больш хуткімі тэмпамі, чым у астатніх рэгіёнах Беларусі. Гэтае павялічэнне дасягалася як за кошт унутранай і знешняй міграцыі, так і натуральнага прыросту. Аднак апошні паказчык набыў адмоўнае значэнне ў 1995–1999 г., што з'явілася вынікам змяньшэння нараджальнасці.

2) Як і ў цэлым па Беларусі, за 1989–1999 гг. у гарадах заходняга рэгіёну зменьшылася колькасць моладзі і ўзрасла доля асоб непрацаздольнага ўзросту. Аднак у параўнанні з агульнабеларускімі паказчыкамі ў гарадах вывучаемага рэгіёну было на 2 % больш моладзі.

3) У гарадах заходніх абласцей Беларусі ў параўнанні з цэнтральнай і ўсходняй часткай краіны была большай колькасць насельніцтва, што пражывала ў зарэгістраваным шлюбе. Гэта тлумачыцца знаходжаннем на гэтай тэрыторыі вялікай колькасці абшчын каталіцызму і неапратэстантызму, якія рэзка асуджаюць незарэгістраваныя адносіны.

4) Этнічны склад гарадскога насельніцтва заходняга рэгіёну за вызначаны перыяд змяніўся ў бок павялічэння беларусаў, палякаў, выхадцаў з краін Каўказа. Астатнія этнічныя групы колькасна зменшыліся, асабліва гэта датычылася яўрэяў. Гэта было выклікана як эміграцыяй, так і змяненнем этнічнай самаідэнтыфікацыі нашчадкаў змешаных шлюбаў.

Спіс крыніц і літаратуры

1. Население Республики Беларусь: стат. сб. (итоги переписи населения Республики Беларусь 1999 г.) / М-во статистики и анализа Респ. Беларусь. – Минск, 2000. – 195 с.
2. Население Республики Беларусь по полу, возрасту и состоянию в браке : стат. сб. (итоги переписи населения Республики Беларусь 1999 г.) / М-во статистики и анализа Респ. Беларусь. – Минск, 2000.
3. Статистический ежегодник Республики Беларусь 2007: стат. сб. / М-во статистики и анализа Респ. Беларусь; редкол.: В.И.Зиновский (пред-ль) [и др.] – Минск, 2007.
4. Национальный состав населения Республики Беларусь и распространённость языков: итоги переписи населения 1999 г. : стат. сб. : в 2 т. / М-во статистики и анализа Респ. Беларусь. – Минск, 2001. – Т. 1. – 451 с.

Макрушыч Алена Мікалаеўна, аспірант кафедры гісторыі Беларусі Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я. Купалы, даследуе этнакультурную палітыку ў Рэспубліцы Беларусь.

УДК 9(476):9(438):327

Иосиф Дорняк (Гродно, Беларусь)

РОЛЬ ГОРОДОВ В РАЗВИТИИ БЕЛОРУССКО-ПОЛЬСКИХ РЕГИОНАЛЬНЫХ СВЯЗЕЙ В 1991 – 2004 гг.: ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКИ

В статье рассматривается роль города в динамике развития белорусско-польских отношений сквозь призму его функциональных особенностей. В нашем случае, это развитие еврорегионов, деятельность торгово-промышленных палат, трансграничное сотрудничество, установление и развитие партнерских связей, проведение культурных мероприятий.

Актуальность рассмотрения проблемы роли городов в развитии региональных связей обусловлена возросшей ролью регионального управления, становления местного самоуправления, влияния территориальных организаций на социально-экономическое развитие государства. Вместе с тем, данная проблема не стала приоритетной темой исследования, как в отечественной, так и в польской историографии. Такой подход объясняется тем обстоятельством, что определения понятия «регион» как социального феномена до сих пор в литературе не сложился [1, с. 18]. Необходимо также учитывать, что проблема современного регионального развития в Республике Беларусь самым непосредственным образом связана с необходимостью совершенствования административно-территориального деления страны и экономического районирования, которое призвано обеспечить возможность управления, облегчить планирование и прогнозирование, решение социально-экономических проблем региона [2, с. 22]. Однако, данная проблематика весьма ограничено представлена в ряде документов, входящих в систему государственных прогнозов социально-экономического развития Республики Беларусь [3; 4] и некоторых аналитических материалах [2; 5].

В монографии М.Е. Белецкого «Приграничная торговля Республики Беларусь» [6] впервые исследованы вопросы приграничной торговли и сотрудничества Республики Беларусь за период с 1996 по 2004 гг., представлена методика оценки современного положения, эффективности и перспектив развития приграничной торговли Беларуси. Развитие трансграничного сотрудничества между белорусскими и польскими регионами стало предметом исследования в работах Р.О. Есина [7; 8], Е.В. Пиульского [9; 10]. Весь комплекс направлений двустороннего сотрудничества между Брестом и польским городом

Бяло-Подляска нашёл отражение в книге «Близко и так далеко: польское население в Брестской области Республики Беларусь» [17].

В работе польского исследователя Т. Каморницкого «Польско-белорусская внешняя торговля и система международных транспортных коридоров» актуализируется значение города в развитии белорусско-польского сотрудничества [18]. На примере транспортных коридоров Варшава – Минск – Москва, а также Варшава – Беласток – Гродно – Вильнюс, исследователь показывает неразрывную связь динамики торгового оборота и состояния транспортной инфраструктуры.

Исследование проблематики трансграничного сотрудничества в контексте белорусско-польских отношений стало возможным в связи с проведение семинаров, «круглых столов», совместных конференций. Среди таковых, следует назвать семинар «Праблемы развіцця і супрацоўніцтва польска-беларускага памежжа» (июнь 1994 г.) [11], научный семинар «Problemy rozwoju regionalnego» (27 мая 1998 г.) [12], Международную конференцию «Wspolpraca gospodarcza Polska-Wschod: Uwarunkowania i perspektywy rozwoju» (2001) [13]; Международную конференцию «Wspolpraca transgraniczna Polski z krajami Baltyckimi. Bialorusia i Rosja – obwud Kaliningradzki» (2002 г.) [14], Международную конференцию «Субрегиональное сотрудничество. Перспективы белорусских еврорегионов» (октябрь 2004 г.) [15], Международную конференцию «Проблемы экономического развития приграничных регионов Беларуси и Польши» (2005 г.) [16].

Анализ литературы по вопросу развития трансграничного сотрудничества на территории белорусско-польского приграничья, выявил, что многие исследователи проблему данного аспекта двусторонних отношений видят в отсутствии популяризации среди населения идеи еврорегиональных проектов, наличии ведомственно-бюрократических и финансовых барьеров. Не способствовало развитию трансграничных проектов, по их мнению, и различие уровней экономического развития регионов по обе стороны границы, низкая эффективность практического применения важнейшего принципа еврорегиональной деятельности – принципа субсидиарности.

Ещё во время существования Советского Союза и Организации Варшавского Договора Белорусская ССР и Польская Народная Республика, исходя из территориальной близости, а также общности исторического прошлого, смогли задействовать данные факторы для активизации приграничного сотрудничества. Одной из форм развития региональной политики стало укрепление породненного сотрудничества между городами двух государств. Впервые в 1956 г. две пограничные области БССР, Брестская и Гродненская – установили непосредственные связи с соседними воеводствами ПНР – Люблинским

и Белостокским. В 1959 году породнилась Минская область и Варшавское воеводство. В 1978 г. такие же отношения были установлены между Могилёвской областью с одной стороны, а также Торуньским и Влацловекским воеводством с другой; между Гомельской областью и Зеленогурским воеводством. Содержание породненного сотрудничества тех лет находило отражение в прочных связях между партийными организациями, органами государственной власти, научно-исследовательскими институтами и высшими учебными заведениями, общественными организациями породненных областей БССР и воеводств ПНР. Во второй половине 1980-х гг. были проведены две совместные конференции в городах Гродно и Пулавы [19, с.5 – 6].

После распада Советского Союза, развитие традиционных региональных связей происходило на обновлённой договорно-правовой основе двустороннего диалога Беларуси и Польши. Роль авангарда в адаптации к новым условиям отводилась приграничным регионам. Поэтому закономерен тот факт, что Брест первым подписал Соглашение о партнёрских и дружеских контактах с польским городом Бяло-Подляска (5 сентября 1991 года). Целью подписанного Соглашения объявлялось расширение партнёрских контактов через всестороннее сотрудничество между двумя городами. С 1989 года установилось тесные контакты между Брестской областной библиотекой имени М. Горького и библиотекой Бяло-Подляска Республики Польша. Данное сотрудничество, официально было закреплено во время визита польской делегации 15 – 16 мая 1990 г. в г. Брест. Ярким примером сотрудничества г. Бреста и г. Бяло-Подляска стало участие в приграничных торгах «Брест. Содружество 2002», которые проходили в рамках трансграничного сотрудничества еврорегион «Буг».

Были установлены тесные партнерские связи между Могилевской областью и Куявско-Поморским воеводством. В декабре 1995 года был подписан Договор о партнёрских и дружеских отношениях г. Могилева с г. Влацловком, в первую очередь имеющий культурную и спортивную направленность. В 1997 г. было заключено Соглашение о сотрудничестве между Могилевской областью и Влоцлавским воеводством сроком на 10 лет. Заключение данного Соглашения стало результатом плодотворной работы г. Могилева с г. Влоцлавком.

В 2003 году был подписан Договор о партнерских отношениях между городами Гродно и Вроцлавом. Проведение с 10 по 13 июня 2003 г. во Вроцлаве Фестиваля белорусской культуры стало первым масштабным мероприятием, реализованным в рамках подписанного Соглашения. Фестиваль проходил под патронатом Министра культуры Польши В. Домбровского и при поддержке Посольства Беларуси в Польше. Во время Фестиваля были организованы выставки гродненских

художников, фотографов, с большим успехом выступили камерный хор Гродненской капеллы, артисты кукольного театра, гродненские барды.

Для координации работы городов-побратимов в 1993 году была образована Белорусская ассоциация породнённых городов. 13 – 15 мая 2002 г. в Бресте состоялась первая встреча городов-партнёров Беларуси и Польши. Во время встречи 21 белорусский город подписал соглашение о побратимстве с 26 городами Польши. Таким образом, к концу 2004 года 32 белорусских города установили партнёрские отношения с 37 польскими городами [20, с. 4].

Несмотря на важность и актуальность данного направления в укреплении культурного, гуманитарного, экономического сотрудничества между регионами двух стран в период с 1991 по 2004 гг., всё же говорить о значительных успехах в этой области преждевременно. Среди существенных проблем, препятствующих развитию возможностей, между административно-территориальными единицами Республики Беларусь и Республики Польша, *с польской стороны* необходимо назвать следующие:

- основная масса польских органов местного самоуправления политически ориентирована на Запад;
- отсутствие должного опыта и практики работы, относительная слабость органов территориального самоуправления;
- политика центрального руководства, ранее не поощрявшего или холодно относившегося к установлению партнерских связей с Беларусью;
- относительная удаленность, например, северо-западного региона Польши от Беларуси.

С белорусской стороны это:

- недооценка реалий развития промышленности, особенно перерабатывающей и пищевой, сельскохозяйственной и сферы услуг в Польше;
- отсутствие средств не только на обеспечение поездок делегаций, но и на проведение выставочной деятельности. Полное игнорирование белорусскими предприятиями выставок высокого международного класса в Гданьске, Гдыне, Щецине.

С целью организации развития приграничных связей и укрепления двусторонних торгово-экономических отношений, польской стороной был образован ряд различных учреждений и организаций, расположенных преимущественно на территории Подлясского воеводства. К их числу относятся: Бюро международных ярмарок «ИГО» в г. Белостоке, Центр по организации ярмарок и пропаганде восточного рынка в г. Белостоке, Предприятие «БЯЛ-ЭКСПО»; Восточная биржа и Восточное экономическое товарищество в г.

Белостоке. С белорусской стороны, самое активное участие в проведении различных встреч и ярмарочной торговли принимали региональные структуры Белорусской торгово-промышленной палаты. В качестве примера может быть приведена деятельность Гродненского отделения Белорусской торгово-промышленной палаты, которое установило тесные контакты с такими польскими структурами как Польско-Литовская хозяйственная палата Восточных рынков (г. Сувалки), Дольносленская хозяйственная палата (г. Вроцлав), Торгово-промышленная палата (г. Белосток). Были установлены тесные отношения между торгово-промышленными палатами (ТПП). Так, Минское отделение ТПП сумело выстроить конструктивные отношения с ТПП из таких польских городов как Краков, Белосток, Торунь, Слупека, Бяло-Подляска; Гродненское отделение ТПП установило связи с Польско-Литовской хозяйственной палатой Восточных рынков, г. Сувалки, ТПП г. Белосток, Дольносленской хозяйственной палатой, г. Вроцлав. Таким образом, в течение 1991 – 2004 гг. все областные отделения Белорусской ТПП, смогли укрепить двустороннее сотрудничество, путем установления отношений с одноименными польскими структурами.

Составной частью белорусско-польских отношений в 1991 – 2004 гг. стало развитие сотрудничества в культурной сфере. В области театрального искусства были налажены тесные контакты между Белорусским государственным академическим театром имени Янки Купалы и Белостокским театром имени Венгерки, Государственным русским драматическим театром имени М. Горького и театром «СТВ» г. Кракова, Государственным театром кукол Беларуси и Государственным театром кукол и актера «Бай-Поморский» г. Торунь. Было установлено сотрудничество между музеем Адама Мицкевича в г. Новогрудке и его же Литературным музеем в г. Варшаве, Белорусским государственным музеем народной архитектуры и быта в Минске и Государственным этнографическим музеем в Кракове, Государственным музеем искусств и Государственной галереей на Вавеле и др. Совместные проекты начали осуществлять Государственный академический симфонический оркестр Беларуси и Филармония из города Лодзь, Государственный камерный оркестр Республики Беларусь и Камерный оркестр Республики Польша «Камерата Вистула».

В заключение стоит отметить, что роль города в развитии белорусско-польских региональных связей в 1991 – 2004 гг. не являлась в отечественной и польской историографии специальным предметом исследования. Обозначенные в начале данной статьи причины, определившие такой подход, не потеряют своей актуальности до тех пор, пока мы будем рассматривать город только как административно-территориальную единицу.

Список источников и литературы

1. Рабцевич, В.В. Регион как объект формирования экономического и социального пространства Республики Беларусь / В.В.Рабцевич // Проблемы экономического развития региона: материалы междунар. науч.- практ. конф., 29 – 30 апреля 2004 г., Гродно: Ч.1/ под общ. ред. Н.И. Богдан. – Гродно: ГрГУ, 2004 г. – С. 18 – 26.
2. Экономика региона: Учеб. пособие для студентов экономических специальностей вузов / В.И.Борисевич, П.С. Гейзлер, В.С.Фатеев [и др.] / под ред. В.И.Борисевича. – Минск: Бел. гос. экон. ун-т, 2002. – 421 с.
3. Программа социально-экономического развития Республики Беларусь на 2001 – 2005 гг. – Минск, 2001.
4. Программа социально-экономического развития Республики Беларусь на 2006 – 2010 гг.– Минск, 2006.
5. Региональное экономическое развитие, местное управление и самоуправление в Беларуси: Докл. подгот. к регион. семинару Консультатив.-наблюдат. группы ОБСЕ в Беларуси "Мест. упр., регион. экон. развитие, верховенство закона", 29-30 окт. 1999 г., г. Минск, Беларусь / В.С.Фатеев; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т экономики. – Минск: Право и экономика, 2000. – 41 с.
6. Белицкий, М.Е. Приграничная торговля Республики Беларусь / М.Е. Белицкий; под общей редакцией проф. В.М. Руденкова. – Минск: Право и экономика, 2005. – 158 с.
7. Есин, Р.О. Европа регионов: от идеи к воплощению (основные аспекты) / Р.О. Есин; науч. ред. С.В. Решетников – Минск: Кавалер, 2006. – 160 с.
8. Есин, Р.О. Северо-Западный регион Польши – неиспользованные возможности для белорусского экспорта / Р.О. Есин // Проблемы управления. – 2007. – № 4 (25). – С.83 – 91.
9. Пиульский, Е. Формирование рынка образовательных услуг в приграничье / Е. Пиульский // Шлях да ўзаемнасці = Droga ku wzajemnosci: матэрыялы X Міжнар. навук. канф., Гродна-Мір, 24 кастр. 2002 г. / пад рэд. І. Крэня. – Гродна: ГАУПП « Гродз. друк.», 2004. – С. 224 – 229.
10. Півульскі, Я. Беларуска-польскае трансгранічнае супрацоўніцтва як інструмент інтэграцыі Беларусі ў Еўропу / Я. Півульскі // Шлях да ўзаемнасці: матэрыялы VIII Міжнар. навук. канф. / пад рэд. І. Крэня, М. Кандрацюка: Дзярж. кам. па справах рэлігіі і нацыянальнасцей Рэспублікі Беларусь. Гродзенскі аблвыканкам. – Гродна: ГрДУ, 2001. – С. 177 – 183.
11. Бабосаў, Я. Беларуска-польскае эканамічнае супрацоўніцтва ў працэсе адаптацыі Беларусі да сусветнай эканамічнай сістэмы / Я. Бабосаў// Problemy polsko-bialoruskiej wspolpracy przygranicznej=Праблемы развіцця і супрацоўніцтва польска-беларускага памежжа. Warszawa – Minsk, 1995. – С. 139 – 147.
12. Problemy rozwoju regionalnego. Materialy z seminarium naukowego. – Grodno, 27 maja 1998 roku / pod red. Z. Ejsmonta. – Bialystok: Wydawnictwo Wyzszej Szkoly Ekonomicznej, 2000. – S. 93.
13. Wspolpraca gospodarcza Polska-Wschod: Uwarunkowania i perspektywy rozwoju / Uniw. w Bialymstoku. Wydz. Ekon., Zakl. Miedzynar. Stosunkow Gospodarczych. – Bialystok: Wydwo Uniw. w Bialymstoku, 2001. – 389 s.
14. Wspolpraca transgraniczna Polski z krajami Baltyckimi. Bialorusia i Rosja – obwud Kaliningradzki: materialy konferencyjne. – Bialymstok: Wydawnictwo Uniwersytu w Bialymstoku, 2002. – 543 s.

15. Субрегиональное сотрудничество. Перспективы белорусских еврорегионов: материалы междунар. науч. конф. «Национальный парк «Беловежская пуща»», октябрь 2004 г.; редкол.: В.Н. Курдюков [и др.]. – Минск: Юнипак, 2005. – 123 с.
16. Проблемы экономического развития приграничных регионов Беларуси и Польши: сборник научных статей / Министерство образования Республики Беларусь, Учреждение образования "Гродненский государственный университет им. Я.Купалы"; [редколлегия: Ю.Э.Белых (председатель), М.Е.Карпицкая, В.Ковальчевский]; Гродно: ГрГУ, 2005. – 115 с.
17. Blisko, a tak daleko. Polacy w obwodzie Brzeskim na Bialorusi; redakcja naukowa Adam Bobryk. – Warszawa, 2004. 284 s.
18. Komornicki, T. Polsko-bialoruski handel zagraniczny a uklad miedzynarodowych korytarzy transportowych / T. Komornicki // Prace komisji geografii komunikacji PTG; pod red. T. Lijewskiego. – 1998. – Tom IV. – S. 95 – 103.
19. Воробей, Н.С. Мосты дружбы / Н.С. Воробей, И.А. Захарченко. – Минск, 1989 – 128 с.
20. Беларускае таварыства дружбы ў дзеянні // Кантакты і дыялогі. – 2002. – № 9.– С. 4 – 5.

Дорняк Иосиф Иосифович, магистр гуманитарных наук, в 2002 г. окончил Гродненский государственный университет имени Янки Купалы, поступил в магистратуру на кафедру политологии. В 2008 г. окончил аспирантуру по специальности «Отечественная история». Объект научного интереса – внешняя политика и дипломатия Беларуси, история белорусско-польских отношений в постсоветский период.

pawet.net

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА..... 3

ПРЫВІТАЛЬНАЕ СЛОВА..... 5
Крэнь Іван.....5
Касцюк Міхаіл.....7

1 ПЛЕНАРНАЕ ПАСЯДЖЭННЕ.....10
Семянчук Генадзь ГЕНЕЗІС БЕЛАРУСКІХ ГАРАДОЎ У РАННІМ СЯРЭДНЯВЕЧЧЫ (IX – XIII стст.).....10
Шыбека Захар ЗАРАДЖЭННЕ БЕЛАРУСКАЙ УРБАНІСТЫКІ: XIX – ПАЧАТАК XX стст.....23
Киштымов Андрей ГОРОДСКАЯ СТАТИСТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ XIX – НАЧАЛА XX вв.....37
Гардзееў Юры ГІСТОРЫЯ ГАРОДНІ XVI – XVIII стст.: ПІСЬМОВЫЯ КРЫНІЦЫ І НАКІРУНКІ ДАСЛЕДАВАННЯЎ 43
Афанасьева Татьяна ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ГОРОДОВ ГРОДНЕНСКОЙ ГУБЕРНИИ В ФОНДАХ НАЦИОНАЛЬНОГО ИСТОРИЧЕСКОГО АРХИВА БЕЛАРУСИ В г. ГРОДНО (XIX – НАЧАЛО XX вв.).....48

2. СЕКЦЫЙНЫЯ ПАСЯДЖЭННІ.....53

2.1. ГАРАДЫ БЕЛАРУСІ АД СТАРАЖЫТНАСЦІ ДА КАНЦА XVIII ст.....53
Краўцэвіч Аляксандар АРХЕАЛОГІЯ Ў ВЫВУЧЭННІ СТАРАЖЫТНЫХ УСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ГАРАДОЎ (на прыкладзе Беларусі).....53
Колединский Леонид АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ О РАННЕМ, ДОЛЕТОПИСНОМ ПЕРИОДЕ ИСТОРИИ КОПЫЛЯ (IX – XIII вв.).....63
Дзярновіч Алег ПЯЦЬ СТАГОДДЗЯЎ ЗНОСІН: СПЕЦЫФІКА КОРПУСУ КРЫНІЦ ПА ГІСТОРЫІ АДНОСІН ВІЦЕБСКА І РЫГІ Ў XIII – XVII стст.....71

Проценко Ольга БЕЛОРУССКИЕ ГОРОДА В ОПИСАНИИ ЕВРОПЕЙСКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ И ДИПЛОМАТОВ XVI в. 76
Семянчук Альбіна ГАРАДСКІЯ ХРОНІКІ І ЛЕТАПІСЫ БЕЛАРУСІ І ІХ КРЫНІЦАЗНАЎЧАЯ ВАРТАСЦЬ..... 85
Блажэвіч Юлія АДЛЮСТРАВАННЕ ПОБЫТУ ЖЫХАРОЎ ВІЦЕБСКА НА СТАРОНКАХ ВІЦЕБСКАГА ЛЕТАПІСУ..... 90
Паўлоўская Ганна ЗА КЛЯШТАРНЫМ МУРОМ. ХРОНІКІ ГАРАДЗЕНСКІХ МАНАСТЫРОЎ У ДАСЛЕДАВАННІ ГОРАДА (ДРУГАЯ ПАЛОВА XVII – XVIII стст.)..... 95
Шаланда Аляксей КРЫНІЦЫ ПА ГЕРАЛЬДЫЦЫ ГАРАДОЎ БЕЛАРУСІ Ў ФОНДАХ ГАРАДЗЕНСКАГА ГІСТОРЫКА-АРХЕАЛАГІЧНАГА МУЗЕЯ..... 105
Галубовіч Віталь КНІГІ ЗАПІСАЎ МЕТРЫКІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА ЗА ЧАС ПРАЎЛЕННЯ УЛАДЗІСЛАВА IV ВАЗЫ ЯК КРЫНІЦА ПА ГІСТОРЫІ ГАРАДОЎ БЕЛАРУСІ..... 111
Зиневич Наталья ИНСТИТУТ ЦЫГАНСКИХ КОРОЛЕЙ В РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ (источники и историография)..... 126
Czyżewski Przemysław ZALUDNIENIE MIAST POWIATU GRODZIEŃSKIEGO W ŚWIETLE PODYMNEGO I PIERWSZEGO POLSKIEGO SPISU LUDNOŚCI Z 1789 r. 138
Каляга Алег ПЕРСПЕКТЫВЫ ВЫВУЧЭННЯ КРЫНІЦ ПА ЭКАНАМІЧНАЙ ГІСТОРЫІ ФЕАДАЛЬНЫХ ГАРАДОЎ БЕЛАРУСІ (на прыкладзе фонду князёў Радзівілаў)..... 156
Мароз Мікалай НЕКАТОРЫЯ ПЫТАННІ ТАПАГРАФІІ КАПЫЛЯ Ў XVII – XVIII стст. (паводле пісьмовых крыніц)..... 158

Стрэнкоўскі Сяргей ГАРАДСКОЕ САМАКІРАВАННЕ БЕЛАРУСІ КАНЦА XIV – XVIII стст. У ПРАЦАХ СУЧАСНЫХ АЙЧЫННЫХ ГІСТОРЫКАЎ ПРАВА..... 166
Макараў Максім АСНОЎНЫЯ ВЫНІКІ ВЫВУЧЭННЯ ОРГАНАЎ САМАКІРАВАННЯ МАГДЭБУРГСКАГА ПОЛАЦКА 175
Врублеўскі Юрый БЕЛАРУСКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ГІСТОРЫІ ФЕАДАЛЬНЫХ ГАРАДОЎ БЕЛАРУСІ: ТЭАРЭТЫЧНЫ АСПЕКТ 183
Салей Сяргей ГРАВЮРА АДЭЛЬГАЎЗЭРА/ЦЮНДТА "VERA DESIGNATIO URBIS IN LITTAVIA GRODNAE" ЯК КРЫНІЦА ПА ГІСТОРЫІ ГАРОДНІ: СУЧАСНЫ СТАН І ПЕРСПЕКТЫВЫ ВЫВУЧЭННЯ.... 189
Лапеха Ігар ЛАКАЛІЗАЦЫЯ АРХІТЭКТУРНЫХ ДАМІНАНТ ГРОДНА XVI ст. ПАВОДЛЕ МАЛЮНКАЎ ГАНСА АДЭЛЬГАЎЗЕРА І ТАМАША МАКОЎСКАГА 195
Кітурка Ірына НАКІРУНКІ ДАСЛЕДАВАННЯ ГІСТОРЫІ ГАРАДНІЦЫ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XVIII ст.: КРЫНІЦАЗНАЎЧЫ АСПЕКТ..... 202
Лаўрэш Леанід ГАРАДЖАНІН ЭПОХІ АСВЕТНІЦТВА (Францішак Нарвойш)..... 208
Гагуа Руслан РУКОПИСЬ МОШИНСКОГО КАК ИСТОЧНИК..... 214
ПО ИСТОРИИ ПИНСКА В XVII ВЕКЕ..... 214

2.2. ГАРАДЫ І УРБАНІЗАЦЫЯ БЕЛАРУСІ Ў КАНЦЫ XVIII – ПАЧАТКУ XX стст..... 219
Куль-Сяльверстава Святлана УРБАНІЗАЦЫЯ ЯК ФАКТАР ФАРМАВАННЯ КУЛЬТУРНАГА ЖЫЦЦЯ БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯЎ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVIII – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIX стст.: СПРОБА ПАСТАНОЎКІ ПРАБЛЕМЫ..... 219

Каганович Альберт ОБЗОР ИСТОРИОГРАФИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЕВРЕЙСКОЙ ГОРОДСКОЙ КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСИ.....226
Соболевская Ольга ЕВРЕИ В ГОРОДАХ БЕЛОРУССКОЙ ЧАСТИ ЧЕРТЫ ОСЕДЛОСТИ КОНЦА XVIII – НАЧАЛА XX ВЕКА В РУССКОЯЗЫЧНОМ ДИСКУРСЕ.....235
Кузнецова Татьяна БЕЛОРУССКИЙ ГОРОД В МЕМУАРАХ С.М. ДУБНОВА.....242
Соркіна Іна ВЫНІКІ І НАКІРУНКІ ДАСЛЕДАВАННЯЎ ГІСТОРЫІ МЯСТЭЧАК БЕЛАРУСІ Ў ЧАСЫ РАСІЙСКАЙ ІМПЕРЫІ (канец XVIII – пачатак XX ст.).....250
Віталь Карнялюк ДА ПРАБЛЕМЫ ДАСЛЕДАВАННЯ ГІСТАРЫЧНАЙ ДЭМАГРАФІІ МЯСТЭЧАК БЕЛАРУСІ (1772 – 1939 гг.).....256
Мелешко Елена ИСТОРИЯ И СТАТИСТИКА ГОРОДОВ ГРОДНЕНСКОЙ ГУБЕРНИИ В РАБОТАХ ПАВЛА БОБРОВСКОГО.....262
Марозава Святлана ДЭУНІЗАЦЫЯ: ВІЛЕЙСКІ ЭКСЦЭС 1834 – 1835 гг. (паводле крыніц).....269
Ступакевич Марина РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В ГРОДНЕНСКОЙ ГУБЕРНИИ В XIX – НАЧАЛЕ XX вв.: ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКИ.....275
Грабянчук Ігар КРЫНІЦЫ ПА ГІСТОРЫІ ПЕРШЫХ ПУБЛІЧНЫХ МУЗЕЯЎ ГІСТОРЫКА-КРАЯЗНАЎЧАГА ПРОФІЛЮ Ў ГАРАДАХ БЕЛАРУСІ (другая палова XIX ст. – 1917 гг.).....285
Яшчанка Аксана МАТЭРЫЯЛЫ МЯСЦОВАГА ПЕРЫЯДЫЧНАГА ДРУКУ ЯК КРЫНІЦА ДЛЯ ВЫВУЧЭННЯ ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНАГА РАЗВІЦЦЯ ГОМЕЛЯ НАПЯРЭДАДНІ І Ў ПЕРЫЯД ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ.....290
Пташек Майя СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕРЕВЯННОЙ АРХИТЕКТУРЫ КУРОРТНЫХ

ГОРОДОВ ЛИТВЫ СЕРЕДИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА.....296
Піваварчык Сяргей ФАРТЫФІКАЦЫЯ ГРОДНА Ў XIX – пачатку XX ст.....303
Моторова Надежда ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ГОРОДСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ БЕЛАРУСИ В СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЕ (1875 – 1914 гг.): ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ.....312
Рогач Людміла ГАРАДСКАЯ КАРЧМА НА БЕЛАРУСІ (XVI – ПАЧАТАК XX стст.): КРЫНІЦЫ І ГІСТАРЫЯГРАФІЯ.....317
Грузицкий Юрий ГОРОДСКИЕ ОБЩЕСТВЕННЫЕ БАНКИ БЕЛАРУСИ (историография проблемы).....324
Алексашина Галина РАБОЧИЕ И СЛУЖАЩИЕ ГОРОДОВ БЕЛАРУСИ НА РУБЕЖЕ XIX – XX вв. (историография проблемы).....329
Воронич Татьяна ГУБЕРНСКИЙ ГОРОД ВИТЕБСК НА РУБЕЖЕ XIX – XX вв.: ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКИ.....335
Тахіян Тацяна КРЫНІЦЫ ПА ПРАБЛЕМЕ САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАГА РАЗВІЦЦЯ МЯСТЭЧКА ЦЕЛЯХАНЫ Ў КАНЦЫ XVIII – ПАЧАТКУ XX стст.....342

2.3. ГАРАДЫ І УРБАНІЗАЦЫЯ БЕЛАРУСІ Ў XX – ПАЧАТКУ XXI стст.....348
Донских Сергей НОМАДОЛОГИЯ ГОРОДСКОГО ПРОСТРАНСТВА: ЖИЗНЕННЫЙ МИР ГОРОЖАНИНА В КОНТЕКСТЕ ПОСТМОДЕРНИСТСКОГО ПРОЕКТА.....348
Мазько Эдуард СТЭРЭАТЫП ГОРАДА І МЯСТЭЧКА Ў БЕЛАРУСКАЙ КУЛЬТУРЫ XIX – ПАЧАТКУ XX СТАГОДДЗЯЎ: КРЫНІЦАЗНАЎЧЫ І ЗМЕСТАВЫ АСПЕКТ.....354

Смалянчук Аляксандр, *Нікжэнтайціс* Альвідас
ВІЛЬНЯ ЯК МЕСЦА ПАМЯЦІ МНОГІХ НАРОДА
Ў (разважанні з нагоды даследчага праекту) 363
Гайба Мікалай ГІСТАРЫЧНЫЯ МОГІЛКІ БЕЛАРУСІ:
ГІСТАРЫЯГРАФІЯ І ВОПЫТ
ДАСЛЕДАВАННЯ ТЭМЫ 367
Загідулін Аляксей ГАРАДСКАЯ КУЛЬТУРА
ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ (1921 – 1939 гг.)
У АЙЧЫННАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ 373
Карапузова Анна ДОКУМЕНТЫ
ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА БРЕСТСКОЙ
ОБЛАСТИ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ
ОРГАНОВ САМОУПРАВЛЕНИЯ г. БРЕСТА
В 1919 – 1939 гг. 379
Пашкович Елена СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА ВЛАСТЕЙ
г. БРЕСТА В 1919–1939 гг. ПО МАТЕРИАЛАМ
ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА
БРЕСТСКОЙ ОБЛАСТИ 385
Папко Вольга АДЛЮСТРАВАННЕ
ПАЎСЮДЗЁННАГА ЖЫЦЦЯ ПАВЯТОВАГА
ГОРАДА ПРУЖАНЫ Ў 1921 – 1939 гг.
У ДАКУМЕНТАХ ДЗЯРЖАЎНАГА АРХІВА
БРЭСЦКАЙ ВОБЛАСЦІ 391
Вашкевіч Андрэй, *Чарнякевіч Андрэй* ГРОДНА,
ЯКОГА НЕ БЫЛО: ЗАХОДНЕБЕЛАРУСКІ ГОРАД,
ЯК АБ'ЕКТ ГІСТОРЫЯПІСАННЯ 397
Раманава Ірына, *Махоўская Ірына* ШТОДЗЁННАЯ
ГІСТОРЫЯ МЯСТЭЧКА МІР ПАВОДЛЕ
ВУСНАГІСТАРЫЧНЫХ КРЫНІЦ 405
Вайцешчык Ганна ПРАБЛЕМЫ РАЗВІЦЦЯ
МЯСТЭЧАК ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ 1920 – 1930-х гг.
У АЙЧЫННАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ 412
Замойский Андрей СОВЕТИЗАЦИЯ МЕСТЕЧЕК
СОВЕТСКОЙ БЕЛОРУССИИ В МЕЖВОЕННЫЙ
ПЕРИОД: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ 417

Старовойтов Михаил УРБАНИЗАЦИЯ БЕЛОРУССКО-
РОССИЙСКО-УКРАИНСКОГОПОГРАНИЧЬЯ
В 1920 –1930-е ГОДЫ (историография
и источники проблемы) 423
Полетаева Наталья ИСТОЧНИКИ ПО
ИСТОРИИ ТОВАРНЫХ БИРЖ БЕЛАРУСИ
В ГОДЫ НЭПА В ФОНДАХ НАЦИОНАЛЬНОГО
АРХИВА РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ 432
Тимофеев Ростислав УПРАВЛЕНИЕ РАЗВИТИЕМ
ГОРОДСКОГО ТРАНСПОРТА БССР В 1944 – 1991 гг.
В ПРИЗМЕ ДОСТУПНЫХ ИСТОЧНИКОВ 438
Белазаровіч Віктар ВЫВУЧЭННЕ ГІСТОРЫІ
ГАРАДОЎ У БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ
ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XX – ПАЧАТКА XXI стст. 444
Крэнь Іван ДАСЛЕДАВАННІ ПА ГІСТОРЫІ
ГАРАДОЎ НА КАФЕДРЫ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ
ГРОДЗЕНСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА УНІВЕРСІТЭТА
ІМЯ ЯНКІ КУПАЛЫ 449
Мінаева Наталля ДЗЕЙНАСЦЬ ДАБРАЧЫННЫХ
ГРАМАДСКІХ АРГАНІЗАЦЫЙ У ГАРАДАХ
БЕЛАРУСІ У 1991 – 2001 гг. (крыніцы) 456
Макрушыч Алена ГАРАДСКОЕ НАСЕЛЬНІЦТВА
ЗАХОДНЯГА РЭГІЁНУ БЕЛАРУСІ ПАВОДЛЕ
МАТЭРЫЯЛАЎ ПЕРАПІСАЎ 1989 І 1999 гг. 461
Дорняк Иосиф РОЛЬ ГОРОДОВ В РАЗВИТИИ
БЕЛОРУССКО-ПОЛЬСКИХ РЕГИОНАЛЬНЫХ
СВЯЗЕЙ В 1991 – 2004 гг.: ИСТОРИОГРАФИЯ
И ИСТОЧНИКИ 467

ЗМЕСТ 474

ДАДАТКІ 481

pawet.net

ДАДАТАК 1

Ілюстрацыі да артыкула Леаніда Калядзінскага

Ил. 1. Копыль. Замковая гора – детинец летописного Копыля. Фото 1997 г. с северо-востока с высоты 25 м.

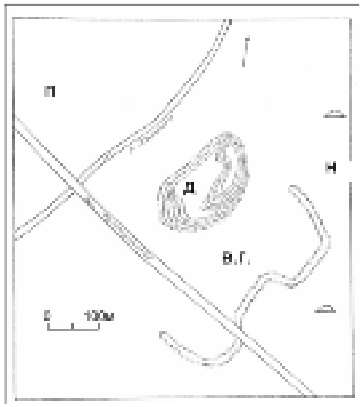

Ил. 2. Ситуационный план исторической топографии Копыля для XII – XIII вв.
Д – детинец, с XIV в. – Замок, В.Г. – окольный город, П – посад, Н – некрополь.

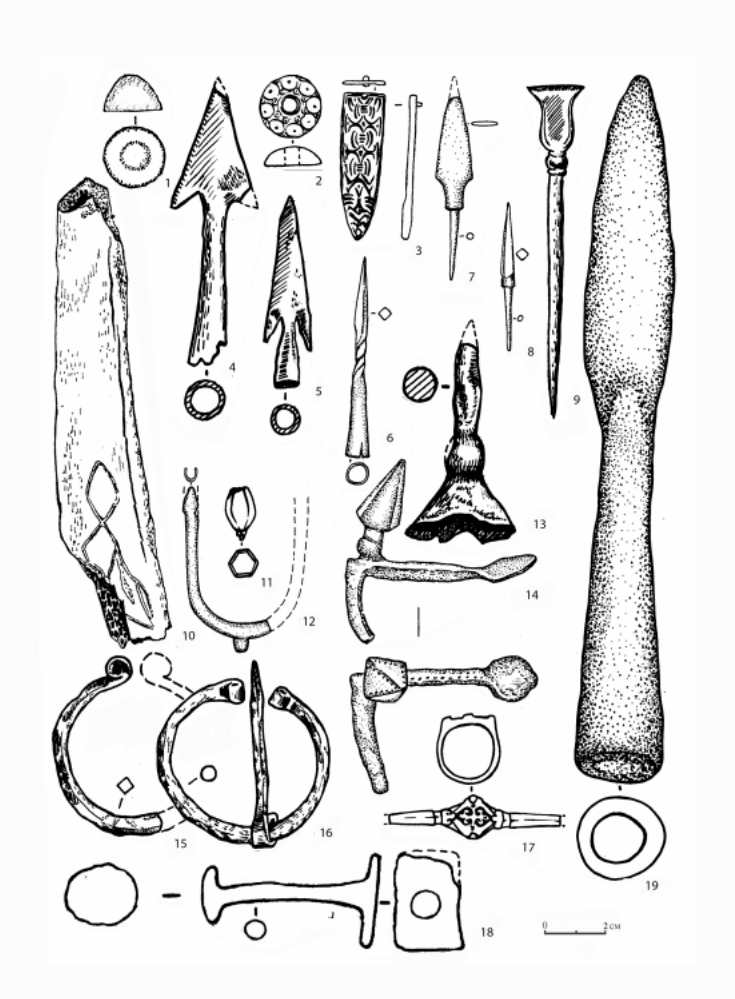

Ил. 3. Копыль. Артефакты X–XIII в. Из раскопок 1996-1999, 2005 гг. № 1 – шашка; № 2 – пуговица; № 3 – накладка на оголовье коня; № 4-8 – наконечники стрел; № 9 – писало; № 10 – гравированное изображение воина; № 11 – подвеска от головного убора (?); № 12 – наконечник ножен меча; № 13 – навершие шлема; № 14 – фрагмент шпоры; № 15, 16 – фибулы подковообразные ромбические в сечении; № 17 – перстень; № 18 – заклёпка лодочная; № 19 – наконечник копья. № 1 – камень, № 2, 10 – кость, № 3, 12 – бронза, № 4-9, 13-16, 18, 19 – черный металл, № 11 – золото, № 17 – латунь. № 16 – окольный город, № 1-14, 16-19 – детинец.

ДАДАТАК 2
Ілюстрацыі да артыкула Аляксея Шаланды

№ 1. Герб Перавалкаў з прывілея на Магдэбургскае права, 1792 г.

Фота С.Амелькі.

№ 2. Штэмпель пячаткі з гербавай выявай Новага Двара, 1792 г.

Фота А.Шаланды.

№ 3. Гербавая лаўнічая пячатка Горадні, 1575 г.

Фота А.Шаланды.

№ 4. Гарадская гербавая пячатка Крынак,1573 г.

№ 6. Гарадская гербавая пячатка

Пружанаў, 1734 г.

№ 7. Гербавая пячатка магістрата

Крынак, 1791 г.

Фота А. Шаланды.

№ 8. Гарадская гербавая пячсатка

Поразава, 1720 г.

Фота А. Шаланды.

№ 9. Гарадская пячатка Сувалкаў,

XVIII ст.

Фота А. Шаланды.

№ 10. Пячатка магістрата Сувалкаў,

XVIII ст.

Фота А. Шаланды.

ДАДАТАК 3

Ілюстрацыя да артыкулу Сяргея Салея

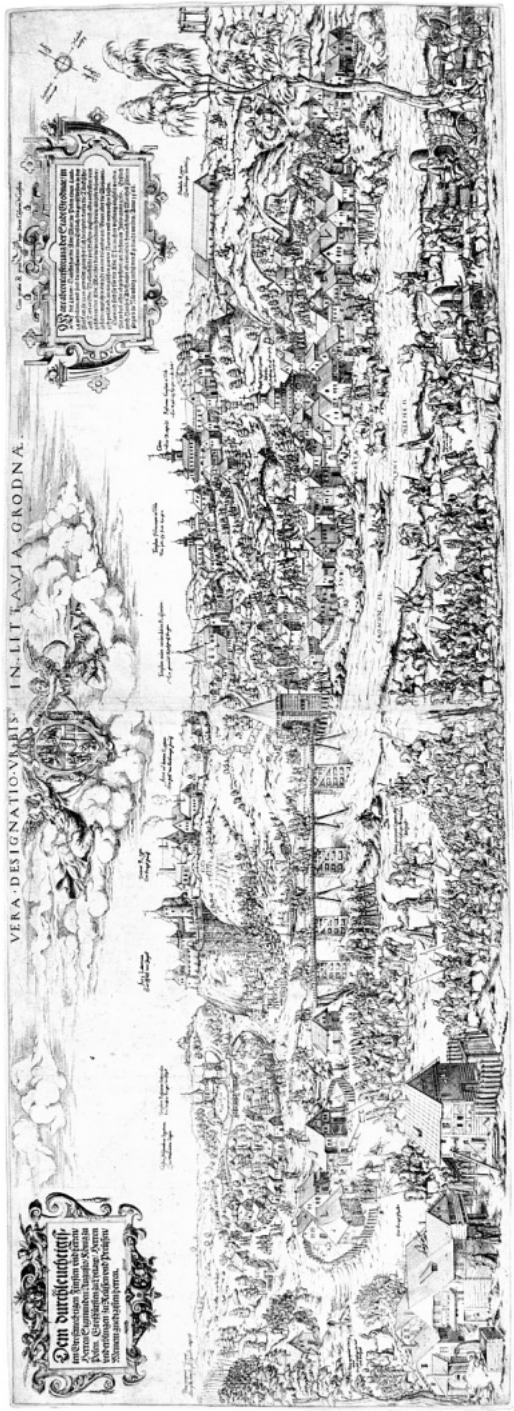

Гравюра Мацяса Цюндта *“Vera designatio urbis in Littavia Grodnae”* (“Сапраўдае апісанне горада Гродна ў Літве”) па малюнку Ёхана (Ганса) Адэльгаўзэра, 1568 г. (Нацыянальная бібліятэка ў Варшаве (інвентарны нумар G.68165)

ДАДАТАК 4

Ілюстрацыя да артыкулу Ігара Лапехі

План цэнтральнай часткі Гродна
(лічбамі пазначаныя архітэктурныя аб’екты, пра якія ідзе гаворка ў тэксце артыкулу)

ДАДАТАК 5

Ілюстрацыі да артыкулу Майі Пташэк

1. Друскининкай. Вилла "Империал". Русский стиль.

2. Друскининкай. Вилла "Мавританка". Экзотический стиль.

3. Друскининкай. Вилла "Радиум". Швейцарский стиль.

4. Клайпеда. Вилла в Смильтине. Модерн- фахверк.

5. Клайпеда. Павильон в Смильтине.

6. Паланга. Модерн- фахверк.

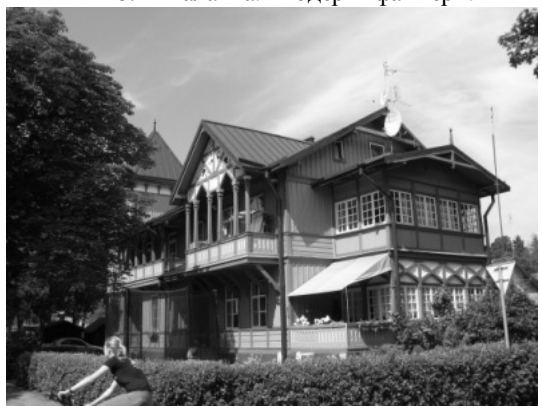

7. Юодкранте. Вилла в "швейцарском" стиле.

pawet.net